

TO
PROFESSOR ALBRECHT WEBER,
A TOKEN
OF SINCERE RESPECT
AND
GRATITUDE

PREFACE

TO

THE FIRST EDITION.

IN preparing the present edition of the Vyākaraṇa-mahābhāṣya I have hitherto used the following manuscripts —

- G Patanjali's Mahābhāṣya, a MS dated Samvat 1751, as reproduced by photo lithography, under the supervision of Professor T. H. Goldstucker, London India Museum, 1874
- D A MS belonging to the Deccan College, undated, but apparently written from 100 to 150 years ago. It is incomplete, and portions of it, which have been pointed out in the Various Readings are very carelessly written.
- O A MS belonging to the Asiatic Society of Calcutta, collated 'as far as page 238 of this edition. The portion which I have been able to use bears no date, but the greater part of it was probably written about 80 years ago
- E A MS belonging to the Elphinstone College, written about 200 years ago. The leaves 103—156 of the 1st Adhyāya (pages 121, 10—204, 19) are missing
- G Patanjali's Mahābhāṣya with Kaiyyata's Bhāṣyapradīpa, an undated MS, as reproduced by photo lithography under the supervision of Professor T. H. Goldstucker, London India Museum, 1874
- B A MS belonging to Dr Buhler, dated Samvat 1844

IN addition to these MSS, which are all written in the Devanāgarī character, I have also had the use of a modern Devanāgarī MS of the Deccan College, and, while carrying my edition through the press, I have been able to compare with the MSS above mentioned a S'ārida MS of the Mahābhāṣya brought by Dr Buhler from Kas'mīr. With the exception of the first leaf, which is

missing, this MS. (marked K) contains the text of the first two Adhyâyas complete, but a few leaves are much injured, and the writer has frequently left empty spaces, where the original from which he was copying was probably either damaged or illegible.¹

Generally speaking, the text of the Mahâbhâshya is the same in all the above MSS., and the differences of reading which occur are not such as to prove the existence of two or more recensions of the work. Though numerous, they rarely affect the meaning of a passage, and they are in the majority of cases accounted for by the carelessness of individual copyists, or the desire of a student to improve on the text which he was studying. There is a marked agreement between the MSS. G and D on the one hand, and between g and B on the other, and C leans more towards the first group, while the readings of E oftener accord with those of the second. The Kas'mîr MS. generally agrees with g B, but it contains also a few valuable readings which are not found in any of the other MSS.

In settling my text, I have been guided chiefly by the MS. G, which is the best of all the MSS. of the Mahâbhâshya that have come under my notice, and I have indicated in the various Readings all passages where I have departed from it. Of the other MSS. I have generally considered it sufficient to give only the more important readings, but I have throughout noted down anything which appeared to have reference to the text or the constitution of the Vârttikas, and I have also given all various readings in the examples adduced by Patanjali.

In separating the text of the Vârttikas from the bulk of Patanjali's commentary, I have strictly adhered to the principles laid down in my essay on Kât'yâna and Patanjali. I cannot hope that my attempt to reconstruct the work of Kât'yâna has in every particular been successful, and the list of corrections at the end of this volume will show that further consideration has made me change my views in one or two instances. Other cases

¹ While revising the text for the second edition, I have occasionally compared also the MSS. A. and K. described in the preface of Vol. II., but I have not been able to use these MSS. throughout.

which as yet appear doubtful I intend to discuss when the whole text of the Mahābhāṣya has been printed, and I hope then also to treat the question of the annotated Kārikās regarding which I cannot bring myself to accept the views expressed by Professor Goldstücker in his 'Pāṇini.'

Where a rule of Pāṇini's is actually quoted by Patanjali, I have given the reference in the text; where a rule is only alluded to, and where one or more rules are necessary for the formation of a particular form or for the understanding of a passage, the references have been given at the foot of the page. References to the Vārttikas and to Patanjali's commentary are distinguished by an asterisk. In giving all these references I have followed Kaiyata's *Bhāṣyapradīpa* and Nāgojibhaṭṭa's *Bhāṣyapradīpoddyota* wherever they render any assistance; in other cases I have had recourse to Jinendrabuddhi's *Kāśikāvivaranapanchikā*, Bhaṭṭojīdikṣita's *S'abdakaustubha*, and other grammatical works, or have, though rarely, followed my own judgment. I regret that I have not been able to secure in India a copy of Bhartrihari's commentary on the Mahābhāṣya, and also that I could study Haradatta's *Padamanjari* only after the completion of the text of this volume.

The figures for Pāṇini's rules given in the text and in the footnotes refer to Böhtlingk's edition. It will be apparent even from the present volume of the Mahābhāṣya that the text of Pāṇini's grammar has not been handed down to us altogether in its original shape; at the same time the alterations which it has undergone do not appear to be great, and it seems safest and most convenient to follow the current text until the whole of the Mahābhāṣya has been published and thoroughly examined.

In applying the rules of Sandhi to technical terms I have, I fear, not always been consistent, and especially is this the case as regards the doubling of final ङ, ञ, and फ़, before a vowel. Sanskrit scholars are aware that Prof. Goldstücker ('Pāṇini' page 51, note 53) wished to extend the operation of this rule of euphony to technical terms under all circumstances, and that Prof. Müller (Preface to *Rigveda IV.*, pag. lxxiii.) proposed the adoption of a middle course. But when we find that Haradatta in his *Padaman-*

jarî distinctly tells us that in terms like सनाद्यन्ताः, and in rules like इको यणचि, न् and ण् are *not* doubled, that Hemachandra makes the same remark with regard to the term उणादि, and that moreover in grammatical Kārikās the final nasal remains single not only in compounds like उणादि (see Mahābhāshya on P. III., 3, 1) but also in simple terms like सन् (*ibid.* on P. III. 1, 7; and V. 2, 94), we may well venture to omit the doubling uniformly everywhere, and this is the course I intend to adopt in future.

Notwithstanding all the labour which this work has cost me, I am aware that it is not free from defects, and all I can hope is that I may be considered to have somewhat smoothed the way for others, and to have made some advance towards a right understanding of the Mahābhāshya.

In conclusion, I have to thank Mr. Chatfield, the Director of Public Instruction in this Presidency, for the readiness with which he has undertaken the publication of this work for Government.

F. KIELHORN.

Deccan College, March, 1880.

॥ अथ शब्दानुशासनम् ॥

अथेत्ययं शब्दो ऽधिकारार्थं प्रयुज्यते । शब्दानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदि-
तव्यम् ॥ केषां शब्दानाम् । लोकिकानां वेदिकानां च । तत्र लौकिकास्तावत् ।
गौरश्च पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो प्राद्वण इति । वेदिका खल्वपि । श नो देवी-
रभिष्टये । इमे द्यौर्जे द्या । अग्निमोळे पुरोहितम् । अग्न आयाहि वीतय इति ॥ 5

अथ गौरित्यत्र कः शब्दः । किं यत्तस्माच्छालाङ्गूलककुदपुरविषाण्यर्थरूपं स
शब्दः । नेत्याह । द्रव्यं नाम तत् ॥ यत्तर्हि तद्विज्ञितं चेष्टितं निमित्तितं स शब्दः ।
नेत्याह । क्रिया नाम सा ॥ यत्तर्हि तच्छुद्धो नीलं कृष्णं कपिलं कपोतं इति स
शब्दः । नेत्याह । गुणो नाम स ॥ यत्तर्हि तद्विज्ञेयमभिन्नं विज्ञेयवच्छिन्नं सामा-
न्यभूतं स शब्दः । नेत्याह । आकृतिर्नाम सा ॥ कस्तर्हि शब्दः । येनोच्चारितेन 10
साच्छालाङ्गूलककुदपुरविषाणिना सप्रत्ययो भवति स शब्दः ॥ अथवा प्रतीतपदा-
र्थकः । लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते । तद्यथा । शब्दः कुरु । मा शब्दः कार्यः ।
शब्दकार्यं माणवक इति । ध्वनिः कुर्वन्नेवमुच्यते । तस्माद्ध्वनिः शब्दः ॥

कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । रक्षोहागमलप्वसदेहा प्रयोजनम् ॥
रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयि- 15
ष्यति ॥ ऊहः खल्वपि । न सर्वालिङ्गेन च सर्वाभिर्वभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः ।
ते चावश्यं यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तात्रावै व्याकरणं शक्नोति य-
थायथं विपरिणमयितुम् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् ॥ आगमः खल्वपि । प्राद्वणेन
निष्कारणो धर्मः पण्डितो वेदो ऽध्येयो ज्ञेय इति । प्रधानं च पण्डितेषु व्याकरणं प्रधानं
च कृतं यत्नः फलान्भवति ॥ लप्स्यर्थः चाध्येयं व्याकरणम् । प्राद्वणेनावश्यं 20
शब्दा ज्ञेया इति । न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्याः शानुम् ॥
असदेहार्यं चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिका पश्यन्ति । स्थूलपृथ्वीमाश्रितवारुणीमन-
द्धाहीमालभेतेति । तस्यां सदेहं स्थुग्रां तासौ पृथ्वी च स्थुःपृथ्वी स्थुःपृथ्वी

पृपन्ति यस्याः सा स्थूलपृपतीति । तां नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः* । अयान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुषः† इति ॥

इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । ते ऽश्रुताः । दुष्टः शब्दः । यदधीतम् । यस्तु प्रयुङ्क्ते । अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । चत्वारि । उत एव । सक्तुमिदम् । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य । इदेवो असि वरुणेति ॥

ते ऽश्रुताः । ते ऽश्रुता हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः परावभूयुः । तस्माद्वाक्येन न स्लेच्छितवै नापभाषितवै । स्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः । स्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ ते ऽश्रुताः ॥

0 दुष्टः शब्दः ।

दुष्टः शब्दः स्वरतो ऽर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वयो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो ऽपराधादिति ॥

दुष्टाञ्शब्दान्मा प्रयुङ्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ दुष्टः शब्दः ॥

यदधीतम् ।

15 यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्ध्यते ।

अनन्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

तस्मादनर्थकं भाषिणीन्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ यदधीतम् ॥

यस्तु प्रयुङ्क्ते ।

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले ।

20 सोऽनन्तमाप्नोति जय परत्र वाग्योगविहुष्यति चापशब्दैः ॥

कः । वाग्योगविदेव । कुत एतत् । यो हि शब्दाञ्ज्ञानात्यपशब्दानप्यसो जानाति । यथैव हि शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकेकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गोरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयो ऽप-

25 भ्रंशाः । अथ यो ऽप्राग्योगवित् । अज्ञानं तस्य शरणम् । नात्यन्तायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यज्ञानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एव तर्हि सोऽनन्तमाप्नोति जय परत्र वाग्योगविहुष्यति चापशब्दैः । कः । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगवित् । विज्ञानं तस्य शरणम् ॥ क पुनरिदं पठितम् ।

भ्राजा नाम श्लोकाः । किं न भोः श्लोका अपि प्रमाणम् । किं चातः । यदि प्रमा-
णमयमपि श्लोकः प्रमाणं भवितुमर्हति ।

यदुदुम्बरचर्णानां घटीनां मण्डलं महत् ।

पीतं न गमयेत्स्वर्गं किं सत्क्रतुगतं नयेदिति ॥

प्रमत्तगीत एष तत्रभवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम् ॥ यस्तु प्रयुङ्गे ॥

अविद्वांसः ।

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न मुक्तिं विदुः ।

कामं तेषु तु विप्रोऽप्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥

अभिवादे स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ अविद्वांसः ॥

विभक्तिं कुर्वन्ति । याज्ञिकाः पठन्ति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति । न १०
चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शस्त्राः कर्तुम् ॥ विभक्तिं कुर्वन्ति ॥

यो वा इमाम् । यो वा इमां पदशः स्वरशो ऽक्षरशो वाचं विदधाति स
आर्त्विजीनः । आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ यो वा इमाम् ॥

चत्वारि ।

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा वद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आनिवेशेति ॥

चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य
पादास्त्रयः काला भूतभविष्यवर्तमानाः । द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च ।
सप्त हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः । त्रिधा वद्धस्त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कण्ठे शिर-
सीति । वृषभो वर्धणात् । रोरवीति शब्दं करोति । कुत पतत् । रोतिः शब्दकर्मा । २०
महो देवो मर्त्या आनिवेशेति । महान्देवः शब्दः । मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः ।
तानानिवेश । महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् ॥

अपर आह ।

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहितानि नेद्भयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । तानि
विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । मनस ईषिणो मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहितानि नेद्भयन्ति ।
गुहायां त्रीणि निहितानि नेद्भयन्ति । न चेष्टन्ते । न निमित्तन्तीत्यर्थः । तुरीयं वाचो
मनुष्या वदन्ति । तुरीयं ह वा पतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते । चतुर्थमित्यर्थः ॥ चत्वारि ॥

उत त्वः ।

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसले जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति वाचम् । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न
5 शृणोत्येनाम् । अविद्वांसमाह्वार्धम् । उतो त्वस्मे तन्वं विसले । तनुं विवृणुते ।
जायेव पत्य उशती सुवासाः । तद्यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं
विवृणुत एवं वाग्वाग्निदे स्वात्मानं विवृणुते । बाङ्गो विवृणुयादात्मानमित्यध्येय
व्याकरणम् ॥ उत त्वः ॥

सक्तुमिव ।

10 सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमकृत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैपां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥

सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति । कसतेर्धा विपरीतादिकसितो भवति । तितउ
परिपवन भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीरा ध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाच-
मकृत वाचमकृषत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सखायः सन्तः
15 सख्यानि जानते । सायुज्यानि जानते । क । य एव दुर्गो मार्ग एकगम्यो वाग्नि-
पयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैपां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ।
एपां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्लक्षणाद्भासनात्परिवृद्धा भवति ॥
सक्तुमिव ॥

सारस्वतीम् । याज्ञिकाः पठन्ति । आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां
20 सारस्वतीमिष्टिं निर्ऋपेदिति । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥
सारस्वतीम् ॥

दशम्यां पुत्रस्य । याज्ञिकाः पठन्ति । दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम
विदध्यादोपयदाद्यन्तरन्त स्थमवृद्धं त्रिपुरूपानुकमनरिप्रतिष्ठित तद्धि प्रतिष्ठिततमं
भवति व्यक्षर चतुरक्षर वा नाम कृत कुर्यान्न तद्धितमिति । न चान्तरेण व्याकरण
25 कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञानुम् ॥ दशम्यां पुत्रस्य ॥

सुदेवो असि ।

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्य्यं सुपिरामिव ॥

सुदेवो असि वरुण सत्यदेवो असि यस्य ते सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयो

ऽनुक्षरन्ति काकुदम् । काकुदं तालु । काकुर्जिह्वा सास्मिन्नुद्यत इति काकुदम् ।
सूर्य्यं सुपिरामिय । तद्यथा शोभनामूर्मिं सुपिराममिरन्तः प्रविश्य दहत्येवं तव
सप्त सिन्धयः सप्त विभक्तयस्ताल्वनुक्षरन्ति । तेनासि सत्यदेवः । सत्यदेवाः स्या-
मेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ सुदेवो असि ॥

किं पुनरिदं व्याकरणमेवाभिजिगांसमानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते न पुनरन्यदपि
किंचित् । ओमित्युक्ता वृत्तान्तशः शमित्येवमादीञ्शब्दान्पठन्ति ॥ पुराकल्प एत-
दासीत् । सस्कारोत्तरकाल ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते । तेभ्यस्तत्र स्यानकरणा-
नुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते । तद्वद्वत्वे न तथा । वेदमधीत्य
त्परिता वक्तारो भवन्ति । वेदाज्ञो वैदिकाः सिद्धा लोकाश्च लौकिकाः । अनर्थकं
व्याकरणमिति । तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्यो ऽप्येतृभ्य आचार्य इदं शास्त्रमन्वा- 10
चष्टे । इमानि प्रयोजनान्यध्येयं व्याकरणमिति ॥

उक्तः शब्दः । स्वरूपमप्युक्तम् । प्रयोजनान्यप्युक्तानि । शब्दानुशासनमिदानीं
कर्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् । किं शब्दोपदेशः कर्तव्य आहोस्विदपशब्दोपदेश
आहोस्विदुभयोपदेश इति । अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् । तद्यथा । भक्ष्यनियमे-
नाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यत एतदतोऽन्ये 15
ऽभक्ष्या इति । अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः । तद्यथा । अभक्ष्यो माम्यकुङ्कुटो
ऽभक्ष्यो माम्यशूकर इत्युक्ते गम्यत एतदारव्यो भक्ष्य इति । एवमिहापि यदि
तावच्छब्दोपदेशः क्रियते गौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यत एतद्वाव्यादयो ऽपशब्दा इति ।
अथापशब्दोपदेशः क्रियते गाव्यादिपूषदिष्टेषु गम्यत एतद्गौरित्येष शब्द इति ॥ किं
पुनरत्र ज्यायः । लघुत्वाच्छब्दोपदेशः । लघीयाञ्शब्दोपदेशो गरीयानपशब्दोप- 20
देशः । एकैकस्य शब्दस्य बहवो ऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य शब्दस्य गावी-
गोणीगोतागोपोतलिकादयो ऽपभ्रंशाः । इष्टान्वाख्यानं स्वल्पमपि भवति ॥

अथैतस्मिञ्शब्दोपदेशे सति किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः ।
गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः । नेत्याह ।
अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एव हि भ्रूयते । बृहस्पतिरिन्द्राय 25
दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम । बृह-
स्पतिश्च प्रत्येकेन्द्राध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालो न चान्तं जगाम । किं
पुनरवद्वत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति स वर्षयावत् जीवति चतुर्भिश्च पकारैर्यद्योपयुक्ता

भवत्यागमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति । तत्र चागमकालेनैवायुः पर्युपयुक्तं स्यात् । तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः ॥ कथं तर्हिमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः । किञ्चित्सामान्यविशेषवद्वक्षणं प्रवर्त्य येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान्प्रतिपद्येरन् । किं पुनस्तत् । उत्सर्गापवादौ । कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः कश्चिदपवादः । कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः कथंजातीयकोऽपवादः । सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः । तद्यथा । कर्मण्यण् [३.२.१] । तस्य विशेषेणापवादः । तद्यथा । आतोऽनुपसर्गे कः [३.२.३] ॥

किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद्व्यम् । उभयमित्याह । कथं ज्ञायते । उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि । आकृतिं पदार्थं मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् [१. २. ५८] इत्युच्यते । द्रव्यं पदार्थं मत्वा सरूपाणाम् [१. २. ६४] इत्येकशेष आरभ्यते ॥

किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्यः । संग्रह एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति । तत्रोक्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि । तत्र त्वेव निर्णयो यथेव नित्योऽप्यापि कार्य उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति ॥ कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम् ।

सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे

सिद्धे शब्देऽयं संबन्धे चेति । अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः । नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः । कथं ज्ञायते । यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । तद्यथा । सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति । ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते । तद्यथा । सिद्ध ओदनः सिद्धः सूपः सिद्धा यवागुरिति । यावता कार्येष्वपि वर्तते तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणं न पुनः कार्यं यः सिद्धशब्द इति । संग्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति । इहापि तदेव ॥ अथवा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि । तद्यथाभक्षो वायुभक्ष इत्यप एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति गम्यत एवमिहापि सिद्ध एव न सार्थं इति ॥ अथवा पूर्वपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः । अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति । तद्यथा । देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति ॥ अथवा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न सिद्धेहादलक्षणमिति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ॥ किं पुनरनेन वर्ण्येन किं न महता कण्ठेन नित्यशब्द एयोपात्तो यस्मिन्नुपादीयमाने ऽसंदेहः स्यात् । मङ्गलार्थम् । माङ्गलिक आचार्यो

महतः शास्त्रौषस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुक्ते मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रयन्ते
 यीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्था यया स्युरिति ।
 अयं खल्वपि नित्यशब्दो नावरयं कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । किं तर्हि ।
 आभीक्ष्ण्ये ऽपि वर्तते । तद्यथा । नित्यमहसितो नित्यमजल्पित इति । यावताभी-
 क्ष्ण्ये ऽपि वर्तते तत्राप्यनेनैवार्थः स्याद्व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षण- 5
 मिति । पश्यति स्याचार्यो मङ्गलार्थश्चैव सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो भाविष्यति शक्यामि
 चैनं नित्यपर्यायवाचिनं घर्णयितुमिति । अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः ॥
 अथ कं पुनः पदार्थं मत्वैव विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्दे ऽर्थे संबन्धे चेति । आकृ-
 तिमित्याह । कुत एतत् । आकृतिर्हि नित्या द्रव्यमनित्यम् ॥ अथ द्रव्ये पदार्थं कथं
 विग्रहः कर्तव्यः । सिद्धे शब्दे ऽर्थसंबन्धे चेति । नित्यो ह्यर्थवतामर्थरभिसंबन्धः ॥ 10
 अथवा द्रव्य एव पदार्थ एव विग्रहो न्याय्यः सिद्धे शब्दे ऽर्थे संबन्धे चेति । द्रव्यं
 हि नित्यमाकृतिरनित्या । कथं ज्ञायते । एषं हि दृश्यते लोके । मृत्कयाचिदाकृत्या
 युक्ता पिण्डो भवति । पिण्डाकृतिमुपमृष घटिकाः क्रियन्ते । घटिकाकृतिमुपमृष
 कुण्डिकाः क्रियन्ते । तथा सुवर्णं कयाचिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति । पिण्डा-
 कृतिमुपमृष रुचकाः क्रियन्ते । रुचकाकृतिमुपमृष कटकाः क्रियन्ते । कटकाकृ- 15
 तिमुपमृष स्यस्तिकाः क्रियन्ते । पुनरायुक्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरयाकृत्या युक्तः
 खदिराङ्गारसयणे कुण्डले भवतः । आकृतिरन्या चान्या च भवति द्रव्यं पुनस्तदेव ।
 आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते ॥ आकृतावपि पदार्थ एव विग्रहो न्याय्यः सिद्धे
 शब्दे ऽर्थे संबन्धे चेति । ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति । नैतदस्ति । नित्याकृतिः ।
 कथम् । न कचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति द्रव्यान्तरस्या तूपलभ्यते ॥ 20
 अथवा नेदमेव नित्यलक्षणं ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध-
 व्यययोगि यत्तन्नित्यमिति । तदपि नित्यं यस्मिस्तत्त्वं न विहन्यते । किं पुनस्त-
 त्वम् । तद्भावस्तत्त्वम् । आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते ॥ अथवा किं न एतेनेदं
 नित्यमिदमनित्यमिति । यन्नित्यं तं पदार्थं मत्वैव विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्दे ऽर्थे
 संबन्धे चेति ॥

कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दो ऽर्थः संबन्धेति । लोकतः । यल्लोके ऽर्थमर्थमुपा-
 दाय शब्दान्प्रयुञ्जते तेषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति । ये पुनः कार्या भावा निर्वृत्तौ
 तावत्तेषां यत्नः क्रियते । तद्यथा । घटेन कार्यं करिष्यन्कुम्भकारकुलं गत्वाह कुरु
 घटं कार्यमनेन करिष्यामीति । न तद्वज्जब्दान्प्रयोक्ष्यमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह

कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्य इति । तावत्येवार्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते ॥ यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते ।

लोकतो ऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो

लोकतो ऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते । किमिदं धर्मनियम 5 इति । धर्माय नियमो धर्मनियमः । धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः । धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः ।

यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ १ ॥

प्रियतद्धिता दाक्षिणात्या यया लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिके-
त्विति प्रयुञ्जते । अथवा युक्त एव तद्धितार्थः । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृता-
10 न्तेषु ॥ लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुङ्कुटो ऽभक्ष्यो ग्राम्यशुकर इत्युच्यते । भक्ष्यं च
नाम क्षुत्प्रतीघातार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन श्रमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम् । तत्र
नियमः क्रियत इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति । तथा खेदास्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति समानश्च
खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च । तत्र नियमः क्रियत इयं गम्येयमगम्येति ॥
वेदे खल्वपि पयोऽन्नतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते ।
15 व्रतं च नामाभ्ययहारार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम् ।
तत्र नियमः क्रियते । तथा वैल्यः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते । यूपश्च नाम
पशुनुच्यन्धार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन किञ्चिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनु-
च्यन्दुम् । तत्र नियमः क्रियते । तथाग्नौ कपालान्यधिभित्त्याभिमन्त्रयते भृगूणाम-
ङ्गिरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति । अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्देहनकर्मा कपालानि
20 संतापयति । तत्र नियमः क्रियत एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ॥ एवमिहापि
समानायामर्थगतौ शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते शब्देनैवार्थो ऽभिधेयो
नापशब्देनेत्येवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ॥

अस्त्यप्रयुक्तः । सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः । तद्यथा । ऊरु तेर चक्र पेनेति ।
किमतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः । प्रयोगादि भवाऽशब्दानां साधुत्वमध्ययस्याति य इदा-
30 नीमप्रयुक्ता नाम्नी साधयः स्युः ॥ इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्र-
युक्ता इति । यदि सन्ति नाप्रयुक्ता अथाप्रयुक्ता न सन्ति सन्ति चाप्रयुक्ताथेति
विप्रतिषिद्धम् । प्रयुञ्जान एष खनु भवानाह सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति । क-
वेदानीमन्यो भवज्जानीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे गाधुः स्यात् ॥ गीतविर-

निविद्धम् । मन्तीनि नावद्भूतो यदेनाञ्छास्त्रविदः शास्त्रेणानुविद्धधने । अयुक्ता इति वृत्तो यदोक्ते अयुक्ता इति । यदप्युच्यते कथेदानीमन्यो भवज्ज्ञानीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यादिति न वृत्तो स्नाभिरनयुक्ता इति । किं तर्हि । लोके अयुक्ता इति । ननु च मन्त्रादयश्चन्तरो लोके । अभ्यन्तरो ऽं लोके न भवद् लोकाः ॥

5

अत्यययुक्त इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगान् ॥ २ ॥

अत्यययुक्त इति चेत्तत्र । किं कारणम् । अर्थे शब्दप्रयोगान् । अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते नन्ति तेषां शब्दानामर्थो येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ॥

अप्रयोगः प्रयोगान्यन्वान् ॥ ३ ॥

अप्रयोगः तन्त्येषां शब्दानां न्यायः । कुतः । प्रयोगान्यत्वात् । यदेतेषां शब्दा- 10 नामर्थे न्याज्ज्ञानानुपुञ्जने । तद्यथा । ऊर्ध्वेत्यस्य शब्दस्यार्थे कं दृष्टमुचिताः । तेनेत्यस्यार्थे किं दृष्टं नीर्णाः । चक्रेत्यस्यार्थे किं दृष्टं कृतवन्तः । पथेत्यस्यार्थे किं दृष्टं पकृवन्त इति ॥

अप्रयुक्ते दीर्घसञ्चवत् ॥ ४ ॥

यद्यप्यप्रयुक्ता भवदर्थं दीर्घसञ्चवत्तत्वेनानुविधेयाः । तद्यथा । दीर्घसञ्चानि 15 वारिणिकानि वारिणिकानि च न चाद्यत्वे कश्चिदपि व्यवहरति केचननृपिसंनदा- यो धर्म इति कृत्वा यात्रिकाः शास्त्रेणानुविद्धधने ॥

मर्ते देशान्तरे ॥ ५ ॥

मर्ते त्वत्यप्येते शब्दा देशान्तरे प्रयुज्यन्ते । न चैत तपनभ्यन्ते । उपनम्यो यदः क्रियमां मन्त्रानि दाधम्य प्रयोगविषयः । सप्तद्वीपा वसुन्ती त्रयो लोका- 20 भन्तानि वेदाः साङ्गाः सरस्वत्या बह्मणा विभिन्ना एकशतम-र्युदात्ताः सहस्रवर्त्म- सामवेद एकविंशतिधा बाह्व्यं त्वभायर्वणो वेदो वाकोवाग्यमितिशतः पुराणं वैश्वकमिन्वेनावाञ्छास्य प्रयोगविषयः । एतावन्नं शब्दस्य प्रयोगविषयमनुनि- दस्य मन्त्यनयुक्ता इति वचनं केवलं माहसमात्रम् ॥ एतास्त्रिभिर्नानि शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते । तद्यथा । अरतिर्गतिकर्मा 25 काम्योत्तेनेत्र भाषितो मन्त्रि विकार एवमर्थो भाषन्ते दाध इति । इहमिति । नृगद्वे- रंशतिः प्राणमन्त्रेण गमिमेव त्वायाः प्रयुज्यन्ते । वारिणिकानि शब्देण दाधमुदी-

कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्य इति । तावत्येवार्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते ॥ यदि तर्हि
लोक एषु प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते ।

लोकतो ऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो

लोकतो ऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते । किमिदं धर्मनियम
५ इति । धर्माय नियमो धर्मनियमः । धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः । धर्मप्रयो-
जनो वा नियमो धर्मनियमः ।

यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ १ ॥

प्रियतद्धिता दाक्षिणात्या यया लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिके-
ष्विति प्रयुञ्जते । अथवा युक्त एव तद्धितार्थः । यथा लोकिकेषु वैदिकेषु च कृता-
१० न्तेषु ॥ लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटो ऽभक्ष्यो ग्राम्यशुकर इत्युच्यते । भक्ष्यं च
नाम क्षुत्प्रीतिघातार्थमुपादीयते । शक्य चानेन श्रमांसादिभिरपि क्षुत्प्रीतिहन्तुम् । तत्र
नियमः क्रियत इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति । तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति समानध-
खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च । तत्र नियमः क्रियत इयं गम्येयमगम्येयमिति ॥
वेदे खल्वपि पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते ।
१५ व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते । शक्य चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम् ।
तत्र नियमः क्रियते । तथा वैल्यः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते । यूपश्च नाम
पशुबन्धार्थमुपादीयते । शक्य चानेन किञ्चिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनु-
बन्धुम् । तत्र नियमः क्रियते । तथाग्रौ कपालान्यधिभित्त्वाभिमन्त्रयते भृगूणाम-
ह्निरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति । अन्तरेणापि मन्त्रमभिर्दहनकर्मा कपालानि
२० सतापयति । तत्र नियमः क्रियत एव क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ॥ एवमिहापि
समानायामर्थगतौ शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते शब्देनैवार्थो ऽभिधेयो
नापशब्देनेत्येवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ॥

अस्त्यप्रयुक्ताः । सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः । तद्यथा । ऊप तेर चक्रा पेचेति ।
किमतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः । प्रयोगाद्भि भवाञ्शब्दानां साधुत्वमध्यवस्यति य इदा-
२५ नीमप्रयुक्ता नाम्नी साधवः स्युः ॥ इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्र-
युक्ता इति । यदि सन्ति नाप्रयुक्ता अप्याप्रयुक्ता न सन्ति सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति
विप्रतिषिद्धम् । प्रयुञ्जान एव खलु भवानाह सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति । क-
थेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात् ॥ नेतादिप्र-

तिविद्धम् । मन्तीति नाचद्रूमो यदेताञ्छास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते । अप्रयुक्ता इति द्रूमो यलोके प्रयुक्ता इति । यदप्युच्यते कथेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यादिति न द्रूमो ऽस्माभिरप्रयुक्ता इति । किं तर्हि । लोके प्रयुक्ता इति । ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके । अभ्यन्तरो ऽहं लोके न स्याहं लोकः ॥

5

अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात् ॥ २ ॥

अस्त्यप्रयुक्त इति चेत्तत्र । किं कारणम् । अर्थे शब्दप्रयोगात् । अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते सन्ति तेषां शब्दानामर्था येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ॥

अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात् ॥ ३ ॥

अप्रयोगः खल्वेषां शब्दानां न्याय्यः । कुतः । प्रयोगान्यत्वात् । यदेतेषां शब्दा- 10 नामर्थे ऽन्याऽशब्दान्प्रयुज्यते । तद्यथा । ऊपेत्यस्य शब्दस्यार्थे कं यूयमुपिताः । तेरेत्यस्यार्थे किं यूयं तीर्णाः । चक्रेत्यस्यार्थे किं यूयं कृतयन्तः । पेचेत्यस्यार्थे किं यूयं पकयन्त इति ॥

अप्रयुक्ते दीर्घसत्त्वत् ॥ ४ ॥

यद्यप्यप्रयुक्ता अवश्यं दीर्घसत्त्ववक्षणेनानुविधेयाः । तद्यथा । दीर्घसत्त्वाणि 15 धार्पशक्तिकानि धार्पसदस्त्रिकाणि च न चाद्यत्वे कश्चिदपि व्यवहरति केवलमृपिसंप्रदा- यो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रेणानुविदधते ॥

सर्वे देशान्तरे ॥ ५ ॥

सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरे प्रयुज्यन्ते । न चैत उपलभ्यन्ते । उपलब्धौ यत्नः क्रियतां महान्दि शब्दस्य प्रयोगविषयः । सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोका- 20 अरामो वेदाः साक्षाः सरतस्या बहुधा विभिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रधर्मा- सामवेद एकविंशतिधा बाह्वर्च्य नवधायर्वणो वेदो वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः । एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमनुनि- शम्य सन्त्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रम् ॥ एतस्मिन्नतिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते । तद्यथा । शत्रुतिर्यतिकर्मा 25 कम्बोजेष्ट्रेण भाषितो भवति विकार एनभार्या भाषन्ते शत्र इति । हम्मतिः सुराष्ट्रेषु गन्ततिः पाच्छमध्वेऽनु गमिमेन तार्याः प्रयुज्यते । दानिर्लेननार्थे प्राच्येषु दात्रमुदी-

च्येषु ॥ ये चाप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दा एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते ।
 क । वेदे । यद्वा रेवती रेवत्यं तदुप । यन्मे नरः श्रुत्य ब्रह्म चक्र । यत्रा नधक्का
 जरसं तनूनामिति ॥

✓ किं पुनः शब्दस्य ज्ञाने धर्म आहोस्वित्प्रयोगे । कश्चात्र विशेषः ।

5 ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्मः ॥ ६ ॥

ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्मः प्राप्नोति । यो हि शब्दाज्ञानात्यपशब्दानप्यमौ
 जानाति । यथैष शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः । अथवा भूयानधर्मः
 प्राप्नोति । भूयांसोऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रशाः ।
 तद्यथा । गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रशाः ॥

10 आचारे नियमः ॥ ७ ॥

आचारे पुनर्कृषिर्नियम वेदयते । ते ऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्त पराव-
 भूयुरिति ॥ अस्तु तर्हि प्रयोगे ।

प्रयोगे सर्वलोकस्य ॥ ८ ॥

यदि प्रयोगे धर्मः सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत । कश्चेदानीं भवतो मत्सरो
 15 यदि सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत । न खलु कश्चिन्मत्सरः प्रयतानर्थक्यं तु
 भवति । फलवता च नाम यत्नेन भवितव्यं न च प्रयत्नः फलाद्यतिरेक्यः । ननु
 च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते त एव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते ।
 व्यतिरेकोऽपि वै लक्ष्यते । दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चाप्रयीणा अकृतप्रयत्नाश्च प्रयीणाः ।
 तत्र फलव्यतिरेकोऽपि स्यात् ॥ एव तर्हि नापि ज्ञान एव धर्मो नापि प्रयोग एव ।
 20 किं तर्हि ।

शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्य वेदशब्देन ॥ ९ ॥

शास्त्रपूर्वक यः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते । तत्तुल्यं वेदशब्देन । वेदशब्दा
 अप्येवमभिप्रेदन्ति । योऽग्निष्टोमेन यजते य उ चैनमेवं वेद । योऽग्नि नाचिकेतं
 चिनुते य उ चैनमेवं वेद ॥ अपर आह । तत्तुल्यं वेदशब्देनेति । यथा वेदशब्दा
 25 नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्त्येव यः शास्त्रपूर्वक शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन
 युज्यते इति ॥ अथवा पुनरस्तु ज्ञान एव धर्म इति । ननु चोक्तं ज्ञाने धर्म इति

चेत्तथाधर्म इति । नैष दोष । शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह नापशब्दज्ञाने धर्मम् । यद्य पुनरशिष्टाप्रतिपिद्ध नैव तदोपाय भवति नाभ्युदयाय । तद्यथा । हिक्कितहसितकण्ट्रयितानि नैव दोषाय भवन्ति नाप्यभ्युदयाय ॥ अथवाभ्युपाय एनापशब्दज्ञान शब्दज्ञाने । योऽपशब्दाज्ज्ञानाति शब्दज्ञानप्यसौ जानाति । तदेव ज्ञाने धर्म इति ब्रुवतोऽर्थादापन्नं भवत्यपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इति ॥ अथवा कूपखानकप्रदेतद्भविष्यति । तद्यथा कूपखानकः कूप खनन्यथपि मृदा पास्तुभिश्चावकीर्णो भवति सोऽप्यसज्जातास्तु तत एव तं गुणमासादयति येन स च दोषो निर्हण्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवत्येवमिहापि यद्यप्यपशब्दज्ञाने धर्मस्तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मस्तेन स च दोषो निर्घानिष्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भविष्यति ॥ यदप्युच्यत आचारे १० नियम इति याज्ञे कर्मणि स नियमः । एव हि भूयते । यर्थाणस्तर्याणो नामर्पयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परापरज्ञा त्रिदितत्रेदितव्या अभिगतयाथातथ्या । ते तत्रभवन्तो यद्वातस्तद्वात इति प्रयोक्तव्ये यर्थाणस्तर्याण इति प्रयुञ्जते याज्ञे पुनः कर्मणि नापभाषन्ते । ते पुनरक्षरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितं ततस्ते पराभूताः ॥

अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः । सूत्रम् ।

१५

सूत्रे व्याकरणे पष्ठचर्योऽनुपपन्नः ॥ १० ॥

सूत्रे व्याकरणे पष्ठचर्यो नोपपद्यते व्याकरणस्य सूत्रमिति । किं हि तदन्यस्तु-
त्राद्याकरणं यस्यादः सूत्रं स्यात् ॥

शब्दाप्रतिपत्तिः ॥ ११ ॥

शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति । न हि सूत्र- २०
त एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते । किं तर्हि । व्याख्यातव्यम् । ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं
व्याख्यानं भवति । न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं वृद्धिः आत् रोजिति । किं
तर्हि । उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति ॥
एव तर्हि शब्दः ।

शब्दे ल्युडर्थः ॥ १२ ॥

२५

यदि शब्दो व्याकरणं ल्युडर्थो नोपपद्यते । व्याक्रियते ज्ञेनेति व्याकरणम् । न
हि शब्देन किञ्चिद्व्याक्रियते । केन तर्हि । सूत्रेण ॥

भवे

भवे च तद्धितो नोपपद्यते* । व्याकरणे भवो योगो वैयाकरण इति । न हि शब्दे.
भवो योगः । क्व तर्हि । सूत्रे ॥

प्रोक्तादयश्च तद्धिताः ॥ १३ ॥

५ प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते† । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । आपिशलम् ।
काशकृत्स्नमिति । न हि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः । किं तर्हि । सूत्रम् ॥ किमर्थमि-
दमुभयमुच्यते भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति न प्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येव भवे अपि
तद्धितश्चोदितः स्यात् । पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं भवे तद्धित इति तत्पठितम् । तत
उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः
१० सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ॥ अयं तावददोषो यदुच्यते शब्दे ल्युडर्थ इति । नावश्यं
करणाधिकरणयोरेव ल्युड्विधीयते । किं तर्हि । अन्येष्वपि कारकेषु कृत्यल्युटो बहु-
लम् [३ ३.११३] इति । तद्यथा । प्रस्कन्दनम् प्रपतनमिति ॥ अथवा शब्दैरपि शब्दा
व्याक्रियन्ते । तद्यथा । गोरित्युक्ते सर्वे संदेहा निवर्तन्ते नाश्वो न गर्दभ इति ॥ अयं
तर्हि दोषो भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । एवं तर्हि

१५ लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् ॥ १४ ॥

लक्ष्य च लक्षण चैतत्समुदित व्याकरण भवति । किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणं च ।
शब्दो लक्ष्यः सूत्रं लक्षणम् । एवमप्ययं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तो ज्वयवे
नोपपद्यते । सूत्राणि चाप्यधीयान इत्येते वैयाकरण इति । नैव दोषः । समुदायेषु
हि शब्दाः प्रवृत्ता अत्रयत्रेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः । उत्तरे पञ्चालाः ।
२० तेलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शूः मीलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये व्याक-
रणशब्दः प्रवृत्तो अत्रयत्रेष्वपि वर्तते ॥ अथवा पुनरस्तु सूत्रम् । ननु चोक्तं सूत्रे
व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति । नैव दोषः । व्यपदेशियद्भावेन भविष्यति ॥
यदप्युच्यते शब्दान्प्रतिपत्तिरिति न हि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि व्याख्या-
नतथेति परिदत्तमेतत्तदेव सूत्रं त्रिगृहीत व्याख्यानं भवतीति । ननु चोक्तं न केवलानि
२५ चर्चापदानि व्याख्यानं नृद्धिः आत् ऐजिति किं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्या-
ध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवतीति । भविजानत एतदेव भवति । सूत्रत एव
हि शब्दान्प्रतिपद्यन्ते । आतथ सूत्रत एव यो सुस्सूत्रं कथयेन्नादो गृथेत ॥

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ।

वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः ॥ १८ ॥

वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः ॥ किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति ।
वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्त्यर्थो वा समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्ति-
प्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः । का पुनर्वृत्तिः । शास्त्रप्रवृत्तिः । अथ कः ॥
समवायः । वर्णानामनुपूर्व्येण संनियेशः । अथ क उपदेशः । उच्चारणम् । कुत
पतन् । विशिष्टाचारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णानाहोपदिष्टा इमे वर्णा इति ॥

अनुबन्धकरणाद्यर्थश्च ॥ १९ ॥

अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः । अनुबन्धानासङ्ख्यामीति । न
ह्यनुपदिश्य वर्णाननुबन्धाः शक्या आसङ्गम् ॥ स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवा- 10
यार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च । वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थम् । प्रत्याहारो
वृत्त्यर्थः ॥

इष्टबुद्ध्यर्थश्च । इष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः । इष्टान्यर्णान्भोक्तव्य इति । न
ह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टा वर्णाः शक्या विज्ञानम् ।

इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घशुतानामप्युपदेशः 15
॥ १७ ॥

इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घशुतानामप्युपदेशः कर्तव्यः ।
एयं गुणा अपि हि वर्णा इत्यन्ते ॥

आकृत्युपदेशात्सिद्धम् । आकृत्युपदेशात्सिद्धमेतत् । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्व-
मवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिः । तथेवर्णाकृतिः । 20

आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधः ॥ १८ ॥

आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनः संवृता-
दयः । संवृतः कलो ध्मात् एणीकृतो ऽप्युपकृतो ऽर्धको यस्तो निरस्तः प्रगीत उ-
पगीतः स्थिण्णो रोमश्च इति ॥ अपर आह ।

यस्त निरस्तमविलम्बित निर्हृतमप्युपकृतं ध्मात्तमयो विकम्पितम् । 25

संदष्टमेणीकृतमर्धक द्रुत त्रिकीर्णमेताः स्वरदोषभावना इति ॥

अतो ऽन्ये व्यञ्जनदोषाः ॥ नेष दोषः । गर्गादिविदादिपाठात्संवृतादीनां निवृ-

त्तिर्भविष्यति । अस्त्यन्यद्गर्गादिविदादिपाठे प्रयोजनम् । किम् । समुदायानां साधु-
त्व यथा स्यादिति ॥ एवं तर्ह्यष्टादशधा भिन्नां निवृत्तकलादिकामवर्णस्य प्रत्यापत्तिं
वक्ष्यामि । सा तर्हि वक्तव्या ।

लिङ्गार्था नु प्रत्यापत्ति ।

- 5 लिङ्गार्था सा तर्हि भविष्यति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते ऽथवैतर्ह्य-
नेकमनुबन्धशतं मोक्षार्थमित्संज्ञा च न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः । यदनुबन्धैः
क्रियते तत्कलादिभिः करिष्यते । सिध्यत्येवमपाणिनीय तु भवति ॥ यथान्यासमे-
वास्तु । ननु चोक्तमाकृत्युपदेशास्सिद्धमिति चेत्सवृतादीनां प्रतिषेध इति । परिह-
तमेतद्गर्गादिविदादिपाठास्सवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति । ननु चान्यद्गर्गादिविदा-
10 दिपाठे प्रयोजनमुक्तम् । किम् । समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति । एवं
तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते कलादयश्च निवर्त्यन्ते । कथं पुनरेकेन य-
त्त्रेनेभ्यं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । द्विगता अपि हेतवो भवन्ति । तद्यथा ।

आन्नाथ सिक्ताः पितरश्च श्रीणिता इति ।

- तथा वाक्यान्यपि द्विष्टानि भवन्ति । श्वेतो धावति । अलम्बुसानां यातेति ॥
15 अथवेद तावदय प्रष्टव्यः । केमे सवृतादयः भूयेरञ्जिति । आगमेषु । आगमा-
शुद्धाः पठ्यन्ते । विकारेषु तर्हि । विकाराः शुद्धाः पठ्यन्ते । प्रत्ययेषु तर्हि । प्र-
त्ययाः शुद्धाः पठ्यन्ते । धातुषु तर्हि । धातवो ऽपि शुद्धाः पठ्यन्ते । प्रातिपदिकेषु
तर्हि । प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते । यानि तर्ह्यमहणानि प्रातिपदिकानि ।
एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं उपदेशः कर्तव्यः । शशः । पप इति मा भूत् ।
20 पलाशः । पलाप इति मा भूत् । मञ्जकः । मञ्जक इति मा भूत् ॥

आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः ।

उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अ इ उण् ॥ १ ॥

अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः ॥ १ ॥

अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । आकारग्रहणार्थः । अकारः
सर्वणग्रहणेनाकारमपि यथा गृहीयात् । किं च कारणं न गृहीयात् । विवारभे-
दात् । किमुच्यते विवारभेदादिति न पुनः कालभेदादपि । यथैव ह्ययं विवारभिन्नः ६
एवं कालभिन्नोऽपि । सत्यमेतत् । वक्ष्यति तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वणम् [१. १. ९]
इत्यत्रास्यग्रहणस्य प्रयोजनमास्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सर्वणसङ्गता भव-
न्तीति । यास्त्यश्च पुनरास्यात्कालः । तेन स्यादेव कालभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवा-
रभिन्नस्य ॥ किं पुनरिदं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत आहोस्वि-
त्सवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशोच्यते । विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनम्- 10
न्वाख्यायते । कथं ज्ञायते । यदयम् अ अ [८. ४. ६८] इत्यकारस्य विवृतस्य .
सवृतताप्रत्यापत्तिं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ।
किम् । अतिसद्वृत्तिः अतिमाल इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य विवृतः प्राप्नोति संवृतः स्यादि-
त्येवमर्थः प्रत्यापत्तिः । नैतदस्ति । नैव लोके न च वेदे आकारो विवृतोऽस्ति । कस्तर्हि ।
संवृतः । योऽस्ति स भविष्यति । नदेतत्प्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति विवृ- 15
त्स्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति ॥ कः पुनरत्र विशेषो विवृतस्योप-
दिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत सवृतस्योपदिश्यमानस्य वा विवृतोपदेशोच्ये-
तेति । न खलु कश्चिद्विशेषः । आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह सवृतस्योपदिश्यमा-
नस्य विवृतोपदेशोच्यत इति । यद्यपि तु वृत्तमो विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनम-
न्वाख्यायत इति ॥

20

तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सर्वणग्रहणार्थः ॥ २ ॥

तस्यैतस्याक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः ।
कान्यत्र । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य । किं प्रयोजनम् । सर्वणग्रहणार्थः ।
आक्षरसमाम्नायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । विवार-
भेदादेव ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्याक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादित्यस्य ग्रहण- 25
मिति यदयमकः सदणं दीर्घः [६. १. १०१] इति प्रत्याहारे ओः ग्रहणं करोति ।
कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि द्वयोराक्षरसमाम्नायिकयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति ।
नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यस्याक्षरसमा-

ज्ञायिकेन ग्रहणमस्ति तदर्थमेतत्स्यात् । खट्वाढकम् मालाढकमिति । सति प्रयोजने न ज्ञापकं भवति । तस्माद्विवृतोपदेशः कर्तव्यः ॥ क एष यत्नश्चोद्यते विवृतोपदेशो नाम । विवृतो योपदिश्यते संवृतो वा को न्वत्र विशेषः । स एष सर्व एवमर्थो यत्नो यान्येतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपायेनोपदेशश्चोद्यते । तद्गुरु भवति ।

५ तस्माद्वक्तव्यं धात्वादिस्यथ विवृत इति ॥

दीर्घप्लुतवचने च संवृतानिवृत्त्यर्थः ॥ ३ ॥

दीर्घप्लुतवचने च संवृतानिवृत्त्यर्थो विवृतोपदेशः कर्तव्यः । दीर्घप्लुतौ संवृतौ मा भूतामिति । वृक्षाभ्याम्* देवदत्तारं इति ॥ नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः । को तर्हि । विवृतौ । यौ स्तस्यौ भविष्यतः ॥

10

स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो यथा यणम् ।

संवृतः स्थानी संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत् । अनुस्वारो यथा यणम् । तद्यथा । सद्यन्ता सद्यत्सरः यङ्लोकम् तङ्लोकमिति । अनुस्वारः स्थानी यणमनुनासिकं प्रकल्पयति† ॥ विषम उपन्यासः । युक्तं यत्सतस्तत्र प्रकृप्तिर्भवति सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके न च वेदे संवृतौ स्तः । को तर्हि । विवृतौ । यौ स्तस्यौ भविष्यतः ॥ एवमपि कुत एतत्तुल्यस्थानौ प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतो न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्यातामीकार ऊकारो वेति । वक्ष्यति स्थाने उत्तरतमः [१.१.५०] इत्यत्र स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणस्य प्रयोजनं यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् ॥

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनष्टत्वात् ॥ ४ ॥

20 तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । अस्य च्यौ [७.४.३२] यस्येति च [६.४.१८८] । किं कारणम् । अनष्टत्वात् । न ह्येते ङो ये अनुवृत्तौ । के तर्हि । ये ऽक्षरसमाम्नाय उपदिश्यन्ते ॥

एकत्वादकारस्य सिद्धम् ॥ ५ ॥

एको ऽयमकारो यथाक्षरसमाम्नाये यश्चानुवृत्तौ यश्च धात्वादिस्यः ॥

25

अनुबन्धसंकरस्तु ॥ ६ ॥

अनुबन्धसंकरस्तु प्राप्नोति । कर्मण्यण् [३.२.१] आतोऽनुपसर्गे कः [३.२.३] इति के त्रिंशत्कृतं प्राप्नोति ॥

एकाजनेकाजग्रहणेषु चानुपपत्तिः ॥ ७ ॥

एकाजनेकाजग्रहणेषु चानुपपत्तिर्भविष्यति । तत्र को दोषः । किरिणा गिरिणे-
त्येकाजलक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति* । इह न घटेन तरति घटिक इति व्यञ्जलक्षणस्य
प्राप्नोति । ॥

द्रव्यवचोपचाराः ॥ ८ ॥

द्रव्यवचोपचाराः प्राप्नुवन्ति । तद्यथा । द्रव्येषु नैकेन घटेनानेको युगपत्कार्यं
करोति । एवमिममकारं नानेको युगपदुच्चारयेत् ॥

विपयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् ॥ ९ ॥

यदयं विपये विपये नानालिङ्गमकारं करोति कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे क इति
तेन ज्ञायते नानुबन्धसंकरोऽस्तीति । यदि हि स्यान्नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् । 10
एकमेवायं सर्वगुणमुच्चारयेत् ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । इत्संज्ञाप्रकूप्यर्यमेतत्स्यात् ।
न ह्ययमनुबन्धैः शल्यकवच्छेद्य उपचेतुम् । इत्संज्ञायां हि दोषः स्यात् । आयम्य
हि द्वयोरित्संज्ञा स्यात् । कयोः । आद्यन्तयोः ॥ एवं तर्हि विपयेण तु पुनर्लिङ्ग-
करणात्सिद्धम् । यदयं विपये विपये पुनर्लिङ्गमकारं करोति प्राग्दीज्यतोऽण् [४. १.
८३] शिवादिभ्योऽण् [११२] इति तेन ज्ञायते नानुबन्धसंकरोऽस्तीति । यदि 15
हि स्यात्पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् ॥ अथवा पुनरस्तु विपयेण तु नानालिङ्गक-
रणात्सिद्धमित्येव । ननु चोक्तमित्संज्ञाप्रकूप्यर्यमेतत्स्यादिति । नैप दोषः । लोकात्
एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके कथिदेवदत्तमाह । इह मुण्डो भव । इह जटी भव ।
इह शिखी भवेति । यद्विज्ञो यत्रोच्यते तद्विज्ञस्तत्रोपातिष्ठते । एवमयमकारो
यद्विज्ञो यत्रोच्यते तद्विज्ञस्तत्रोपास्थास्यते ॥ यदप्युच्यत एकाजनेकाजग्रहणेषु चानुप- 20
पत्तिरिति ।

एकाजनेकाजग्रहणेषु चावृत्तिसंख्यानात् ॥ १० ॥

एकाजनेकाजग्रहणेषु चावृत्तेः संख्यानादनेकाच्च भविष्यति । तद्यथा । सप्तदश
सामिधेन्यो भवन्तीति त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमामित्यावृत्तितः सप्तदशत्वं भवति ।
एवमिहाप्यावृत्तितोऽनेकाच्च भविष्यति । भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतम् । इह तु 25
खलु किरिणा गिरिणेत्येकाजलक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोत्येव । एतदपि सिद्धम् ।
कथम् । लोकात् । तद्यथा । लोक ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैरुदाः सहस्रकृत्वो

दत्त्वा तथा सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपन्नाः । एवमिहाप्यनेकाच्छ्रवं भविष्यति ॥
यदप्युच्यते द्रव्यप्रचोपचाराः प्राप्नुवन्तीति भवेद्यदसंभवि कार्यं तन्नानेको युगपत्कु-
र्याद्यत्तु खलु संभवि कार्यमनेको अपि तद्युगपत्करोति । तथा । घटस्य दर्शनं
स्पर्शनं वा । संभवि चेदं कार्यमकारस्योच्चारणं नामानेको अपि तद्युगपत्करिष्यति ॥

४ आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात् ॥ ११ ॥

आन्यभाव्यं स्वकारस्य । कुतः । कालशब्दव्यवायात् । कालव्यवायाच्छब्द-
व्यवायाच्च । कालव्यवायात् । दण्डः अग्रम् । शब्दव्यवायात् । दण्डः । न चैकस्या-
त्मनो व्यवायेन भवितव्यम् । भवति चेद्भवत्यान्यभाव्यमकारस्य ॥

युगपच्च देशपृथक्कदर्शनात् ॥ १२ ॥

- १० युगपच्च देशपृथक्कदर्शनान्मन्यामह आन्यभाव्यमकारस्येति । यदयं युगपदेश-
पृथक्केषूपलभ्यते । अश्वः अर्कः अर्थ इति । न ह्येको देवदत्तो युगपत्सुप्ते च भवति
मथुरायां च ॥ यदि पुनरिमे वर्णाः शकुनिरत्स्युः । तथा । शकुनय आशुगा-
मित्वात्पुरस्तादुत्पतिताः पश्चाद्दृश्यन्ते । एयमयमकारो द इत्यत्र दृष्टो ण्ड इत्यत्र
दृश्यते । नैव शक्यम् । अनित्यत्वमेव स्यात् । नित्याश्च शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु
१५ कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । यदि चार्यं द इत्यत्र
दृष्टो ण्ड इत्यत्र दृश्येत नार्यं कूटस्थः स्यात् ॥ यदि पुनरिमे वर्णा आदित्य-
त्स्युः । तथा । एक आदित्यो ज्ञेकाधिकरणस्थो युगपदेशपृथक्केषूपलभ्यते । वि-
पम उपन्यासः । नैको द्रष्टादित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपदेशपृथक्केषूपलभते ऽकार
पुनरुपलभते । अकारमपि नोपलभते । किं कारणम् । ओत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्माद्यः
२० प्रयोगेणाभिज्यलित आकाशदेशः शब्द एकं च पुनराकाशम् । आकाशदेशा
अपि ग्रहणः । यावता बहवस्तस्मादान्यभाव्यमकारस्य ॥

आकृतिग्रहणात्सिद्धम् ॥ १३ ॥

अवर्णाकृतिरूपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं महीष्यति । तथेवर्णाकृतिः । तथोवर्णाकृतिः ॥

तद्वच्च तपरकरणम् ॥ १४ ॥

- २५ ग्र्यं च कृत्या तपरा क्रियन्ते । आकृतिग्रहणेनानिप्रसक्तमिति । ननु न सच-
र्णमग्रहणेनानिप्रसक्तमिति कृत्या तपरा क्रियेरन् । प्रत्याख्यायते तत्सर्वेण अग्र-
णमपरिभाष्यमाहृतिप्रहणादनन्यत्वायेति ॥

हन्प्रहणेषु च ॥ १५ ॥

किम् । आकृतिप्रहणास्तिद्धमित्येव । श्लो ज्ञालि [८.२.२६] । अवाचाम्
अवाचम् अवाच । यत्रैतच्चास्त्यन्सवर्णान्गृह्णातीति ॥

रूपसामान्याद्वा ॥ १६ ॥

रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा । तानेव शाटकानाञ्छादयामो ये मधुरा- ५
याम् । तानेव शालीन्मुञ्जमहे ये मगधेषु । तदेवेदं भवतः कार्पापणं यन्मधुरायां
गृहीतम् । अन्यस्मिन्धान्यस्मिन्ध रूपसामान्यात्तदेवेदमिति भवति । एवमिहापि रूप-
सामान्यास्तिद्धम् ॥

ऋ लृक् ॥ २ ॥

लृकारस्योपदेशः किमर्थः । किं विशेषेण लृकारोपदेशश्चोद्यते न पुनरन्ये- 10
षामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्येत । यदि किञ्चिदन्येषामपि वर्णानामुपदेशे प्रयोजनमस्त्यु-
कारोपदेशस्यापि तद्वदितुमर्हति । को वा विशेषः । अयमस्ति विशेषः । अस्य
लृकारस्याल्पीयांश्चैव प्रयोगविषयो यथापि प्रयोगविषयः सोऽपि कूपित्यस्य
कूपेऽथ लृत्वमस्तिद्धम्* । तस्यासिद्धत्यालृकारस्यैवाकार्याणि भविष्यन्ति नार्य लृका-
रोपदेशेन ॥ अत उत्तरं पठति ।

15

लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्रत्ययार्थः ॥ १ ॥

लृकारोपदेशः क्रियते यदृच्छाशब्दाद्योऽशक्तिजानुकरणार्थः प्रत्ययार्थश्च ।
यदृच्छाशब्दार्थस्तावत् । यदृच्छया कश्चिद्वृतको नाम तस्मिन्प्रकार्याणि यया स्युः ।
दध्युतकाय देहि । मध्युतकाय देहि । उदुतकोऽगमत् । प्रत्युतकोऽगमत् ।
चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः । जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्च- 20
तुर्याः ॥ अशक्तिजानुकरणार्थः । अशक्त्या कयाचिद्ब्राह्मण्यवा कृतक इति प्रयोक्त-
व्य लृतक इति प्रयुक्तम् । तस्यानुकरणं ब्राह्मण्युतक इत्याह कुमार्युतक इत्या-
देति ॥ प्रत्ययार्थश्च लृकारोपदेशः कर्तव्यः । के पुनः प्रत्ययद्वयः । भुतिद्विर्भचन-
स्वरिताः । क्लृप्तशिखा† । क्लृप्तः‡ । प्रक्लृप्तः§ । प्रत्ययादिषु कार्येषु कूपेर्लृत्वं सिद्धं

तस्य सिद्धत्वादकार्याणि न सिध्यन्ति । तस्मादकारोपदेशः क्रियते ॥ नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ।

न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु ॥ २ ॥

न्याय्यस्य ऋतकशब्दस्य भावात्कल्पनं संज्ञादिषु साधु मन्यन्ते । ऋतक एवासौ ५ न ऋतक इति ॥ अपर आह । न्याय्य ऋतकशब्दः शास्त्रान्वितो अस्ति स कल्पयितव्यः साधुः संज्ञादिषु । ऋतक एवासौ न ऋतकः ॥ अयं तर्हि यदृच्छाशब्दो अपरिहार्यः । लफिडः लफिडः । एषो ऽप्युक्तिडः कफिडश्च । कथम् । अतिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते फिडफिडावौणादिकौ प्रत्ययौ । त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः । जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति । न सन्ति यदृच्छाशब्दाः ॥ अन्यथा कृत्वा प्रयोजन- 10 मुक्तमन्यथा कृत्वा परिहारः । सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तं न सन्तीति परिहारः । समाने चार्थे शास्त्रान्वितो ऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति । तदथा । देवदत्तशब्दो देवदिष्णशब्दं निवर्तयति न गाव्यादीन् । नैष दीपः । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति ॥

अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिपिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ ३ ॥

15 अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति । अशिष्टाप्रतिपिद्धस्य चा नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय । यथा लौकिकवैदिकेषु । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावत् । य एवमसौ ददाति य एवमसौ यजते य एवमसावधीत इति तस्यानुकुर्वन्द्वाद्यं यजेत चाधीयीत च सो ऽप्यभ्युदयेन युज्यते । वेदे ऽपि । य एवं विश्वसृजः सच्चाण्यध्यासत इति तेषामनुकुर्वन्तस्तच्चाण्यध्यासीत सो ऽप्यभ्यु- 20 दयेन युज्यते ॥ अशिष्टाप्रतिपिद्धम् । य एवमसौ हिंसति य एवमसौ हसति य एवमसौ कण्डूयतीति तस्यानुकुर्वन्द्वाद्यं हसेद्यं कण्डूयेद्यं नैव तद्दोषाय स्यान्नाभ्युदयाय ॥ यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्त्येवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन्द्वाद्यं हन्या- 25 द्युरां वा पिबेत्सो ऽपि मन्ये पतितः स्यात् । विषम उपन्यासः । यश्चैवं हन्ति यश्चानुहन्त्युभौ तौ हतः । यश्च पिबति यश्चानुपिबत्युभौ तौ पिबतः । यस्तु खल्वेव- 30 मसौ ब्राह्मणं हन्त्येवमसौ सुरां वा पिबतीति तस्यानुकुर्वन्द्वाद्यं माल्यगुण- कण्डः कदलीस्तम्भं तिष्ठ्यात्पयो वा पिबेन्न स मन्ये पतितः स्यात् । एयमिहापि य एवमसावपशब्दं प्रयुङ्क्त इति तस्यानुकुर्वन्पशब्दं प्रयुञ्जीत सो ऽप्यपशब्दभाक्स्यात् । अयं त्वन्यो ऽपशब्दपर्यार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । न चापशब्दपर्यार्थकः

शब्दो ऽपशब्दो भवति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते ऽपशब्दपदार्थकः
 शब्दो ऽपशब्दो भवतीत्यपशब्द इत्येव तस्यापशब्दः स्यात् । न चैषो ऽपशब्दः ॥
 अयं सत्यपि भूयो ऽनुकरणशब्दो ऽपरिहार्यो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । साधुकारमधीते ।
 मधुकारमधीत इति । कस्यस्य पुनरेतदनुकरणम् । कूपिस्यस्य । यदि कूपिस्यस्य
 कूपेथ लत्रमसिद्धं तस्यासिद्धत्वात्कार एवाच्चार्याणि भविष्यन्ति । भवेत्तदर्थेन नार्थः ६
 स्यात् । अयं स्वन्त्यः कूपिस्यपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः ।
 इदमवश्यं यस्मात्प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । हिः पचन्त्वि-
 त्याह । तिङतिङः [८. १. २८] इति निघातो यथा स्यात् । अग्नी इत्याह । ईदूदेहि-
 यचनं प्रगृह्यम् [१. १. ११] इति प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात् । यदि प्रकृतिवदनुकरणं
 भवतीत्युच्यते ऽपशब्द एवासौ भवति कुमार्यूतक इत्याह ब्राह्मण्यूतक इत्याह । 10
 अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः । न चापशब्दः प्रकृतिः । न सपशब्दा उपदिद्यन्ते न
 चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति ॥

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रुस्यादयः ॥ ४ ॥

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति श्रुत्यादयो ऽपि भविष्यन्ति । यद्येकदेशविकृत-
 मनन्यवद्भवतीत्युच्यते राज्ञः क च [४. २. १४०] राजकीयम् अक्षोपो ऽनः 15
 [६. ४. १३४] इति लोपः प्राप्नोति । एकदेशविकृतमनन्यवत्पृष्ठीनिर्दिष्टस्येति वक्ष्या-
 मि । यदि पृष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते क्लृप्प्रशिख इति श्रुतो न प्राप्नोति । न सत्र ऋकारः
 पृष्ठीनिर्दिष्टः । कस्तर्हि । रेकः । ऋकारो ऽप्यत्र पृष्ठीनिर्दिष्टः । कथम् । अविभक्तिको
 निर्देशः । कृप उः रः लः कृपो रो लः [८. २. १८] इति । अथवा पुनरस्त्वधि-
 शेपेण । ननु चोक्त राज्ञः क च राजकीयम् अक्षोपो ऽन इति लोपः प्राप्नोतीति । 20
 नैष क्षेपः । वक्ष्येत्येतत् । आदीनां प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थ-
 मिति । तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । अक्षोपो ऽनो नकारान्तस्येति ॥ इह तर्हि
 क्लृप्प्रशिख इत्यनृत इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

स्वप्रतिषेधाच्च ॥ ५ ॥

स्वप्रतिषेधाच्चैतास्मिध्वति । गुरोररवत् इति वक्ष्यामि । यवारवत् इत्युच्यते होतृ 25
 ऋकार होतृकार अत्र न प्राप्नोति । गुरोररवतो ह्रस्वस्येति वक्ष्यामि ॥ स एष
 सूत्रभेदेन लकारोपदेशः श्रुत्यावर्धः सन्प्रत्याख्यायते सैषा महतो वंशस्तम्बाह-
 दानुकुप्यते ॥

ए ओङ् ॥ ३ ॥ ऐ औच् ॥ ४ ॥

इदं विचार्यते । इमानि संध्यक्षराणि तपराणि वोपदिश्येरन् । एत् ओत्ङ् ।
ऐत् औत्च् इति । अतपराणि वा ययान्यासमिति । कश्चात्र विशेषः ।

संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम् ॥ १ ॥

५ संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं कर्तव्यम् ॥

भृत्यादिष्वज्जिधिः ॥ २ ॥

भृत्यादिष्वजाभयो विधिर्न सिध्यति । गोत्रात् नौत्रात् इत्यत्रानचि च [८. ४.
४७] इत्यच उत्तरस्य यरो द्वे भयत इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति । इह च प्रत्यङ् इति-
कायन उदङ्गौऽपगव इत्यचि [८.३.३२] इति उमुप्न प्राप्नोति ॥

10 भुतसज्ञा च ॥ ३ ॥

भुतसज्ञा च न सिध्यति । ऐशतिकायन औऽपगव । ऊकालो ऽङ्गस्यदीर्घभुतः
[१.२ २७] इति भुतसज्ञा न प्राप्नोति ॥ सन्तु तर्ह्यतपराणि ।

अतपर एच इग्रस्वादेशो ॥ ४ ॥

यद्यतपराण्येव इग्रस्वादेशो [१.१.४८] इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।
15 एचो इस्वादेशशासनेष्वर्ध एकारो ऽर्ध ओकारो वा मा भूदिति । ननु च यस्यापि
तपराणि तेनाप्येतद्वक्तव्यम् । इमावैचौ समाहारवर्णी माघावर्णस्य मात्रेवर्णो-
वर्णयोस्तयोर्इस्वादेशशासनेषु कदाचिदवर्णः स्यात्कदाचिदिवर्णोवर्णी मा कदाचि-
दवर्ण भूदिति । प्रत्याख्यायत एतत् । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । यदि प्रत्याख्यानपक्ष
इदमपि प्रत्याख्यायते । सिद्धमेडः सस्थानत्वादिति । ननु चैडः सस्थानतरावर्ध
20 एकारो ऽर्ध ओकारश्च । न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत् ।
ननु च मोऽङ्गोऽगानां सत्यमुधिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं चाधीयते ।
सृजाते ए अथसृजते । अध्वर्यो ओ अध्रिमिः स्रुतम् । शुक्र ते ए अन्यद्यजतं ते ए
अन्यदिति । पार्षदकृतिरेषा तत्रभवतां नैव हि लोके नान्यस्मिन्वेद ऽर्ध एकारो ऽर्ध
ओकारो वास्ति ॥

25 एकादेशो दीर्घग्रहणम् ॥ ५ ॥

एकादेशो दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । आहुणो [६.१.८७] दीर्घः । घृदिरेणि [८८]

दीर्घ इति । किं प्रयोजनम् । आन्तर्यतत्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा
आदेशा मा भवन्ति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं खट्वोदकम् । खट्वा ईपा
खट्वेपा । खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वेलका । खट्वा ओदनः खट्वोदनः । खट्वा
ऐनिकायनः खट्वैनिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगवः ॥ तत्तर्हि दीर्घमहणं
कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । अकः सवर्ण एको भवति । 5
ततो दीर्घः । दीर्घश्च स भवति यः स एकः पूर्वपरयोरित्येवं निर्दिष्ट इति* । इहापि
तर्हि प्राप्नोति । पशुम् विद्धम् पचन्तीति । नैप दोषः । इह तावत्पशुमित्यन्येक
इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वमहणं करोति† तस्यैतत्प्रयोजनं
यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभयोर्यथा स्यादिति । विद्धमिति पूर्व इत्ये-
वानुवर्तते‡ । अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति 10
यदयं हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घत्वं ज्ञास्ति§ । पचन्तीत्यतो गुणे पर इती-
यता विद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्रूपमहणं करोति॥ तस्यैतत्प्रयोजनं
यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयक्रमभयोर्यथा स्यादिति ॥ इह तर्हि खट्वोदकः
मालोदक इति दीर्घवचनादकारो नानान्तर्गदेकारौकारौ न । तत्र को दोषः । विगृही-
तस्य भवणं प्रसज्येत । न द्रूमो यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति । किं तर्हि 15
यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यमिति । क्व च क्रियमाणे न दोषः । संज्ञाविधौ ।
घृद्धिरादेज् [१.१.१] दीर्घः । अदेद्गुणो [२] दीर्घ इति ॥ तत्तर्हि दीर्घमहणं
कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कस्मादिवान्तर्यतत्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रच-
तुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरे गुणवृद्धी । ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः ।
नेत्याह । नादपि परस्तपर इति । यदि तादृषि परस्तपर ऋदोरप् [३.३.५७] 20
इतीद्वय स्यात् । यवः स्तवः । लवः पय इत्यत्र न स्यात् । नैप तकारः । कस्त-
र्हि । दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसदेहार्थस्तकारो
दकारोऽपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारो दकारोऽपि ॥

इदं विचार्यते । य एते वर्णेषु वर्णिकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतय एतेषामवयव-
ग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति । कुतः पुनरियं विचारणा । इह समुदायः अप्युपदि- 25
श्यन्तेऽवयवा अपि । अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवः । तथाया । घृक्षः प्रचलन्सहा-
ययवैः प्रचलति । तत्र समुदायस्यस्यावयवस्यावयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति
जायते विचारणा । कथात्र विशेषः ।

वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्संध्यक्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्संध्यक्षरे समानाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रति-
षेध्यः । अत्रे इन्द्रम् । वायो उदकम् । अकः सवर्णे दीर्घः [६.१.१०१] इति
दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

5

दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

दीर्घे ह्रस्वाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । यामणीः । आलूय । प्रलूय ।
ह्रस्वस्य पिति कृति तुम्भवतीति तुक्प्राप्नोति* । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
न दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिर्भवतीति यदयं दीर्घाच्छे तुकं यास्ति† । नैतदस्ति शापकम् ।
अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । पदान्ताद्वा [६.१.७६] इति
10 विभाषां वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागे करोति । इतरथा हि दीर्घात्पदान्ता-
द्वेत्येयं ब्रूयान् ॥ इह तर्हि खट्वाभिः मालाभिः अतो भिन्न ऐस् [७. १. ९] इत्ये-
स्भावः प्राप्नोति । तपरकरणसामर्थ्याच्च भविष्यति ॥ इह तर्हि याता वाता अतो
लोप आर्धधातुके [६.४.४८] इत्यकारलोपः प्राप्नोति । ननु चात्रापि तपरकरण-
सामर्थ्यादेव न भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम् । किम् । सर्वस्य लो-
15 पो मा भूदिति । अथ क्रियमाणे अपि तपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्मान्न भवति ।
परलोपस्य स्थानिषद्वावादसिद्धत्वाच्च । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्थस्या-
कारस्य लोपो भवतीति यदयमातोऽनुपसर्गे कः [३.२.३] इति ककारमनुबन्धं
करोति । कथं कृत्वा शापकम् । कित्करण एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा
स्यादिति‡ । यदि चाकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यात्कित्करणमनर्थकं स्यात् ।
20 परस्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे हि सिद्धं रूपं स्यात् गोदः क-
म्बलद इति । पदयति व्याचार्यो नाकारस्थस्याकारस्य लोपो भवतीत्यतः ककार-
मनुबन्धं करोति । नैतदस्ति शापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात् । तुन्दशोकयोः परिमृ-
जापनुदोः [३.२.५] इति । यत्तर्हि गापोदक् [३.२.८] इत्यनन्यार्थं ककारमनु-
बन्धं करोति ॥

25

एकवर्णवक्ष ॥ ८ ॥

एकवर्णयण दीर्घो भवतीति यक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । याचा तरतीति
ष्यत्तत्तत्तन्मा भूदिति§ । इह च याचो निमित्तं तस्य निमित्तं संयोगोत्पत्ती

[५१.३८] इति व्यञ्जलक्षणो यन्मा भूदिति* । अत्रापि गोनौमहण† सापक दी-
र्घाद्व्यञ्जलक्षणो विधिर्न भवतीति ॥ अयं तु सर्वेषामेव परिहारः ।

नाव्यपवृक्तस्यावयवे तद्विधिर्यथा ब्रव्येषु ॥ ९ ॥

नाव्यपवृक्तस्यावयवस्यावयवाभयो विधिर्भवति यथा ब्रव्येषु । तथाया ब्रव्येषु ।
सप्तदश सामिधेन्यो भवन्तीति न सप्तदशारब्जिमात्र काष्ठमभावभ्याधीयते । 5
विषम उपन्यासः । प्रत्युच चेव हि तत्कर्म चोद्यते असंभवस्याग्नौ घेद्यां च ॥
यथा तर्हि सप्तदश प्रादेशमात्रीराश्वत्थीः समिधो ज्यादधीतेति न सप्तदशप्रादेशमात्र
काष्ठमभ्याधीयते । अत्रापि प्रतिप्रणव चैतत्कर्म चोद्यते तुल्यधासम्बन्धो ऽग्नौ घेद्यां
च ॥ यथा तर्हि तैल न विक्रेतव्य मास न विक्रेतव्यमिति व्यपवृक्तं च न विक्री-
यते ऽव्यपवृक्तं च गायत्र्य सर्षपाद्य विक्रीयन्ते । तथा लोमनख सृष्ट्वा शौच कर्त- 10
व्यमिति व्यपवृक्तं सृष्ट्वा नियोगत कर्तव्यमव्यपवृक्ते कामचारः ॥ यत्र तर्हि
व्यपवर्गो ऽस्ति । क्व च व्यपवर्गो ऽस्ति । सध्यक्षरेषु ।

सध्यक्षरेषु विवृतत्वात् ॥ १० ॥

यद्व्याघर्षं विवृततरं तदन्यस्मादवर्णाद्ये अपीयर्णोर्वर्णे विवृततरे ते अन्याभ्या-
मियर्णोर्वर्णाभ्याम् ॥

15

अथवा पुनर्न गृह्यन्ते ।

अग्रहण चेन्नुद्धिधिलादेशविनामेष्वृकारग्रहणम् ॥ ११ ॥

अग्रहण चेन्नुद्धिधिलादेशविनामेष्वृकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मान्नुद्धिहल-
[७४७९] ऋकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आनृधनुः आनृधुरिति ।
यस्य पुनर्गृह्यन्ते द्विहल इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न 20
दोषः । द्विहलग्रहणं न करिष्यते । तस्मान्नुद्धिभवतीत्येव । यदि न क्रियत आटनु
आटुरित्यत्रापि प्राप्नोति । अभोतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । अभोतेरेवावर्णोप-
पत्तयः नान्यस्यावर्णोपपत्तयेति ॥ लादेशो च ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । रूपो रो ल
[८२.१८] ऋकारस्य चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । कूपः कूपवा-
निति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते र इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न 25
दोषः । ऋकारो ऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः । कृप उः रः

लः कृपो रो ल इति । अथवोभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते । रभुतेर्लभुतिर्भव-
तीति ॥ धिनाम ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । रपाभ्यां नो णः समानपदे [८.४.१]
ऋकाराद्येति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । मातृणाम् पितृणामिति । यस्य पुनर्गृ-
ह्यन्ते रपाभ्यामित्येव तस्य सिद्धम् । न सिध्यति । यत्तद्रेफात्परं भक्तेस्तेन व्यय-
हितत्वाच्च प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अङ्गव्यवाय* इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । वर्ण-
कदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यद्यापि
रेफात्परं भक्तेर्न तत्कचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते ।
रपाभ्यां नो णः समानपदे । ततो व्यवाये । व्यवाये च रपाभ्यां नो णो भवतीति ।
ततो ऽट्कुप्वाङ्मुम्भिरिति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । एतैरेवाक्षर-
समाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यैरिति ॥ यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येव न दोषः । आ-
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्वृकाराद्गो णत्वमिति यदयं शुभादिषु नृनमनशब्दं पठति ।
नैतदस्ति ज्ञापकम् । वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात् । नान्नमनिः । यत्तर्हि तृप्नोतिशब्दं पठति ।
यद्यापि नृनमनशब्दं पठति । ननु चोक्तं वृद्ध्यर्थमेतत्स्यादिति । बहिरङ्गा वृद्धिर-
न्तरङ्गं णत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अथवोपरिष्ठाद्योगविभागः करि-
ष्यते† । ऋतो नो णो भवति । ततश्चन्दस्यवग्रहात् । ऋत इत्येव ॥

पुतावैच इदुती‡ ॥ १२ ॥

एतच्च वक्तव्यम् । यस्य पुनर्गृह्यन्ते गुरोटेरित्येव पुत्या तस्य सिद्धम् ॥ यस्यापि
न गृह्यन्ते तस्याप्येव न दोषः । क्रियत एतद्व्यास एव ॥

तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनविधिः ॥ १३ ॥

तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाभयो विधिर्न सिध्यति । झुकुटः पिप्पलः पित्त-
मिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ । यस्यापि न
गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ । कथम् । मात्राकालो ऽत्र गम्यते
न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुम् । यद्यपि तापद-
धैतच्छक्यते यत्तु यत्रैतदस्यणस्यर्णान्गृह्णातीतीह तु कथं सदैयन्ता सदैयत्सरेः यद्वो-
कम् तद्वोकमिति यत्रैतदस्यणस्यर्णान्गृह्णातीति । अत्रापि मात्राकालो गृह्यते न च
मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुमस्य कथं शक्यं प्रति-
पशुम् ॥

ह य व रट् ॥ ५ ॥

सर्वे वर्णा सकृदुपदिष्टा । अय हकारो द्विरुपदिश्यते पूर्वधैव परत्थ । यदि पुन पुर्व एनोपदिश्येत पर एव वा । कश्चात्र विशेष ।

हकारस्य परोपदेशो ऽद्ग्रहणेषु हग्रहणम् ॥ १ ॥

हकारस्य परोपदेशो ऽद्ग्रहणेषु हग्रहण कर्तव्यम् । आतो ऽटि नित्यम् [८ ३.३] ५ शप्छो ऽटि [८ ४ ६३] दीर्घादटि समानपादे [८ ३ ९] हकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । महों हि स ॥

उत्त्वे च ॥ २ ॥

उत्त्वे च हकारग्रहण कर्तव्यम् । अतो रोरमुतादमुते [६ १ ११३] हशि च [१ १४] हकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । पुरुषो हसति । त्रासणो 10 हसतीति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वोपदेश ।

पूर्वोपदेशो किञ्चक्सेद्विधयो झल्ग्रहणानि च ॥ ३ ॥

यदि पूर्वोपदेश किञ्च विधेयम् । क्षिहित्वा ज्ञेहित्वा । सिजिहिपति विजे-
हिपति । रलो व्युपधादलादे [१ २ २६] इति किञ्च न प्राप्नोति ॥ क्सविधि ।
क्सध विधेय । अधुक्षत् अलिक्षत् । शल इगुपधादनिट क्स [३ १ ४६] 15
इति क्सो न प्राप्नोति ॥ इद्धिधि । इद् च विधेय । रुदिहि स्वपिहि । वलादिल-
क्षण इणन प्राप्नोति* ॥ झल्ग्रहणानि च । किम् । अहकाराणि स्यु । तत्र को
दोष । शलो झलि [८ २ २६] इतीह न स्यात् । अक्षान्धान् अक्षान्धम् ॥
तस्मात्पूर्वधैवोपदेशेदृश्य परत्थ । यदि च किञ्चिद्व्यत्राप्युपदेशो प्रयोजनमस्ति तत्रा
प्युपदेश कर्तव्य ॥

20

इद विचार्यते । अय रेफो यकारवकाराभ्या पूर्व एवोपदिश्येत ह र य वाडिति
पर एव वा ययान्यासमिति । कश्चात्र विशेष ।

रेफस्य परोपदेशो ऽनुनासिकाद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध ॥ ४ ॥

रेफस्य परोपदेशो ऽनुनासिकाद्विर्वचनपरसवर्णाना प्रतिषेधो वक्तव्य । अनुनासिक-
स्य । स्वर्नयति प्रातर्नयतीति यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वा [८ ४ ४६] इत्यनुना- 25

सिकः प्राप्नोति ॥ द्विर्वचनस्य । मद्रहृदः मद्रहृद इति यर इति द्विर्वचनं प्राप्नोति* ॥
 परसवर्णस्य । कुण्डं रयेन । वनं रयेन । अनुस्वारस्य ययि [८. ४. ५८] इति
 परसवर्णः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः ।

पूर्वोपदेशो किञ्चप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च ॥ ५ ॥

5 यदि पूर्वोपदेशः किञ्चं प्रतिषेध्यम् । देवित्वा दिदेविपति । रलो व्युपधात्
 [१. २. २६] इति किञ्चं प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते रलः व्युपधादिति ।
 किं तर्हि । रलः अव्युपधादिति । किमिदमव्युपधादिति । अवकारान्ताद्युपधा-
 दव्युपधादिति ॥ व्यलोपवचनं च । व्योश्च लोपो यक्तव्यः । गौधेरः । पचेरन्
 यजेरन् । जीवे रदानुक् जीरदानुः । वलीति लोपो न प्राप्नोति । नैष दोषः । रेफोऽप्यत्र
 10 निर्दिश्यते । लोपो व्योर्वलीति रेफे च वलि चेति ॥ अथवा पुनरस्तु परोप-
 देशः । ननु घोक्तं रेफस्य परोपदेशोऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध इति ।
 अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न यक्तव्यः । रेफोऽप्यणां सवर्णा न सन्ति ।
 द्विर्वचनेऽपि नैमौ रहौ कार्यौ द्विर्वचनस्य । किं तर्हि । निमित्तमिमौ रहौ
 द्विर्वचनस्य । तथा । ब्राह्मणा भोज्यन्तां मातरकौण्डिन्यौ परियोविष्टामिति नेदानीं
 15 तौ भुञ्जते ॥

इदं विचार्यते । इमेऽयोगवाहा न कचिदुपदिश्यन्ते भ्रूयन्ते च तेषां कार्यार्थे
 उपदेशः कर्तव्यः । के पुनरयोगवाहाः । विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वा-
 रानुनासिकययमाः । कथं पुनरयोगवाहाः । यदयुक्ता यदन्त्यनुपदिष्टाश्च भ्रूयन्ते ॥
 क पुनरेषामुपदेशः कर्तव्यः ।

अयोगवाहानामद्रुणत्वम् ॥ ६ ॥

अयोगवाहानामद्रुपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । णत्वम् । उरःकेण
 उरःपेण । अद्रव्यवाय इति णत्वं सिद्धं भवति† ॥

शर्पु जडभावपत्वे ॥ ७ ॥

शर्पुपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । जडमायपत्वे । अयमुष्मिणरूपमा-
 25 नीयोपधः पद्यते तस्य जडत्वे कृत उष्मिता उष्मिणुमित्येतद्रूपं यथा स्यात्‡ ॥
 यमुष्मिरुपध्मानीयोपधः पद्यते उष्मिजिह्वनीत्युपध्मानीयादेशेऽपि द्विर्वचनं प्राप्नोति ।

दकारोपधे पुनर्न न्द्राः संयोगादयः [६.१.३] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदि
 दकारोपधः पद्यते का रूपसिद्धिः उज्जिता उज्जितुमिति । असिद्धे भ उद्गेः ।
 इदमस्ति स्तोः भुना भुः [८.४.४०] इति । ततो घक्ष्यामि । म उद्गेः । उद्गेभुना
 संनिपाते भो भवतीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न यक्तव्यम् । निपातनादेय सिद्धम् ।
 किं निपातनम् । भुजन्त्युजौ पाण्युपतापयोः [७.३.६१] इति । इहापि तर्हि 5
 प्राप्नोति । अभ्युद्रः समुद्र इति । अकुत्वविषये तन्निपातनम् । अथवा नैत-
 दुग्ने रूपं गमेरेतद्भ्युपसर्गाद्भ्यो विधीयते । अभ्युद्रतो ऽभ्युद्रः । समुद्रतः समुद्र इति ॥
 पत्वं च प्रयोजनम् । सर्पिःपु धनुःपु । शर्ष्यवाय इति पत्वं सिद्धं भवति ।
 नुमिसर्जनीयद्रव्यवाये ऽपि [८.३.५८] इति विसर्जनीयमहर्णं न कर्तव्यं भवति ।
 नुमथापि तर्हि महर्णं शक्यमकर्तुम् । कथं सर्पापि धनूषि । अनुस्यारे कृते शर्ष्य- 10
 वाय इत्येव सिद्धम् । अवश्यं नुमो महर्णं कर्तव्यम् । अनुस्यारविशेषणं नुममहर्णं
 नुमो यो ऽनुस्वारस्तत्र यथा स्यादिह ना भूत् । पुस्त्विति ॥ अथवाविशेषेणोपदेशः
 कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ।

अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञालोऽन्यद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधाः ॥ ८ ॥

अविशेषेण संयोगसंज्ञा प्रयोजनम् । ऊ३ ऽजक । हलोऽन्तराः संयोगः [१.१.७] 15
 इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुरु [१.४.११] इति गुरुसंज्ञा गुरोरिति भ्रुतो भवति* ॥
 उपधासंज्ञा च प्रयोजनम् † । दुष्कृतम् निष्कृतम् । निर्णीतम् दुष्पीतम् । इदुदुपधस्य
 घाप्रत्ययस्य [८.३.४१] इति पत्य सिद्धं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नेदुदुपधमह-
 णेन विसर्जनीयो विशेष्यते । किं तर्हि । सकारो विशेष्यते । इदुदुपधस्य सकार-
 रस्य यो विसर्जनीय इति । अथवोपधाग्रहणं न करिष्यत इदुज्यां तु पर विसर्जनीयं 20
 विशेष्यध्यामः । इदुज्यामुत्तरस्य विसर्जनीयस्येति ॥ अलोऽन्यविधिः प्रयोजनम् ‡ ।
 वृक्षस्तरति । वृक्षस्तरति । अलोऽन्यस्य विधयो भवन्तीत्यलोऽन्यस्य सत्य सिद्धं भ-
 वति§ । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति विसर्जनीयस्यैव
 भविष्यति ॥ द्विर्वचनं प्रयोजनम् । उरःकः उरःपः । अनचि च [८.४.४७]
 अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं भवति ॥ स्थानिवद्भावप्रतिषेध 25
 प्रयोजनम् । यथेह भवत्युरःकेण उरःपेनेत्यद्वयवाय ॥ इति णत्वमेवमिहापि स्थानि-
 यद्भावात्प्राप्नोति व्यूढोरस्केन महोरस्केनेति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः ¶ सिद्धो
 भवति ॥

किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्त्रिदनर्थकाः ।

अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् ॥९॥

धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते । एति अध्येति अधीत इति । प्रातिपदिका-
न्येकवर्णान्यर्थवन्ति । आभ्याम् एभिः एषु । प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः । औप-
५ ग्नः कापटवः । निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ ।
धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति ॥

वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात् ॥ १० ॥

वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति । कूपः सूपः यूप
इति । कूप इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते । सूप इति ककारापाये सकारोप-
१० जने चार्थान्तरं गम्यते । यूप इति ककारसकारापाये यकारोपजने चार्थान्तरं ग-
म्यते । ते मन्यामहे यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकार-
स्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति ॥

वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः ॥ ११ ॥

वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेर्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति । वृक्षः ऋक्षः । काण्डीरः
१५ आण्डीरः । वृक्ष इति सवकारेण कश्चिदर्थो गम्यत ऋक्ष इति वकारापाये सो अर्थो
न गम्यते । काण्डीर इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यत आण्डीर इति ककारापाये
सो अर्थो न गम्यते । किं तर्ह्युच्यते अनर्थगतेरिति । न साधीयो ह्यत्रार्थस्य गतिर्भवति ।
एष तर्हि पठितव्यः स्यात् । वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेरिति । किमिदमतदर्थगतेरिति ।
तस्यार्थस्तदर्थः । तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः । न तदर्थगतिरतदर्थगतिः । अतदर्थग-
२० तेरिति । अथवा सो अर्थस्तदर्थः । तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः । न तदर्थगतिरतदर्थगतिः ।
अतदर्थगतेरिति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपो अत्र
द्रष्टव्यः । तथा । उट्मुखमिष मुखमस्य । उट्मुखः । खरमुखमिष मुखमस्य । खर-
मुखः । एवमतदर्थगतेरनर्थगतेरिति ॥

सपातार्थवत्त्वाच्च ॥ १२ ॥

२५ सपातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति । येषां सपाता अर्थवन्तो व्ययस्य
अपि तेषामर्थवन्तः । येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः ।

तद्यथा । एकश्चक्षुष्मान्दर्शने समर्थस्तत्समुदायश्च शतमपि समर्थम् । एकश्च तिल-
स्तैलदाने समर्थस्तत्समुदायश्च स्वार्यपि समर्थः । येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समु-
दाया अपि तेषामनर्थकाः । तद्यथा । एकोऽङ्घो दर्शनेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतम-
प्यसमर्थम् । एका च सिकता तैलदानेऽसमर्था तत्समुदायश्च खारीशतमप्यसमर्थम् ॥
यदि तर्हमि वर्णा अर्थवन्तो अर्थवन्तानि प्राप्नुवन्ति । कानि । अर्थवत्प्रातिपदिकम् 5
[१. २. ४६] इति प्रातिपदिकसंज्ञा प्रातिपदिकात् [४. १. १.] इति स्वाशुत्पत्तिः
स्यन्तं पदम् [१. ४. १४] इति पदसंज्ञा । तत्र कोऽलोपः । पदस्येति नलोपादीनि
प्राप्नुवन्ति* । धनम् धनमिति ।

सघातस्यैकार्थ्यास्तुप्रभावो वर्णात् ॥ १३ ॥

सघातस्यैकत्वमर्थस्तेन वर्णास्तुव्युत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

10

अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः ॥ १४ ॥

अनर्थकास्तु वर्णाः । कुतः । प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः । न हि प्रतिवर्णमर्था उप-
लभ्यन्ते । किमिदं प्रतिवर्णमिति । वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् ॥

वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात् ॥ १५ ॥

वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मन्यामहे अनर्थका वर्णा इति । वर्णव्य- 15
त्यये । कृतेस्तर्कुः । कसेः सिकताः । हिंसे. सिंहः । वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः ॥
अपायो लोपः । घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् । वर्णापायो नार्थापायः ॥ उपजन आगमः ।
लविता लवितुम् । वर्णोपजनो नार्थोपजनः ॥ विकार आदेशः । घातयति घातकः ।
वर्णविकारो नार्थविकारः ॥ यथैव हि वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा भवन्ति तद्वद-
र्थव्यत्ययापायोपजनविकारैर्भवेत्तद्वयम् । न चेह तद्वत् । अतो मन्यामहे अनर्थका 20
वर्णा इति ॥ उभयमिदं वर्णयुक्तम् । अर्थवन्तो अनर्थका इति न । किमत्र न्याय्यम् ।
उभयमित्याह । कुतः । स्वभावतः । तद्यथा । समानमीहमानानामधीयानानां च
केचिदर्थैर्युज्यन्ते उपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं
भवेत्तु कश्चिद्वानर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् ।
यद्वातुप्रत्ययप्रातिपदिकनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तो ज्ञोऽन्ये अनर्थका इति स्वाभाविक- 25
मेतत् ॥ कथं य एष भवता वर्णानामर्थवत्तायां हेतुरुपदिष्टो अर्थवन्तो वर्णा

धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्गणव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्गर्णानुपलभ्यौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्चेति । संघातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्ते । कूपः सूषः यूष इति । यदि हि वर्णव्यत्ययकृतमर्थान्तरगमनं स्याद्भूयिष्ठः कूपार्थः सूषे स्यात्सूपार्थश्च कूपे कूपार्थश्च यूषे यूषार्थश्च कूपे सूषार्थश्च यूषे यूषार्थश्च सूषे । यतस्तु खलु न कश्चित्कूपस्य वा सूषे सूपस्य वा कूपे कूपस्य वा यूषे यूषस्य वा कूपे सूषस्य वा यूषे यूषस्य वा सूषे ज्ञो मन्यामहे संघातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्त इति । इदं खल्वपि भ्रमता वर्णानामर्थवत्तां ब्रुवता साधीयो जन्यकत्वं शोतितम् । यो हि मन्यते यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूषे सूषार्थः स सकारस्य यो यूषे यूषार्थः स यकारस्येत्यूपशब्द-
 10 स्तस्यानर्थकः स्यात् ॥ तत्रेदमपरिदत्तं संघातार्थवत्त्वाच्चेति । एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां परिहारं वक्ष्यति* ॥

अ इ उण् क लक् ए ओङ् ऐ औच् ।

प्रत्याहारे ऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न ।

य एते ऽभु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्त एतेषामज्ग्रहणेषु ग्रहण कस्माच्च
 15 भ्रमति । किं च स्यात् । दधि णकारीयति मधु णकारीयतीतीको यणचि [६.१.७७]
 इति यणादेशः प्रसज्येत ॥

आचारात्

किमिदमाचारादिति । आचार्याणामुपचारात् । नैतेष्व्याचार्या अर्थकार्याणि कृतवन्तः ॥

20

अप्रधानत्वात्

अप्रधानत्वाच्च । न खल्वप्येतेषामभु प्राधान्येनोपदेशः क्रियते । क तार्ह । इत्यु ।
 कुत एतत् । एषा व्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते यत्तुल्यजातीयास्तुल्यजातीयेषूपदिशति ।
 अचो ऽभु हलो इत्यु ॥

ल्योश्च बलवन्तरः ॥

25 लोपः खल्वपि नापद्रयति ॥

ऋकालोऽनिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत् ।

अक्षां ग्रहणमप्येव तेनैषां न भविष्यति ॥

अथवा योगविभागः करिष्येते । ऋकालो ऽप् । ए ऋ ऋ इत्येवमालोऽज्ग्र-

वति । ततो ह्रस्वदीर्घभुत । ह्रस्वदीर्घभुतसंज्ञं भवत्युक्तालोऽन् । एवमपि कुकुट
इत्यत्रापि प्राप्नोति । तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः ॥ एष एवार्थः । अपर आह ।

हस्यादीनां वचनात्प्राग्यावत्तायदेव योगोऽस्तु ।

अच्कार्याणि यथा स्युस्तत्कालेऽप्यु कार्याणि ॥

अथ किमर्थमन्त स्थानामणसूपदेश क्रियते । इह सत्यन्ता सञ्चत्सरः यङ्लोकम् ५
तङ्लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वादानुस्मारस्यैव द्विवचनम्* । तत्र परस्य परस-
वर्णे कृते तस्य यर्महणेन ग्रहणात्पूर्वस्यापि परसवर्णो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयो-
जनम् । वक्ष्यतेतत् । द्विवचने परसवर्णत्व सिद्धं वक्ष्यमिति । यावता सि-
द्धत्वमुच्यते परसवर्ण एव तावद्भवति । परसवर्णे तर्हि कृते तस्य यर्महणेन ग्रह-
णाद्विवचनं यथा स्यात् । भा भुद्विवचनम् । मनु च भेदो भवति । सति द्विवचने 10
त्रियकारमसति द्विवचने द्वियकारम् । नास्ति भेदः । सत्यपि द्विवचने द्वियकार-
मेव । कथम् । इतो यमा यमि लोपः [८ ४ ६४] इत्येवमेकस्य लोपेन भवित-
व्यम् । एवमपि भेदः । सति द्विवचने कदाचिद्वियकारः कदाचिच्चियकारम् । अ-
सति द्वियकारमेव । स एष कथं भेदो न स्यात् । यदि नित्यो लोपः स्यात् । विभाषा
च स लोपः । यथाभेदस्तथास्तु ।

15

अनुवर्तते विभाषा शरीः अचि यद्वाग्यत्यर्थं द्वित्वम् ।

यदयं शरीः अचि [८ ४ ६९] इति द्विवचनप्रतिषेधः शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो
अनुवर्तते विभाषेति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ।

नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यात् ॥

यदि नित्यो लोपः स्यात्प्रतिषेधवचनमनर्थकः स्यात् । अस्त्यत्र द्विवचनम् । शरीः 20
शरि सवर्णे [८ ४ ६९] इति लोपो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो विभाषा स लोप इति
ततो द्विवचनप्रतिषेधः शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नित्ये अपि तस्य लोपे स प्रतिषेधो
अपश्य वक्तव्यः । यदेतद्वचो रहाभ्याम् [८ ४ ४६] इति द्विवचनलोपापवादः स
प्रिज्ञायते । कथम् । यर इत्युच्यत एतावन्तश्च यरो यदुत शरो वा यमो वा । यदि
चात्र नित्यो लोपः स्याद्विवचनमनर्थकः स्यात् । किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणम् । 25
यदकृते द्विवचने विव्यञ्जनं सयोगः । प्रक्तम् अवक्तम् आदित्यम् । इहेदानीं कर्त्ता
हत्तति द्विवचनसामर्थ्याल्लोपो न भवति । एवमिहापि लोपो न स्यात्कर्षति वर्धनीति ।

तस्मान्नित्ये ऽपि लोपे ऽवश्य स प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ तदेतदत्यन्तं सदिग्धं वर्तते
आचार्याणां विभाषानुवर्तते न वेति ॥

लण् ॥ ६ ॥

अयं णकारो द्विरनुबध्यते पूर्वश्च परश्च । तत्राण्महणेऽपि ण्महणे च संदेहो भवति
५ पूर्व्येण वा स्युः परेण वेति । कतरस्मिंस्तावदण्महणे संदेहः । ड्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽणः
[६.३.१११] इति । असदिग्धं पूर्व्येण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । न हि ड्रलोपे
परे ऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति । आतृढम् आवृढमिति । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्व्येण
न परेण । यदि हि परेण स्यादण्महणमनर्थकं स्यात् । ड्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽच इत्येव
ब्रूयात् । अथवैतदपि न ब्रूयात् । अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः भ्रुत इति ॥ अस्मिंस्तर्ह्य-
१० ण्महणे संदेहः के ऽणः [७.४.१३] इति । असदिग्धं पूर्व्येण न परेण । कुत एतत् ।
पराभावात् । न हि के परे ऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति । गोका नोकेति । एवं तर्हि
सामर्थ्यात्पूर्व्येण न परेण । यदि हि परेण स्यादण्महणमनर्थकं स्यात् । के ऽच
इत्येव ब्रूयात् । अथवैतदपि न ब्रूयात् । अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः भ्रुत इति ॥
अस्मिंस्तर्ह्यण्महणे संदेहः । अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः [८.४.५७] इति । असं-
१५ दिग्धं पूर्व्येण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । न हि पदान्ताः परे ऽणः सन्ति ।
ननु चायमस्ति । कर्तृ ऋतृ इति । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्व्येण न परेण । यदि हि
परेण स्यादण्महणमनर्थकं स्यात् । अचो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्येव ब्रूयात् ।
अथवैतदपि न ब्रूयात् । अच एव हि प्रगृह्या भवन्ति ॥ अस्मिंस्तर्ह्यण्महणे संदेहः ।
उरग्रपरः [१.१.५१] इति । असंदिग्धं पूर्व्येण न परेण । कुत एतत् । परा-

नुमहणमनर्थकं स्यात् । रपरत्वे कृते ऽनन्त्यत्वादित्त्वं न भविष्यति । पश्यति त्वा-
चार्यो नात्र रपरत्वं भवतीति ततो धातुमहणं करोति । इहापि तर्हीत्त्वं न प्राप्नोति ।
चिकीर्षति जिहोर्षतीति । मा भूदेवम् । उपधायाश्च [७.१.१०१] इत्येवं भवि-
ष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । भानृणाम् पितृणामिति । तस्मात्तत्र धातुमहणं कर्त-
व्यम् । एवं तर्ह्येणमहणसामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण । यदि परेण स्यादण्महणमनर्थकं^५
स्यात् । उरयपर इत्येव ब्रूयात् ॥ अस्मिंस्तर्ह्यण्महणे सदेहः । अणुदित्सवर्णस्य
चाप्रत्ययः [१.१.६९] इति । असंदिग्धं परेण न पूर्वेण । कुत एतत् ।

सवर्णेण् तपरं सृज्जत् ।

यद्यमुर्कत् [७.४.७] इत्युकारं तपरं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न
पूर्वेणेति ॥ इण्महणेषु तर्हि सदेहः । असंदिग्धं परेण न पूर्वेणेति । कुत एतत् । 10

ध्वोरन्यत्र परेणेण् स्यात् ।

यत्रेच्छति पूर्वेण समूह्य महणं तत्र करोति योरिति । तच्च गुरु भवति । कथं
कृत्वा ज्ञापकम् । तत्र विभक्तिनिर्देशे समूह्य महणे ऽर्धवतस्तो मात्राः । प्रत्याहार-
महणे पुनस्तिलो मात्राः । सो ऽयमेव लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्वरीयांस
यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वेणेति ॥ किं पुनर्वर्णोत्सत्ताविव णकारो¹⁵
द्विरनुबध्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा व्याख्यानतो विशेषप्रतिप-
त्तिर्न हि सदेहादलक्षगमिति । अणुदित्सवर्णं परिहाय पूर्वेणाण्महणं परेणेण्महण-
मिति व्याख्यास्यामः ॥

अ म ङ ण नम् ॥ ७ ॥ झ भञ् ॥ ८ ॥

किमर्थमिमौ मुखनासिकावचनौ वर्णौमुमावप्यनुबध्येते न अकार एवानुबध्येत । 20
कथं यानि मकारेण महणानि हलो यमां यमि लोपः [८.४.६४] इति । सन्तु
अकारेण हलो यमां यमि लोप इति । नैवं शक्यम् । झकारभकारपर-
योरपि हि झकारभकारयोर्लोपः प्रसज्येत । न झकारभकारो झकारभकारयोः
स्तः ॥ कथं पुनः खय्यम्परे [८.३.६] इति । एतदप्यस्तु अकारेण पुनः
खय्यम्पर इति । नैवं शक्यम् । झकारभकारपरे हि खयि रुः प्रसज्येत । 25
न झकारभकारपरः खयस्ति ॥ कथं उमो ह्रस्वादपि उमुणित्यम् [८.३.३२]
इति । एतदप्यस्तु अकारेण उब्धो ह्रस्वादपि उमुणित्यमिति । नैवं शक्यम् ।

झकारभकारयोरपि हि पदान्तयोर्झकारभकारावागमौ स्याताम् । न झकारभकारौ पदान्तौ स्तः । एवमपि पञ्चागमाख्य आगमिनो वैषम्यात्सख्यातानुदेशो* न प्राप्नोति । सन्तु तावद्येषामागमानामागमिनः सन्ति । झकारभकारौ पदान्तौ न स्त इति वृत्त्वागमावपि न भविष्यतः ॥

५ अथ किमिदमक्षरमिति ।

अक्षरं न क्षरं विद्यात्

न क्षीयते न क्षरतीति वाक्षरम् ॥

अश्रोतेर्वा सगे षक्षरम् ।

अश्रोतेर्वा पुनरयमौणादिकः सरन्प्रत्ययः । अभ्रुत इत्यक्षरम् ॥

१०

वर्णं बाहुः पूर्वसूत्रे

अथवा पुर्यत्तत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते ।

किमर्थमुपदिश्यते ॥

अथ किमर्थमुपदिश्यते ॥

वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तते ।

१५

तदर्थमिष्टवृद्ध्यर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते ॥

सो ऽयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकयस्प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः । सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति । मातापितरौ चास्य स्वर्गं लोके महीयेते ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्र-

२० थमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ । २ । २ ॥

* कृत्वं कस्माच्च भवति चोः कुः पदस्य [८.२.३०] इति । भत्वात् । कथं
भसंज्ञा । अयस्मयादीनि ञ्ज्दसि [१.४.२०] इति । छन्दसीत्युच्यते न चेदं छन्दः ।
छन्दोयस्तूत्राणि भवन्ति । यदि भसंज्ञा वृद्धिरादैजदेद्गुण इति जश्त्वमपि* न प्रा-
प्नोति । उभयसंज्ञान्यपि ञ्ज्दसि वृद्धयन्ते । तथा । स सुष्टुभा स क्रकता गणेन । ८
पदत्वात्कुट्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात्कुट्वं न
भविष्यति ॥

किं पुनरिदं तद्भाषितग्रहणं वृद्धिरित्येवं य आकारैकारौकारा भाष्यन्ते तेषां
ग्रहणमाहोस्तिद्विज्मात्रस्य । किं चातः । यदि तद्भाषितग्रहणं शालीयः मालीय इति
वृद्धलक्षणशब्देन न प्राप्नोति† । आन्त्रमयम् शालमयम् वृद्धलक्षणो मयन्न प्राप्नोति‡ । 10
आन्त्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः वृद्धलक्षणः किन्न प्राप्नोति§ ॥ अथादैज्मात्रस्य ग्रहणं
सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं च [६.२.१०५] इत्येष विधिः प्राप्नोति ।
इह च तावती भार्यास्य तावद्भार्यः यावद्भार्यः वृद्धिनिमित्तस्य [६.३.३९]
इति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यदैज्मात्रस्य ग्रहणम् । ननु चोक्तं सर्वो
भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । 15
नैवं विज्ञायत उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिरुत्तरपदवृद्धाविति । कथं तर्हि ।
उत्तरपदस्य [७.३.१०] इत्येवं प्रकृत्य या वृद्धिस्तद्व्युत्तरपद इत्येषमेतद्वि-
शयते । अवश्य चैतदेवं विज्ञेयम् । तद्भाषितग्रहणे सत्यपीह प्रसज्येत सर्वः
कारकः सर्वकारक इति । यदप्युच्यत इह तावती भार्यास्य तावद्भार्यः यावद्भार्य
इति च वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति नैष दोषः । नैवं विज्ञायते 20
वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति । कथं तर्हि । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्सोऽयं
वृद्धिनिमित्तो वृद्धिनिमित्तस्येति । किं च वृद्धेर्निमित्तम् । योऽसौ ककारो णकारो
ञकारो वा । अथवा यः कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम् । कश्च कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम् ।
यत्रयाणामाकारैकारौकाराणाम् ॥

संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः ॥ १ ॥

25

अथ संज्ञेति प्रकृत्य वृद्धादयः शब्दाः पठितव्याः । किं प्रयोजनम् । संज्ञासं-
प्रत्ययार्थः । वृद्धादीनां शब्दानां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात् ॥

इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्धादीनां सञ्ज्ञेत्येष संप्रत्ययो न स्यात् । इदमिदानीं
बहुसूत्रमनर्थकं स्यात् । अनर्थकमित्याह । कथम् । यथा लोके । लोके स्मर्यवन्ति चान-
र्थकानि च वाक्यानि वृश्यन्ते । अर्थवन्ति तावत् । देवदत्त गामभ्याज शुक्लां वण्डेन
५ देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । अनर्थकानि । दश दाडिमानि षड्रूपाः कुण्ड-
मजाजिन पल्लपिण्डः अधरोरुक्रमेतत्कुमार्याः स्फेयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति ॥

संज्ञासंज्ञ्यसदेहश्च ॥ ३ ॥

क्रियमाणे ऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसदेहो धक्तव्यः । कुतो हेतवृद्धिशब्दः
संज्ञादैवः संज्ञिन इति न पुनरादैवः संज्ञा वृद्धिशब्दः संज्ञीति ॥ यत्तावदुच्यते
१० संज्ञाधिकारः कर्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इति न कर्तव्यः ।

आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः

आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भविष्यति । किमिदमाचार्याचारादिति । आचार्याणामु-
पचारात् ।

यथा लौकिकवेदिकेषु ॥ ४ ॥

१५ तद्यथा लौकिकेषु वेदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य
संयुते ऽयकाशे नाम कुर्वन्ते देवदत्तो यशदत्त इति । तयोपचारादन्ये ऽपि जानन्ती-
यमस्य संज्ञेति । वेदे याजिकाः संज्ञां कुर्वन्ति स्फ्यो यूपधपाल इति । तत्रभयता-
मुपचारादन्ये ऽपि जानन्तीयमस्य संज्ञेति । एवमिहापि । इहैव तावत्केचिद्व्याचक्षाणा
आहूः । वृद्धिशब्दः संज्ञादैवः संज्ञिन इति । अपरे पुनः सिग्नि वृद्धिः [७.२.१]
२० इत्युक्ताकारिकारोकारानुदाहरन्ति । ते मन्यामहे यया प्रत्याप्यन्ते सा संज्ञा ये प्रती-
यन्ते ते संज्ञिन इति ॥ यदप्युच्यते क्रियमाणे ऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसदेहो
धक्तव्य इति

संज्ञासंज्ञ्यसदेहश्च ॥ ५ ॥

संज्ञासंज्ञिनोभासदेहः सिद्धः । कुतः । आचार्याचारादेव । उक्त आचार्याचारः ॥

२५ अनारुतिः ॥ ६ ॥

अधमानादृतिः संज्ञा । आकृतिमन्तः संज्ञिनः । लोके ऽपि द्वाहृतिमनो मांगवि-
ष्टस्य देवदत्त इति संज्ञा विद्यते ॥

लिङ्गेन वा ॥ ७ ॥

अथवा किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामीत्थंलिङ्गा संज्ञेति । वृद्धिशब्दे च तल्लिङ्गं
करिष्यते नादैच्छब्दे ॥ इदं तावदयुक्तं यदुच्यत आचार्याचारादिति । किमत्रायुक्तम् ।
तमेवोपालभ्यागमकं ते सूत्रमिति सत्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्येतदयुक्तम् । अप-
रितुष्यन्खल्वपि भवाननेन परिहारेणानाकृतिर्लिङ्गेन वेत्याह । तच्चापि वक्तव्यम् । ६
यद्यप्येतदुच्यते ऽथवैतर्हीत्संज्ञा न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः* । संज्ञालिङ्गमनुब-
न्धेषु करिष्यते । न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते । स्वभाषतः संज्ञाः संज्ञिनः प्रत्याप्य
निवर्तन्ते । तेनानुबन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्यति । सिध्यत्येवमपाणिनीय तु भवति ॥
ययान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इतरथा ह्यसंप्रत्ययो
यथा लोक इति । न यथा लोके तथा व्याकरणे । प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्र- १०
पाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता यत्नेन सूत्रं प्रणयति स्म तत्राशक्यं
घर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण । किमतो यदशक्यम् । अतः संज्ञा-
संज्ञिनाथेय ॥

कुतो नु खल्वेतत्संज्ञासंज्ञिनाथेवेति न पुनः साध्वनुशासने ऽस्मिन्शास्त्रे साधुत्व-
मनेन क्रियते । कृतमनयोः साधुत्वम् । कथम् । वृद्धिरस्मा भविशेषेणोपदिष्टः प्रकृति- १५
पाठे तस्मात् क्तिन्प्रत्ययः । आदैचो ऽप्यक्षरसमाप्ताय उपदिष्टाः ॥ प्रयोगनियमार्थं
तर्हिदं स्यात् । वृद्धिशब्दात्पर आदैचः प्रयोक्तव्या इति । नेह प्रयोगनियम आर-
भ्यते । किं तर्हि । सस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति ।
तद्यथा । आहर पात्रम् पात्रमाहरेति ॥ आदेशास्तर्हिमे स्युः । वृद्धिशब्दस्यादैचः ।
पठोर्निर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते न चात्र पठोर्पठ्यामः ॥ आगमास्तर्हिमे स्युः । वृद्धि- २०
शब्दस्यादैच आगमाः । आगमा अपि पठोर्निर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते लिङ्गेन च न चात्र
पठोर्न खल्वप्यागमलिङ्गं पठ्यामः ॥ इदं खल्वपि भूयः सामानाधिकरण्यमेक-
विभक्तिर्यं च द्वयोश्चेतद्भवति । कयोः । विशेषणविशेष्ययोर्था संज्ञासंज्ञिनोर्था ।
तत्रैतत्स्याद्विशेषणविशेष्ये इति । तद्य न । द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्लोके विशेषण-
विशेष्यभावो भवति न चादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः । तस्मात्संज्ञासंज्ञिनाथेय ॥ २५
तत्र त्वेतावान्संदेहः कः संज्ञी का संज्ञेति । स चापि क संदेहः । यत्रोभे समाना-
क्षरे । यत्र त्वन्यतरस्य यस्तस्य सा संज्ञा । कुत एतत् । लघ्वर्थे हि संज्ञाकरणम् ।
तत्राप्ययं नावश्यं शुद्धतुनामेवोपलक्षयितुमर्हेति । किं तर्हि । अनाकृतितामपि ।

अनाकृतिः संज्ञा । आकृतिमन्तः संज्ञिनः । लोके ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त
 इति संज्ञा क्रियते ॥ अयवावर्तिन्यः संज्ञा भवन्ति । वृद्धिशब्दधावर्तते नदिच्छब्दः ।
 तद्यथा । इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्तते न मांसपिण्डः ॥ अथवा पूर्वोच्चारितः
 संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा । कुत एतत् । सतो हि कार्यिर्णः कार्येण भवितव्यम् ।
 5 तद्यथा । इतरत्रापि सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । कथं वृद्धि-
 रादैजिति । एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः
 शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि
 प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा
 स्युरिति । सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा । अदेहुणः
 10 [१.१.२] इति यथा ॥ दोषवान्त्वन्वपि संज्ञाधिकारः । अष्टमे ऽपि हि संज्ञा
 क्रियते तस्य परमाश्लेषितम् [८.१.२] इति । तत्रापिदमनुवर्त्ये स्यात् ॥ अथवा-
 स्थाने ऽयं यत्नः क्रियते न हीदं लोकाद्भियते । यदीदं लोकाद्भियेत ततो यत्नार्हः
 स्यात् । तद्यथा । अगोत्राय कथिद्वां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशत्ययं गौरिति ।
 न चास्मा आचष्ट इयमस्य संज्ञेति भवति चास्य संप्रत्ययः । तत्रैतत्स्यात्कृतः पूर्वैरभि-
 15 संबन्ध इति । इहापि कृतः पूर्वैरभिसंबन्धः । कैः । आचार्यैः । तत्रैतत्स्यात् । यस्मै
 तर्हि संप्रत्युपदिशति तस्याकृत इति । लोकेऽपि हि यस्मै संप्रत्युपदिशति तस्याकृतः ।
 अथ तत्र कृत इहापि कृतो द्रष्टव्यः ॥

सतो वृद्ध्यादिषु संज्ञाभावात्तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वादमसिद्धिः ॥ ८ ॥

सतः सज्ञिनः संज्ञाभावात्तदाश्रये संज्ञाश्रये सज्ञिनि वृद्ध्यादिव्यतिरेतराश्रयत्वा-
 20 दमसिद्धिः । केतरेतराश्रयता । सत्तामादैर्वां सज्ञया भवितव्यं सज्ञया चादैर्वा मा-
 व्यन्ते तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । तद्यथा ।
 नौर्नावि वद्धा नेतरेतराश्रयाय भवति । ननु न भो इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि
 वृद्ध्यन्ते । तद्यथा । नौः शकटं वहति शकटं च नावं वहति । अन्यदपि तत्र
 किञ्चिद्भयति जलं स्थलं वा । स्थले शकटं नावं वहति जले नौः शकटं वहति ।
 25 यथा तर्हि त्रिविष्टम्भकम् । तत्राप्यन्ततः सूत्रकं भवति । इदं पुनरितरेतराश्रयमेव ॥

सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात् ॥ ९ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । नित्यशब्दत्वात् । नित्याः शब्दाः । नित्येषु शब्देषु सत्तामादेर्नां
 संज्ञा क्रियते न संशयादेर्वा भाष्यन्ते । यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम् ।

किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम् ॥ १० ॥

निवर्तकं शास्त्रम् । कथम् । मृजिम्स्मा अविशेषेणोपदिष्ट । तस्य सर्वत्र मृजि-
बुद्धिः प्रसक्ता । तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते । मजेरकुत्सु प्रत्ययेषु मजिप्रसङ्गे मर्जि-
साधुर्भवतीति* ॥

प्रत्येकं वृद्धिगुणसङ्गे भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समुदाये मा ३
भूतामिति ।

अन्यत्र सहवचनात्समुदाये सज्ञाप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुणसङ्गयोरप्रसङ्गः । यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं
करोति तत्र सहप्रहणम् । तद्यथा । सह हृषा [११ ४] । उभे अभ्यस्त सहेति† ॥

प्रत्ययवयव च वाक्यपरिसमाप्ते ॥ १२ ॥

10

प्रत्ययवयव च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तद्विष्णुमित्रा
भोज्यन्तामिति । न चोच्यते प्रत्येकमिति प्रत्येकं च भुजि परिसमाप्यते । ननु चा-
यमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गा शत दण्डयन्ता-
मिति । अर्धिनश्च राजानो हिरण्येन भवान्ते न ३ प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येत-
स्मिन्दृष्टान्ते यदि सत्र सहप्रहणं क्रियत इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् । अथ १५
तत्रान्तरेण सहप्रहणं सहभूतानां कार्यं भवतीहापि नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन ॥

अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रियते ।

आकारस्य तपरकरणं सर्वार्थम्

आकारस्य तपरकरणं क्रियते । किं प्रयोजनम् । सर्वार्थम् । तपरस्तत्कालस्य
[११ ७०] इति तत्कालानां सर्वार्थानां ग्रहणं यथा स्यात् । केयाम् । उदात्तानुदा- २०
त्तस्वरितानाम् । किं च कारणं न स्यात् ।

भेदकत्वात्स्वरस्य ॥ १३ ॥

भेदका उदात्तादयः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदकाः उदात्तादय इति । एव हि दृश्यते
लोके । य उदात्ते कर्तव्ये शुद्धाच्च करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै उपेया ददात्य-
न्यच्च करोषीति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं महति । भेदकत्वाद्गुणस्येति २०
वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आनुनासिक्यं नाम गुणः । तद्विज्ञस्यापि
यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । भेदकत्वाद्गुणस्य । भेदका गुणाः ।
कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति । एव हि दृश्यते लोके । एको व्यमात्मोदकं

नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति । अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णमिति । ननु
 च भो अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा । देवदत्तो मुष्णपि जट्यपि
 शिख्यपि स्वामाख्यां न जहाति । तथा बालो युवा वृद्धः वत्सो दम्भ्यो बलीवर्द
 इति ॥ उभयमिदं गुणेपुक्तं भेदका अभेदका इति । किं पुनरत्र न्याय्यम् ।
 ५ अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । यद्यमस्थिदधिसक्थ्यक्षणाभनडुदात्तः
 [७.१.७५] इत्युदात्तग्रहणं करोति । यदि भेदका गुणाः स्युरुदात्तमेवोच्चारयेत् ।
 यदि तर्हिभेदका गुणा अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताच्च
 प्राप्नोति । नैप दोषः । आभीयमाणो गुणो भेदको भवति । तद्यथा । शुक्लमालभेत ।
 कृष्णमालभेत । तत्र यः शुक्ल आलम्ब्ये कृष्णमालभते न हि तेन यथोक्तं कृतं
 १० भनति ॥ असदेहार्थस्तर्हि तकारः । ऐजिस्युच्यमाने संदेहः स्यात्किमिमाधैचावे-
 द्याहोस्विदाकारो ऽप्यत्र निर्दिश्यत इति । संदेहमात्रमेतज्जवति सर्वसदेहेषु चेदमु-
 पतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सदेहादलक्षणमिति । त्रयाणां ग्रहणमिति
 व्याख्यास्यामः । अन्यत्रापि लयमेवंजातीयकेषु संदेहेषु न कंचिद्यत्नं करोति ।
 तद्यथा । औतो ऽश्शसोः [६.१.९३] इति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । आन्तर्यतत्वि-
 १५ मात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भुञ्जिति । खट्वा इन्द्रः
 खट्वेन्द्रः । खट्वा उडकं खट्वोडकम् । खाट्वा ईषा खट्वेया । खट्वा ऊढा खट्वोढा ।
 खट्वा एलका खट्वैलका । खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिका-
 यनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति । अथ क्रियमाणे अपि तकारे कस्मादेव
 त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भनन्ति । तपरस्तत्का-
 २० लस्येति नियमात् । ननु तः परो यस्मात्सो ऽयं तपरः । नेत्याह । तादपि प-
 स्तपरः । यदि तादपि परस्तपर ऊदोरप् [३.३.५७] इतीत्ये स्यात् यनः
 स्तयः । लयः पय इत्यत्र न स्यात् । नैप तकारः । कस्तर्हि । दकारः । किं दकारे
 प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसदेहार्थस्तकारो दकारो अपि । अथ मुखगुणार्थ-
 स्तकारो दकारो अपि ॥

इको गुणवृद्धी ॥ १ । १ । ३ ॥

८५

इत्पणं किमयम् ।

उग्रप्रणमात्मध्यक्षग्रन्थननिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

इत्पणं क्रियत आचारनिवृत्त्यर्थं मध्यक्षग्रन्थननिवृत्त्यर्थं न ।

आकारनिवृत्त्यर्थं तावत् । याता वाता । आकारस्य गुणः प्राप्नोति* । इग्नहणात्
 भवति ॥ संध्यक्षरनिवृत्त्यर्थम् । ग्लायति ग्लायति । संध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति ।
 इग्नहणात् भवति ॥ व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् । उम्भिता उम्भितुम् उम्भितव्यम् । व्य-
 ञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति । इग्नहणात् भवति ॥ आकारनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः ।
 आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य गुणो भवतीति यदयमातोऽनुपसर्गे कः [३.२.३] ४
 इति ककारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कित्करण एतत्प्रयोजनं
 कितीत्याकारलोपो यथा स्यात्† । यदि चाकारस्य गुणः स्यात्कित्करणमनर्थकं
 स्यात् । गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात् गोदः कम्बलद इति ।
 पश्यति स्वाचार्यो नाकारस्य गुणो भवतीति ततः ककारमनुबन्धं करोति ॥ संध्य-
 क्षरनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यति ॥ व्य- 10
 ञ्जननिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति
 यदयं जनेर्दे शास्ति‡ । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । डित्करण एतत्प्रयोजनं डितीति
 टित्लोपो यथा स्यात्§ । यदि व्यञ्जनस्य गुणः स्याडित्करणमनर्थकं स्यात् । गुणे
 कृते त्रयाणामकाराणां पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात् उपसरजः मन्बुरज इति ।
 पश्यति स्वाचार्यो न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति ततो जनेर्दे शास्ति ॥ नैतानि सन्ति 15
 ज्ञापकानि । यत्तावदुच्यते कित्करणं ज्ञापकमाकारस्य गुणो न भवतीत्युत्तरा-
 र्थमेतत्स्यात् । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः [३.२.५] इति । यत्तर्हि गापोष्टक्
 [८] इत्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति ॥ यदप्युच्यते उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्य
 गुणो न भवतीति यदि यद्यत्संध्यक्षरस्य प्राप्नोति तत्तदुपदेशसामर्थ्याद्वाध्यम्
 आयादयोऽपि तर्हि न प्राप्नुवन्ति । नैव दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स 20
 विधिर्नाध्यते यस्य तु विधिर्नमित्तमेव नासौ वाध्यते । गुणं च प्रत्युपदेशोऽनर्थकं
 आयादीनां पुनर्निमित्तमेव ॥ यदप्युच्यते जनेर्देवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भव-
 तीति सिद्धे विधिराभ्यमानो ज्ञापकार्यो भवति न च जनेर्गुणेन सिध्यति । कुतो
 येतज्जनेर्गुणं उच्यमानोऽकारो भवति न पुनर्गकारो वा स्यादोकारो वेति । आन्त-
 र्यतोऽर्गमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिकोऽकारो भविष्यति । एवमप्यनुनासिकः प्राप्नो- 25
 ति । पररूपेण भुदो भविष्यति । एवं तर्हि गमेरप्ययं ङो वक्तव्यः । गमेश गुण
 उच्यमान आन्तर्यत ओकारः प्राप्नोति । तस्मादिग्नहणं कर्तव्यम् ॥

यदीग्नहणं क्रियते योः पन्थाः सः इमामित्येतेऽङ्गीकः प्राप्नुवन्ति ॥ ।

संज्ञाया विधाने नियमः ॥ २ ॥

- संज्ञाया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमान
 गस्यते । गुणवृद्धिमहणसामर्थ्यात् । कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिमहणमिको गुणवृद्धी
 स्याताम् । प्रकृतं गुणवृद्धिमहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । वृद्धिरदैजदेद्गुण इति ।
 5 यदि तदनुवर्तते ऽदेद्गुणो वृद्धिचेत्यदेडां वृद्धिसंज्ञापि प्राप्नोति । संबन्धमनुवर्तिष्यते ।
 वृद्धिरदैच् । अदेद्गुणो वृद्धिरदैच् । तत् इको गुणवृद्धी इति । गुणवृद्धिमहणमनु-
 वर्तते । आदैजदेद्गुण निवृत्तम् ॥ अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका
 उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥ अथवैकयोगः करिष्यते । वृद्धिरदैजदेद्गुणः ।
 तत् इको गुणवृद्धी इति । न वैकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवति ॥ अथवान्यवचनादकारा-
 10 करणात्प्रकृतापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति । अ-
 न्यस्याः संज्ञाया वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृताया वृद्धिसंज्ञाया गुण-
 संज्ञा बाधिका भविष्यति यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति ॥ अथवा
 वक्ष्यत्येतत् । अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति । किं तर्हि ।
 यत्नाद्भवन्तीति* ॥ अथयोभय निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥
- 15 किं पुनरयमलो ऽन्यशेष आहोस्यदलो ऽन्त्यापवादः† । कथं चायं तच्छेषः स्या-
 त्कथं वा तदपवादः । यथेकं वाक्यं तथेदं च अलो ऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति इको
 गुणवृद्धी अलो ऽन्त्यस्येति ततो ऽयं तच्छेषः । अथ नाना वाक्यम् अलो ऽन्त्यस्य
 विधयो भवन्ति इको गुणवृद्धी अन्त्यस्य चानन्त्यस्य चेति ततो ऽयं तदपवादः ।
 कथात्र विशेषः ।
- 20 वृद्धिगुणावलो ऽन्त्यस्येति चेन्मिदिपुगन्तलघुपधार्च्छदृशिक्षिप्रभुद्वेविग्रह-
 णम् ॥ ३ ॥
- वृद्धिगुणावलो ऽन्त्यस्येति चेन्मिदिपुगन्तलघुपधार्च्छदृशिक्षिप्रभुद्वेविग्रहणं कर्त-
 व्यम् । मिदेर्गुणः [७ ३ ८२] इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वादि न प्राप्नोति ॥
 पुगन्तलघुपधस्य गुण† इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वादि न प्राप्नोति । कच्छे-
 35 लिटि गुण‡ इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वादि न प्राप्नोति ॥ कदृशो ऽटि गुणः
 [७ ४.१६] इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वादि न प्राप्नोति ॥ क्षिप्रभुद्वयोर्गुण॥ इक
 इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वादि न प्राप्नोति ॥

सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्य ॥ ४ ॥

सर्वादेशश्च गुणोऽनिगन्तस्य प्राप्नोति । याता वाता । किं कारणम् । अलोऽन्त्य-
 स्येति पृष्ठी चैव ह्यन्त्यमिकमुपसक्रान्ता । अङ्गस्येति च स्थानपृष्ठी । तथादिदानी-
 मनिगन्तमङ्ग तस्य गुण सर्वादेश प्राप्नोति । नैष दोष । यथैव ह्यलोऽन्त्यस्येति पठ्य-
 न्त्यमिकमुपसक्रान्तैवमङ्गस्येत्यपि स्थानपृष्ठी । तथादिदानीमनिगन्तमङ्ग तत्र पठ्येव ५
 नास्ति कुतो गुण कुत सर्वादेश ॥ एव तर्हि नाय दोषसमुच्चय । किं तर्हि ।
 पूर्वापेक्षोऽयं दोष । स्वयं चायं च पठितः । मिदिपुगन्तलघूपधर्दिदक्षिप्रशु-
 द्रेष्विग्नग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्येति । मिदेर्गुण इक इति वचनादन्त्यस्य न ।
 अन्त्यस्येति वचनादिको न । उच्यते च गुण । स सर्वादेश प्राप्नोति । एव सर्वत्र ॥
 अस्तु तर्हि तदपवादः ।

10

इग्मात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातुकार्धधातुकस्त्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेध

॥ ६ ॥

इग्मात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातुकार्धधातुकस्त्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यस्य प्रतिषेधो व-
 क्तव्यः । जुसि गुण * । स यथेह भवति अजुहव्य भग्निभयुरिति एवमनेज्जु
 पर्यवेषिषु अत्रापि प्राप्नोति ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुण † । स यथेह भवति कर्ता 15
 हर्ता नयति तरति भवति एवमीहिता ईहितुमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ ह्रस्वस्य गुण
 [७ ३ १०८] । स यथेह भवति हे ऽग्ने हे वायो इति एव हे ऽग्निचित् हे सोम-
 सुदित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ जसि गुण ‡ । स यथेह भवति अजय यायव इति एव-
 मभिचितः सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ ऋतो ऽसिर्वनामस्थानयोर्गुण § । स
 यथेह भवति कर्तरि कर्तारौ कर्तार इति एव सुकृति सुकृतो सुकृत इत्यत्रापि 20
 प्राप्नोति ॥ षोडशति [७ ३. १११] गुण । स यथेह भवति अग्रये वायवे एवमभिचिते
 सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ ओर्गुण [६. ४ १४६] । स यथेह भवति वाभ्रव्य
 माण्डव्य इति एव सुभ्रुत् सौभ्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।

पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यानियमार्थम् ॥ ६ ॥

पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यानियमार्थं भविष्यति ॥ । पुगन्तलघूपधस्यैवानन्त्यस्य 25
 नान्यस्यानन्त्यस्येति ॥ प्रकृतस्यैव नियमः स्यात् । किं च प्रकृतम् । सार्वधातुकार्ध-

- धातुकयोरिति । तेन भवेदित्थं नियमाच्च स्यात् ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति । इत्था-
 द्योर्गुणस्त्वनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात् । पुगन्तलघू-
 पधस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोरेवेति । एवमपि सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणोऽनियतः
 सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति । अथाप्युभयतो नियमः
 5 स्यात् । पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्धधातुकयोः सार्वधातुकार्धधातुकयोरेव पुग-
 न्तलघूपधस्येति । एवमप्ययं जुसि गुणोऽनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति ।
 अनेनिजुः पर्यधेयिपुरिति ॥ एवं तर्हि नायं तच्छेषो नापि तदपवादः । अन्यदेवेदं परि-
 भाषान्तरमसंबद्धमनया परिभाषया । परिभाषान्तरमिति च मत्या क्रौष्टीयाः पठन्ति ।
 नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति । यदि चायं तच्छेषः स्यात्तेनैव तस्यायुक्तो
 10 विप्रतिषेधः । अथापि तदपवाद उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । तत्र नियम-
 स्यावकाशः । राज्ञः कच्च [४.२.१४०] राजकीयम् । इको गुणवृद्धी इत्यस्याव-
 काशः । नयनम् चायकः लवनम् लावक इति । इहोभयं प्राप्नोति । मेद्यति मार्ष्टीति ।
 इको गुणवृद्धी इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । नैव युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे हि
 परमित्युच्यते* पूर्वश्चायं योगः परो नियमः । इट्वाची परशब्दः । विप्रतिषेधे पर
 15 यदिटं तद्भवतीति । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधो न चात्रै-
 को द्विकार्ययुक्तः । नावदयं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्हि । असंभवोऽपि ।
 स चास्त्यत्रासंभवः । कोऽसावसंभवः । इह तावद्वृत्तेभ्यः व्रक्षेभ्य इत्येकः स्थानी
 द्वावादेशौ । न चास्ति संभवो यदेकस्य स्थानिनो द्वावादेशौ स्याताम् । इहेदानीं
 मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्तीति द्वौ स्थानिनावेक आदेशः । न चास्ति संभवो यद्वयोः स्थानि-
 20 नैरेक आदेशः स्यादित्येषोऽसंभवः । सत्येतस्मिन्संभवे युक्तो विप्रतिषेधः ।
 एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्वयोर्हि सावकाशयोः समयस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवत्य-
 नयकाशश्चायं योगः । ननु वेदानीमेवास्यानकाशः प्रकृप्तः । नयनम् चायकः लवनम्
 लावक इति । अत्रापि नियमः प्राप्नोति । यावता नात्रापि नियमेऽयं योग आरभ्यते
 अस्तदपवादोऽयं योगो भवति । उत्सर्गापवादयोर्भायुक्तो विप्रतिषेधः । अथापि
 25 कथंचिदिको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः स्यादेवमपि यथेह विप्रतिषेधादिको गुणो
 भवति मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्ति एवमिहापि स्यात् अनेनिजुः पर्यधेयिपुरिति ॥ एवं
 तर्हि वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति यत्र व्रूयादिक इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं
 भवति । द्वितीया षठी प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचारो गृहमाणेन येषां विशेषवि-

तुमिका या गृह्यमाणम् । यावता कामचार इह तावन्मिदिपुगन्तलघूपधाद्धिदृशि-
प्रक्षुद्रेषु गृह्यमाणेनेक विशेषयिव्यामः । एतेषां य इगिति । इहेदानीं जुसिसार्वधा-
तुका रीधातुकहस्याद्योर्गुणेष्विका गृह्यमाणं विशेषयिव्यामः । एतेषां गुणो भवतीकः ।
इगन्तानामिति ॥ अथवा सर्वत्रैवात्र स्थानी निर्दिश्यते । इह तावन्मिदेरित्यविभ-
क्तिको निर्देशः । मिद ए. मिदेः मिदेरिति । अथवा पृथीसमासो भविष्यति । ३
मिद इः मिदिः मिदेरिति ॥ पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्तस्याङ्गस्य
लघूपधस्य चेति । कथं तर्हि । पुगन्तः पुगन्तः । लक्ष्युपधा लघूपधा । पुगन्तश्च लघू-
पधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे
हि सतीह प्रसज्येत भिनत्ति ङिनत्तीति ॥ ऋच्छेरपि प्रशिष्टनिर्देशो ज्यम् । ऋच्छति
ऋ ऋ ऋताम् ऋच्छत्युतामिति ॥ दृशेरपि योगविभागः करिष्यते । उरडि गुणः । 10
उरडि गुणो भवति । ततो दृशोः । दृशेऽथाडि गुणो भवति । उरित्येव ॥ क्षिप्रक्षु-
योरपि यणादिपर गुण इतीयता सिद्धम् । सो ज्यमेव सिद्धे सति यत्पूर्वमहणं करोति
तस्यैतत्प्रयोजनमिको यथा स्यादमिको मा भूदिति ॥

अथ वृद्धिमहणं किमर्थम् । किं विशेषेण वृद्धिमहणं चोच्यते न पुनर्गुणमहणमपि ।
यदि किञ्चित्गुणमहणस्य प्रयोजनमस्ति वृद्धिमहणस्यापि तद्भवितुमर्हति । को वा 15
विशेषः । अयमस्ति विशेषः । गुणविधौ न ऋबिस्थानी निर्दिश्यते । तत्रावश्यं स्या-
निनिर्देशार्थं गुणमहणं कर्तव्यम् । वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते ॥ अत्रो-
ङ्गिति [७ २ ११५] । अत उपधायाः [११६] । तद्धितेष्वन्नामादेः [११७]
इति ॥ अत उत्तरं पठति ।

वृद्धिमहणमुत्तरार्थम् ॥ ७ ॥

20

वृद्धिमहणं क्रियत उत्तरार्थम् । किति [१.१.५] इति प्रतिषेधं वक्ष्यति स
वृद्धेरपि यथा स्यात् । कथेदानीं कित्प्रत्ययेषु वृद्धेः प्रसङ्गो यावता ङिनीत्युच्यते ।
तच्च मृज्यर्थम् । मृजेर्बृद्धिरविशेषेणोच्यते* सा किति मा भूत् । मृटः मृटयानिति ।
इहार्थं चापि मृज्यर्थं वृद्धिमहणं कर्तव्यम् । मृजेर्बृद्धिरविशेषेणोच्यते सेको यथा
स्यादमिको मा भूदिति ।

25

मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागात्सिद्धम् ॥ ८ ॥

मृज्यर्थमिति , चेद्योगविभागः करिष्यते । मृजेर्बृद्धिरवः । ततो ङिनि । ङिति

• 1 1 1 0 + 0 0 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
| 0 0 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1

उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थे वृद्धिमहण कर्तव्यम् । सिचि वृद्धिरत्रिशेषेणोच्यते सा-
 कृति मा भूत् । न्यनुयीत् न्यधुवीत्* । नेतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्रोव-
 डादेशे कृते ऽनन्त्यत्वाद्बुद्धिर्न भविष्यति ॥ यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्ग भवति अकार्यत्-
 वहार्यत् गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्बुद्धिर्न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । हलन्तस्ये-
 त्येव भविष्यति ॥ इह तर्हि न्यस्तारीत् व्यहारीत् गुणे रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्बु-
 द्धिर्न प्राप्नोति हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेध । मा भूदेवम् । लान्तस्य
 [७ २ २] इत्येव भविष्यति ॥ इह तर्हि अलावीत् अपावीत् गुणे कृते ऽयादेशे चा-
 नन्त्यत्वाद्बुद्धिर्न प्राप्नोति हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेध । मा भूदेवम् । लान्त-
 स्येत्येव भविष्यति । लान्तस्येऽप्युच्यते न चेद लान्तम् । लान्तस्येत्यत्र वकारो
 अपि निर्दिश्यते । किं उकारो न भूयते । लुमनिर्दिष्टो वकार ॥ यथेव मा भवा- 10
 नवीत् मा भवान्मयीत् अत्रापि प्राप्नोति । अविमयोर्नेति वक्ष्यामि । तद्वक्तव्यम् ।

णिश्चिभ्या तो निमातृषौ ।

यद्यप्येतदुच्यते ऽथैतर्हि णिश्च्यो प्रतिषेधो न उक्तः भवति । गुणे कृते
 ऽयादेशे च यान्तानां नेत्येव प्रतिषेधो भविष्यति† ॥ एव तर्ह्यौचार्थप्रवृत्तिर्ता-
 पयति न सिच्यन्तरङ्ग भवतीति यदयमतो हलादेर्लघो [७ २ ७] इत्यकारम- 15
 हण करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अकारमहणस्येतत्प्रयोजनमिह मा भूत्
 अकोपीत् अमोपीत् । यदि सिच्यन्तरङ्ग स्यादकारमहणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते ऽल-
 पुत्वाद्बुद्धिर्न भविष्यति । पश्यति त्वाच्यार्थो न सिच्यन्तरङ्ग भवतीति ततो ऽकारमहण
 करोति । नेतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र गुण
 प्रतिपिध्यते तदर्थमेतस्स्यात् न्यकुटीत् न्यपुनीदिति । यत्तर्हि णिश्च्यो प्रतिषेधं शास्ति† 20
 नेन नेहान्तरङ्गमस्तीति दर्शयति । यत्र करोत्यकारमहण लघोरिति कृते अपि ॥

तस्मादिग्लक्षणा वृद्धि ॥ ११ ॥

तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरास्येया ॥

पठ्या स्थानियोगत्वादिभिर्नृचि ॥ १२ ॥

पठ्या स्थानियोगत्वात्सर्वेषामिव निवृत्तिं श्रमोति । अस्यापि प्राप्नोति । नपि 25
 गधु । पुरार्थनामिदानीं किमर्थं स्यात् ।

अन्यतरार्थं पुनर्वचनम् ॥ १३ ॥

अन्यतरार्थमेतत्स्यात् । सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुण एवेति ॥

प्रसारणे च ॥ १४ ॥

प्रसारणे च सर्वेषां यणां निवृत्तिः प्राप्नोति* । अस्यापि प्राप्नोति । याता वाता ।
५ पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ।

विषयार्थं पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

विषयार्थमेतत्स्यात् । वचिस्वपियजादीनां कित्येवेति† ॥

उरश्चपरे च ॥ १६ ॥

उरश्चपरे च सर्वकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति‡ । अस्यापि प्राप्नोति । कर्तृ हर्तृ ॥

सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् ॥ १७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठ्यधिकार इमे योगाः कर्तव्याः । एकस्तावत्क्रियते
तत्रैव । इमावपि योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते ॥ अथवा षष्ठ्यधिकार इमौ
योगावपेक्षिष्यामहे ॥ अथवेदं तावदयं षष्ठ्यः । सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भ-
वतीतीह कस्मान्न भवति । याता वाता । इदं तत्रापेक्षिष्यत इको गुणधृद्धी इति ।
१५ यथैव तर्हिदं तत्रापेक्षिष्यत एवमिहापि तदपेक्षिष्यामहे । सार्वधातुकार्धधातुकयोरी-
को गुणधृद्धी इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

न धातुलोप आर्धधातुके ॥ १ । १ । ४ ॥

धातुग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । लूक् लविता लवितुम् । पूक् पविता पवितुम् ॥ आर्धधातुक इति किमर्थम् । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति ॥ किं पुनरिदमार्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणम् । आर्धधातुकनिमित्ते लोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति । आहोस्विद्गुणवृद्धिविशेषणमार्धधातुकग्रहणम् । धातुलोपे सत्यार्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति । किं चातः । यदि लोपविशेषणमुपेक्ष्यः प्रेक्ष्यः अत्रापि प्राप्नोति । अथ गुणवृद्धिविशेषणं क्लोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु लोपविशेषणम् । कथमुपेक्ष्यः प्रेक्ष्य इति । बहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः । असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे । यथेवं नार्थो धातुग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति । लूक् लविता लवितुम् । आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधो न वैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः ॥ अथवा पुनरस्तु गुणवृद्धिविशेषणम् । ननु चोक्तं क्लोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति । नैष दोषः । निपातनास्तिदम् । किं निपातनम् । चेले क्लोपेः [३.४.३३] इति ॥

परिगणनं कर्तव्यम् ।

यङचक्षवलोपे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

15

यङचक्षवलोपे प्रतिषेधो नक्तव्यः । यङ् वेभिदिता* मरीमृजः† । यङ् कुपुमिता मगधकः । क्य । समिधिता वृषदकः‡ । वलोपे । जीरवानुः§ ॥ किं प्रयोजनम् ।

नुम्लोपलिव्यनुबन्धलोपे प्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

नुम्लोपे शिञ्चनुबन्धलोपे च प्रतिषेधो मा भूदिति । नुम्लोपे । अभाजि॥ रागः॥ 20 षपवर्हणम्** । शिवेः आलेमाणम् । अनुबन्धलोपे । लूक् लविता लवितुम् ॥ यदि परिगणनं क्रियते स्वदः प्रथमः हिमप्रथ इत्यत्रापि प्राप्नोति । वक्ष्यत्येतत् । निपातनात्स्यदादिष्विति ॥ तत्तर्हि परिगणनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । नुम्लोपे कस्मान्न भवति ।

इक्यकरणात्नुम्लोपे वृद्धिः ॥ ३ ॥

25

इग्लक्षगयोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधो न चैवेग्लक्षणा वृद्धिः ॥ यदीग्लक्षगयोगुण-

वृद्धोः प्रतिषेधः स्यदः प्रथमः हिमप्रथ इत्यत्र न प्राप्नोति । इह च प्राप्नोति ।
अवोदः एधः ओद्वा इति ।

निपातनात्स्यदादिषु ॥ ४ ॥

निपातनात्स्यदादिषु प्रतिषेधो भविष्यति न च भविष्यति* ॥ यदीग्लक्षणयोगुण-

५ वृद्धोः प्रतिषेधः स्त्रिव्यनुबन्धलोपे कथम् । स्त्रिवेः आक्षेपाणम् । लृब् लघिता ।

प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् ॥ ५ ॥

आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधो न चैव आर्धधातुकनिमित्तो लोपः ॥ यद्यार्ध-
धातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधो जीरदानुः अत्र न प्राप्नोति ।

रकि ज्यः प्रसारणम् ॥ ६ ॥

१० नैतज्जीवे रूपम् । रक्येतज्ज्यः प्रसारणम् । यावता चेदानीं रकि जीयेरपि
सिद्ध भवति ॥ कथमुपवर्हणम् । वृहिः प्रकृत्यन्तरम् । कथं ज्ञायते वृहिः प्रकृत्य-
न्तरमिति । अचीति हि लोप उच्यते । अनजादावपि दृश्यते । निवृष्टते । अनि-
टीति चोच्यते । इडादावपि दृश्यते । निर्वर्हिता निर्वर्हितुमिति । अजादावपि
न दृश्यते । वृंहयति वृंहकः ॥ तस्मान्नार्थः परिगणनेन ॥ यदि परिगणनं न क्रियते
१५ भेष्यते छेद्यते अत्रापि प्राप्नोति । नैव दोषः । धातुलोप इति नैवं विज्ञायते धातोर्लोपो
धातुलोपो धातुलोप इति । कथं तर्हि । धातोर्लोपो ऽस्मिन्स्तद्वदं धातुलोपं धातुलोप
इति ॥ तस्मादिग्लक्षणयोगुणवृद्धोः प्रतिषेधः ॥ यदि तर्हीग्लक्षणयोगुणवृद्धोः प्रति-
षेधः पापचकः पापठकः मगधकः श्पदकः अत्र न प्राप्नोति ।

अद्धोपस्य स्यानिवत्त्वात्

२० अकारलोपे कृते† तस्य स्यानिवत्त्वाद्वाहुणवृद्धी न भविष्यतः ॥

अनारम्भो वा ॥ ७ ॥

अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्यायः । कथं-येभिदिता मरीमृजक-
कुपुमिता समिधितेति । अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्यानिवत्त्वाद्वाहुणवृद्धी न भ-
विष्यतः ॥ यत्र तर्हि स्यानिवत्त्वायो नास्ति तदर्थमयं योगो यत्कथ्यः । ए न स्या-
२५ निवत्त्वायो नास्ति । यत्र हलनोरादेशः । लोतुमः पोपुनः मरीमृजः मरीमृप इति ।

अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः । लुकि कृते न प्राप्नोति । इदमिह सप्रधार्यम् । लुक्क्रियतामलोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्याद-
लोपः । नित्यो लुक् । कृते ऽप्यलोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । लुगप्यनित्यः । कथम् ।
अन्यस्य कृते ऽलोपे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुयन्विधिरनित्यो भवति ।
अनवकाशस्तर्हि लुक् । सावकाशो लुक् । को ऽनकाशः । अवशिष्टः । अथापि ५
कथंचिदनवकाशो लुक्स्यादेवमपि न दोषः । अलोपे योगविभागः करिष्यते ।
अतो लोपः । ततो यस्य । यस्य च लोपो भवति । अत इत्येव । किमर्थमिदम् ।
लुक वक्ष्यति तद्वाधनार्थम् । ततो हलः । हल उत्तरस्य च यस्य लोपो भवतीति ।
इहापि तर्हि परत्याद्योगविभागाद्वा लोपो लुक वाधेत । कृष्णो नोनाव दृषभो यदी-
दम् । नोनूयतेनोनाव । समानाश्रयो लुगलोपेन बाध्यते । कश्च समानाश्रयः । यः 10
प्रत्ययाश्रयः । अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति ॥ कथं स्यदः प्रथम हिमश्रयः
जीरदानु. निकुचित इति ।

उक्त शेषे ॥ ८ ॥

किमुक्तम् । निपातनात्स्यदादिषु । प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् । रकि ऽय-
प्रसारणमिति । निकुचिते ऽप्युक्त सनिपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विधितस्येति ॥ 15

कृति च ॥ १.१.५ ॥

कृति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम् ॥ १ ॥

कृति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । किन्निमित्ते ये गुणवृद्धौ प्राप्नुतस्ते न
भयत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

उपधासोरवीत्यर्थम् ॥ २ ॥

20

उपधार्थे रोरवीत्यर्थं च । उपधार्थं तावत् । भिन्नः भिन्नवानिति । किं पुनः
कारणं न सिध्यति । किन्तीत्युच्यते । तेन यत्र कित्यनन्तरो गुणभाव्यस्ति तत्रैव
स्यात् । नितम् स्तुतम् । इह तु न स्यात् । भिन्नः भिन्नवानिति ॥ ननु च यस्य गुण
उच्यते तत्कित्परत्वेन विदोषयिष्यामः । पुगन्तलघूपधस्य च गुण उच्यते तद्वात्र
कित्परम् । पुगन्तलघूपधस्येति नैव विज्ञायते पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं 25

तर्हि । पुगन्तः पुगन्तः । लघुपथा लघूपथा । पुगन्तश्च लघूपथा च पुगन्तलघूपथं पुग-
न्तलघूपथस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे हि सतीह प्रसज्येत । भिनत्ति
छिन्नृतीति ॥ रोरवीत्यर्थं च । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति ॥ यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रि-
यते शचडन्ते दोषः । रियति पियति धियति । प्रादुब्रुवत् प्रासुब्रुवत् । अत्र प्राप्नोति ।

५ शचडन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ३ ॥

अन्तरङ्गलक्षणत्वादत्रेयदुबद्धोः कृतयोरनुपधात्वाद्गुणो न भविष्यति । एवं
क्रियते चेदं तन्निमित्तग्रहणं न च कश्चिदोपो भवति ॥ इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहण-
स्य प्रयोजनानि । हतः हयः उपोयते औयत लौयमानिः पौयमानिः नैनिक्त इति ।
नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । इह तावत् हतः हय इति प्रसक्तस्यानभिनिर्वृ-
१० त्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुमत्र च धातुपदेशावस्थायामेयाकारः ॥
इह चोपोयते औयत लौयमानिः पौयमानिरिति बहिरङ्गे गुणधृद्धी अन्तरङ्गः
प्रतिषेधः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ नैनिक्त इति परेण रूपेण व्यवहितत्वाच्च
भविष्यति ॥ उपधार्येन तावन्नार्थः । धातोरिति यतैते । धातुं क्लिप्परत्येन विशेषयि-
ष्यामः । यदि धातुर्विशेष्यते विकरणस्य न प्राप्नोति । चिनुतः सुनुतः लुनीतः पु-
१५ नीत इति । नैव दोषः । विहितविशेषणं धातुग्रहणम् । धातोर्यो विहित इति । धातो-
रेव तर्हि न प्राप्नोति । नैव विज्ञायते धातोर्विहितस्य कितीति । कथं तर्हि । धातोर्विहिते
कितीति ॥ अथवा कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । पुगन्तलघूप-
थस्य गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति किंति नेति ॥ अथवा यदेतस्मिन्योगे किङ्ग्रहणं
तदनवकाशं तस्यानवकाशस्याद्गुणधृद्धी न भविष्यतः ॥ अथवाचार्यमयृत्तिर्ज्ञापयति भ-
२० यत्युपधातुलक्षणस्य गुणस्य प्रतिषेध इति यदयं त्रसिगृधिपृषिक्षिपेः क्लुः [३. २. १४०]
इको झल्हलन्ताच्च [१. २. ९; १०] इति क्लुस्यैः किती करोति । कथं
कृत्वा ज्ञापकम् । क्लिप्करण एतत्प्रयोजनं गुणः कथं न स्यादिति । यदि चात्र
गुणप्रतिषेधो न स्यात्किंत्करणमनर्थक स्यात् । पश्याति स्वाप्तायो भवत्युप-
धातुलक्षणस्य प्रतिषेध इति ततः क्लुस्यैः किती करोति ॥ रोरवीत्यर्थेनापि नार्थः ।
२५ कितीत्युच्यते न चात्र किं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति । न तुमता तस्मि-
न्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । अद्यापि न तुमताङ्गस्येत्युच्यते । एवमपि न दोषः ।
कथम् । न तुमता तुमेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि । यो ऽती तुमता तुप्यो
तस्मिन्गदङ्गे तस्य यत्कार्यं तत्र भवतीति । अद्याप्यङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । एत-

मपि न दोषः । कथम् । कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् ।
सर्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति किति नेति ॥ अथवा
छान्दसमेतदृष्टानुविधिश्च छन्दसि भवति ॥ अथवा बहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः ।
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अथवा पूर्वस्मिन्योगे यदार्धधातुकमहणं तदनवकाशं
तस्यानवकाशत्वाद्गुणो भविष्यति ॥

इदं कस्माच्च भवति । तैगवायनः* कामयते† ।

तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणात् ॥ ४ ॥

इग्लक्षणयोर्गुणवृद्धोः प्रतिषेधो न चैते इग्लक्षणे ॥

लकारस्य डिच्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्गः । लकारस्य डिच्वादादेशेषु स्था-
नियद्भावः प्राप्नोति । अचिनवम् असुनवम् अकरवम् ।

10

लकारस्य डिच्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो डिङ्चना-
त्सिद्धम् ॥ ५ ॥

यदयं यासुटो डिङ्चनं शास्ति‡ तज्ज्ञापयत्याचार्यो न डिङादेशा डिङो भवन्ती-
ति । यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं नित्यं डिङः [३.४.९९] इतश्च [१००] इति । डि-
ङो यत्कार्यं तद्भवति डिङि यत्कार्यं तन्न भवतीति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । 15
कथमनुच्यमानं गन्त्यते । यासुट एव डिङ्चनात् । अपर्याप्तैव हि यासुद् समु-
दायस्य डिङ्गे डिङं चैव करोति । तस्यैतत्प्रयोजनं डिङो यत्कार्यं तद्यथा स्यात् ।
डिङि यत्कार्यं तन्मा भूदिति ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ १. १. ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । गुणवृद्धी मा भूतामिति । आदीध्यनम् आदीध्यकः । 20
आवेव्यनम् आवेव्यक इति ॥ अयं योगः शक्योऽकर्तुम् । कथम् ।

दीधीवेव्योऽछन्दोविषयत्वाद्दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसोऽर्दीधेददीधयुरिति
च गुणदर्शनादप्रतिषेधः ॥ १ ॥

दीधीवेव्योऽछन्दोविषयत्वात् । दीधीवेव्यौ छन्दोविषयौ । दृष्टानुविधित्वाच्च छ-
न्दसः । दृष्टानुविधिश्च छन्दसि भवति । अर्दीधेददीधयुरिति च गुणस्य दर्शनादप्र- 25

'तिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । प्रजापतिर्वै यत्किञ्चन मनसादीधेत् । होत्राय
वृतः कृपयन्नदीधेत् । अदीधयुर्दाशरात्रे वृतासः ॥ भवेदिदं युक्तमुदाहरणम् ।
अदीधेदिति । इदं त्वयुक्तम् अदीधयुरिति । अयं जुसि गुणः* प्रतिषेधविषय
आरभ्यते । स यथैव किति नेत्येतं प्रतिषेधं वाधत एवमिममपि वाधते । नैष दोषः ।
5 जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणस्तुल्यजातीयं प्रतिषेधं वाधते । कश्च तुल्य-
जातीयः प्रतिषेधः । यः प्रत्ययाभयः । प्रकृत्याभयश्चायम् । अथवा येन नामाप्ते
तस्य वाधनं भवति । न चाप्राप्ते किति नेत्येतस्मिन्प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यते ।
अस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥ यदि तर्ह्ययं योगो नारभ्यते कथं दीध्यदिति ।

दीध्यदिति इयन्व्यत्ययेन ॥ २ ॥

10 दीध्यदिति इयन्नेष व्यत्ययेन भविष्यति ॥

इदञ्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथमकणिपम् अरणिपम् कणिता श्वः रणिता
श्व इति । आर्धधातुकस्येड्गुणादेः [७. २. ३५] इत्यवेडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य
प्रयोजनमिडेव यथा स्यादन्त्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । गुणः ।
यदि नियमः क्रियते पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीः दीर्घत्वं† न प्राप्नोति । नैष
15 दोषः । आङ्गं यत्कार्यं तन्नियम्यते न चैतदाङ्गम् । अथवासिद्धं दीर्घत्वं तस्यासिद्ध-
त्वावियमो न भवति ॥

हलोऽन्तराः संयोगः ॥ १ । १ । ७ ॥

अनन्तरा इति कथमिदं विज्ञायते । अविद्यमानमन्तरमेवामिति । आहोस्विद-
विद्यमाना अन्तरैवामिति । किं चातः । यदि विज्ञायते अविद्यमानमन्तरमेवामित्य-
20 वमहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति । अप् स्वित्यप्स्विति । विद्यते एवान्तरम् । अयं विज्ञा-
यते अविद्यमाना अन्तरैवामिति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । अथवा
पुनरस्त्वविद्यमानमन्तरमेवामिति । ननु चोक्तमवयवे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति अप्
स्वित्यप्स्विति विद्यते एवान्तरमिति । नैष दोषो न प्रयोजनम् ॥

संयोगसंज्ञायां सहवचनं यथान्यत्र ॥ १ ॥

25 संयोगसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम् । हलोऽन्तराः संयोगः गृहेति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् । सहभूतानां संयोगसंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति । यथान्यत्र ।
तद्यथान्यत्रापि यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम् । तद्यथा । सह
सुषा [२.१.४] । उभे अभ्यस्तं सहेति* । किं च स्याद्येकैकस्य हलः संयोगसंज्ञा
स्यात् । इह निर्यायात् निर्यायात् वान्यस्य संयोगादेः [६.४.६८] इत्येत्वं प्रस-
ज्येत । इह च संदयीष्टेत्यतश्च संयोगादेः [७.२.४३] इतीट् प्रसज्येत । इह च संहि- 5
यत इति गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः [७.४.२९] इति गुणः प्रसज्येत । इह च वृषत्करोति
समिष्करोतीति संयोगान्तस्य लोपः प्रसज्येता । इह च शक्ता वस्तेति स्कोः संयो-
गाद्योः [८.२.२९] इति लोपः प्रसज्येत । इह च निर्यातः निर्वातः संयोगादे-
रातो धातोर्यण्वतः [८.२.४३] इति निष्ठानत्व प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । यत्तावदु-
च्यत इह तावन्निर्यायात् निर्वायात् वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येतेति नैवं वि- 10
ज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं तर्हि । संयोगा-
वादी यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति । एष तावत्सर्वमाह्न परिहृतम् ॥
यदप्युच्यत इह च वृषत्करोति समिष्करोतीति संयोगान्तस्य लोपः प्रसज्येतेति
नैवं विज्ञायते संयोगोऽन्तो यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति । कथं तर्हि ।
संयोगायन्तावस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति ॥ यदप्युच्यत इह च शक्ता 15
वस्तेति स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति लोपः प्रसज्येतेति नैवं विज्ञायते संयोगावादी
संयोगादी संयोगाद्योरिति । कथं तर्हि । संयोगयोरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति ॥
यदप्युच्यत इह च निर्यातः निर्वात इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं
प्रसज्येतेति नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति ।
कथं तर्हि । संयोगावादी यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति ॥ कथं कृत्वैकै- 20
कस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । वृद्धिगुणसंज्ञे
प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति वृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा ।
गर्गाः शतं दण्डचन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं
वण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्वृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यत इहापि सहग्रहणं कर्त-
व्यम् । अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवत इहापि नार्यः 25
सहग्रहणेन ॥

अथ यत्र वर्तमानान्तर्त्ये किं तत्र हयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवत्याहोस्तिरद्विदोदेन ।

कथात्र विदोषः ।

समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः ॥ २ ॥

समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेर्न सिध्यति । मङ्गा मङ्गुम्* ॥ इह च निर्गल्यात्
निर्गल्यात् निर्म्ल्यात् निर्म्ल्यात् वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति । इह च
संस्वरिधीष्ट्यृतश्च संयोगादेरितीष्ण प्राप्नोति । इह च सस्वर्यत इति गुणो ऽर्तिसंयो-
गद्योरिति गुणो न प्राप्नोति । इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति संयोगान्तस्य
लोप इति लोपो न प्राप्नोति । इह च निर्ग्लानः निर्म्लान इति संयोगादेरातो धातो-
र्यप्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयोगः ।

द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्विर्वचनम् ॥ ३ ॥

द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्विर्वचनं न सिध्यति । इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति ।
इन्द्रीयतेः सन् इन्द्रियीयति । न न्द्राः संयोगादयः [६.१.३] इति दकाररस्य
द्विर्वचनं न प्राप्नोति ॥

न वाज्विधेः ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अज्विधेः । न्द्राः संयोगादयो न हिरुच्यन्ते ।
अजादेरिति वर्तते । ॥ अथ यद्येव बहूनां संयोगसंज्ञायापि द्वयोर्द्वयोः किं गतमेत-
दियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् ।
यदा तावद्बहूनां संयोगसंज्ञा तदैव विग्रहः करिष्यते । अविद्यमानमन्तरमेपा-
मिति । यदा द्वयोर्द्वयोस्तदैव विग्रहः करिष्यते । अविद्यमाना अन्तरैपामिति ।
द्वयोश्चैवान्तरा कश्चिद्विद्यते वा न वा । एवमपि बहूनामेव प्राप्नोति । यांश्चि भगवान्
पृच्छा प्रतिनिर्दिशत्येतेषामन्येन ध्ययाये न भवितव्यम् । अस्तु तर्हि समुदाये संज्ञा ।
ननु चोक्तं समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेरिति । नैष दोषः । यद्व्यत्येतत् । अन्य-
स्पूर्णे मस्जेर्मिदनुपङ्गसंयोगादिलोपार्थमिति* ॥ अथवाविशेषेण संयोगसंज्ञा विशास्यते
द्वयोरपि बहूनामपि । तत्र द्वयोर्यां संयोगसंज्ञा तदाभयो लोपो भविष्यति ॥ यदप्यु-
च्यत इह च निर्गल्यात् निर्गल्यात् निर्म्ल्यात् निर्म्ल्यात् वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं
न प्राप्नोतीत्यङ्गेन संयोगादि विशेषयिष्यामः । अङ्गस्य संयोगादेरिति । एव
नायत्सर्वमाङ्गं परिहृतम् ॥ यदप्युच्यत इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति
संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोतीति पदेन संयोगान्तं विशेषयिष्यामः ।
एवस्य संयोगान्तस्येति ॥ यदप्युच्यत इह च निर्ग्लानः निर्म्लान इति संयोगादेरातो

धातोर्यण्वत् इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोतीति धातुना संयोगादि विशेषयिष्याम ।
धातो संयोगादेरिति ॥

स्वरानन्तर्हितवचनम् ॥ ५ ॥

स्वरैरनन्तर्हिता हल संयोगसज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । व्यव-
हितानां मा भूत् । पचति पनसम् ॥ ननु चानन्तरा इत्युच्यते तेन व्यवहितानां न
भविष्यति ।

दृष्टमानन्तर्यं व्यवहिते अपि ॥ ६ ॥

व्यवहिते ऽप्यनन्तरशब्दो दृश्यते । तद्यथा । अनन्तराविमौ मामावित्युच्यते
तयोश्चैवान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्ति ॥ यदि तर्हि व्यवहिते ऽप्यनन्तरशब्दो भव-
त्यानन्तर्यवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ।

आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदेकप्रतिषेधार्थम् ॥ ७ ॥

एकस्य हल संयोगसज्ञा मा भूदिति । किं च स्याद्येकस्य हल संयोगसज्ञा
स्यात् । इयेष उवोप । हजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छ [३ १ ३६] इत्याम्प्रसज्येत ॥

न वातज्जातीयव्यवायात् ॥ ८ ॥

न येप दोष । किं कारणम् । अतज्जातीयस्य व्यवायात् । अतज्जातीयक हि 15
लोके व्यवधायकं भवति । कथं पुनर्ज्ञायते अतज्जातीयकं लोके व्यवधायकं भवतीति ।
एवं हि कश्चित्कथिच्छति । अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति । स आह । नानन्तरे
यूपलकुलमनयोरेतरेति । किं पुनः कारणं क्वचिदतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति
क्वचित् । सर्वत्रैव अतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति । कथमनन्तराविमौ मामाविति ।
मामशब्दो ज्य वदर्थः । अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा । मामो दग्ध इति । 20
अस्ति धाटपरिक्षेपे वर्तते । तद्यथा । माम प्रविष्ट इति । अस्ति मनुष्येषु वर्तते । तद्यथा ।
मामो गतो माम आगत इति । अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते । तद्यथा ।
मामो लब्ध इति । तद्यथा सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्र-
युज्यते अनन्तराविमौ मामाविति । सर्वत्रैव अतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति ॥

मुखनासिकावचनो ऽनुनासिकः ॥ १ । १ । ८ ॥

किमिदं मुखनासिकावचनं इति । मुखं च नासिका च मुखनासिकम् । मुखं

नासिकं वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः । यथेवं मुखनासिकावचन इति प्राप्नोति । निपातनादीर्घत्वं भविष्यति ॥ अथवा मुखनासिकावचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः । अथ किमिदमावचनमिति । ईषहचनमावचनं किञ्चिन्मुखवचनं किञ्चिन्नासिकावचनम् ॥ मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य सोऽयं मुखनासिका-
 ५ वचनः । मुखोपसंहिता वा नासिका वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः ॥ अथ मुखग्रहणं किमर्थम् । नासिकावचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत । मुखग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम् । मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येत । नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीमुभयवचनानां
 १० भविष्यति । प्रासादवासिन्यायेन । तद्यथा । केचित्प्रासादवासिनः केचिद्भूमिवासिनः केचिदुभयवासिनः । ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । य उभयवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च । एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः केचिन्नासिकावचनाः केचिदुभयवचनाः । तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन । ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते
 १५ नासिकाग्रहणेन । य उभयवचना गृह्यन्ते एव ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च । भवेदुभयवचनानां सिद्धं यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति । नैव दोषो न प्रयोजनम् ॥ इतरेतराश्रयं तु भवति । केतरेतराश्रयता । सतोऽनुनासिकस्य संशया भावितव्यं संशया च नामानुनासिको भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ।

२० अनुनासिकसंज्ञायामितरेतराश्रय उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति* । नित्याः शब्दा नित्येषु न शब्देषु सतोऽनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते न संशयानुनासिको भाव्यते । यदि तार्हं नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम् । किमर्थं शास्त्रमिति चेन्नियतकृत्यात्सिद्धम् । नियतकं शास्त्रम् । कथम् । आडस्मा अधिशेषेणोपदिष्टोऽनुनासिकः । तस्य सत्यं प्रागनुना-
 २५ सिकयुद्धिः प्रसक्ता । तत्रानेन नियुक्तिः क्रियते । एन्दरयचि परत आडोऽनुनासिकस्य प्रसङ्गेऽनुनासिकः साधुर्भवतीति ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ १ । २ । ९ ॥

तुल्या संमितं तुल्यम् । आस्य च प्रयत्नश्चास्यप्रयत्नम् । तुल्यास्यं तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं भवति ॥ किं पुनरास्यम् । लौकिकमास्यमोष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकान् । कथं पुनरास्यम् । अस्यन्त्यनेन वर्णानित्यास्यम् । अघमेतदास्यन्दन इति चास्यम् ॥ अथ कः प्रयत्नः । प्रयत्नं प्रयत्नः । प्रपूर्वाद्यततेर्भाषसाधनो नङ्प्रत्ययः ॥ यदि 5 लौकिकमास्यं किमास्योपादाने प्रयोजनं सर्वेषां हि तत्तुल्यं भवति । यक्ष्यत्येतत् । प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति ॥

सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात् ॥ १ ॥

सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गो भवति । ज व ग ङ दशाम् । किं कारणम् । प्रयत्नसामान्यात् । एतेषां हि समानः प्रयत्नः ॥ 10

सिद्धत्वास्त्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णम् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनं सर्वेषां हि तत्तुल्यम् । प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम् । सन्ति ह्यास्याद्वाङ्माः प्रयत्नाः । ते हापिता भवन्ति । तेषु सत्स्वसत्स्वपि सवर्णसंज्ञा सिध्यति । के पुनस्ते । विवारसवारौ । आसनादौ । 15 घोषयदघोषता । अल्पप्राणता महाप्राणतेति । तत्र वर्णानां प्रथमद्वितीया त्रिवृत्तकण्ठाः आसानुप्रदाना अघोषाः । एके ऽल्पप्राणा अपरे महाप्राणाः । तृतीयचतुर्थाः संवृत्तकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः । एके ऽल्पप्राणा अपरे महाप्राणाः । यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यवर्णम् । आनुनासिक्य तेषामधिको गुणः ॥ एवमप्यवर्णस्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । बाह्यं ह्यास्यास्स्यानमवर्णस्य । 20 सर्वमुखस्थानमवर्णमेक इच्छन्ति । एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पत आस्ये येषां तुल्यो देश इति । व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति । सिध्यति । च्च तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं सवर्णसंज्ञाया भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यादिति । नैष दोषः । न हि लौकिकमास्यम् । किं तर्हि । तदितान्त- 25 मास्यम् । आस्ये भवमास्यम् । शरीरावयवाद्यत् [५.१६] । किं पुनरास्ये भवम् । स्थानं करणं च । एवमपि प्रयत्नो विशेष्यते भवति । प्रयत्नश्च विशेष्यते । कथम् । न हि प्रयत्नं प्रयत्नं । किं तर्हि । आरम्भो यत्नस्य प्रयत्नः ।

यदि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न एवमप्यवर्णस्य एडोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । प्रशिष्टा-
वर्णावेतौ । अवर्णस्य तर्हिचोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । विवृततरावर्णावेतौ । एतयोरेव
तर्हि मिथः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । नैतौ तुल्यस्यानौ । उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न
प्राप्नोति । अभेदका उदात्तादयः ॥ अथवा किं न एतेन प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति ।
5 प्रयतनमेव प्रयत्नस्तदेव च तद्धितान्तमास्यम् । यत्समानं तदाश्रयिष्यामः । किं
सति भेदे । सतीत्याह । सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यम् । कुत एतत् ।
भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा । यदि हि यत्र सर्वं समानं तत्र स्यात्सवर्णसंज्ञावचन-
मनर्थकं स्यात् । यदि तर्हि सति भेदे किञ्चित्समानमिति कृत्वा सवर्णसंज्ञा भवि-
प्यति शकारलृकारयोः षकारलृकारयोः सकारस्यकारयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति ।
10 एतेषां हि सर्वमन्यत्समानं करणवर्जम् ॥ एव तर्हि प्रयतनमेव प्रयत्नस्तदेव च त-
द्धितान्तमास्यं न त्वयं ह्रन् आस्य च प्रयत्नश्चास्यप्रयत्नमिति । किं तर्हि । त्रिपदो
ऽयं बहुव्रीहिः । तुल्य आस्ये प्रयत्न एवमिति ॥ अथवा पूर्वस्तत्पुरुषस्ततो बहु-
व्रीहिः । तुल्य आस्ये तुल्यास्यः । तुल्यास्यः प्रयत्न एवमिति ॥ अथवा परस्त-
त्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः । आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः । तुल्य आस्यप्रयत्न एवमिति ॥
15 तस्य । तस्येति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः स
तस्य सवर्णसंज्ञो यथा स्यात् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञो ना भूत् ।

तस्यावचनं वचनमामाण्यात् ॥ ३ ॥

तस्येति न वक्तव्यम् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्माच्च
भवति । वचनमामाण्यात् । सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात् । यदि अन्यस्य तुल्यास्यप्र-
यत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात्सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् ॥

संवन्धिशाब्देर्वा तुल्यम् ॥ ४ ॥

संवन्धिशाब्देर्वा पुनस्तुल्यमेतत् । तथाया संवन्धिशाब्दा । मातरि वर्तितस्य पि-
तरि शुभ्रपितृव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्यास्मिन्वा पितरीति संवन्धा-
देतद्व्यत्येता या यस्य माता यश्च यस्य पितरिति । एवमिहापि तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्ण-
5 मित्यत्र संवन्धिशाब्दावेतौ । तत्र संवन्धादेतद्व्यत्येता यत्पति यत्तुल्यास्यप्रयत्नं तत्प-
ति तत्सवर्णसंज्ञो भवतीति ॥

ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिः ॥ ५ ॥

ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया । शेनृ लृकारः शेनृवारः । किं प्रयो-

जनम् । अकः सवर्णे दीर्घः [६. १. १०१] इति दीर्घत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति
 प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । सवर्णदीर्घत्व ऋति ऋवावचनमूति ऋवावचनमिति । तत्स-
 वर्णे यथा स्यात् । इह मा भूत् दध्युकारः मध्युकार इति । यदेतत्सवर्णदीर्घत्व ऋ-
 तीत्येतद्वत् इति वक्ष्यामि । तत् लति । लकारे च वा झृ भवति । ऋत इत्येव । तन्न वक्त-
 व्यं भवति । अवश्यं तद्वक्तव्यम् । ऊकालो ऽञ्जस्वदीर्घप्रुतसंज्ञो भवतीत्युच्यते । न 5
 च ऋकार झृकारो वाजस्ति । ऋकारस्य झृकारस्य चाष्टत्वं वक्ष्यामि । तद्यावश्यं वक्त-
 व्यं प्रुतो यथा स्यात् । होतृ ऋकारः होतृकारः होतृङ्कारः होतृ लकारः होतृकारः
 होतृङ्कारः । किं पुनरत्र ङ्यायः । सवर्णसंज्ञावचनमेव ङ्यायः । दीर्घत्वं चैव हि
 सिद्धं भवति । अपि च ऋकारग्रहण लकारग्रहणं संनिहितं भवति । यथेह भवति ।
 ऋत्यकः [६. १. १२८] खट्व ऋद्यः माल ऋद्यः । इदमपि संगृहीतं भवति । 10
 खट्व लकारः माल लकार इति । वा झृप्यापिशनेः [६. १. १२] उपर्कारीयति
 उपार्कारीयति । इदमपि सिद्धं भवति । उपल्कारीयति उपाल्कारीयति ॥ यदि
 तर्हृकारग्रहण लकारग्रहणं संनिहितं भवत्युरभ्रपरः [१. १. ५१] लकारस्यापि
 रपरत्वं प्राप्नोति । लकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि । तद्यावश्यं वक्तव्यमसत्यां सव-
 र्णसंज्ञायां विध्यर्थम् । तदेव सत्यां रेफाधनार्थं भविष्यति ॥ इह तर्हि रपाभ्यां 15
 नो णः समानपदे [८. ४. १] इत्यृकारग्रहणं चोदितं मातृणाम् पितृणामित्येवम-
 र्थम् । तदिहापि प्राप्नोति । क्लृप्यमानं पश्येति । अथासत्यामपि सवर्णसंज्ञायामिह
 कस्मात् भवति । प्रक्लृप्यमानं पश्येति । चुदुतुलशर्ष्ववाये नेति वक्ष्यामि । अपर
 आह ।

त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैर्लेशसैश्च व्यवाये न

20

इति वक्ष्यामीति । वर्णिकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति यो ऽसावृकारे लका-
 रस्तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति । यद्येवं नार्थो रपाभ्यां णत्व ऋकारग्रहणेन ।
 वर्णिकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति यो ऽसावृकारे रेफस्तदाश्रयं णत्वं भविष्यति ॥

नाञ्जलौ ॥ २ । १ । २० ॥

अञ्जलौः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो ऽञ्जलत्वात् ॥ १ ॥

25

अञ्जलौः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं

कारणम् । अज्झल्त्वात् । अथैव हि शकारो हल्च । कथं तावदच्त्वम् । इकारः
सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्यच्त्वम् । हल्पूपदेशाद्धल्त्वम् ॥ तत्र को दोषः ।

तत्र सवर्णलोपे दोषः ॥ २ ॥

तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति । परदशतानि* कार्याणि । शरो शरि सवर्णे
३ [८.४.६५] इति लोपो न प्राप्नोति ॥

सिद्धमनच्त्वात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अनच्त्वात् । कथमनच्त्वम् । स्पृष्टं स्पर्शानां कारणम् ।
ईपस्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । विवृतमूष्मणाम् ईपदित्येवानुवर्तते । स्वरणां विवृतम्
ईपदिति निवृत्तम् ॥

10 वाक्यापरिसमाप्तेर्वा ॥ ४ ॥

वाक्यापरिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति । वर्णानामु-
पदेशस्तावत् । उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा । इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेता
[१.१.७१] इति प्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा । सवर्णसंज्ञोत्तरकाल-
मणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः [१.१.६९] इति सवर्णग्रहणम् । एतेन सवर्णेन समु-
25 दिनेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणे भवति । न चात्रेकारः शकारं गृह्णाति ॥ यथैव
तर्हकारः शकारं न गृह्णात्येवमीकारमपि न गृह्णीयात् । तत्र को दोषः । कुमारी
ईहते कुमारीहते । अकः सवर्णदीर्घत्वा† न प्राप्नोति । नैव दोषः । यदेतदकः स-
वर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारग्रहणं तत्रेकार ईकारं गृह्णाति शकारं न गृह्णाति ॥

अपर आह । अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो ऽज्झल्त्वात् ॥ अज्झलोः प्रतिषेधे
20 शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं कारणम् । अज्झ-
ल्त्वात् । अथैव हि शकारो हल्च । कथं तावदच्त्वम् । इकारः सवर्णग्रहणेन
शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्त्वम् । हल्पूपदेशाद्धल्त्वम् ॥ तत्र को दोषः । तत्र सव-
र्णलोपे दोषः ॥ तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति । परदशतानि कार्याणि । शरो शरि
सवर्णे इति लोपो न प्राप्नोति ॥ सिद्धमनच्त्वात् ॥ सिद्धमेतत् । कथम् । अन-
25 च्त्वात् ॥ कथमनच्त्वम् । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा ॥ उक्ता वाक्यापरिसमाप्तिः ॥
आग्निन्पक्षे येत्येतदसमर्थितं भवति । एतच्च समर्थितम् । कथम् । अग्नौ या श-

कारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञा मा या भूत् । ननु चोक्तं परदशतानि कार्याणि क्षरो
 दारि सवर्ण इति लोपो न प्राप्नोतीति । मा भूलोपः । ननु च भेदो भवति । सति
 लोपे द्विशकारमसति लोपे त्रिशकारम् । नास्ति भेदः । असत्यपि लोपे द्विशका-
 रमेव । कथम् । विभाषा द्विवचनम्* । एवमपि भेदः । असति लोपे कदाचिद्वि-
 शकारं कदाचिद्विशकारं सति लोपे द्विशकारमेव । स एष कथं भेदो न स्यात् । ५
 यदि नित्यो लोपः स्यात् । विभाषा तु स लोपः । यथाभेदस्तथास्तु ॥

इति श्रीमगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
 पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ १ । १ । ११ ॥

किमर्थमीदादीनां तपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते । तपरस्तत्कालस्य [१. १. ७०]
इति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । केपाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् ।
अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । भुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कार-
५ णम् । अतत्कालत्वात् । न हि भुतास्तत्कालाः । असिद्धः भुतस्तस्यासिद्धत्वात्त-
त्काला एव भवन्ति । सिद्धः भुतः स्वरसंधिषु । कथं ज्ञायते सिद्धः भुतः स्वरसं-
धिष्विति । यदयं भुतप्रगृह्या अचि [६. १. १२९] इति भुतस्य प्रकृतिभावः शास्ति ।
कथं कृत्वा ज्ञापकम् । सतो हि कार्येणः कार्येण भवितव्यम् । किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनम् । अभुतादभुत इत्येतन्न वक्तव्यं भवति* । किमतो यत्सिद्धः भुतः स्वर-
१० संधिषु । संज्ञाविधायसिद्धस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति । संज्ञाविधौ च
सिद्धः । कथम् । कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् ।
प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितामिदं भवति ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यमिति ॥ किं पुनः भुतस्य
प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनम् । प्रगृह्याभयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् । मा भूदेवम् ।
भुतः प्रकृत्येत्येव भविष्यति । नैव शक्यम् । उपस्थिते हि दोषः स्यात् । अभुतदु-
१५ पस्थिते [६. १. १२९] इत्यत्र पठिष्यति साचार्यः । यद्वचनं भुतकार्यप्रतिषेधार्थं
भुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यभुतप्रतिषेधप्रसङ्गो ज्येन विहितत्वादिति । तस्मात्भुतस्य प्रगृह्य-
संज्ञापितव्या प्रगृह्याभयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् ॥

यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्येत । एवमप्येकार एवैकः सवर्णान्गृहीया-
दीकारोकारौ न गृहीयाताम् । किं कारणम् । अनन्त्यात्* ॥ यदि पुनर्ह्रस्वानामतपराणां
२० प्रगृह्यसंज्ञोच्येत । मैथं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । अकुर्वद्दि अत्र अकुर्वद्वधेति ॥

तस्मादीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा यत्कथ्या । दीर्घाणां चोच्यमाना भुतानां न
प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन यत्सिद्धः भुतः स्वरसंधिष्विति । असिद्धः
भुतस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीति । कथं यत्तज्ज्ञापकमुक्तं भुतप्रगृह्या अपीति ।
भुतभाषी प्रकृत्येत्येवमेतद्विशायते । कथं यत्तत्प्रयोजनमुक्तम् । प्रियते मद्र्यास पयानु-
२५ तादभुत इति ॥ एवमपि यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्ये तदभुतस्य न प्राप्नोति । अणो ज्यगृह्य-
स्यानुनासिकः [८. ४. ८७] इति । एवं तर्हि किं न एतेन यार्थकानं संज्ञापरिभा-

पमिति । ययोदेशमेव सज्ञापरिभाषम् । तत्र चासावसिद्धस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला
एव भवन्ति ॥

कय पुनरिदं विज्ञायते । ईदादयो यद्विचनमिति । आहोस्विदीदाद्यन्तं यद्विच-
नमिति । कथात्र विशेषः ।

ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्यस्य विधिः ॥ १ ॥

ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्यस्य प्रगृह्यसज्ञा विधेया । पनेते इति । पनेधे
इति । वचनाद्भवति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । खट्वे इति । माले इति ॥
अस्तु तर्हीदाद्यन्तं यद्विवचनमिति ।

ईदाद्यन्तमिति चेदेकस्य विधिः ॥ २ ॥

ईदाद्यन्तमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसज्ञा विधेया । खट्वे इति । माले इति ॥

न वाद्यन्तवत्त्वात् ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । आद्यन्तवत्त्वात् । आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यं भव-
तीत्येकस्यापि भविष्यति* ॥ अथैवं वक्ष्यामि । ईदाद्यन्तं यद्विवचनान्तमिति ।

ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेद्भुक्तिरिति प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेद्भुक्तिरिति प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुमार्योरगारं कुमा
र्यगारम् । बध्वोरगारं बध्वगारम् । एतद्धीदाद्यन्तं च भ्रूयते द्विवचनान्तं न भवति
प्रत्ययलक्षणेन ॥

सप्तम्यार्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य ॥ ५ ॥

यद्यमीदृशौ च सप्तम्यर्थे [११११] इत्यर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्या
न प्रगृह्यसज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति ॥ तर्हि ज्ञापकार्यमर्थग्रहणं कर्तव्यम् । ७²⁰
कर्तव्यम् । ईदादिभिर्द्विवचनं विशेषयिष्याम ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्त-
विधिर्मविष्यति । ईदाद्यन्तं यद्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तमिति ॥ एवमप्यभुक्ते वले
भुक्ते समपयोता भुक्तास्ता वले इत्यत्र प्राप्नोति । अत्र हीदादि द्विवचनं तदन्तं च
भवति प्रत्ययलक्षणेन । अत्राप्यभुक्ते शीमावेऽ लुग्मविष्यति१ । इदमिह सप्रधार्यं
लुक्क्रियता शीमाव इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वा-जीभावः । नित्यो लुक् । कृते ऽपि 25

शीभावे प्रामोत्यकृते ऽपि प्रामोति । अनित्यो लुक् । अन्यस्य कृते शीभावे प्रामोत्यन्य-
स्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । शीभावो ऽप्यनित्यो न हि
कृते लुकि प्रामोति । उभयोरनित्ययोः परत्वाच्चीभावः शीभावे कृते लुक् । अथापि
कथंचिन्नित्यो लुक्स्यदेवमपि दोषः । वक्ष्यत्येतत् । पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र
१५ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति* । इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि
संज्ञाविधिः । अवश्यं खल्वस्मिन्नपि पक्ष आद्यन्तवद्भावं पठितव्यः । तस्मादस्तु ल
एव मध्यमः पक्षः ॥

अदसो मात् ॥ १ । १ । १२ ॥

मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वादयावेकादेशप्रतिषेधः ॥ १ ॥

१० मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्य ईत्थस्य ऊत्थस्य चासिद्धत्वादयावेकादेशः प्राप्नुवन्ति
तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसते ॥
ननु च प्रगृह्यसंज्ञाधनचसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति ।

वचनार्थो हि सिद्धे ॥ २ ॥

नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्वदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्सिद्धे
१५ प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं तदर्थमेतत्स्यात् । अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः [८४.५७] इति ।
नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयादणो ऽप्र-
गृह्यस्यानुनासिको ऽदसो नेति ॥

विप्रतिषेधाद्वा ॥ ३ ॥

अथवा प्रगृह्यसंज्ञा क्रियतामयादयो वा प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यन्ति विप्रतिषेधेन । नैव
२० युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते* पूर्वां च प्रगृह्यसंज्ञा परे ऽयादयः ।
परा प्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते । सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । एवं तर्हि परेषु प्रगृह्यसंज्ञा ।
कथम् । कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । प्रगृह्यः
प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति* अदसो मादिति ॥ एयमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । कथम् ।
द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधो न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः । एयमयादयः । ईदृशोः
२५ प्रगृह्यसंज्ञा । नायस्य द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्हि । असमर्थो ऽपि ।

स चास्त्यत्रासंभवः । को ऽसावसंभवः । प्रगृह्यसंज्ञामिनिर्वर्तमानायादीन्वाधते । अया-
दयो ऽभिनिर्वर्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञानिमित्तं विघ्नन्तीत्येषो ऽसंभवः । सत्यसंभवे
युक्तो विप्रतिषेधः ॥ एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । सतोर्हि विप्रतिषेधो भवति न चात्रे-
त्योत्त्वे स्तो नापि मकारः । उभयमसिद्धम् ।

आभयात्सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे ॥ ४ ॥

5

आभयात्सिद्धत्वं भविष्यति तद्यथा रुक्श्च आभयात्सिद्धो भवति^१ । किं पुनः
कारणं रुक्श्च आभयात्सिद्धो भवति न पुनर्यत्रैव रुः सिद्धस्तत्रैवोच्यमप्युच्यते ।
नैवं शक्यम् ।

असिद्धे ह्युत्त्व आहुणाप्रसिद्धिः ॥ ५ ॥

असिद्धे ह्युत्त्व आहुणस्याप्रसिद्धिः स्यात्^१ । वृक्षो ऽत्र । प्रक्षो ऽत्र । तस्मात्त- 10
त्राभयात्सिद्धत्वमेपितव्यम् । तत्र यथाभयात्सिद्धत्वं भवत्येवमिहापि भविष्यति ॥

अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति ॥ अथवा योगविभागः
करिष्यते । अदसः । अदस ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । ततो ऽमात् । माद्य पर
ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । अदस इत्येव । किमर्थो योगविभागः । एको यत्त-
त्सिद्धे प्रगृह्यकार्ये तदर्थः । अपरो यदसिद्धे । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अमुया अ- 15
मुयोरिति । किं न स्यादिति प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् । प्रगृह्याभयः प्रकृतिभावः प्रस-
ज्येत । नैव दोषः । पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावो न चैव पदान्तः । एवमप्यमुके ऽत्र
अत्रापि प्राप्नोति । द्विवचनमिति वर्तते । यदि द्विवचनमिति वर्तते अमी अत्रेति न प्रा-
प्नोति । एवं तर्ह्येदन्तमिति निवृत्तम् ॥ अथवाहायमदसो मादिति । न चेत्त्वोत्त्वे
स्तो नापि मकारः । त एव विशास्यामः । भार्यादीदाद्यर्थानामिति ॥ 20

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम् । अदस ईत्त्वोत्त्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्त-
ये इति ॥

तत्र सकि दोषः ॥ ७ ॥

तत्र सककारे दोषो भवति । अमुके ऽत्र ॥

25

न वा ग्रहणविशेषणत्वात् ॥ ८ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । ग्रहणविशेषणत्वात् । न माङ्ग्रहणेनेदाद्यन्त
विशेष्यते । किं तर्हि । ईदादयो विशेष्यन्ते । मात्परे य ईदादय इति ॥

शे ॥ १ । १ । १३ ॥

५ इह कस्मात् भवति काशे कुशे वंशे इति ।

शे ऽर्थवद्ग्रहणात् ॥ १ ॥

अर्थवतः शेषशब्दस्य ग्रहण न चायमर्थवान् । एवमपि हरिशे वभुशे इत्यत्र
प्राप्नोति* । एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति ।
अथवा पुनरस्त्वर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । कथं हरिशे वभुशे इति । एको ऽत्र
१० विभक्त्यर्थेनार्थवानपरस्तद्धितार्थेन समुदायो ऽनर्थकः ॥

निपात एकाजनाङ् ॥ १ । १ । १४ ॥

निपात इति किमर्थम् । चकारात्र । जहारात्र ॥ एकाजिति किमर्थम् । प्रेद ब्रह्म ।
प्रेद क्षत्रम् । एकाजित्यप्युच्यमाने ऽत्रापि प्राप्नोति । एपो ऽपि शेकाच् । एकाजिति
नार्थं बहुव्रीहिः । एको ऽजस्मिन्सो ऽयमेकाजिति । किं तर्हि । तत्पुरुषो ऽय समा-
१५ नाधिकरणः । एको ऽच् एकाजिति । यदि तत्पुरुषः समानाधिकरणो नार्थ एकम-
हणेन । इह कस्मात् भवति । प्रेद ब्रह्म । प्रेद क्षत्रम् । अजेव यो निपात इत्येव
विज्ञास्यते । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अज्महणसामर्थ्यात् ।
यदि हि यत्राद्यान्यथ तत्र स्यादज्महणमनर्थकं स्यात् । अस्त्यन्यदज्महणस्य प्रयो-
जनम् । किम् । अजन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूत् । नैव दोषो न प्रयोजनम् ॥
२० एवमपि कुत एतद्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समग्रस्थितयोराद्यन्तयदेकस्मिन्
[१.१.२१] इति च येन विधिस्तदन्तस्य [१.१.७२] इति चेयमिह परिभाषा
भविष्यत्याद्यन्तयदेकस्मिन्नितीय न भविष्यति येन विधिस्तदन्तस्येति । आचार्यप्रवृ-
त्तिर्ज्ञापयतीत्यमिह परिभाषा भवत्याद्यन्तयदेकस्मिन्नितीय न भवति येन विधिस्तद-
न्तस्येति यदयमनाडिति प्रतिषेधं शास्ति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदज्महणे क्रिय-

माण एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति ।
 किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति यदुक्तं*
 तदुपपन्नं भवति ॥ अनाडिति किमर्थम् । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् । इह क-
 स्माच्च भवति । आ एव नु मन्यसे । आ एवं कितं तदिति । सानुबन्धकस्येदमा-
 कारस्य ग्रहणमननुबन्धकधात्राकारः । क पुनरयं सानुबन्धकः क निरनुबन्धकः । ५

ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं उित विद्याहाक्यस्मरणयोरडित् ॥

ओत् ॥ १ । १ । १५ ॥

किमुदाहरणम् । आहो इति । उताहो इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । निपातसमा-
 हारोऽयम् । आह उ आहो इति । उत आह उ उताहो इति । तत्र निपात ए- 10
 काजनाड् [१.१.१४] इत्येव सिद्धम् । एवं तर्ह्येकनिपाता इमे ॥ अथवा प्रति-
 पिद्धारथोऽयमारम्भः । ओ पु यात मरुतः । ओ पु यात बृहती शकरी च । ओ
 चित्सखाय सख्या ववृत्याम् ॥

ओतश्चित्रमतिपेधः ॥ १ ॥

ओदन्तो निपात इत्यत्र च्यन्तस्य[†] प्रतिपेधो वक्तव्यः । अनदः अदः अभवत् 15
 अदोऽभवत् । तिरोऽभवत् ॥ न वक्तव्यः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे-
 स्येयं न भाविष्यति ॥ एयमप्यगौर्गौ[‡] समपद्यत गोऽभवत् अत्र प्राप्नोति । एवं
 तर्हि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति । तथाचा । गौरनुबन्धोऽजोऽग्नीपो-
 भीय इति न बाहीकोऽनुबध्यते । कय तर्हि बाहीकि वृद्ध्याच्चे भवतः[§] । गौस्ति-
 दिति । गमानयेति । अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यदि शब्दाभ्रयं शब्दमात्रे तद् 20
 यति । शब्दाभ्रये च वृद्ध्याच्चे ॥

उञ उं ॥ १ । १ । १७-१८ ॥

इह कस्माच्च भवति । आहो इति । उताहो इति । उञ इत्युच्यते न चात्रोञ्
 पदयाम् । उञोऽयमन्येन सहैकादेश उञग्रहणेन गृह्यते । आचार्यमवृत्तिर्ज्ञापयति

नोञ्जेकोदेश उञ्महणेन गृध्न इति यदयमोत् [१. १. १५] इत्योदन्तस्य निपातस्य
 प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । उक्तमेतत् । प्रतिविद्धार्यो ज्यमारम्भ इति ।
 दोषः खल्वपि स्याद्युञ्जेकादेश उञ्महणेन न गृह्येत । जानु उ अस्य रुजति
 जानू अस्य रुजति जान्वस्य रुजति । मय उञ्जो वो वा [८. ३. ३३] इति वत्त्वं
 १५ न स्यात् । एवं तर्ह्येकनिपाता इमे ॥ अथवा हावुकाराविमौ । एको अनुबन्धकः ।
 अपरः सानुबन्धकः । तयो अनुबन्धकस्तस्यैष एकादेशः ॥

उञ्म इति योगविभागः ॥ १ ॥

उञ्म इति योगविभागः कर्तव्यः । उञ्मः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञा
 भवति । उ इति विति ॥ तत ऊँ । उञ्म ऊँ इत्ययमादेशो भवति शाकल्यस्या-
 १० चार्यस्य मतेन दीर्घो ऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च ऊँ इति । किमर्थो योगविभागः ।
 ऊँ वा शाकल्यस्य ॥ १ ॥

शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन ऊँ विभाषा यथा स्यात् । ऊँ इति उ इति । अन्ये-
 षामाचार्याणां मतेन विति ॥

ईदूतौ च समग्र्यर्थे ॥ १. १. १६ ॥

१५ ईदूतौ सममीत्येव
 ईदूतौ सममीत्येव सिद्धं नार्यो ऽर्थग्रहणेन ।

लुप्ते ऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

लुप्तायां समग्र्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । क । सोमो गौरी अपि भितः । इष्यते
 चात्रापि स्यादिति तद्यान्तरेण यत् न सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम् ॥ नात्र सममी
 २० लुप्यते । किं तर्हि । पूर्वसवर्णो ऽत्र भवति* ।
 पूर्वस्य चेत्सवर्णो ऽसावाहाम्भाः प्रसज्यते ॥ १ ॥

यदि पूर्वसवर्ण आट् आम्भावथ प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्येदायमीदूतौ सममीति न
 चास्ति सममीदूतौ तत्र वचनाद्भविष्यति ।

वचनाद्यत्र दीर्घत्वम्

२५ नेदं वचनाद्भयम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र समग्र्या

दीर्घत्वमुच्यते* । वृत्तिं न शुष्क सरसी शयानमिति । सति प्रयोजन इह न प्राप्नोति ।
सौमो गौरी अधि भित इति ॥

तत्रापि सरसी यदि ।

तत्रापि सिद्धम् । कथम् । यदि सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिरस्ति । अस्ति च लोके
सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः । कथम् । दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते ॥ 5

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे

एव तर्हि ज्ञापयस्याचार्यो न प्रगृह्यसज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति । किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् । कुमार्योरगार कुमार्यगारम् बध्धोरगारं बध्धगारम् प्रत्ययल-
क्षणेन प्रगृह्यसज्ञा न भवति ॥

मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ १ ॥

10

अथवा पूर्वपदस्य मा भूदित्येवमर्थमर्थग्रहणम् । वाप्यामन्धो वाप्यन्धः नद्या-
मातिर्नद्यातिः । अथ क्रियमाणे अर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । जहत्स्वार्था
वृत्तिरिति । अयाजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव । अजहत्स्वार्थायां च न दोषः ।
समुदायार्थो अभिधीयते ॥

इदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

15

पूर्वस्य चेत्सवर्णो ऽसागडाग्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा ध्वटाप् ॥ १ । १ । २० ॥

घुसज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्घ्यम् ॥ १ ॥

20

घुसज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । दाधाप्रकृतयो घुसज्ञा भवन्तीति यत्तद्व्यम् ।
किं प्रयोजनम् । आच्यभूतानामित्य संज्ञा क्रियते । साच्यभूतानामेय स्यादनाच्यभूतानां
न स्यात् । ननु च भृयिष्ठानि घुसज्ञाकार्याण्यार्धधातुके तत्र चैत आच्यभूता इदय-
न्ते । शिदर्घ्यम् । शिदर्घ्यं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । शित्याच्च प्रतिषिध्यते† तदर्घ्यम् ।
प्रणिदयते प्रणिधयतीति‡ ॥

25

भारद्वाजीयाः पठन्ति । घुसज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्धिकृतार्थम् । घुसज्ञायां

प्रकृतिग्रहणं क्रियते । किं प्रयोजनम् । शिदर्थे विकृतार्थे च । शित्युदाहृतम् । विकृतार्थे खल्वपि । प्रणिदाता प्रणिधाता । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं य आत्त्वभूतास्तेषामेव स्याल्लक्षणेन य आत्त्वभूतास्तेषां न स्यात् ॥

- ५ अथ क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञायते । दाधाः प्रकृतय इति । आहोस्विदाधां प्रकृतय इति । किं चातः । यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति स एव दोषः । आत्त्वभूतानामेव स्यादनात्त्वभूतानां न स्यात् । अथ विज्ञायते दाधां प्रकृतय इत्यनात्त्वभूतानामेव स्यादात्त्वभूतानां न स्यात् । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति नापि दाधां प्रकृतय इति । कथं तर्हि । दाधा घुसंज्ञा भवन्ति ॥

१० प्रकृतयश्चैवामिति ॥

- तर्त्तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ईदूतौ च सप्रत्यये [१.१.१९] इति । ततो वक्ष्यामि । दाधा प्वदाप् अर्थ इति । नैवं शक्यम् । ददातिना समानार्थान्नातिरासतिदाशतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनाहः । एतेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति । तस्माच्चैवं शक्यम् । न चेदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेव ॥
- १५ शिदर्थेन तावन्नार्थः प्रकृतिग्रहणेन । अवश्यं तत्र* मार्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं प्रणिमयते प्रणयमयतेत्येवमर्थम् । तत्पुरस्तादपक्रक्ष्यते । घुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति । यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते प्रणिमिनोति प्रणिमीनाति† अत्रापि प्राप्नोति । अथाक्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहण इह कस्माच्च भवति प्रणिमाता प्रणिमातुम् प्रणिमातव्यमिति । आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञास्यते । यथेव तर्ह्यक्रियमाणे प्रकृतिग्रहण आकारान्तस्य डितो ग्रहण
- २० विज्ञायत एवं क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहण आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञास्यते ॥ विकृतार्थेन चापि नार्थः । दोष एवेतस्याः परिभाषाया लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति गामादाग्रहणेऽप्यविशेष इति ॥

समानशब्दप्रतिषेधः ॥ २ ॥

- समानशब्दानां प्रतिषेधो यच्छब्दः । प्रणिदारयति प्रणिधारयति । दाधा घु-
२५ संज्ञा भवन्तीति घुसंज्ञा प्राप्नोति ॥

समानशब्दाप्रतिषेधो ज्यैवद्वहणात् ॥ ३ ॥

समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । घुसंज्ञा कस्माच्च भवति । अर्थयद्ग्रहणात् । अर्थयतोर्दार्ढ्यमार्गं न धेतायर्थयन्तौ ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४ ॥

अथवा यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्वन् प्रति गत्युपसर्गसञ्ज्ञे भवतः । न नैतौ दाधौ
प्रति क्रियायोगः ॥ यद्येवमिहापि तर्हि न प्राप्नोति । प्रणिदापयति प्रणिधापयति ।
अत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ नाप्येतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः ॥

न वार्यवन्तौ ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथान्यत्र ॥ ५ ॥ 8

न वैप दोषः । किं कारणम् । अर्थघत आगमस्तद्गुणीभूतो ऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते
यथान्यत्र । तद्यथा । अन्यत्राप्यर्थवत् आगमो ऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते । कान्यत्र ।
लविता निकीर्षितेति ॥ युक्तं पुनर्यच्चित्येषु नाम शब्देष्वागमशासनं स्यान्न नित्येषु
नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भविताव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च
नामापूर्वः शब्दोपजनः । अथ युक्तं यच्चित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः । वाढं युक्तम् । 10
शब्दान्तरैरिह भवितव्यम् । नत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आवे-
शास्तर्हिमि भविष्यन्त्यागमकानां सागमकाः । तत्कथम् ।

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।

एकदेशविकारे रि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥

दीङः प्रतिषेधः स्थाप्योरित्त्वे ॥ ६ ॥

15

दीङः प्रतिषेधः स्थाप्योरित्त्वे वक्तव्यः । उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति ।
मीनातिमिनोति [६.१.५०] इत्याच्चे कृते स्थाप्योरिच [१.२.१७] इतीच्वं प्राप्नोति ।
कुतः पुनरयं दोषो जायते किं प्रकृतिग्रहणादाहोस्विद्रूपग्रहणात् । रूपग्रहणादित्याह ।
इह खलु प्रकृतिग्रहणादोपो जायते । उपदिदीपते । सनि मीमांसुरभलभ [७.४.५४]
इति । नैप दोषः । दाप्रकृतिरित्युच्यते न चेयं दाप्रकृतिः । आकारान्तानामेजन्ताः 20
प्रकृतय एजन्तानामपीकारान्ता न च प्रकृतिप्रकृतिः प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते ॥ स तर्हि
प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । धुसंज्ञा कस्माच्च भवति । संनिपातलक्षणो
विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति ॥

दाप्रतिषेधे न दैप्यनेजन्तत्वात् ॥ ७ ॥

दाप्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति । अवदानं* मुग्वम । ननु चाच्चे कृते भवि- 25
ष्यति । तज्याच्च न प्राप्नोति । किं कारणम् । अनेजन्तत्वात् ॥

सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् ॥ ८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् । अनेकान्ता अनुबन्धाः ॥

पितृप्रतिषेधाद्वा ॥ ९ ॥

अथवा दाधा ध्वपिदिति वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । अदाविति ह्युच्य-
 5 मान इहापि प्रसज्येत । प्रणिदापयतीति । शक्यं तावदनेनादाविति द्रुयता वान्तस्य
 प्रतिषेधो विज्ञातुम् । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं दाप्यति-
 देधे न दैपीति । परिहृतमेतत्सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति । अथैकान्तेषु दोष
 एव । एकान्तेषु च न दोषः । आत्मे कृते भविष्यति । ननु चोक्तं तज्ज्ञात्वा न
 प्राप्नोति किं कारणम् अनेजन्तस्यादिति । पकारलोपे कृते भविष्यति । न ह्ययं तदा
 10 दाभयति । भूतपूर्वगत्या भविष्यति । एतथात्र युक्तं यत्सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रह-
 णेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते । अनैमित्तिको ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति ॥ अथवा-
 चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तस्यामिति यदयमुदीचां माडो व्यतीहारे
 [३.४.१९] इति मेडः सानुबन्धकस्याच्चभूतस्य ग्रहणं करोति ॥ अथवा दावे-
 वायं न दैवस्ति । कथमवदायतीति । इयन्विकरणो भविष्यति ॥

15

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ १ । १ । २१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् ॥ १ ॥

सत्यन्यस्मिन्यस्मात्पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते । सत्यन्यस्मिन्य-
 स्मात्परं नास्ति पूर्वमस्ति सो ऽन्त इत्युच्यते । सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेतस्मा-
 20 त्कारणादेकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि न सिध्यन्ति । इष्यन्ते च स्युरिति ।
 तान्यन्तरेण यत्नं न सिध्यन्तीत्येकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥
 अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र व्यपदेशिवद्वचनम् ॥ २ ॥

तत्र व्यपदेशिवद्भायो वक्तव्यः । व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्ये भवतीति वक्तव्यम् ।

25 किं प्रयोजनम् ।

एकाचो द्वे प्रथमार्यम् ॥ ३ ॥

वक्ष्यत्येकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देश इति* । तस्मिन्क्रियमाण इहैव स्यात् पपाच पपाठ । इयाय आरेत्यत्र न स्यात् । व्यपदेशिवदेकास्मिन्कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

पच्चे चादेशसंप्रत्ययार्थम् ॥ ४ ॥

5

वक्ष्यत्यादेशप्रत्यययोरित्यवयवपञ्चमेवेति† । एतस्मिन्क्रियमाण इहैव स्यात् क-
रिष्यति हरिष्यति । इह न स्यात् । इन्द्रो मा वक्षत् । स देवान्यक्षत् । व्यपदेशि-
वदेकास्मिन्कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ स तर्हि व्यपदेशिवद्भाषो वक्तव्यः
न वक्तव्यः ।

अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

10

अन्तरेणेव वचनं लोकविज्ञानात्सिद्धमेतत् । तद्यथा । लोके शालासमुदायो ग्राम
इत्युच्यते । भवति चैतदेकास्मिन्नप्येकशालो ग्राम इति । विषम उपन्यासः । ग्राम-
शब्दो ऽयं वक्ष्यः । अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा । ग्रामो दग्ध इति ।
अस्ति धाटपरिक्षेपे वर्तते । तद्यथा । ग्रामं प्रविष्ट इति । अस्ति मनुष्येषु वर्तते ।
तद्यथा । ग्रामो गतो ग्राम आगत इति । अस्ति सारण्यके ससीमके सस्यण्डिलके 15
वर्तते । तद्यथा । ग्रामो लब्ध इति । तद्यः सारण्यके ससीमके सस्यण्डिलके वर्तते
तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यत एकशालो ग्राम इति ॥ यथा तर्हि वर्णसमुदायः पद पद-
समुदाय ऋगुक्तसमुदायः सूक्तमित्युच्यते । भवति चैतदेकास्मिन्नप्येकवर्णं पदमे-
कपदार्थेकं सूक्तमिति । अत्राप्ययं युक्तो व्यपदेशः । पदं नामार्थं ऋङ् नामार्थः
सूक्तं नामार्थः ॥ यथा तर्हि बहुषु पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भवत्ययं मे ज्येष्ठो ऽयं मे मध्य- 20
मो ऽयं मे कनीयानिति । भवति चैतदेकास्मिन्नप्ययमेव मे ज्येष्ठो ज्यमेव मे मध्य-
मो ऽयमेव मे कनीयानिति । तथामुताग्रामसोप्यमाणायां च भवति प्रथमगर्भेण
हतेति । तथानेत्यानाजिगमिपुराहेदं मे प्रथममागमनमिति ॥

आद्यन्तवद्भावश्च शक्यो ऽनक्तुम् । कथम् ।

अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन् ॥ ६ ॥

25

अपूर्वलक्षण आदिरनुत्तरलक्षणे ऽन्तः । एतच्चैकस्मिन्नपि भवति । अपूर्वानुत्तरल-

क्षणत्वादेतस्मात्कारणादेकस्मिन्नप्याद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि भविष्यन्ति नार्थ आद्य-
न्तवद्भावेन ॥ गोनर्दायस्त्वाह । सत्यमेतत्सति त्वन्यस्मिन्निति ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययञ्जिदाद्युदात्तत्वे ॥ ७ ॥

5 प्रत्ययस्यादिरुदात्तो* भवतीतीहैव स्यात् कर्तव्यम् तैत्तिरीयः । औपगयः काप-
टव इत्यत्र न स्यात् ॥ ङित्यादिर्मित्यम् [६.१.१९७] इतीहैव स्यात् अहिचुम्ब-
कायनिः आग्निवेद्यः । गार्ग्यः कृतिरित्यत्र न स्यात् ॥

वलादेरार्धधातुकस्येड् ॥ ८ ॥

वलादेरार्धधातुकस्येड् प्रयोजनम् । आर्धधातुकस्येड्वलादेः [७.२.३५] इहैव
10 स्यात् करिष्यति हरिष्यति । जोषिषत् मन्दिषदित्यत्र न स्यात् ॥

यस्मिन्विधिस्तदादित्वे ॥ ९ ॥

यस्मिन्विधिस्तदादित्वे प्रयोजनम् । वक्ष्यति यस्मिन्विधिस्तदादावल्प्रहण इति† ।
तस्मिन्क्रियमाणे अचि भुधातुभ्रुवां योरियडुवडौ [६.४.७७] इहैव स्यात् भ्रियः
भ्रुवः । भ्रियौ भ्रुवौ इत्यत्र न स्यात् ॥

15 अजाद्यादित्वे ॥ १० ॥

अजाद्यादित्वे प्रयोजनम् । आडजादीनाम् [६.४.७२] इहैव स्यात् ऐक्षिष्ट
ऐक्षिष्ट । ऐत् अघ्यैष्टेत्यत्र न स्यात् ॥

अद्यन्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ।

अन्तवद्विचनान्तप्रगृह्यत्वे ॥ ११ ॥

20 अन्तवद्विचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोजनम् । ईदूदेद्विचन प्रगृह्यम् [१.१.११] इहैव
स्यात् पचेते इति पचेथे इति । खट्ते इति मात्ते इतीत्यत्र न स्यात् ॥

[मिदचो ऽन्त्यात्परः ॥ १२ ॥]

मिदचो ऽन्त्यात्परः [१.१.४७] प्रयोजनम् । इहैव स्यात् कुण्डानि धनानि ।
तानि यानीत्यत्र न स्यात्‡ ॥

अचो ङ्त्त्यादि टि ॥ १३ ॥

अचो ङ्त्त्यादि टि [१.१.६४] प्रयोजनम् । टित आत्मनेपदानां टेरे [३.४.७९]
इतीहैव स्यात् कुर्वन्ति कुर्वन्ति । कुरुते कुर्वे इत्यत्र न स्यात् ॥

अलो ङ्त्त्यस्य ॥ १४ ॥

अलो ङ्त्त्यस्य [१.१.५२] प्रयोजनम् । अतो दीर्घो यञि [७. ३.१०१] ॥
सुपि च [१.०२] इहैव स्यात् घटाभ्याम् पटाभ्याम् । आभ्यामित्यत्र न स्यात् ॥

येन विधिस्तदन्तत्वे ॥ १५ ॥

येन विधिस्तदन्तत्वे* प्रयोजनम् । अचो यत् [३.१.९७] इहैव स्यात् जेयम्
जेयम् । एयम् अभ्येयमित्यत्र न स्यात् ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

10

तरसमपौ घः ॥ १ । १ । २२ ॥

घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिपेधः ॥ १ ॥

घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिपेधो वक्तव्यः । नद्यास्तरोः नदीतर इति ॥

घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिपेधः ॥ २ ॥

अनर्थकः प्रतिपेधो प्रतिपेधः । घसंज्ञा कस्मान्न भवति ।

15

तरब्रह्मण ह्यौपदेशिकम् ॥ ३ ॥

औपदेशिकस्य तरपो महर्णं न चैष उपदेशो तरप्शब्दः । किं वक्तव्यमेतत् ।
न हि । कथमनुष्यमानं गन्थते । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकपह्णेषु
रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति । रूपनिर्गहश्च शब्दस्य गान्तरेण लौकिक प्रयो-
गम् । तस्मिन् लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्र-
योग उपपद्यते । को ज्ञौ । उपदेशो नाम । न चैष उपदेशो तरप्शब्दः ॥ अथवा-
स्त्यस्य घसंज्ञा की दोषः । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । स-
मानाधिकरणेषु घादिष्वित्येवं तत् । यदा तर्हि सैव नदी स एव नरस्तदा प्राप्नोति ।

खीलिङ्गेषु घादिष्वित्येवं तत् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । समानाधिकरणेषु घादि-
ष्वित्युच्यमान इह प्रसज्येत । महिषी रूपमिव ब्राह्मणी रूपमिवेति ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ १ । २ । २३ ॥

संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणम् ॥ १ ॥

5 संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति ।
संख्या च संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

संख्यासंप्रत्ययार्थम् ॥ २ ॥

एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात् ॥
ननु नैकादिका संख्या लोके संख्येति प्रतीता तेनास्याः संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्र-
10 त्ययो भविष्यति । एवमपि कर्तव्यम् ।

इतरथा ह्यसंप्रत्ययो ऋत्रिमत्वाद्यथा लोके ॥ ३ ॥

अक्रियमाणे हि संख्याग्रहण एकादिकायाः संख्यायाः संख्येत्येष संप्रत्ययो न
स्यात् । किं कारणम् । अकृत्रिमत्वात् । ब्रह्मादीनां कृत्रिमा संज्ञा । कृत्रिमाकृत्रि-
मयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति यथा लोके । तथा । लोके गोपालकमानय
15 कटजकमानयेति यस्त्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पालयति यो वा
कटे जातः । यदि तर्हि कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति नदीर्णमास्या-
ग्रहायणीभ्यः [५.४.११०] अत्रापि प्रसज्येत । षौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न
भविष्यति । तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गा यमुनेति । एवं तर्ह्यार्थमवृत्तिर्ज्ञापयति
न तद्विशेषेभ्यो भवतीति यदयं विपादशब्दं शस्त्रभृतिषु पठति ॥ इह तर्हि प्राप्नो-
20 ति नदीभिश्च [२.१.२०] इति । बहुवचननिर्देशाच्च भविष्यति । स्वरूपविधिरतर्हि
प्राप्नोति । बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति ॥ एवं न चेदमकृतं भवति कृत्रिमा-
कृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इति न च कश्चिदोपो भवति ॥

उत्तरार्थं च ॥ ४ ॥

उत्तरार्थं च संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । प्लान्ता पद [१.१.२४] यकारनकारा-
25 न्तायाः संख्यायाः पदसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । पामानः विमुप इति ॥

इहार्थेन तावच्चार्यः संख्याग्रहणेन । ननु चोक्तमितरथा ह्यसंप्रत्ययो कृत्रिमत्वा-
 थया लोक इति । नैष दोषः । अर्थात्मकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
 संप्रत्ययो भवति । अर्थो वास्त्यैवंसंज्ञकेन भवति प्रकृतं वा तत्र भवतीदमेवंसंज्ञकेन
 कर्तव्यमिति । आतत्कार्यात्मकरणाद्वा । अङ्गं हि भवान्माम्यं पांशुरपादमप्रकरणज्ञ-
 मागतं ब्रवीतु गोपालकमानय कटजकमानयेति । उभयगतिस्तस्य भवति साधीयो 5
 वा यद्विहस्तं गमिष्यति ॥ यथैव तर्ह्यर्थात्मकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
 संप्रत्ययो भवत्येवमिहापि प्राप्नोति । जानाति ह्यसौ बह्वादीनामियं संज्ञा कृतेति ॥ न
 यथा लोके तथा व्याकरणे । उभयगतिः पुनरिह भवति । अन्यत्रापि नावश्यमिहैव ।
 तद्यथा । कर्तुरीक्षिततमं कर्म [१. ४. ४९] इति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा । कर्मप्रदेशेषु
 चोभयगतिर्भवति । कर्मणि द्वितीया [२. ३. २] इति कृत्रिमस्य ग्रहणं कर्तरि 10
 कर्मव्यतिहारे [१. ३. १४] इत्यकृत्रिमस्य । तथा साधकतमं करणम् [१. ४. ४२]
 इति कृत्रिमा करणसंज्ञा । करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । कर्तृकरणयोस्तृतीया
 [२. ३. १८] इति कृत्रिमस्य ग्रहणं शब्दवैरकलहाभकण्वमेधेभ्यः करणे [३. १. १७]
 इत्यत्राकृत्रिमस्य । तथाधारो अधिकरणम् [१. ४. ४५] इति कृत्रिमाधिकरणसंज्ञा ।
 अधिकरणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । सप्रत्ययधिकरणे च [२. ३. ३६] इति कृत्रि- 15
 मस्य ग्रहणं विप्रतिषिद्धं चानधिकरणनाचि [२. ४. १३] इत्यकृत्रिमस्य ॥ अथवा
 नेदं संज्ञाकरणं तद्वदतिदेशो ऽयम् । बहुगणवन्तुदतयः संख्यावद्भवन्तीति । स तर्हि
 घतिनिर्देशः । कर्तव्यो न ह्यन्तरेण घतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि घतिमतिदेशो
 गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्म-
 दत्त इत्ययं भवतीति । एवमिहाप्यसंख्यां सख्येत्याह सख्यावदिति गम्यते ॥ अथना- 20
 चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येकादिकायाः सख्यायाः सख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्यय इति
 यदयं सख्याया अतिशदन्तायाः कन् [५. १. २२] इति तिशदन्तायाः प्रतिषेध
 शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि कृत्रिमा त्यन्ता शदन्ता वा संख्यास्ति ।
 ननु चेयमस्ति छतिः । यत्तर्हि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । यद्यापि त्यन्तायाः प्र-
 तिषेधं शास्ति । ननु चोक्तं छत्यर्थमेतत्स्यादिति । अर्थवद्गुणे नानर्थक्येत्यर्थः 25
 तस्तिशदस्य ग्रहणं न च छतेस्तिशदो ऽर्थवान् ॥ अथवा महतीयं संज्ञा क्रियते
 संज्ञा च नाम यतो न लपीयः । कुत एतत् । लप्पर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र भ-
 हत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्यर्थसंज्ञा यथा विशायेत । सख्यायते ज्ञया
 संख्येति । एकादिकया चापि संख्यायते ॥

स्त्रीलिङ्गेषु घादिप्रित्येवं तत् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । समानाधिकरणेषु घादि-
प्रित्युच्यमान इह प्रसज्येत । महिषी रूपमिव ब्राह्मणी रूपमिवेति ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ १ । २ । २३ ॥

संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणम् ॥ १ ॥

■ संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति ।
संख्या च संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

संख्यासंप्रत्ययार्थम् ॥ २ ॥

एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु सख्येत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात् ॥
ननु चैकादिका संख्या लोके सख्येति प्रतीता तेनास्याः संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्र-
त्ययो भविष्यति । एवमपि कर्तव्यम् ।

इतरथा ह्यसंप्रत्ययो ऋत्रिमत्वाद्यथा लोके ॥ ३ ॥

अक्रियमाणे हि संख्याग्रहणं एकादिकायाः संख्यायाः सख्येत्येष संप्रत्ययो न
स्यात् । किं कारणम् । अऋत्रिमत्वात् । बह्वादीनां ऋत्रिमा संज्ञा । ऋत्रिमाऋत्रि-
मयोः ऋत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति यथा लोके । तथा । लोके गोपालकमानय
कटजकमानयेति यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पालयति यो चा
कटे जातः । यदि तर्हि ऋत्रिमाऋत्रिमयोः ऋत्रिमे संप्रत्ययो भवति नदीपौर्णमास्या-
ग्रहायणीभ्यः [५.४ ११०] अत्रापि प्रसज्येत । पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्याच्च
भविष्यति । तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गा यमुनेति । एवं तर्षाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
न तद्विशेषेभ्यो भवतीति यदयं विपादशब्दं शरत्पभृतिषु पठति ॥ इह तर्हि प्राप्नो-
ति नदीभिश्च [२ १ २०] इति । बहुवचननिर्देशाच्च भविष्यति । स्वरूपविधिस्तर्हि
प्राप्नोति । बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति ॥ एव न चेदमकृतं भवति ऋत्रिमा-
ऋत्रिमयोः ऋत्रिमे संप्रत्यय इति न च कश्चिदोपो भवति ॥

उत्तरार्थं च ॥ ४ ॥

उत्तरार्थं च संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । पणान्ता पट् [१ १ २४] पकारनकारा-
न्तायाः संख्यायाः पट्संज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । पामानः विमुप इति ॥

इहार्थेन तावच्चार्थः संख्याग्रहणेन । ननु चोक्तमितरथा ह्यसंप्रत्ययो ऽकृत्रिमत्वा-
 यथा लोक इति । नैष दोषः । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
 संप्रत्ययो भवति । अर्थो वास्यैवसंज्ञकेन भवति प्रकृतं वा तत्र भवतीदमेवंसंज्ञकेन
 कर्तव्यमिति । आतथार्थात्प्रकरणाद्वा । अङ्ग हि भवान्प्राप्त्यं पांशुरपादमप्रकरणज्ञ-
 मागतं ब्रवीतु गोपालकमानय कटजकमानयेति । उभयगतिस्तस्य भवति साधीयो 5
 वा यदिहस्त गमिष्यति ॥ यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
 संप्रत्ययो भवत्येवमिहापि प्राप्नोति । जानाति ह्यती बह्वादीनामियं संज्ञा कृतेति ॥ न
 यथा लोके तथा व्याकरणे । उभयगतिः पुनरिह भवति । अन्यत्रापि नावश्यमिहैव ।
 तद्यथा । कर्तुरीप्सिततमं कर्म [१. ४. ४९] इति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा । कर्मप्रदेशेषु
 चोभयगतिर्भवति । कर्मणि द्वितीया [२. ३. २] इति कृत्रिमस्य ग्रहणं कर्तरि 10
 कर्मव्यतिहारे [१. ३. १४] इत्यकृत्रिमस्य । तथा साधकतमं करणम् [१. ४. ४२]
 इति कृत्रिमा करणसंज्ञा । करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । कर्तृकरणयोस्तृतीया
 [२. ३. १८] इति कृत्रिमस्य ग्रहणं शब्दवैरकलहाप्रकण्वमेधेभ्यः करणे [३. १. १७]
 इत्यत्राकृत्रिमस्य । तथाधारो ऽधिकरणम् [१. ४. ४९] इति कृत्रिमाधिकरणसंज्ञा ।
 अधिकरणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । सप्रत्यधिकरणे च [२. ३. ३६] इति कृत्रि- 15
 मस्य ग्रहणं विप्रतिषिद्ध चानधिकरणत्वाच्चि [२. ४. १३] इत्यकृत्रिमस्य ॥ अथवा
 नेदं संज्ञाकरणं तद्ददतिदेशो ऽयम् । बहुगणयतुडतयः सरयावद्भवन्तीति । स तर्हि
 वृत्तिनिर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण वृत्तिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वृत्तिमतिदेशो
 गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्म-
 दत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यसंख्यां सख्येत्याह सरयावदिति गम्यते ॥ अथवा- 20
 चार्थप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भयत्येकादिकायाः सख्यायाः सख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्यय इति
 यद्य सख्याया अनिशदन्तायाः कन् [५. १. १२] इति विशदन्तायाः प्रतिषेध
 शास्ति । रुथ कृत्रा ज्ञापकम् । न हि कृत्रिमा त्यन्ता शदन्ता वा संख्यास्ति ।
 ननु चेयमस्ति उक्तिः । यत्तर्हि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । यचापि त्यन्तायाः प्र-
 तिषेधं शास्ति । ननु चोक्तं उत्तर्यमेतत्स्यादिति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यर्थव- 25
 तस्तिशब्दस्य ग्रहणं न च उतेस्तिशब्दो ऽर्थवान् ॥ अथवा महतीय संज्ञा क्रियते
 संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । उत्तर्यं हि संज्ञाकरणम् । तत्र म-
 हत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विश्रायेत । सख्यायते ऽन्या
 संख्येति । एकादिकया चापि संख्यायते ॥

उत्तरार्थेन चापि नार्थः सख्याग्रहणेन । इदं प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते ॥ इदं त्रै-
सज्ञार्थमुत्तरत्र च सज्ञिविशेषणेनार्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्व-
प्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति ॥ यत्तावदु-
च्यते न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीत्यन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा ।
5 शाल्यार्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयत उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते ।
यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहि-
र्भवतीति भवेद्द्रव्येष्वेतदेव स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येन विशेषेणाभिसन्ध्यते तस्य
तस्य विशेषको भवति ॥ अथवा सापेक्षो ऽयं निर्देशः क्रियते न चान्यत्किंचिदपे-
क्ष्यमस्ति ते सख्यामेवापेक्षिष्यामहे ॥

10 अध्यर्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम् ॥ ५ ॥

अध्यर्धग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासकन्विध्यर्थम् । समास-
विध्यर्थं कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अध्यर्धशूर्पम्* । कन्विध्यर्थम् ।
अध्यर्धकर्मा ॥

लुकि चाग्रहणम् ॥ ६ ॥

15 लुकि चाध्यर्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अध्यर्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम् [५ १ २८]
इति । द्विगोरित्येव सिद्धम् ॥

अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः ॥ ७ ॥

अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः सख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।
समासकन्विध्यर्थमेव । समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् ।
20 अर्धपञ्चमशूर्पम् । कन्विध्यर्थम् । अर्धपञ्चमकम् ॥

अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् ॥ ८ ॥

अधिकग्रहणं चालुकि कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् ।
समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अधिकपाटिकः अधि-
कसाम्रतिकः † । उत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । अधिकपाटिकः अधिकसाम्रतिकः § । अलु-
25 कीति किमर्थम् । अधिकपाटिकः अधिकसाम्रतिकः ¶ ॥

बहुव्रीहौ चाग्रहणम् ॥ ९ ॥

बहुव्रीहौ चाधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । सख्यायाव्ययासन्नादूराधिकसख्यायां सख्येये [२ २ २५] इति । सख्येत्येव सिद्धम् ॥

वद्वादीनामग्रहणम् ॥ १० ॥

वद्वादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीं सख्याप्रदेशेषु सख्यासप्तत्ययो भविष्यति । ज्ञापकात्सिद्धम् । किं ज्ञापकम् । यदयं वतोरिद्धा [५ १ २३] इति सख्यायां विहितस्य कनो वत्स्वन्तादिष्टा शास्ति । वतोरेष तज्ज्ञापकः स्यात् । नेत्याह । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

ष्णान्ता पट् ॥ १ । १ । २४ ॥

पट्सञ्ज्ञायामुपदेशवचनम् ॥ १ ॥

10

पट्सञ्ज्ञायामुपदेशमग्रहणं कर्तव्यम् । उपदेशे प्रकारान्तरान्ता सख्या पट्सञ्ज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

शताद्यष्टनोर्नुद्धर्यम् ॥ २ ॥

शतानि सहस्राणि । नुमि कृते ष्णान्ता पडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति* । उपदेशमग्रहणाच्च भवति ॥ अष्टानामित्यत्रात्वे कृते पट्सञ्ज्ञा न प्राप्नोति† । उपदेशमग्रहणा- 15
द्भवति ॥

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । इह तावच्छतानि सहस्राणीति सनिपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति‡ । अष्टनोऽप्युक्तम् । किमुक्तम् । अष्टनो दीर्घमग्रहणं पट्सञ्ज्ञाज्ञापकाकारान्तस्य नुद्धर्यमिति§ ॥

20

अथवाकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । प्रकारान्ता नकारान्ताकारान्ता च सख्या पट्सञ्ज्ञा भवतीति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । सधमादौ शुभ्र एकास्ता एका इति¶ । नैप दोष । एकशब्दोऽयं बहुवचनं । अस्त्येन सख्यापदम् । तद्यथा । एको द्वौ बहुवचनं इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्रयं एकहलानि एकाकिमि क्षुद्रकैर्जितमिति । असहायेरित्यर्थः । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । प्रजामेका रक्षत्यूर्जमे- 25

केति । अन्येत्यर्थः । सधमादो युञ्ज एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तथोऽन्यार्थे व-
र्तते तस्यैष प्रयोगः ॥ इह तर्हि प्राप्नोति । द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या चेति* ॥ एवं तर्हि
सप्तमे योगविभागः करिष्यते । अष्टाभ्य औश् । ततः षड्भ्यः । षड्भ्यश्च यदुक्त-
मष्टाभ्योऽपि तद्भवति । ततो लुक् । लुक् च भवति षड्भ्य इति ॥ अथवोपरिष्ठाद्यो-
४ गविभागः करिष्यते† । अष्टन आ विभक्तौ । ततो रायः । रायश्च विभक्तावा-
कारादेशो भवति । हलीत्युभयोः शेषः ॥ यद्येवं प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इति न सिध्यति
प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इति च प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥

इति च ॥ १ । १ । २५ ॥

इदं इतिग्रहणं हिः क्रियते संख्यासंज्ञायां षट्संज्ञायां च । एकं शन्यमकर्तुम् ।
10 कथम् । यदि तावत्संख्यासंज्ञायां क्रियते षट्संज्ञायां न करिष्यते । कथम् । प्लान्ता
षडित्यत्र इतीत्यनुवर्तिष्यते । अथ षट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां न करिष्यते ।
इति चेत्यत्र संख्यासंज्ञाप्यनुवर्तिष्यते ॥

क्तवतू निष्ठा ॥ १ । १ । २६ ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः ॥ १ ॥

15 निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोतः गर्त इति ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । नि-
ष्ठासंज्ञा कस्मान्न भवति । अनुबन्धोऽन्यत्वकरः । अनुबन्धः क्रियते सोऽन्यत्वं
करिष्यति ॥

20 अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेन्न लोपात् ॥ ३ ॥

अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेत्तत्र । किं कारणम् । लोपात् । लुप्यतेऽनुबन्धः ।
लुप्तेऽनुबन्धे नान्यत्वं भाविष्यति । तथापि । कतरदेवदत्तस्य गृहम् । अदो यत्रा-
सौ काक इति । उत्पन्निते काके नष्टं तद्गृहं भवति । एवमिहापि लुप्तेऽनुबन्धे नष्टः

प्रत्ययो भवति ॥ यद्यपि लुप्यते जानाति त्वसौ सानुबन्धकस्येयं संज्ञा कृतेति । तद्यथा । इतरत्रापि कतरदेवदत्तस्य गृहम् । अदो यत्रासौ काक इति । उत्पत्तिरे काके यद्यपि नष्ट तद्गृहं भवत्यन्ततस्तमुद्देश जानाति ॥

सिद्धविपर्ययस्य ॥ ४ ॥

सिद्धश्च विपर्ययः । यद्यपि जानाति सदेहस्तस्य भवत्ययं स तदशब्दो लोतः ५ गर्त इत्ययं स तदशब्दो लूमः गीर्ण इति । तद्यथा । इतरत्रापि कतरदेवदत्तस्य गृहम् । अदो यत्रासौ काक इति । उत्पत्तिरे काके यद्यपि तमुद्देश जानाति सदेहस्तु तस्य भवतीद तद्गृहमिदं तद्गृहमिति ॥ एव तर्हि

कारककालविशेषात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

कारककालविशेषावुपादेयौ । भूते यस्तदशब्दः कर्तरि कर्मणि भावे चेति । तद्य- 10 था । इतरत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सोऽधुयेण निमित्तेन ध्रुव निमित्तमुपादत्ते वेदिकां पुण्डरीकं वा ॥ एवमपि प्राकीर्णेत्यत्र प्राप्तेति ।

लुङि सिजादिदर्शनात् ॥ ६ ॥

लुङि सिजादिदर्शनाच्च भविष्यति । यत्र तर्हि सिजादयो न वृश्यन्ते प्राप्ति- 15 चेति । वृश्यन्ते ऽप्रापि सिजादयः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुष्यमानं गस्यते । यथैवायमनुगदिष्टान्कारककालविशेषानवगच्छत्येवमेतदप्यवगन्तुमर्हति यत्र सिजादयो नेति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिपिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ १ । १ । २७ ॥

सर्वादीनीति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः । सर्वशब्द-
आदिर्येषां तानीमानीति । यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कार-
णम् । अन्यपदार्थत्वाद्वहुव्रीहेः । बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते* । तेन यदन्यत्स-
र्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति । तद्यथा । चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता-
गावो भवन्ति स आनीयते न गावः । नैष दोषः । भवति बहुव्रीहौ तदुणसंविज्ञा-
नमपि । तद्यथा । चित्रवाससमानय । लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति । तदुण-
आनीयते तदुणाश्च प्रचरन्ति ॥

इह सर्वनामानीति पूर्वपदात्संज्ञायामगः [८. ४. ३.] इति णत्वं प्राप्नोति तस्य
10 प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वाभावः ॥ १ ॥ .

सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वं न भविष्यति । किमेतन्निपातनं नाम । अथ कः
प्रतिषेधो नाम । अविशेषेण किंचिदुक्ता विशेषेण नेत्युच्यते । तत्र व्यक्तमाचार्य-
स्याभिप्रायो गम्यत इदं न भवतीति । निपातनमप्येवजातीयकमेव । अविशेषेण
15 णत्वमुक्ता विशेपेण निपातनं क्रियते । तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यत इदं न
भवतीति ॥ ननु च निपातनाच्चाणत्वं स्याद्यथाप्राप्तं च णत्वम् । किमन्येऽप्येवं विधयो
भवन्ति । इहेको यणचि [६. १. ७७] इति वचनाच्च यणस्याद्यथाप्राप्तश्चेकभूयेत । नैष
दोषः । अस्त्यत्र विशेषः । पञ्चचात्र निर्देशः क्रियते पठो च पुनः स्थानिनं निवर्तयति ॥
इह तर्हि कर्तरि शप् [३. १. ६८] दिवादिभ्यः श्यन् [६९] इति वचनाच्च श्यन्स्या-
20 द्यथाप्राप्तश्च शप्भूयेत । नैषः दोषः । शवादेशाः श्यच्चादयः करिष्यन्ते । तत्तर्हि
शपो महणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । कर्तरि
शविति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्ट पठोनिर्दिष्टेन चेहार्थः । दिवादिभ्य इत्येपा पञ्चमी
शविति प्रथमायाः पठो प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१. १. ६७] इति । प्रत्य-
यविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नाय प्रत्ययविधिः ।
25 विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥ इह तर्ह्यन्यसर्वनामामकच्चाकटेः [६. ३. ७१]
इति वचनाच्चाकच्स्याद्यथाप्राप्तश्च कः भूयेत । नैष दोषः । नाप्राप्ते हि के ऽकजार-

भ्यते स बाधको भविष्यति । निपातनमप्येवंजातीयकमेव । नाप्राप्ते णत्वे निपात-
नमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति ॥ यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति
समस्तते दोषो भवति । इहान्ये वैयाकरणाः समस्तते विभाषा लोपमारभन्ते समो
हितततयोर्वेति । सततम् संततम् सहितम् संहितमिति । इह पुनर्भवान्निपातनाच्च
मलोपमिच्छत्यपरस्पराः क्रियासातत्ये [६.१.१४४] इति यथाप्राप्तं चालोपं संतत- 5
मित्येतच्च सिध्यति । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः । बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति ॥

संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः ॥ २ ॥

संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सर्वो नाम कश्चित्तस्मै
सर्वाय देहि । अतिसर्वाय देहि ॥ स कथं कर्तव्यः ।

पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणम् ॥ ३ ॥

10

पाठादेव पर्युदासः कर्तव्यः । शुद्धानां पठितानां संज्ञा कर्तव्या । सर्वादीनि
सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । संज्ञोपसर्जनीभूतानि न सर्वादीनि । किमविशेषेण ।
नेत्याह । विशेषेण च । किं प्रयोजनम् ।

सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थम् ॥ ४ ॥

सर्वादीनामानन्तर्येण यदुच्यते कार्ये तदपि संज्ञोपसर्जनीभूतानां मा भूदिति । 15
किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजन उतरादीनामद्भावे ॥ ५ ॥

उतरादीनामद्भावे प्रयोजनम्* । अतिक्रान्तमिदं ब्राह्मणकुलं कतरन् अतिकतर
ब्राह्मणकुलमिति ॥

त्यदादिविधौ च ॥ ६ ॥

20

त्यदादिविधौ च प्रयोजनम् । अतिक्रान्तोऽयं ब्राह्मणस्तम् अनितद्ब्राह्मण इति ॥
संज्ञाप्रतिषेधस्तावच्च वक्तव्यः । उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । पूर्वपरा-
वरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् । ततोऽसंज्ञायामिति । सर्वादीनीत्येवं
यान्यनुक्रान्तान्यसंज्ञायां तानि द्रष्टव्यानि ॥ उपसर्जनप्रतिषेधश्च न कर्तव्यः ।
अनुपसर्जनात् [४.१.१४] इत्येष योगः प्रत्याख्यायते तमेयमभिसमन्तस्यामः । 25
अनुपसर्जनं अ अदिति । किमिदम् अदिति । अकारात्कारोऽप्यमाणाऽनुपसर्जनस्य

- द्रष्टव्यौ । यद्येवमतियुष्मत् अत्यस्मादिति न सिध्यति* । प्रष्टिष्टनिर्देशो ऽयम् । अनुपसर्जनं अ अ अदिति । अकारान्तादकारात्कासौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ ॥ अथवाङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तैस्तद्भवति । यद्येवं परमपञ्च परमसप्त पङ्क्त्यो लुक् [७.१.२२] इति लुप्तं प्राप्नोति । नैप दोषः । पट्प्रधान एष
- 5 समासः ॥ इह तर्हि प्रियसक्त्या ब्राह्मणेनानङ् न प्राप्नोति† । सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते प्रकृतविभक्तौ तद्भवति । यद्येवमतितत् अतितदौ अतितद इत्यत्वं प्राप्नोति‡ । तथापि वक्तव्यम् । न धक्तव्यम् । इह तावददङ्तरादिभ्यः पञ्चभ्यः [७.१.२५] इति पञ्चम्यङ्गस्येति पठ्ठी तत्राशक्यं विविभक्तित्वाङ्तरादिभ्य इति पञ्चम्याङ्गं विशेषयितुम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विशेषयितुमन्यदतो विहितात्प्रत्ययात् । उतरादिभ्यो
- 10 यो विहित इति । इहेदानीमस्यदधिसक्त्यक्षणाभनडुदात्त इति त्यदादीनामो भवतीत्यस्यादीनामित्येषा पष्ठचङ्गस्येत्यपि त्यदादीनामित्यपि पष्ठचङ्गस्येत्यपि । तत्र कामचारो गृह्यमाणेन वा विभक्तिं विशेषयितुमङ्गेन वा । यावता कामचार इह तावदस्यदधिसक्त्यक्षणाभनडुदात्त इत्यङ्गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामो ऽस्यादिभिरनङम् । अङ्गस्य विभक्तावनङ् भवत्यस्यादीनामिति । इहेदानीं त्यदादीनामो भवतीति
- 15 गृह्यमाणेन विभक्तिं विशेषयिष्यामो ऽङ्गेनाकारम् । त्यदादीनां विभक्तावो भवत्यङ्गस्येति ॥ यद्येवमतिसः अत्वं न प्राप्नोति । नैप दोषः । त्यदादिप्रधान एष समासः ॥ अथवा नेदं संज्ञाकरणं पाठविशेषणमिदम् । सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषे ऽवतिष्ठेते । यद्येवं संज्ञाभ्यं यत्कार्यं तन्न सिध्यति । सर्वनाम्नः स्मै [७.१.१४] आमि सर्वनाम्नः छट् [५२] इति । अन्यर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते ।
- 20 सर्वेषां यन्नाम तत्सर्वनाम सर्वनाम्न उत्तरस्य डेः स्मै भवति सर्वनाम्न उत्तरस्यामः छट्भवति । यद्येवं सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि प्राप्नोति । एतेषां चापि शब्दानामेकैकस्य स स विषयस्तस्मिन्तस्मिन्विषये यो यः शब्दो वर्तते तस्य तस्य तस्मिन्तस्मिन्वर्तमानस्य सर्वनामकार्थं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हुभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते संज्ञा च । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् ।
- 25 एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशो ऽयम् । सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि । सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्वनामानि । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति सर्वेषां यानि च नामानि तानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषे ऽवतिष्ठेते ॥ अथवा महतीयं संज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थे हि

संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यया विज्ञा-
येत । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति सर्वेषां नामानीति चातः सर्वनामानि ।
संज्ञोपसर्जने च विशेषे ऽवतिष्ठेते ॥

अयोभस्य सर्वनामत्वे को ऽर्थः ।

उभस्य सर्वनामत्वे ऽकृजर्थः ॥ ७ ॥

5

उभस्य सर्वनामत्वे ऽकृजर्थः* पाठः क्रियते । उभको । किमुच्यते ऽकृजर्थ इति
न पुनरन्यान्यपि सर्वनामकार्याणि ।

अन्याभावो द्विवचनटाव्विपयत्वात् ॥ ८ ॥

अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः । किं कारणम् । द्विवचनटाव्विपयत्वात् ।
उभशब्दो ऽयं द्विवचनटाव्विपयो ऽन्यानि च सर्वनामकार्याण्येकवचनबहुवचनेषू- 10
च्यन्ते ॥ यदा पुनरयमुभशब्दो द्विवचनटाव्विपयः क इदानीमस्यान्यत्र भवति ।

उभयो ऽन्यत्र ॥ ९ ॥

उभयशब्दो ऽस्यान्यत्र भवति । उभये देवमनुष्याः । उभयो मणिरिति ॥ किं च
स्याद्यद्यत्राकञ्च स्यात् । कः प्रसज्येत । कथेदानीं काकचोर्विशेषः । उभशब्दो ऽयं
द्विवचनटाव्विपय इत्युक्तम् । तत्राकचि सत्यकचस्तन्मध्यपतितत्वाच्छक्यत एत- 15
इत्तुं द्विवचनपरो ऽयमिति । के पुनः सति नाय द्विवचनपरः स्यात् । तत्र द्विवचन-
परता वक्तव्या । यथैव तर्हि के सति नाय द्विवचनपर एवमाप्यपि सति नायं
द्विवचनपरः स्यात् । तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या । अवचनादापि तत्परविज्ञानम् ।
अन्तरेणापि वचनमापि द्विवचनपरो ऽयं भविष्यति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।
कथमनुच्यमानं गंस्यते । एकादेशे कृते द्विवचनपरो ऽयमन्तादिवद्भावेन । 20

अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्के अपि तुल्यम् ॥ १० ॥

अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्के ऽप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति ।
कथम् । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो ऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिका-
नामपि ग्रहणं भवति ॥

अयं भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि ।

25

भवतो ऽकृच्छेपात्त्वानि ॥ ११ ॥

भवतो ऽकृच्छेपात्त्वानि प्रयोजनानि । अकृच्छ* । भवतान् । शेषः† । स च

भवांश्च भवन्तौ । आत्वम्* । भवादृगिति ॥ किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदु-
दाहरणमात्रम् । उदाहरणमात्रमित्याह । तृतीयादयो ऽपि हीप्यन्ते । सर्वनामस्तृतीया
च [२.३.२७] । भवता हेतुना । भवतो हेतोरिति ॥

विभाषा दिक्प्रमाणे बहुव्रीहौ ॥ १.१.२८ ॥

- 5 दिग्ग्रहणं किमर्थम् । न बहुव्रीहौ [१.१.२९] इति प्रतिषेधं वक्ष्यति । तत्र
न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।
दिगुपदिष्टे† विभाषान्यत्र प्रतिषेधः ॥ अथ समासग्रहणं किमर्थम् । समास एव
यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति । दक्षि-
णदक्षिणस्यै देहीति‡ ॥ अथ बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थम् । इन्द्रे मा भूत् । दक्षिणोत्तर-
10 पूर्वाणामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इन्द्रे च [१.१.३१] इति प्रतिषेधो भवि-
ष्यति । नाप्राप्ते प्रतिषेध इयं विभाषारभ्यते सा यथैव न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं
वाधत एवं इन्द्रे चेत्येतमपि वाधत । न वाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य
वाधनं भवति । न चाप्राप्ते न बहुव्रीहावित्येतस्मिन्प्रतिषेध इयं विभाषारभ्यते इन्द्रे
चेत्येतस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥ अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्त
15 इत्येवमियं विभाषा न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं वाधिष्यते इन्द्रे चेत्येतं प्रतिषेधं न
वाधिष्यते ॥ अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः । इह कस्मान्न भवति । या पूर्वा सोत्तरा-
स्योन्मुग्धस्य सोऽयं पूर्वोत्तर उन्मुग्धः । तस्मै पूर्वोत्तराय देहीति । लक्षणप्रतिपदो-
क्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । यथैव नार्थो बहुव्रीहिग्रहणेन । इन्द्रे कस्मान्न भवति ।
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम् ।
20 न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव न बहुव्रीहाविति । द्वितीयं कर्तव्यम् । बहुव्रीहिरेव यो
बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूत् । एकैकस्मै
देहि§ । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समास इति वर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्या-
मः । समासो यो बहुव्रीहिरिति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवयवभुतस्यापि बहु-
व्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह मा भूत् । वस्त्रमन्तरमेपां त इमे वस्त्रान्तराः ।
25 वसनमन्तरमेपां त इमे वसनान्तराः । वस्त्रान्तराथ वसनान्तराथ वस्त्रान्तरवसना-
न्तराः ॥

न बहुव्रीहौ ॥ १ । १ । २९ ॥

किमुदाहरणम् । प्रियविश्वाय । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सर्वाद्यन्तस्य बहुव्रीहे
प्रतिषेधेन भवितव्यम् । वक्ष्यति नैतत्* । बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यान-
मिति । तत्र विश्वप्रियायेति भवितव्यम् ॥ इदं तर्हि । व्यन्याय व्यन्याय । ननु चात्रापि
सर्वनाम एव पूर्वेनिपातेन भवितव्यम् । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत्* । सख्यासर्व-
नामोर्थो बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र सख्याया पूर्वेनिपातो भवतीति ॥ इदं चाप्युदाहर-
णम् । प्रियविश्वाय । ननु चोक्तं विश्वप्रियायेति भवितव्यमिति । वक्ष्यत्येतत्* । वा
प्रियस्येति ॥ न खल्वप्यत्र इदं सर्वाद्यन्तस्यैव बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । किं
तर्हि । असर्वाद्यन्तस्यापि भवितव्यम् । किं प्रयोजनम् । अकज्मा भूदिति । किं च स्या-
द्यत्राकच्यतात् । को न स्यात् । कथेदानीं काकचोर्विशेषः । व्यञ्जनान्तेषु विशेषः । 10
अहक पितास्य मकल्पितृक एव पितास्य एवकल्पितृक इति प्राप्नोति । मकल्पि-
तृक एवकल्पितृक इति चेप्यते । कथं पुनरिच्छतापि भयता बहिरङ्गेण प्रतिषेधेना-
न्तरङ्गो विधिः शक्यो वाधितुम् । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो विधिर्वाधते गोम-
त्त्रिय इति यथा । क्रियते तत्र यत्र प्रत्ययोत्तरपदयोश्च [७.२९८] इति । ननु
येहापि क्रियते न बहुव्रीहाविति । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । प्रिय- 15
विश्वाय । उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धम् ॥ अथ खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राय-
मकल्पिको यस्मिन्नैकपदमेकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द
बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं तस्येदं ग्रहणम् ॥ गोम-
र्त्रिय आह ।

अकचस्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्ग मुक्तसंशयो ।

20

एवकल्पितृक मकल्पितृक इत्येव भवितव्यमिति ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । आद्यो भूतपूर्व आद्यपूर्व । आ-
द्यपूर्वाय देहीति ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानानर्थक्यं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति
वचनात् ॥ २ ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थकम् । किं कारणम् । पूर्वादीनां व्यवस्थाया-
मिति वचनात्* । पूर्वादीनां व्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञोच्यते न चात्र व्यवस्था ग-
५ म्यते ॥

तृतीयासमासे ॥ १ । १ । ३० ॥

समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं किमर्थम् । अयं तृतीयासमासो ऽस्त्येव
प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छ-
ब्दं तृतीयासमासार्थानि पदानि तृतीयासमास इति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं तस्येदं
10 ग्रहणम् ॥ अथवा समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं
यथोपजायेत । सति योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । तृतीया । तृतीयासमासे
सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय देहि । संवत्सरपूर्वाय देहि ।
ततो ऽसमासे । असमासे च तृतीयायाः सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मा-
सेन पूर्वाय देहि ॥

15

विभाषा जसि ॥ १ । १ । ३२ ॥

जसः कार्यं प्रति विभाषाकञ्चि न भवति ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्
॥ १ । १ । ३४ ॥

अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणानर्थक्यं गणे पठितत्वात् ॥ १ ॥

20 अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । गणे पठितत्वात् ।
गणे छेदानि पद्यन्ते । कथं पुनर्ज्ञायते स पूर्वः पाठो ऽयं पुनः पाठ इति । तानि हि पूर्वा-
दीनीमान्यवरादीनि । इमान्यपि पूर्वादीनि । एव तर्ह्यनार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स पूर्वः
पाठो ऽयं पुनः पाठ इति यदयं पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा [७ १.१६] इति नग्रहण

करोति । नयैव हि पूर्वादीनि ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं व्यवस्थायामसंज्ञायामिति
 वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एवंविशिष्टान्येवैतानि गणे पठ्यन्ते ॥ इदं
 तर्हि प्रयोजनं व्यादिपर्युदासेन* पर्युदासो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
 आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैषां व्यादिपर्युदासेन पर्युदासो भवतीति यदयं पूर्वत्रासिद्धम्
 [८.२.१] इति निपातनं करोति । वार्त्तिककारश्च पठति जडभावादिति चेदुत्तर- ८
 त्रभाषादपवादप्रसङ्ग इति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं जति विभाषां वक्ष्यामीति ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ १ । १ । ३५ ॥

आख्याग्रहणं किमर्थम् । ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्दस्तस्य यथा स्यादिह
 मा भूत् । स्वे पुत्राः स्वाः पुत्राः । स्वे गावः स्वा गावः ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ १ । १ । ३६ ॥

10

उपसंव्यानग्रहणमनर्थकं बहिर्योगेण कृतत्वात् ॥ १ ॥

उपसंव्यानग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । बहिर्योगेण कृतत्वात् । बहिर्योग
 इत्येव सिद्धम् ॥

न वा शाटकयुगाद्यर्थम् ॥ २ ॥

न वानर्थकम् । किं कारणम् । शाटकयुगाद्यर्थम् । शाटकयुगाद्यर्थं तर्हिदं व- 15
 क्तव्यं यत्रैतन्न ज्ञायते किमन्तरीयं किमुत्तरीयमिति ॥ अत्रापि य एष मनुष्यः
 प्रेक्षापूर्वकारी भवति निर्ज्ञातं तस्य भवतीदमन्तरीयमिदमुत्तरीयमिति ॥
 अपुरीति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत् । अन्तरायां पुरि वसतीति ॥

वाप्रकरणे तीयस्य द्वित्सूपसंव्यानम् ॥ ३ ॥

वाप्रकरणे तीयस्य द्वित्सूपसंव्यानं कर्तव्यम् । द्वितीयायै द्वितीयस्यै । तृती- 20
 यायै तृतीयस्यै । विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् [७.३.११५] इत्येतन्न वक्तव्यं
 भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । उपसंव्यानमेवात्र ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति ।
 द्वितीयाय द्वितीयस्मै । तृतीयाय तृतीयस्मै ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ १ । १ । ३७ ॥

किमर्थं पृथग्ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते न चादिष्वेव पद्येरन्* । चादीनां वा असत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च ॥ अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते न निपातसंज्ञैव स्यात् । नैवं शक्यम् । निपात एका-
 ॥ जनाह् [१.१.१४] इति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता सा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत ॥ एवं त-
 र्हव्ययसंज्ञैवास्तु । तच्चाशक्यम् । वक्ष्यत्येतत् । अव्यये नञ्कुनिपातानामिति † ।
 तद्वरीयसा न्यासेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात् ॥ तस्मात्पृथग्ग्रहणं कर्तव्यम् । उभे
 च संज्ञे कर्तव्ये ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ १ । १ । ३८ ॥

10 असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥ १

असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । नाना विना । किं पुनः
 कारणं न सिध्यति ।

सर्वविभक्तिर्ह्यविशेषात् ॥ २ ॥

सर्वविभक्तिर्ह्येष भवति । किं कारणम् । अविशेषेण विहितत्वात् ॥

15 ब्रलादीनां चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

ब्रलादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । तत्र यत्र । ततः यतः । ननु च विशेषेणैते
 विधीयन्ते । पञ्चम्यास्तसिल् [५.३.७] सप्तम्यास्तल् [१०] इति । वक्ष्यत्येतत् ।
 इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते [१४] इति ॥ यदि पुनरविभक्तिः शब्दोऽव्ययसंज्ञो भव-
 तीत्युच्येत ।

20 अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ ४ ॥

अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः संज्ञायाः । केतरेतराश्रयता । सत्यवि-
 भक्तित्वे संज्ञाया भवितव्यं संज्ञाया चाविभक्तित्वं भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति ।
 इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

अलिङ्गमसंख्यमिति वा ॥ ६ ॥

अथचालिङ्गमसंख्यमव्ययसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । एवमपीतरेतराश्रयमेव भवति । केतरेतराश्रयता । सत्यलिङ्गासंख्यत्वे संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चालिङ्गासंख्यत्वं भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥ नेदुं याचनिकमलिङ्गतासंख्यता च । किं तर्हि । स्वाभाविकमेतत् । ७ तद्यथा । समानग्रीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते उपरे न । तत्र किमस्माभिः कर्तुं शक्यम् । स्वाभाविकमेतत् ॥ तर्हि वक्तव्यमलिङ्गमसंख्यमिति । न वक्तव्यम् ।

सिद्धं तु पाठात् ॥ ६ ॥

पाठाद्वा सिद्धमेतत् । कथं पाठः कर्तव्यः । तसिलादयः प्राप्तादपः । शस्त्र- 10 भृतयः प्राप्तासमासान्तेभ्यः । मान्तः । कृत्वोर्ज्यः । तसिषती । नानाभाविनि ॥

अथवा पुनरस्त्वविभक्तिः शब्दोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येव । ननु चोक्तमविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । यद्यपि तावद्वैयाकरणा विभक्तिलोपमारभमाणा अविभक्तिकाञ्चशब्दान्प्रयुञ्जते ये त्वेते वैयाकरणेभ्योऽन्ये मनुष्याः कथं ते अविभक्तिकाञ्चशब्दान्प्रयुञ्जत इति । अभिज्ञाथ 15 पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्थानाम् । आतथाभिज्ञा अन्येन हि यत्तेनैकं गां क्रीणन्त्यन्येन द्वावन्येन त्रीन् । अभिज्ञाथ न च प्रयुञ्जते । तदेतदेवं संवृत्ततामर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनानु विभक्तिर्न भवतीति । तद्याप्येतदेवमनुगम्यमानं वृत्तताम् । किंचिद्व्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं किंचिक्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानं हि वचनप्रयुगिति क्रियाप्रधानम् । तद्विधापि कश्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानः 20 कश्चिक्रियाप्रधानः । तत्र यत्रेति विभक्त्यर्थप्रधानो नाना विनेति क्रियाप्रधानः । न चैतयोरर्थयोरलिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति ॥

अथाप्यसर्वविभक्तिरित्युच्यत एवमपि न दोषः । कथम् । इदं चाप्यद्यत्वेऽतिबहु क्रियत एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति । कथं तर्हि । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते तस्य द्विबहोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः ॥ 25 ॥ चाप्येवं विप्रहः करिष्यते । न सर्वा असर्वाः । असर्वा विभक्तयोऽस्मादिति । कथं तर्हि । न सर्वासर्वा । असर्वा विभक्तिरस्मादिति । त्रिकं पुनर्विभक्तिसंज्ञम् ॥

एवं गते कृत्यपि तुल्यमेतन्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र ।
ततः परे चाभिमतं न कार्योस्त्रयः कृद्ग्राहणेन योगः ॥
कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं संख्याविशेषं ह्यभिनिश्चिता ये ।

तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । एको द्वौ बहव इति ।

तस्मात्स्वरादिग्रहणं च कार्यं कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे ॥

पाठेनेयमव्ययसंज्ञा क्रियते सेह न प्राप्नोति । परमोच्चैः परमनीचैरिति । तदन्त-
विधिना भविष्यति* । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अत्युच्चैः अत्युच्चैसौ अत्युच्चैस इति ।
उपसर्जनस्य नेति प्रतिषेधो भविष्यति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।
सर्वनामसंज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेधः इहानुवर्तिष्यते । स वै तत्र प्रत्याख्यायते । यथा

स तत्र प्रत्याख्यायत इहापि तथा शन्यः प्रत्याख्यातुम् । कथं स तत्र प्रत्याख्या-
यते । महतीयं संज्ञा क्रियत इति । इयमपि च महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च
नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः
संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । न व्येतीत्यव्ययमिति ।
क्व पुनर्न व्येति । स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्था-

न केचिद्वियन्ति केचिन्न वियन्ति । ये न वियन्ति तदव्ययम् ॥

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥

कृन्मेजन्तः ॥ १ । २ । ३९ ॥

कथमिदं विज्ञायते । कृद्यो मान्त इति । आहोस्तिरकृदन्तं यन्मान्तमिति । किं
चातः । यदि विज्ञायते कृद्यो मान्त इति कारयांचकार हारयांचकारेत्यत्र न प्राप्नोति ।
अथ विज्ञायते कृदन्तं यन्मान्तमिति प्रतामो प्रतामः अत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथा-
स्तु ॥ अस्तु तापत्कृद्यो मान्त इति । कथं कारयांचकार हारयांचकारेति । किं पुनर-
त्राव्ययसंज्ञया प्रार्थ्यते । अव्ययात् [२.४.८२] इति लुग्यया स्यात् । मा भूदेवम् ।
आमः [२.४.८१] इत्येव भविष्यति । न सिध्यति । लिप्रहणं तत्रानुवर्तते । लिप्र-
हणं निवर्तिष्यते । यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य तुस्माप्नोति । इष्यते च प्रत्ययमा-
त्रस्य । आतभेष्यत एषं खाह कृत्तानुप्रयुज्यते लिटि [३.१.४०] इति । यदि
च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भञ्जि तत एतदुपपन्नं भञ्जि ॥ अथवा पुनरस्तु कृदन्त

यन्मान्तमिति । कथं प्रनामौ प्रताम इति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेनाव्ययसंज्ञा भवतीति यदयं प्रश्नान्द्रभ्यं स्वरदिषु पठति ॥

अन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिः ॥ १ ॥

अन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आधये आपे । चिकीर्षये चिकीर्षोरिति ॥

अनन्यप्रकृतिरिति वा ॥ २ ॥

अयमागन्यप्रकृतिः कृदव्ययसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । अनन्यप्रकृतिरुचनमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । कुम्भकारेभ्यः नगरकारेभ्य इति ॥ तर्हि वक्तव्यम् ।

न वा सनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । सनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कः पुनरत्र विशेष एषा वा परिभाषा क्रियेतानन्यप्रकृतिरिति बोध्येत । अवश्यमेवा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि पुनस्तानि ।

प्रयोजनं ह्रस्वत्वं तुम्भिर्धेर्गामणिकुलम् ॥ ४ ॥

गामणिकुलम् सेनानिकुलमित्यत्र ह्रस्वत्वे कृते^१ ह्रस्वस्य पिति कृति तुम्भवतीति^२ तुक्प्राप्नोति । सनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति न दोषो भवति ॥ नेतदस्ति प्रयोजनम् । बहिरङ्ग ह्रस्वत्वमन्तरङ्गस्तुक् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

नलोपो वृत्रहभिः ॥ ५ ॥

वृत्रहभि भूणहभिरित्यत्र नलोपे कृते^३ ह्रस्वस्य पिति कृति तुम्भवतीति तुक्^४ प्राप्नोति । सनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । असिद्धो नलोपः^५ । तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति ॥

उदुपधत्वमकिच्चस्थ निकुचिते ॥ ६ ॥

उदुपधत्वमकिच्चस्थानिमित्तम् । क । निकुचिते । निकुचित इत्यत्र नलोपे कृते^६ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् [१२२१] इत्याकिच्च प्राप्नोति । २५

संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्राकिञ्चम् । न धातुलोप आर्धधातुके [१.१.४] इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

नाभावो यञि दीर्घत्वस्यामुना ॥ ७ ॥

५.५ नाभावो यञि दीर्घत्वस्यानिमित्तम् । क । अमुना । नाभावे कृते^१ ङ्तो दीर्घो यञि सुपि च [७.३ १०१; १०२] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । न मु टादेश इति^२ ॥

आच्वं किञ्चस्योपादास्त ॥ ८ ॥

10 आच्वं किञ्चस्यानिमित्तम् । क । उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । आच्वे कृते^३ स्याच्चोरिच्च [१.२.१७] इतीच्वं प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत् । ङीङः प्रतिषेधः स्याच्चोरिच्च इति^४ ॥

तिसृचतसृत्वं ङीष्विधेः ॥ ९ ॥

15 तिसृचतसृत्वं ङीष्विधेरनिमित्तम् । क । तिक्लस्तिष्ठन्ति । चतस्रस्तिष्ठन्ति । तिसृचतसृभावे कृत^५ ॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् [४.१.५] इति ङीष्प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिसृचतसृभावे कृते ङीष्भवतीति यदयं न तिसृचतसृ [६.४.४] इति नामि दीर्घत्वप्रतिषेधं ज्ञास्ति ॥

20 इमानि तर्हि प्रयोजनानि । शतानि सहस्राणि । नुमि कृते^६ ङ्गान्ता पट् [१.१.२४] इति पट्संज्ञा प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ शकटौ पद्भौ । अच्वे कृते^७ ङ्तः [४.१.४] इति टाप्प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ इयेप उद्योप । गुणे कृत^८ । इजादेश गुरुमतोऽनृच्छः [३.१.३६] इत्याप्प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥

तस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्य ॥ १० ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात् ।
क । अत इन् [४.१.९९]* । दासिः प्राप्तिः । न प्रत्ययः संनिपातलक्षणः । अङ्ग-
संज्ञा । तर्ह्यनिमित्तं स्यात् ॥

आत्स्वं पुग्विधेः क्रापयति ॥ ११ ॥

आत्स्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात्† । क । क्रापयतीति ॥

पुग्नस्वत्वस्यादीदपत् ॥ १२ ॥

पुग्नस्वत्वस्यानिमित्तं स्यात्‡ । क । अदीदपदिति ॥

त्यदाद्यकारष्टाञ्चिधेः ॥ १३ ॥

त्यदाद्यकारष्टाञ्चिधेरनिमित्तं स्यात्॥ । क । या सा ॥

इङ्घिधिराकारलोपस्य पपिवान् ॥ १४ ॥

इङ्घिधिराकारलोपस्यानिमित्तं स्यात्॥ । क । पपिवान् तस्थिवाविति ॥

मनुव्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य ॥ १५ ॥

मनुव्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्यानिमित्तं स्यात्॥ । क । अभिमान् वायु-
मान् । परमवाचा परमवाचे ॥

नदीह्रस्वं संबुद्धिलोपस्य ॥ १६ ॥

नदीह्रस्वं संबुद्धिलोपस्यानिमित्तं स्यात्†† । क । नदि कुमारी किशोरि
ब्राह्मणि ब्रह्मवन्धु । ह्रस्वत्वे कृत पङ्क्त्वात्संबुद्धेरिति लोपो न प्राप्नोति । मा
भूदेयम् । उद्यन्तादित्येवं †† भविष्यति । न सिध्यति । दीर्घादित्युच्यते ह्रस्वान्ताच्च
न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिलोप इति किमत्र कर्त- 20
व्यम् । परत्वाद्वस्त्वम् । नित्यः संबुद्धिलोपः । कृतेऽपि ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृते
ऽपि । अनित्यः संबुद्धिलोपः । न हि कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति । किं कारणम् ।
संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति ॥

एते दोषाः समा भूयांसो वा तस्माच्चार्यो ज्ञया परिभाषया । न हि दोषाः
सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न ग्रहेयम् । न हि भिक्षुकाः सन्तीति 25

* १.४ १४८ † १.४.१४ ‡ १.४.२८, ७३.३६ § ७.३.३६, ७३.४१ ॥ ७.३.१०२, ४.१.४

॥ ७.३.१७, ६.४.१४. ** १.१.१०६, १.५.३.१४८ †† ७.३.१०७, ६.३.६५ ‡ १.१.१८.

स्याल्यो नाधिधीयन्ते न च मृगाः सन्तीति यथा नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् । न हि दोषाणां लक्षणमस्ति । तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेय दोषेषु ॥

5

अव्ययीभावश्च ॥ १ । १ । ४१ ॥

अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुग्मुखस्वरोपचाराः ॥ १ ॥

अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं किम् । लुग्मुखस्वरोपचाराः ॥ लुक् । उपाभि प्रत्याभि । अव्ययात् [२.४.८२] इति लुक्सिद्धो भवति ॥ मुखस्वरः । उपाभिमुखः प्रत्याभिमुखः । नाव्ययदिकशब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः [६.२.१६८] इति 10 प्रतिपेधः सिद्धो भवति ॥ उपचारः । उपपयःकारः उपपयःकाम इति । अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य [८.३.४६] इति प्रतिपेधः सिद्धो भवति ॥ किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्त्रिदुदाहरणमात्रम् । परिगणनमित्याह ॥

अपि खल्वप्याहुः । यदन्यदव्ययीभावस्याव्ययकृतं प्राप्नोति तस्य प्रतिपेधो वक्तव्य इति । किं पुनस्तत् । पराङ्गवद्भावः । पराङ्गवद्भावे अव्ययप्रतिपेधश्चोदित* उच्चैरधीयान 15 नीचैरधीयानेत्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति । उपाभ्यधीयानं प्रत्यभ्यधीयानं ॥ अकच्यव्ययग्रहणं क्रियत† उच्चैः नीचकैरित्येवमर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति । उपाभिकम् प्रत्याभिकमिति ॥ मुख्यव्ययप्रतिपेध उच्यते‡ दोषामन्त्रमहः दिवामन्या रात्रिरित्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति । उपकुम्भमन्यः उपमणिकमन्यः ॥ अस्य च्वाव्ययप्रतिपेध उच्यते§ दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरित्येवमर्थम् । स इहापि 20 प्राप्नोति । उपकुम्भीभूतम् उपमणिकीभूतम् ॥

यदि परिगणनं क्रियते नार्यो अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञया । कथं यान्यव्ययी- भावस्याव्ययत्वे प्रयोजनानि । नैतानि सन्ति । यत्तावदुच्यते लुगित्या नार्यमवृ- त्तिर्ज्ञापयति भवत्यव्ययीभाषादुगिति यदयं नाव्ययीभाषादतः [२.४.८३] इति प्रतिपेधं ज्ञास्ति । उपचारः । अनुत्तरपदस्यस्येति वर्तते॥ तत्र मुखस्वर एकः 25 प्रयोजयति न नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रेयाय मृगाद्याव्यादव्ययीभाषायेति ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ १.१.४२ ॥ सुडनपुंसकस्य ॥ १.१.४३ ॥

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शोः प्रतिषेधः प्राप्नोति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । वनानि तिष्ठन्ति* ॥

असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्यो नपुंसकस्येति । न हि नञो नपुंसकेन सामर्थ्यम् । ५
केन तर्हि । भयतिना । न भयति नपुंसकस्येति ॥

यत्तावदुच्यते शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेध इति ।
नाप्रतिषेधात् ॥ नायं प्रसज्यप्रतिषेधो नपुंसकस्य नेति । किं तर्हि । पर्युदासोऽयं
यदन्यन्नपुंसकादिति । नपुंसकेऽप्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति ।
पूर्वेण च प्राप्नोति ॥ 10

अप्राप्तेर्ना ॥ अथवानन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य
विधिर्ना भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेय
प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्राप्तिषिद्धा सती बाधितुम् ॥

यदप्युच्यते असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्य इति यद्यपि वक्तव्योऽयमेतर्हि बहूनि
प्रयोजनानि । कानि । असूयैषदयानि मुखानि । अपुनर्गैयाः श्लोकाः । अभादभोजी 15
ब्राह्मण इति ॥

न वेति विभाषा ॥ १.१.४४

न वेति विभाषायामर्थसंज्ञाकरणम् ॥ १ ॥

न वेति विभाषायामर्थस्य संज्ञा कर्तव्या । नवाशब्दस्य योऽर्थस्तस्य संज्ञा
भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । 20

शब्दसंज्ञायां ह्यर्थसंप्रत्ययो यथान्यत्र ॥ २ ॥

शब्दसंज्ञायां हि सत्यामर्थस्यासंप्रत्ययः स्याद्यथान्यत्र । अन्यत्रापि शब्दसंज्ञायां
शब्दस्य संप्रत्ययो भवति नार्थस्य । कान्यत्र । दाधा ध्वाप् [१.१.२०] तर-

प्रमपौ घः [२२] इति घुघहणेषु घग्रहणेषु च शब्दस्य संप्रत्ययो भवति नार्थस्य ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

इतिकरणो र्थनिर्देशार्थः ॥ ३ ॥

१ इतिकरणः क्रियते सो र्थनिर्देशार्थो भविष्यति । किं गतमेतदिति नाहोस्विच्छब्दा-
५ धिख्यादर्थाधिक्यम् । गतमित्याह । कुतः । लोकतः । तद्यथा । लोके गौरित्यय-
माहेति गोशब्दादितिकरणः परः प्रयुज्यमानो गोशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्याधयति ।
सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासावर्थपदार्थकता तस्याः शब्दपदार्थकः सपद्यते ।
एवमिहापि नवाशब्दादितिकरणः परः प्रयुज्यमानो नवाशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्या-
वयति । सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासौ शब्दपदार्थकता तस्या लौकिकमर्थं
१० सप्रत्याययति । न वेति यद्गम्यते न वेति यत्प्रतीयत इति ॥

समानशब्दप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । नवा कुण्डिका । नवा घटिकेति । किं च
स्याद्यथेतेषामपि विभाषासंज्ञा स्यात् । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ [१.१.२८] ।
दक्षिणपूर्वस्यां शालायाम् । अचिरकृतायां संप्रत्ययः स्यात् ॥

१५ न वा विधिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधसंप्रत्ययो यथा लोके ॥ ५ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । विधिपूर्वकत्वात् । विधाय किञ्चिन्न वेत्युच्यते ।
तेन प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । तद्यथा लोके । मामो भवता गन्तव्यो न
या । नेति गम्यते ॥ अस्ति कारणं येन लोके प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति ।
किं कारणम् । विलिङ्गं हि भवास्तोके निर्देशं करोति । अङ्गं हि समानलिङ्गो निर्देशः
२० क्रियतां प्रत्ययवाचिनः संप्रत्ययो भविष्यति । तद्यथा । मामो भवता गन्तव्यो नयः ।
प्रत्यय इति गम्यते ॥ एतच्चैव न जानीमः क्वचित्कारणे समानलिङ्गो निर्देशः क्रियत
इति । अपि च कामचारः प्रयोक्तुः शब्दानामभिसम्बन्धे । तद्यथा । यथागूर्भवता
भोक्तव्या नया । यदा यथागूशब्दो भुजिनाभिसम्बध्यते भुजिर्नवाशब्देन तदा प्रति-
२५ षेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । यथागूर्भवता भोक्तव्या नया । नेति गम्यते ।
यदा यथागूशब्दो नवाशब्देनाभिसम्बध्यते न भुजिना तदा प्रत्ययवाचिनः संप्रत्ययो
भवति । यथागूर्नया भवता भोक्तव्या । प्रत्ययेति गम्यते । न चेह यप विभाषा-

महणेन सर्वादीन्यभिसंबधीमः । दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि विभाषा भवन्तीति ।
किं तर्हि । भवतिरभिसंबध्यते । दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि भवन्ति विभाषेति ॥

विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं प्रतिषेधसंज्ञाकरणात् ॥ ६ ॥

विधेरनित्यत्वं नोपपद्यते । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शिश्वाय शिश्वियतुः
शिश्वियुः* । किं कारणम् । प्रतिषेधसंज्ञाकरणात् । प्रतिषेधस्यैव संज्ञा क्रियते ।
तेन विभाषाप्रदेशेऽपि प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् ॥

सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसज्यप्रतिषेधात् । प्रसज्य किञ्चित् वेत्युच्यते । तेनोभयं
भविष्यति ॥

विप्रतिषिद्धं तु ॥ ८ ॥

10

विप्रतिषिद्धं तु भवति । अत्र न ज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन निवृत्ति
करोतीति ॥

न वा प्रसङ्गसामर्थ्यादन्यत्र प्रतिषेधविषयात् ॥ ९ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । प्रसङ्गसामर्थ्यात् । प्रसङ्गसामर्थ्याच्च विधिभिर्-
विष्यत्यन्यत्र प्रतिषेधविषयात् । प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भविष्यत्यन्यत्र विधि- 15
विषयात् ॥ तदेतत्क सिद्धं भवति । याप्राप्ते विभाषा । या हि प्राप्ते कृतसामर्थ्यस्तत्र
पूर्वेण विधिरिति कृत्वा प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् । एतदपि सिद्धम् । कथम् ।
विभाषेति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् ।
लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमुभयोः
संज्ञा यया विशायेत नेति च वेति च । तत्र या तावदप्राप्ते विभाषा तत्र प्रतिषेध्य 20
नास्तीति कृत्वा वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति । या हि प्राप्ते विभाषा तत्रोभयमुप-
स्थितं भवति नेति च वेति च । तत्र नेत्यनेन प्रतिषिद्धे वेत्यनेन विकल्पो भविष्य-
ति ॥ एवमपि

विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनानुपपत्तिः ॥ १० ॥

विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनं नोपपद्यते । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शिश्वाय 25
शिश्वियतुः शिश्वियुः । किं कारणम् ।

भवतीति चेन्न प्रतिषेधः ॥ ११ ॥

भवतीति चेत्यतिषेधो न प्राप्नोति ॥

नेति चेन्न विधिः ॥ १२ ॥

नेति चेद्विधिर्न सिध्यति ॥

सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात् ॥ १३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वविधिमुत्तरो विधिर्बाधते । इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थं इत्युक्तम् ॥

साध्वनुशासने ऽस्मिन्यस्य विभाषा तस्य साधुत्वम् ॥ १४ ॥

साध्वनुशासने ऽस्मिन्शास्त्रे यस्य विभाषा क्रियते स विभाषा साधुः स्यात् ।

समासश्चैव हि विभाषा तेन समासस्यैव विभाषा साधुत्वं स्यात् । अस्तु । यः साधुः स प्रयोक्ष्यते ऽसाधुर्न प्रयोक्ष्यते । न चैव हि कदाचिद्वाजपुरुष इत्यस्यामवस्थायामसाधुत्वमिष्यते । अपि च

द्वेधाप्रतिपत्तिः ॥ १५ ॥

द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः । इच्छामश्च पुनर्द्विभाषाप्रदेशेषु द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः । स्यादिति तच्च न सिध्यति ॥ यस्य पुनः कार्याः शब्दा विभाषासौ समासं निर्वर्तयति । यस्यापि निर्याः शब्दास्तस्याप्येव न दोषः । कथम् । न विभाषाग्रहणेन साधुत्वमभिसंबध्यते । किं तर्हि । समाससंज्ञाभिसंबध्यते । समास इत्येपा संज्ञा विभाषा भवतीति । तद्यथा । मेध्यः पशुर्विभाषितः । मेध्यो ऽनङ्गान्विभाषित इति । नैतद्विचार्यते ऽनङ्गान्नानङ्गानिति । किं तर्हि । आलम्ब्यो नालम्ब्य इति ॥

कार्ये युगपदन्वाचययौगपद्यम् ॥ १६ ॥

कार्येषु शब्देषु युगपदन्वाचयेन च यदुच्यते तस्य युगपद्वचनता प्राप्नोति । तच्च-
त्त्वानीयरः [३.१.९६] इक् च मण्डूकात् [४.१.११९] इति ॥ यस्य पुनर्निर्याः
शब्दाः प्रयुक्तानामसौ साधुत्वमन्वाचष्टे । ननु च यस्यापि कार्यास्तस्याप्येव न
दोषः । कथम् । प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते* न चैकस्याः प्रकृतेरनेकस्य प्रत्यय-
स्य युगपत्परत्वेन संबन्धो ऽस्ति । नापि ब्रूमः प्रत्ययमाला प्राप्नोतीति । किं तर्हि ।

कर्तव्यमिति प्रयोक्तव्ये युगपद्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति । नैष दोषः ।
अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थ सप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनो-
क्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

आचार्यदेशशीलने च तद्विषयता ॥ १७ ॥

आचार्यदेशशीलनेन यदुच्यते तस्य तद्विषयता प्राप्नोति । इको हस्यो ऽञ्चो ५
गालवस्य [६.३.६१] प्राचामवृद्धास्तिन्बहलम् [४.१.१६०] इति गालवा एव
ह्रस्वान्प्रयुञ्जीरन्प्राशु चैत्र हि किन्स्यात् । तथा । जमदग्निर्वा एतत्पञ्चममव-
दानमवाप्तस्मात्ताजामदग्नेः पञ्चायत्तं जुहोति ॥ यस्य पुनर्नित्याः द्वादश गाल-
वमहणं तस्य पूजार्थं देशमहणं च कीर्त्यर्थम् । ननु च यस्यापि कार्यस्तस्यापि पूजार्थं
गालवमहणं स्याद्देशमहणं च कीर्त्यर्थम् ॥

10

तत्कीर्तने च द्वेधाप्रतिपत्तिः ॥ १८ ॥

तत्कीर्तने च द्वेधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात् । इच्छामध पुनराचार्यमहणेषु देशम-
हणेषु च द्वेधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति तद्य न सिध्यति ॥

अशिष्यो वा विदितत्वात् ॥ १९ ॥

अशिष्यो वा पुनरयं योगः । किं कारणम् । विदितत्वात् । यदनेन योगेन प्रा- 15
प्यते तस्यार्थस्य विदितत्वात् । ये अपि स्त्रेतां सत्रां नारभन्ते ते अपि विभाषेत्युक्ते अनि-
त्यत्वमवगच्छन्ति । याज्ञिकाः खल्वपि सत्रामनारभमाणा विभाषेत्युक्ते अनित्यत्व-
मवगच्छन्ति । तथा । मेध्यः पशुर्विभाषितः । मेध्यो ऽजङ्गान्विभाषित इति । आल-
ब्धयो नालब्धव्य इति गम्यते ॥ आचार्यः खल्वपि सत्रामनारभमाणो भूयिष्ठमन्धैरपि
शब्दैरेतमर्थं संप्रत्याययति । बहलम् अन्यतरस्याम् उभयथा वा एकेषामिति ॥ 20

अप्राप्ते त्रिसशयाः ॥ २० ॥

इत उत्तर या विभाषा अनुक्रमिष्यामो आप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसशयास्तु भवन्ति
प्राप्ते आप्त उभयत्र वेति ॥

द्वन्द्वे च विभाषा जसि [११३१, ३२] ॥

प्राप्ते आप्त उभयत्र वेति सद्विदः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं उभयत्र । 25
उभयशब्दः सर्वादिषु पठ्यते तयपथायजदेशः क्रियते तेन वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र

वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । अयच्छत्ययान्तरम् । यदि प्रत्ययान्तरमुभयीती-
 कारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । मात्रच इत्येवं भविष्यति* । कथम् । मात्रजिति
 नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः ।
 मात्रशब्दात्प्रभृत्यायचक्षकारात्† । यदि प्रत्याहारग्रहणं कति तिष्ठन्ति अत्रापि
 5 प्राप्नोति । अत इति वर्तते‡ । एवमपि तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति । सं-
 शस्याप्यसंनिविष्टस्य न भविष्यति प्रत्याहारेण ग्रहणम् ॥

ऊर्णोर्विभाषा [१.२.३]

प्राप्ते अप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र ।
 असंयोगाद्विद् कित् [१.२.५] इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति ।
 10 अप्राप्ते ॥ अन्यद्वि कित्त्वमन्यन्विच्चम् ।

एकं चेन्डित्कितौ ॥

यद्येकं डित्कितौ ततो ऽस्ति संदेहः । अथ हि नाना नास्ति संदेहः । यद्यपि
 नानैवमपि संदेहः । कथम् । प्रौर्णुवीति । सार्वधातुकमपि [१.२.४] इति वा
 नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते ॥

35 विभावोपयमने [१.२.१६] ॥

प्राप्ते अप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र ।
 गन्धने [१.२.१५] इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते ।
 गन्धन इति निवृत्तम् ॥

अनुपसर्गाद्वा [१.३.४३] ॥

20 प्राप्ते अप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र ।
 वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः [१.३.३८] इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र
 वेति । अप्राप्ते । वृत्त्यादिष्विति निवृत्तम् ॥

विभाषा वृक्षमृगादीनाम् [२.४.१२] ॥

प्राप्ते अप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र ।
 25 जातिरप्राग्निनाम् [२.४.६] इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति ।
 अप्राप्ते । जातिरप्राग्निनामिति निवृत्तम् ॥

उपविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम् [३.१.३८] ॥

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । प्रत्ययान्तादिति* वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । प्रत्ययान्ता प्रत्यन्तराणि ॥

दीपादीनां विभाषा [३.१.६१] ॥

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । भावकर्मणोः [३.१.६६] इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । कर्तरि इति धर्तते । एवमपि संदेहो न्याय्ये वा कर्तरि कर्मकर्तरि वेति । नास्ति संदेहः । सकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवत्यकर्मकाश्च दीपादयः । अकर्मका अपि वै सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभा- 10 वकानां कर्मस्यक्रियाणां वा भवन्ति कर्तृस्थभावकाश्च दीपादयः ॥

विभाषात्रेप्रथमपूर्वेषु [३.४.२४] ॥

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । आभीक्ष्ण्ये [३.४.२२] इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । आभीक्ष्ण्य इति निवृत्तम् ॥

15

तृनादीनां विभाषा [६.२.१६१] ॥

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । आक्षोभे [६.२.१५८] इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । आक्षोभ इति निवृत्तम् ॥

एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम् [६.३.५९] ॥

20

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । उदकस्योदः संज्ञायाम् [६.३.५७] इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । संज्ञायामिति निवृत्तम् ॥

आदेरिति यदान्तस्यान्यतरस्याम् [७.३.८, ९] ॥

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । इतीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । इतीति निवृत्तम् ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा [८.१.२६] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति सदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं योभयत्र ।
चादिभिर्योगे* इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । चादि-
भिर्योगे इति निवृत्तम् ॥

प्रो यङ्यचि विभाषा [८.२.२०, २१] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति सदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं योभयत्र ।
यङीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । यङीति निवृत्तम् ॥

प्राप्ते च ॥ २१ ॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः प्राप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसशयास्तु
१० भवन्ति प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति ॥

विभाषा विप्रलोपे [१.३.५०] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति सदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं योभयत्र ।
व्यक्तवाचाम् [१.३.४८] इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । प्राप्ते ।
व्यक्तवाचामिति हि वर्तते ॥

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने [१.३.७७] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति सदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं योभयत्र ।
स्वरितञितः [१.३.७२] इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । प्राप्ते ।
स्वरितञित इति हि वर्तते ॥

तिरोऽन्तर्धा विभाषा कृञि [१.४.७१, ७२] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति सदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं योभयत्र ।
अन्तर्धायिति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । प्राप्ते । अन्तर्धायिति हि वर्तते ॥

अधिराश्वरे विभाषा कृञि [१.४.९७, ९८] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति सदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं योभयत्र ।
ईश्वर इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । प्राप्ते । ईश्वर इति हि वर्तते ॥

दिवस्तदर्थस्य विभाषोपसर्गे [२.३.५८, ५९] ॥

प्राप्ते आप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं आप्राप्ते कथं योभयत्र । तदर्थस्येति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र आप्राप्त उभयत्र वेति । प्राप्ते । तदर्थस्येति दि वर्तते ॥

उभयत्र च ॥ २२ ॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्याम उभयत्र ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु ५ भवन्ति प्राप्ते आप्त उभयत्र वेति ॥

हृक्कारन्यतरस्याम् [१.४.५३] ॥

प्राप्ते आप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं आप्राप्ते कथं योभयत्र । गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणाम् [१.४.५२] इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र आप्राप्त उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । अभ्यवहारयति सैन्धवान् अभ्यव- 10 हारयति सैन्धवैः । विकारयति सैन्धवान् विकारयति सैन्धवैः । अप्राप्ते । हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तम् हारयति भारं देवदत्तेन । करोति कटं देवदत्तः कारयति कटं देवदत्तम् कारयति कटं देवदत्तेन ॥

न यदि विभाषा साकाङ्क्षे [३.२.११३, ११४] ॥

प्राप्ते आप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं आप्राप्ते कथं योभयत्र । 15 यदीति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र आप्राप्त उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु यत्स्यामः । यत्कश्मीरेष्ववसाम । यत्तत्रैदानान्भोक्ष्यामहे । यत्तत्रैदानान्भुञ्ज्महि । अप्राप्ते । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान्भोक्ष्यामः । कश्मीरान्भुञ्ज्महि । तत्रैदानान्भुञ्ज्महि ॥

विभाषा श्वेः [६.१.३०] ॥

20

प्राप्ते आप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं आप्राप्ते कथं योभयत्र । कितीति* वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र आप्राप्त उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । शुश्रुवतुः शुश्रुवुः । शिश्रियतुः शिश्रियुः । अप्राप्ते । शुश्राव शुश्रिय । शिश्राव शिश्रिय ॥

विभाषा संघुषास्वनाम् [७२२८] ॥

संपूर्णाहुयेः प्राप्ते आप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं
 बोभयत्र । घुषिरविशब्दने [७.२.२३] इति वा नित्ये प्राप्ते ङ्यत्र वाप्राप्त उभयत्र
 वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । संघुष्टा रज्जुः संघुषिता रज्जुः । अप्राप्ते । संघुष्टं
 वाक्यम् संघुषितं वाक्यम् ॥ आङ्पूर्वात्स्वनेः प्राप्ते आप्त उभयत्र वेति संदेहः ।
 कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । मनसीति* वा नित्ये प्राप्ते ङ्यत्र वाप्राप्त
 उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । आस्वान्तं मनः आस्यनितं मनः । अप्राप्ते ।
 आस्थान्तो देवदत्तः आस्यनितो देवदत्त इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
 १० पादे पष्ठमाह्निकम् ॥

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ १ । १ । ४५ ॥

किमिय वाक्यस्य संप्रसारणसज्ञा क्रियते । इग्यण इत्येतद्वाक्य संप्रसारणसज्ञा भवतीति । आहोस्विहर्णस्य । इग्यो यणः स्याने वर्ण स संप्रसारणसज्ञो भवतीति । कश्चात्र विशेष ।

संप्रसारणसज्ञाया वाक्यसज्ञा चेद्वर्णविधि ॥ १ ॥

संप्रसारणसज्ञाया वाक्यसज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यति । संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति^१ संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति । न हि वाक्यस्य संप्रसारणसज्ञाया सत्यामेव निर्देश उपपद्यते नाप्येतयो कार्ययो सम्बोद्धिः ॥ अस्तु तर्हि वर्णस्य ॥

वर्णसज्ञा चेन्निर्वृत्तिः ॥ २ ॥

वर्णसज्ञा चेन्निर्वृत्तिर्न सिध्यति प्यङ् संप्रसारणम् [६.१.१३] इति । स एव^{१०} हि तावदिगुर्लभो यस्य सज्ञा क्रियते । अथापि कथंचिद्व्येत केनासौ यण स्याने स्यात् । अनेनैव ह्यसौ व्यवस्थाप्यते । तदेतदितरेतराभय भवति । इतरेतराभयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक उभयसज्ञात्वस्य ॥ ३ ॥

यद्य विभक्तिविशेषनिर्देश करोति संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य^{१५} दीर्घो भवति प्यङ् संप्रसारणमिति तेन ज्ञायत उभयो सज्ञा भवतीति । यत्ता- यदाह संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति तेन ज्ञायते वर्णस्य भवतीति । यदप्याह प्यङ् संप्रसारणमिति तेन ज्ञायते वाक्यस्यापि सज्ञा भवतीति ॥

अथवा पुनरस्तु यास्यस्यैव । ननु चोक्त संप्रसारणसज्ञाया वाक्यसज्ञा चेद्वर्णविधिरिति । नैव दोषः । यथा काकाज्ज्ञात काक इयेनाज्ज्ञात इयेन एव संप्रसा-^{१०} रणाज्ज्ञात संप्रसारणम् । यत्तत्संप्रसारणाज्ज्ञात संप्रसारण तस्मात्परः पूर्वो भवति तस्य दीर्घो भवतीति ॥ अथवा वृद्धयन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान्वयुज्ज्ञाना पदेषु च पदैकदेशान् । वाक्येषु तावद्वाक्यैकदेशान् । प्रथिश् पिण्डीश् प्रथिश् तर्पणम् । पदेषु पदैकदेशान् । देवदत्तो दत्त सत्यभामा भामेति । एवमिहापि संप्रसारणनिर्वृत्तात्स-
प्रसारणनिर्वृत्तस्येत्येतस्य वाक्यस्यार्थे संप्रसारणात्संप्रसारणस्येत्येष वाक्यैकदेश^{१०}

प्रयुज्यते । तेन निर्वृत्तस्य विधिं विज्ञास्यामः । संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्ये-
ति ॥ अथवाहायं संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति न
च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेव निर्देश उपपन्नो नाप्येतयोः कार्ययोः संभ-
यो ऽस्ति तत्र वचनाद्भविष्यति ॥

- 5 अथवा पुनरस्तु वर्णस्य । ननु चेत्तं वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिरिति । नैव दोषः
इतरेतराभयमात्रमेतच्चोदितम् । सर्वाणि चेतरेतराभ्याप्येकत्वेन परिहृतानि सिद्धं
तु नित्यशब्दत्वादिति* । नेदं तुल्यमन्यैदितरेतराभयैः । न हि तत्र किंचिदुच्यते
ऽस्य स्थाने य आकारैकारौकारा भाव्यन्ते ते वृद्धिसंज्ञा भवन्तीति । इह पुनरुच्यत
इत्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति ॥ एषं तर्हि भाविनीयं संज्ञा
10 विज्ञास्यते । तथा । कश्चित्कचित्तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स
पश्यति यदि शाटको न वातव्यो ऽथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति
निप्रतिपिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक
इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि स यणः स्थाने भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य संप्रसारण-
मित्येषा संज्ञा भविष्यति ॥ अथवेजादियजातिप्रवृत्तिधैव हि लोके लक्ष्यते यजा-
15 नुपदेशात्विजादिनिवृत्तिः प्रसक्ता । प्रयुज्यते च पुनर्लोका इष्टम् उपमिति । ते
मन्यामहे ऽस्य यणः स्थान इममिकं प्रयुज्यत इति । तत्र तस्यासाध्वमिमत्तस्य
शात्वेण साधुत्वमवस्थाप्यते किति साधुर्भवति* इति साधुर्भवतीति† ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ २ । १ । ४६ ॥

- समासनिर्देशो ऽयं तत्र न ज्ञायते क आदिः को ऽन्त इति । तथा । अजा-
20 निधनी वेतदत्तयज्ञदत्तादित्युक्ते तत्र न ज्ञायते कस्याजा धनं कस्यावय इति ।
यद्यपि तावद्लोक एव दृष्टान्तो दृष्टान्तस्यापि पुरुषागम्भो नियतको भवति । अस्ति
चेह कश्चिपुरुषारम्भः । अस्तीत्याह । कः । संख्यातानुदेशो नाम† ॥

- को पुनटकितावाद्यन्तो भवतः । आगमादित्याह । युक्तं पुनर्यच्चित्येषु नाम शप्ते-
प्यागमशासनं स्यान्न नित्येषु नाम शप्तेषु कूटस्थैरविनालिभिर्धर्मैर्भविताद्यमनपायो-
25 पजनविकारिभिः । आगमश्च नामापूर्वः शप्शेषजनः । अथ युक्तं यच्चित्येषु शप्ते-
प्यादेशाः स्युः । यादं युक्तम् । शप्शान्तरेतिह भवितव्यम् । तत्र शप्शान्तरान्ठ-
शान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आदेशास्तर्हिभि भविष्यन्त्यनागमकानां सागमकाः ।

तत्कथम् । सञ्ज्ञाधिकारोऽयम् । आद्यन्तौ चेह सकीर्त्येते टकारककारावितावुदाह्रियेते ।
 तत्राद्यन्तयोऽकारककारावितौ सञ्ज्ञे भविष्यत । तत्रार्धधातुकस्येद्धलादे [७ २ ३६]
 इत्युपस्थितमिदं भवत्यादिरिति । तेनेकारादिरादेशो भविष्यति । एतावदिह सूत्रमि-
 ष्टि । कथं पुनरित्यता सूत्रेणकारादिरादेशो लभ्य । लभ्य इत्याह । कथम् ।
 बहुव्रीहिनिर्देशात् । बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम् । इकार आदिरस्येति । यद्यपि तावदत्रैत- ५
 ष्चक्यते वक्तुमिह कथं तुङ्लङ्लङ्क्वडुदात्त [६ ४ ७१] इति यत्राशङ्क्यमुदा-
 त्तग्रहणेनाकारो विशेषयितुम् । तत्र को दोषः । अङ्गस्योदात्तत्वं प्रसज्येत । नैव
 दोषः । त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः । तत्र वाक्य एवोदात्तग्रहणेनाकारो विशेष्यते ।
 अकार उदात्त आदिरस्येति । यत्र तर्ह्यनुसृत्यैतद्भवत्याडजादीनाम् [६ ४ ७२]
 इति । वक्ष्यत्येतत् । अजादीनामडा सिद्धमिति* ॥ अथवा यत्तावदयं सामान्येन 10
 शक्तौत्युपदेष्टुं तत्तावदुपदिशति प्रकृतिं ततो वलाद्यार्धधातुकं ततः पश्चादिकारम् ।
 तेनाथ विशेषेण शब्दान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते । तद्यथा । खदिरबुर्बुरयो । खदिरबुर्बुरौ
 गौरकाण्डो लक्ष्मणर्णौ । ततः पश्चादाह कण्टकवान्खदिर इति । तेनासौ विशेषेण
 ग्रन्थान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते ॥ अथवैतयानुपूर्व्याय शब्दान्तरमुपदिशति प्रकृतिं
 ततो वलाद्यार्धधातुकं ततः पश्चादिकारं यस्मिन्तस्यागमबुद्धिर्भवति ॥ 15

टक्तितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययप्रतिषेधः ॥ १ ॥

टक्तितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रत्यय आदिरन्तो वा मा
 भून् । उरेट [३ २ १६] आतोऽनुपसर्गे क [३] इति ॥ परवचनात्सिद्धम् ।
 परवचनात्प्रत्यय आदिरन्तो वा न भविष्यति† ।

परवचनात्सिद्धमिति चेन्नापवादत्वात् ॥ २ ॥

20

परवचनात्सिद्धमिति चेन्न । किं कारणम् । अपवादत्वात् । अपवादोऽयं योग
 तद्यथा । मिद्वोऽन्त्यात्पर [१ १ ४७] इत्येव योगः स्यानेयोगत्वस्य‡ प्रत्ययपरत्व-
 स्य चापवादः । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदगवकाशं मित्करणं स्यानेयोगत्व
 प्रत्ययपरत्वं च बाधत इह पुनरुभयं सावकाशम् । कोऽप्रकाशः । टित्करणस्या-
 वकाशः । टित इतीकारो यथा स्यात्§ । कित्करणस्यावकाशः । कितीत्या- 25
 कारलोपो यथा स्यात्॥ । प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यद्वियोगतः स्यात् । यदि चायं
 वियोगतः परः स्यात्तत एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतद्विच्छरणादयं परो

भविष्यति न पुनरादिरिति कित्करणाच्च परो भविष्यति न पुनरन्त इति । टितः
 खल्वप्येष परिहारो यत्र नास्ति संभवो यत्परश्च स्यादादिश्च । कितस्त्वपरिहारः ।
 अस्ति हि संभवो यत्परश्च स्यादन्तश्च । तत्र को दोषः । उपमर्गे घोः किः
 [३.३.१२] । आध्योः प्रध्योः । नोद्धात्वोः [६.१.१७५] इति प्रतिषेधः
 ॥ प्रसज्येत । टितश्चाप्यपरिहारः । स्यादेव ह्ययं टित्करणादादिर्न पुनः परः । क
 तर्हीदानीमिदं स्याद्वित् ईकारो भवतीति । य उभयवान् । नापोटक् [३.२.८]
 इति ॥

सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठ्यधिकारे ज्य योगः कर्तव्यः । आद्यन्तौ टकितौ
 10 षष्ठीनिर्दिष्टस्येति ॥

आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे जसंप्रत्ययः ॥ ४ ॥

आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे षष्ठ्या अभावे जसंप्रत्ययः स्यात् । आदिर-
 न्तो या न भविष्यति ॥ युक्तं पुनर्यच्चद्विनिमित्तको नामार्थः स्यान्नार्थनिमित्तकेन
 नाम शब्देन भवितव्यम् । अर्थनिमित्तक एव शब्दः । तत्कथम् । आद्यन्तौ षष्ठ्य-
 15 र्थौ । न चात्र षष्ठी पदयामः । ते मन्यामह आद्यन्तावेवात्र न स्तस्तयोरभावे ष-
 ष्ठ्यपि न भवतीति ॥

मिदचो ऽन्त्यात्परः ॥ १ । २ । ४७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

मिदचो ऽन्त्यात्पर इति स्थानपरप्रत्ययापवादः ॥ १ ॥

20 मिदचो ऽन्त्यात्पर इत्युच्यते स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः* । स्थाने-
 योगत्वस्य तावत् । कुण्डानि वनानि । पयांसि यशांसि† । प्रत्ययपरत्वस्य । भि-
 नन्ति छिनन्ति‡ । भवेदिदं युक्तमुदाहरणं कुण्डानि वनानि यत्र नास्ति संभवो यदय-
 मचो ऽन्त्यात्परश्च स्यात्स्थाने चेति । इदं त्वयुक्तं पयांसि यशांसीति । अस्ति हि
 संभवो यदचो ऽन्त्यात्परश्च स्यात्स्थाने च । एतदपि युक्तम् । कथम् । नैवेश्वर आज्ञा-

पयति नापि धर्मसूत्रकाराः पञ्चन्यपथादैरुत्सर्गा बाध्यन्तामिति । किं तर्हि । लौकि-
को ऽयं दृष्टान्तः । लोके हि सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा । इधि ब्राह्म-
णेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भ-
वति । एवमिहापि सत्यपि संभवे ऽत्रामन्त्यात्परत्वं पृष्ठीस्थानेयोगत्वं बाधिष्यते ॥

अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुपङ्गसंयोगादिलोपार्थम् ॥ २ ॥

5

अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिहक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अनुपङ्गसंयोगादिलोपार्थम् ।
अनुपङ्गलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं च । अनुपङ्गलोपार्थं तावत् । ममः ममवान् । संयो-
गादिलोपार्थम् । मङ्गा मङ्गुम् मङ्गुव्यम् ॥

भर्जिमर्थोश्च ॥ ३ ॥

भर्जिमर्थोऽधान्त्यात्पूर्वो मिहक्तव्यः । भरुजा मरीचय इति ॥ स तर्हि वक्तव्यः । 10
न वक्तव्यः । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । भरुजाशब्दो ऽनुल्यादिषु पद्यते
मरीचिशब्दो बाह्यादिषु ॥

किं पुनरयं पूर्वान्त आहोस्वित्परादिराहोस्विदभक्तः । कथं चार्थं पूर्वान्तः
स्यात्कथं वा परादिः कथं वामक्तः । यद्यन्त इति वर्तते ततः पूर्वान्तः । अथादिरिति
वर्तते ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तं ततो ऽभक्तः । कश्चात्र विशेषः । 15

अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वानुस्वारशीभावाः ॥ ४ ॥

यद्यभक्तो दीर्घत्व न प्राप्नोति । कुण्डानि वनानि । नोपधायाः [६.४ ७] सर्व-
नामस्थाने चासंबुद्धौ [८] इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । दीर्घ ॥ नलोप । नलोपश्च न
सिध्यति । अग्रे श्री ते वाजिना त्री पथस्था । ता ता पिण्डानाम् । नलोपः प्राति-
पदिकान्तस्य [८.२.७] इति नलोपो न प्राप्नोति । नलोप ॥ स्वर । स्वरश्च न 20
सिध्यति । सर्वाणि ज्योतीषि । सर्वस्य ह्यपि [६.१.१९१] इत्याद्युदात्तत्वं न
प्राप्नोति । स्वर ॥ णत्व । णत्वं च न सिध्यति । मापवापाणि धीढियापाणि ।
पूर्वान्ते प्रातिपदिकान्तनकारस्येति सिद्धम् । परादौ विभक्तिनकारस्येति । अभक्ते नुमो
महणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्याम एव । प्रगतिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च
[८.४.११] इति । णत्व ॥ अनुस्वार । अनुस्वारश्च न सिध्यति । द्विपंतपः परंतपः 25
मो अनुस्वारो हलीत्यनुस्वारोऽन प्राप्नोति । मा भूदेवम् । नभापदान्मय शक्ति [८.३.२४]

इत्येव भविष्यति । यस्तर्हि न झल्परः । वहलिहो गौः । अभ्रलिहो वायुः । अनु-
स्वार ॥ शीभाव । शीभावश्च न सिध्यति । ऋपुगी जतुनी तुम्बुरुणी । नपुंसका-
दुत्तरस्योऽः शीभावो भवतीति* शीभावो न प्राप्नोति ॥ एव तर्हि परादिः करिष्यते ।

परादौ गुणवृद्धौ च दीर्घनलोपानुस्वारशीभावेनकारप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

- ५ यदि परादिर्गुणः प्रतिषेध्यः । ऋपुणे जतुने तुम्बुरुणे । षोडशति [७.३ १११]
इति गुणः प्राप्नोति । गुण ॥ वृद्धि । वृद्धिः प्रतिषेध्या । अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि ।
सख्युरसबुद्धौ [७.१.१२] इति णिच्चे ऽचो ञ्जिति [७.२ ११८] इति वृद्धिः
प्राप्नोति । वृद्धि ॥ औच्य । औच्य च प्रतिषेध्यम् । ऋपुणि जतुनि तुम्बुरुणि ।
इदुञ्जामौदच्य चे. [७.३ ११७-११९] इत्यौच्यं प्राप्नोति । औच्य ॥ दीर्घ ।
१० दीर्घस्य च न सिध्यति । कुण्डानि वनानि । नोपधायाः सर्वनामस्थान इति दीर्घस्य
न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अतो दीर्घो यञि सुपि च [७.३.१०१-१०२] इत्येव
भविष्यति । इह तर्हि । अस्थीनि दधीनि प्रियसखीनि ब्राह्मणकुलानि । दीर्घ ॥
नलोप । नलोपश्च न सिध्यति । अग्रे त्री ते वाजिना त्री पथस्था । ता ता पिण्डा-
नाम् । नलोपः । प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति । नलोप ॥ अनुस्वार ।
१५ अनुस्वारश्च न सिध्यति । द्विपतपः परतपः । मो ऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न
प्राप्नोति । मा भूदेवम् । नथापदान्तस्य झनीत्येव भविष्यति । यस्तर्हि न झल्परः ।
वहलिहो गौः । अभ्रलिहो वायु । अनुस्वार ॥ शीभावेनकारप्रतिषेधः । शीभावे
नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ऋपुगी जतुनी तुम्बुरुगी । सनुष्कस्य शीभावः प्रा-
प्नोति । नैप दोषः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येव न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते
२० तस्य न प्राप्नोति । कस्मात् । नुमा व्यग्रहितत्वात् ॥ एव तर्हि पूर्वान्त करिष्यते ।

पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वस्व द्विगुस्वरश्च ॥ ६ ॥

यदि पूर्वान्तः क्रियते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वस्व द्विगुस्वरश्च न सिध्यति । नपुंसको-
पसर्जनह्रस्वस्यम् । आराशखिणी धानाशप्कुलिनी । निष्कौशाश्विनी निर्घाराणसिनी† ।
द्विगुस्वरः । पञ्चारविनी दशारविनी‡ । नुमि कृतेऽन्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुयन्ति ॥

विधय । असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ द्विगुस्वरौ भूयान्परिहार । सघातभक्तौ
ऽसौ चोत्सहते ऽययस्येगन्तता त्रिहन्तुमिति कृत्वा द्विगुस्वरौ भविष्यति ॥

एच इग्घस्वादेशे ॥ १ । २ । ४८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

एच इक्सवर्णाकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

५

एच इग्भवतीत्युच्यते सवर्णनिवृत्त्यर्थमकारनिवृत्त्यर्थं च । सवर्णनिवृत्त्यर्थं ता-
वत् । एडो ह्रस्वशासनेऽर्थ एकारो ऽर्थ ओकारो या मा भूदिति ॥ अकारनिवृ-
त्त्यर्थं च । इमाधैचौ समाहारवर्णौ । मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोऽवर्णयो । तयोर्ह्रस्व-
शासनेषु कदाचिदवर्णं स्यात्कदाचिदवर्णोऽवर्णौ । मा कदाचिदवर्णं भूदित्येवमर्थमिद-
मुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । दीर्घप्रसङ्गः । दीर्घास्त्विक् प्राप्नु 10
वन्ति । किं कारणम् । स्थानेऽन्तरतमो भवतीति* । ननु च ह्रस्वादेश इत्युच्यते
तेन दीर्घा न भविष्यन्ति । त्रिपयार्थमेतत्स्यात् । एचो ह्रस्वप्रसङ्गः इग्भवतीति ।

दीर्घाप्रसङ्गस्तु निवर्तकत्वात् ॥ २ ॥

दीर्घाणां चिक्कामप्रसङ्गः । किं कारणम् । निवर्तकत्वात् । नानेनेको निर्वर्त्यन्ते ।
किं तर्हि । अनिको निवर्त्यन्ते । सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वा इकश्चानिकश्च तत्रानेमानिको 15
निवर्त्यन्ते ॥

सवर्णनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः ।

सिद्धमेड सस्थानत्वात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । एडः सस्थानत्वादिकारोकारौ भविष्यतौ ऽर्थ एकारो ऽर्थ
ओकारो या न भविष्यति । ननु चैडः सस्थानतरावर्धकारार्थोकारौ । न तौ स्तः । 20
यदि हि तौ स्यातां तायेपायमुपदिशेत् । ननु च भोऽब्धन्दोगानां सात्यमुषिरागायनीया
अर्धमेकारमर्धमोकारं चापीयते । घृजाने ए अथसृजते । अध्वर्यो ओ अक्षिभि-
स्तुतम् । शुक्रं ते ए अन्यद्यजतं ते ए अन्यदिति । पार्षदश्रुतिरेषा तत्रभवतां नेय
लोके नान्यस्मिन्वेदे ऽर्थ एकारो ऽर्थ ओकारो यास्ति ॥ अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः ।

ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात् ॥ ४ ॥

ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न भविष्यति । भूयसी मात्रेवर्णोवर्णयोरल्पीयस्य-
वर्णस्य । भूयस एव ग्रहणानि भविष्यन्ति । तद्यथा । ब्राह्मणग्राम आनीयता-
मित्युच्यते तत्र चावरतः पञ्चकारुकी भवति ॥

5

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ १ । १ । ४९ ॥

किमिदं स्थानेयोगेति । स्थाने योगो ऽस्याः सेयं स्थानेयोगा । सप्तम्यलोपो निपा-
तनात् ॥ तृतीयाया धैत्वम् । स्थानेन योगो ऽस्याः सेयं स्थानेयोगा ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

षष्ठ्याः स्थानेयोगवचन नियमार्थम् ॥ १ ॥

10 नियमार्थो ऽयमारम्भः । एकशत षष्ठ्यर्था यावन्तो वा ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारि-
तायां प्राप्नुवन्ति । इष्यते च व्याकरणे या षष्ठी सा स्थानेयोगैव स्यादिति तद्या-
न्तरेण यत् न सिध्यतीति षष्ठ्याः स्थानेयोगवचन नियमार्थम् । एवमर्थमिदमु-
च्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

अवयवषष्ठ्यादिष्वतिप्रसङ्गः शासो गोह इति ॥ २ ॥

15 अवयवषष्ठ्यादयस्तु न सिध्यन्ति । तत्र को दोषः । शास इदङ्गलोः [६.४.३४]
इति शासेधान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । उदुपधाया गोहः [६.४.८९] इति
गोतेधान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च ॥

अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्रामिर्योगस्यासदिग्धत्वात् ॥ ३ ॥

अवयवषष्ठ्यादीनां च नियमस्याप्राप्तिः । किं कारणम् । योगस्यासदिग्धत्वात् ।
20 संदेहे नियमो न चावयवषष्ठ्यादिषु सदेहः । किं यत्कव्यमेतत् । न हि । कथम-
नुच्यमानं गस्यते । लौकिको ज्य नृष्टान्तः । तद्यथा । लोके कथित्कथितृषृष्ठति
प्रामान्तरं गमिष्यामि पण्यानं मे भवानुपदिशत्यिति । स तस्मा आचष्टे । अमुष्मिन्-
यकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यो ऽमुष्मिन् यकाशे हस्तयाम इति । यस्तत्र तिर्यक्पयो
भवति न तस्मिन्सदिह इति कृत्वा नासायुपदिदयते । एवमिहापि संदेहे नियमो न
25 नावयवषष्ठ्यादिषु सदेहः ॥

स्थानेऽन्तरतमः ॥ १ । १ । ५० ॥

किमुदाहरणम् । इको यणचि [६.१.७७] । दध्यत्र । मध्यत्र । तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थानस्यौष्ठस्थानो यथा स्यात् । नैतदस्ति । संख्यातानुदेशेनाप्येत-
 त्तिद्धम् ॥ इदं तर्हि । तस्यस्यामिषां ताम्तम्यामः [३.४.१०१] इत्येकार्थस्येकार्थो
 व्यर्थस्य व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थो यथा स्यात् । ननु चैतदपि संख्यातानुदेशेनैव सिद्धम् ॥
 इदं तर्हि । अकः सयणे दीर्घः [६.१.१०१] इति ण्डाभम् क्षुपाभम् दधीन्द्रः मधूट्
 इति कण्ठस्थानयोः कण्ठस्थानस्तालुस्थानयोस्तालुस्थान ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा
 स्यादिति ॥ अथ स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणं किमर्थम् । यत्रानेकविध-
 मान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् । किं पुनस्तत् । चेता स्तोता ।
 ० प्रमाणतो ऽकारो गुणः प्राप्नोति स्थानत एकारौकारौ । पुनः स्थानग्रहणादेकारौका-
 रौ भवतः ॥ अथ तमग्रहणं किमर्थम् । ज्ञयो हो ऽन्यतरस्याम् [८.४.६२] इत्यत्र
 सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ता नादयतो नादवन्त इति तृतीयाः । तम-
 ग्रहणाद्ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्याः । वाग्धसति त्रिटुग्भसतीति ॥
 किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

15 स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गस्तस्मात्स्थाने
 ऽन्तरतमवचनम् ॥ १ ॥

स्थान्येकत्वेन निर्दिश्यते । अक इति । अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते । दीर्घ
 इति । स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गः । सर्वे सर्वत्र प्राप्नु-
 यन्ति । इष्यते चान्तरतमा एव स्युरिति तथान्तरेण यत्नं न मिष्यति तस्मात्स्था-
 20 नेऽन्तरतम इति वचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ।
 किं तर्हीति ।

यथा पुनरियमन्तरतमनिर्वृतिः सा किं प्रकृतितो भवति । स्थानिन्यन्तरतमे पठो-
 ति । आहोस्यिदादेशतः । स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवतीति । कुतः
 पुनरियं विचारणा । उभयथापि तुर्या संज्ञिता । स्थाने ऽन्तरतम उरयपर इति ॥
 25 किं चातः । यदि प्रकृतित इको यणचि [६.१.७७] यणां ये ऽन्तरतमा इक-
 सत्र पठो यत्र पठो तत्रादेशो भवन्तीति हेतुः स्यात् । दध्यत्र मध्यत्र । कुमार्यत्र
 मध्यत्रपर्यामित्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र पठो

यत्र पष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति ॥ तथेको गुणवृद्धी [१.१.३]
गुणवृद्धोर्येऽन्तरतमा इकस्तत्र पष्ठी यत्र पष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् ।
नेता लघिता नायकः लावकः । चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यत्र न स्यात् । आदे-
शतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र पष्ठी यत्र पष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र
सिद्धं भवति ॥ तथा ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे गुणवृद्धोर्यदन्तरतममवर्णं तत्र ६
पष्ठी यत्र पष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । कर्ता हर्ता आस्तारकः निपारकः ।
आस्तरिता निपरिता कारकः हारक इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतम-
निर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र पष्ठी यत्र पष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति ॥
अथादेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामयं दोषः । वान्तो यि प्रत्यये [६.१.७९] ।
स्यानिनिर्देशः कर्तव्यः । ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम् । एकारैकारयोर्मा भूदिति । 10
प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां वान्तादेशस्यैषु यान्तरतमा प्रकृतिस्तत्र पष्ठी
यत्र पष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेण स्यानिनिर्देशं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्य-
न्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । कथम् । वान्तमहणं न करिष्यते । यि प्रत्यय
एचोऽयादयो भवन्तीत्येव । यदि न क्रियते चेयम् जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति ।
क्षय्यज्यौ शक्यार्ये [६.१.८१] इत्येतन्नियमार्थं भाविष्यति । क्षिज्योरेवैच इति । 15
तयोस्तर्हि शक्यार्यादन्यत्रापि प्राप्नोति । क्षेयं पापम् जेयो वृषल इति । उभयतो
नियमो विज्ञास्यते । क्षिज्योरेवैचः । अनयोश्च शक्यार्थ एवेति । इहापि तर्हि
नियमात्रं प्राप्नोति । लव्यम् पव्यम् । अवद्यलाव्यम् अवद्यपव्यमिति ।
तुल्यजातीयस्य नियमः । कथं तुल्यजातीयः । ययाजातीयकः क्षिज्योरेच् । कथ-
जातीयकः क्षिज्योरेच् । एकारः । एवमपि रायमिच्छति रैयति अत्रापि प्राप्नोति । 20
रायिदृशन्दसो वृष्टानुविधिदृशन्दसि भवति ॥ ऊदुपधाया गोहः [६.४.८९] ।
आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामुपधाग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ
सत्यामूकारस्य गोहो यान्तरतमा प्रकृतिस्तत्र पष्ठी यत्र पष्ठी तत्रादेशा भवन्ती-
त्यन्तरेणोपधाग्रहणं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः ।
क्षिप्यत एतज्यास एव ॥ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च ढः [८.२.४२] । आदे- 25
शतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां तकारमहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ
सत्यां नकारस्य निष्ठायां यान्तरतमा प्रकृतिस्तत्र पष्ठी यत्र पष्ठी तत्रादेशा भवन्ती-
त्यन्तरेण तकारमहणं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः ।
क्षिप्यत एतज्यास एव ॥

किं पुनरिदं निर्वर्तकम् । अन्तरतमा अनेन निर्वर्त्यन्ते । आहोस्वित्प्रतिपादकम् ।
अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः । कथात्र विशेषः ।

स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके स्थानिनिवृत्तिः ॥ २ ॥

स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति ।
५ दधि मधु । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तन्नान्तर्यतो दधिशब्दस्य
दधिशब्द एव मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्यति । यदि चैवं कश्चिद्वैरूप्यं
तत्र दोषः स्यात् । बिसं बिसम् मुसलं मुसलमिति । इण्कोरिति यत्वं प्राप्नोति* ॥
अपि चेष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत । तद्यथा तप्ते भ्राष्ट्रे तिलाः क्षिप्त्वा मुहूर्तमपि नाव-
तिष्ठन्त एवमिमे वर्णा मुहूर्तमपि नावतिष्ठेरन् ॥ अस्तु तर्हि प्रतिपादकम् । अन्येन
10 निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः ।

निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिः ॥ ३ ॥

निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिर्न सिध्यति । सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति । किं तर्ह्युच्यते नि-
र्वृत्तिर्न सिध्यतीति । न साधीयो निर्वृत्तिः सिद्धा भवति । न द्रूमो निर्वृत्तिर्न सिध्य-
तीति । किं तर्हि । इष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत । न सर्वे सर्वत्रेव्यन्ते ॥ इदमिदानीं
15 किमर्थं स्यात् ।

अनर्थक च ॥ ४ ॥

अनर्थकमेतत्स्यात् । यो हि भुक्तयन्तं द्रूयान्मा भुक्त्वा इति किं तेन कृतं स्यात् ॥

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । सिद्धं तु पष्ठयधिकारे वचनादिति १ । पष्ठयधिकारे ऽयं योग-
20 कर्तव्यः । स्थानेऽन्तरतमः पठ्नीर्निर्दिष्टस्येति ॥

प्रत्यात्मवचनं च ॥ ६ ॥

प्रत्यात्ममिति च यक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यो यस्यान्तरतमः स तस्य
स्थाने यथा स्यादन्यस्यान्तरतमो ऽन्यस्य स्थाने मा भूदिति ॥

प्रत्यात्मवचनमशिष्यं स्वभावसिद्धत्वात् ॥ ७ ॥

प्रत्यात्मवचनमशिष्यम् । किं कारणम् । स्वभावसिद्धत्वात् । स्वभावत एत-
त्सिद्धम् । तथा । समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते न चोच्यते प्र-
त्यात्ममिति प्रत्यात्मं चासते ॥

अन्तरतमवचनं च ॥ ८ ॥

५

अन्तरतमवचनं चाशिष्यम् । योगधाप्ययमशिष्यः । कुतः । स्वभावसिद्धत्वा-
देव । तथा । समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते नैव कृशाः कृशैः
सहासते न पाण्डयः पाण्डुभिः । येषामेव किंचिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते ॥ तथा
गावो दियसं चरितवत्यो यो यस्याः प्रसवो भयति तेन सह शेरते । तथा यान्ये-
तानि गौयुक्तकानि संषुटकानि भवन्ति तान्यन्योन्यं पश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति ॥ एवं 10
तावद्येतनावत्सु । अद्येतनेष्वपि । तथा । लोटः क्षिप्रो बाहुयेगं गत्वा नैव तिर्य-
ग्गच्छति नोर्ध्वमारोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यतः । तथा या एता
आन्तरिद्वयः सूक्ष्मा आपस्तासां त्रिकारो धूमः स आकाशदेशे निराते नैव तिर्य-
ग्गच्छति नावागवरोहत्यम्बिकारो ऽप एव गच्छत्यान्तर्यतः । तथा ज्योतिषो
विकारो अर्धिराकाशदेशे निराते क्षुभञ्जलितो नैव तिर्यग्गच्छति नावागवरोहति 15
ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः ॥

व्यञ्जनस्वरव्यतिक्रमे च तत्कालप्रसङ्गः ॥ ९ ॥

व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च तत्कालता प्राप्नोति । व्यञ्जनव्यतिक्रमे ।
इदम् उभम् । आन्तर्यतो ऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्यार्धमात्रिक इहप्राप्नोति ॥ नैव
लोके न च वेदे ऽर्धमात्रिक इहस्ति । कस्तर्हि । मात्रिकः । यो ऽस्ति स भविष्यति ॥ 20
स्वरव्यतिक्रमे । दध्यत्र मध्यत्र कुमार्यत्र ब्रह्मबन्ध्वर्यमिति । आन्तर्यतो मात्रिकस्य
हिमात्रिकस्येको मात्रिको हिमात्रिको वा यणप्राप्नोति ॥ नैव लोके न च वेदे मात्रिको
हिमात्रिको वा यणस्ति । कस्तर्हि । अर्धमात्रिकः । यो ऽस्ति स भविष्यति ॥

अक्षु चानेकवर्णदेशेषु ॥ १० ॥

अक्षु चानेकवर्णदेशेषु तत्कालता प्राप्नोति । इदम इह [८.३.३] । आन्तर्यतो 25
ऽर्धनृतीयमात्रम्येदमः स्थाने ऽर्धनृतीयमात्रमिवर्ण प्राप्नोति ॥ नैव दोषः । भाव्यमानेन
सवर्णाना महण नेत्येवं न भविष्यति ॥

गुणवृद्धेज्भावेषु च ॥ ११ ॥

गुणवृद्धेज्भावेषु च तत्कालता प्राप्नोति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं खट्वो-
दकम् । खट्वा ईषा खट्वेपा । खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वेलका ।
खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः । खट्वा ओपगवः
५ खट्वोपगव इति । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्यान्निनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशाः
प्राप्नुवन्ति ॥ नैष दोषः । तपरे गुणवृद्धी । ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः ।
नेत्याह । तादपि परस्तपरः । यदि तादपि परस्तपर ऋदोरप् [३.३.५७] इहैव
स्यात् । यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि ।
दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसिद्धार्थस्तकारो दकारो
१० अपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारो दकारोऽपि ॥ एज्भावे* । कुर्वति कुर्वथि । आन्तर्यतो
ऽर्धतृतीयमात्रस्य टिसंज्ञकस्यार्धतृतीयमात्र एः प्राप्नोति ॥ नैव लोके न च वेदे ऽर्ध-
तृतीयमात्र एरस्ति ॥

ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषात् ॥ १२ ॥

ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः । सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका ऋवर्णस्य स्थाने
१५ प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयत एवजाती-
यको गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य स्थाने भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

न च ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गादवर्णस्यान्तर्यम् ॥ १३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात् । उः स्थाने ऽण्
प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते । तत्र ऋवर्णस्यान्तर्यतो रेफमतो रेफयानकार
२० एवान्तरतमो भवति ॥

सर्वदिशप्रसङ्गस्त्वेकान्तत्वात् ॥ १४ ॥

सर्वोद्देशस्तु गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य प्राप्नोति । किं कारणम् । अनेकान्त्यान् ।
अनेकाल्लिङ्गसर्वस्य [१.१.५५] इति ॥

न यानेकान्त्यस्य तदाश्रयस्याद्ववर्णादेशस्याविघातः ॥ १५ ॥

२५ न वैष दोषः । किं कारणम् । अनेकान्त्यस्य तदाश्रयस्यात् । यदायमुः स्थाने

तदनेकाल् । अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वाद्वर्णदेशस्य विधातो न भविष्यति ॥ अथवा-
नान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम् । एकस्याप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्त्यपरस्याप्यन्तरतम आदेशो
नास्ति । एतदेवैतयोरान्तर्यम् ॥

संप्रयोगो वा नष्टाश्रदग्धरथवत् ॥ १६ ॥

अथवा नष्टाश्रदग्धरथवत्संप्रयोगो भवति । तद्यथा । तथाश्रो नष्टो ममापि ५
रथो दग्ध उभौ संप्रयुज्यावहा इति । एयमिहापि तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति
ममाप्यन्तरतम आदेशो नास्त्यस्तु नौ संप्रयोग इति । विषम उपन्यासः । चेतना-
वत्स्वर्यात्मकरणाद्वा लोके संप्रयोगो भवति वर्णाश्च पुनरचेतनास्तत्र किंकृत-
संप्रयोगः । यद्यपि वर्णा अचेतना यस्त्वसौ प्रयुङ्गे स चेतनावान् ॥

एजवर्णयोरादेशो ज्वर्णं स्थाभिनो ज्वर्णप्रधानत्वात् ॥ १७ ॥

10

एजवर्णयोरादेशो ज्वर्णं प्राप्नोति । खट्वैलका मालौपगवः । किं कारणम् । स्थाभिनो
ज्वर्णप्रधानत्वात् । स्थानी क्षत्रावर्णप्रधानः ॥

सिद्धं तूभयान्तर्यात् ॥ १८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन भवितव्यं न चायर्णमुभयोर-
न्तरतमम् ॥

15

उरधपरः ॥ १ । १ । ५१ ॥

किमिदमुरधपरवचनमन्यानिवृत्त्यर्थम् । उः स्थाने ऽणव भवति रपरचेति । आहो-
स्विन्नपरत्वमनेन विधीयते । उः स्थाने ऽण्वानञ्च अणु रपर इति । कधात्र
विशेषः ।

उरधपरवचनमन्यानिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोषः ॥ १ ॥

20

उरधपरवचनमन्यानिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोषो भवति । के पुनरुदात्तादयः ।
उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः । कृतिः इतिः* । कृतम् इतम् । प्रकृतम् प्रद-
तम्† । नृः पाहिर्‡ । अस्तु तर्ह्युः स्थाने ऽण्वानञ्च अणु रपर इति ।

य उः स्थाने स रपर इति चेद्गुणवृद्धोरवर्णाप्रतिपत्तिः ॥ २ ॥

य उः स्थाने स रपर इति चेद्गुणवृद्धोरवर्णाप्रतिपत्तिः । कर्ता हर्ता वार्ध-
गण्यः । किं हि साधीय ऋवर्णस्यासवर्णे यदवर्णं स्यान्न पुनरेडैचौ । पूर्वस्मिन्नपि
पक्ष एष दोषः । किं हि साधीयस्तत्राप्यवर्णस्यासवर्णे यदवर्णं स्यान्न पुनरिवर्णो-
५ वर्णौ । अथ मतमेतदुः स्थाने ऽणश्चानणश्च प्रसङ्गे ऽणव भवति रपरथेति सिद्धा
पूर्वस्मिन्पक्षे ऽवर्णस्य प्रतिपत्तिः । यस्तु तदुक्तमुदात्तादिषु दोषो भवतीतीह स दोषो
जायते । न जायते । जायते स दोषः । कथम् । उदात्त इत्यनेनाणो ऽपि
प्रतिनिर्दिश्यन्ते ऽणो ऽपि । यद्यपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते न तु प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् ।
स्थाने ऽन्तरतमो भवतीति* । कुतो नु खल्वेतद्भयोः परिभाषयोः सावकाशयोः
१० समवस्थितयोः स्थाने ऽन्तरतम इत्युपरग्रपर इति च स्थाने ऽन्तरतम इत्यनया
परिभाषया व्यवस्था भविष्यति न पुनरुपरग्रपर इति । अतः किम् । अत एव दोषो
जायत उदात्तादिषु दोष इति ॥ ये चाप्येत ऋवर्णस्य स्थाने प्रतिपदमादेशा उच्यन्ते
नेषु रपरत्वं न प्राप्नोति । कृत इत्यातोः [७.१.१००] उदोष्ठ्यपूर्वस्य [१०२] इति ॥

सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वात् ॥ ३ ॥

१५ सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसङ्गे रपरत्वात् । उः स्थाने ऽणप्रसज्यमान एव रपरो
भवतीति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । स्थान इति वर्तते
स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यद्येवमादेशो ऽविशेषितो भवति । आदेशश्च विशेषितः ।
कथम् । द्वितीयं स्थानमहणं प्रकृतमनुवर्तते तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते । उः स्थाने
ऽणस्थान इति । उः प्रसङ्गे ऽणप्रसज्यमान एव रपरो भवति ॥

२० अधाणमहणं किमर्थं न ऊ रपर इत्येवोच्येत । ऊ रपर इतीयत्युच्यमाने क
इदानीं रपरः स्यात् । य उः स्थाने भवति । कथोः स्थाने भवति । आदेशः ।

आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुना
रीरिविधयः । अकड्लोपानडनड्रिड्रिडादेशाः । अकड् । सौधातकिः† । लोपः ।
२५ पेनृप्यतेयः‡ । आनड् । होतापोतारी§ । अनड् । कर्ता हर्ता¶ । रीड् । माघीयति
पिघीयति** । रिड् । क्रियते क्षियते†† ॥

उदात्तादियु च ॥ ५ ॥

किम् । रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृतिः इति । कृतम् इतम् । प्रकृतम् इतम् । नृः पाहि ॥ तस्मादण्यहणं कर्तव्यम् ॥

एकादेशस्योपसंख्यानम् ॥ ६ ॥

एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । खट्वर्ह्यः मालर्ह्यः* । किं पुनः कारणं न ऽपि । उः स्थाने ऽप्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते न चायमुरेव स्थाने ऽप्यते । किं तर्हि । उधान्यस्य च ॥ अवयवमहणास्तिद्धम् । यदत्र ऋवर्णं तदा-
रपरत्वं भविष्यति । तद्यथा । मापा न भोक्तव्या इत्युक्ते मित्रा अपि न भुज्यन्ते ।

अवयवमहणास्तिद्धमिति चेदादेशे रान्तप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अवयवमहणास्तिद्धमिति चेदादेशे रान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । होतापोतारौ† । 10
कोधान्यस्य च स्थाने ऽप्ररो भवत्येवं य उः स्थाने ऽवानणच सो ऽपि
ः स्यात् ॥ यदि पुनर्ऋवर्णान्तस्य स्थानिनो रपरत्वमुच्येत । खट्वर्ह्यः मालर्ह्यः ।
शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । कर्ता हर्ता । किरति गिरति† । ऋवर्णान्तस्ये-
ज्यते न चैतद्वर्णान्तम् । ननु चैतदपि व्यपदेशिभद्भावेन ऋवर्णान्तम् । अर्थवता
देशिवद्भाषो न चैषो ऽर्थवान् । तस्मान्नैवं शक्यम् ॥ न चेदेवमुपसंख्यानं कर्त- 15
१ । इह च रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । मातुः पितुरिति‡ ॥ उभयं न
ग्यम् । कथम् । इह यो द्वयोः पृष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभते ऽसावन्य-
तो व्यपदेशम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति ॥ कथं मातुः
रिति । अस्त्वत्र रपरत्वम् । का रूपसिद्धिः । रात्सस्य [८.२.२४] इति
गरस्य लोपो रेफस्य विसर्जनीयः§ । नैवं शक्यम् । इह हि मातुः करोति 20
ः करोतीत्यप्रत्ययविसर्जनीयस्येति पत्वं प्रसज्येत** । अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये-
व्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम् । लुप्यते ऽत्र प्रत्ययो रात्सस्येति । एवं तर्हि
पुपुत्रमहणं शापकमेकादेशनिमित्तात्पत्वप्रतिषेधस्या†† । यदयं कस्कादियु भ्रातु-
द्वाद् पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नैकादेशनिमित्तात्पत्वं भवतीति ॥

किं पुनरयं पूर्वान्त आहोस्वित्परादिराहोस्विदमक्षः । कथं चायं पूर्वान्तः 25

लृथ वा परादिः कथं वाभक्तः । यद्यन्त इति वर्तते^१ ततः पूर्वान्तः । अथा-
ति वर्तते ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तं ततोऽभक्तः । कथात्र विशेषः ।
भक्ते दीर्घलृत्वयगभ्यस्तस्वरहलादिशेषविसर्जनीयप्रतिषेधः प्रत्यया-

व्यवस्था च ॥ ८ ॥

यद्यभक्तो दीर्घत्व न प्राप्नोति । गीः पूः^१ । रेफवकारान्तस्य धातोरिति^२ दीर्घत्वं
प्राप्नोति । किं पुनः कारणं रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते न पुनः पदं विशेष्यते
वकारान्तस्य पदस्येति । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । अग्निर्वायुरिति । एय
रेफवकाराभ्यां पद विशेषयिष्यामो धातुनेकम् रेफवकारान्तस्य पदस्येको
तेरिति । एवमपि प्रिय मामणि कुलमस्य प्रियमामणिः प्रियसेनानिः अत्रापि
तेति । तस्माद्धातुरेव विशेष्यते धातौ च विशेष्यमाण इह दीर्घत्व न प्राप्नोति ।
पूः दीर्घः ॥ लृत्व । लृत्व च न सिध्यति । निजेगिल्यते । यो यडि [८.२.२०]
लृत्वं न प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । य इत्यनन्तरयोगैषा पृथी । एवमपि स्वर्ज-
न्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि यडानन्तर्ये विशेषयिष्यामः । अथवा य इति
चमी । लृत्व ॥ यक्स्वर । यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते इत्यमेव । पूर्वते
यमेव । अचः कर्तृयकि [६.१.१९५] इत्येष स्वरः न प्राप्नोति रेफेण
यहितत्वात् ॥ नैप दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानयदिति नास्ति व्यवधानम् ।
स्वरः ॥ अभ्यस्तस्वर । अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति । मा हि स्म ते पिपहः ।
हि स्म ते विभहः^३ । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भनत्यजादौ लसार्धाधुक्^४ ।
येप स्वरः न प्राप्नोति रेफेण व्ययहितत्वात् ॥ नैप दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनम-
विद्यमानयदिति नास्ति व्यवधानम् । अभ्यस्तस्वरः ॥ हलादिशेष । हलादि-
पश्च न सिध्यति । ययुते ययुधे^५ । अभ्यासस्येति हलादिशेषो न प्राप्नोति । हलादि-
प ॥ विसर्जनीय । विसर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कुटः गार्पत्यः ।
रयसानयोर्विसर्जनीयः [८.३.१५] इति विसर्जनीयः प्राप्नोति । विसर्जनीय ॥
त्ययाध्ययस्था च । प्रत्यये व्ययस्था न प्रकल्पते । किम्भः गिरतः । रेफोऽप्यभक्तः
त्ययोऽपि तत्र व्ययस्था न प्रकल्पते ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते र्ववधारण विसर्जनीयप्रतिषेधो यक्स्वरश्च ॥ ९ ॥

यदि पूर्वान्तो रोरवधारणं कर्तव्यम् । रोः छपि [८.३.१६] । रोरेण छपि

गान्यस्य रेफस्य । सर्पिष्य धनुष्य । इह मा भूत् । गीर्षु पूर्षु ॥ परादावपि सत्य-
वधारणं कर्तव्यं चतुर्वित्येवमर्थम् ॥ विसर्जनीयप्रतिषेधः । विसर्जनीयस्य च प्रति-
षेधो वक्तव्यः । नार्कुटः नार्पत्यः । खरवसानयोर्विसर्जनीयः [८.३.१५] इति
विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥ परादावपि विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो नार्कल्पि-
त्येवमर्थम् । कल्पिपदसंघातभक्तो ऽसौ नोत्सहते ऽयवस्य पदान्ततां विहन्तुमिति ५
कृत्वा विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥ यञस्वरः । यञस्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव ।
पूर्यते स्वयमेव । अञः कर्तृयकि [६.१.१९५] इत्येव स्वरः न प्राप्नोति ॥ नैप
दोषः । उपदेश इति वर्तते* ॥ अथवा पुनरस्तु परादिः ।

परादावकारलोपौत्वपुक्प्रतिषेधश्चङ्युपधाङ्स्वत्वमिटो ऽयवस्थाभ्यासलोपो
अभ्यस्ततादिस्वरः दीर्घत्व च ॥ १० ॥

10

यदि परादिरकारलोपः प्रतिषेध्यः । कर्ता हर्ता । अतो लोप आर्धधातुका इत्य-
कारलोपः प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । उपदेश इति वर्तते† । यद्युपदेश इति वर्तते
धिनुतः कृणुतः‡ अत्र लोपो न प्राप्नोति । नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसवध्यते । किं
तर्हि । आर्धधातुकमभिसवध्यते । आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति । अकार-
लोपः ॥ औत्त्व । औत्त्व च प्रतिषेध्यम् । चकार जहार । आत औ णलः [७.१.३४] 15
इत्यौत्त्व प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येष न भविष्यति ।
यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । रेफेण व्यवहितत्वात् । औत्त्व ॥ पुम्प्र-
तिषेधः । पुक् च प्रतिषेध्यः । कारयति हारयति । आतां पुगिति॥ पुम्प्राप्नोति ।
पुक्प्रतिषेधः ॥ चङ्युपधाङ्स्वत्वम् । चङ्युपधाङ्स्वत्व च न सिध्यति । अनीक-
रन् अजीहरत् । णौ चङ्युपधाया ङ्स्वः [७.४.१] इति ङ्स्वत्व न प्राप्नोति 20
चङ्युपधाङ्स्वत्वम् ॥ इटो ऽयवस्था । इटश्च व्यवस्था न प्रकल्पते । आस्तरिता
निषरिता । इडपि परादी रेफोऽपि । तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते । इटो ऽयवस्था ॥
अभ्यासलोपः । अभ्यासलोपश्च वक्तव्यः । ववृते ववृधे । अभ्यासस्येति हलादि-
शेषो न प्राप्नोति** । अभ्यासलोपः ॥ अभ्यस्तस्वरः । अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति ।
मा हि स्म ते पिपकः । मा हि स्म ते विमकः । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवत्य- 25
जादौ लसार्धधातुका†† इत्येव स्वरः न प्राप्नोति । अभ्यस्तस्वरः ॥ तादिस्वरः ।
तादिस्वरश्च न सिध्यति । प्रकर्ता प्रकर्तुम् । प्रहर्ता प्रहर्तुम् । तादौ च निति कृत्यतौ
[६.२.५०] इत्येव स्वरः न प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । उक्तमेतत् । छदुपदेशे

* १११८१ + ५४४८ † ५४४० ‡ ५४४० § ५४४० ¶ ५४४० ** ५४४० †† ५४४०

या तादर्थ्यमिडर्थमिति* । तादिस्वरः ॥ दीर्घत्वम् । दीर्घत्वं च न सिध्यति । गीः
पूः । रेफ्यकारान्तस्य धातोरिति† दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

अलो ऽन्त्यस्य ॥ १ । १ । ५२ ॥

किमित्तमल्पतणमन्त्यविशेषणमाहोस्त्रिदादेशविशेषणम् । किं चातः । यद्यन्य-
५ विशेषणमादेशो अविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । अनेकालप्यदेशो ऽन्त्यस्य प्रस-
ज्येत ॥ यदि पुनरलन्त्यस्येत्युच्येत । तत्रायमप्यर्थो ऽनेकालिङ्गत्सर्वस्य [१.१.५५]
इत्येतच्च वक्तव्यं भवति । इदं नियमार्थं भविष्यति । अलेवान्त्यस्य भवति नान्य
इति । एवमप्यन्त्यो अविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । धाक्यस्यापि पदस्याप्य-
न्त्यस्य प्रसज्येत ॥ यदि एत्त्रप्येषो अभिप्रायस्तच्च क्रियेतेत्यन्त्यविशेषणे अपि सति
१० गण करिष्यते । कथम् । डिघालो ऽन्त्यस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति† । डिदेयाने-
कालन्त्यस्य भवति नान्य इति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

अलो ऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुमहारः ॥ १ ॥

अत्रो ऽन्त्यस्येत्युच्यते स्थाने विज्ञातस्यानुमहारः द्विगते स्थाने प्रसक्तस्य ॥

१५ इतरथा ह्यनिष्टपमङ्ग ॥ २ ॥

इतरथा पानिष्ट प्रसज्येत । त्रित्तिगितो ऽनन्त्यस्य स्युः ॥ यदि पुनरप्य-
योगशेषो विज्ञायेत ।

योगशेषं च ॥ ३ ॥

किम् । अनिष्ट पमङ्गयेत । त्रित्तिगितो ऽनन्त्यस्य स्युः ॥ सम्मास्तुभ्यन्तो
२० ऽलो ऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुमहारः इतरथा ह्यनिष्टपमङ्ग इति ॥

टिप्प ॥ १ । १ । ५३ ॥

तातडि डित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः ॥ १ ॥

तातडि डित्करणं सावकाशम् । कोऽयकाशः । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थो डकारः* । तातडि डित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्मर्थादेशो भविष्यति ॥ प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यदि चायं नियोगतः सर्वादेशः स्यात्त एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतन्डित्करणादयं सर्वादेशो भविष्यति न पुनरन्त्यस्य स्यादिति ॥ एवं तर्ह्येतदेव ज्ञापयति न तातडन्त्यस्य स्थाने भवतीति यदेतं डितं करोति । इतरथा हि लोट एरुप्रकरणं एव त्रयास्त्रिषोस्तादाश्रित्यन्यतरस्यामिति ॥

आदेः परस्य ॥ १ । १ । ५४ ॥

अलोऽन्त्यस्यदेः परस्यानेकालिशत्सर्वस्येत्यपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशः ॥ १ ॥

अलोऽन्त्यस्येत्युत्सर्गः । तस्यादेः परस्यानेकालिशत्सर्वस्येत्यपवादौ । अपवा- 10 दविप्रतिषेधात्तु सर्वदेशो भविष्यति । आदेः परस्येत्यस्यावकाशः । व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईत् [६.३.९७] द्वीपम् अन्तरीपम् । अनेकालिशत्सर्वस्येत्यस्यावकाशः । अस्तेर्भूः [२.४.५२] भविता भविष्यति । इहोभयं प्राप्नोति । अतो भिस् ऐस् [७.१.९] । अनेकालिशत्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ शित्सर्वस्येत्यस्यावकाशः । इदम् इश् [५.३.३] इतः इह । आदेः परस्येत्यस्यावकाशः । स 15 एव । इहोभयं प्राप्नोति । अटाभ्य औश् [७.१.२१] । शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

अनेकालिशत्सर्वस्य ॥ १ । १ । ५५ ॥

शित्सर्वस्येति किमुदाहरणम् । इदम् इश् [५.३.३] इतः इह । नैतदस्ति प्रयोजनम् । शित्करणदेवाय सर्वादेशो भविष्यति । इदं तर्हि । अटाभ्य औश् [७.१.२१] 20 ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति । इदं तर्हि । जसः शी [७.१.१७] । जदशसोः शिः [२०] । ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यच्छित्करणे प्रयोजनम् । किम् । विशेषणार्थः । क विशेषणार्थ- नार्थः । शि सर्वनामस्थानम् [१.१.४२] विभाषा डिदयोः [६.४.१३६] इति ॥

शित्सर्वस्येति शक्यमकर्तुम् । कथम् । अन्त्यस्याय स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् ।
 असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यात् । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न स्यात् । असति
 लोपे ऽनेकात् । यदानेकास्तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः । यदा
 प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा* । यदेत्संज्ञा तदा लोपः† ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्विशित्सर्वस्येत्याह
 ५ तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽस्त्येषा परिभाषा नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति । किमेतस्य
 ज्ञापने प्रयोजनम् । तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधेषु पृथक्कनिर्देशो ऽनाकारान्तत्वा-
 दित्युक्तः‡ तत्र यत्तद्व्यं भवतीति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
 पादे सप्तमभाषिकम् ॥

स्थानिवद्वादेशो जल्विधौ ॥ १ । १ । ५६ ॥

वत्करणं किमर्थम् । स्थान्यादेशो जल्विधावितीयत्युच्यमाने संज्ञाधिकारो ज्यं
 तत्र स्थान्यादेशस्य संज्ञा स्यात् । तत्र को दोषः । आढो यमहन आत्मनेपदं भव-
 तीति* वधेरेव स्यादन्तेर्न स्यात् । वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । स्था-
 निकार्यमादेशो जतिदिश्यते गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा ॥ अयादेशप्रहणं किमर्थम् । स्थानि- 5
 यदनल्विधावितीयत्युच्यमाने क इदानीं स्थानिजत्स्यात् । यः स्थाने भवति । कथं
 स्थाने भवति । आदेशः । इदं तर्हि प्रयोजनमादेशमात्रं स्थानिजव्या स्यात् । एकदे-
 शधिकृतस्योपसख्यानं चोदयिष्यति तत्र वक्तव्यं भवति ॥ अथ विधिप्रहणं किम-
 र्थम् । सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत । अलः परस्य विधिरल्विधिः । अलो
 विधिरल्विधिः । अलि विधिरल्विधिः । अला विधिरल्विधिरिति । नैतदस्ति प्रयो- 10
 जनम् । प्रातिपदिकनिर्देशो ज्यम् । प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्यतन्त्रा भवन्ति न कांछि-
 त्वाधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्ये निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं
 युद्धिरुपजायते सा साश्रयितव्या ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमुत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत ।
 अलमाश्रयते जलाश्रयः । अलाश्रयो विधिरल्विधिरिति । यत्र प्राधान्येनालाश्रयते
 तत्रैव प्रतिषेधः स्यात् । यत्र विशेषणत्वेनालाश्रयते तत्र प्रतिषेधो न स्यात् । किं 15
 प्रयोजनम् । प्रदीव्य प्रसीव्येति वलादिलक्षण इणमा भूदिति† ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशो स्थानिवदनुदेशो गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा ॥ १ ॥

अन्य. स्थान्यन्य आदेशः । स्थान्यादेशपृथक्त्वादितस्मात्कारणात्स्थानिकार्यमादेशो
 न प्राप्नोति । तत्र को दोषः । आढो यमहन आत्मनेपदं भवतीति* हन्तेरेव स्यादर्थे 20
 स्यात् । इष्यते च वधेऽपि स्यादिति तत्रान्तरेण यत् न सिध्यति । तस्मात्स्थानिवदनु-
 देशः । एवमर्थमिदमुच्यते । गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा । तथाया । गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे
 वार्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रे जतिदिश्यते । एवमिहापि स्थानिकार्यमादेशो
 जतिदिश्यते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । लोकत एतत्सिद्धम् । तथाया । लोके यो यस्य
 प्रसङ्गे भवति लभते ऽसौ तत्कार्याणि । तथाया । उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि 25
 गत्यापासनादीनि लभते । यद्यपि तावद्लोक एव दृष्टान्तो दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो

निवर्तको भवति । अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः । अस्तीत्याह । कः । स्वरूपवि-
धिर्नाम* । हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव स्याद्वधेर्न स्यात् ॥ एवं तर्ह्यर्चाचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति स्यानिवदादेशो भवतीति यदग युष्मदस्मदोऽग्नादेशे [७.२.८६] इत्यादेश-
प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । युष्मदस्मदोर्विभक्तौ कार्यमुच्यमानं कः प्र-
5 सङ्गो यदादेशो स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः स्यानिवदादेशो भवतीत्यत आदेशो प्रति-
षेधं शास्ति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अनल्लिधाविति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । इह मा
भूत् । द्यौः पन्थाः स इति† ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्य-
ल्लिधो स्यानिवद्भावो न भवतीति यदयमदो जग्धिल्येति किति [१.४.३६] इति ति
कितीत्येव सिद्धे ल्यप्प्रहणं करोति ॥ तस्माज्ज्ञायोऽनेन योगेन ॥

10 आरभ्यमाणे ऽप्येतस्मिन्योगे

अल्विधौ प्रतिषेधे ऽविशेषणे ऽप्राप्तिस्तस्यादर्शनात् ॥ २ ॥

अल्विधौ प्रतिषेधे ऽस्तत्त्वपि विशेषणे समाभ्रीयमाणे ऽस्ति तस्मिन्विशेषणे ऽप्रा-
प्तिर्विधेः । प्रदीव्य प्रसीव्य । किं कारणम् । तस्यादर्शनात् । बलादेरित्युच्यते‡ न चात्र
बलादिं पश्यामः ॥ ननु चैवमर्थ एवायं यत्नः क्रियते ऽन्यस्य कार्यमुच्यमानम-
15 न्यस्य यथा स्यादिति । सत्यमेवमर्थो न तु प्राप्नोति । किं कारणम् ।

सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेशः ॥ ३ ॥

सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति । तथाथा । श्राद्धणवदस्मि-
न्क्षत्रिये यर्तितव्यमिति सामान्यं यद्वाक्षणकार्यं तत्क्षत्रिये ऽतिदिश्यते यद्विशिष्टं गादरे
गौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते । एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते
20 यद्विशिष्टं बलादेरिति न तदतिदिश्यते ॥ यद्येवमपरीतृ इट ईटि [८.२.२८] इति
सिन्धो लोपो न प्राप्नोति । अनल्लिधाविति पुनरुच्यमान इहापि प्रतिषेधो भविष्यति ।
प्रदीव्य प्रसीव्येति । विशिष्टं लोपो ऽलमाभयते यत्नं नाम । इह च प्रतिषेधो न भवि-
ष्यति । अपरीदिति । विशिष्टं लोपो ऽलमाभयत इट नाम ॥ यदि तर्हि सामान्य-
मप्यतिदिश्यते विशेषश्च

25 सत्याश्रये विधिरिटः ॥ ४ ॥

सति च बलादित्य इटा भवितव्यम् । अरुदिताम् अरुदितम् अरुदितम् । किमतो
यत्सति भावितव्यम् ।

प्रतिषेधस्तु प्राप्नोत्यल्विधित्वात् ॥ ५ ॥

प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति । किं कारणम् । अल्विधित्वात् । अल्विधित्वं भवति तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

न वानुदेशिकस्य प्रतिषेधादितरेण भावः ॥ ६ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । आनुदेशिकस्य प्रतिषेधात् । अस्त्ववानुदेशिकस्य यलादिन्यस्य प्रतिषेधः स्वाभयमत्र यलादित्वं भविष्यति ॥ नैतद्विचदामहे यलादिर्न यलादिरिति । किं तर्हि । स्थानियद्वावात्सार्यधानुकत्त्वमेवित्यं तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

किं पुनर्गदेशिन्यल्याभीयमाने प्रतिषेधो भवत्याहोस्विदविशेषेणादेश आदेशिनि च । कथान विशेषः ।

10

आदेइयल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपित्रां गुणवृद्धिप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

आदेइयल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपित्रां गुणवृद्धोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुर्धित्यत्र स्थानियद्वावादङ्गसंज्ञा स्वाभयं च लघूपधत्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति^१ । वधक-मित्यत्र स्थानियद्वावादङ्गसंज्ञा स्वाभयं चादुपधत्वं तत्र वृद्धिः प्राप्नोति^२ । पित्रेत्यत्र स्थानियद्वावादङ्गसंज्ञा स्वाभयं च लघूपधत्वं तत्र गुणः प्राप्नोति^३ ॥ अस्तु तर्ह्य- 15
शेषेणादेश आदेशिनि च ।

आदेइयादेश इति चेत्सुसिद्धुदतिदिष्टेयूपसंख्यानम् ॥ ८ ॥

आदेइयादेश इति चेत्सुसिद्धुदतिदिष्टेयूपसंख्यानं कर्तव्यम् । सुप् । वृक्षाय मक्षाय । स्थानियद्वावात्सुप्संज्ञा स्वाभयं च यच्चादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति^४ । सुप् ॥ तिङ् । अरुदिताम् अरुदितम् अरुदित । स्थानियद्वावात्सार्यधानुकत्त्वसंज्ञा स्वाभयं च 20 यलादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति^५ । तिङ् ॥ कृदतिदिष्टम् । भुवनम् सुवनम् धुवनम् । स्थानियद्वावात्सत्यसंज्ञा स्वाभयं चाच्चादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति^६ ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । आदेशिन्यल्याभीयमाने प्रतिषेध इत्येतदेव ज्यायः । कुत एतत् । तथा सत्य विशिष्टं स्थानिकार्यमादेशोऽतिदिशति गुरुवदुत्पुत्र इति यथा । तथा । गुरुवदस्तिगुरुपुत्रे र्थातिव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पादोपसंभरणमेति । यदि च गुरु- 25

पुत्रोऽपि गुरुर्भवति तदपि कर्तव्यं भवति ॥ अस्तु तर्द्गादेशिन्यल्याभ्रीयमाणे प्रति-
पेधः । ननु चोक्तमादेश्यत्वविधिविषये कुरुवधपिवां गुणवृद्धिप्रतिपेध इति । नैष
दोषः । करोतौ तपरकरणनिर्देशास्तिद्धम् । पिविरदन्तः । वधकमिति नायं ण्वुल्
अन्यो ज्यमकशब्दः किदौणादिको रुचक इति यथा ॥

एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम् ॥ ९ ॥

एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पचतु पचन्तु* । तिङ्-
हणेन ग्रहणं यथा स्यात् ॥

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वास्तिद्धम् ॥ १० ॥

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति । तद्यथा । आ कर्णे
१० या पुच्छे वा छिन्ने चैव भवति नाशो न गर्दभ इति ॥

अनित्यविज्ञानं तु तस्मादुपसंख्यानम् ॥ ११ ॥

अनित्यविज्ञानं तु भवति । नित्याः शब्दाः । नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरधिचालि-
भिर्गर्भितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । तत्र स एवायं विकृतधेत्येतद्वित्येषु नो-
पपद्यते । तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

१५ भारद्वाजीयाः पठन्ति ॥ एकदेशविकृतेषूपसंख्यानम् ॥ एकदेशविकृतेषूपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पचतु पचन्तु । तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । किं
य कारणं न स्यात् ॥ अनादेशत्वात् ॥ आदेशः स्यानिग्रदित्युच्यते न चेन्न आ-
देशाः ॥ रूपान्यत्वाच्च ॥ अन्यत्वं नित्यं रूपं पचतीत्यन्यत्पनस्थिति । इमेऽप्यदेशाः ।
कथम् । आदिरयते यः स आदेश इमे चाप्यादिदयन्ते ॥ आदेशः स्यानिग्रदिति
२० येशानाश्रितत्वात् ॥ आदेशः स्यानिग्रदिति चेत्तद्यः । किं कारणम् । अनाश्रितत्वात् ।
योऽप्यदेशो नासायाभ्रीयते यथाभ्रीयते नासावादेशः । नैतन्मन्तव्यं समुदाय
आभ्रीयमाणे ऽन्यतो नाभ्रीयत इति । अभ्यन्तरो हि समुदायस्यावयवः । तद्यथा ।
यृक्षः प्ररत्नसहाययैः प्रचलति ॥ आभय इति चेदन्विधिवसद्गः ॥ आभय इति
चेदन्विधिरयं भवति तत्रानन्विधाधिति प्रतिपेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । नैष सति
२५ कश्चिदप्यनन्विधिः स्यात् । उच्यते चेदमनन्विधाधिति तत्र प्ररूपगतिर्प्राप्त्यागो
माधीयो योऽन्विधिरिति । कथं साधीयः । यत्र प्राधान्येनात्माभ्रीयते । यत्र नात्मा-

रीयकोऽलाभ्रीयते नासावल्बिधिरिति ॥ अथवोक्तमादेशप्रद्वयस्य प्रयोजनमादेशमात्र स्थानिवद्यथा स्यादिति ॥

अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्यत्वात् ॥ १२ ॥

स्थान्यादेश इत्येतन्नित्येषु 'शब्देषु नोपपद्यते । किं कारणम् । नित्यत्वात् । स्थानी हि नाम यो भूत्वा न भवति । आदेशो हि नाम योऽभूत्वा भवति । एतच्च ५ नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते यत्सतो नाम विनाशः स्यादसतो वा प्रादुर्भाव इति ॥

सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेष्वभूतपूर्वेषु स्थानशब्दप्रयोगात् ॥ १३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेष्वभूतपूर्वेषु स्थानशब्दो वर्तते । लोके तावदुपाध्यायस्य स्थाने शिष्य इत्युच्यते न च तत्रोपाध्यायो भूतपूर्वो भवति । वेदेऽपि सोमस्य स्थाने पूतीकृतृणान्यभिपुण्यादित्युच्यते न च तत्र १० सोमो भूतपूर्वो भवति ॥

कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धम् ॥ १४ ॥

अथवा कार्यविपरिणामास्तिद्धमेतत् । किमिदं कार्यविपरिणामादिति । कार्यं बुद्धिः सा विपरिणम्यते । ननु च कार्यविपरिणामादिति भवितव्यम् । सन्ति चैव ह्यौत्तरपदिकानि ह्यस्तरानि । अपि च बुद्धिः सप्रत्यय इत्यनर्थान्तरम् । कार्यं १५ बुद्धिः कार्यः सप्रत्ययः कार्यस्य सप्रत्ययस्य विपरिणामः कार्यविपरिणामः कार्यविपरिणामादिति ॥ परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितं कथं चेदं परिहारान्तरं स्यात् । यदि भूतपूर्वं स्थानशब्दो वर्तते । भूतपूर्वं चापि स्थानशब्दो वर्तते । कथम् । बुद्ध्या । तथा । कश्चित्कस्मैविदुषदिगतिं प्राचीनं मामादास्रा इति । तस्य सर्वत्रास्त्युद्धिः प्रसक्ता । ततः पश्चादाह ये क्षीरिणोऽजरोदयन्तः पृथुपर्णोन्ते न्यमोषा इति । स २० तत्रास्त्युद्ध्या न्यमोषयुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति बुद्ध्यान्नापकृष्यमाणान्यमोषाभाषीयमानान् । नित्या एव च स्वस्मिन्विषय आस्रा नित्यांश्च न्यमोषा बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते । एतन्निहायस्तिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः । तस्य सर्वत्रास्तिबुद्धिः प्रसक्ता । सोऽस्तेर्भूर्भृतीत्यस्तिबुद्ध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति बुद्ध्या- २५ रितं चापकृष्यमाणं भवति चाधीयमानम् । नित्य एव च स्वस्मिन्विषये अस्तिर्भृत्यो भवतिर्बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते ॥

अपवादप्रसङ्गस्तु स्थानिवच्चात् ॥ १५ ॥

अपवाद उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति । कर्मण्यण् [३ २ १] आतोऽनुपसर्गे क० [३]
इति के ऽप्यणि कृत प्राप्नोति । किं कारणम् । स्थानिवच्चात् ॥

उक्तं वा ॥ १६ ॥

५ किमुक्तम् । विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धमिति* ॥ अथवा

सिद्धं तु पष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात् ॥ १७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः । स्थानिवदिति वक्तव्यम् । तत्तर्हि पष्ठी-
निर्दिष्टग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । पष्ठी स्थानेयोगा
[१.१.४९] इति ॥ अथवाचार्यमवृत्तिर्ज्ञापयति नापवाद उत्सर्गकृत भवतीति
१० यदय इयनादीनां कांश्चिच्छितः करोति । इयन् भ्रम् आ शः भुरिति ॥

तस्य दोषस्तयादेश उभयप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

तस्येतस्य लक्षणस्य दोषः । तयादेश उभयप्रतिषेधो वक्तव्यः† । उभये द्वेय-
मनुव्याः । तयपो ग्रहणेन ग्रहणाज्जसि विभाषा प्राप्नोति‡ ॥ नैव दोषः । अयच्च-
त्ययान्तरम् । यदि प्रत्ययान्तरमुभयोतीकारो न प्राप्नोति । मा भुदेवम् । मात्र-
१५ जित्वेये भविष्यति§ । कथम् । मात्रजिति नेद प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्या-
हारग्रहणम् । क सनिविष्टानां प्रत्याहारः । मात्रशब्दात्प्रभत्यायनधकारात्¶ ।
यदि प्रत्याहारग्रहणं कति तिष्ठन्ति अत्रापि प्राप्नोति । अत इति वर्तते** । एयमपि
तेलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति । सदृशस्याप्यसनिविष्टस्य न भवति प्रत्याहारम-
न्त्रेण ग्रहणम् ॥

२० जात्याख्यायां वचनातिदेशो स्थानिवद्भावप्रतिषेधः ॥ १९ ॥

जात्याख्यायां वचनातिदेशो† स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रीदिभ्य
आगत इत्यत्र चेदिति [७ ३.१११] इति गुणः प्राप्नोति ॥ नैव दोषः । उक्तमेतत् ।
अर्थातिदेशात्सिद्धमिति†† ॥

इत्यान्वग्रहे ऽर्धः ॥ २० ॥

२५ इत्यान्वग्रहे ऽर्धे आदेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किं प्रयोगाम् ।

निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । उच्चाग्रहणेन पहणात्सुलोपो मा भूदिति* । ननु च दीर्घादित्युच्यते । तत्र वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । स्थानिवत्प्रतिषेध एव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति । अतिखट्वाय अतिमालाय । याडापः [७. ३.११३] इति याप्न भवति । अयेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते । पिचासौ भूतपूर्व इति कृत्वा याडाप इति याट् कस्माच्च भवति । लक्षणप्रतिषेधोक्तयोः ५ प्रतिषेधोक्तस्यैवेति । ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भाव एतया परिभाषया शक्य-
मिहोपस्थातुम् । नेत्याह । न हीदानीं कचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात् ॥ तथार्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रक्षिप्तनिर्देशास्तिङ्गम् । प्रक्षिप्तनिर्देशोऽयम् । ऊी ई ईकारान्तात् आ आप् आकारान्तादिति ॥

आहिभुनोरीट्प्रतिषेधः ॥ २१ ॥

10

आहिभुनोरीटः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आत्य अभूत् । अस्तिब्रूमहणेन पतणा-
दीट् प्राप्नोति ॥ आहेस्तावन्न वक्तव्यः । आनार्यमवृत्तिर्ज्ञापयति नाहेरीट् भवतीति
यदयमाहस्यः [८. २. ३५] इति हलादिप्रकरणे यत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् ।
अस्ति अन्यदेतस्य यत्त्वे प्रयोजनम् । किम् । भूतपूर्वगतिर्यथा विज्ञायेत । हला-
दियौ भूतपूर्व इति । यथेयं यतश्चनगनर्थकं स्यात् । आधिमेलायमुधारयेत् । 15
शुनः पञ्चानागादित आथो द्रुय इति । भवतेष्वपि न वक्तव्यः । अस्तिसिनो
ऽपृक्ते [७. ३. ९६] इति द्विसकारको निर्देशः । अस्तेः सकारान्तादिति ॥

वध्यादेशो वृद्धित्वप्रतिषेधः ॥ २२ ॥

वध्यादेशो वृद्धित्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । वधकं पुष्करमिति । स्थानिवद्भा-
वावृद्धित्वे प्राप्नोति** ॥ नैष दोषः । उक्तमेतत् । नाथं ण्वुल् अन्योऽयमक- 20
शब्दः किदीणादिको रुनक इति यथा ॥

इद्धिधिश्च ॥ २३ ॥

इद्धिधेयः । आधधिपीट्†† । एकान उपदेशे अनुदात्तात् [७. २. १०] इति प्रति-
षेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आनुदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरः
प्रकृतस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भागो वक्तव्यः । यथैव २5
निपातनस्वरः प्रकृतस्वरं नाधत्त एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत । आवधिपीटिति । नैष

आकारान्तान्नुक्षुप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

लोडादेशोऽशाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

अथादेशो सन्तप्रतिपेधः ॥ २६ ॥

15 प्रयादेशो ह्यन्तस्य प्रतिषेधो यत्कथ्यः । तिष्ठणाम् । तिष्ठभावे कृते चेत्त्वयः
 [७.१.५३] इति प्रयादेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । इदमिह संप्रसार्यम् । तिष्ठभावः
 क्रियतां प्रयादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्तिष्ठभावः । अध्येतारो तिष्ठभावे
 कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्चादेशः कस्माद्य भवति । सकृत्कृतो न्यतिषेधो यदापि
 न्नापि तमेवेति ॥

आम्बिर्धा च ॥ २७ ॥

20 आश्रितो च सन्तस्य प्रतिपेधो यत्तद्व्ययः । पतस्रस्तिष्ठन्ति । पतस्रभागे कृते
 पतुरनदुशेरागुदाक्षः [७.१.९८] इत्याम्पानोति ॥ नैष दोषः । इदमिह सप्रभा-
 तंम् । पतस्रभासः क्रियतां पतुरनदुशेरागुदाक्ष इत्यामिति किमत्र यतंयम् ।
 परस्यापतस्रभासः । अयेदानीं पतस्रभासे कृते पुनःपक्षद्वयिज्ञानादाम्पाना-
 भवति । गृह्णीत विप्रतिपेधे यथाभिने नरापितमेवेति ॥

करोति । इतरथा ह्योह्रस्वादित्येव ब्रूयात् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । बाभ्रवीयाः माधवी-
याः* । वान्तादेशः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद्दलस्तद्धितस्य [६. ४. १५०]
इति यलोपो न प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
स्वाश्रयमत्र हल्त्वं भविष्यति । अथवा यो ऽन्वादेशो नासावाश्रीयते यथाश्रीयते
नासावादेशः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । नैधेयः† । आकारलोपः परनिमित्तकः । तस्य ५
स्थानिवद्भावाद्ध्यजलक्षणो ह्रस्व प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनाद्भवति ॥

अथ विधिपदं किमर्थम् । सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत । पूर्वस्य
विधिः पूर्वविधिः । पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति । कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिव-
द्भावस्य प्रयोजनानि । वेभिदिता । माधितिकः । अपीपचन् ॥ वेभिदिता चेच्छिदिते-
त्यकारलोपे कृत एकाञ्चलक्षण इदप्रतिषेधः प्राप्नोति‡ । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥ 10
माधितिक इत्यकारलोपे कृते१ तान्तात्क ॥ इति कादेशः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च
भवति ॥ अपीपचन्नित्येकादेशे कृते ऽन्यस्ताञ्ज्हेर्जुस्भवतीति जुस्भावः प्राप्नोति** ।
स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥ नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । कुतः । प्रातिपदिकनिर्देशो
ऽयं प्रातिपदिकनिर्देशाधार्यतन्त्रा भवन्ति न काचित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति ।
तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा साश्रयितव्या ॥ 15
इदं तर्हि प्रयोजनं विधिमात्रे स्थानिवद्यथा स्यादनाश्रयमाणायामपि प्रकृतौ ।
वाय्नोः अध्वर्त्रोः†† लोपो व्योर्बलि [६. १. ६६] इति यलोपो मा भूदिति ॥ अस्ति
प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

अपरविधाविति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा
स्यात् । कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । आयन् आसन् । भिन्वन्ति 20
कृण्वन्ति । दध्यन्न मध्यन्न । चक्रतुः चक्रुः ॥ इह तावदायन् आसन्तिताणन्त्योर्थ-
प्लोपयोः‡‡ कृतयोरनञादिच्चादाडजादीनाम् [६. ४. ७२] इत्याणन् प्राप्नोति । स्या-
निवद्भावाच्च भवति ॥ भिन्वन्ति कृण्वन्तीति यणादेशे कृते वलादिलक्षण इदं प्राप्नोति§§ ।
स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥ दध्यन्न मध्यन्नेति यणादेशे कृते संयोगान्तलोपः प्राप्नोति¶¶ ।
स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥ चक्रतुः चक्रुरित्यत्र यणादेशे कृते ऽनञ्चराद्धिर्वचनं न 25
प्राप्नोति*** । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥ यदि तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो भवति

* ४१ १०६. ७२ ११५. १४ १४६. ११. ७८. ४१ ११४. १४ १४८. १५१

† ११ १२. ४४ ४४ २७ १८ ४१ १२२ ‡ ४४ ४८. ७२ १०

§ ४४ ५१. ७२ ५०. ४४ १४८. ¶ ७१-११ ** ६१ १७ १.४ १०१ †† ६१ ७७

‡ १४ ८१ १११. §§ ६१. ७७. ७२ ११८. ¶¶ ६१ ७७ ८२ २१ *** ६१ ७७. १.

शेषविधायामो यजादीनां यः किदिति । कथं यजादीनां कित्ते । यजादिभ्यो यो विहित इति । न चायं यजादिभ्यो विहितः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । पट्ट्या मृद्येति । परस्य यणादेशोः कृते* पूर्वस्य न प्रामोतीकारयणा व्यवहितत्वात् । स्थानिवद्भावाद्भवति । किं पुनः कारणं परस्य तावद्भवति न पुनः पूर्वस्य । नित्यत्वात् । नित्यः परयणादेशः कृते अपि पूर्वयणादेशो प्रामोत्यकृते अपि प्रामोति । नित्यत्वात्परयणादेशो कृते पूर्वस्य न प्रामोति । स्थानिवद्भावाद्भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अस्मिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य परयणादेशस्यान्तरङ्गलक्षणः पूर्वयणादेशो भविष्यति । अवश्यं चैषा परिभाषाभ्युपगम्या स्वरार्थम् । कर्त्तव्या हर्ष्ये-
त्युदात्तयणो हल्पूर्वात् [६.१.१७८] इत्येव स्वरौ यथा स्यात् । अनेनापि सिद्धः स्वरः । कथम् ।

10

आरभ्यमाणे नित्योऽसौ

आरभ्यमाणे तस्मिन्योगे नित्यः पूर्वयणादेशः । कृते अपि परयणादेशो प्रामोत्यकृते अपि ॥ परयणादेशो अपि नित्यः । कृते अपि पूर्वयणादेशो प्रामोत्यकृतेऽपि ।
परश्चासौ व्यग्रस्थया ।

व्यग्रस्थया चासौ परः ॥

15

युगपत्संभयो नास्ति

न चास्ति यौगपद्येन संभयः ॥ कथं न सिध्यति ।

बहिरङ्गेण सिध्यति ॥

अस्मिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्यनेन सिध्यति ॥ एव तर्हि यो ऽत्रोदात्तयणतदाभयः स्वरौ भविष्यति । ईकारयणा व्यवहितत्वाच्च प्रामोति । स्वरविधौ 20 व्यञ्जनमधियमानन्तरङ्गतीति नास्ति व्यवधानम् । सा तर्हिषा परिभाषा कर्त्तव्या । ननु नेयमपि कर्त्तव्यासिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । बहुप्रयोजनेषा परिभाषा । अवश्यमेव कर्त्तव्या । सा चाप्येषा लोकतः सिद्धा । कथम् । मत्तद्गर्भा लोको लक्ष्यते । तयया । पुदपो ऽयं प्रातरन्यात्र यान्यस्य प्रति शरीरं कार्याणि तानि तावत्करोति ततः सुदृढं ततः समन्विनाम् । प्रातिपदिकं चाप्युपदिष्टं तामा-
न्यभूते ऽयं वर्तते । सामान्ये वर्तमानस्य व्यक्तिरूपमायने । व्यक्तस्य सतो लिङ्ग-
सख्याभ्यामनितस्य चाद्येनार्थेन योगो भवति । यत्रैव चानुपु र्थार्थानां प्रादुर्भावन-
मैव शब्दानामपि तद्वत्कर्मैरेव भवितव्यम् ॥ इमानि तर्हि प्रयोजनानि । पट्ट्याति

भावः । न ह्यन्यस्यासिद्धत्वाद्व्यस्य प्रादुर्भावो भवति । न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति ॥

तस्मात्स्थानिवद्भवमसिद्धत्वं च ॥ ५ ॥

तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यो ऽसिद्धत्वं न । पद्वया मृद्येत्यत्र स्थानिवद्भावः ।
वाच्योऽभ्यर्च्योरित्यसिद्धत्वम् ॥

5

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम् । स्थानिवद्भवानर्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वादिति* । विषम उपन्यासः ।
युक्तं तत्र यदेकादेशशास्त्रं तुल्यशास्त्रे ऽसिद्धं स्यात् । अन्यदप्यस्मिन् । इह पुनर-
युक्तम् । कथं हि तदेष नाम तस्मिन्नासिद्धं स्यात् । तदेव चापि तस्मिन्नासिद्धं
भवति । यक्षयति ह्यचार्यः । चिणो लुकि तपहणानर्थक्यं सचावस्याप्रत्ययत्नात्तलो- १०
पस्य चासिद्धत्वादिति । चिणो लुक् चिणो लुक्क्येवासिद्धो भवति ॥

काममतिदिश्यतां वा सच्चासच्चापि नेह भारो ऽस्ति ।

कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं धत्तर्थाधीनं हि ॥

अथवा वृत्तिनिर्देशो ऽयं काभ्यचार्य वृत्तिनिर्देशो वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तथा ।
उशीनरखन्मद्रेषु यथाः । सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः । सन्ति न स- १५
न्तीति । एरमिहापि स्थानिवद्भवति स्थानिवद्भव भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे ।
इह तावत्पद्वया मृद्येति यथा स्थानिनि यणादेशो भवत्येवमादेशोऽपि भवति । इहेदानीं
वाच्योऽभ्यर्च्योरिति यथा स्थानिनि यलोपो न भवत्येवमादेशो ऽपि न भवति ॥

किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आहोस्वित्पूर्वमात्रस्य । कथात्र विशेषः ।

अनन्तरस्य चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसख्यानम् ॥ ७ ॥ २०

अनन्तरस्येति चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसख्यानं कर्तव्यम् ॥ एकान-
नुदात्त । लुनीष्यत्र पुनीष्यत्र । अनुदात्त पदमेकवर्जम् [६.१.१५८] इत्येष स्वरौ
न प्राप्नोति ॥ द्विगुस्वर । पञ्चादित्यः दशारव्यः । इगन्तकाल [६.२.२९] इत्येष
स्वरौ न प्राप्नोति ॥ गतिनिघातः । यत्पलुनीष्यत्र यत्पुनीष्यत्र । तिङि चोदात्तवति
[८.१.७१] इत्येष स्वरौ न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वमात्रस्य ।

25

पूर्वमात्रस्येति चेदुपधास्त्वम् ॥ ८ ॥

पूर्वमात्रस्येति चेदुपधास्त्वम् वक्तव्यम् । वादितवन्त प्रयोजितवान् अभीवद-
हीणां परिवादकेन । किं पुनः कारणं न सिध्यति । यो ऽसौ गौ णितुं प्यते* तस्य
स्थानिवद्भावाद्स्वत्वं† न प्रामोति ॥

5

गुरुसंज्ञा च ॥ ९ ॥

गुरुसंज्ञा च न सिध्यति । ज्ञेय्माश्न पिताश्न दाश्चश्च माश्चश्च† । हलोऽन-
न्तराः संयोगः [१.१.७] इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुरु [१.४.११] इति गुरुसंज्ञा
गुरोरिति ब्रुतो न प्रामोति‡ । ननु च यस्याप्यनन्तरस्य विधि प्रति स्थानिवद्भाव-
स्तस्याप्यनन्तरलक्षणो विधिः संयोगसंज्ञा विधेया ॥

10

न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वात् ॥ १० ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । संयोगस्यापूर्वविधित्वात् । न पूर्वविधिः संयोगः ।
किं तर्हि । पूर्वपरविधिः संयोगः ॥

एकादेशस्योपसंख्यानम् ॥ ११ ॥

एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । आर्यसौ गौमतौ चातुरौ आनडुनै पादे उद-
15 वाहे । एकादेशे कृते¶ नुमासौ पञ्जाव ऊडित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति** ॥ किं पुनः
कारणं न सिध्यति ।

उभयनिमित्तत्वात् ॥ १२ ॥

अजदेशः परनिमित्तक इत्युच्यत उभयनिमित्तत्वायम् ॥

उभयादेशत्वाच्च ॥ १३ ॥

20

अथ आदेश इत्युच्यते ऽनोऽथायमादेशः ॥ नैप दोषः । यत्तावदुच्यत उभय-
निमित्तत्वादिति । इत् यस्य मामे नपरे चानेकं कार्यं भवति शक्नोत्यसौ ततो ऽन्य-
तरव्यपदेष्टुम् । तद्यथा । गुरुनिमित्त वसामः । अध्ययननिमित्तं वसाम इति ॥
यदप्युच्यत उभयादेशत्वाच्चेति । इह यो द्वयोः पृथीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभते
ऽभाष्यन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः । देवदत्तायाः पुत्र इति ॥

अथ हलचोरादेश स्थानिवद्भवत्पुताहो न । कथात्र विशेष ।

हलचोरादेश स्थानिवदिति चेद्विशतेस्तिलोप एकादेश ॥ १४ ॥

हलचोरादेशः स्थानिवदिति त्रैद्विशतेस्तिलोप* एकादेशो† उक्तव्य । विग्रह
विंश शतम् विंश ॥

स्थूलादीना यणादिलोपे आदेश ॥ १५ ॥

5

स्थूलादीना यणादिलोपे कृते‡ आदेशो§ उक्तव्य । स्थनीयान् दरीयान् ॥

कैकयमित्रव्योरियादेश एत्वम् ॥ १६ ॥

कैकयमित्रव्योरियादेश¶ एत्व न सिध्यति । कैकेय मेत्रेय । अरीत्येत्व**
न सिध्यति ॥

उत्तरपदलोपे च ॥ १७ ॥

10

उत्तरपदलोपे च दोषो भवति । दध्युपसिक्ता सक्तयो दधिसक्तः †॥ अचीति
यणादेश प्राप्नोति‡‡ ॥

यङ्लोपे यणियडुवड ॥ १८ ॥

यङ्लोपे§§ यणियडुवडो न सिध्यन्ति । त्रैच्य नैच्य त्रैक्षिय चैक्रिय लोलुव
पोपुन । अरीति यणियडुवडो¶¶ न सिध्यन्ति ॥ अस्तु तार्ह न स्थानिवत् ॥ १५

अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धिमतिषेध ॥ १९ ॥

अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धो*** प्रतिषेधो उक्तव्य । लोलुव पोपुव स-
रीष्टपः मरीमृज इति ॥ नैप दोष । न धातुलोप आर्धधातुके [११४] इति
प्रतिषेधो भविष्यति ॥

किं पुरारथीयमाणाया प्रकृतौ स्थानिवद्भवत्पुताहोस्विदविशेषेण । कथात्र विशेष । 20

अविशेषेण स्थानिवदिति चेद्विषययणादेशे गुरुविधि ॥ २० ॥

अविशेषेण स्थानिवदिति चेद्विषययणादेशयोर्गुरुविधिर्न सिध्यति । श्रेष्ठाश्च पिताश्च-
प्त दाक्ष्यश्च माक्ष्यश्च††† । हलोऽन्तरा सयोग [११७] इति सयोगसज्ञा
सयोगे गुरु [१४११] इति गुरुसज्ञा गुरोरिति भ्रुतो न प्राप्नोति‡‡‡ ॥

* ११ २१ १२ ४१ ४८ ४४ १४१ १११ २० ३४४ १११ ५ ११ ४८ १ ०१२
** ११ ८० †† ११११ ३३ ११ २० ५५ १४ ४१ ४४ १४ ८१ ४४
*** ०० ८४ ८४ ०० ११४ ††† १४ ०८ ११ ०० ३३ ८० ८१

द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे ॥ २१ ॥

द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः । द्विर्वचनवरेयलोपेति* ॥

वसलोपे लुग्वचनम् ॥ २२ ॥

वसलोपे† लुग्वक्तव्यः । अदुग्ध अदुग्धा० । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे
॥ दन्त्ये [७ ३ ७३] इति ॥

हन्तेर्षत्वम् ॥ २३ ॥

हन्तेश्च षत्त्र वक्तव्यम् । घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन्† ॥ अस्तु तर्ह्याश्रीयमाणायां प्रहृ-
ताविति ।

ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जगध्यादिष्वादेशप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

10 ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जगध्यादिष्वादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । निराद्य स-
माद्य‡ । अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति [२ ४ ३६] इति जग्धिभावः प्राप्नोति ॥

यणादेशो युलोपेत्वानुनासिकाच्चप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

यणादेशे¶ युलोपेत्वानुनासिकाच्चाङ्गानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ यलोप । वाय्वोः
अध्वय्योः । लोपो व्योर्वलि [६ १ ६६] इति यलोपः प्राप्नोति ॥ उलोप । अकुर्वि
15 आशाम् अकुर्व्याशाम् । नित्य करोतेर्ये च [६ ४ १०८, १०९] इत्युकारलोपः
प्राप्नोति ॥ ईत्व । अलुनि आशाम् अलुन्याशाम् । ई हल्यधोः [६.४ ११३]
इतीत्व प्राप्नोति ॥ अनुनासिकाच्च । अजशि आशाम् अजश्याशाम् । ये विभाषा
[६ ४.४३] इत्यनुनासिकाच्च प्राप्नोति ॥

रायात्वप्रतिषेधश्च ॥ २६ ॥

20 राय आत्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । रायि आशाम् राय्याशाम् । रागो हलि
[७.२.८५] इत्यात्व प्राप्नोति ॥

दीर्घे यलोपप्रतिषेधः ॥ २७ ॥

दीर्घे यलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सौर्ये नाम हिमवतः शृङ्गे तद्वान्सौर्या निम-
ग्नानिति सावित्राभये दीर्घत्वे कृत** इति यलोपः प्राप्नोति†† ॥

अतो दीर्घं यलोपवचनम् ॥ २८ ॥

अतो दीर्घं यलोपो वक्तव्यः । गार्गाभ्याम् वात्साभ्याम् । दीर्घं कृत^१ आपत्यस्य
च तद्धिते ऽनाति [६.४.१५९] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आश्रीयते तत्र
प्रकृतिस्तद्धित इति ॥ सर्वेषामेप परिहारः । उक्त विधिग्रहणस्य प्रयोजनं विधि-
मात्रे स्थानिवद्वया स्यादनाश्रीयमाणायामपि प्रकृताविति ॥ अथवा पुनरस्त्वविशे- 5
षेण स्थानिवदिति । ननु चोक्तमविशेषेण स्थानिवदिति चेत्तोपयणादेशे गुरुविधि-
र्द्विर्वचनादयथ कसलोपे लुग्वचनं हन्तेर्धत्वमिति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते
अविशेषेण स्थानिवदिति चेत्तोपयणादेशे गुरुविधिरिति । उक्तमेतत् । न वा सयोग-
स्यापूर्वनिधित्वादिति ॥ यदप्युच्यते द्विर्वचनादयथ प्रतिषेधे वक्तव्या इति । खच्यन्ते
न्यास एव ॥ कसलोपे लुग्वचनमिति । क्रियते न्यास एव ॥ हन्तेर्धत्वमिति । सप्तमे 10
परिहार उच्यति^२ ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्च-
विधिषु ॥ २ । २ । ५८ ॥

पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदित्युच्यते तत्र वेतस्याविति रुः प्राप्नोति^३ । नैष
दोषः । भसज्ञान्नाधिका भविष्यति तसो मत्तये [१.६.१९] इति । अकारान्तमे- 15
तद्रसज्ञां प्रति । पदसज्ञां प्रति सकारान्तम् । ननु चैव शिक्षायते यः संप्रतिपदान्त इति ।
कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादान एतदेव स्यात् । अथ च विधिशब्दो ऽस्त्येव कर्म-
साधनो विधीयते विधिरिति । अस्ति भावसाधनो विधानं विधिरिति । तत्र भावसा-
धनस्य विधिशब्दस्योपादान एव दोषो भवति । इह च ब्रह्मगन्ध्या ब्रह्मबन्ध्वे धकारस्य
जस्त्व प्राप्नोति^४ ॥ अस्ति पुनः किंचिद्भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने सतीष्ट 20
सगृहीतमाहोस्तिहोपान्तमेव । अस्तीत्याह । इह कानि सन्ति यानि सन्ति कौस्तः यो
स्त इति यो ऽसौ पदान्तो यकारो वकारो वा भूयेत^५ । स न भूयते । पठिकथापि
सिद्धो भवति^६ । नाचिरस्तु न सिध्यति^७ । अस्तु तर्हि कर्मसाधनः । यदि कर्मसाधनः
पठिको न सिध्यति । अस्तु तर्हि भावसाधनः । वाचिको न सिध्यति । वाचिक-
पठिकौ न संयुक्ते । कर्तव्यो ऽव यव^८ ॥ ॥ कथं ब्रह्मगन्ध्या ब्रह्मबन्ध्वे । उभयतः 25

* १ २ १५९ † २६ ५१° ‡ ४३ ८०, ६४ १५३ १४ १०, ८२ ९९.

§ ११ ६६ ६१ १२ १४ १४ ८१ १० ५ ६१ १११ ५३ ३०, ४०.

** १५, ४८ ८१ ६१ १४८ १४ १० ८२ १० †† ८३ ३ ‡‡ ५२ ८१ ४

आश्रये नान्तादिवदिति ॥ कथं वेतस्यान् । नैव विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः
पदान्तविधिं प्रतीति । कथं तर्हि । पदे ऽन्तः पदान्तः पदान्तविधिं प्रतीति ॥ अथवा
यथैवान्यान्यपि पदकार्याण्युपपन्नवन्ते कृत्व जडत्वं चैवमिदमपि पदकार्यमुपगोच्यते ।
किम् । भसज्ञा नाम ॥

5 वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीत्युच्यते तत्र ते अप्सु यायावरः* प्रवपेत
पिण्डान् अर्णलोपविधिं प्रति[†] स्थानिवत्स्यात् । नेप दोषः । नेघ विज्ञायते वरे
यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति । कथं तर्हि । वरे ऽयलोपविधिं प्रतीति ।
किमिदमयलोपविधिं प्रतीति । अर्णलोपविधिं प्रति यलोपविधिं च प्रतीति ॥ अथवा
योगविभागं करिष्यते । वरे लुप्तं न स्थानिवत् । ततो यलोपविधिं च प्रति न
10 स्थानिवदिति ॥ यलोपे किमुदाहरणम् । कण्डूयतेरप्रत्यय कण्डूरिति[‡] । नेतद-
स्ति । को लुप्तं न स्थानिवत् ॥ इदं तर्हि । सोरी[§] बलाका । नेतदस्ति । उपधात्व-
विधिं प्रति न स्थानिवत् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । आदित्य[¶] । नेतदस्ति । पूर्व-
त्रासिद्धे न स्थानिवत् ॥ इदं तर्हि । कण्डूति बलगूति** । नेतदस्ति प्रयोजनम् ।
कण्डूया बलगूयेति भवितव्यम् ॥ इदं तर्हि । कण्डूयते. क्तिन् । त्राहणकण्डूति
15 क्षत्रियकण्डूति ॥

प्रतिपेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत् ॥ १ ॥

प्रतिपेधे स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥
स्वर । आकर्षिक चिकीर्षक जिहीर्षक^{††} । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ
भवति । पञ्चारत्य दशारत्य^{‡‡} । स्वर ॥ दीर्घ । प्रतिदीर्घा प्रतिदीर्घे^{§§} । यो ह्यन्य
20 आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । किर्यो गिर्योः^{¶¶} । दीर्घ ॥ यलोप । त्राहणक-
ण्डूति क्षत्रियकण्डूति । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । वाद्यो अधु-
न्योरिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह हि लोपो ऽपि प्रकृत आदेशो
ऽपि त्रिभिर्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते दीर्घादयो ऽपि निर्दिश्यन्ते । केवलं तत्राभिस-
वन्धमात्रं कर्तव्यम् । स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति । आनु-
25 पूर्येण सतिविटानां यथेष्टमभिसवन्धं शन्यते कर्तुं । चैतान्यानुपूर्येण सतिवि-
टानि । अनानुपूर्येणापि सतिविटानां यथेष्टमभिसवन्धो भवति । तद्यथा । अन-

* ३२ १० २४ ४८ ६१ ६६ † ६४ ६४ ‡ ६४ ४८ ६१ ६६
§ ६४ १४८ १४८ ¶ ४० ४४ ४६ ५३ ८४ ६४ ** ६४ ४८ ६१ ६६
†† ४८ ९ ६१ ११३ ६८ १४८ ४८ ६१ १४३ ‡‡ ६१ ४० १२ १२
§§ ६४ १४ ८२ ४० ¶¶ ६१ ४०

द्वाहमुदाहारि या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति ।
तस्य ययेष्टमभिसंबन्धो भवति । उदाहारि भगिनि या त्वं कुम्भं हरसि शिरसान-
द्वाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति ॥

किलुगुपधात्वचङ्परनिर्हासकुत्वेपूपसंख्यानम् ॥ २ ॥

किलुगुपधात्वचङ्परनिर्हासकुत्वेपूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ कौ किमुदाहरणम् । ८
कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति । नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥ इदं
तर्हि । पिपठिपतेरप्रत्ययः पिपठी* । नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥ इदं
तर्हि । लावयतेर्लौः पावयतेः पौः† । नैतदस्ति । अकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ णिलोपः ।
प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति ॥ इदं तर्हि । लवमाचष्टे लवयति । लवयतेरप्रत्ययौ लौः
पौः । स्थानिवद्भावाणेरुण्ण प्राप्नोति । कौ लुप्तं न स्थानिवदिति भवति ॥ एवमपि न 10
सिध्यति । कथम् । कौ णिलोपो णावकारलोपस्तस्य स्थानिवद्भावादुण्ण प्राप्नोति ।
नैव दोषः । नैवं विज्ञायते कौ लुप्तं न स्थानिवदिति । कथं तर्हि । कौ विधिं प्रति न
स्थानिवदिति ॥ लुकि किमुदाहरणम् । विम्बम् बदरम्‡ । नैतदस्ति । पुंवद्भावेनाप्येत-
त्सिद्धम्§ ॥ इदं तर्हि । आमलकम्¶ । एतदपि नास्ति । वक्ष्येतत् । फले लुप्तं नान-
र्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वादिति** ॥ इदं तर्हि । पञ्चभिः पट्टीभिः क्रीतः पञ्चपटुः दशपटुः- 15
रिति†† । ननु नैतदपि पुनर्भावेनैव सिद्धम् । कथं पुनर्भावः । भस्पाष्टे तद्धिते पुंव-
द्भवतीति । भस्येत्युच्यते यजादौ च भ भवति‡‡ न चात्र यजार्तिं पश्यामः । प्रत्य-
यलक्षणेन यजादिः । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एवं तर्हि उक्छसोभेत्येवं
भविष्यति§§ । उक्छसोभेत्युच्यते न चात्र उक्छसौ पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न
लुमता तस्मिन्निति¶¶ प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः ॥ न खल्वप्ययदय उगेष प्रीतप्रत्ययः 20
प्रीताद्यर्थो एव वा तद्धिताः । किं तर्हि । अन्येष्वपि तद्धिता ये लुके प्रयोजयन्ति ।
पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्त्येति पञ्चेन्द्रः दशेन्द्रः पञ्चाग्निः दशाग्निः*** ॥ उपधात्वे
किमुदाहरणम् । पिपठिपतेरप्रत्ययः पिपठीरिति । नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न स्था-
निवत् ॥ इदं तर्हि । सोरी वलाका । नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥
इदं तर्हि । पारितीयः††† ॥ चङ्परनिर्हासे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । नादितवन्त प्रथो- 25

* ४४ ४८ ८३ ६६ ७ † ६४ ५२. १९ ८२ ८०

‡ ४३ १४०. १६३ १२ ४९. (६४ १४८) § ५२ ३१५ ७ ४३ १४४

** ४३ १६३ ४१ ५२ १९ ४८ २- ४० (६३ ५४) †† १४ १८ §§ ६३ १०

¶ ४६ १ ६३ * ४४ ४० ४४ ४३ ४८ १ ३ ४० (४३ ४५ ३४ ६४ १४८,

††† ४३ ३० ६४ १४८ ४३ १४३

एजन्त । जग्ले मग्ले^४ । एजन्त ॥ दिवादि । दुयूपति सुस्युपति । दिवादि ॥ नाम-
धातु । भवनमिच्छति भवनीयति भवनीयतेः सन् विभवनीयिपति^५ ॥ एव तर्हि
प्रत्यय इति वक्ष्यामि ।

प्रत्यय इति चेत्कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपम् ॥ ६ ॥

- ५ प्रत्यय इति चेत्कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति । दिवादय एके परि-
हृताः ॥ एवं तर्हि द्विर्वचननिमित्ते ऽध्यजादेशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि । स तर्हि
निमित्तशब्द उपादेयो न ह्यन्तरेण निमित्तशब्द निमित्तार्थो गम्यते । अन्तरेणापि
निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । तद्यथा । दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः । ज्वरनि-
मित्तमिति गम्यते । मङ्गलोदकं पादरोगः । पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । आयुर्धृ-
१० तम् । आयुषो निमित्तमिति गम्यते ॥ अथवाकारो मत्पर्यायः । द्विर्वचनम-
स्मिन्नस्ति सो ऽयं द्विर्वचनो द्विर्वचन इति ॥ एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ काल
स्थानिवद्भवतीति । यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्य इति कृते तस्य द्विर्वचने स्थानिवन्न
भविष्यति ॥ एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः सो जुवार्तप्यते । कं प्रकृतः । न पदान्त-
द्विर्वचन [१.१.५८] इति । द्विर्वचननिमित्ते ऽध्यजादेशो न भवतीति । एवमपि न
१५ ज्ञायते कियन्तमसौ कालमादेशो न भवतीति । यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्य इति
कृते तस्य द्विर्वचने ऽजादेशो भविष्यति ॥ एवं तर्ह्यभयमनेन क्रियते प्रत्ययश्च विशो-
ष्यते द्विर्वचनं च । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् ।
एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशो ऽयम् । द्विर्वचनं च द्विर्वचनं च द्विर्वचनम् ।
द्विर्वचने च कर्तव्ये द्विर्वचने ऽचि प्रत्यय इति द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवद्भवति ॥

२० द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्भवचनम् ॥ ७ ॥

द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । अद्यनुवाच-
यिपति अत्रनुशावयिपति ॥ न वक्तव्यः ।

ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापक णौ स्थानिवद्भावस्य ॥ ८ ॥

- यदयमोः पुयण्यपरे [७.४.८०] इत्याह नञ्ज्ञापयत्याचार्यो भवति णौ स्था-
२५ निवदिति । यद्येतज्ज्ञाप्यते अनिकीर्तत् अत्रापि प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् ।
कथं तुल्यजातीयः । यथाजातीयकाः पुयण्यजः । कथंजातीयकाभेदे । अवर्णपराः ॥
यद्य जग्ले मग्ले । अनैमित्तिकमाप्यं शिति तु प्रतिषेधः ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । पपुः पपुः तस्थुः तस्थुः । जग्मुः
जग्मुः । आटिटत् आशिशत् । चक्रतुः चक्रुरिति । आहोपोपधालोपणिलोपयणा-
देशेषु* कृतेष्वनृक्त्वाद्धिर्वचनं न प्राप्नोति† । स्थानिवद्भावाद्भवति ॥ नैतानि सन्ति
प्रयोजनानि । पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि । कथम् । वक्ष्यति ह्यनार्यः । द्वि-
चनं यणयवायाघादेशाहोपोपधालोपणिलोपकिन्नोरुच्चेभ्य इति‡ । स पूर्वविप्रति- 5
षेधो न पठितव्यो भवति ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । स्थानिवद्भाव एव ज्यायान् । पूर्वविप्र-
तिषेधे हि सतीदं वक्तव्यं स्यात् । ओदौदादेशस्योद्भवति जुहुतुशरादेरभ्यासस्येति ।
ननु च स्वयापीत्त्वं वक्तव्यम्§ । परार्थं मम भविष्यति सन्यत इद्भवतीति॥ । ममापि
तर्ह्युत्त्वं परार्थं भविष्यत्युत्परस्यातास्ति च [७.४.८८, ८९] इति । इत्त्वमपि स्वया
वक्तव्यं यत्तमानाभयं तदर्थम् । उत्पिपक्षिते संयियविपतीत्येवमर्थम् ॥ तस्मात्स्था. 10
निवदित्येव एव पक्षो ज्यायान् ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे ऽष्टममाह्निकम् ॥

* १.२. ६४; ९८, ९९, ६.१. ७७. † ६.१. १; १. ‡ ६.१. १३.* § ७.४. ८०. ¶ ७.४. ७५

अदर्शनं लोपः ॥ १. १. ६० ॥

अर्थस्य संज्ञा कर्तव्या शब्दस्य मा भूदिति । इतरेतराश्रयं च भवति । केतरे-
तराश्रयता । सतो ऽदर्शनस्य संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चादर्शनं भाव्यते तदेतदि-
तरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

लोपसंज्ञायामर्थसतोक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । अर्थस्य तावदुक्तम् । इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थ इति* । सतो
ऽप्युक्तम् । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु
सतो ऽदर्शनस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञयादर्शनं भाव्यते ॥

सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात् ॥ २ ॥

सर्वप्रसङ्गस्तु भवति । सर्वस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् । सर्व-
स्यान्यत्रादृष्टत्वात् । सर्वो हि शब्दो यो यस्य प्रयोगविषयः स ततो ऽन्यत्र न दृश्यते ।
अपु जत्वित्यत्राणो ऽदर्शनं तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः ।

तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अक्षो ङिति
15 [७. २. ११५] इति वृद्धिः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । ङित्यङ्गस्याक्षो वृद्धिरुच्यते ।
यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गं भवति† । यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्यये
परतः । यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधिः ॥ किंप्रसङ्गदर्शनं तत्रादर्शनं लोप
इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । तत्र प्रत्यय-
लक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । इस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति
20 तुक्प्राप्नोति§ ॥

सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कयम् । प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । यदि प्रस-
क्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते ग्रामणीः सेनामीः अत्र वृद्धिः प्राप्नोति¶ । प्रस-
क्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवति पञ्चीनिर्दिष्टस्य । यदि पञ्चीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते चाग्रलोप

एवेत्यवधारणे [८.१.६१] चादिलोपे विभाषा [६३] इत्यत्र लोपसंज्ञा न प्राप्नोति ।
अथ प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यमाने कथमिवैतत्सिध्यति । को हि शब्दस्य
प्रसङ्गः । यत्र गम्यते चाशौ न न प्रयुज्यते । अस्तु तर्हि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं
भवतीत्येव । कथं ग्रामणीः सेनानीः । योज्ञाणः प्रसङ्गः किपासौ वाध्येते ।

प्रत्ययस्य लुक्श्रुलुपः ॥ १ । १ । ६२ ॥

प्रत्ययमहणं किमर्थम् ।

लुमतिः प्रत्ययमहणमप्रत्ययसंज्ञाप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

लुमतिः प्रत्ययमहणं क्रियते अप्रत्ययस्यैताः संज्ञा मा भूयन्निति ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपरशब्दयोर्लुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

तद्धितलुकि गोनिवृत्त्यर्थं कंसीयपरशब्दयोश्च लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् । लुक्- 10
द्वितलुकि [१.२.४९] इति गोरपि लुक्प्राप्नोति । प्रत्ययमहणाच्च भवति । कंसी-
यपरशब्दयोर्व्यञ्जौ लुक्च [४.३.१६८] इति प्रकृतेरपि लुक्प्राप्नोति । प्रत्ययमह-
णाच्च भवति ॥ गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः ।

योगविभागास्तिद्धम् ॥ ३ ॥

योगविभागः करिष्यते । गोरुपसर्जनस्य । गोऽन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य 15
ऋतो भवति । ततः स्त्रिया । स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ऋतो
भवति । ततो लुक्तद्धितलुकीति स्त्रिया इति वर्तते गोरिति निवृत्तम् ॥

कंसीयपरशब्दयोर्विशिष्टनिर्देशास्तिद्धम् ॥ ४ ॥

कंसीयपरशब्दयोरपि विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः । कंसीयपरशब्दयोर्व्यञ्जौ
भवतश्च्यतोश्च लुग्भवतीति । स चावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः क्रियमाणे अत्र २०
प्रत्ययमहण उकारसंज्ञयोर्मा भूदिति । कमेः सः कस । पराञ्जृणानीति परञ्जु-
रिति । नैप दोषः । उणादयो ऋतुपद्यानि प्रातिपदिकानि । स एषो अन्यार्थो
विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः प्रत्ययमहणं वा कर्तव्यम् ॥

51

किमुक्तम् । उद्याप्तातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसञ्ज्ञार्थे यच्छयोश्च लुगर्थमिति* ॥

पञ्चोनिर्देशार्थं तु ॥ ६ ॥

‘पठ्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । पठ्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत ॥

अनिर्देशो हि पष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । कस्य । स्थानेयोगत्वस्य ॥
क पुनरिह षष्ठीनिर्देशार्थेनार्थः प्रत्ययग्रहणेन यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते ऽणिबोस्त-
द्वाजस्य यज्जबोः क्षाप इति । इह न काचित्पृष्ठी जनपदे लुप् [४.२.८१] इति ।
अत्रापि प्रकृतं प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते । क-प्रकृतम् । प्रत्ययः परश्च [३.१.१, २]
इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेह्यर्थः । उच्चाप्पातिपदिकात् [४.१.१] इत्येषा
पञ्चमी प्रत्यय इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७]
इति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्य-
यविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतधानुवर्तते ॥

सर्वदिशार्थं वा वचनश्रामाण्यात् ॥ ८ ॥

15 सर्वादेशार्थं ताँह प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । लुक्लुपः सर्वादेशा यथा स्युः ।
अथ क्रियमाणे अपि प्रत्ययग्रहणे कथमिव लुरुलुपः सर्वादेशा लभ्याः । वचन-
प्रामाण्यात् । प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्ति-
र्शापयति लुक्लुपः सर्वादेशा भ्रमन्तीति यदयं लुग्या दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे
वन्त्ये [७.३.७३] इति लोपे प्रकृते लुक शस्ति ॥

20 उत्तरार्थं तु ॥ ९ ॥

उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् [१.१.६२] इति । द्वितीयं कर्तव्यम् । कृत्प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं च या स्वात् । एकदेशलोपे मा भूदिति । आप्नोत । स रायस्योपेण ग्नीयेति ‡ ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ २ । २ । ६२ ॥

25 पत्ययमण किमर्थम् । नेपे पत्ययलक्षणगमिनीयत्पुन्यमाने सौख्यी वैहतीति३

गुरूपोत्तमलक्षणं व्यङ् प्रसज्येत* । नैष दोष । नैव विज्ञायते लोपे प्रत्ययलक्षणं
 भवति प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति । कथं तर्हि । प्रत्ययोलक्षणस्य कार्यस्य तत्तुल्येऽपि
 भवतीति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । सति प्रत्यये यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा
 स्यात् । लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति । किं प्रयोजनम् ।
 प्रामाणिकुलम् सेनानिकुलम् । औत्तरपदिके ह्रस्वत्वे कृते^१ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्^२
 [६. १. ७१] इति तुष्प्राप्नोति स मा भूदिति । यदि तर्हि यत्सति प्रत्यये प्राप्नोति
 तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तन्न भवति जगत् जनगदित्यत्र^३
 तुम् प्राप्नोति । लोपोत्तरकालो ह्यत्र तुगागम । तस्माच्चार्थ एवमर्थेन प्रत्ययमहणेन ।
 कस्माच्च भवति प्रामाणिकुलम् सेनानिकुलम् । बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तरङ्गस्तुक् ।
 अतिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । कृत्प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं^४
 यथा स्यादेकदेशलोपे मा भूदिति । आधीत । स रायस्वेपेण ग्मीय । पूर्वस्मिन्नपि
 योगे प्रत्ययमहणस्येतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतरञ्चक्यमकर्तुम् ॥ अथ द्वितीय प्रत्य-
 यमहणं किमर्थम् । प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादर्णलक्षणे मा भूदिति । यत्र हितं गोहिं-
 तम् । राय कुल रैकुलमिति^५ ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

15

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणञ्चन सदन्वाच्यानाञ्छस्य ॥ १ ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिमुच्यते सदन्वाच्यानाञ्छस्य । सच्छाक्षेणान्वाच्या-
 यते सतो वा शास्त्रमन्वाच्यायकं भवति सदन्वाच्यानाञ्छस्य । उमिदृशां सर्व-
 गमस्यानेऽधातो [७. १. ७०] इतीहैव स्यात् । गोमन्तौ यवमन्तो । गोमा-
 नित्यत्र न स्यात्^१ । इष्यते च स्यादिति तच्चान्तरेण यत् न सिध्यति । अतः प्रत्य-
 यलोपे प्रत्ययलक्षणवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हि^२ ।

लुक्पुपसट्यागम् ॥ २ ॥

लुक्पुपसट्यागं कर्तव्यम् । पञ्च सप्त^३ ॥ किं पुनः कारणं न मिथ्या ।

लोपे हि त्रिधानम् ॥ ३ ॥

लोपे हि प्रत्ययलक्षणं विधीयते तेन लुकि न प्राप्नोति ॥

न वादर्शनस्य लोपसञ्ज्ञित्वात् ॥ ४ ॥

न या कर्तव्यम् । किं कारणम् । अदर्शनस्य लोपसञ्ज्ञित्वात् । अदर्शन लोपसञ्ज्ञ भवतीत्युच्यते लुमत्सञ्ज्ञाश्चाप्यदर्शनस्य क्रियन्ते । तेन लुक्पि भविष्यति ॥ यथेय

प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्सञ्ज्ञम् ॥ ५ ॥

५ प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्सञ्ज्ञमपि प्राप्नोति । तत्र को दोषः ।

तत्र लुकि भुविधिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

तत्र लुकि भुविधिरपि प्राप्नोति स प्रतिषेधः । अस्ति हन्ति* । श्रौ [६.१.१०] इति द्विवचनं प्राप्नोति ॥

न वा पृथक्सञ्ज्ञाकरणात् ॥ ७ ॥

१० न वैष दोषः । किं कारणम् । पृथक्सञ्ज्ञाकरणात् । पृथक्सञ्ज्ञाकरणसामर्थ्या-
ल्लुकि भुविधिर्न भविष्यति ॥ तस्माददर्शनसामान्याल्लोपसञ्ज्ञा लुमत्सञ्ज्ञा अवगाहते ।
यथेय तर्ह्यदर्शनसामान्याल्लोपसञ्ज्ञा लुमत्सञ्ज्ञा अवगाहते एव लुमत्सञ्ज्ञा अपि लोपसञ्ज्ञा-
मवगाहेरन् । तत्र को दोषः । अगोमती गोमती सपञ्चा गोमतीभूता† । लुक्कदितलुकि
[१.२.४९] इति डीपो लुक्प्रसज्येत । ननु चात्रापि न या पृथक्सञ्ज्ञाकरणादित्येव
१५ सिद्धम् । यथैव तर्हि पृथक्सञ्ज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुमत्सञ्ज्ञा लोपसञ्ज्ञा नावगाहन्ते एव
लोपसञ्ज्ञापि लुमत्सञ्ज्ञा नावगाहेत । तत्र स एव दोषो लुक्पुपसख्यानमिति । अस्त्य-
न्यल्लोपसञ्ज्ञायाः पृथक्सञ्ज्ञाकरणे प्रयोजनम् । किम् । लुमत्सञ्ज्ञाश्च यदुच्यते तल्लो-
पमात्रे मा भूदिति ॥

लुमति प्रतिषेधाद्वा ॥ ८ ॥

२० अथवा यदयं न लुमताङ्गस्य [१.१.६३] इति प्रतिषेधः शास्ति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यो भवति लुकि प्रत्ययलक्षणमिति ॥

सतो निमित्ताभावात्पदसञ्ज्ञाभावात् ॥ ९ ॥

सन्प्रत्ययो येषां कार्याणामनिमित्त† राज्ञः पुरुष इति स लुमोऽप्यनिमित्तं
स्यात् राजपुरुष इति । अस्तु तस्या अनिमित्तं या स्यादौ पदमिति‡ पदसञ्ज्ञा या
२५ तु घृचन्त पदमिति** पदसञ्ज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यय आसीदनया भविष्यत्य-

नया न भविष्यतीति । तुम् इदानीं प्रत्यये यावत् एवात्रधे स्यादौ पदमिति पदसज्ञा-
तावत् एवात्रधे सुबन्त पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन यजादिपरतेति कृत्वा
भसज्ञा प्राप्नोति* ॥

तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति ॥ १० ॥

तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते । क । परिवीरिति । किं कारणम् । ५
एकयोगलक्षणत्वात् । एकयोगलक्षणे तुग्दीर्घत्वे । इह तुम् प्रत्यये सर्वानि प्रत्यया-
भ्यानि कार्यानि पर्यवपन्नानि भवन्ति । तान्येतेन प्रत्युत्थाप्यन्ते । अगेनैव तुग्ने-
नैव च दीर्घत्वमिति । तदेकयोगलक्षणं भवति । एकयोगलक्षणानि च न प्रकल्पन्ते ॥

सिद्धं तु स्थानिसज्ञानुद्देशादान्यभाव्यस्य ॥ ११ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । स्थानिसज्ञान्यभूतस्य भवतीति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति । 10
सत्तामात्रमनेन क्रियते । यथाप्राप्ते तुग्दीर्घत्वे भविष्यति ॥ तद्वक्तव्यं भवति । यद्य-
प्येतदुच्यते ऽयवैतर्हि स्थानिवद्भावो नारभ्यते । स्थानिसज्ञान्यभूतस्यानल्लिधाविति
यक्ष्यामि । यद्येवमाडो यमहन आत्मनेपदं भवतीति† हन्तेरेव स्याद्ध्येः स्यात् । न
हि काचिद्वन्ते सज्ञास्ति या वधेरतिदिश्येत । हन्तेरपि सज्ञास्ति । का । हन्तिरेव ।
कथम् । स रूपशब्दस्याशब्दसज्ञा [११ ६८] इति वचनात्स्य रूपशब्दस्य सज्ञा 15
भवतीति हन्तेरपि हन्ति सज्ञा भविष्यतीति ॥

भसज्ञाडीप्फगोरात्वेषु च सिद्धम् ॥ १२ ॥

भसज्ञाडीप्फगोरात्वेषु च सिद्धं भवति ॥ भसज्ञा । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ।
प्रत्ययलक्षणेन यच्चि भम् [१४ १८] इति भसज्ञा प्राप्नोति । स्थानिसज्ञान्यभूत-
स्यानल्लिधाविति यत्रान भवति ॥ डीप् । चित्राया जाता चित्रार्थः । प्रत्ययलक्षणे- 20
नाणन्तादितीकारः प्राप्नोति† । स्थानिसज्ञान्यभूतस्यानल्लिधाविति वचनाच्च भवि-
ष्यति ॥ फ् । यतण्डी** । प्रत्ययलक्षणेन यजन्तादिति फ् प्राप्नोति†† । स्थानि-
सज्ञान्यभूतस्यानल्लिधाविति वचनाच्च भवति ॥ गोरात्वम् । गामिच्छति गयति‡ ।
प्रत्ययलक्षणेनाम्यौतोऽशसो [६ १९३] इत्यात्स्य प्राप्नोति । म्यानि सज्ञान्यभूत-
स्यानल्लिधाविति वचनाच्च भवति ॥

तस्य दोषो ङीनकारलोपेऽन्वेष्टव्यः ॥ १३ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो ङी नकारलोपः । आर्त्ते चर्मन् लोहिते चर्मन् । प्रत्ययलक्षणेन यचि भम् [१.४.१८] इति भसज्ञा सिद्धा भवति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्लिधायिति वचनात् प्राप्नोति ॥ इत्त्वम् । आशीः† । प्रत्ययलक्षणेन हली-
 5 तीत्य सिद्धं भवति† । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्लिधायिति वचनात् प्राप्नोति ॥ इम् । अतृणेट्‡ । प्रत्ययलक्षणेन हलीतीप्सिद्धो भवति¶ । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्लिधायिति वचनात् प्राप्नोति ॥ सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावस्तुर्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति । नैपदोपः । वक्ष्यत्यत्र परिहारम् । इहापि परिवीरिति शास्त्रपरविप्रतिषेधेन पर-
 10 त्वादीर्घत्वं भविष्यति ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनमपृक्तशिलोपे नुममामौ गुणवृद्धिर्दीर्घत्वेमडाद्भ्रम्विधयः ॥ १४ ॥

अपृक्तलोपे शिलोपे च कृते** नुममामौ गुणवृद्धिर्दीर्घत्वमिमडाटो भ्रम्विधिरिति प्रयोजनानि ॥ नुम् । अग्रे व्री ते याजिना व्री पधस्या । ता ता पिण्डा-
 15 नाम†† । नुम् ॥ अमामौ । हे ङङ्वन् अनङ्वान्‡‡ ॥ गुणः । अधोक् अलेट्‡‡ ॥ वृद्धिः । न्यमाट्¶ ॥ दीर्घत्वम् । अग्रे व्री ते याजिना व्री पधस्या । ता ता पिण्डा-
 नाम¶¶ ॥ इम् । अतृणेट् ॥ अडाटौ । अधोक् अलेट् । पेयः औन.††† ॥ भ्रम्विधिः । अभिनोञ्च अञ्चिनोञ्च††† ॥ अपृक्तशिलोपयोः कृतयोरेते विधयो न प्राप्नुयन्ति । प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति ॥ नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । स्मृतिप्रमाणेनाव्येतानि सिद्धानि ।
 20 न सिध्यन्ति । आदेशः स्थानिप्रदित्युच्यते न च लोप आदेशः । लोपो ऽप्यादेशः । कथम् । आदिष्यते यः स आदेशः । लोपो ऽप्यादिष्यते । दोषः खलपि स्यादादि लोपो नादेशः स्यात् । इत्यत्रः परस्मिन्पृत्रविधौ [१.१.५७] इत्येतस्य भृशितानि लोप उदाहरणानि तानि न स्युः ॥ यत्र तार्दं स्थानिप्रद्रावो नास्ति तदर्थमय योगो यक्तव्यः । क च स्थानिप्रद्रावो नास्ति । यो अत्रिधिः । किं प्रयोजनम् । प्रयोजन-
 25 ङीनकारलोपेऽन्वेष्टव्यः ॥

* ०१.१८ † ०१.१९ ‡ १४ १४ § ११ १८ ¶ ०१ ०२ ** ०१ १८, ००
 †† ०१ ०१ ‡‡ ०१ ०१, १८ § ०१ ०१ ¶ ०१ ११
 *** १४ ८ ††† १४ १४, ०१ ‡‡‡ ११ ०१

भसज्ञाटीप्फगोरात्वेषु च दोषः ॥ १९ ॥

भसज्ञाटीप्फगोरात्वेषु दोषो भवति ॥ भसज्ञायां तावन्न दोषः । आचार्यप्र-
वृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन भसज्ञा भवतीति यदयं न डिसबुद्धोः [८.२.८]
इति डौ प्रतिषेधं ज्ञास्ति ॥ डीप्यापि नैवं विज्ञायते ऽणन्तादकारान्तादिति । कथ
तर्हि । अण्यो ऽकार इति ॥ प्ले ऽपि नैवं विज्ञायते यवन्तादकारान्तादिति । कथ
तर्हि । यण्यो ऽकार इति ॥ गोरात्वे ऽपि नैव विज्ञायते ऽभ्यचीति । कथ तर्हि ।
अच्यमीति ॥ प्रयोजनान्यपि तर्हि तानि न सन्ति । यत्ताप्रदुच्यते डौ नकारलोप इति
क्रियत एतद्व्यास एव न डिसबुद्धोरिति ॥ इत्थमपि । वक्ष्यत्येतत् । शास इत्थं
आशासः क्वाचिति* ॥ इम्बिधिरपि । हलीति निवृत्तम् । यदि हलीमि निवृत्तं तृणानि
भवापि प्राप्नोति । एव तर्धचि मेत्यप्यनुवर्तय्यते ॥ न तर्हीदानीमय योगो वक्तव्यः । 10
यक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । प्रत्यय गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् ।
शब्द गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति । किं प्रयोजनम् । शोभना दृषदो
ऽस्य सुवृषद्वाङ्मणः † । सोर्मनसी अलोमोपसी [६.२.११७] इत्येव स्वरो मा भूदिति ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ १ । १ । ६३ ॥

लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

15

लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । एकपदस्वरे च लुमता
लुमे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् ॥ किमविशेषेण । नेत्याह ।

सर्वामन्त्रितसिज्जुस्स्वरवर्जम् ॥ २ ॥

सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिज्जुस्स्वरं च वर्जयित्वा ॥ सर्वस्वर । सर्वस्त्वोमः
सर्वश्रुतः ‡ । सर्वस्य लुपि [६.१.१९१] इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ आमन्त्रित- 20
तस्वर । सार्वरागच्छ । सप्तागच्छत । आमन्त्रितस्य च [६.१.१९८] इत्याद्युदात्तत्वं
यथा स्यात् ॥ सिज्जुस्स्वर । मा हि दाताम् । मा हि धाताम् । आदिः सिचो
ऽन्यतरस्याम् [६.१.१८७] इत्येव स्वरो यथा स्यात् ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं जिनिक्लिङ्गि स्वराः ॥ ३ ॥

जिनिक्लिङ्गस्वरा लुकि प्रयोजयन्ति । गर्गा वत्साः । विदाः सर्गाः । उट्ट्रीनाः 25

वामरज्जुः* । जिनीत्याहुदात्तत्वं मा भूदिति† । इह च अवयवैकितः [६१.१६५]
इत्यन्तोदात्तत्वं मा भूदिति ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ ४ ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयोजनम् । पथिप्रियः मथिप्रियः‡ । पथिमथोः
६ सर्वनामस्थाने [६.१.१९९] इत्येव स्वरो मा भूदिति ॥

अहो रविधौ ॥ ५ ॥

अहो रविधाने लुमता लुमे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । अहर्ददाति ।
अहर्भुङ्क्ते । रोऽष्टुपि [८.२.६९] इति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो मा भूदिति ॥

उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ ॥ ६ ॥

- 10 उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुमे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् ।
परमवाचा परमवाचे । परमगोदुहा परमगोदुहे । परमश्रालिहा परमश्रालिहे । पदस्य
[८.१.१६] इति प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि** मा भूवन्निति ॥ अपदादिविधाधि-
ति किमर्थम् । दधिसेचौ दधिसेचः । सात्पदाष्टोः [८.३.१११] इति प्रतिषेधो यथा
स्यात् ॥ यद्यपदादिविधाधित्युच्यत उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेत । तत्र को दोषः ।
15 कर्णो वर्णलक्षणान् [६.२.११२] इत्येवमादित्रिभिर्न सिध्यति ॥ यदि पुनर्नलोपा-
दिविधौ भ्रूयन्ते।† लुमता लुमे प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्युच्येत । नैथ शक्यम् । इह
च राजकुमार्यो राजकुमार्य इति शाकलं‡‡ प्रसज्येत । नैव दोषः । यदेतत्सिति
शाकलं नेत्येतत्प्रत्यये शाकलं नेति वक्ष्यामि§§ । यदि प्रत्यये शाकलं नेत्युच्यते
दधि अधुना मधु अधुना¶¶ अत्रापि न प्रसज्येत । प्रत्यये शाकलं न भवति । कस्मिन् ।
20 यस्माद्यः प्रत्ययो विहित इति ॥ इह तर्हि परमदिया परमदिये दिय उन् [६.१.१३१]
इत्युच्यं प्राप्नोतीति ॥ अस्तु तर्ह्यधिकारेण । ननु चोक्तमुत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेतेति ।
ययनादुत्तरपदाधिकारो भविष्याति ॥

- तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अनुयुतिः करिष्यते । इदमस्ति यस्मान्नवयय-
विधिभ्यदादि प्रत्यये ङ्गम् [१.४.१३] । यामिङ्गन्तं पदम् [१.४] । यस्मात्पुनर्द्विभि-
25 त्पदादि भ्रूयन्ते च । नः कये [१.५] । नान्तं कये पदसप्तं भवति यस्मात्पुनर्द्विभि-
पदन्तं च । गिति च [१.६] । सिति च पुनं पदमष्टं भवति यस्मात्पुनर्द्विभि-
पदन्तं च । गिति च [१.६] । सिति च पुनं पदमष्टं भवति यस्मात्पुनर्द्विभि-
पदन्तं च । गिति च [१.६] । सिति च पुनं पदमष्टं भवति यस्मात्पुनर्द्विभि-

सुबन्तं च । स्वादिप्सर्वनामस्थाने [१७] । स्वादिप्सर्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति
यस्मात्स्वादिविधिस्तदादि सुबन्तं च । यन्नि भम् [१८] । यजादिप्रत्यये पूर्वं भं भव-
ति यस्माद्यजादिविधिस्तदादि सुबन्तं च ॥ इह तर्हि परमवाक् असर्वनामस्थान
इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अस्तु तस्याः प्रतिषेधो या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा या तु
सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यय आसीदनया भविष्यत्यनया
न भविष्यतीति । तुम् इदानीं प्रत्यये यावत् एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत्
एवावधेः सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वेति कृत्वा
प्रतिषेधाच्च बलीयांसो भवन्तीति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यम-
तिषेधः सर्वनामस्थाने नेति । किं तर्हि । पर्युदासो ज्यं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति ।
सर्वनामस्थाने ऽज्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पुर्वेण च प्राप्नोति ॥ 10
अप्राप्तेर्वा । अथयानन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा
भरति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा
प्राप्तिं याधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती याधितुम् ॥ यद्येवं परमवाचौ परमवाच
इति सुप्रिडन्तं पदमिति पदसंज्ञा प्राप्नोति । एव तर्हि योगविभागः करिष्यते । स्वादिपु
पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः सर्वनामस्थाने ऽयचि । पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततो भम् । भसंज्ञं 15
भवति यजादावसर्वनामस्थान इति ॥ यदि तर्हि सायपि पदं भवत्येव । भुतविकारे
पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति । इह मा भूत् भद्रं करोषि गीरिति तस्मिन्क्रियमाणे ऽपि
प्राप्नोति । वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् ॥ इह तर्हि दधितेचौ दधितेचः सात्पदा-
चोरिति पदादिलक्षणः पत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेव पदस्यादिः पदादिः
पदादेनेति । कथं तर्हि । पदादादिः पदादिः पदादेनेत्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । 20
इहापि प्रसज्येत । ऋक्षु वाक्षु त्वक्षु कुमारीषु किशोरीष्विति । सान्प्रतिषेधो ज्ञापकः
स्वादपु पदत्वेन येषां पदसंज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति ॥ इह तर्हि बहुसेचौ
बहुसेचः । बहुजयं प्रत्ययः । अत्र पदादादिः पदादिः पदादेनेत्युच्यमाने ऽपि न
सिध्यति । एवं तर्ह्युत्तरपदत्वे च पदादिनिधौ तुमता तुमे प्रत्ययलक्षणं भवतीति
वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति पदादिविधावेव न पदान्तविभाविति ॥ कथं 25
बहुसेचौ बहुसेचः । बहुचपूर्वस्य च पदादिविधावेव न पदान्तविभाविति ॥

इन्द्रे ऽन्त्यस्य ॥ ७ ॥

इन्द्रे ऽन्त्यस्य तुमता तुमे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । वाक्स्वच्छानम् ॥

इह अभूवच्चिति* प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति† ।

सिच उसो असङ्ग आकारप्रकरणात् ॥ ८ ॥

सिच उसो असङ्गः । किं कारणम् । आकारप्रकरणात् । आतः [३.४.११०]
इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । आत एव न सिज्जुगन्ताच्चान्यस्मात्सिज्जुगन्तादिति ॥
५ इह इति युष्मत्पुत्रो ददाति इत्यस्मत्पुत्रो ददातीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोः
पठोचतुर्यार्थद्वितीयास्ययोर्याच्चायौ [८.१.२०] इति याच्नाच्चादयः प्राप्नुवन्ति ।

युष्मदस्मदोः स्थग्रहणात् ॥ ९ ॥

स्थग्रहणं तत्र क्रियते तच्छ्रूयमाणविभक्तिविशेषणं विज्ञास्यते । अस्त्यन्यत्स्थग्र-
हणस्य प्रयोजनम् । किम् । सविभक्तिकरय याच्नाच्चादयो यथा स्युरिति । नैतदस्ति
१० प्रयोजनम् । पदस्य [१६] इति वर्तते विभक्त्यन्तं च पदं तत्रान्तरेणापि स्थग्रहणं
मविभक्तिरस्यैव भविष्यति । भवेत्तिदं यत्र विभक्त्यन्तं पदं यत्र तु एतत्तु विभक्त्यो
पदं तत्र न सिध्यति । गामो यां दीयते । गामो नौ दीयते । जनपदो यां दीयते ।
जनपदो नौ दीयते । सर्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते तेन सविभक्तिरस्यैव भविष्यति ॥
इह चक्षुःकामं याजयांनकागेति§ तिङतिङः [८.१.२८] इति तस्य च निघातस्त-
१५ र्गाद्यानिघातः प्राप्नोति ।

आगि ङितोपात्तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः ॥ १० ॥

आगि ङितोपात्तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भविष्यति ॥

अङ्गाधिकार इदो विधिप्रतिषेधौ ॥ ११ ॥

अङ्गाधिकार इदो विधिप्रतिषेधो न सिध्यतः । निगमिनं तंतिष्ठस्मि* । अङ्ग-
२० र्गोतीदो विधिप्रतिषेधौ न प्राप्नुतः** ॥

क्रमेर्दधिग्नं च ॥ १२ ॥

किं च । इदम् (विधिप्रतिषेधौ) । नेत्याह । अदोऽपि अं नः पाठिकः । क्रमेण दीप-
त्यम् । उपक्राम संक्रामेति†† ॥

१२ विधिप्रतिषेधौ युगता नृप प्रत्ययभेदेन मतानि विनिश्चिन्यत न भवति ।

यदि पुनर्न लुमता तस्मिन्नित्युच्येत । अथ न लुमता तस्मिन्नित्युच्यमाने किं सिद्ध-
मेतद्भवतीदो विधिप्रतिषेधौ क्रमेर्दर्शित्वं च । वाढं सिद्धम् । नेदो विधिप्रतिषेधौ
परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । सकारादाविति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् । न
खत्वपि क्रमेर्दर्शित्वं परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । शितीति तद्विशेषणं परस्मै-
पदग्रहणम् ॥

न लुमता तस्मिन्निति चेद्वनिणिडादेशास्तलोपे ॥ १३ ॥

न लुमता तस्मिन्निति चेद्वनिणिडादेशास्तलोपे न सिध्यन्ति । अवधि भवता
इत्युः । अगायि भवता मामः । अध्यगायि भवतानुयाकः । तलोपे कृते* लुडीति
हनिणिडादेशा न प्राप्नुयन्ति† ॥ नैष दोषः । न लुडीति हनिणिडादेशा उच्यन्ते ।
किं तर्हि । आर्धधातुक इति तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणम् ॥ इह च सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः 10
सर्वस्य लुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । तथापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । न लुम-
ताङ्गस्येत्येव सिद्धम् । कथम् । न लुमता लुप्ते ङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं
तर्हि । यो ङ्सा लुमता लुप्यते तस्मिन्त्यदङ्ग तस्य यत्कार्यं तच्च भवति । एवमपि
सर्वस्वरो न सिध्यति । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः ॥

अलो ऽन्त्यात्पूर्वं उपधा ॥ १ । १ । ६५ ॥

15

किमिदमल्पग्रहणमन्त्यविशेषणम् । एव भविनुमर्हति ।

उपधासंज्ञायामल्पग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

उपधासंज्ञायामल्पग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । संघातस्यो-
पधासंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । शास इदङ्हलो [६४.३४] शिष्टा शिष्ट ।
संघातस्येत्येवं प्राप्नोति ॥ यदि पुनरलन्त्यादित्युच्येत । एवमप्यन्त्यो प्रविशेपितो 20
भवति । तत्र को दोषः । संघातादपि पूर्वस्योपधासंज्ञा प्रसज्येत । तत्र को दोषः ।
शास इदङ्हलो शिष्टः शिष्टवान् । अकारस्येत्त्व प्रसज्येत । सूत्रं च भिद्यते ॥
यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमुपधासंज्ञायामल्पग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेध
इति । नैष दोषः । अन्त्यविज्ञानात्सिद्धम् । सिद्धमेतत् । कथम् । अलोऽन्त्यस्य
विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति† ।

25

अन्त्यविज्ञानात्सिद्धिमिति चेन्नानर्थके ऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ २ ॥

अन्त्यविज्ञानात्सिद्धिमिति चेत्तत्र । किं कारणम् । नानर्थके ऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । अनर्थके ऽलोऽन्त्यविधिर्नित्येपा परिभाषा कर्तव्या । किमविशेषेण । नेत्याह । अनभ्यासविकारे । अभ्यासविकारान्वर्जयित्वा । मृञ्जामित् [७.४.७६] अर्तिपि-
५ पत्योश्च [७७] इति ॥ कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यात इतौ* ॥ ३ ॥

अन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्न भवतीति न दोषो भवति ॥ नैतद-
स्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नान्त्यस्य पररूप भवतीति यदय नान्ते-
तस्यान्त्यस्य तु वा [६.१.९९] इत्याह ॥

10

घ्वसोरेद्वायभ्यासलोपश्च ॥ ४ ॥

घ्वसोरेद्वायभ्यासलोपश्च [६.४.११९] इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थके ऽलोऽन्त्य-
विधिर्नैति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्सर्वस्य
भविष्यति ॥ अथवा शिलोपः कारिष्यते स शित्सर्वस्येति^१ सर्वादेशो भविष्यति ।
स तर्हि शकारः कर्तव्य । न कर्तव्य । क्रियते न्यास एव । द्विशकारको निर्देशः ।
15 घ्वसोरेद्वायभ्यासलोपश्चेति ॥

आपि लोपो ऽलो ज्ञाचि ॥ ५ ॥

तिष्ठति सूत्रम् ‡ । अन्यथा व्याख्यायते । आपि हलि लोप इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति ।
अनर्थके ऽलोऽन्त्यविधिर्नैति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अन-
एव लोपं गद्याभि । नदनो वरणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क
20 प्रकृतम् । अनाप्यकः [७.२.१२२] इति । नद्रे प्रथमानिर्दिष्टं पठौनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।
नलीत्येपा तत्प्रत्यक्षिति प्रथमायाः पठौ प्रकल्पयिष्यति नस्मिति निर्दिष्टे पुर्यस्य
[१.१.६६] इति ॥

अत्र लोपो ऽभ्यासस्य ॥ ६ ॥

अत्र लोपो ऽभ्यासस्य [७.४.५८] इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । नानर्थके ऽलोऽन्त्यवि-
२० षित्ति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रप्रवृत्तिसामर्थ्यात्तार्थस्य

भविष्यति ॥ अस्त्यन्यद्वप्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । सप्तधिकारो ज्ञेक्ष्यते । इह
मा भूत् । दधौ ददौ । अन्तरेणाप्यत्रप्रहणं सप्तधिकारमपेक्षिष्यामहे ॥ संस्तर्हि
सकारादिरपेक्ष्यते सनि सकारादाविति । इह मा भूत् । जिज्ञापयिषति । अन्तरेणा-
प्यत्रप्रहणं सन् सकारादिमपेक्षिष्यामहे ॥ प्रकृतयस्तर्ह्यपेक्ष्यन्ते । एतासां प्रकृतीनां
लोपो यथा स्यात् । इह मा भूत् । पिपक्षति वियक्षति । अन्तरेणाप्यत्रप्रहणमेताः 5
प्रकृतीरपेक्षिष्यामहे ॥ विषयस्तर्ह्यपेक्ष्यते । मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा [७४.५७]
इति । इह मा भूत् । मुमुक्षति गामिवि । अन्तरेणाप्यत्रप्रहणमेतं विषयमपेक्षिष्या-
महे । कथम् । अकर्मकस्येत्युच्यते तेन यत्रैवायं मुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति ॥
तस्मात्तार्थोऽनया परिभाषया नानर्थकेऽलोऽन्त्याविधिरिति ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्वोऽलुपधेति वा ॥ ७ ॥

10

अथवा व्यक्तमेव पठितव्यमलोऽन्त्यात्पूर्वोऽलुपधासंज्ञो भवतीति ॥ तत्सर्हि
वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

अवचनाल्लोकविज्ञानास्तिद्धम् ॥ ८ ॥

अन्तरेणापि वचनं लोकविज्ञानास्तिद्धमेतत् । तद्यथा । लोकेऽमीषां ब्राह्मणा-
नामन्त्यात्पूर्वं आनीयतामित्युक्ते ययाजातीयकोऽन्त्यस्तथाजातीयकोऽन्त्यात्पूर्वं 15
आनीयते ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ १ । १ । ६६ ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ १ । १ । ६७ ॥

किमुदाहरणम् । इह तावत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । इको यणचि [६.१.७७]
इष्यथ माध्वत्र । इह तस्मादित्युत्तरस्येति । द्यन्तरूपसर्गेभ्यो ऽप ईङ् [६.३.९७] 20
हीपम् अन्तरीपम् समीपम् ॥ अन्यथाजातीयकेन शब्देन निर्देशः क्रियते अन्यथा-
जातीयक उदाह्रियते । किं तर्मुदाहरणम् । इह तावत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति
तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकौ [४.३.२] इति । तस्मादित्युत्तरस्येति तस्माच्छो
नः पुंसि [६.१.१०३] इति ॥ इदं चाप्युदाहरणमिको यणचि द्यन्तरूपसर्गेभ्यो ऽप
ईदिति । कथम् । सर्वनामायं निर्देशः क्रियते सर्वनाम च सामान्यवाचि । तत्र 25
नामान्ये निर्दिष्टे निशेषा अप्युदाहरणाणि भवन्ति ॥ किं पुनः सामान्यं नो वा

विशेषः । गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः । न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्य भवति
 गौर्विशेषो भवति । भवति च । यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो विशेषो ऽपि
 सामान्यं सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते । प्रकल्पेते च । कथम् । विवक्षातः । यदास्य गौः
 सामान्येन विवक्षितो भवति कृष्णो विशेषत्वेन तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः ।
 ५ यदा कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन विवक्षितस्तदा कृष्णः
 सामान्यं गौर्विशेषः ॥ अपर आह । प्रकल्पेते च । कथम् । पितापुत्रवत् ।
 तद्यथा । स एव कंचित्पति पिता भवति कंचित्पति पुत्रो भवति । एवमिहापि स एव
 कंचित्पति सामान्यं कंचित्पति विशेषः ॥ एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्तरक्ता
 भवन्ति ये सर्वनाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यते ॥ अथ किमर्थ-
 १० मुपसर्गेण निर्देशः क्रियते । शब्दे सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यादर्थं मा
 भूत् । जनपदे अतिशायन इति* । किं गतमेतदुपसर्गेणाहोस्विच्छब्दाधिक्रियादार्था-
 धिम्यम् । गतमित्याह । कथम् । निरयं बहिर्भावे वर्तते । तद्यथा । निष्क्रान्तो
 देशाच्चिर्देशः । बहिर्देश इति गम्यते । शब्दश्च शब्दाद्बहिर्भूतो ऽर्थो ऽबहिर्भूतः ॥
 अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम् ।

15

निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् ॥ १ ॥

निर्दिष्टग्रहणं क्रियत आनन्तर्यार्थम् । आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात् । इको
 यणचि । दध्यञ् मध्यञ् । इह मा भूत् । समिधौ समिधः । दृषदौ दृषदः ॥
 किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

20

तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषाच्चियमार्थं वचनं दध्युदकं
 पचत्योदनम् ॥ २ ॥

तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषाच्चियमार्थो ऽयमारम्भः । माने देय-
 दत्तः । पूर्वः पर इति संदेहः । पामादेयदत्तः । पूर्वः पर इति संदेहः । एवमिहापीको
 यणनि । दध्युदकं पचत्योदनम् । उभाविकानुभाषणौ । अत्र पूर्वस्यानि परस्येति
 संदेहः । तिङ्तिङः [८.१.२८] इत्यतिङः पूर्वस्यातिङः परस्येति संदेहः । इव्यंते
 25 पाश्चानि पूर्वस्य स्यावतिङः परस्येति तद्वान्तरेण यत् न सिध्यतीति नियमार्थं यत्न-
 नम् । एवमपेक्षितमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अथ यत्रोभयं
 निर्दिश्यते किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवत्याहोस्वित्परस्येति ॥

उभयनिर्देशो विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशः ॥ ३ ॥

उभयनिर्देशो विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनमतो लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे ॥ ४ ॥

वक्ष्यति तास्यादिभ्यो ऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशो ऽभ्यस्तसिजर्थ इति* । तस्मिन् क्रियमाणे तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वाधातुकस्य लसार्वाधातुके परतस्तास्यादीनामिति † सदेहः । तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वाधातुकस्य ॥

बहोरिष्ठादीनामादिलोपे ॥ ५ ॥

बहोरुत्तरेषामिष्टेमेयसामिष्टेमेयःसु परतो बहोरिति संदेहः† । बहोरुत्तरेषामिष्टेमेयसाम् ॥

गोतो णित्‡ ॥ ६ ॥

10

गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्वनामस्थाने परतो गोत इति संदेहः । गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य ॥

रुदादिभ्यः सार्वाधातुके§ ॥ ७ ॥

रुदादिभ्यः परस्य सार्वाधातुकस्य सार्वाधातुके परतो रुदादीनामिति संदेहः रुदादिभ्यः परस्य सार्वाधातुकस्य ॥

15

आने भुगीदासः¶ ॥ ८ ॥

आस उत्तरस्यानस्थाने परत आस इति संदेहः । आस उत्तरस्यानस्य ॥

आमि सर्वनामः सुद्** ॥ ९ ॥

सर्वनाम उत्तरस्याम आमि परतः सर्वनाम इति संदेहः । सर्वनाम उत्तरस्यामः ॥

घोर्दित्याण्णद्याः†† ॥ १० ॥

20

नया उत्तरेषां डितां डित्सु परतो नया इति संदेहः । नया उत्तरेषां डिताम् ॥

याडापः‡‡ ॥ ११ ॥

आप उत्तरस्य डितो डिति परत आप इति संदेहः । आप उत्तरस्य डितः ॥

उमो ह्रस्वादचि ऊमुणित्यम् ॥ १२ ॥

उम उत्तरस्याचो अचि परतो उम इति संदेहः । उम उत्तरस्याचः ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशावनकाशत्वादविप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तो अयं विप्रतिषेधः । सर्वत्रैवात्र कृत-

५ सामर्थ्या सप्तम्यकृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति ॥

यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः ॥ १४ ॥

यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः । यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी
कर्तव्या । यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्तव्या ॥ स तर्हि तथा
निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । अनेनैव प्रकृतिर्भविष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे
१० पूर्वस्य षष्ठी । तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी ॥ तत्तर्हि षष्ठीमहर्ण कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।
प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । षष्ठी स्थानेयोगा [१.१.४९] इति ॥

प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभावः ॥ १५ ॥

प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याभावः । उक्तं चैतन्नियमार्थो ज्यमारम्भ इति ॥ प्रत्य-
यविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पकाः स्युः । तत्र को दोषः । गुप्तिज्जिह्वः सन्
१५ [३.१.५] । गुप्तिज्जिह्व इत्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मादि-
त्युत्तरस्येति । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतः समः सन्नेव
भविष्यति । नैव शक्यम् । इत्संज्ञा न प्रकल्पेत । उपदेश इतीत्सशोध्यते ॥

प्रकृतिविकाराध्यवस्था च ॥ १६ ॥

प्रकृतिविकारयोध व्ययस्था न प्रकल्पते । इको यणचि । अचीत्येषा सप्तमी यणिति
२० प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्णस्येति ॥

सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकृतिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्रैव षष्ठी प्राप्नोति । तास्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी
तत्सार्वभानुक इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मादित्युत्तरस्येति । तथा तत्सार्व-
भानुक इत्येषा सप्तमी तास्यादिभ्य इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे
२५ पूर्णस्येति । तत्र को दोषः । तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः । उभयोः कार्ये तत्र प्राप्नोति ॥ नैव

दोषः । यत्तावदुच्यते प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभाव इति मा भून्नियमः । सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य । यावता सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यत एवं पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य नोत्सहते सप्तमीनिर्दिष्टे परस्य कार्यं भवितुं नापि पञ्चमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ यदप्युच्यते प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युरिति सन्तु प्रकल्पिकाः । ननु चोक्तं शुभिज्जिह्वः सन्नित्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मादित्युत्तरस्येति । परिहृतमेतन्न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतः सप्तः सन्नेव भविष्यतीति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमित्संज्ञा न प्रकल्पे-
तोपदेश इतीत्संज्ञोच्यत इति । स्यादेव दोषो यदीत्संज्ञादेशं प्रतीक्षेत । तत्र खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृत आदेशो भविष्यति । उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यते ।
अथवा नानुत्पन्ने सनि प्रकृष्ट्या भवितव्यं यदा चोत्पन्नः संस्तदा कृतसामर्थ्या पञ्च- 10
मीति कृत्वा प्रकृष्टिर्भविष्यति ॥ यदप्युच्यते प्रकृतिविकाराव्ययस्या चेति तत्रापि कृता प्रकृतौ षष्ठीक इति विकृतौ प्रथमा यणिति यत्र च नाम सौत्री षष्ठी नास्ति तत्र प्रकृष्ट्या भवितव्यम् । अथवास्तु सावदिको यणचीति यत्र नाम सौत्री षष्ठी । यदि वेदानामीचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतो यणो यणेव भवि- 15
ष्यति ॥ यदप्युच्यते सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकृष्टिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इत्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति यदयमेकः पूर्वप-
रमोः [६.१.८४] इति पूर्वपरमहण करोति ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ १ । १ । ६८ ॥

रूपग्रहणं किमर्थं न स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीत्येव रूपं शब्दस्य तज्ज्ञा भवि- 20
ष्यति । न ह्यन्यत्स्वं शब्दस्यास्त्यन्यदतो रूपात् । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽस्त्यन्यद्रूपात्स्वं शब्दस्येति । किं पुनस्तत् । अर्थः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अर्थग्रहणे नानर्थकस्येत्येषा परिमाणा न कर्तव्या भवति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

शब्देनार्थगतैरर्थस्यासंभवासद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम् ॥ १ ॥ 25

शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते । नामानय दध्यशानेत्यर्थ आनीयते अर्थश्च भुज्यते । अर्थस्यासंभवात् । इह व्याकरणे अर्थं कार्यस्यासंभव । अपरेर्दृक् [४.२.३३] इति

न शक्यते ऽङ्गारेभ्यः परो ढक्कृतम् । शब्देनार्थगतेरर्थस्यासंभवाद्यावन्तस्तद्वाचिनः
शब्दास्तावद्भ्यः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति । इष्यते च तस्मादेव स्यादिति तच्चान्तरेण
यत्नं न सिध्यतीति तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः ॥ २ ॥

५ न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः । शब्दपूर्वको
ह्यर्थस्य संप्रत्ययः । आतथ शब्दपूर्वको यो अपि ह्यसावाह्यते नाम्ना नाम यदानेन
नोपलब्धं भवति तदा पृच्छति किं भवानाहेति । शब्दपूर्वककार्यस्य संप्रत्यय इह च
व्याकरणे शब्दे कार्यस्य संभवो ऽर्थे ऽसंभवस्तस्मादर्थनिवृत्तिः । तस्मादर्थनिवृत्ति-
र्भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमशब्दसंज्ञेति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । दाधा प्य-
१० दाप् [१.१.२०] तरप्रमपौ घः [२९] इति ।

संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं वचनप्रामाण्यात् ॥ ३ ॥

संज्ञाप्रतिषेधधानर्थकः । शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिः कस्माच्च भवति । वचन-
प्रामाण्यात् । शब्दसंज्ञावचनसामर्थ्यात् ॥ ननु च वचनप्रामाण्यात्संज्ञिनां संप्रत्ययः
स्यात्स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञायाः । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
१५ शब्दसंज्ञायां न स्वरूपविधिर्भवतीति यदयं प्लान्ता पट् [१.१.२४] इति प्रकारा-
न्तायाः संख्यायाः पट्संज्ञां ज्ञास्ति । इतरथा हि वचनप्रामाण्याच्च नकारान्तायाः
संख्यायाः संप्रत्ययः स्यात्स्वरूपग्रहणाच्च प्रकारान्तायाः । नैतदस्ति ज्ञापकं न हि
पकारान्ता संज्ञा । का तर्हि । डकारान्ता । असिद्धं जश्त्वं तस्यासिद्धत्वात्पका-
रान्ता ॥ मन्वाद्यर्थे तर्हीदं वक्तव्यम् । मन्त्र कचि यजुपीति यदुच्यते तन्मन्त्रशब्द
२० ऋक्शब्दे च यजुःशब्दे च मा भूत् ।

मन्वाद्यर्थमिति चेच्छास्त्रसामर्थ्यादर्थगतेः सिद्धम् ॥ ४ ॥

मन्वाद्यर्थमिति चेत्तच्च । किं कारणम् । शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति ।
मन्त्र कचि यजुपीति यदुच्यते मन्त्रशब्द ऋक्शब्दे च यजुःशब्दे च तस्य कार्यस्य
संभवो नास्तीति कृत्वा मन्वादिसहचरितो यो ऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति सात्त्विक्यात् ॥

२५ सिचिद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम् ॥ ५ ॥

निसिद्धेशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयो-

जनम् । वृक्षाद्यर्थम् । विभाषा वृक्षमृग [२४१२] इति । वृक्षन्यग्रोधम् वृक्ष-
न्यग्रोधाः ॥

पितर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् ॥ ६ ॥

विनिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य तद्विशेषाणां च ग्रहणं भवति
स्यस्य च रूपस्येति । किं प्रयोजनम् । स्वाद्यर्थम् । स्त्रे पुपः [३४४०] । स्व- 5
पोप पुप्यति । रैपोपम् विद्यापोपम् गोपोपम् अश्वपोपम् ॥

जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥ ७ ॥

विनिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति । किं प्रयो-
जनम् । राजाद्यर्थम् । सभा राजानमुप्यपूर्वा [२४.२३] । इनसभम् ईश्वरसभम् ।
तस्येन न भवति । राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति । पुप्यमित्रसभा चन्द्रगु- 10
प्तसभा ॥

क्षित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् ॥ ८ ॥

विनिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति ।
किं प्रयोजनम् । मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिमत्स्यमृगान्द्वन्द्वेति [४.४.३५] । मात्स्यिकः ।
तद्विशेषाणाम् । शाफरिकः शाकुलिकः । पर्यायवचनानां न भवति । अजिग्रा 10
न्द्वन्तीति ॥ अस्येकस्य पर्यायवचनस्येप्यते । मीमान्द्वन्द्वेति मेनिकः ॥

अणुदित्सर्वणस्य चाप्रत्ययः ॥ १ । १ । ६९ ॥

अप्रत्यय इति किमर्थम् । सनाशसभिक्ष उ. [३२१६८] । अ सांप्रतिके
[४३९] ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते अप्रत्यय इति । अप्रत्ययादेशादित्किन्मित इति
वक्तव्यम् । प्रत्यय उदाहृतम् । आदेशे । इदम् इद् [५३.३] । इत इह । दिति । 10
लविता लवितुम् । किति । बभूव । मिति । हे अन्धन् । ॥ टितः परिहारः ।
आचार्यमन्त्रिर्जापयति न टिता सर्वगानां ग्रहणं भवतीति यदयं ग्रहो अलिङ्गि दीर्घस्य
शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत्स्यात् । ग्रहो अलिङ्गि दीर्घ एवेति ।
यत्तर्हि वृत्तो वा [७२३८] इति विभाषा शास्ति ॥ सर्वेषामेव परिहारः । भाषणा-
नेन सर्वगानां ग्रहणं नेत्येव न भविष्यति । प्रत्यये भूयान्परिहारः । अनभिधाना- 25

त्प्रत्ययः सवर्णान्न ग्रहीष्यति । यान्ति प्रत्ययः सवर्णग्रहणेन गृहीयान्न तैरर्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह केचित्प्रतीयन्ते केचित्प्रत्याय्यन्ते । ह्रस्वाः प्रतीयन्ते दीर्घाः प्रत्याय्यन्ते । यावद्गुणात्प्रत्याय्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति तावदप्रत्यय इति । कं पुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणेन गृहीयात् । ह्रस्वम् यत्ताधिक्यान्न ग्रहीष्यति । भुत तर्हि गृहीयात् । अनन्त्वान्न ग्रहीष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं ज्ञास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

अण्सवर्णस्येति स्वरानुनासिक्यकालभेदात् ॥ १ ॥

10 अण्सवर्णस्येत्युच्यते । स्वरभेदादानुनासिक्यभेदात्कालभेदाच्चाणसवर्णान्न गृहीयात् । इष्यते च सवर्णग्रहणं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्न न सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात् ॥ २ ॥

तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । अकः सवर्णे दीर्घः [६.१.१०१] इति । किं कारणम् । अनुपदेशात् । यथाजातीयकानां सज्ञा कृता तथाजातीयकानां सप्रत्यायिका स्यात् । ह्रस्वानां च क्रियते ह्रस्वानामेव सप्रत्यायिका स्यादीर्घाणां न स्यात् ॥ ननु च ह्रस्वाः प्रतीयमाना दीर्घान्सप्रत्याययिष्यन्ति ।

ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम् ॥ ३ ॥

ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणः शब्दः संप्रत्यायको भवति न सप्रतीयमानः । 20 तद्यथा । ऋगित्युक्ते सपाठमात्रं गम्यते नारया अर्थो गम्यते ॥ एव तर्हि वर्णपाठ एवोपदेशः करिष्यते ।

वर्णपाठ उपदेश इति चेदवरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः ॥ ४ ॥

वर्णपाठ उपदेश इति चेदवरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः । किं पणं स्यात्क्रियत इत्यतो ऽवरकाला । नेत्याह । सर्वथावरकालैव । वर्णानामुपदेशस्तावत् । 25 उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा । इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेता [१.१.७१] इति प्रत्यागमः । प्रत्यागमोत्तरकाला सवर्णमज्ञा । सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य

चाप्रत्यय इति । सैषोपदेशोत्तरकालावरकाला सती वर्णानामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय कल्पयिष्यत इत्येतच्च ॥

तस्मादुपदेशः ॥ ६ ॥

तस्मादुपदेशः कर्तव्यः ॥

तत्रानुवृत्तिनिर्देशो सवर्णाग्रहणमनण्वत्वात् ॥ ६ ॥

5

तत्रानुवृत्तिनिर्देशो सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । अस्य च्चौ [७.४.३२] यस्येति च [६.४.१४८] । किं कारणम् । अनण्वत्वात् । न ह्येते ऽणो ये ऽनुवृत्तिनिर्देशे । के तर्हि । ये ऽक्षरसमाम्नाय उपदिश्यन्ते ॥ एवं तर्ह्यनण्वत्वादनुवृत्तौ नानुपदेशाच्च प्रत्याहारो न । उच्यते चेदमणसवर्णान्गृह्णातीति । तत्र वचनाद्भविष्यति ॥

वचनाद्यत्र तन्नास्ति ।

10

भेदं वचनाद्विभक्तम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । य एते प्रत्याहाराणामादितो वर्णास्तैः सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् ॥ एवं तर्हि

सवर्णे ऽग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात् ।

सवर्णे ऽग्रहणमपरिभाष्यम् । कुतः । आकृतिग्रहणात् । अर्णाकृतिरुपदिष्टा सा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिः । तथोवर्णाकृतिः ॥ ननु चान्याकृतिरका- 15 रस्याकारस्य च ।

अनन्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य च ।

अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः ॥

यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासाधन्यत्वं करोति । तद्यथा । न यो गोश्च गोश्च भेदः 20 सो ऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सो ऽन्यत्वं करोति ॥

अपर आह । सवर्णे ऽग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वम् । सवर्णे ऽग्रहणमपरिभाष्यम् । आकृतिग्रहणादनन्यत्वं भविष्यति । अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य च । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः । यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासाधन्यत्वं करोति । तद्यथा । न यो गोश्च गोश्च भेदः सो ऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सो 25 ऽन्यत्वं करोति ॥

तद्वच्च हल्ग्रहणेपु ॥ १० ॥

एवं च कृत्वा हल्ग्रहणेपु सिद्धं भवति । झलो झलि [८.२.२६] अवात्ताम्
अवात्तम् अवात्त । यत्रैतन्नास्त्यप्सवर्णान्गृह्णातीति । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकर इत्यु-
क्तार्थम् ॥

5 द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशात् ॥ ११ ॥

द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशान्मन्यामह आकृतिग्रहणात्सिद्धमिति । यदयं कस्यां-
चिद्द्रुतौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्र कृती भवति ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

वृत्तिपृथक्त्वं तु नोपपद्यते ॥ १२ ॥

वृत्तेस्तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥

10 तस्मात्तत्र तपरनिर्देशात्सिद्धम् ॥ १३ ॥

तस्मात्तत्र तपरनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियत एतद्व्यास एव । अतो
भिस ऐस् [७.१.९] इति ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ १ । २ । ७० ॥

अयुक्तो ऽयं निर्देशः । तदित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते तदित्ययं च वर्णः ।
15 तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् ॥ कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ।
तत्कालकालस्येति । किमिदं तत्कालकालस्येति । तस्य कालस्तत्कालः । तत्कालः
कालो यस्य सो ऽयं तत्कालकालः । तत्कालकालस्येति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः
कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः । तथाथा । उट्टमुखमिव मुख-
मस्य सो ऽयमुट्टमुखः । खरमुखः । एवं तत्कालकालस्तत्कालः । तत्कालस्येति ॥
20 अथवा साहचर्यात्ताच्छब्धं भविष्यति । कालसहचरितो वर्णो ऽपि काल एव ॥

किं पुनरिदं नियमार्थमाहोस्वित्पापकम् । कथं च नियमार्थं स्यात्कथं वा
प्रापकम् । यद्यत्राप्पणमनुवर्तते ततो नियमार्थम् । अयं निवृत्तं ततः प्रापकम् ॥
कथात्र विदोषः ।

तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नाग्रहणम् ॥ १ ॥

25 तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति ।
येनाम् । उदात्तानुदात्तस्यदितानाम् ॥ अस्तु तर्हि प्रापकम् ॥

प्रापकमिति चेद्भस्वग्रहणे दीर्घभुतप्रतिषेधः ॥ २ ॥

प्रापकमिति चेद्भस्वग्रहणे दीर्घभुतयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अपसवर्णान्गृह्णातीत्येतदस्तु तपरस्तत्कालस्येति वा तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । अपसवर्णान्गृह्णातीत्यस्यावकाशः । इत्स्वा अतपरा अणः । तपरस्त- ५ कालस्येत्यस्यावकाशः । दीर्घास्तपराः । इत्स्वेपु तपरेषूभयं प्राप्नोति । तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ यद्येवं

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ॥ ४ ॥

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं तथा मध्यमायां द्रुतविलम्बितयोस्तथा विलम्बितायां द्रुतमध्यमयोः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । 10 कालभेदात् । ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायां ये मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ॥

सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविलम्बिताश्च । किंकृतस्तर्हि वृत्तिविशेषः । वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते । वक्ता कश्चिदाश्वभिधायी 15 भवति । आशु वर्णानभिधत्ते । कश्चिद्विरेण कश्चिद्विरतरेण । तद्यथा । तमेवाध्वानं कश्चिदाशु गच्छति कश्चिद्विरेण गच्छति कश्चिद्विरतरेण गच्छति । रथिक आशु गच्छत्याधिकविरेण पदातिश्चिरतरेण ॥ विषम उपन्यासः । अधिकरणमत्राध्वा प्रजतिक्रियायाः । तत्रायुक्तं यदधिकरणस्य वृद्धिहासी स्याताम् ॥ एवं तर्हि स्फोटः 20 शब्दो ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् । भेर्याघातवत् । तद्यथा भेर्याघातः । भेरीमाहृत्य 20 कश्चिद्विशति पदानि गच्छति कश्चित्तिशक्तश्चिच्चत्वारिंशत् । स्फोटश्च तावानेव भवति ध्वनिकृता वृद्धिः ॥

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।

अल्पो महान्थे केपांचिदुभयं तत्स्वभावतः ॥

दत्तः प्रतिविधत्ते । तथा संमामं हस्त्यश्चरथपदातिभिः । एवमिहाप्यना धातोर्धत्तं विधत्ते* । अकारेण प्रातिपदिकस्येव विधत्ते† ॥

येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः । ये ग्रहणोपाधयस्ते अपि तदन्तोपाधयः स्युः । तत्र को दोषः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् [६.४.१०६] इत्यसंयोगपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः । असंयोगपूर्वग्रहणेनेहैव पर्युदासः स्यात् । अक्षुहि तक्षुहीति । इह न स्यात् । आपुहि शक्नुहीति ॥ तथोदोष्ठचपूर्वस्य [७.१.१०२] इत्योष्ठचपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः । ओष्ठचपूर्वग्रहणेनेह च प्रसज्येत । संकीर्णमिति । इह च न स्यात् । निपूर्ताः पिण्डा इति ॥

10

सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यथेष्टं विशेषणविशेष्ययोर्योगो भवति । यावता यथेष्टमिह तावदुतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति नासंयोगपूर्वग्रहणेनोकारान्तं विशेष्यते । किं तर्हि । उकार एव विशेष्यते । उकारो यो असंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति ॥ तथोदोष्ठचपूर्वस्येति नौष्ठचपूर्वग्रहणेन ऋकारान्तं विशेष्यते । किं तर्हि । ऋकार एव विशेष्यते । ऋकारो य ओष्ठचपूर्वस्तदन्तस्य धातोरिति ॥

समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

समासविधौ प्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ समासविधौ तावत् । द्वितीया भितादिभिः समस्यते‡ । कष्टभितः नरकाभितः । रुष्ट परमभित इत्यत्र मा भूत् ॥ प्रत्ययविधौ । नङस्यापत्यं नाडायनः§ । इह न भवति । सूत्रनङस्यापत्यं सौत्रना- 20 डिः ॥ किमविशेषेण । नेत्याह ।

उगिद्धर्णग्रहणवर्जम् ॥ ४ ॥

उगिद्धर्णं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा । उगिद्धर्णम् । भवती अतिभवती महती अतिमहती¶ । वर्णग्रहणम् । अत इञ् [४.१.९६] दासिः प्राप्तिः ॥ अस्ति चेदानीं कश्चित्केचलो ङकारः प्रातिपदिकं यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । अततेर्ङः 25 अः तस्यापत्यम् अत इञ् इः ॥

अकञ्चम्वतः सर्वनामाव्ययधातुविधातुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

अकञ्वतः सर्वनामाव्ययविधौ अम्वतो धातुविधातुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अक-
ज्वतः । सर्वके विश्वके* । अव्ययविधौ । उच्चकैः नीचकैः† । अम्वतः । भिनास्ति
छिनत्ति‡ ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य
५ वा न चेदं तत्रापि तदन्तम् ॥

सिद्धं तु तदन्तान्तवचनात् ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तदन्तान्तवचनात् । तदन्तान्तस्येति वक्तव्यम् । किमिदं
तदन्तान्तस्येति । तस्यान्तस्तदन्तः । तदन्तो जन्तो यस्य तदिदं तदन्तान्तम् । तदन्ता-
न्तस्येति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः ।
१० तद्यथा । उष्ट्रमुखमित्रं मुखमस्योष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवमिहापि तदन्तो जन्तो
यस्य तदन्तस्येति ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ ७ ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा पुनः सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा ।
गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन
१५ गृह्यते । तथा देवदत्तास्यो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते ॥ विषम उपन्यासः । इह
केचिच्छब्दा अक्षपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति य एते सख्याशब्दाः परि-
माणशब्दाश्च । पञ्च सप्तत्येकेनाप्यपाये न भवन्ति । श्रेणः स्वार्यादकमिति नैया-
धिके भवन्ति न न्यून्ये । केनिष्ठाषडेयं तद्वयति तायदेयाहुर्य एते जातिशब्दा गुण-
शब्दाश्च । तैलं घृतमिति स्वार्यामपि भवन्ति श्रेणे अपि । शुक्लो नीलः कृष्ण इति
२० हिमयस्यपि भवति यटकणिकामात्रे अपि द्रव्ये । इमाश्चापि संज्ञा अक्षपरिमाणाना-
मर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः ॥ एयं तर्थाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेश-
भूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति यदयं नेदमदसोरकोः [७१.११] इति सककारयोनि-
दमदसोः प्रतिषेधं ज्ञास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं क
प्रसङ्गो यस्सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वात्तार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति
२५ नतः सककारयोः प्रतिषेधं ज्ञास्ति ॥

यानि पुराणस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम् ॥ ८ ॥

सर्वनामाव्ययसंज्ञायां प्रयोजनम्* । सर्वे परमसर्वे विधे परमविधे । उच्चैः पर-
मोच्चैः नीचैः परमनीचैरिति ॥

उपपदविधौ भयाद्यादिग्रहणम् ॥ ९ ॥

उपपदविधौ भयाद्यादिग्रहणं प्रयोजनम्† । भयंकरः अभयंकरः । आद्यं- ६
करणम् स्वाद्यंकरणम् ॥

डीन्विधावुगिद्वहणम् ॥ १० ॥

डीन्विधावुगिद्वहणं प्रयोजनम्‡ । भवती अतिभवती । महती अतिमहती ॥

प्रतिपेधे स्वस्मादिग्रहणम् ॥ ११ ॥

प्रतिपेधे स्वस्मादिग्रहणं प्रयोजनम्§ । स्वसा परमस्वसा । दुहिता परमदुहिता ॥ 10

अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च प्रतिपेधे ॥ १२ ॥

अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च प्रतिपेधे प्रयोजनम् । अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्ये-
भ्यो न तद्धितलुकि [४.१.२२] । द्विविस्ता द्विपरमविस्ता । त्रिविस्ता त्रिपरम-
विस्ता । द्वाचिता द्विपरमाचिता ॥

दिति ॥ १३ ॥

13

दितिग्रहणं च प्रयोजनम् । दितेरपत्यं दित्यः । अदितेरपत्यमादित्यः । दित्य-
दित्यादित्य [४.१.८५] इत्यदितिग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

रोण्या अण् ॥ १४ ॥

रोण्या अण्ग्रहणं च प्रयोजनम्¶ । आजकरोणः सैहकरोणः ॥

तस्य च ॥ १५ ॥

20

तस्य चेति यक्तव्यम् । रौणः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । तदन्ताश्च तदन्त-
धिधिना सिद्धं केवलाद्य व्यपदेशिवद्भावेन । व्यपदेशिवद्भावो आतिपदिकेन । किं
पुनः कारणं व्यपदेशिवद्भावो आतिपदिकेन । इह सूत्रान्ताद्भवन्ति दशान्ताः

भवतीति* केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र तदन्ताद्य
तदन्तविधिना केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । सोऽयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं
करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सूत्रान्तादेव दशान्तादेवेति । नात्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति ।
इदानीमेव ह्युक्तं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति ॥ सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या ।
5 न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति यदयं पूर्वा-
दिभिः सपूर्वाच्च [५, २, ८६, ८७] इत्याह । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदे-
तस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सपूर्वात्पूर्वादिनि वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगवि-
भागं करोति । इतरथा हि पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येव ब्रूयात् ॥ किं पुनरयमस्यैव शेष-
स्तस्य चेति । नेत्याह । यद्यानुक्रान्तं यद्यानुक्रम्यते सर्वस्यैव शेषस्तस्य चेति ॥

10

रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ ॥ १६ ॥

रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ प्रयोजनम्† । रथ्यः परमरथ्यः । सीत्यम् परमसीत्यम् ।
हल्या परमहल्या ॥

सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य ॥ १७ ॥

सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य प्रयोजनम्‡ । सुपाञ्चालकः सुमागधकः । सु ॥
15 सर्व ॥ सर्वपाञ्चालकः सर्वमागधकः । सर्व ॥ अर्ध ॥ अर्धपाञ्चालकः अर्धमागधकः ।
अर्ध ॥ दिक्शब्दः । पूर्वपाञ्चालकः पूर्वमागधकः ॥

ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम् ॥ १८ ॥

ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानां प्रयोजनम्§ । पूर्वशारदम् अपरशारदम् । पूर्वनैदाघम्
अपरनैदाघम् ॥

20

टञ्चिधौ संख्यायाः ॥ १९ ॥

टञ्चिधौ संख्यायाः प्रयोजनम्¶ । द्विपाटिकम् पञ्चपाटिकम् ॥

धर्मान्नजः ॥ २० ॥

धर्मान्नजः प्रयोजनम्** । धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्मं चरत्याधार्मिकः । अध-
र्माचेति†† न यत्कृत्यं भवति ॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ॥ २१ ॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् ॥ पदाधिकारे किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनमिष्टकेरीकामालानां चित्तूलभारिणु* ॥ २२ ॥

इष्टकचितं चिन्वीत पक्केष्टकचितं चिन्वीत । इषीकतूलेन मुञ्जेपीकतूलेन । ५
मालभारिणी कन्या उत्पलमालभारिणी कन्या ॥ अङ्गाधिकारे किं प्रयोजनम् ।

महदप्स्वसृनमृणां दीर्घविधौ ॥ २३ ॥

महदप्स्वसृनमृणां दीर्घविधौ† प्रयोजनम् ॥ महान् परममहान् । महत् ॥ अप् ।
आपस्तिष्ठन्ति स्वापस्तिष्ठन्ति । अप् ॥ स्वसृ । स्वसा स्वसारौ स्वसारः परमस्वसा
परमस्वसारौ परमस्वसारः । स्वसृ ॥ नमृ । नमा नमारौ नमारः । एवं परमनमा १०
परमनमारौ परमनमारः ॥

पद्युप्मदस्मदस्थ्याद्यनङुहो नुम् ॥ २४ ॥

पद्गात्रः प्रयोजनम्‡ । द्विपदः पद्य । अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलः पाच्छब्दो यदर्थो
रिधिः स्यात् । नास्तीत्याह । एवं तर्ह्यङ्गाधिकारे प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा पदाधि-
कारस्यैवं प्रयोजनमुक्तम् । हिमकापिहतिषु च [६.३.५४] । यथा पत्कापिणौ १५
पत्कापिण एवं परमपत्कापिणौ परमपत्कापिणः । यदि तर्हि पदाधिकारे पादस्य
तदन्तविधिर्भजति पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु [६.३.५२] यथेह भजति । पादेनोपहनं
पदोपहतम् । अत्रापि स्यात् । दिग्धपादेनोपहनं दिग्धपादोपहतमिति । एवं तर्ह्यङ्गाधिकार-
एव प्रयोजनम् । ननु चोक्तं नास्ति केवलः पाच्छब्द इति । अयमस्ति पादयतेरम-
त्ययः पात् । पदा पदे । पद् ॥ युप्मद् अस्मद् । यूयम् वयम् अतियूयम् २०
अतिवयम् ॥ अस्थ्यादि॥ । अस्थ्या वप्रा सम्प्रा परमास्थ्या परमदप्रा परमस-
क्या ॥ अनङुहो नुम्** । अनङ्गान् परमानङ्गान् ॥

शुपथिमथिपुंगोसखिचतुरनङुजिग्रहणम् ॥ २५ ॥

शुपथिमथिपुंगोसखिचतुरनङुजिग्रहणं प्रयोजनम्†† । शोः शुशोः । पन्थाः शुप-
न्याः । मन्थाः शुमन्थाः परममन्थाः । पुमान् परमपुमान् । शौः शुशौः । सखा सखायौ २५

सखायः सुसखा सुसखायौ सुसखायः परमसखा परमसखायौ परमसखायः ।
चत्वारः परमचत्वारः । अनङ्गाहः परमानङ्गाहः । त्रयाणाम् परमत्रयाणाम् ॥

त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च ॥ २६ ॥

त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम् । सः अतिसः* । भस्त्रका भस्त्रिका
5 निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका† । स्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम्‡ । स्त्रियौ
स्त्रियः राजस्त्रियौ राजस्त्रियः ॥

वर्णग्रहणं च सर्वत्र ॥ २७ ॥

वर्णग्रहणं च सर्वत्र प्रयोजनम् । क सर्वत्र । अङ्गाधिकारे चान्यत्र च । अन्य-
जोदाहृतम् । अङ्गाधिकारे । अतो दीर्घो यञि छपि च [७, ३, १०१-१०२] इहैव
10 स्यात् आभ्याम् । घटाभ्यामित्यत्र न स्यात् ॥

प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याः ॥ २८ ॥

प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याः प्रयोजनम् । यञिञोः फग्भवति§ । गार्ग्यायणः या-
त्स्यायनः परमगार्ग्यायणः परमवात्स्यायनः । अपञ्चम्या इति किमर्थम् । दृप-
त्तीर्णा परिपत्तीर्णा¶ ॥

15 अलैवानर्थकेन नान्येनानर्थकेनेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । हन्ग्रहणे** श्री-
हन्ग्रहणं मा भूत् । उद्ग्रहणे†† गर्मुद्ग्रहणम् । स्त्रीग्रहणे‡‡ शस्त्रीग्रहणम् । संप्रहणे§§
पायसं करोतीति मा भूत् ॥ किमर्थमिदमुच्यते न पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तर-
पदस्य चेत्येव सिद्धं न चेदं तच्चापि तदुत्तरपदम् । तत्र यक्तव्यं भवति ॥ किं पुनरत्र
ज्यायः । तदन्तविधिरेव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति । परमातिमहान् । एतदि
20 नैव तच्चापि तदुत्तरपदम् ॥ अनिन्स्मन्महणानि चार्थयता चानर्थकेन च तदन्तविधिं
प्रयोजयन्ति । अन् । रात्रेत्यर्थयता साप्तेत्यनर्थकेन¶¶ । अन् ॥ इन् । दण्डीत्यर्थ-
यता चाग्मीत्यनर्थकेन*** । इन् ॥ अस् । उपया इत्यर्थयता सुखोता इत्यनर्थ-
केन††† । अस् ॥ मन् । सुशर्मेत्यर्थयता सुप्रथिमेत्यनर्थकेन‡‡‡ । मन् ॥

यस्मिन्विधिस्तदादायन्ग्रहणे ॥ २९ ॥

25 अल्पग्रहेषु यस्मिन्विधिस्तदादायिविति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अणि शुभानु-

भुवां व्योरियदुवडौ [६.४.७७] इतीहैव स्यात् भ्रियौ भुवौ । भ्रियः भुव इत्यत्र न स्यात् ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ १ । १ । ७३ ॥

वृद्धिग्रहणं किमर्थम् । यस्याचामादिस्तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने शक्ताः राक्षिताः
अत्रापि प्रसज्येत । वृद्धिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ यस्यग्रहणं
किमर्थम् । यस्येति व्यपदेशाय ॥ अथाज्मग्रहणं किमर्थम् । वृद्धिर्यस्यादिस्त-
द्वृद्धमितीयत्युच्यमान इहैव स्यात् । ऐतिकायनीयाः औपगवीयाः । इह न स्यात् ।
गार्गीयाः घांस्तीया इति । अज्मग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथादिग्र-
हणं किमर्थम् । वृद्धिर्यस्याचां तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने सभासंनयने भवः साभासंनयन
इत्यत्र प्रसज्येत । आदिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ 10

वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादनादिस्वम् ॥ १ ॥

वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादादिरित्येतन्नोपपद्यते । न ह्येषां संनिवेशो ऽस्ति ॥ ननु
चैवं विशायते ज्ञेवादिरजादेरिति । नैवं शक्यम् । इहैव प्रसज्येत । औपगवीयाः ।
इह न स्यात् । गार्गीया इति ॥ एकान्तादिस्वं तर्हि विशायते ।

एकान्तादिस्वे च सर्वप्रसङ्गः ॥ २ ॥

15

इहापि प्रसज्येत । सभासंनयने भवः साभासंनयन इति ॥

सिद्धमजाकृतिनिर्देशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अजाकृतिर्निर्दिश्यते ॥ एवमपि व्यञ्जनैर्व्यवहितत्वाच्च
प्राप्नोति ।

व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वं यथान्यत्र ॥ ४ ॥

20

व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो वक्तव्यो यथान्यत्रापि व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो
भवति । कान्यत्र । स्वरे ॥

वा नामधेयस्य ॥ ५ ॥

वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । देवदत्तीयाः* देवदत्ताः । यशदत्तीयाः
यशदत्ताः ॥

25

गोत्रोत्तरपदस्य च ॥ ६ ॥

गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । कम्बलचारायणीयाः ओदनपाणिनीयाः
घृतरौद्रीयाः ॥

गोत्रान्ताद्वासमस्तवत् ॥ ७ ॥

5 गोत्रान्ताद्वासमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । एतान्येवोदाहरणानि ॥ किम-
विशेषेण । नेत्याह ।

जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् ॥ ८ ॥

जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा । जिह्वाकाताः हारितकाताः ॥ किं पुनरत्र
ज्याय । गोत्रान्ताद्वासमस्तवदित्येव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । पिङ्गलका-
10 ण्यस्य ऋक्षाः पैङ्गलकाणाः* ॥

त्यदादीनि च ॥ १ । १ । ७४ ॥

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते इह च प्रस-
ज्येत त्वत्पुत्रस्य ऋक्षास्त्रात्पुत्राः मात्पुत्राः । इह च न स्यात् त्रदीयः मदीय इति ।
अथ निवृत्तमेङ् प्राचां देशे [१.१.७५] यस्याचामादिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ एव तर्ह्य-
15 नुवर्तते । कथं त्वात्पुत्राः मात्पुत्रा इति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । वृद्धिर्यस्याचामादि-
स्तद्वृद्धम् । त्यदादीनि च वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । एङ्
प्राचां देशे । यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते वृद्धिग्रहणं निवृत्तम् । तथाथा । कश्चित्का-
न्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते । स यदा निष्कान्तारीभूतो भवति तदा सार्थं जहाति ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ १ । १ । ७५ ॥

20 एङ् प्राचां देशे दौषिकेव्यति वक्तव्यम् । सैपुरिकी सैपुरिका । स्त्रीनगरिकी
स्त्रीनगरिकेति ॥

इति श्रीभगवत्पद्मलिबिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
नयमगादिकम् ॥ पाठश्च समाप्तः ॥

गाङ्गुटादिभ्यो ऽजिण्डित् ॥ १ । २ । १ ॥

डित्किद्वचने तयोरभावादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

डित्किद्वचने तयोरभावाण्डकारककारयोरभावाण्डिस्वकिञ्चयोरप्रसिद्धिः । सता
 अभिसंबन्धः शक्यते कर्तुं न चात्र उकारककारावितौ पश्यामः । तथा । चित्र-
 गुर्देवदत्त इति यस्य ता गावो भवन्ति स एव ताभ्यां शब्दाभ्यां शक्यते अभिसं- ४
 बन्धुम् ॥ भाव्येते तर्ह्यनेन । गाङ्गुटादिभ्यो ऽजिण्डित्भवतीति । असंयोगाक्षिद्
 किद्ववतीति* ।

भवतीति चेदादेशप्रतिषेधः ॥ २ ॥

भनतीति चेदादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उकारककारावितावादेशौ प्रायुतः ।
 कथं पुनरित्सज्ञो नामादेशः स्यात् । किं हि वचनाच्च भवति ॥ एव तर्हि पट्टीनि- 10
 दिदृष्ट्यादेशा उच्यन्ते न चात्र पट्टीं पश्यामः । गाङ्गुटादिभ्य इत्येषा पञ्चम्यजिण-
 दिति प्रथमायाः पट्टीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति ॥ संज्ञा-
 करणं तर्हिदम् । गाङ्गुटादिभ्यो ऽजिण्डित्संज्ञो भवतीति । असंयोगाक्षिद्वित्संज्ञो
 भवतीति ।

संज्ञाकरणे किद्वहणे ऽसप्रत्ययः शब्दभेदात् ॥ ३ ॥

15

संज्ञाकरणे किद्वहणे ऽसप्रत्ययः स्यात् । किं कारणम् । शब्दभेदात् । अन्यो
 हि शब्दः कितीत्यन्यः कितीति डित्तीति च । तथा किद्वहणेपु डिद्वहणेपु चानयो-
 रेण सप्रत्ययः स्यात् ॥ तद्वदविदेशस्तर्ह्ययम् । गाङ्गुटादिभ्यो ऽजिण्डित्भवतीति ।
 असंयोगाक्षिद्विद्ववतीति । स तर्हि धतिनिर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण धतिमति-
 देशो गम्यते । अन्तरेणापि धतिमतिदेशो गम्यते । तथा । एष ब्रह्मदत्तः । 20
 अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदय भवतीति । एवमिहाप्य-
 डित् डित्क्याह डिट्कदिति गम्यते । अकित् किदित्याह किद्वदिति गम्यते ।

तद्वदतिदेशे ऽकिद्विधिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

तद्वदतिदेशे ऽकिद्विधिरपि प्राप्नोति । सृजिदृशोर्ज्ञेयमकिति [६.१.५८] । सि-
सृक्षति दिवृक्षते* । अकिद्विधिरपि प्राप्नोति ।

सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

5 सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसज्यायं प्रतिषेधः क्रियते किति नेति ॥

सर्वत्र सनन्तादात्मनेपदप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

सर्वेषु पक्षेषु सनन्तादात्मनेपदं प्राप्नोति । उच्युःकुटिपति निच्युःकुटिपति । डित
इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात् ॥ ७ ॥

10 सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते । किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।
कथमनुच्यमानं गंस्यते । सप्तम्यर्थेऽपि वतिर्भवति । तथाया । मथुरायामिव मथुरा-
वत् । पाटलिपुत्र इव पाटलिपुत्रवत् । एवं डितोव विद्वत् ॥

अथ किमर्थं पृथङ्किटिकितौ क्रियेते न सर्वं किदेव वा स्यान्डिदेव वा ।

पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्वधातु-

15 कचडादिषु ॥ ८ ॥

पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्वधातुके चडादिषु
चर् ॥ सार्वधातुके प्रयोजनम् । यथेह भवति छुप्तः छुप्तवानित्येवं स्वपितः स्वपियः
अत्रापि प्राप्नोति ॥ चडादिषु प्रयोजनम् । के पुनश्चडादयः । चडङ्गजिङ्ङुनिबन्ध-
ङ्ङङः । चङ् । यथेह भवति शूनः शूनवानित्येवमशिश्वियत् अत्रापि प्राप्नोति । अङ् ।
20 यथेह भवति शूनः उक्त इत्येवमश्नत् अवोचत् अत्रापि प्राप्नोति । नजिङ् । यथेह
भवति छुप्त इत्येवं स्वप्नक् अत्रापि प्राप्नोति । ङुनिप् । यथेह भवतीष्ट इत्येवं यज्वा
अत्रापि प्राप्नोति । अयङ् । यथेह भवत्युपित इत्येवमावसयः अत्रापि प्राप्नोति ।
नङ् । यथेह भवतीष्टमित्येवं यज्ञः अत्रापि प्राप्नोति ॥

जाग्रो ऽगुणविधिः ॥ ९ ॥

25 जागर्तेरगुणविधिः प्रयोजनम् । यथेह भवति जागृतः जागृथ इत्यडितीति प-
र्युदास एवं जागरितः जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति ॥

अपर आह । जाग्रो गुणविधिः । जागर्तेर्गुणविधिः प्रयोजनम् । यथेह भवति जागरितः जागरितवानित्येवं जागृतः जागृत इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

कुटादीनामिदप्रतिषेधः ॥ १० ॥

कुटादीनामिदप्रतिषेधः प्रयोजनम् । यथेह भवति लूत्वा पूत्वा अयुक्तः किति [७.९.११] इतीदप्रतिषेध एवं नुविता धुविता अत्रापि प्राप्नोति ॥

क्लायां कित्प्रतिषेधश्च ॥ ११ ॥

क्लायां कित्प्रतिषेधश्च प्रयोजनम् । किं च । इदप्रतिषेधश्च । नेत्याह । भदेशेऽयं चः पठितः । क्लायां च कित्प्रतिषेध इति । यथेह भवति देवित्वा सेवित्वा न क्ला सेद् [१.२.१८] इति प्रतिषेध एवं कुटित्वा पुटित्वा अत्रापि प्राप्नोति ॥ अथवा देश एवायं चः पठितः । क्लायां कित्प्रतिषेधश्चेदप्रतिषेधश्च । कित्प्रतिषेध उदाहरतम् । इदप्र-10 तिषेधः । यथेह भवति लूत्वा पूत्वा अयुक्तः कितितीदप्रतिषेध एवं नुवित्वा धुवित्वा अत्रापि प्राप्नोति । स्यादेतत्प्रयोजनं यद्यस्य नियोगत आतिदेशिकेन डिच्चेनौपदेशकं किञ्च यथाध्येत । सत्यपि तु डिच्चे किदेवैयः । तस्मान्नूत्वा धूत्वेत्येव भवितव्यम् ।

सार्वधातुकमपि ॥ १ । २ । ४ ॥

सार्वधातुकमहर्णं किमर्थम् । अपिद्वितीयस्त्युच्यमान आर्धधातुकस्याप्यनेनापितो 15 डिच्चं प्रसज्येत । कर्ता हर्ता । नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेनार्धधातुकस्यापितो डिच्वं भवतीति यद्यमार्धधातुकीयान्कांश्चिन्डितः करोति चडङ्गि-इङ्गनिबयङ्गडः । सार्वधातुके ऽप्येतज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । तुल्यजातीयस्य शापकम् । कथं तुल्यजातीयः । यथाजातीयकाश्चडङ्गिइङ्गनिबयङ्गडः । कथंजा- तीयकाधैते । आर्धधातुकाः ॥ यद्येतदस्ति तुल्यजातीयस्य शापकमिति चडङ्गो 20 तुल्यविकरणानां शापकौ स्यातां नजिङ्गर्तमानकालानां ङ्गनिभूतकालानामयङ्गश्च औणादिकानां नङ्गश्चो घञर्यानाम् । तस्मात्सार्वधातुकमहर्णं कर्तव्यम् ॥

किं पुनरयं पदुदासो यदन्यत्पित इति । आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः पिबेति । कथात्र विशेषः ।

अपिन्डिदिति चेच्छ्रुतेकादेशप्रतिषेध आदिवत्त्वात् ॥ १ ॥

अपिन्डिदिति चेच्छ्रुतेकादेशे प्रतिषेधो यत्कथ्यः । च्यवन्ते प्रवन्ते । किं कारणम् ।

आदिवत्त्वात् । पिदपितोरेकादेशोऽपि आदिवत्स्यात् । अस्त्यन्यत्पित इति कृत्वा
डित्त्व प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः पिन्नेति ।

न पिन्दिदिति चेदुत्तमैकादेशप्रतिषेधः ॥ २ ॥

पिन्नेति चेदुत्तमैकादेशो प्रतिषेधः प्राप्नोति । तुदानि लिखानि* । किं कारणम् ।
५ आदिवत्त्वादेव । पिदपितोरेकादेशः पित आदिवत्स्यात्तत्र पिन्नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥
यथेच्छसि तथास्तु । ननु चोक्तमुभयथापि दोष इति । उभयथापि न दोषः । एका-
देशः पूर्वविधौ स्थानिवदिति स्थानिवद्भावाद्यवधानम् ॥

असंयोगाल्लिट् कित् ॥ १ । २ । ५ ॥

ऋदुपधेभ्यो लिट् कित्त्व गुणाद्विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

10 ऋदुपधेभ्यो लिट् कित्त्व गुणाद्भवति विप्रतिषेधेन† । वयृते वयृधे ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । न वा कसस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्येति‡ ॥ विषम उपन्यासः ।
युक्तं तत्र यदनवकाशः कित्त्करणं गुणं बाधत इह पुनरुभय सावकाशम् । कित्त्कर-
णस्यावकाशः । ईजनु ईजु § । गुणस्यावकाशः । वर्तित्वा वर्धित्वा¶ । इहोभय प्रा-
15 ष्णोति । वयृते वयृधे । परत्वाहुण प्राप्नोति ॥ इदं तर्लुक्तमिष्टवाची परशब्दो विप्र-
तिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति** ॥

इन्धिभवातेभ्यां च ॥ १ । २ । ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । इन्धे संयोगार्थं वचनं भवते पिदर्थम् ॥ अथ योग-
शक्योऽवक्तुम् । कथम् ।

20 इन्धेभ्योऽन्धोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां कित्त्वचनानर्थक्यम् ॥ १ ॥

इन्धेभ्योऽन्धोविषयो लिट् । न ह्यन्तरेण च्छन्द इन्धेरनन्तरो लिङ् लभ्यः । आमा-
भाषायां भवितव्यम्†† । भुवो वुको नित्यत्वात् । भवतेरपि नित्यो वुक्‡ । कृते

५ पि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । ताभ्यां किङ्चनानर्थक्यम् । ताभ्यामिन्धिभवतिभ्यां किङ्चन-
सनर्थकम् ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ १ । २ । ७ ॥

किमर्थं मृडादिभ्यः परस्य क्तः किञ्चमुच्यते किदेव हि क्त्वा । न क्त्वा सेट्
[१.२.१८] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ॥ यदि तर्हि मृडादिभ्यः परस्य ५
क्तः किञ्चमुच्यते नार्थो न क्त्वा सेडित्यनेन किञ्चप्रतिषेधेन । इदं नियमार्थं भवि-
ष्यति । मृडादिभ्य एव परस्य क्तः किञ्च भवति नान्येभ्य इति । यदि नियमः
क्रियत इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । तूत्वा पूत्वा । अत्राप्यकिञ्च प्राप्नोति ।
तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयको मृडादिभ्यः परः
क्तः । कथजातीयकश्च मृडादिभ्यः परः क्तः । सेट् ॥ एवमप्यस्वत्र कधिहिभावि- 10
तेद् सोऽधनिटां नियामकः स्यात् । अस्तु तावदे सेट्स्तेषां ग्रहण नियमार्थं य
इदानीं विभाषितेद् तस्य ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति ॥

रुदविदमुषग्रहिस्त्रापिप्रच्छः संश्च ॥ १ । २ । ८ ॥

स्वपिप्रच्छोः सनर्थं ग्रहणं किदेव हि क्त्वा ॥

इको झल् ॥ १ । २ । ९ ॥

15

किमर्थमिकः परस्य सनः किञ्चमुच्यते ।

इक किञ्चं गुणो मा भूत

इकः किञ्चमुच्यते गुणो मा भूदिति । चिचीयति तुष्टयति ॥ नैतदस्ति प्रयो-
जनम् ।

दीर्घागमात्

20

दीर्घस्वमत्र बाधकं भविष्यति ॥

कृते भवेत् ।

कृते खलु दीर्घत्वे गुणः प्राप्नोति ॥

अनर्थकं तु

अनर्थकमेवं सति दीर्घत्वं स्यात् ॥ नानर्थकम् ।

ह्रस्वार्थम्

ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न भविष्यति ॥ भवेद्ध्रस्वानां दीर्घवचनसाम-
५ र्थ्याद्गुणो न स्यात्

दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ १ ॥

दीर्घाणां तु खलु गुणः प्राप्नोति । ननु च दीर्घाणामपि दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो
न भविष्यति । न दीर्घाणां दीर्घाः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । न हि भुक्तवान्पुन-
र्भुङ्क्ते न च कृतदमभुः पुनः दमभूणि कारयति । ननु च पुनःप्रवृत्तिरपि दृष्टा ।
10 भुक्तवांश्च पुनर्भुङ्क्ते कृतदमभुश्च पुनः दमभूणि कारयति ।

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम्

सामर्थ्यात्तत्र पुनःप्रवृत्तिर्भवति भोजनविशेषाच्चित्पविशेषाद्वा । दीर्घाणां पुन-
र्दीर्घत्ववचने न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमभिधत् । तद्यथा ।
अभिर्यददग्धं तद्वहति ॥ दीर्घाणामपि दीर्घवचन एतत्प्रयोजनं गुणो मा भूदिति ।
15 कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत् । तद्यथा । पर्जन्यो यावदूनं पूर्णे च सर्वमभि-
यर्पति ॥ यथैव तर्हि दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न भवत्येवमृदित्वमपि* न प्राप्नोति ।
चिकीर्षति जिहीर्षतीति ।

ऋदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।

नाकृते दीर्घ ऋदित्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । ऋत इत्युच्यते ॥ भवेद्ध्रस्वानां
20 नाकृते दीर्घ ऋदित्वं स्याद्दीर्घाणां तु खल्वकृतेऽपि दीर्घत्व ऋदित्वं प्राप्नोति ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे

दीर्घाणामपि नाकृते दीर्घे ऋदित्वं प्राप्नोति । यदा दीर्घत्वेन गुणो वाधितस्तत
उत्तरकालमृदित्वं भवति ॥

णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ २ ॥

25 इदं तर्हि प्रयोजनं णिलोपो यथा स्यादिति* । शीप्सति ॥ कास्ताः क निपतिताः ।
क किच्न क णिलोपः । को वाभिसंबन्धो यत्सति किच्ने णिलोपः स्यादसति न

स्यात् । एषो ऽभिसंबन्धो यत्सति किञ्चे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाणिलोपो बाधते
 ऽसति पुनः किञ्चे ऽनवकाशं दीर्घत्वं यथैव गुणं बाधत एवं णिलोपमपि बाधेत ।
 तत्र णिलोपस्यावकाशः । कारणा हारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः । चिचीपति तुटूयति ।
 इहोभयं प्राप्नोति । शीप्सति । परत्वाणिलोपः ॥ असत्यपि किञ्चे सावकाशं दीर्घ-
 स्वम् । कोऽयकाशः । इस्भावः । निमित्सति प्रमित्सति । मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वे कृते 5
 मीपहणेन ग्रहणं यथा स्यात् ॥ यथैव तर्ह्यसति किञ्चे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वा-
 णिलोपो बाधत एवं गुणोऽपि बाधेत । तस्मात्किञ्च वक्तव्यम् ॥

इकं किञ्च गुणो या मूहोर्धारम्भात्कृते भवेत् ।
 अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ १ ॥
 सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमुदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् ।
 दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ २ ॥

10

हलन्ताच्च ॥ १ । २ । २० ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । कथं हीको नाम हलन्तः स्यादन्यस्यान्यः । कथं तर्हि
 निर्देशः कर्तव्यः । इत्यतो हल इति । यथेवं वियक्षति अत्रापि प्राप्नोति । एवं
 तर्हिगुरधाद्धलन्तादिति वक्ष्यामि । एवमपि दम्भेन प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते ॥ 15
 यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमयुक्तोऽयं निर्देश इति । नायुक्तः । अन्तशब्दोऽयम-
 स्त्येवावयववाची । तद्यथा । वल्लान्तः वसनान्तः । वल्लावयवो वसनवयव इति
 गम्यते । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा । उदकान्त गत इति । उदकसमीपं गत
 इति गम्यते । तद्यः सामीप्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणम् ॥ एवमपि दम्भेन सिध्यति ।
 योऽत्रेक्समीपे हलन् तस्मादुत्तरः सन् । यस्मादुत्तरः सचासाविस्समीपे हत् । एवं तर्हि 20

दम्भेर्हन्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥

हलजातिर्निर्दिश्यते । इक उच्यते या हलजातिरिति ॥

लिङ्गिचावात्मनेपदेषु ॥ १ । २ । ११ ॥

कथमिदं विज्ञायते । आत्मनेपदं यो लिङ्गिचानिति । आहोस्त्रिदात्मनेपदेषु

- परतो यौ लिङ्गिचाविति । किं चातः । यदि विज्ञायत आत्मनेपदं यौ लिङ्गिचा-
विति लिङ्गिशेषितः सिजविशेषितः । अथ विज्ञायत आत्मनेपदेषु परतो यौ
लिङ्गिचाविति सिज्विशेषितो लिङविशेषितः ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु
नावदात्मनेपदं यौ लिङ्गिचाविति । ननु चोक्तं लिङ्गिशेषितः सिजविशेषित इति ।
८ सिच विशेषितः । कथम् । आत्मनेपदं सिज्नास्तीति कृत्वात्मनेपदपरे सिचि कार्यं
विज्ञास्यते । अथवा पुनरस्त्वात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्गिचाविति । ननु चोक्तं सिज्वि-
शेषितो लिङविशेषित इति । लिङ्ग विशेषितः । कथम् । आत्मनेपदेषु परतो लिङ्गा-
स्तीति कृत्वात्मनेपदे लिङि कार्यं विज्ञास्यते ॥ नैव वा पुनरर्थो लिङ्गिशेषणेनात्म-
नेपदग्रहणेन । किं कारणम् । झलिति वर्तते* । आत्मनेपदेषु चैव लिङ् झलादिर्न
१० परस्मैपदेषु । तदेतत्सिज्विशेषणमात्मनेपदग्रहणम् ॥ अथ सिज्विशेषण आत्मनेप-
दग्रहणे सति किं प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अयाक्षीत् अवास्तीत्† । नैतदस्ति ।
इह इति वर्तते* ॥ एवमप्यनैपीत् अचैपीत् अत्रापि प्राप्नोति । एतदपि नास्ति प्रयो-
जनम् । हलन्तादिति वर्तते ॥ एवमप्यकोपीत् अमोपीत् अत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति ।
झलिति वर्तते ॥ एवमप्यभैस्तीत् अच्छैस्तीत् अत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति । इग्लक्षण-
१५ योर्गुणवृद्धोः प्रतिषेधो‡ न चैवेग्लक्षणा वद्विः§ ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् ।
अत्राक्षीत् अत्राक्षीत् । किं च स्यात् । अकिग्लक्षणो आगमो न स्यात्¶ ॥

स्थाध्वोरिच्च ॥ १ । २ । १७ ॥

इच्च कस्य तकारेस्त्वम्

कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रियते ।

२०

दीर्घो मा भूत्

दीर्घो मा भूदिति ॥

ऋतेऽपि सः ।

अन्तरेणाप्यारम्भं मिद्धोऽत्र दीर्घो धुमास्थागापाजहाति [६.४.६६] इति ॥

अनन्तरे पुतो मा भूत्

- २५ इदं तर्हि प्रयोजनमनन्तरे पुतो मा भूदिति । कुतो नु खल्येतदनन्तरार्थ आरम्भे
ह्रस्वो भविष्यति न पुनः पुत इति ॥

श्रुतश्च विषये स्मृत ॥ १ ॥

विषये श्रुत उच्यते* यदा च स विषयो भवितव्यमेव तदा श्रुतेन ॥

इच्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूद्वेऽपि स ।

अनन्तरे श्रुतो मा भूत्श्रुतश्च विषये स्मृत ॥ १ ॥

न क्त्वा सेट् ॥ १ । २ । १८ ॥

न सेडिति कृते ऽकिच्चे

न सेडित्वेयं सिद्धं नार्थः क्त्वाग्रहणेन ॥ निष्ठायामपि तर्हि प्राप्नोति । गुपितः
गुपितवानिति ।

निष्ठायामवधारणात् ।

निष्ठायामवधारणाच्च भविष्यति । किमवधारणम् । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिस्वि- 10
दिपृथक् [१.२.१९] इति ॥ परोक्ष्यायां तर्हि प्राप्नोति । किं च स्यात् । पपिव पपिम ।
किृतीत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवम् । इटीत्येव भविष्यति† ॥ इव तर्हि ।
जग्मिव जग्मिव । किृतीत्युपधालोपो न स्यात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षायाम्

ज्ञापकात्परोक्षायाम् न भविष्यति । किं ज्ञापकम् ।

15

सनि शल्मग्रहणं विदुः ॥ १ ॥

यद्ययमिको हल् [१.२.१९] इति शल्मग्रहणं करोति तज्ज्ञापयस्याचार्य औपदे-
शिकस्य किच्चस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । शल्मग्रह-
णस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् । शिक्षायिषत इति । यदि चात्रातिदेशिकस्यापि किच्च-
स्य प्रतिषेधः स्याज्जल्मग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्यत्र किच्चं न सेडिति प्रतिषेधो 20
भविष्यति । पश्यति तत्राचार्य औपदेशिकस्य किच्चस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति
ततो शल्मग्रहणं करोति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । उच्चरार्थमेतत्स्यात् । स्यात्पोरिश्च
[१.२.१७] झलादौ यथा स्यादिह मा भूत् । उपात्त्याधिपाताम् उपात्त्याधिपत्† ।

इत्वं किन्तान्वियोगेन

किच्चसन्वियोगेनेत्यमुच्यते । तेनासति किच्च इच्च न भविष्यति ।

25

रेण तुल्यं सुधीवनि ।

तद्यथा । सुधीवा सुधीवेति । डीप्संनियोगेन र उच्यमानो ऽसति डीपि न भवति* ॥
अथवास्त्वत्रेत्थम् । का रूपसिद्धिः । वृद्धौ कृतायामायादेशो भविष्यति ॥

वस्वर्थम्

५ वस्वर्थे तर्हि क्काग्रहणं कर्तव्यम् । वसौ ह्यौपदेशिकं कित्त्वम् । किं च स्यात् ।
पपिवान् तस्थिवान् । कितीत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेषम् । इटि चेत्त्येवं
भविष्यति† ॥ इदं तर्हि जग्मिवान् जग्मिवान् । कितीत्युपधालोपो‡ न स्यात् ।

किदतीदेशात्

अस्त्वत्रौपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधः । आतिदेशिकमत्र कित्त्वं भविष्यति§ ॥
१० यत्र तर्हि तत्प्रतिषिध्यते । अञ्जेराजिवानिति ॥ एवं तर्हि ष्णन्दसः कृष्टः । लिट्
च ष्णन्दसि सार्वधानुकमपि भवति । तत्र सार्वधानुकमपिन्डिद्भवतीति¶ ॥ डित्युप-
धालोपो भविष्यति ॥

निगृहीतिः

निगृहीतिः प्रयोजनम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् । निगृहीतिः उप-
१५ क्षिप्तितिः निकुञ्जितिः** ॥ तत्तर्हि क्काग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।

क्का च विग्रहात् ॥ २ ॥

उपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते†† । न सेद् । निष्ठा शीट्स्विदिमिदिस्विदिधृषः
[१९] । मृपस्तितिक्षायाम् [२०] । उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् [२१] ।
ततः पूडः । पूडश्च निष्ठा सेण्ण किद्भवति । ततः क्का च । क्का च सेण्ण किद्-
२० भवति । पूड इति निवृत्तम् ॥

न सेडिति कृते ऽ कित्त्वे निष्ठायामवधारणात् ।

क्कापकान्न परोक्षायां सनि दन्ग्रहणं विदुः ॥ १ ॥

इत्त्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।

वस्वर्थं किदतीदेशान्निगृहीतिः क्का च विग्रहात् ॥ २ ॥

उदुपधाद्वादादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ १ । २ । २५ ॥

इह कस्मान्न भवति । गुधितः गुधितवानिति ।

उदुपधाच्छपः ॥ १ ॥

शब्धिकरणेभ्य इप्यन्ते ॥

पूङ्: क्त्वा च ॥ १ । २ । २२ ॥

5

पूङ्: क्तानिष्ठयोरिति वा प्रसङ्गः सेट्प्रकरणात् ॥ १ ॥

पूङ्: क्तानिष्ठयोरिति विभाषा प्राप्नोति । किं कारणम् । सेट्प्रकरणात् । सेडिति वर्तते* ॥

न वा सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिटि वा किञ्चम् ॥ २ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वात् । अकिदाश्रयं सेट्- 10
त्वम् । यदाकिञ्चनं तदेटा भवितव्यम् । सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिट्येव विभाषा
किञ्च भविव्यति ॥ इडिधौ पूङो ग्रहणं क्रियते । तेन वचनादिह सेट्प्रकरणे-
ट्येव विभाषा किञ्च प्राप्नोति ।

इडिधौ ह्यग्रहणम् ॥ ३ ॥

इडिधौ हि पूङो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

15

भारद्वाजीयाः पठन्ति ॥ नित्यमकिञ्चमिडाद्योः क्ताग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ नित्यम-
किञ्चमिडाद्योः सिद्धम् । कथम् । विभाषामध्ये ज्य योगः क्रियते विभाषामध्ये न ये
विधयस्ते नित्या भवन्ति । किमर्थं तर्हि क्ताग्रहणम् । क्ताग्रहणमुत्तरार्थम् । उत्तरार्थ
क्ताग्रहणं क्रियते । गोपपात्यफान्ताद्वा [२३] वञ्चितुञ्च्युतश्च [२४] इति ॥

तृपिमृपिकृशोः काठ्यपस्य ॥ १ । २ । २५ ॥

20

काठ्यपस्य किमर्थम् । काठ्यपस्य पूजार्थम् । तेष्वेव नि वर्तते । ॥

रलो व्युपधादुल्लादेः संश्व ॥ १ । २ । २६ ॥

किमिदं रलः क्कासनोः कित्त्वं विधीयत आहोस्वित्यतिविध्यते । किं नातः । यदि विधीयते क्काप्रहणमनर्थकम् । किदेव हि क्का । अथ प्रतिविध्यते सन्प्रहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् ॥ अत उत्तरं पठति ।

५ रलः क्कासनोः कित्त्वम् ॥ १ ॥

रलः क्कासनोः कित्त्वं विधीयते । ननु चोक्तं क्काप्रहणमनर्थकं किदेव हि खेति । नानर्थकम् । न क्का सेट् [१.२.१८] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ॥

ऊकालो ऽज्झस्वदीर्घप्लुतः ॥ १ । २ । २७ ॥

अयुक्तो ऽयं निर्देशः । ऊ इत्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यत ऊ इत्ययं च वर्णः । 10 तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् ॥ कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । ऊकालकाल इति । किमिदमुकालकाल इति । ऊ इत्येतस्य काल ऊकालः । ऊकालः कालो ऽस्य ऊकालकाल इति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उट्टमुत्तमिष गुत्तमस्योद्गुत्तुः । खरमुत्तः । एवमुकालकाल ऊकाल इति ॥ अथवा साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । 15 कालसहचरितो वर्णः । वर्णो ऽपि काल एव ॥

ह्रस्वादिषु समसंख्याप्रसिद्धिर्निर्देशवैषम्यात् ॥ १ ॥

ह्रस्वादिषु समसंख्यत्तस्याप्रसिद्धिः । किं कारणम् । निर्देशवैषम्यात् । निजः संज्ञा एकः संज्ञी वैषम्यात्संख्यातानुदेशो* न प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु समसंख्यत्वात् ॥ २ ॥

20 सिद्धमेतत् । कथम् । समसंख्यत्वात् । कथं समसंख्यत्तम् ।

त्रयाणां हि विकारनिर्देशः ॥ ३ ॥

त्रयाणामयं प्रक्षिप्तनिर्देशः । कथं पुनर्जायते त्रयाणामयं प्रक्षिप्तनिर्देश इति । नियुक्तां संज्ञानां करणसामर्थ्यात् ॥ यद्यपि तावन्निर्देशां संज्ञानां करणसामर्थ्यात्ता-

यते त्रयाणामयं प्रष्टिष्टनिर्देश इति कुतस्त्वेतदेतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां संज्ञा भवि-
 प्यन्तीति । आदौ मात्रिकस्ततो द्विमात्रस्ततस्त्रिमात्र इति । न पुनर्मात्रिको मध्ये
 वान्ते वा स्यात्तथा द्विमात्र आदौ वान्ते वा स्यात्तथा त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा
 स्यात् ॥ अयं तावत्त्रिमात्रो ऽशक्य आदौ वा मध्ये वा कर्तुम् । कुतः । पुताश्रयो
 हि प्रकृतिभावः प्रसज्येत* । मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि प्यन्तं पूर्वं निपततीति† मात्रि- ६
 कस्य पूर्वनिपातो भविष्यति ॥ यत्तावदुच्यते ऽयं तावत्त्रिमात्रो ऽशक्य आदौ वा मध्ये
 वा कर्तुं पुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येतेति पुताश्रयः प्रकृतिभावः पुतसंज्ञा
 चानेनैव । यदि च त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात्पुतसंज्ञेवास्य न स्यात्कुतः
 प्रकृतिभावः ॥ यदप्युच्यते मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि प्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रि-
 कस्य पूर्वनिपातो भविष्यतीति इत्याश्रया हि विसंज्ञा‡ इत्यसंज्ञा चानेनैव । यदि च 10
 मात्रिको मध्ये वान्ते वा स्याद्रस्यसंज्ञेवास्य न स्यात्कुतो विसंज्ञा कुतः पूर्वनिपातः ॥
 एवमेवा व्यवस्था न प्रकल्पते ॥ एवं तर्ह्यचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिकोऽन्ते भव-
 तीति यदयं त्रिभाषा पृष्ठप्रतिवचने हे [८.२.९३] इति मात्रिकस्य पुतं शास्ति ।
 कथं कृत्वा ज्ञापकम् । योऽन्ते स पुतसंज्ञकः । यदि च मात्रिकोऽन्ते इत्यात्पुतसंज्ञास्य
 स्यात् । तत्र मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ॥ मध्ये तर्हि स्यादिति । 15
 अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिको मध्ये भवतीति यदयमतो दीर्घो यत्रि ह्रुपि
 च [७.३.१०१-१०२] इति दीर्घत्वं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यो मध्ये
 स दीर्घसंज्ञकः । यदि च मात्रिको मध्ये स्यादीर्घसंज्ञास्य स्यात् । तत्र मात्राकालस्य
 मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ॥ द्विमात्रस्तर्ह्यन्ते स्यादिति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्ति-
 र्ज्ञापयति न द्विमात्रोऽन्ते भवतीति यदयमोग्रभ्यादाने [८.२.८७] इति द्विमात्रि- 20
 कस्य पुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । योऽन्ते स पुतसंज्ञकः । यदि च द्विमा-
 त्रोऽन्ते स्यात्पुतसंज्ञास्य स्यात् । तत्र द्विमात्राकालस्य द्विमात्राकालवचनमनर्थकं
 स्यात् ॥ मात्रिकेण चास्य पूर्वनिपातो बाधित इति कृत्वा कान्यत्रोत्सहते भवितु-
 गन्त्यदन्ते मध्यात् ॥ एवमेवा व्यवस्था प्रकृता ॥ भवेद्व्ययस्या प्रकृता

दीर्घपुतयोस्तु पूर्वसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

25

दीर्घपुतयोगेऽपि पूर्वसंज्ञा प्राप्नोति । का । इत्यसंज्ञा । किं कारणम् । अस्त-
 यर्णान्पृच्छतीति§ ॥

सिद्धं तु तपरनिर्देशात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तपरनिर्देशः कर्तव्यः । उदूकाल इति ॥ यद्येवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ॥

द्रुतादिषु चोक्तम् ॥ ६ ॥

- 5 किमुक्तम् । सिद्धं स्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराच्चिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्त इति । स तर्हि तपरनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इह कालग्रहणं क्रियते यावच्च तपरकरणं तावत्कालग्रहणम् । प्रत्येकं च कालशब्दः परिसमाप्यते । उकाल ऊकाल ऊशकाल इति ॥ अथैकसंज्ञाधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः । तत्रैका संज्ञा भवति या परानवकाशा चेत्येवं हि दीर्घमुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति ॥ अथवा स्वं रूपं शब्द-
10 स्याशब्दसंज्ञा [१.१.६८] इत्ययं योगः प्रत्याख्यायते । तत्र यदेतदशब्दसंज्ञेत्येतदया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तथा निर्दिष्टमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । अनुदित्स्ववर्णस्य चाप्रत्ययः [१.१.६९] अशब्दसंज्ञायामिति ॥ अथवा ह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्यादीर्घ-
मुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति । ननु चेदं प्रयोजनं स्यात्संज्ञया विधाने नियमं वक्ष्या-
मीति । ह्रस्वसंज्ञया यदुच्यते तदचः स्थाने यथा स्यादिति । स्यादेतत्प्रयोजनं यदि
15 किंचित्कराणि ह्रस्वशासनानि स्युः । यतस्तु खलु यावदजग्रहणं तावद्ग्रहणम-
तोऽकिंचित्कराणि ह्रस्वशासनानि ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमेव इग्रस्वादेशे [१.१.४८]
इति वक्ष्यामीति । अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्निर्देशप्रदेशेऽप्येव इग्रभवतीति वक्तव्यं स्यात् ।
ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य [१.२.४७] एव इग्रभवतीति । णो षड्युपधाया ह्रस्वः
[७.४.१] एव इग्रभवतीति । ह्रस्वः हलादिः शेषः [७.४.५९, ६०] एव इग्रभवतीति ॥
20 संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघुर्थे हि संज्ञाकरणम् । लघीयश्च
त्रिह्रस्वप्रदेशेऽप्येव इग्रभवतीति न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिह्रस्वप्रदेशेऽप्येव इग्रभवतीति
पद्ग्रहणानि । संज्ञाकरणे पुनरष्टौ । ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या । त्रिह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्वग्रहणं
कर्तव्यं ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति । एव इग्रस्वादेश इति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन
सिद्धे यद्वरीयांसं यतमारभते तस्यैतत्प्रयोजनं दीर्घमुनयोस्तु पूर्वसंज्ञा मा भूदिति ॥

अचश्च ॥ १. २. २८ ॥

किनयमलोऽस्त्यत्राप भागेतिउदलोऽस्त्यापतादः^१ । कथं चायं तत्रोपः स्या-

त्कथं वा तदपवादः । यद्येकं वाक्यं तद्येदं च अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति अचो
ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्येति ततोऽयं तच्छेषः । अथ नाना वाक्यम् अलोऽन्त्यस्य वि-
धयो भवन्ति अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्यानन्त्यस्य चेति ततोऽयं तदपवादः । क-
थाञ्च विशेषः ।

ह्रस्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिन्नादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घे- ७५

प्वज्ग्रहणम् ॥ १ ॥

ह्रस्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिन्नादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेऽप्यज्ग्रहणं क-
र्तव्यम् । वचिप्रच्छोर्दीर्घो* ऽच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥
शमादीनां दीर्घो† ऽच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ हनिगम्योर्दीर्घो‡
ऽच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि तदपवादः । 10

अचश्चेन्नपुसकह्रस्वारुत्सार्वधातुकनामिदीर्घेऽनन्त्यप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अचश्चेन्नपुसकह्रस्वारुत्सार्वधातुकनामिदीर्घेऽनन्त्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ह्रस्वो
नपुसके प्रातिपदिकस्य [१.२.४७] यथेह भवति । रै अतिरि । नौ अतिनु । एवं
सुवाग्राक्षणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ अरुत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः [७.४.२६] यथेह
भवति । धीयते स्तूयते । एष भिद्यते अत्रापि प्राप्नोति ॥ नामि [६.४.३] दीर्घो यथेह 15
भवति । अभीनाम् वायूनाम् । एवमत्रापि प्राप्नोति । पण्णाम् ॥ नेष दोषः । नोपधायाः
[६.४.७] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । प्रकृतस्येप नियमः स्यात् । किं च प्रकृतम् ।
नामीति । तेन भवेदिह नियमाज्ञ स्यात् । पण्णाम् । अन्यते तन्यते अत्रापि प्राप्नोति ।
अथाप्येवं नियमः स्यान्नोपधाया नाम्येवेति । एवमपि भवेदिह नियमाज्ञ स्यात् । अ-
न्यते तन्यत इति । पण्णामित्यत्र प्राप्नोति । अथाप्युभयतो नियमः स्यान्नोपधाया एव 20
नामि नाम्येव नोपधाया इति । एवमपि भिद्यते सुवाग्राक्षणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥
एव तर्हि ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र द्रूयादच इत्येतत्त्रोपस्थित द्रष्टव्यम् । किं
कृतं भवति । द्वितीया पक्षी प्रादुर्भाष्यते । तत्र कामचारो गृह्यमाणेन वाचं विशेष-
ययितुमत्रा वा गृह्यमाणम् । यावता कामचार इह तावद्वचिप्रच्छिन्नादिप्रभृतिहनि-
गमिदीर्घेषु गृह्यमाणेनाच विशेषयिष्यामः । एतेषामचो दीर्घो भवतीति । इहेदानो नपु- 25
सकह्रस्वारुत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वन्ता गृह्यमाण विशेषयिष्यामः । नपुसकस्य ह्रस्वो

भवत्यचः । अजन्तस्येति । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घो ऽचः । अजन्तस्येति । नामि
दीर्घो भवत्यचः । अजन्तस्येति ॥

इह कस्मान्न भवति द्यौः पन्थाः स इति* ।

संज्ञया विधाने नियमः ॥ ३ ॥

5 संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमान
गंस्यते । अजिति† हि वर्तते । तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते । अचो ऽज्भवति इत्यो
दीर्घः भुत इत्येवं भाव्यमान इति ॥ अथ पूर्वस्मिन्योगे ऽज्ग्रहणे सति किं प्रयोजनम् ।

अज्ग्रहणं संयोगाच्चमुदायनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

अज्ग्रहणं क्रियते संयोगनिवृत्त्यर्थमच्समुदायनिवृत्त्यर्थं च । संयोगनिवृत्त्यर्थं
10 तावत् । प्रतक्ष्य परक्ष्य । इत्स्वस्य पिति कृति तुक् [६.१.७१] इति तुग्मा भू-
दिति । अच्समुदायनिवृत्त्यर्थम् । तितउच्ञम् । तितउच्ञाया । दीर्घात्पदान्ताद्वा
[६.१.७५, ७६] इति विभाषा मा भूदिति ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ १ । २ । २९ ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ १ । २ । ३० ॥

किं पठ्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तत उताहो न† । किं चातः । यद्यनुवर्तते हल्स्व-
15 रमात्रौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येषा परिभाषा न प्रकल्पते । कथं हलो नाम स्वर-
प्राप्तिः स्यात् । एवं तर्हि निवृत्तम् । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ॥ अथ
प्रथमानिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तत उताहो न† । किं चार्थोऽनुवृत्त्या । वाढमर्थो यद्येते
व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते । ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । इये द्योर्जे त्या । नैते
व्यञ्जनस्य गुणाः । अत्र एते गुणास्तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते ।
20 तद्यथा । द्वयो रक्तयोर्ध्वयोर्मध्ये शुक्ल वस्त्र तद्गुणमुपलभ्यते । चद्रपिटके रिक्तको
लोदकस्तद्गुण उपलभ्यते ॥ कुतो नु खल्येतदन एते गुणास्तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जन-
मपि तद्गुणमुपलभ्यत इति न पुनर्व्यञ्जनस्येते गुणाः स्युस्तत्सामीप्याच्चजपि तद्गुण
उपलभ्यत इति । अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते न पुनरन्तरेणाच
व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति । अन्वयं खल्वपि निर्वचनम् । स्वयं राजन्ते स्वरा
25 अन्यग्भवति व्यञ्जनमिति ॥

उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात्संज्ञाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

इदमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकम् । तदेव हि कंचित्त्वत्युच्चैर्भवति कंचित्त्वति नीचैः ।
एवं कंचित्क्वथिदधीयानमाह किमुच्चै रोरुयसे ज्य नीचैर्वर्ततामिति । तमेव तथाधी-
यानमपर आह किमन्तर्दन्तकेनाधीप उच्चैर्वर्ततामिति । एवमुच्चनीचमनवस्थितपदा-
र्थकं तस्यानवस्थानात्संज्ञाया अप्रसिद्धिः ॥ एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते । आयामो ५
दाक्ष्यमणुता खस्येत्युच्चेःकराणि शब्दस्य । आयामो गात्राणां निपहः । दाक्ष्यं
स्वरस्य दाक्ष्यता रूक्षता । अणुता खस्य कण्ठस्य संवृतता । उच्चेःकराणि शब्दस्य ॥
अथ नीचैःकराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो मार्दवमुक्ता खस्येति नीचैःकराणि शब्द-
स्य । अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता । मार्दवं स्वरस्य मृदुता क्षिप्तता । उक्ता
खस्य महत्ता कण्ठस्य । इति नीचैःकराणि शब्दस्य ॥ एतदप्यनैकान्तिकम् । यदल्प- 10
प्राणस्य सर्वोच्चेस्तन्महाप्राणस्य सर्वनीचैः ॥

सिद्ध तु समानप्रक्रमवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समाने प्रक्रम इति वक्तव्यम् । कः पुनः प्रक्रमः । उरः
कण्ठः शिर इति ॥

समाहारः स्वरितः ॥ १ । २ । ३१ ॥

15

समाहारः स्वरित इत्युच्यते । कस्य समाहारः स्वरितसंज्ञो भवति । अ-
चोरित्याह ।

समाहारोऽचोश्चेन्नाभावात् ॥ १ ॥

समाहारोऽचोश्चेत्तन्न । किं कारणम् । अभावात् । न ह्यचोः समाहारोऽस्ति ।
नन्वयमस्ति गात्रेऽनूप इति । नैयोऽचोः समाहारः । अन्योऽयमुदात्तानुदात्तयोः 20
स्यान् एक आदिश्यते ॥ एव तर्हि गुणयोः ।

गुणयोश्चेन्नाच्यकरणात् ॥ २ ॥

गुणयोः समाहार इति चेत्तन्न । किं कारणम् । अच्यकरणात् । अजिति वर्तते ॥

सिद्ध त्वच्चसमुदायस्याभावात्तदुणे संप्रत्ययः ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अच्चसमुदायो नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्यानः समाहारगु- 25

णस्य संप्रत्ययो भविष्यति ॥ कथं पुनः समाहार इत्यनेनाच्छादयः प्रतिनिर्देष्टुम् ।
 मनुष्यलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । पुष्पका एषां ते पुष्पकाः । कालका एषां ते काल-
 का इति । एवं समाहारवान्समाहारः ॥ अथवाकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा । तुन्दः
 घाट इति ॥ यद्येवं त्रैस्वर्येण प्रकल्पते । तत्र को दोषः । त्रैस्वर्येणाधीमह इत्ये-
 ५ तन्नोपपद्यते । नैतद्व्यापेक्षम् । किं तर्हि । अजपेक्षम् । त्रैस्वर्येणाधीमहे त्रिप्रकारै-
 रजिभरधीमहे कैश्चिदनुदात्तगुणैः कैश्चिदनुदात्तगुणैः कैश्चिदुभयगुणैः । तद्यथा । शुक्ल-
 गुणः शुक्लः । कृष्णगुणः कृष्णः । य इदानीमुभयगुणः स, तृतीयामाख्यां लभते क-
 ल्माप इति वा सारङ्ग इति वा । एवमिहाप्युदात्तगुण उदात्तः । अनुदात्तगुणो
 अनुदात्तः । य इदानीमुभयवान्स तृतीयामाख्यां लभते स्वरित इति ॥

10

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ १ । २ । ३२ ॥

अर्धह्रस्वमित्युच्यते तत्र दीर्घभृतयोर्न प्राप्नोति । कन्या । शक्तिकेः शक्तिके* ।
 नैष दोषः । मात्रचोऽत्र लोपो द्रष्टव्यः । अर्धह्रस्वमात्रमर्धह्रस्वमिति ॥ किमर्थमि-
 दमुच्यते । आभिन्नीभूतमिवेदं भवति । तद्यथा । क्षीरोदके संपृक्त आभिन्नीभूत-
 त्वान्न ज्ञायते कियत्क्षीरं कियदुदकं कस्मिन्नवकाशे क्षीरं कस्मिन्नवकाशे उदक-
 15 मिति । एवमिहाप्याभिन्नीभूतत्वान्न ज्ञायते कियदुदात्तं कियदनुदात्तं कस्मिन्नवकाशे
 उदात्तं कस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तमिति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्ट इयदुदात्तमित्य-
 दनुदात्तमस्मिन्नवकाशे उदात्तमस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तमिति ॥ यद्ययमेवं सुहृत्किम-
 न्यदव्यप्येकं ज्ञात्वास्मिन्नवकाशे नोपदिशति । कासि पुनस्तानि । रथानकरण्यानुप्रदानानि ।
 व्याकरणं नामेयमुत्तरा विद्या । सोऽसौ उन्दःशालेऽप्यभिधिनीत उपलब्ध्यावगन्तु-
 20 मुत्सहते । यद्येवं नार्योऽनेन । इदमप्युपलब्ध्या गमिष्यति ॥ संज्ञाकरणं तर्हीदम् ।
 तस्य स्वरितस्यादितोऽर्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञमिति । किं कृतं भवति । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु
 स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवति । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः [१.२.४०] उदा-
 त्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य [८.२.४] नोदात्तस्वरितोदयम् [८.४.६७]
 इति ॥ संज्ञाकरणं हि नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थे हि संज्ञाकर-
 25 णम् । लघीयश्च त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिरुदात्तप्र-
 देशेषु स्वरितग्रहणे नञाक्षराणि संज्ञाकरणे पुनरेकादश ॥ एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते

अन्वाख्यानं च सज्ञा च । क्य पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह ।
 कथम् । अन्वर्थमहणं विज्ञास्यते । तस्य स्वरितस्यादितोर्ध्वस्वमुदात्तसं भव-
 तीति । ऊर्ध्वमात्तमिति चात उदात्तम् ॥ यदि तर्हि सज्ञाकरणमुदात्तादेर्यदुच्यते
 तत्स्वरितादेरपि प्राप्नोति । अन्वाख्यानमेव तर्हिदं मन्दबुद्धेः ॥

स्वरितस्यार्धस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य
 स्वरितात्कार्यं स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् ॥ १ ॥

स्वरितस्यार्धस्वोदात्तादा उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः [१.२.४०] इत्येतस्मा-
 द्स्वोदात्तं सूत्रकाण्डमूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः [८.४.६६] इत्यतः कर्तव्यम् ।
 किं प्रयोजनम् । स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् । स्वरितादिति सिद्धिर्यया स्यात् । स्वरिता-
 त्साहितायामनुदात्तानाम् [१.२.३९] इति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति श्रुतुम् । 10
 क तर्हि स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः । कार्यं देवदत्तयज्ञदत्तौ ॥

स्वरितोदात्तार्थं च ॥ २ ॥

स्वरितोदात्तार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः
 [१.२.३७] । इन्द्र आगच्छ । क तर्हि स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः । सुब्रह्मण्यो-
 मिन्द्र आगच्छ ॥

15

स्वरितोदात्ताद्यास्वरितार्थम् ॥ ३ ॥

स्वरितोदात्ताद्यास्वरितार्थं तत्रैव कर्तव्यम् । इन्द्र आगच्छ । हरिः आगच्छ ॥

स्वरितपरसन्नतरार्थं च ॥ ४ ॥

स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः [१.२.
 ४०] । माणवक जटिलकाध्यापक न्यङ् । क तर्हि स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः । 20
 माणवक जटिलकाभिरूपक कः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापक स्वरितादिति सिद्धत्वस्य ॥ ५ ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापक सिद्ध इह स्वरित इति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यो
 स्वरितोदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्व प्राप्नोति । न ब्रह्मो देवब्रह्मणोरनुदात्तवचन
 ज्ञापक सिद्ध इह स्वरित इति । किं तर्हि । परमेतत्त्वाण्डमिति ॥

25

एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ १ । २ । ३३ ॥

किमिदं पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्यग्रहणमेकवचनं संबुद्धिः [२.३.४९] । आहो-
स्विदन्वर्थग्रहणं संबोधनं संबुद्धिरिति । किं चातः । यदि पारिभाषिक्या देवा
ब्रह्माणः* अत्र न प्राप्नोति । अथान्वर्थग्रहणं न दोषः । यथा न दोषस्तथास्तु ॥
किं पुनरियमेकश्रुतिरुदात्ताहोस्विदनुदात्ता । नोदात्ता । कथं ज्ञायते । यदय-
मुच्चैस्तरां वा वपट्कारः [१.२.३६] इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अतन्त्रं तर-
निर्देशः । यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तरामिति ॥ यदि तर्हि नोदात्तानुदात्ता । अनुदात्ता च
न । कथं ज्ञायते । यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः [१.२.४०] इत्याह । कथं
कृत्वा ज्ञापकम् । अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावत्सन्नस्तावत्सन्नतर इति ॥ सैषा ज्ञाप-
१० काभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तरालं ज्ञियते ॥

अपर आह । किमियमेकश्रुतिरुदात्तोत्तानुदात्ता । उदात्ता । कथं ज्ञायते । यदय-
मुच्चैस्तरां वा वपट्कार इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तन्त्रं तरनिर्देशः । उच्चैर्द्वौ-
च्चैस्तरामित्येतद्भवति ॥ यदि तर्ह्युदात्ता 'नानुदात्ता । अनुदात्ता च । कथं ज्ञायते ।
यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तन्त्रं तरनिर्देशः ।
१५ सन्नं वृद्धा सन्नतर इत्येतद्भवति ॥ त एते तन्त्रे तरनिर्देशे सप्त स्वरा भवन्ति ।
उदात्तः । उदात्ततरः । अनुदात्तः । अनुदात्ततरः । स्वरितः । स्वरिते य उदात्तः
सोऽन्येन विशिष्टः । एकश्रुतिः सप्तमः ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ १ । २ । ३७ ॥

सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः ॥ १ ॥

२० सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति । सुब्रह्मण्योम् ॥

आकार आख्याते परादिश्च ॥ २ ॥

आकार आख्याते परादिश्चोदात्तो भवति । इन्द्र आगच्छ । हरिव आगच्छ ॥

वाक्यादौ च द्वे द्वे ॥ ३ ॥

वाक्यादौ च द्वे द्वे उदात्ते भवतः । इन्द्र आगच्छ । हरिव आगच्छ ॥

मघवन्वर्जम् ॥ ४ ॥

आगच्छ मघवन् ॥

सुत्यापराणामन्तः ॥ ५ ॥

सुत्यापराणामन्त उदात्तो भवति । व्यहे सुत्याम् । व्यहे सुत्याम् ॥

असावित्यन्तः ॥ ६ ॥

असावित्यन्त उदात्तो भवति । गार्ग्यो यजते । वात्स्यो यजते ॥

अमुष्येत्यन्तः ॥ ७ ॥

अमुष्येत्यन्त उदात्तो भवति । दाक्षेः पिता यजते ॥

स्यान्तस्योपोत्तम च ॥ ८ ॥

स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवत्यन्तश्च । गार्ग्यस्य पिता यजते । वात्स्यस्य १०
पिता यजते ॥

वा नामधेयस्य ॥ ९ ॥

वा नामधेयस्य स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । देवदत्तस्य पिता यजते । देव-
दत्तस्य पिता यजते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ १ । २ । ३८ ॥

15

देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेकै ॥ १ ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति । देवा ब्रह्माणः । देवा ब्रह्माणः ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ १ । २ । ३९ ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्ध्येकयोरैकश्रुत्यवचनम् ॥ १ ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्ध्येकयोरैकश्रुत्य वक्तव्यम् । आशिमे- २०
दयः । पति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । यद्वचनेन निर्देशः क्रियते तेन
यदुनामेकश्रुत्य स्याद्ध्येकयोर्न स्यात् ॥ नैष दोषः । नात्र निर्देशस्तन्वत् । नय

पुनस्तेनैव नाम निर्देश क्रियते, तस्मात्तन्त्र स्यात् । तत्कारी च भवास्तद्वेपी च ।
 नान्तरीयकत्वादत्र बहुवचनेन निर्देश क्रियते अवश्य कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्व-
 चनेन निर्देश कर्तव्य इति । तथा । कश्चिदन्वर्थी शालिकलाप सपलाल सतुप-
 माहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेय तावदादाय तुपपलालान्युत्सृजति । तथा
 ५ कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सकण्टकान्सशकलानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स याव-
 दादेय तावदादाय शकलकण्टक्रानुत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद्वहुवचनेन
 निर्देश क्रियते अविशेषेणैकश्रुत्यम् ॥

अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद्व्यवहितानामप्रसिद्धि ॥ २ ॥

अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद्व्यवहितानामैकश्रुत्यं न प्राप्नोति । इमं मे गङ्गे यमुने
 १० सरस्वति शुतुद्रि ॥

अनेकमपीति तु वचनात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अनेकमप्येकमपि स्वरितात्पर सहितायामेकश्रुति भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति ।
 सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त स्वरितास्तहितायामनुदात्ताणा-
 मिति चेद्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनमविशेषेण व्यवहितानामप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः ।
 १५ कथम् । एकशेषनिर्देशोऽयम् । अनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदात्तानां चानुदात्ताना-
 मिति । एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति । षट्प्रभृतिष्वेकशेष परिसमाप्यते ।
 प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति, व्येकयोरपि भविष्यति ॥

अपृक्त एकात्प्रत्ययः ॥ १ । २ । ४१ ॥

अपृक्तसंज्ञाया हल्ग्रहण स्वादिलोपे हलोऽग्रहणार्थम् ॥ १ ॥

२० अपृक्तसंज्ञाया हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । एकहत्प्रत्ययोऽपृक्तसंज्ञो भवतीति वक्त-
 व्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वादिलोपे हलोऽग्रहणार्थम् । स्वादिलोपे हलो ग्रहणं
 कर्तव्यं भवति । हल्ग्रहणं दीर्घात्सुतिस्वपृक्तं हल [६१ ६८] इत्यपृक्तस्येत्येव
 सिद्धम् ॥ अणिबोर्लुगर्थमल्पग्रहणम् । अणिबोर्लुगर्थमल्पग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोज-
 नम् । अणिबोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अण्यक्षत्रियार्थभितो युनि लुगणिजो
 [७४ ९८] इत्यपृक्तस्येत्येव सिद्धम् ।

॥ अणिञोर्लुगर्थमिति चेण्णोऽतिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अणिञोर्लुगर्थमिति चेण्णोऽतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । फाण्टाद्वेत्तेरपत्य
माणवकः फाण्टाद्वत् इति* ॥ णवचनसामर्थ्यात् भविष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति चेत्फग्निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ ३ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चेत्फग्निवृत्त्यर्थमेतत्स्यात् । फगतो मा भूदिति† ॥

पैलादिषु वचनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

यद्येतावत्प्रयोगनं स्यात्पैलादिष्वेव‡, पाठं कुर्यात् । तत्र पाठादन्येषामपि फक्तो
(निवृत्तिर्भवति) । एवं सिद्धे सति यद्यं, णं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नास्य लुग्म-
वतीति ॥

तान्येतानि त्रीणि महणानि भवन्ति । अपृक्तसंज्ञायां हल्प्रहणं कर्तव्यम् । स्ना- 10
दिलोपे हलो महणं न कर्तव्यम् । अणिञोर्लुकि महणं कर्तव्यम् । अल्पहणेऽपि
वै क्रियमाणे तान्येव त्रीणि महणानि भवन्ति । अपृक्तसंज्ञायामल्पहणं कर्तव्यम् ।
स्वादिलोपे हलो महणं कर्तव्यम् । अणिञोर्लुकि महणं न कर्तव्यं भवत्यपृक्तमहणं
कर्तव्यम् । तत्र नास्ति लाघवकृतो विशेषः ॥ अयमस्ति विशेषः । अल्पहणे
क्रियमाण एकमहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति । दर्विः जागृविः§ । अलेव 15
यः प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अल्पहणसा-
मर्थ्यात् । यदि यो हल् चान्यथ तत्र स्यादल्पहणमनर्थकं स्यात् ॥ हल्प्रहणेऽपि क्रिय-
माण एकमहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति । दर्विः जागृविः । हलेष्वयः
प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । हल्प्रहणसामर्थ्यात्
यदि यो हल् चान्यथ तत्र स्यादल्पहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्यन्यदल्पहणस्य प्रयो- 20
जनम् । किम् । हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूदिति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति
यदल्पहणे क्रियमाण एकमहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो अन्यत्र वर्णमहणे जाति-
महणं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दम्भेहल्प्रहणस्य जातिराचकत्वा-
त्सिद्धमित्युक्तं॥ तदुपपन्नं भवति ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ १ । २ । ४२ ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासस्यैकार्थत्वात्सज्ञाया अप्रसिद्धिः । एको ज्यमर्थस्तत्पुरुषो नामानेकार्थाभयं च सामानाधिकरण्यम् ॥

सिद्धं तु पदसामानाधिकरण्यात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तत्पुरुषः समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते, ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिरिति । नैव दोषः । अथ तत्पुरुषो ऽस्त्येव प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपक्षमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्दं तत्पुरुषार्थानि पदानि तत्पुरुष इति । तद्यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं तस्येदं महणम् ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ १ । २ । ४३ ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात्प्रथमायाः समासे सज्ञाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात्प्रथमायाः समास उपसर्जनसंज्ञाया अप्रसिद्धिः । न हि कटादीनां समासे प्रथमां पदयामः ॥

सिद्धं तु समासविधाने वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समासविधाने प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्दं ॥ ३ ॥

न वा यत्तव्यम् । किं कारणम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भवति । समासायं शास्त्रं समास इति ॥

यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततोऽन्यलाभ्युपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः क्रियते ततोऽन्यत्रापि तस्योपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति ।
राज्ञः कुमारं राजकुमारं श्रितः । श्रितादिसमासे द्वितीयान्तं प्रथमानिर्दिष्टं, तस्य
पद्यसमासे ऽप्युपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति* ॥

सिद्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति वचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य विधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भव-
तीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उपसर्जनमिति महती संज्ञा
क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् ।
तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । अग्रधानमु-
पसर्जनमिति । प्रधानमुपसर्जनमिति च संबन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्वन्तव्यं 10
यं प्रति यदग्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति ॥

अथ यत्र द्वे पद्यघन्ते कस्मान्नत्र प्रधानस्योपसर्जनसंज्ञा न भवति । राज्ञः
पुरुषस्य राजपुरुषस्येति ।

पद्यघन्तयोश्चोपसर्जनत्व उक्तम् ॥ ६ ॥

किमुक्तम् । पद्यघन्तयोः समासे ऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपात इति† । एवं न 15
वेदमकृत भवेदुपसर्जनं पूर्वमित्यर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवि-
ष्यति ॥ यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्यं परिहृतमिदमपरं प्राप्नोति । राज्ञः कुमार्या-
राजकुमार्याः । गोत्रियोरुपसर्जनस्य [१.२.४८] इति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति ।

उक्तं वा ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति‡ । तत्रोपदेशिकस्य ह्रस्वत्वं मा- 20
निदेशिकस्य अयणं भविष्यति ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ १ । २ । ४४ ॥

द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्रापूर्वनिपात
इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥ नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः पूर्वनिपाते नेति ।

किं तर्हि । पर्युदासोऽयं यदन्यत्पूर्वनिपातादिति । पूर्वनिपाते ऽध्यापारः । यदि
 केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति तेन भविष्यति ॥ अप्राप्तेर्वा ।
 अथवानन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिपिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति
 प्रतिपेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिपिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा
 ५ प्राप्ति वाधते । नोत्सहते प्रतिपिद्धा सती वाधितुम् ॥

एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् ॥ १ ॥

एकविभक्तावषष्ठ्यन्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्* । अर्धं पिप्पल्या
 अर्धपिप्पली इति† ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

10 किमुक्तम् । परषद्विभक्तिमिति शब्दशब्दार्थान्ति† । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्व-
 मातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं द्विगुप्राप्तापन्नालपूर्वोपसर्गाः क्तार्थे ॥ ३ ॥

द्विगुः१ । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः ॥ प्राप्तापन्नौ ॥ प्राप्ते जीविकां प्राप्तजी-
 15 विकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः ॥ अलपूर्व** । अल कुमार्था अलकुमारिः ।
 उपसर्गाः क्तार्थे** । निष्कौशाम्निः । निर्वाराणसिः ॥

इति श्रीभगवत्पञ्चलिखिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य 'द्वितीये'
 पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ १ । २ । ४५ ॥

अर्थप्रदिति व्यपदेशाय वर्णानां च मा भुदिति । किं च स्यात् । वनम् धनमिति
शेषः प्रातिपदिकान्तस्य [८.२.७] इति नलोपः प्रसज्येत ॥ अधातुरिति किम-
म् । अहन्वृत्रमिति ॥ अधातुरिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति अहन्वृत्र-
मिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न धातौः प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति यदयं सुपो
तुप्रातिपदिकयोः [२.४.७१] इति धातुग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् ।
तिपिद्धार्यमेतत्स्यात् । अपि काकः श्येनायत^१ इति ॥ अप्रत्यय इति किमर्थम् ।
गण्डे कुबे^२ ॥ अप्रत्यय इति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति काण्डे कुबे इति ।
तद्विग्रहणं^३ नियमार्थं भविष्यति । कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
प्रति नान्यस्येति ॥

01

अर्थवत्यनेकपदप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अर्थप्रति प्रातिपदिकसंज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति । दश
लक्ष्मिनि षड्रूपाः कुण्डमजानिनं पल्लविण्डः अधरोरकमेतत्कुमार्याः स्नेयक-
स्य पिता प्रतिशीन इति ॥ समुदायोऽज्ञानर्थकः ।

समुदायोऽनर्थक इति चेदत्रयवार्थवत्त्वासमुदायार्थवत्त्व यथा लोके ॥ २ ॥ 16

समुदायोऽनर्थक इति चेदत्रयवैरर्थवाङ्मिः समुदाया अव्यर्थवन्तो भवन्ति यथा
लोके । तद्यथा । लोक अद्यामिदं नगर गोमदिदं नगरमित्युच्यते न च तत्र सर्व
अद्या भवन्ति सर्वे वा गोमन्त ॥ यथा लोक इत्युच्यते लोके वाच्यवा एवार्थ-
वन्तो न समुदायाः । आतधावयना एवार्थवन्तो न समुदाया यस्य हि तद्रूप्य
भवति स तेन कार्यं करोति यस्य च ता यावः सन्ति स तासां क्षीरं घृतं जीपभुङ्के 20
इत्येतेतद्रूप्यशक्यम् । का नर्हीय याचोयुक्तिराद्यामिदं नगर गोमदिदमिति ।
एतेषा याचोयुक्तिः । इह नाचदाद्यामिदं नगरमित्यकारो मत्पर्यायः । आद्या अ-
स्मिन्मिति तदिदमाद्यमिति । गोमदिदमिति मत्वन्तान्मत्पर्यायो लुप्यते ॥ एवमपि

वाक्यप्रतिषेधोऽर्थवत्त्वात् ॥ ३ ॥

वास्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः । देवदत्त गामभ्यान भुङ्गाम् 25

देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । किं कारणम् । अर्थवत्त्वात् । अर्थवत्त्वोत्पादक्यं
भवति ॥ न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये ।

पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत्पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिः ॥ ४ ॥

• पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेदेवमुच्यते । पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिर्भवति
॥ वाक्ये । इह देवदत्त इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः कर्म क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । गामित्युक्ते
• कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्तृ-
कर्मणी गुणधानिर्दिष्टः । भुङ्गामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः कर्तृकर्मणी क्रिया चानिर्दिष्टा ।
इहेदानीं देवदत्त गामभ्याज भुङ्गामित्युक्ते सर्वे निर्दिष्टे भवति । देवदत्त एव कर्ता
नान्यः । गौरेव कर्म नान्यत् । अभ्याजिरेव क्रिया नान्या । भुङ्गामेव न कृष्णा-
10 मिति । एतेषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थः ॥

तस्मात्प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तस्मात्प्रतिषेधो यक्तव्यः ॥ न यक्तव्यः ।

अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् ॥ ६ ॥

अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । समास एवार्थवतां
15 समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्य इति ॥ यदि नियमः प्रकृतिप्रत्य-
यसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति । बहुपटयः* उच्यते इति । किं पुनरत्र
प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्याद्युत्पत्तिर्यथा स्यात् । नैष दोषः ।
यद्येष्वात्राप्रातिपदिकत्वात्स्याद्युत्पत्तिर्न भवत्येवं लुपि^१ न भविष्यति । तत्र यैवा-
साधन्तर्थातिनी विभक्तिस्तस्या एव भवणं भविष्यति । नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः
20 स्यात् । बहुपटय इत्येवं स्वरः प्रसज्येत बहुपटय इति नेप्यते । पठिष्यति ष्या-
चार्यः । धितः सप्रकृतेर्बद्धकजर्यमिति^२ । तस्यां पुनर्लुप्यायां यान्या विभक्तिरुत्प-
द्यते तस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वादन्योदात्तत्वं न भविष्यति ॥ एवं तर्थाचार्यप्रवृत्ति-
र्शापयति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेति यदयमप्रत्यय इति
प्रतिषेधं ज्ञास्ति । स च तदन्तर्प्रतिषेधः । स तर्हि ज्ञापकार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो
25 यक्तव्यः । ननु चार्यं प्राप्तर्योऽपि यक्तव्यः । नार्थः प्राप्तर्येण । कृत्तदित्यपदं
नियमार्थं भविष्यति । कृत्तदित्यन्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति

नान्यस्य प्रत्ययान्तस्येति । स एषोऽन्यार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः प्रकृतिप्रत्यय-
समुदायस्य वा प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या ॥ उभयं न वक्तव्यम् । तुल्यजातीयस्य
नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकानां समासः । कर्तृजातीयकानां
समासः । सुबन्तानाम् ॥ सुप्रिङ्मुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । सुप्रिङ्गु-
मुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यते । जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्तारं चाभिद- ४
धातीति* । तन्नियमार्थं भविष्यति । एतस्यैव सुप्रिङ्गुमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
भवति नान्यस्येति ॥ तिङ्मुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । तिङ्मुदाय-
स्यापि प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यते । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्य इति* । तन्नियमार्थं
भविष्यति । एतस्यैव तिङ्मुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति ॥

अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनात् ॥ ७ ॥

10

अर्थवत्ता नोपपद्यते वृक्षशब्दस्य । किं कारणम् । केवलेनावचनात् । न केव-
लेन वृक्षशब्देनार्थो गम्यते । केन तर्हि । सप्रत्ययकेन ॥

न वा प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात्केवलस्याप्रयोगः ॥ ८ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात् । नित्यसंबन्धावेतावर्थौ
प्रकृतिः प्रत्यय इति । प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात्केवलस्य प्रयोगो न भविष्यति ॥ 15
अन्यद्भिरानुपृष्टोऽन्यदाचष्टे । आम्नानुपृष्टः कोविदारानाचष्टे । अर्थवत्ता नोपपद्यते
केवलेनावचनादिति भवानस्माभिश्चोदितः केवलस्याप्रयोगे हेतुमाह । एवं च किल
नाम कृत्वा चोद्यते समुदायस्यार्थे प्रयोगादययवानामप्रसिद्धिरिति ॥

सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ ९ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अन्ययाव्यतिरेकाच्च । कोऽसाधन्वयो व्यतिरेको वा । इह 20
वृक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः भूयते वृक्षशब्दोऽकारान्तः सकारश्च प्रत्ययः । अर्थो
ऽपि कश्चिद्व्ययते मूलस्कन्धफलपलाशवानेकत्वं च । वृक्षावित्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते
कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । सकारो हीयत ओकार उपजायते वृक्षशब्दोऽकारा-
न्तोऽन्वयी । अर्थोऽपि कश्चिद्व्ययते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । एकत्वं हीयते द्वित्व-
मुपजायते मूलस्कन्धफलपलाशवानन्वयी । ते मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासा- 25
वर्थो योऽर्थो हीयते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते यः शब्दो
ऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी ॥ विषम उपन्यासः । ननु हि शब्दा एकावर्था

भवन्ति । तद्यथा । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः । कन्दुः कोष्ठः कुशूल इति ।
 एकश्च शब्दो बह्वर्थः । तद्यथा । अक्षाः पादाः माया इति । अतः किं न साधीयो
 ऽर्थवत्ता सिद्धा भवति । न ब्रूमोऽर्थवत्ता न सिध्यतीति । वार्णितार्थवत्तान्वयव्यतिरे-
 काभ्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थो ऽयं प्रत्ययार्थ इति न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थो
 ५ वृथाप्रत्यय एव वा । सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण
 विशेषं प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः
 कस्मिंश्चिदर्थे प्रतीतिरुपजायते ऽतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चैस्सामा-
 न्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तन्ते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे ॥

किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्तिदन्तर्नकाः ।

10

वर्णस्यार्थवदनर्थकत्वं उक्तम् ॥ १० ॥

किमुक्तम् । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्श-
 नाङ्गव्यत्यये चार्थान्तरगमनाङ्गानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्च । संघात-
 स्यैकार्थ्यास्तुवभावो वर्णात् । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेर्वर्णव्यत्ययापायोपजन-
 विकारेष्वर्थदर्शनादिति ॥ तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति । तस्य परिहारः ।

15 संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद्दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः ॥ ११ ॥

संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद्दृश्यते हि पुनरतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः । तद्यथा ।
 एकस्तन्तुस्त्वस्त्राणे ऽसमर्थस्तत्समुदायश्च कम्बलः समर्थः । एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्र-
 तिघाते ऽसमर्थस्तत्समुदायश्च वर्धितकं समर्थम् । एकश्च घृत्यजो बन्धने ऽसमर्थ-
 स्तत्समुदायश्च रज्जुः समर्थो भवति ॥ विषम उपन्यासः । भवति हि तत्र या च
 20 यावती चार्थमात्रा । भवति हि किञ्चित्प्रत्येकस्तन्तुस्त्वस्त्राणे समर्थ एकश्च तण्डुलः
 क्षुत्प्रतिघाते समर्थ एकश्च घृत्यजो बन्धने समर्थः । इमे पुनर्वर्णा अत्यन्ताद्यैवा-
 नर्थकाः ॥ यथा तर्हि रथाङ्गानि यिदृशानि प्रत्येकं त्रजिक्रियां प्रत्यसमर्थानि भवन्ति
 तत्समुदायश्च रथः समर्थ एवमेवां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तो ऽप्यया अनर्थका
 इति ॥

25

निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् ॥ १२ ॥

निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा गच्छत्या । यज्जति निरज्जति । लभ्यते

प्रलम्बते ॥ किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः*
 स्रवन्तं पदमिति पदसंज्ञां पदस्य पदात् [८.१.१६-१७] इति निघातो यथा
 स्यात्† ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सत्यामपि प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति ।
 किं कारणम् । न हि प्रातिपदिकसंज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा । किं तर्हि ।
 एकत्वादित्यर्थेषु स्वाद्यो त्रिवीर्यन्ते‡ न त्रैयामेकत्वादयः सन्ति ॥ नैष दोषः । 5
 अधिशेषेणोत्पद्यन्त उत्पन्नानां नियमः क्रियते ॥ अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः ।
 के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवार्थे एकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरे-
 वार्थयोर्द्विवचनं नैकस्मिन् बहुषु । बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं नैकस्मिन् द्वयोरिति ॥
 अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यनर्थकानामप्येतेषां भवत्यर्थवत्कृतमिति यदयमधिपरी अ-
 नर्थकौ [१.४.९३] इत्यनर्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञायाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति ॥ 10

किं पुनरयं पर्थुदासो यदन्यत्प्रत्ययादिति । आहोस्तिप्रत्ययसंज्ञायं प्रतिषेधः प्रत्ययो
 नेति । कश्चात्र विशेषः ।

अप्रत्यय इति चेत्तिथेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वात् ॥ १३ ॥

अप्रत्यय इति चेत्तिथेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । काण्डे कुक्षे । किं कारणम् ।
 अन्तवत्त्वात् । तिथतिपोरेकादेशोऽतिपोऽन्तवत्स्यात् । अस्त्यग्यक्षिप इति कृत्वा 15
 प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति† ॥ अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रत्ययो नेति ।

न प्रत्यय इति चेदूडेकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात् ॥ १४ ॥

न प्रत्यय इति चेदूडेकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । ब्रह्मबन्धुः** । किं कारणम् ।
 आदिवत्त्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोरेकादेशः प्रत्ययस्यादिवत्स्यात् । तत्र प्रत्ययो नेति
 प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्त ऊडन्तास्त्रादय इति 20
 यदय नोद्धात्योः [६.१.१७५] इति विभक्तिस्यप्रत्यय प्रतिषेधं शास्ति ॥ अथवा हे
 स्रव प्रातिपदिकसंज्ञे अत्रयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिक-
 संज्ञा तयान्तवद्भावस्त्वाद्युत्पत्तिर्भाविष्यति ॥

सुल्लोपे च प्रत्ययलक्षणत्वात् ॥ १५ ॥

सुल्लोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोति । राजा तक्षा†† । प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययो 25

नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो भवतीति यदयं न ङिसंबुद्धोः [८.२.८] इति प्रतिषेधं शास्ति ॥

अथवा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु चोक्तमप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रतिषेधो ऽन्तवत्त्वादिति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येव दोषः । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि ५ समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकप्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्याद्भूत्यो नपुंसके यत्तस्येति । किं च नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य ॥

कृत्ताद्धितसमासाश्च ॥ १ । २ । ४६ ॥

समासग्रहणं किमर्थम् ।

10

समासग्रहण उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं निवमार्थमिति* ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ १ । २ । ४७ ॥

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ।

नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं तिङ्निवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

15 नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते तिङ्निवृत्त्यर्थम् । तिबन्तस्य ह्रस्वत्वं मा भूत् । काण्डे कुद्ये । रमते ब्राह्मणकुलमिति ॥

अव्ययप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । दोषा ब्राह्मणकुलम् । दिवा ब्राह्मणकुलमिति ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । नात्राव्ययं नपुंसके वर्तते । किं तर्हि । अधिक- 20 रणमत्राव्ययं नपुंसकस्य ॥ इह तर्हि प्राप्नोति । काण्डीभूतं वृषलकुलम् । कुद्यीभूतं वृषलकुलमिति ॥

न वा लिङ्गाभावात् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् ॥ किं पुनरव्ययस्यैव परिहार आहोस्विच्चिबन्तस्यापि । तिबन्तस्यापीत्याह । कथम् । अव्ययं हि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानं हि रूक्पृथगिति क्रियाप्रधानम् । तिबन्तं चापि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्क्रिया- ५ प्रधानम् । काण्डे कुद्ये इति विभक्त्यर्थप्रधानं रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानम् । न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसख्याभ्यां योगोऽस्ति ॥ अवश्यं चैतदेव निज्ञेयम् । क्रियमाणेऽपि हि प्रातिपदिकग्रहण इह प्रसज्येत । काण्डे कुद्ये । हे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अव्ययस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्याद्भूत्वो नपुंसके यत्तस्येति । किं च १० नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसक गुणः । प्रातिपदिकस्य ॥

यजेकादेशदीर्घिस्त्वेषु प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

यजेकादेशदीर्घिस्त्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । युगवरत्राय युगवरत्रार्थम् युगवरत्रेभ्यः ॥

यजेकादेशदीर्घिस्त्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

15

बहिरङ्गा एते विधयः* । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

गोस्त्रियोऽरूपसर्जनस्य ॥ १ । २ । ४८ ॥

उपसर्जनह्रस्वत्वे च ॥ १ ॥

उपसर्जनह्रस्वत्वे च । किम् । यजेकादेशदीर्घिस्त्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । अतिखट्वार्थम् अतिखट्वेभ्यः ॥ उपसर्जनह्रस्वत्वे च । किम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्ध- २० मित्येव । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

गोटाङ्गहण कृत्रिवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

गोटाङ्गहणं कर्तव्यम् । किमिदं टाडिति । प्रत्याहारग्रहणम् । क सनिविष्टानां प्रत्याहारः । टापः प्रभृत्या व्यञ्जो उकारात् । किं प्रयोजनम् । कृत्रिवृत्त्यर्थम् ।

कृत्स्न्या धातुस्त्रियाश्च ह्रस्वत्वं मा भूदिति । अतितन्त्रीः अतिश्रीः अतिलक्ष्मीरिति ॥
 तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । स्त्रीग्रहणं स्वर्यते तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति* ।
 स्त्रियाम् [४.१.३] इत्येवं प्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते । स्वरितेनाधि-
 कारगतिर्भवतीति न दोषो भवति ॥ यद्येवं प्रत्ययग्रहणमिदं भवति तत्र प्रत्ययग्रहणे
 ५ यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीतीह न प्राप्नोति । अनिराजकुमारिः अतिसेनानीकुमारि-
 रिति । अस्त्रीप्रत्ययेनेत्येवं तत् ॥

ईयसो बहुग्रीहो पुंवद्वचनम् ॥ ३ ॥

ईयसो बहुग्रीहो पुंवद्भावो वक्तव्यः । बह्वः भ्रैयस्योऽस्य बहुभ्रैयसी । विद्यमा-
 नभ्रैयसी ॥

10 पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो गोसमासनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । गोसमासनिवृत्त्यर्थम् । गोनिवृत्त्य-
 र्थं समासनिवृत्त्यर्थं च ॥ गोनिवृत्त्यर्थं तावत् । गोकुलम् गोक्षीरम् गोपालक इति ॥
 समासनिवृत्त्यर्थम् । राजकुमारीपुत्रः सेनानीकुमारीपुत्र इति । किमुच्यते समास-
 निवृत्त्यर्थमिति न पुनरसमासोऽपि किञ्चित्पूर्वपद यदर्थः प्रतिषेधः स्यात् । क्यन्तस्य
 15 प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते न चान्तरेण समास क्यन्त प्रातिपदि-
 कमुपसर्जनमस्ति । ननु चेदमस्ति । खट्वापादः मालापाद इति । एकादेशे कृते ऽन्ता-
 दिवद्भावात्प्राप्नोति । उभयत आभये नान्तादियत् ॥

गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । गोऽन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवती-
 त्युच्यते न चैतद्गोऽन्तम् । ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन गोऽन्तम् । व्यपदेशिवद्भा-
 20 वोऽप्रातिपदिकेन ॥ समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः । क्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य
 ह्रस्वो भवतीत्युच्यते प्रधानमुपसर्जनमिति च संबन्धिशाब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्व-
 न्तार्थं यं प्रति यदप्रधान तस्य चेत्यो ऽन्तो भवतीति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।
 उच्यमानेऽपि हि प्रतिषेध इह प्रसज्येत । पञ्च कुमार्यः प्रिया अस्य पञ्चकुमारी-
 प्रियः । दशकुमारीप्रिय इति ॥

कपि च ॥ ५ ॥

25 कपि च प्रतिषेधो वक्तव्यः । बहुकुमारीकः बहुवृत्तलीकः† ॥

इन्द्रे च ॥ ६ ॥

इन्द्रे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुकुटमयूर्यौ ॥

उक्तं वा ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । कपि तावदुक्तं न कपि [७.४.१४] इति प्रतिषेध इति । नैतद-
स्त्युक्तम् । केऽगः [७.४.१३] इति या ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधः । कुत एतत् । 5
अनन्तरस्य विधिर्न भवति प्रतिषेधो वेति । अत्रयं चैतदेव विज्ञेयम् । यो हि मन्यते
या च यावती च ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेध इतीहापि तस्य प्रतिषेधः प्रस-
ज्येत । प्रिय प्रामणि^१ ब्राह्मणकुलमस्य प्रियप्रामणिकः । प्रियसेनानिकः ॥ इदं तर्हु-
क्तम् । कपि कृते अनन्यत्वाद्भ्रस्वत्वं न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । कपि-
यतां ह्रस्वत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्कप् । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तर- 10
ङ्गतः कप् । ननु चायं कप्समासान्त इत्युच्यते । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति ।
येषां पदानां समाप्तो न तावत्तेषामन्यद्भवति कप् तावत्प्रतीक्षते ॥ इन्द्रे ऽप्युक्तम् ।
किमुक्तम् । परवक्षिद्भमिति शब्दगद्गार्याविति^१ । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदे-
शिकस्य भयण भविष्यति ॥

लुक्तद्वितलुकि ॥ १ । २ । ४९ ॥

15

तद्वितलुक्प्रवन्त्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

तद्वितलुक्प्रवन्त्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवन्ती कुन्ती कुरु १ ॥

तद्वितलुक्प्रवन्त्यादीनामप्रतिषेधो ऽस्तुम्परत्वात् ॥ २ ॥

तद्वितलुक्प्रवन्त्यादीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । लुक्स्माद्य
भवति । अस्तुम्परत्वात् । लुकीत्युच्यते न चात्र लुक् पदयामः ॥ लुकीति नैया 20
परसप्तमी शब्दा विज्ञानु न हि लुका पौर्यापर्यमस्ति । का तर्हि । सप्तसप्तमी ।
लुकि सतीति । सप्तसप्तमी चेत्प्रामोति ॥ एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न
व्यपदिशति । किम् । उपसर्जनस्येति वर्तते^१ । न च जातिरुपसर्जनम् ॥

इद्गोण्याः ॥ १ । २ । ५० ॥

इद्गोण्या नेति वक्तव्यम्

गोण्या नेत्येव सिद्धम् । नार्थ इत्त्वेन ॥ का रूपसिद्धिः । पञ्चगोणिः दशगोणिः* ।

ह्रस्वता हि विधीयते ।

5 ह्रस्वत्वमत्र विधीयते गोस्त्रियोरूपसर्जनस्य [१.२.४८] इति ॥

इति वा वचने तावत्

इदिति बोध्येत नेति वा को न्यत्र विशेषः ॥

मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥

अथवा मात्रार्थमिदं वक्तव्यम् । गोणीमात्रमिदं गोणिः† ॥

10 अपर आह ।

गोण्या इत्वं प्रकरणात्

अशिष्यं गोण्या इत्यम् । कि कारणम् । प्रकरणात् । प्रकृतं ह्रस्वत्वम् । ह्रस्व इति वर्तते‡ ॥ ननु सूच्याः ।

सूच्यादर्थमथापि वा ॥

15 सूच्यादर्थमिदं द्रष्टव्यम् । पञ्चसृचिः दशसृचिः ॥

इद्गोण्या नेति वक्तव्यं ह्रस्वता हि विधीयते ।

इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥

गोण्या इत्वं प्रकरणात्सूच्यादर्थमथापि वा ॥

एषि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ १ । २ । ५१ ॥

20 व्यक्तिवचने इति स्मिर्म् । शिरीषाणामदृग्भवो ग्रामः शिरीषाः§ । तस्य तन्मयं त्वं शिरीषयनम् । किं च स्यात् । विभाषापधिवनस्पतिभ्यः [८.४.६] इति कर्तां प्रसज्येन ॥

अपर आह । कदुवदर्या अदृग्भवे ग्रामः कदुवदरी । पट्टी युक्तवद्भागेन मा भुज्जति ॥ अयं व्यक्तिवचने इत्यप्युच्यमाने कर्मादेशात् न भवति पट्टवपि हि

उच्यते । नेद पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्यर्थग्रहणम् ।
उच्यते वचनमिति । एवमपि यत्री प्राप्नोति पठयपि ह्युच्यते । लुपोक्तत्वात्तस्या-
र्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । आतिदेशिकी तर्हि
प्राप्नोति । एव तर्हि

प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह पाठता युक्तम् ।

वक्तुश्च कामचार प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसंख्ये ये ॥

प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिर्नगर उच्यते चापि युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम् । वृत्ते च
युक्तपद्मादौ विधीयते । कामचारश्च प्रयोक्तुं प्राग्वृत्तेर्यै लिङ्गसंख्ये ते अतिदेश-
वृत्तस्य वा ये लिङ्गसंख्ये ते । यावता कामचारो वृत्तस्य ये लिङ्गसंख्ये ते अति-
देश्येते न प्राग्वृत्तेर्यै ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

अन्यत्राभिधेयव्यक्तिवचनभावबहुषु युक्तपदनुदेश ॥ १ ॥

अन्यत्राभिधेयव्यक्तिवचनानि भवन्ति । अन्यत्र । लुकि । लवण स्तूप ।
लवणा यरागू । लवण शाकमिति* । अन्यत्राभिधेयव्यक्तिवचनानि भवन्ति
लुकि । इहाप्यभिधेयव्यक्तिवचनानि प्राप्नुवन्ति । इत्यन्ते चाभिधानवत्त्वयुरिति तद्धा- 15
न्तरेण यत् न सिध्यतीति लुपि युक्तपदनुदेश । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति
प्रयोजनमेतत् । किं तर्हि ।

लुगे दर्शनमजित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते ॥ २ ॥

लुगामेयमदर्शनस्य सज्ञा त्रियते† न आदर्शनस्य लिङ्गसंख्ये अस्यते अतिदे-
ष्टुम् । लुगे ऽदर्शनसञ्ज्ञिः आदर्शगतिर्नोपपद्यते ॥

न आदर्शनस्याशस्यत्वादर्थगतिः साहचर्यात् ॥ ३ ॥

न वेव दोषः । किं कारणम् । अदर्शनस्याऽशस्यत्वात् । अदर्शनस्य लिङ्गसंख्ये
अशस्ये अतिदेशमिति कृत्वादर्शनसङ्गपरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्नोपपद्यति साहचर्यात् ॥

योगाभावाच्चान्यस्य ॥ ४ ॥

अदर्शनेन च योगो नास्तीति कृत्वादर्शनसङ्गपरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्नोपपद्यति 20
साहचर्यात् ॥

समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः ॥ ५ ॥

समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपो युक्तवद्भावो वक्तव्यः । मधुरापञ्चालाः* ।
किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । समास उत्तरपदस्यैव । क मा भूत् । पञ्चालमधुरे इति ॥

विशेषणानां चाज्ञातेः ॥ १ । २ । ५२ ॥

५ कथमिदं विज्ञायते । जातिर्यद्विशेषणमिति । आहोस्विज्जातेर्यानि विशेषणा-
नीति । किं चातः । यदि विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति सिद्ध पञ्चाला जनपद
इति सुभिक्षः संपन्नपानीयो बहुमाल्यफल इति न सिध्यति । अथ विज्ञायते जाते-
र्यानि विशेषणानीति सिद्धं सुभिक्षः संपन्नपानीयो बहुमाल्यफल इति पञ्चाला
जनपद इति न सिध्यति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति नापि जातेर्या-
१० नि विशेषणानीति । कथं तर्हि । विशेषणानां युक्तवद्भावो भवत्या जातिप्रयोगात् ॥
किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

विशेषणानां वचनं जातिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

जातिनिवृत्त्यर्थोऽयमारम्भः ॥ किमुच्यते जातिनिवृत्त्यर्थ इति न पुनर्विशेषणा-
नामपि युक्तवद्भावो यथा स्यादिति ।

१५ समानाधिकरणत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

समानाधिकरणत्वाद्विशेषणानां युक्तवद्भावो भविष्यति ॥ यद्येवं नार्थो ज्ञेयः ।
लुपोऽन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति । कान्यत्र । बदरी सूक्ष्मकण्टका मधुरा
वृक्ष इति । किं पुनः कारणमन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति । आविष्टनिर्झा
जातिर्यद्विज्ञमुपादाय प्रयतन्त उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाच्च तद्विज्ञं जहाति ॥ न तर्हि-
२० दानीमयं योषो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । इदं तत्र तत्रोच्यते गुण-
वचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति । तदनेन क्रियते ॥

हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ ३ ॥

हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्भवति युक्तवद्भावेन । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः†
फलानि ॥

खलतिकादिषु वचनम् ॥ ४ ॥

खलतिकादिषु वचनं भवति युक्तवद्भावेन । खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं^{*} वनानि ॥

मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

मनुष्यलुपि प्रतिषेधो यत्कथ्यः । चञ्चाभिरूपः । वधिका दर्शनीयः[†] ॥

५

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ १ । २ । ५३ ॥

किं या एताः कृत्रिमाटिषुषभादिसंज्ञास्तत्प्राप्त्यादशिष्यम् । नेत्याह । संज्ञानं संज्ञा ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ १ । २ । ५८ ॥

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । बहुवस्तेष्व्यास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । तद्यदे- 10
कवचने शासितव्ये बहुवचनं शिष्यत एतदयुक्तम् । बहुष्वेकवचनमिति नाम वक्त-
व्यम् ॥ अत उत्तरं पठति ।

जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यम् ॥ १ ॥

जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यं भविष्यति । यत्तद्विहीनं व्रीहिस्य यवे यवत्वं
गार्ग्ये गार्ग्यत्वं तदेकं तद्य विवक्षितम् । तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति । इष्यते च 15
बहुवचनं स्यादिति तच्चान्तरेण यत् न सिध्यतीति जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनम् ।
एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्रैकवचनादेश उक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र वेर्हीति [७.३.१११] इति गुणः प्राप्नो-
तीति[‡] ॥ नेष दोषः ।

20

अर्यातिदेशात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अर्यातिदेशोऽयम् । नेद पारिभाषिकस्य वचनस्य महगम् । किं तर्हि । अन्यर्थ-

ग्रहणम् । उच्यते वचनम् । बहुनामर्थानां वचनं बहुवचनमिति । यावद्भूयादेकोऽर्थो
बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन्बहुवचनमिति ॥

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्ष करोति ॥

अस्मदो नामयुवप्रत्यययोश्च ॥ ५ ॥

अस्मदो नामप्रयोगे युवप्रत्ययप्रयोगे च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ नामप्रयोगे । अहं
देवदत्तो ब्रवीमि । अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि ॥ युवप्रत्ययप्रयोगे । अहं गार्ग्यायणो
ब्रवीमि । अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि ॥ युवग्रहणेन नार्थः । अस्मदो नामप्रत्यय-
प्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं वात्स्यो ब्रवीमि ॥

10 अपर आह । अस्मदः सविशेषणस्य प्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति ।
अहं पटुर्ब्रवीमि । अहं पण्डितो ब्रवीमि ॥

अशिष्यं वा बहुवत्पृथक्काभिधानात् ॥ ६ ॥

अशिष्यो वा बहुवद्भावः । किं कारणम् । पृथक्काभिधानात् । पृथक्त्वेन हि
द्रव्याण्यभिधीयन्ते । बहवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । किमुच्यते पृथक्काभि-
धानादिति यावतेदानीमेवोक्तं जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थमिति ।

जातिशब्देन हि द्रव्याभिधानम् ॥ ७ ॥

जातिशब्देन हि द्रव्यमप्यभिधीयते जातिरपि । कथं पुनर्ज्ञायते जातिशब्देन
द्रव्यमप्यभिधीयत इति । एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले गोपालरुमासीन पृच्छति ।
अस्त्यत्र कांचिद्वा पश्यसीति । स पश्यति पश्यति चायं गाः पृच्छति च कांचि-
20 दत्र गां पश्यसीति नूनमस्य द्रव्यं विवक्षितमिति । तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहु-
वचनं भविष्यति यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनं भविष्यति ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ १ । २ । ५९ ॥

अयमपि योगः शस्योऽस्तुम् । कथम् अहं न गीमि आरां तूयः पय दृमः ।
इमानिन्द्रियाणि कदाचित्स्वातन्त्र्येण विरक्षितानि भवन्ति । तद्यथा । इदं मे अक्षि
2. पुं, पश्यति । अयं मे कर्णं सुप्तं शृणोमीति । कदाचित्स्वातन्त्र्येण । अनेनास्या सुप्तं

यदयामि । अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणोमीति । तद्यदा स्यात्तन्व्येण विवक्षा तदा बहुव-
चन भविष्यति यदा पारतन्व्येण तदेकवचनद्विवचने भविष्यति ॥

फलगुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ १ । २ । ६० ॥

अयमपि योग शक्योऽवक्तुम् । कथम् उदिते पूर्वे फलगुन्यो उदिता पूर्वा
फलगुन्य उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे उदिता पूर्वा प्रोष्ठपदा । फलगुनीसमीपगते चन्द्र- 5
मसि फलगुनीशब्दो वर्तते । बहवस्तेऽर्थास्तत्र युक्त बहुवचनम् । यदा तयोरेवाभि-
धानं तदा द्विवचनं भविष्यति ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ १ । २ । ६१ ॥

विशाखयोश्च ॥ १ । २ । ६२ ॥

इमानपि योगौ शक्यावक्तुम् । कथम् ।

10

पुनर्वसुविशाखयो सुपा सुलुम्पूर्णसवर्णेति सिद्धम् ॥ १ ॥

पुनर्वसुविशाखयो ह्युपा सुलुम्पूर्णसवर्ण [७ १ ३९] इत्येव सिद्धम् ॥

तिप्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ १ । २ । ६३ ॥

तिप्यपुनर्वस्वोरिति किमर्थम् । कृत्तिकारोहिण्य ॥ नक्षत्र इति किमर्थम् । तिप्यश्च
माणत्रक पुनर्वसु च माणत्रको^१ तिप्यपुनर्वसव ॥ अथ नक्षत्र इति उक्तमाने^२ पुन- 1^१
र्नक्षत्रमहणं किमर्थम् । अथ तिप्यपुनर्वसुशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते । अस्ति च
कालघाती । तद्यथा । बहवस्तिप्यपुनर्वसवोऽतिरान्ता । कतरेण तिप्येण गत इति ।
तयो ज्योतिषि वर्तते तस्येदं महणम् ॥ अथवा नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्वसुमह-
णस्येतत्प्रयोजनं विदेशस्यमपि तिप्यपुनर्वसो कार्यं तदपि नक्षत्रस्यैव यथा स्यात् ।
तिप्यपुनर्वसोर्नक्षत्राणि यतोपो उक्तं^३ इति^४ नक्षत्रमहणं न कर्तव्यं भवति ॥ अथवा 20
नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्वसुमहणस्येतत्प्रयोजनं तिप्यपुनर्वसुपर्यायानामपि यथा

स्यात् । पुण्यपुनर्वसू सिध्यपुनर्वसू ॥ अथ द्वन्द्व इति किमर्थम् । यस्तिष्यस्तौ पुन-
 र्वसू येषां त इमे तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धाः ॥ बहुवचनस्येति किमर्थम् । उदितं तिष्य-
 पुनर्वसू । कथं चात्रैकवचनम् । जातिद्वन्द्व एकवद्भवतीति । अप्राणिनामिति प्रतिषेधः
 प्राप्नोति* । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्बहुवचनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सर्वो
 5 द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । ब्राह्मवशालङ्कायनम्
 बाभ्रवशालङ्कायना इत्येतत्सिद्धं भवति ॥ अथवा नात्रभवन्तः प्राणिनः प्राणा एवा-
 न्नभवन्तः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये
 पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय विरूपाणामनेकशेष आरभ्यते । तत्रैतत्स्याल्लघीयसी सरूपनिवृत्तिर्गरीयसी विरूपप्रतिपत्तिरिति । तच्च न । लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः । किं कारणम् । यत्र हि बहूनां सरूपाणामेकः शिष्यते तत्रावरतो द्वयोः सरूपयोर्निवृत्तिर्नक्तव्या स्यात् । एवमप्येतस्मिन्सति किञ्चिदानर्थः सुकर-
5 तरकं मन्यते सुकरतरकं चैकशेषारम्भं मन्यते ॥

किं पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भवति । एवं भवितुमर्हति ।

एकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्बिभक्तेः ॥ ४ ॥

एकविभक्ताविति चेत्तत्र । किं कारणम् । अभावाद्बिभक्तेः । न हि समुदाया-
स्परा विभक्तिरस्ति । किं कारणम् । अप्रातिपदिकत्वात् । ननु नार्थवत्प्रातिपदिक-
10 मिति* प्रातिपदिकसंज्ञा भाष्ययति । नियमाच्च प्राप्नोति । अर्थवत्समुदायानां समा-
सग्रहणं नियमार्थमिति† ॥

यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष उच्येत ।

पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिस्नदाश्रयत्वात् ॥ ५ ॥

पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः प्राप्नोति । किमुच्यत एक-
15 शेपे पृथग्विभक्त्युपलब्धिरिति यावता समयः कृतो न केयला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या
न केयलः प्रत्यय इति । तदाश्रयत्वात्प्राप्नोति । यत्र हि प्रकृतिनिमित्ता प्रत्ययनि-
वृत्तिस्तत्राप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगो भवति । अत्रिचित् सोममुदिति यथा ।
यत्र च प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगो भवति ।
अधुना इयानिति यथा† । अस्तु । संयोगान्तलोपेन सिद्धम्* । कुतो नु खल्वेत-
20 द्वाभ्यामृशगदयोर्निवृत्तिर्भाष्ययति न पुनः पूर्यते गिति । तत्रैतत्स्यात्पू० निवृत्तावपि
सत्यां संयोगान्तलोपेन सिद्धमिति* । न भिष्यति । तत्रावरतो द्वयोः सकाशयोः
अरणं प्रसज्येत । यत्र च संयोगान्तलोपो नास्ति तत्र च न सिध्यति । यत् च
संयोगान्तलोपो नास्ति । द्विवचनवद्गुणनयोः ॥

समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषः ॥ ६ ॥

समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषो भवति । स्वर । अथश्चअथ अथौ । समासान्तोदात्तत्वे* कृत एकशेषः प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । समासान्तोदात्तत्वं क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्समासान्तोदात्तत्वम् । समासान्तोदात्तत्वे च दोषो भवति । स्वर ॥ समासान्तः । ऋक् ऋक् ऋचौ । समा- 5 सान्ते† कृतेऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । समासान्तः क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादसमासान्तः । समासान्ते च दोषो भवति ॥

अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम् ॥ ७ ॥

अङ्गाश्रये च कार्य एकशेषो वक्तव्यः । स्वसा च स्वसारौ च स्वसारः । अङ्गाश्रये‡ कृतेऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । अङ्गाश्रय 10 क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादङ्गाश्रयम् ॥

तिङ्गमासे तिङ्गमासवचनम् ॥ ८ ॥

तिङ्गमासे तिङ्गमासो वक्तव्यः ॥ एकं तिङ्गणमनर्थकम् । समासे तिङ्गमास इत्येव । नानर्थकम् । तिङ्गमासे प्रकृतेऽ तिङ्गमासो वक्तव्यः ॥

तिङ्गिधिप्रतिषेधश्च ॥ ९ ॥

15

तिङ्ग कश्चिद्धिधेयः कश्चित्प्रतिषेधः । पचति च पचति च पचतः । तःशब्दो विधेयस्तिशब्दः प्रतिषेधः ॥

यदि पुनरसमास एकशेष उच्येत ।

असमासे वचनलोपः ॥ १० ॥

यद्यसमासे वचनलोपो वक्तव्यः ॥ ननु चोत्पत्तेरेव वचनलोपं चोदिताः स्मः । 20 द्विवचनबहुवचनविधिं ह्यन्वप्रतिषेध च वक्ष्यति तदर्थं पुनश्चोद्यते ॥

द्विवचनबहुवचनविधिः ॥ ११ ॥

द्विवचनबहुवचनानि विधेयानि । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति ॥

इन्द्रप्रतिषेधश्च ॥ १२ ॥

इन्द्रस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षो । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च
 वृक्षा इति । चार्थे इन्द्रः [२ २.२९] इति इन्द्रः प्राप्नोति । नैष दोषः । अनव-
 काश एकशेषो इन्द्रं वाधिष्यते । सावकाश एकशेषः । कोऽवकाशः । तिङ-
 5 न्तान्यवकाशः ॥

यदि पुनः पृथक्स्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष उच्येत । किं कृतं भवति । कश्चि-
 हचनलोपः परिहतो भवति ।

विभक्त्यन्तानामेकशेषे

विभक्त्यन्तानामेकशेषे विभक्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति ।

10 एकविभक्त्यन्तानामिति तु पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम् ॥ १३ ॥

एकविभक्त्यन्तानामिति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पृथग्विभक्तिप्रतिषे-
 धार्थम् । पृथग्विभक्त्यन्तानां मा भूत् । ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहि ॥

न वार्थविप्रतिषेधाद्युगपद्वचनाभावः ॥ १४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अर्थविप्रतिषेधात् । विप्रतिषिद्धावेतादर्थी कर्ता
 15 संप्रदानमित्यशक्यौ युगपदिर्देष्टुम् । तयोर्विप्रतिषिद्धत्वाद्युगपद्वचनं न भविष्यति ॥

अनेकार्थाश्रयश्च पुनरेकशेषः ॥ १५ ॥

अनेकमर्थं सप्रत्याययिष्यामीत्येकशेष आरभ्यते ।

तस्मान्नैकशब्दत्वम् ॥ १६ ॥

तस्मादेकशब्दत्वं न भविष्यति ॥ अयं तर्हि दोषः । कश्चिद्वचनलोपो द्विवचन-
 20 षड्वचनविधिर्इन्द्रप्रतिषेधश्चेति ॥

यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्येत । किं कृतं भवति । यचनलोपः
 परिहतो भवति ।

प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वात् ॥ १७ ॥

प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो यक्तव्यः । माता च जनयित्री
 25 मातारो न पान्यस्य मातृमातारः । किं कारणम् । सरूपत्वात् । सरूपाणि शेताणि

प्रातिपदिकानि ॥ किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । तस्यापि ह्येतानि कचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि । मातृभ्यां च मातृभ्यां चेति । अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति । एवं च कृत्वा चोच्यते ॥

5

हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसख्यानम् ॥ १८ ॥

हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसख्यानं कर्तव्यम् । हरितस्य स्त्री हरिणी । हरिणस्यापि हरिणी । हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ । श्येतस्य स्त्री श्येनी । श्येनस्यापि श्येनी । श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ । रोहितस्य स्त्री रोहिणी । रोहिणस्यापि रोहिणी । रोहिणी च रोहिणी च रोहिण्यौ ॥

10

न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् ॥ १९ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाभीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिक प्रयोगम् । तस्मिन् लौकिके प्रयोगे सरूपाण्येतानि ॥

अपर आह । न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् । न वैप पक्ष एवास्ति प्रातिपदिकानामेक- 15 शेष इति । किं कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाभीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिक प्रयोगम् । तस्मिन् लौकिके प्रयोगे प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति ॥

अथानेन पक्षेणार्थं स्यात्प्रातिपदिकानामेकशेष इति । वादमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण सरूपाणामेकशेष 20 एकविभक्ताविति । कथम् । विभक्तिः सारूप्येणाभीयते । अनैमित्तिक एकशेषः । एकविभक्तौ यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवति । क्व । यत्र वा तत्र वेति ॥

अथानेन पक्षेणार्थं स्याद्विभक्त्यन्तानामेकशेष इति । वादमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गस्यते । एतद्व्येतेनैवाभिहितं सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । कथम् । नेद पारिभाषिक्या विभक्तेर्ग्रहणम्* । 25 किं तर्हि । अन्यर्थग्रहणम् । विभागो विभक्तिरिति । एकविभागे यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवतीति ॥ ननु चोक्तं कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्नृप्रति-

पेधधेति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिरिति ।
सहविवक्षायामेकशेषः । युगपद्विवक्षायामेकशेषेण भवितव्यम् । न तर्हीदानीमिदं
भवति वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । नैतत्सहविवक्षायाम्
भवति । अथापि निदर्शयितुं बुद्धिरेवं निदर्शयितव्यम् । वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ ।

5 वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति ॥ यदप्युच्यते द्वन्द्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति ।
नैष दोषः । अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते । ननु चोक्तं सावकाश एकशेषः
कोऽवकाशः तिङन्तान्यवकाश इति । न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति ।
किं कारणम् । यथाजातीयकानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति तथाजाती-
यकानामेकशेषः । न च तिङन्तानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति । किं
10 कारणम् । एका हि क्रिया । एकनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवित-
व्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । यदि तर्हेका क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्ति ।
पचतः पचन्ति । नैतानि क्रियापेक्षाणि । किं तर्हि । साधनापेक्षाणि ॥

अथवा पुनरस्त्वेकविभक्ताविति । ननु चोक्तमेकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्द्विभक्ते-
रिति । नैष दोषः । परिहृतमेतत् । अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भवि-
15 ष्यतीति । ननु चोक्तं नियमात्र प्राप्नोति अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थ-
मिति । नैष दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकानां
समासः । कथंजातीयकानां समासः । सुवन्तानाम् ॥

सर्वत्रापत्यादिपूपसंख्यानम् ॥ २० ॥

सर्वेषु पक्षेष्वपत्यादिपूपसंख्यानं कर्तव्यम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति* ॥ सर्व-
20 ष्वेत्युच्यते प्रातिपदिकानां एकशेषे सिद्धम् । अपत्यादिवित्युच्यते बह्वधापत्या-
दयः । गर्गस्यापत्यं बहवो गर्गाः† । एका प्रकृतिर्वहवश्च यवः । असारूप्यादेक-
शेषो न प्राप्नोति । ननु च यथैव बहवो यव एव प्रकृतयोऽपि बहवः स्युः । नैवं
शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । गर्गाः वत्साः विदाः उर्वा इति । अज्यो बहुषु
यज्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुप्त प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अबन्तं यद्बहुषु यवन्तं यद्बहु-
25 ष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्कादयपप्रतिभूतयः
कादयणा इति । नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र‡ गोत्रस्य ग्रहणं न धैतल्लौकिकं
गोत्रम् ॥ अथवा पुनरस्त्वेका प्रकृतिर्वहवश्च यजः । ननु चोक्तमसारूप्यादेकशेषो न
प्राप्नोतीति ।

सिद्धं तु समानार्थानामेकशेषवचनात् ॥ २१ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समानार्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदि समानार्थानामेकशेष उच्यते कथमक्षाः पादाः मापा इति ।

नानार्थानामपि सरूपाणाम् ॥ २२ ॥

नानार्थानामपि सरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः ॥

एकार्थानामपि विरूपाणाम् ॥ २३ ॥

एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । यक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च यक्रदण्डौ कुटिलदण्डाविति वा ॥

स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः ॥ २४ ॥

स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः । अक्षधाक्षश्च अक्षौ* ॥ 10 मीमांसकश्च मीमांसकश्च मीमांसकौ† ॥

इह कस्मान्न भवति । एकधैकश्च द्वौ च द्वौ चेति ।

संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चा नेकशेषः ॥ २५ ॥

संख्याया अर्थासंप्रत्ययादेकशेषो न भविष्यति । न लोकाधित्यनेनार्थो गम्यते । अन्यपदार्थत्वाच्च संख्याया एकशेषो न भविष्यति । एकधैकधैत्यस्य द्वावित्यर्थः । 15 द्वौ न द्वौ चैत्यस्य चत्वार इत्यर्थः ॥ नैतौ स्तः परिहारौ । यत्तावदुच्यते संख्याया अर्थासंप्रत्ययादिति । अर्थासंप्रत्ययेऽप्येकशेषो भवति । तथा । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ† । न चोच्यते बृद्धयुक्तानाविति भवति चैकशेषः । यदप्युच्यतेऽन्यपदार्थत्वाच्चेति । अन्यपदार्थेऽप्येकशेषो भवति । तथा । त्रिंशतिश्च त्रिंशतिश्च त्रिंशती इति । तयोश्चत्वारिंशदित्यर्थः ॥ एत तर्हि नेमो धृयन्परिहारौ । एक- 20 परिहारोऽयम् । संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति । यत्र अर्थासंप्रत्यय एव वान्यपदार्थतैव वा भवति तत्रैकशेषो गार्ग्यौ त्रिंशती इति यथा ॥ अथवा नेम एरुशेषशब्दाः । यदि तर्हि नेम एरुशेषशब्दाः समुदायशब्दास्तर्हि भवन्ति । तत्र को दोषः । एकवचन प्राप्तेति । एकार्था हि समुदाया भवन्ति । तथा । यूयम् शतम् वनमिति ॥ सन्तु तर्ल्लेकशेषशब्दाः । किंकर्तुं सारूप्यम् । अन्योऽन्यकृतं 25

सारूप्यम् । सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येषामन्योऽन्यकृतो भावः । सन्ती-
त्याह । तद्यथा । माता पिता भ्रातेति ॥ विषम उपन्यासः । सकृदेते शब्दा प्रवृत्ता
अपायेष्वपि वर्तन्ते । इह पुनरेकेनाप्यपाये न भवति चत्वार इति ॥ अन्यदिदा-
नीमेतदुच्यते सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्त इति । यत्तु भवानस्मांश्चो-
५ दयति सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येषामन्योऽन्यकृतो भाव इति तत्रैते ऽस्मा-
भिर्मुपन्यस्ताः । तत्रैतद्भवानाह सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्त इति ।
एतच्च वार्त्तम् ।

एकैको नोद्यन्तुं भारं शक्नोति यत्कथं तत्र ।

एकैकः कर्ता स्यात्सर्वे वा स्युः कथं युक्तम् ॥

10 कारणमुद्यमनं चेन्नोद्यच्छति चान्तरेण तत्तुल्यम् ।
तस्मात्पृथग्पृथक्ते कर्तारः सव्यपेक्षास्तु ॥

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो ऽस्वरूपत्वात् ॥ २६ ॥

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो वक्तव्यः । पचति च पचसि च पचथः । पचमि
च पचामि च पचावः । पचति च पचसि च पचामि च पचामः । किं पुनः कारण
15 न सिध्यति । असरूपत्वात् ॥

द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्चैकार्यत्वात् ॥ २७ ॥

द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं कारणम् । एकार्यत्वात् । एकोऽयमयशिष्यते
तेमानेन तदर्थेन भवितव्यम् । किमर्थेन । यदर्थ एकः । किमर्थैकः । एक एका-
र्थः ॥ नैकार्थम् । आद्यमेकार्थः । किं तर्हि । द्वयोर्बह्वर्थम् ।

20 नैकार्थमिति चेदारम्भानर्थक्यम् ॥ २८ ॥

नैकार्थमिति चेदेकशेषारम्भोऽनर्थकः स्यात् ॥ इह हि शब्दस्य एताभाषिकी
धानेकार्यता स्याद्वाचनिकी वा । तथाहि तावत्सामाधिकी

आशिष्य एकशेष एकेनोक्तत्वात् ॥ २९ ॥

आशिष्य एकशेषः । किं कारणम् । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण
25 न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ अयं वाचनिकी नह्येकार्यमेकोऽयमयशिष्यते
न च द्वयोर्बह्वर्थमिति । न वक्तव्यम् । सिद्धमेकशेष इत्येव । कथं पुनमेतो
ऽयमयशिष्यत इत्यनेन द्वर्थता बह्वर्थता वा शक्या नन्धुम् । तथैकशेषकृतम् ॥

न ह्यन्तरेण तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवति । पश्यामश्च पुनरन्तरे-
णापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति अभिचित् सोमसुदिति
यथा । ते मन्यामहे लोपकृतमेतद्येनात्रान्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्या-
र्थस्य गतिर्भवतीति । एवमिहाप्येकशेषकृतमेतद्येनात्रैकोऽयमवशिष्यत इत्यनेन व्यर्थ-
ता बह्वर्थता वा भवति ॥ उच्येत तर्हि न तु गम्येत । यो हि गामश्च इति ब्रूयाद्-
श्चं वा गौरिति न जातुचित्संप्रत्ययः स्यात् ॥ तेनानेकार्थाभिधाने यत्नं कर्तव्यतायदयं
लोकः पृष्ठतोऽनुगन्तव्यः । केच्यर्थेषु लौकिकाः काञ्चशब्दान्प्रयुञ्जत इति । लोके चै-
कस्मिन्बृक्ष इति प्रयुञ्जते द्वयोर्वृक्षाविति बहुषु वृक्षा इति । यदि तर्हि लोकोऽवश्यं
शब्देषु प्रमाणं किमर्थमेकशेष आरभ्यते । अथ किमर्थं लोप आरभ्यते । प्रत्यय-
लक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानो लोपमारभत एकशेषारम्भे पुनरस्य न किञ्चित्प्रयोजन-
मस्ति ॥ ननु चेत्तं प्रत्ययं शब्दनिवेशाच्चैकेनानेकस्याभिधानमिति । यदि चैकेन
शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधानं स्यान्न प्रत्ययं शब्दनिवेशः कृतः स्यात् ।

प्रत्ययं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभिधानादप्रत्ययमिति चेत्तदपि

प्रत्ययमेव ॥ ३० ॥

प्रत्ययं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभिधानादप्रत्ययमिति चेदेवमुच्यते । यदप्येके-
नानेकस्याभिधानं भवति तदपि प्रत्ययमेव । यदपि ह्यर्थान्वयौ प्रति तदपि प्रत्यय-
मेव । यदपि ह्यर्थान्वयौ प्रति तदपि प्रत्ययमेव ॥ यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो
न्याय्यः । यावतामर्थानामभिधानं भवति तावतां शब्दानां प्रयोग इत्येष पक्षो न्याय्यः ।

यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेकेनाप्यनेकस्या-

भिधानम् ॥ ३१ ॥

20

यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेवमुच्यते । एषोऽपि न्याय्य
एव यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति ॥ यदि तर्हेकेनानेकस्याभिधानं भवति प्रक्ष-
न्यमोघो एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः । एकेनोक्तत्वात्तत्स्यार्थस्यापरस्य
प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ।

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्रक्षेण न्यग्रो- 25

धस्य न्यग्रोधप्रयोगः ॥ ३२ ॥

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तः प्रक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा

न्यप्रोधशब्द प्रयुज्यते । कथमनुक्तो यावतेदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याभिधानं
भवतीति । सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम् ॥ किं पुन
कारणं सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न पुनर्विरूपाणाम् ।

अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् ॥ ३३ ॥

5 स्वाभाविकमभिधानम् ॥

उभयदर्शनाच्च ॥ ३४ ॥

उभयं खल्वपि दृश्यते । विरूपाणामप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति । तद्यथा ।
द्यावा ह क्षामा । द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति । विरूपाणां किल नामैकेनाने-
कस्याभिधानं स्यात्किं पुनः सरूपाणाम् ॥

10 आकृत्यभिधानाद्वैक विभक्तौ वाजप्यायन ॥ ३५ ॥

आकृत्यभिधानाद्वैक शब्द विभक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्य मन्यते ।
एकाकृति सा चाभिधीयत इति ॥ कथं पुनर्ज्ञायत एकाकृति सा चाभिधीयत इति ।

प्रख्याविशेषात् ॥ ३६ ॥

न हि गौरित्युक्ते विशेषः प्रख्यायते भुक्ता नीला कपिला कपोतिकेति ॥ यद्यपि
15 तावत्प्रख्याविशेषाज्ज्ञायत एकाकृतिरिति कुतस्त्वेतत्साभिधीयत इति ।

अव्यपवर्गगतेश्च ॥ ३७ ॥

अव्यपवर्गगतेश्च मन्यामह आकृतिरभिधीयत इति । न हि गौरित्युक्ते व्यपवर्गो
गम्यते भुक्ता नीला कपिला कपोतिकेति ॥

ज्ञायते चैकोपदिष्टम् ॥ ३८ ॥

20 ज्ञायते खल्वप्येकोपदिष्टम् । गौरस्य कदाचिदुपदिष्टो भवति । स तमन्यस्मिन्दे-
शे अन्यस्मिन्काले अन्यस्या च वयोऽवस्थाया रूपा जानात्ययं गौरिति ॥ कं पुनरस्य
विशेषः प्रख्याविशेषादित्यतः । तस्येवोपोद्गलकमेतत् । प्रख्याविशेषाज्ज्ञायते चैको-
पदिष्टमिति ॥

धर्मशास्त्रं च तथा ॥ ३९ ॥

25 एष च कृत्वा धर्मशास्त्रं प्रवृत्तम् । ब्राह्मणो न हन्तव्यं दुरा तं पेयेति ब्राह्मण-

मात्रं न हन्यते सुरामात्रं च न पीयते । यदि द्रव्यं पदार्थः स्यादेकं ब्राह्मणमह-
त्त्वैकां च सुरामपीत्यान्यत्र कामचारः स्यात् ॥ कः पुनरस्य विशेषोऽव्यपवर्ग-
नेष्वेत्यतः । तस्यैवोपोद्बलकमेतत् । अव्यपवर्गगतेश्च धर्मशास्त्रं च तथेति ॥

अस्ति चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत्

अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते । किम् । आदित्यः । तथा । ८
एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्यो युगपदुपलभ्यते ॥ विषम उपन्यासः । नैको ब्रह्मा-
दित्यमनेकाधिकरणस्य युगपदुपलभते ॥ एवं तर्हि

इतीन्द्रवद्विषयः ॥ ४० ॥

तथा । एक इन्द्रोऽनेकस्मिन्क्रतुशत आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति । एवमा-
कृतिरपि युगपत्सर्वत्र भविष्यति ॥ अवश्यं चैतदेव विज्ञेयमेकमनेकाधिकरणस्य १०
युगपदुपलभ्यत इति ।

नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदिति चेत्तथैकशेषे ॥ ४१ ॥

यो हि मन्यते नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इत्येकशेषे तस्य दोषः
स्यात् । एकशेषेऽपि नैको वृक्षशब्दोऽनेकमर्थं युगपदभिदधीत ॥ अवश्यं चैतदेवं
विज्ञेयमाकृतिरभिधीयत इति । १५

द्रव्याभिधाने ह्याकृत्यसप्रत्ययः ॥ ४२ ॥

द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसप्रत्ययः स्यात् ॥ तत्र को दोषः ।

तत्रासर्वद्रव्यगतिः ॥ ४३ ॥

तत्रासर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोति । असर्वद्रव्यगतौ को दोषः । गौरनुबन्धोऽजोऽग्नी-
योमीय इति । एकः शास्त्रोक्तं कुर्वीतापरोऽशास्त्रोक्तम् । अशास्त्रोक्ते च क्रियमा- २०
णे विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः ॥ ननु च यस्याप्याकृतिः
पदार्थस्तस्यापि यथानवयवेन चोद्यते न चानुबध्यते विगुणं कर्म भवति विगुणे च
कर्मणि फलानवाप्तिः । एकाकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत । यथास्य पक्षस्योपादाने
प्रयोजनमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एव तर्पणवयवेन
चोद्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते यथादित्यः । ननु च यस्यापि द्रव्यं पदार्थस्तस्या-

प्यनवयवेन चोद्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते । एकशेषस्त्रया वक्तव्यः । त्वयापि
तर्हि द्विवचनबहुवचनानि साध्यानि ॥

चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेः ॥ ४४ ॥

चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेर्मन्त्रामह आकृतिरभिधीयत इति । आमेयमष्टाक-
५ पालं निर्वपेत् । एक निरुप्य द्वितीयस्तृतीयश्च निरुप्यते । यदि न द्रव्यं पदार्थः
स्यादेक निरुप्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च निर्वपणं न प्रकल्पेत ॥ कः पुनरेतयोर्जा-
तिचोदनयोर्विशेषः । एका निर्वृत्तेनापरा निर्वर्त्येन ॥

द्रव्याभिधानं व्याडिः ॥ ४५ ॥

द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते । द्रव्यमभिधीयत इति ॥

10

तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः ॥ ४६ ॥

एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । ब्राह्मणी ब्राह्मणः ब्राह्मणौ ब्रा-
ह्मणा इति ॥

चोदनासु च तस्यारम्भात् ॥ ४७ ॥

चोदनासु च तस्यारम्भान्मन्यामहे द्रव्यमभिधीयत इति । गौरनुबन्धो ऽजो
15 ऽग्नीषोमीय इति । आकृतौ चोदितायां द्रव्य आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि
क्रियन्ते ॥

न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् ॥ ४८ ॥

न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते । न ह्येको देवदत्तो युगपत्क्षुप्ति
भवति मथुरायां च ॥

20

विनाशो प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात् ॥ ४९ ॥

किम् । विनश्येद्यं प्रादुःप्याद्यं । आ मृत इति आ नाम लोके न प्रचरेत् ।
गोर्जात इति सर्वं गोभूतमनवकाशं स्यात् ॥

अस्ति च वैरूप्यम् ॥ ५० ॥

अस्ति खल्वपि वैरूप्यम् । गोथ गौथ खण्डो मुण्ड इति ॥

तथा च विग्रहः ॥ ५१ ॥

एव च कृत्वा विग्रह उपपन्नो भवति । गौथ गौथेति ॥

व्यर्थेषु च मुक्तसंशयम् ॥ ५२ ॥

व्यर्थेषु च मुक्तसंशय भवति । आकृतावपि पदार्थ एकशेषो वक्तव्यः । अक्षा-
पादाः मापा इति ॥

5

लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वात् ॥ ५३ ॥

लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः । गुणस्यानित्यत्वात् । अनित्या गुणा
अपायिन उपायिनश्च । किं य एते शुक्लादयः । नेत्याह । त्रीपुनपुसकानि सत्त्वगुणा
एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्वित्येन कदाचिद्व-
हुत्वेन कदाचित्स्त्रीत्वेन कदाचित्पुंस्त्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन ॥ भवेद्विङ्गपरिहारः 10
उपपन्नो यच्चनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि हि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदा-
चिद्वित्येन कदाचिद्वहुत्वेनैकाकृतिरिति प्रतिज्ञा हीयेत यद्यास्य पक्षस्योपादाने प्रयो-
जनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति ॥ एव तर्हि लिङ्ग-
वचनसिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वात् । लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः । गुण-
विवक्षाया अनित्यत्वात् । अनित्या गुणविवक्षा । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता 15
भवति कदाचिद्वित्येन कदाचिद्वहुत्वेन कदाचित्स्त्रीत्वेन कदाचित्पुंस्त्वेन कदाचि-
न्नपुंसकत्वेन ॥ भवेद्विङ्गपरिहार उपपन्नो वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि कदा-
चिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्वित्येन कदाचिद्वहुत्वेनैकाकृतिरिति
प्रतिज्ञा हीयेत यद्यास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स
चेदानीं वक्तव्यो भवति ॥ लिङ्गपरिहारश्चापि नोपपद्यते । किं कारणम् । आधिष्ट- 20
लिङ्गा जातिर्यद्विङ्गमुपादाय प्रवर्तत उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात्तद्विङ्गं न जहाति । त-
स्माच्च धैयाकरणैः शक्यं लौकिक लिङ्गमास्थानुम् । अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त
भास्येय । कोऽसौ स्वकृतान्तः ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् ।

सस्त्यानप्रसवो लिङ्गमास्थेयौ । किमिदं सस्त्यानप्रसवाविति ।

25

संस्त्याने न्यायतेर्द्वस्त्री सूते सम्प्रसवे पुमान् ॥

ननु च लोकेऽपि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेऽथ पुमान् । अधिकरणसाधना लोके स्त्री ।

स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति । कर्तृसाधनश्च पुमान् । सूते पुमानिति । इह पुनरुभयं भाव-
 साधनम् । स्त्यान प्रवृत्तिश्च । कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमान् । गुणानाम् ।
 केषाम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रस-
 वगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः । यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः शब्दः
 ५ स्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न सर्वत्र । प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । न हीह कश्चि-
 दपि इत्यस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते । वर्धते यावदनेन वर्धितव्यमपचयेन वा
 युज्यते । तद्योभयं सर्वत्र । यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्ययस्था । विवक्षातः । सस्त्या-
 नविवक्षायां स्त्री प्रसवविवक्षायां पुमानुभयोरप्यविवक्षायां नपुंसकम् । तत्र लिङ्ग-
 वचनसिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वादेति लिङ्गपरिहार उपपन्नः ॥ वचनपरिहारस्तु नो-
 १० पपद्यते । वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथ यस्य द्रव्य
 पदार्थः कथं तस्यैकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्तीति । एयं स धक्षयति । एक-
 स्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति । यदि तस्यापि वाचनिकानि न
 स्वाभाविकान्यहमप्येव वक्ष्याम्येकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचन-
 मिति । न साकृतिपदार्थिकस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्यपदार्थिकस्य साकृतिर्न पदार्थः ।
 १५ उभयोरुभयं पदार्थः कस्यचित्तु किंचित्यधानभूतं किंचिद्गुणभूतम् । आकृतिपदा-
 र्थिकस्याकृतिः प्रधानभूता द्रव्य गुणभूतम् । द्रव्यपदार्थिकस्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृ-
 तिर्गुणभूता ॥

गुणवचनवद्वा ॥ ५४ ॥

गुणवचनवद्वा लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । तद्यथा । गुणवचनानां शब्दानामा-
 २० भ्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । शुक्लं वज्रम् शुक्ला शार्दी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ
 कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं भित्तो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्ग वचनं
 च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं भित्ताकृतिस्तस्य यल्लिङ्ग वचनं च
 तदाकृतेरपि भविष्यति ॥

अधिकरणगतिः साहचर्यात् ॥ ५५ ॥

२५ आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वाकृतिसहचरिते द्रव्य आरम्भणा-
 दीनि भविष्यन्ति ॥

न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदित्यादित्यवद्विषयः ॥ ५६ ॥

न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इत्यादित्यवद्विषयो भविष्यति ।

तद्यथा । एक आदित्यो ज्ञेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते ॥ विषम उपन्यासः ।
नैको द्रष्टानेकाधिकरणस्थमादित्यं युगपदुपलभते ॥ एव तर्हीतीन्द्रवद्विषयः ।
तद्यथा । एक इन्द्रो ज्ञेकस्मिन्क्रतुशत आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति । एवमाकृतियु-
गपत्सर्वत्र भविष्यति ॥

अविनाशो ज्ञाश्रितत्वात् ॥ ५७ ॥

5

द्रव्यविनाश आकृतेरविनाशः । कुतः । अनाश्रितत्वात् । अनाश्रिताकृतिर्द्र-
व्यम् ॥ किमुच्यते ज्ञाश्रितत्वादिति यदिदानीमेवोक्तमधिकरणगतिः साहचर्या-
दिति ॥ एवं तर्ह्यविनाशो ज्ञेकात्म्यात् । द्रव्यविनाश आकृतेरविनाशः । कुतः ।
अनैकात्म्यात् । अनेक आत्माकृतेर्द्रव्यस्य च । तद्यथा । वृक्षस्योज्वतानो वृक्षे छिन्ने
ऽपि न विनश्यति ॥

10

वैरूप्यविग्रहौ द्रव्यभेदात् ॥ ५८ ॥

वैरूप्यविग्रहावपि द्रव्यभेदाद्भविष्यतः ॥

व्यर्थेषु च सामान्यास्तिङ्गम् ॥ ५९ ॥

विभिन्नार्थेषु च सामान्यास्तिङ्गं सर्वम् । अश्रोतेरक्षः । पथतेः पादः । मिमी-
तेर्मापः । तत्र क्रियासामान्यास्तिङ्गम् ॥ अपरस्त्वाह । पुराकल्प एतदासीत्पोडश 15
मापाः कार्पापणं पोडशफलाश्च मापशम्बद्वयः । तत्र सख्यासामान्यास्तिङ्गम् ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ १ । २ । ६५ ॥

इह कस्मान्न भवति । अजथ वर्करथ । अश्वथ किशोरथ । उड्गथ करभधेति ।
तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो
यत्समानायामाकृती शब्दभेदः ॥

20

स्त्री पुंवच्च ॥ १ । २ । ६६ ॥

इदं सर्वेष्वेव स्त्रीमहणेपु विचार्यते स्त्रीमहणे स्त्रीप्रत्ययमहणं वा स्यात्प्रत्य-
यमहणं वा स्त्रीशब्दमहणं वेति । किं जातः । यदि प्रत्ययमहणं वा शब्दमहणं वा

गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः केन यशब्दो न श्रूयेत । अस्त्रियामिति हि लुगु-
च्यते* । इह च गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गान्पश्य तस्माच्छसो नः पुंसि[६.१.१०३]
इति नत्वं न प्राप्नोति ॥ अथार्यग्रहणं न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥
इह कस्मान्न भवति । अजा च वर्करश्च । वडवा च किशोरश्च । उट्टी च
करभश्चेति । तल्लक्षणधेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्ल-
क्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

पुमान्स्त्रिया ॥ १ । २ । ६७ ॥

इह कस्मान्न भवति । हंसश्च वरटा च । कच्छपश्च जुली च । क्रदयश्च रोहि-
चेति । तल्लक्षणधेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव
विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ १ । २ । ६८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । न पुमान्स्त्रियेत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । तल्लक्षणधेदेव
विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समा-
नायामाकृतौ शब्दभेदः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदिमं योर्गं शास्ति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यो यत्रोर्ध्वं प्रकृतेस्तल्लक्षण एव विशेषस्तत्रैकशेषो भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनम् । हंसश्च वरटा च कच्छपश्च जुली च क्रदयश्च रोहिचेत्यत्रैकशेषो न भ-
वति ॥ पूर्वयोर्योगयोर्भूयान्परिहारः । यायद्वयाद्गोत्रं यूनेति तावद्वद्गोत्रं यूनेति ।
पूर्वसूत्रे गोत्रस्य वृद्धमिति संज्ञा क्रियते ॥

असरूपाणां युवस्यविरत्नीपुंसानां विशेषस्याविवक्षितत्वात्सामान्यस्य

च विवक्षितत्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥

असरूपाणां युवस्यविरत्नीपुंसानां विशेषस्याविवक्षितः सामान्यं च विवक्षितम् ।
विशेषस्याविवक्षितत्वात्सामान्यस्य च विवक्षितत्वात्सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ
[१.२.६४] इत्येव सिद्धम् ॥

पुमान्स्त्रिया [१२६७] इन् कस्माच्च भवति । ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीव-
त्सधेति ।

ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य विभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वाद्ने-
कशेषः ॥ २ ॥

ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य विभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषो न
भविष्यति । यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति । नात्र
लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम् ॥ यदि तर्हि यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव त्रि-
शेषवाचकं तत्रैकशेषो भवतीह न प्राप्नोति । कारकश्च कारिका च कारकौ । न
अत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव त्रिशेषवाचकम् ॥ कथं पुनरिदं विज्ञायते । शब्दो या
स्त्री तल्लक्षणभेदेन विशेष इति । आहोस्त्रिदर्थो या स्त्री तल्लक्षणभेदेन विशेष इति । 10
किं चात । यदि विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणभेदेन विशेष इति सिद्धं कारकश्च
कारिका* च कारकौ । इदं तु न सिध्यति गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । अथ
विज्ञायते र्यो या स्त्री तल्लक्षणभेदेन विशेष इति सिद्धं गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ ।
इदं तु न सिध्यति कारकश्च कारिका च कारकौ । उभयथापि पटुश्च पट्वी† च पटु
इत्येतन्न सिध्यति ॥ एव तर्हि नैव विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणभेदेन विशेष इति 15
नाप्यर्थो या स्त्री तल्लक्षणभेदेन विशेष इति । कथं तर्हि । शब्दार्थो या स्त्री तत्स-
द्भावेन च तल्लक्षणो विशेष आश्रीयते । एव च कृत्वेषां प्राप्तिः । ब्राह्मणवत्सा च
ब्राह्मणीवत्सधेति ॥ एव तर्हिदमिह ध्यपदेश्य सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् ।
तदित्यनुवर्तते । तदित्यनेन प्रकृतो स्त्रीपुंसौ प्रतिनिर्दिश्येते । कौ च प्रकृतो । प्रधाने ।
प्रधानं या शब्दस्त्री प्रधानं वार्यस्त्रीति ॥

20

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ १ । २ । ६९ ॥

अयं योगः शक्यो ज्ञेयः । कथं शुरुथ कम्बलं शुरु च वस्त्रं तदिदं शुरु ते
इमे शुरुके । शुरुथ कम्बलं शुरु च वृहत्तिका शुरु च वस्त्रं तदिदं शुरु तानीमानि
शुरुजानि ।

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषः ॥ १ ॥

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो भविष्यति । किं च प्रधानम् । नपुंसकम् । कथं पुनर्ज्ञायते नपुंसकं प्रधानमिति । एवं हि दृश्यते लोके । अनिर्ज्ञातिऽर्थे गुणसंदेहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते । किं जातमित्युच्यते इयं चैव हि जायते स्त्री वा पुमान्वा ।
5 तथा विदूरे ज्येष्ठमारूपं दृष्ट्वा वक्तारो भवन्ति महिषी रूपमिव ब्राह्मणी रूपमिव । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययान्नपुंसकस्य शेषो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमेकवचास्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

आकृतिवाचित्वादेकवचनम् ॥ २ ॥

आकृतिवाचित्वादेकवचनं भविष्यति । यदा ब्रव्याभिधानं तदा द्विवचनबहुव-
10 चने भविष्यतः ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृद्दुहितृभ्याम् ॥ १ । २ । ६८ ॥ पिता मात्रा

॥ १ । २ । ७० ॥ श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ १ । २ । ७१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न पुमान्स्त्रिया [१.२.६७] इत्येव सिद्धम् । भ्रातृपुत्र-
पितृश्वशुराणां कारणाद्व्ये शब्दनिवेशः । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्व्ये शब्द-
15 निवेशो भवति ।

भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्व्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वा-
त्सिद्धम् ॥ १ ॥

यदि तावद्विभर्तीति भ्राता स्वसर्प्येतद्भवति । तथा यदि पुनाति प्रीणातीति वा पुत्रो दुहितर्यप्येतद्भवति । तथा यदि पाति पालयतीति वा पिता मातर्यप्येतद्भवति ।
20 तथा यच्चाश्राप्यः श्वशुरः श्वश्रामप्येतद्भवति ॥ दर्शनं वै हेतुः । न हि स्वसरी भ्रातृशब्दो दृश्यते ।

दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् ॥ २ ॥

दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । स्वसर्प्यपि भ्रातृशब्दो दृश्यतां तुल्यं हि कारणम् ॥ न वा एष लोके संप्रत्ययः । न हि लोके भ्रातानीयतामित्युक्ते स्व-
25 सानीयते ।

तद्विपर्यं च ॥ ३ ॥

तद्विपर्यं चैतद्वृष्टव्यं भवति स्वसारि भ्रातृत्वम् । किंविपर्यम् । एकशेषविपर्यम् ॥ युक्तं पुनर्यच्चियतविपर्या नाम शब्दाः स्युः । वाढं युक्तम् ।

अन्यत्रापि तद्विपर्यदर्शनात् ॥ ४ ॥

अन्यत्रापि नियतविपर्याः शब्दा दृश्यन्ते । तद्यथा । समाने रक्ते वर्णे गौ- 5
लोहित इति भवत्यश्वः शोण इति । समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भव-
त्यश्वो हेम इति । समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ १ । २ । ७२ ॥

त्यदादितः शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि ॥ १ ॥

त्यदादितः शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । सा च देवदत्तश्च तौ । सा 10
च कुण्डे च तानि ॥

अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम् ॥ २ ॥

अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । स च कुकुटः सा
च मयूरी कुकुटमयूरौ ते । अर्धं पिप्पल्यास्तर्धपिप्पली च सा अर्धपिप्पल्यौ ते ॥
अयमपि योगः शान्यो ऽवक्तुम् । कथम् । 15

त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात् ॥ ३ ॥

त्यदादीनां सामान्यमर्थः । आतश्च सामान्यं देवदत्तेऽपि हि स इत्येतद्भवति
यज्ञदत्तेऽपि । त्यदादीनां सामान्यार्थत्वाच्चेष्टो भविष्यति ॥ इदं तर्हि पयोजनं
परस्य शेषं वक्ष्यामीति ।

परस्य चोभयवाचित्वात् ॥ ४ ॥

20

उभयवाचि परम् ॥

पूर्वशेषदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

पूर्वस्य स्वल्पमपि शेषो दृश्यते । स च यथ तावानय यावानयेति ॥ इदं तर्हि
पयोजनं हन्द्वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदि सामान्यविशेष-
वाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते शूद्राभीरम् गोबलीवर्दम् तृणोलपमिति न सिध्यति ।
नैष दोषः । इह तावच्छूद्राभीरमिति । आभीरा जात्यन्तराणि । गोबलीवर्दमिति ।
५ गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च । स्त्रिय एवावाशिष्यन्ते । तृणोलप-
मिति । अपामुलपमिति नामवेद्यम् ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । सामा-
न्येनोक्तत्वाद्विशेषस्य प्रयोगो न भविष्यति । सामान्येनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य विशेषस्य
प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ न तर्हिदानीमिदं
भवति त द्राक्ष्यमानय गार्ग्यमिति । भवति यदा नियोगतस्तस्येवानयन भवति ।
१० एव तर्हि येनेव ग्वल्पि हेतुनैतद्वाक्य भवति त द्राक्ष्यमानय गार्ग्यमिति तेनेव हे-
तुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मात्सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् ॥

ग्राम्यपशुमंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ १ । २ । ७३ ॥

अयमपि योग शक्यो ऽनकुम् । कथं गाव इमाश्चरन्ति अजा इमाश्चरन्ति ।
गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च । स्त्रिय एवावाशिष्यन्ते ॥ इह तर्हि
१५ प्रयोजनं प्राप्नोति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । न्यङ्कुर इमे शूकरा इम इति ।
क पुनरर्हत्यभ्यासाणां पुंस उत्कालयितुं ये गृहीतुमशक्या कुत एव वाहाय च
विक्रयाय च ॥ इह तर्हि प्रयोजनं पशुष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । द्राक्ष-
णा इमे वृषला इमे । क पुनरर्हत्यपशूनां पुंस उत्कालयितुं ये ऽशक्या वाहाय च
विक्रयाय च ॥ इह तर्हि प्रयोजनं संघेप्सिति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । एतौ
२० गायो चरत । क पुनरर्हति निज्ञाति ऽथे ऽन्यथा प्रयोक्तुम् ॥ इह तर्हि प्रयोजन-
तद्घेप्सिति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । उरणका इमे शूकरा इम इति । क
पुनरर्हति तरुणानां पुंस उत्कालयितुं ये ऽशक्या वाहाय च विक्रयाय च ॥

अनेकशक्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अजाश्चरन्ति । गर्दभाश्चरन्तीति ॥

इति भीमवत्पतञ्जलिप्रगिति याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये

२० पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

भूवादयो धातवः ॥ १ । ३ । १ ॥

कुतो ऽयं वकारः । यदि तावत्संहितया निर्देशः क्रियते भूादय इति भवितव्यम् । अथासंहितया भूादय इति भवितव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति ।

भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रीषस्य मङ्गलार्थं वकारमागमं प्रयुङ्क्ते । मङ्ग- 5
लादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रयन्ते वीरपुरुषाणि च भव-
न्त्याधुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युरिति ॥ अथादिप्रहणं किम-
र्थम् । यदि तावत्पद्यन्ते नार्थं आदिप्रहणेन । अन्यत्रापि ह्ययं पठन्नादिप्रहणं न
करोति । कान्यत्र । मृडमृदुगुधकुपङ्गिशवदवसः क्ता [१. २. ७] इति । अथ
न पद्यन्ते नतरामर्थं आदिप्रहणेन । न ह्यपठिताः शस्या आदिप्रहणेन विशेषयि- 10
नुम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिप्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽस्ति च पाठे
बाह्यश्च सूत्रादिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पाठेन धातुसंज्ञेत्येतदुपपन्नं भवति ॥

पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः ॥ १ ॥

पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । या इति धातुर्वा इत्या-
वन्तः । या इति धातुर्वा इति निपातः । नु इति धातुर्नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च । 15
विधिति धातुर्दिविति प्रातिपदिकम् ॥ किं च स्याद्यथेतेषामपि धातुसंज्ञा स्यात् । धातोः
[३. १. ९१] इति तद्व्यदादीनामुत्पत्तिः प्रसज्येत* । नैप दोषः । साधने तद्व्यदादयो
विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः । क्रियाभावात्साधनाभावः । साधनाभावात्सत्या-
मपि धातुसंज्ञायां तद्व्यदादयो न भविष्यन्ति ॥ इह तर्हि याः पश्य आतो धातोः
[६. ४. १४०] इति लोपः प्रसज्येत । नैप दोषः । अनाप इत्येवं सः† ॥ अस्य 20
तर्हि वाशब्दस्य निपातस्याधातुरिति‡ प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत ।
अप्रातिपदिकत्वात्साधन्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैप दोषः । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदि-
कत्वं चोदितं§ तत्रानर्थक्यप्रहणं न करिष्यते । निपातः प्रातिपदिकमित्येव ॥ इह तर्हि

ब्रह्म इत्यचि भ्रुधातुभ्रुवां ध्वोरियडुवडौ [६ ४ ७७] इत्युवडादेशः प्रसज्येत ।
 नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययस्योवडादेशो भवतीति यदय तत्र
 भ्रुमहण करोति ॥ अस्य तर्हि दिव्शब्दस्याधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेध-
 प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात्साधुत्पत्तिर्न स्यात् । नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा-
 ५ प्यत्युत्पद्यन्ते दिव्शब्दात्स्वादय इति यदय दिवः सावौत्त्व शास्ति* । नैतदस्ति
 ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । दिव्शब्दो यत्प्रातिपदिक
 तदर्थमेतत्स्यात् । अक्षयूरिति । न वा अत्रेप्यते । अनिष्ट च प्राप्नोतीष्ट च न सि-
 द्ध्यति । एवं तर्ह्यननुबन्धकमहणे न सानुबन्धकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति ।
 एवमप्यननुबन्धको दिव्शब्दो नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहण विज्ञास्यते ॥

10

परिमाणग्रहणं च ॥ २ ॥

परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम् । इयानवधिर्धातुसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुतो
 ह्येतद्भ्रुशब्दो धातुसंज्ञो भविष्यति न पुनर्भेदशब्द इति ॥

यदि पुनः क्रियावचनो धातुरित्येतद्वक्षणं क्रियेत । का पुनः क्रिया । ईहा ।
 का पुनरीहा । चेष्टा । का पुनचेष्टा । व्यापारः ॥ सर्वथा भ्राज्शब्देनैव शब्दा-
 15 नाचष्टे न किंचिदर्थजातं निदर्शयत्येवजातीयिका क्रियेति । क्रिया नामेयमत्यन्ता-
 परिवृष्टा । अशक्या क्रिया पिण्डीभूता निदर्शयितुं यया गर्भो निर्लुङ्गितः । सासाय-
 नुमानगम्या । कौऽसायनुमानः । इह सर्वेषु साधनेषु सनिहितेषु कदाचित्पचतीत्ये-
 तद्भवति कदाचित् न भवति । यस्मिन्साधने सनिहिते पचतीत्येतद्भवति सा गृण
 क्रिया । अथवा यया देवदत्त इह भूया पाटलिपुत्रे भवति सा जृण क्रिया ॥
 20 कथं पुनर्ज्ञायते क्रियावचना पचादय इति । यदेवा करोतिना सामानाधिकरण्यम् ।
 किं करोति पचति । किं कम्प्यति पश्यति । किमकार्षात् अपाक्षीदिति ॥ तत्र

क्रियावचन उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेध ॥ ३ ॥

क्रियावचने धाता उपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधो उक्तव्यः । पचति प्रपचति ॥ किं
 पुनः कारणं प्राप्नोति ।

2'

समानेनार्थगतेः ॥ ४ ॥

समानेन सर्वो गम्यते सप्रवृत्तिरेव सप्रत्ययकेन सौपम्येन च ॥

अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वम् ॥ ५ ॥

अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा वक्तव्या । यथा हि भवता करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं निर्दाशितं न तथास्त्यादीनां भिददर्श्यते । न हि भवति किं करोति अस्तीति ॥

प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु

5

प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति । पचति पठति । प्रकृत्यर्थोऽन्यथान्यथ प्रत्ययार्थः स एव ॥

धातोश्चार्थभेदात्प्रत्ययान्तरेषु

धातोश्चार्थभेदात्प्रत्ययान्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति । पक्ता पचनम् पाक इति । प्रत्ययार्थोऽन्यथान्यथ भवति प्रकृत्यर्थः स एव ॥ कथं पुनर्ज्ञायते 10
अयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति ।

सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ ६ ॥

अन्वयाच्च व्यतिरेकाच्च । कोऽसावन्वयो व्यतिरेको वा । इह पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः भूयते पञ्चशब्दश्चकारान्तोऽतिशब्दश्च प्रत्ययः । अयोंऽपि कश्चिद्व्ययते विक्रित्तिः कर्तृत्वमेकत्वं च । पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते 15
कश्चिदन्वयी । पञ्चशब्दो हीयते पठ्शब्द उपजायतेऽतिशब्दोऽन्वयी । अयोंऽपि कश्चिदीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । विक्रित्तिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वं चैकत्वं चान्वयि । ते मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो योऽर्थो हीयते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी ॥ विषम उपन्यासः । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा । 20
इन्द्रः शक्रः पुच्छतः पुरंदरः । कन्दुः कोष्ठः कुगूल इति । एकश्च शब्दो बह्वर्थः । तद्यथा । अक्षाः पादाः मापा इति । अतः किं न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति । नापि त्रूमोऽर्थवत्ता न सिध्यतीति । वार्णितार्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थोऽत्रूयात्प्रत्यय एव वा । सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणं विशेषं वा 25
विशेषेणैवतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतः पचतीत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिद्विशेषे

पचतिशब्दो वर्तते ऽतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे ॥

क्रियाविशेषक उपसर्गः ॥ ७ ॥

पचतीति क्रिया गम्यते तां श्रो विशिनष्टि ॥ यद्यपि तावदत्रेतच्छक्यते वक्तुं यत्र धातुरुपसर्गं व्यभिचरति यत्र न खलु तं व्यभिचरति तत्र कथम् । अभ्येति अभीत इति । यद्यप्यत्र धातुरुपसर्गं न व्यभिचरत्युपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरति । ते मन्यामहे य एवास्याधेरन्यनार्थः स इहापीति । कः पुनरन्यत्राधेरर्थः । अधिरुपरिभावे वर्तते ॥ इह तर्हि व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते । तिष्ठति प्रतिष्ठत इति । तिष्ठतीति प्रजिक्रियाया निवृत्तिः प्रतिष्ठत इति प्रजिक्रिया गम्यते । ते मन्यामह उपसर्गकृतमेतद्येनात्र प्रजिक्रिया गम्यत इति । श्रो ऽयं दृष्टापचार आदिकर्मणि वर्तते । न चेद नास्ति बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति । सद्यथा । वपिः प्रकिरणे दृष्टशब्देने चापि वर्तते । केशदमभु घपतीति । ईडिः स्तुतिचोदनायाद्वाह्य दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते । अभिर्वा इतो घृष्टिमीष्टे मरुतो ऽमुतभ्याथयन्तीति । करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्तते । पृष्टं कुरु । पादौ कुरु । उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चापि वर्तते । कटे कुरु । घटे कुरु । अदमानमितः कुरु । स्थापयेति गम्यते । एवमिहापि तिष्ठतिरेव प्रजिक्रियामाह तिष्ठतिरेव प्रजिक्रियाया निवृत्तिम् ॥ अयं तर्हि दोषः । अस्तिभ्रजतिविद्यतीनां धातुत्वमिति ॥

यदि पुनर्भावयचनो धातुरित्येवं लक्षणं क्रियेत । कथं पुनर्जायते भावयचनाः पचादय इति । यदेपां भवतिना सामानाधिकरण्यम् । भ्रजति पचति । भ्रजति पचति । भवत्यपार्शीदिति ॥ कः पुनर्भावः । भवतेः स्वपदार्थो भवनं भाव इति । यदि भवतेः स्वपदार्थो भ्रजनं भावो विप्रतिपिद्धानां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । भेदः छेदः । अन्यो हि भावो ऽन्यो भावः । आतश्चान्यो भावो ऽन्यो उभाव इति यो हि यस्य भावमिच्छति स न तस्याभावं यस्य चाभावं न तस्य भावम् ॥ पचादीनां च धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । यथा हि भ्रजता क्रियावचने धातौ करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं निर्दिष्टं न तथा भावयचने धातौ निदर्शयते । करोतिः पचादीनां सर्वान्कालान्मर्थान्पुरुषान्मर्थानि यानान्यनुपगमे भवतिः पुनर्नृत्तमानकालं भविकर्तृत्वं च ॥ का तर्हि याचोयुक्तिर्भवति पचति भ्रजति पक्षयति भ्रजत्यपार्शीदिति । नपचा पापोयुक्तिः । पचादयः क्रिया भ्रजतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति । यद्यपि ताप-

द्वैतच्छेद्यते वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया यत्र खलु सैव क्रिया तत्र कथम् ।
 भवेदपि भवेत् । स्यादपि स्यादिति । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः । कालभेदात्साध-
 नभेदाच्च । एकस्यात्र भवतेर्भवतिः साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य बोध्यं
 साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः ॥ यावतात्राप्यन्यत्वमस्ति पचादयश्च क्रिया भव-
 तिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीत्यस्त्वयं कर्तृसाधनः । भवतीति भाव इति । किं कृतं 5
 भवति । विप्रतिपिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा भवति । भवेद्विप्रतिपिद्धानां धातुसंज्ञा
 सिद्धा स्यात्प्रतिपिद्धानामपि प्राप्नोति । वृक्षः प्लक्ष इति । किं कारणम् । एतान्यपि
 हि भवन्ति ॥ एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति । भाव्यते यः स भाव इति । क्रिया
 चैव हि भाव्यते स्रभावसिद्धं तु द्रव्यम् । एवमपि मरेत्केपांविन्न स्याद्यानि न
 भाव्यन्ते । ये त्वेते संबन्धि-शब्दास्तेषां प्राप्नोति । माता पिता भ्रातेति । सर्वथा वयं 10
 प्रातिपदिकपर्युदासान्न मुच्यामहे ॥ पठिष्यति छाचार्यो भूयादिपाठः प्रातिपदिका-
 णपयत्यादिनिवृत्त्यर्थ इति । यावता पठिष्यति पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो
 भवन्तीत्यस्त्वयं कर्तृसाधनः । भवतीति भाव इति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।
 कथमनुच्यमानं गम्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण भूवादयो धातव इति । कथम् ।
 नेदमादिमहगम् । वदेत्यमोगादिक इच्छकर्तृसाधनः । भुवं वदन्तीति भूनादय इति ॥ 15

भाववचने तदर्थप्रत्ययमतिपेधः ॥ ८ ॥

भाववचने धातौ तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिश्य इति । किं न
 स्यात् । अशिततीत्याद्यं प्रसज्येत* । तद्धि धातोर्बिहितम् ॥

इतरेतराश्रयं च प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः ॥ ९ ॥

इतरेतराश्रयं च भवति । केतरेतराश्रयता । प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च 20
 प्रत्ययः । उत्पन्ने हि प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते स न तावद्भाववचनादुत्पाद्यः ।
 तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

सिद्धं नु नित्यशब्दत्वादिनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्ययः ॥ १० ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देभ्यनाश्रित्य भाववच-
 नत्वं प्रत्यय उत्पद्यते ॥

प्रथमभावग्रहण च ॥ ११ ॥

प्रथमभावग्रहण च कर्तव्यम् । प्रथमं यो भावमाहेति । कुतः पुनः प्राथम्यं किं शब्दत आहोस्विदर्थतः । किं चातः । यदि शब्दतः सनादीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । पुत्रीयति वस्त्रीयतीति । अथार्थतः सिद्धा सनादीनां धातुसंज्ञा स एव ५ तु दोषो भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इति । एवं तर्हि नैवार्थतो नापि शब्दतः । किं तर्हि । अभिधानतः । सुमध्यमे अभिधाने यः प्रथमं भावमाह ॥

इह य एव भाववचने धातौ दोषास्त एव क्रियावचने ऽपि । तत्र त एव परिहाराः । तत्रेदमपरिहृतमस्ति भवति विद्यतीनां धातुत्त्रमिति । तस्य परिहारः । कां पुनः क्रियां भवान्मत्स्याहास्ति भवति विद्यतीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीति । किं यत्तदेव-
 10 दत्तः कसपाज्यां पाणिनोदनं भुङ्क्तु इति । न वृमः कारकाणि क्रियेति । किं तर्हि । कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया । अन्यथा च कारकाणि भुक्कौदने प्रवर्तन्ते अन्यथा च मांसोदने । यद्येव सिद्धास्ति भवति विद्यतीनां धातुसंज्ञा । अन्यथा हि कारका-
 15 ण्यस्तौ प्रवर्तन्ते अन्यथा हि स्त्रियती ॥ पङ्गायधिकारा इति ह स्माह भगवान्वाचस्पत्यणिः । जायते ऽस्ति विपरिणमते वर्धते ऽपक्षीयते विनश्यतीति । सर्वथा स्थित
 20 इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । वारो ज्येतेभ्यस्तिष्ठतिः । एवं तर्हि क्रियायाः क्रिया निरर्तिका भवति द्रव्य द्रव्यस्य निरर्तकम् । एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति । किम-
 25 यस्यो देवदत्तस्य व्याधिरिति । स आह । वर्धत इति । अपर आह । अपक्षीयत इति । अपर आह । स्थित इति । स्थित इत्युक्ते वर्धतेऽपक्षीयतेऽपि निवृत्तिर्भवति ॥ अथवा नान्तरेण क्रियां भूतभविष्यद्वर्तमानाः काला व्यज्यन्ते । अस्त्यादिभिर्भाषि
 30 भूतभविष्यद्वर्तमानाः काला व्यज्यन्ते ॥ अथवा नान्यत्पृष्टेनान्यदारायेयम् । तेन न भविष्यति किं करोति अस्तीति ॥

अथ यद्येव क्रियावचनो धातुर्विधेयः पक्षो व्यापि भाववचनो धातुरिति किं गतमेतदियता मृतेणानोस्तिदन्यारस्मिन्पक्षे भूयः सूत्र कर्तव्यम् । यतमित्याह । कथम् । अयमादिशब्दो ऽस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । नक्षया । देवदत्तादीनामुप-
 25 पिष्टानाह देवदत्तादय आनीयन्तामिति । न उग्याप्यानीयन्ते । अस्ति प्रकारे वर्तते । नक्षया । देवदत्तादय आह्वय अभिरूपा दर्शनीयाः पक्षपन्तः । देवदत्तपक्षारा इति गम्यते । अस्त्येव तद्विशेषः परिणमाप्यते । अथवा इति च यादय इति च । नक्षया ग्राह्यमित्यावचनो धातुर्विधेयः पक्षपदा भू इत्याह न आदिशब्दः स व्यवस्थायां वर्तते या इत्याह न आदिशब्दः स प्रकारे । भू इत्येवमाह्वयो या इत्येवपक्षारा

इति । यदा तु भाववचनो धातुरित्येव पक्षस्तदा वा इत्यत्र य आदिशब्दः स
व्यवस्थायां भू इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे । वा इत्येवमादयो भू इत्येवंप्रकारा
इति ॥ यदि तर्हि लक्षणं क्रियते नेदानीं पाठः कर्तव्यः । कर्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ।

भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थः ॥ १२ ॥

भूवादिपाठः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । प्रातिपदिकाणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थः । १
प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं आणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च । के पुनराणपयत्यादयः । आण-
पयति यद्वति वद्धतीति ॥

स्वरानुबन्धज्ञापनाय च ॥ १३ ॥

स्वरानुबन्धज्ञापनाय च पाठः कर्तव्यः । स्वरानुबन्धाश्च शास्वामीति । न
ह्यन्तरेण पाठं स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञातुम् ॥ ये त्रेते न्याय्यविकरणा 10
उदात्ता अनुबन्धकाः पद्यन्त एतेषां पाठः शक्यो ऽर्जुम् । एतेषामप्यथद्वय-
माणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थः पाठः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । शिष्टप्रयोगादाणपयत्या-
दीनां निवृत्तिर्भविष्यति । स चावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यो येष्वपि पद्यन्ते तेषामपि
विपर्यासनिवृत्त्यर्थः । लोके हि कृप्यर्थं कसिं प्रयुञ्जते दृश्यर्थं च दिशिम् ॥

उपदेशे ऽनुनासिक इत् ॥ १ । ३ । २ ॥

16

उपदेश इति किमर्थम् । अभ्र आँ अपः । उद्देशे यो ऽनुनासिकस्तस्य मा
भुदिति ॥ कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्धिशेषः । प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमु-
द्देशः । प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुपदेशः । तद्यथा । अगोशाय कश्चिद्वा सन्धनि कर्णे
या गृहीत्वोपदिशति । अयं गोरिति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह । उपदिष्टो मे
गौरिति । गुणैः प्रापणमुद्देशः । तद्यथा । कश्चित्कनिदाह । देवदत्त मे भवानुदि- 20
शतिरिति । स इत्स्थः पाटलिपुत्रस्य देवदत्तमुदिशति । अङ्गदी कुण्डली किरीटी
ध्यूदोरस्को वृत्तनाल्लोहितास्तनुङ्गनासो विनित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति । स
गुणैः प्राप्यमाणमाह । उपदिष्टो मे देवदत्त इति ॥

दत्तज्ञायां सर्वप्रसङ्गो ऽग्निगोपात् ॥ १ ॥

दत्तज्ञायां सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । 25

अभ्र औ अपः । किं कारणम् । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयत एवं-
जातीयकस्यानुनासिकस्येत्यसंज्ञा भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥
किमुच्यते अनुपादीयमाने विशेष इति । कथं न नामोपादीयते यदोपदेश इत्युच्यते ।
लक्षणेन ह्युपदेशः । संकीर्णबुद्देशोपदेशौ । प्रत्यक्षमाख्यानमुद्देशो गुणैश्च प्रापण-
५ उपदेशः । प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुद्देशः । तद्यथा । कश्चित्कचिदाह । अनुवाकं मे
भवानुद्दिशत्विति । स तस्मा आचष्टे । इषेत्थकमधीष्व । शंनोदेवीयमधीष्वेति ।
स प्रत्यक्षमाख्यातमाह । उद्दिष्टो मे अनुवाकस्तमध्येष्य इति । गुणैश्च प्रापणमुपदेशः ।
तद्यथा । कश्चित्कचिदाह । यामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति ।
स तस्मा आचष्टे । अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यो ऽमुष्मिन्हस्तयाम् इति ।
१० स गुणैः प्राप्यमाणमाह । उपदिष्टो मे पन्था इति । एवमेतौ संकीर्णबुद्देशोपदेशौ ॥
एवं तर्हीत्कार्याभावाद्वैतसंज्ञा न भविष्यति । ननु च लोप एवेत्कार्यं स्यात् ।
अकार्ये लोपः । इह हि शब्दस्य व्यर्थ उपदेशः । कार्यार्थो वा भवत्युपदेशः श्रव-
णार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । कार्यं चासति यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशो
ऽनर्थकः स्यात् ॥ इदमस्तीत्कार्यम् । अभ्र औ अटितः । अनन्तरलक्षणायामित्सं-
१५ ज्ञायां सत्यामादितश्च [७. २. १६] इतीदप्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

सिद्धं तूपदेशने अनुनासिकवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उपदेशने यो अनुनासिकः स इत्संज्ञो भवतीति चक्तव्यम् ।
किं पुनरुपदेशनम् । शास्त्रम् । सिध्यति । स्र्धं तर्हि भिद्यते ॥ ययान्यासमेवास्तु ।
ननु चोक्तमित्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गो अविशेषादिति । नैष दोषः । उपदेश इति घम्यं
२० करणसाधनः । न सिध्यति । परत्याप्तगुट् प्राप्नोति^१ । न शुभो ऽकर्तारि च कारके
संज्ञायाम् [३. ३. १९] इति । किं तर्हि । एतत्थ [३. ३. १२१] इति । तत्रापि
संज्ञायामिति वर्तते^२ न चैषा संज्ञा । प्राययचनादसंज्ञायामपि भविष्यति । प्रायय-
चनारसंज्ञायामेव स्याद्वा न या न तुपापेक्षपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । यदि
नोपापेक्षपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणं कत्याग्यादीनामिन् [४. १. १२६]
२५ कुन्टाया या [१. २. ७] इति भाषा न प्राप्नोति । इति यात्र प्रधानम् । विहितः
प्रत्ययः प्रकृतभानुवर्तते^३ । इह तर्हि यादिनादीनां कुक् [४. २. १८८] पुत्रान्ताद-
भ्यतस्याम् [१. ६. ९] इति गुणिभाषा न प्राप्नोति । अत्रापि सुतेय प्रधानम् ।

विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते* । एवं न चेदमकृतं भवति नोपाधेरुपाधिर्भवति
विशेषणस्य वा विशेषणमिति न च कश्चिदोपाधो भवति । एवं च कृत्वा घञ् प्रा-
प्नोति ॥ एवं तर्हि कृत्यल्युटो बहुलम् [३.३.११३] इत्येवमत्र घञ्भविष्यति ॥

हलन्त्यम् ॥ १ । ३ । ३ ॥

हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वात् ॥ १ ॥

5

हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य हल इत्संज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् । सर्वा-
न्त्यत्वात् । सर्वो हि हल् तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति ॥

सिद्धं तु व्यवसितान्त्यत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । व्यवसितान्त्यत्वात् । व्यवसितान्त्यो हलित्संज्ञो भवतीति
वक्तव्यम् । के पुनर्व्यवसिताः । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः । सिध्यति । 10
सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्य-
त्वादिति । नैष दोषः । आहार्यं हलन्त्यमित्सङ्गं भवतीति सर्वथ हल् तं तमवधिं
प्रत्यन्त्यो भवति तत्र प्रकर्षगतिर्निर्दिष्टास्यते । साधीयो योज्य इति । कथं साधीयः ।
यो व्यवसितान्त्यः ॥ अथवा सापेक्षोऽयं निर्देशः क्रियते न चान्यत्किंचिदपेक्ष्य-
मस्ति ते व्यवसितमेवापेक्षिष्यामहे ॥

15

लकारस्यानुबन्धाज्ञापितत्वाद्धल्ग्रहणाप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥

लकारस्यानुबन्धत्वेनाज्ञापितत्वाद्धल्ग्रहणस्याप्रसिद्धिः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवती-
त्युच्यते लकारस्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति† ॥

सिद्धं तु लकारनिर्देशात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । लकारनिर्देशः कर्तव्यः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवति लका- 20
रश्चेति वक्तव्यम् ॥

एकशेषनिर्देशाद्वा ॥ ५ ॥

अथैकशेषनिर्देशोऽयम् । हल् च हल् च हल् । हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति ॥

अथवा लकारस्यैवेदं गुणभूतस्य ग्रहणं तत्रोपदेशोऽननुनासिक इत् [१.३.२] इती-
त्संज्ञा भविष्यति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति लकारस्येत्संज्ञेति यदयं णत्वं
लितं करोति ॥

प्रातिपदिकप्रतिषेधोऽश्रुत्ताद्विते ॥ ६ ॥

५ अश्रुत्तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उदाशित् शकृदिति ।
अश्रुत्तद्धितान्तस्येति किमर्थम् । कुम्भकारः नगरकारः । औपगवः कापटव इति* ॥

इदर्याभावात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति ॥ इदमस्तीत्कार्यं तिस्त्वरितम् [६.१.१८५]
इति स्वरितत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति । प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदायिष्यति† ॥ इदं
१० तर्हि । राजा तक्षा । जिनतीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्† । जिनतीत्युच्यते तत्र व्यपय-
र्गाभावाच्च भविष्यति ॥ इदं तर्हि । स्वर । उपोत्तमं रिति [६.१.२१७] इत्येव स्वरो
यथा स्यात् । स्वरितकरणसामर्थ्याच्च भविष्यति । न्यङ्स्वरो स्वरिताविति ॥ इदं
तर्हि । अन्तर । उत्तमद्वन्द्वलिप्रभृतिषु वर्तते न चात्र त्रिप्रभृतयः सन्ति ॥ इदं
तर्हि सनुतर उपोत्तमं रित्येव स्वरो यथा स्यात् । अन्तोदात्तनिपातनं करिष्यते
१५ स निपातनस्वरो रिस्स्वरस्य बाधको भविष्यति ॥ एतच्चात्र युक्तं यदित्कार्याभा-
वादिदंज्ञा न स्यात् । यत्रेत्कार्यं भवति भवति तत्रेत्संज्ञा । तद्यथा । आगस्त्यकौ-
ण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनञ् [२.४.७०] इति‡ ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ २ । ३ । ४ ॥

विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽश्रुत्ताद्विते ॥ १ ॥

२० विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽश्रुत्ताद्विते इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । किमोञ्
[५.३.१२] । क प्रेप्सन्दीप्यते । कर्धमामा इति ॥ न तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न
वक्तव्यः । आपार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न विभक्तौ तद्विते प्रतिषेधो भगमीति यदय-
मिदमप्यमुः [५.३.२४] इति मयारस्येत्संज्ञापन्निवाणार्थमुक्तमनुबन्धं करोति ॥
यद्येवमप्यत इदानीमित्यत्रापि प्राप्नोमि । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति ॥

इदमस्तीत्कार्ये मिदचोऽन्त्यात्परः [१.१.४७] इत्यचामन्त्यात्परो यथा स्यात् ।
 इशभावे कृते* नास्ति विशेषो मिदचोऽन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर[†] इति
 वा । स एव तावदिशभावो न प्राप्नोति । किं कारणम् । प्राग्दिशः प्रत्ययेष्वित्युच्यते ।
 कः पुनरर्हतीशभावं प्राग्दिशः प्रत्ययेषु वक्तुम् । किं तर्हि । प्राग्दिशोऽर्थेऽपि श्रमाः
 क्सिर्वेनामबहुभ्यो ऽद्यादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिः[‡] ॥ एव तर्हि तदोऽप्ययं वक्तव्यः[§] । 5
 तदथ मिदचोऽन्त्यात्परत्वेन न सिध्यति । ननु चात्राप्यप्ये कृते[¶] नास्ति विशेषो
 मिदचोऽन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा । तद्वत्त्वं न प्राप्नोति । किं
 कारणम् । विभक्तावित्युच्यते ॥ एव तर्हि यकारान्तो दानीं करिष्यते । किं यकारो
 न भ्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥

चुटू ॥ २ । ३ । ७ ॥

10

चुञ्चुणपोश्चकारप्रतिषेधः ॥ १ ॥

चुञ्चुणपोश्चकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः** । केशचुञ्चुः केशचणः ॥

इदर्याभावात्सिद्धम् ॥ २ ॥

इत्कार्याभावादत्रेत्सज्ञा न भविष्यति ॥ इदमस्तीत्कार्ये चितो ऽन्त उदात्तो
 भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्^{††} । पित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात् । 15

पित्करण किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थम् ॥ ३ ॥

पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थमेतत्स्यात्^{‡‡} ॥ एव तर्हि यकारादी चुञ्चु-
 णपो । किं यकारो न भ्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥

इर उपसल्लयानम् ॥ ४ ॥

इर उपसल्लयानं कर्तव्यम् । रुधिर् । अरुधत् अरौत्सीत्^{§§} ॥ अवयवग्रहणा- 20
 त्सिद्धम् । रेफस्यात्र हलन्त्यम् [१.३.३] इतीत्सज्ञा भविष्यतीकारस्योपदेशोऽज-
 नुनासिकः [२] इति ।

अवयवग्रहणादिति चेदिदिदिधिप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अवयवग्रहणादिति चेदिदिदिधिरपि प्राप्नोति । भेत्ता छेत्ता । इदिनो नुम्धातोः

[७.१.५८] इति नुम्प्राप्नोति ॥ यदि पुनरयमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन विज्ञा-
 येत । तद्यथा । कुम्भीधान्यः श्रोत्रिय इत्युच्यते । यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं स कुम्भी-
 धान्यः । यस्य पुनः कुम्भ्यां चान्यत्र च नासौ कुम्भीधान्यः । नायमिदिद्विधिः
 कुम्भीधान्यन्यायेन शक्यो विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । दुनदि । नन्दयु-
 ५ रिति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायत इकार इदस्य सोऽयमिदित् तस्येदित इति । कथं
 तर्हि । इकार एवेत् इदित् इदिदन्तस्येति ॥ अथवा ऋकारस्यैवेदमित् भूतस्य ग्रह-
 णम्* । तत्रोपदेशोऽनुनासिक इतीत्सज्ञा भविष्यति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
 नैवजातीयकानामिदिद्विधिर्भवतीति यदयमिरितः कांश्चिन्नुमनुषक्तान्पठति । उबुन्दिर्
 निशामने । स्कन्दिर् गतिशोपणयोः ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतीर्शब्दस्येत्संज्ञा
 १० भवतीति यदयमिरितो वा [३.१.५७] इत्याह ॥ अयवान्त इति वर्तते† ॥

तस्य लोपः ॥ १ । ३ । ९ ॥

तस्यग्रहणं किमर्थम् । इत्संज्ञकः प्रतिनिर्दिश्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृत-
 मिति वर्तते । क प्रकृतम् । उपदेशोऽनुनासिक इत् [१.३.२] इति । तद्वै प्रथ-
 मानिर्दिष्टं पठिनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा ।
 १५ उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य
 गायोऽश्वा हिरण्यं च । आद्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्पठिनि-
 र्दिष्टं सदर्थ्याद्वितीयानिर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानि-
 र्दिष्टं सदर्थ्यात्पठिनिर्दिष्टं भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । ये ऽनेकाल इत्संज्ञा-
 स्तेषां लोपः सर्वादेशो यथा स्यात् । अथ क्रियमाणे ऽपि च तस्यग्रहणे कथमिह लोपः
 २० सर्वादेशो लभ्यः । लभ्य इत्याह । कुतः । यचनप्रामाण्यात् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् ॥

इतो लोपे णल्लङ्कानिष्ठासूपसंख्यानमित्प्रतिषेधात् ॥ १ ॥

इतो लोपे णल्लङ्कानिष्ठासूपसंख्यानं कर्तव्यम् । णल् । अहं पपन्न । एता ।
 देवित्वा सेवित्वा । निष्ठा । शयितः शयितवान् । किं पुनः कारणं न सिध्यति ।
 इन्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यते ऽत्रेत्संज्ञा । णलुत्तमो णिह्य भवति । एता सेण
 २५ किङ्गयति । निष्ठा मेण किङ्गयतीति ॥

सिद्धं तु णलादीनां ग्रहणप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

निद्धमेतत् । कथम् । णलादीनां ग्रहणानि प्रतिषिध्यन्ते । णतुत्तमो वा णिद्ध-
णेन गृह्यते । क्त्वा सेष्ण किद्धहणेन गृह्यते । निष्ठा सेष्ण किद्धहणेन गृह्यत इति ॥

निर्दिष्टलोपाद्वा ॥ ३ ॥

निर्दिष्टलोपाद्वा सिद्धमेतत् । अत्रा निर्दिष्टस्यायं लोपः क्रियते तस्मात्सिद्धमेतत् ॥ ३ ॥

तत्र तुस्मानां प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तत्र तुस्मानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मात् तस्मिन् । यस्मात् यस्मिन् । वृक्षाः
प्रक्षाः । अचिनवम् अष्टनवम् अकरवम् ॥

न वोच्चारणसामर्थ्यात् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । उच्चारणसामर्थ्याद्वा लोपो न भविष्यति ॥ १०

अनुबन्धलोपे भावाभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः ॥ ६ ॥

अनुबन्धलोपे भावाभावयोर्विरोधादप्रसिद्धिः । न ज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रस-
जति केन निवृत्तिं कुर्यातीति ॥

सिद्धं त्वपवादन्यायेन ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अपवादन्यायेन ॥ किं पुनरिह तथा ययोत्सर्गापवादौ । १५

भावो हि कार्यार्थो जन्यार्थो लोपः ॥ ८ ॥

कार्यं करिष्यामीत्यनुबन्ध आसज्यते कार्योदन्यन्मा भूदिति लोपः ॥

अथ यस्यानुबन्ध आसज्यते किं स तस्यैकान्तो भवत्याहोस्विदनेकान्तः ।

एकान्तस्तत्रोपलब्धेः ॥ ९ ॥

एकान्त इत्याह । कुतः । तत्रोपलब्धेः । तत्रस्यो ह्यसादुपलब्धे । तद्यथा । २०
वृक्षस्या शाखा वृक्षैकान्त उपलब्धते ॥

तत्रामरूपसर्गादिशदाप्यतिषेधे पृथक्निर्देशोऽन्नाकारान्तत्वात् ॥ १० ॥

तत्रासम्पत्तिषौ दोषो भवति । कर्मण्यण् [३.२.१] आतोऽपमर्गे कः [३] इति

कविषये ऽपि प्राप्नोति* ॥ सर्वदेशे च दोषो भवति । दिव औत्सर्वदेशः प्राप्नोति ॥
दाप्यतिपेधे पृथक्निर्देशः कर्तव्यः । अदाब्दैपाविति वक्तव्यम्† ॥ किं पुनः कारणं
न सिध्यति । अनाकारान्तत्वात् । ननु चात्वे कृते भविष्यति । तद्व्यात्वं न प्राप्नोति ।
किं कारणम् । अनेजन्तत्वात्‡ ॥ अस्तु तर्ह्यनेकान्तः ।

४

अनेकान्ते वृत्तिविशेषः ॥ ११ ॥

यद्यनेकान्तो वृत्तिविशेषो न सिध्यति । किति गिति कार्यणि न सिध्यन्ति ।
किं हि स तस्येद्भवति येनेत्कृतं स्यात् ॥ एवं तर्ह्यनन्तरः ।

अनन्तर इति चेत्पूर्वपरयोरित्कृतप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

अतन्तर इति चेत्पूर्वपरयोरित्कृतं प्राप्नोति । वुञ्छण् ॥

10

सिद्धं तु व्यवसितपाठात् ॥ १३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । व्यवसितपाठः कर्तव्यः । वुञ् छण् ॥ स चाधर्यं
व्यवसितपाठः कर्तव्यः ।

इतरथा ह्येकान्तेऽपि संदेहः ॥ १४ ॥

अक्रियमाणे व्यवसितपाठ एकान्तेऽपि संदेहः स्यात् । तत्र न ज्ञायते किमयं
15 पूर्वस्य भवत्याहोस्वित्परस्येति ॥ संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति पूर्वस्येति व्याख्यास्यामः ॥

वृत्ताद्वा ॥ १५ ॥

वृत्ताद्वा पुनः सिद्धमेतत् । वृद्धिमन्तमाशुदात्तं दृष्ट्वा अदिति व्यवसेयम् । अ-
न्तोदात्तं दृष्ट्वा किदिति** ॥ युक्तं पुनर्यद्वृत्तनिमित्तको नामानुबन्धः स्यात्तानुबन्ध-
20 निमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यम् । वृत्तनिमित्तक एवानुबन्धः । वृत्तशो ह्यचार्यो
अनुबन्धानासजति ॥

उभयमिदमनुबन्धेषूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम् । एकान्ता
इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । अत्र हि हेतुर्व्यपदिष्टो यच्च नाम सहेतुकं तद्व्याप्यम् ।
ननु चोक्तं तत्रासरूपसर्वादेशदाप्यतिपेधे पृथक्निर्देशोऽनाकारान्तत्वादिति । अस-

रूपविधौ तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवतीति यदयं
 ददातिदगत्योर्विभाषा [३.१.१३९] इति विभाषा शं श्यस्ति ॥ यदप्युक्तं सर्वादेश
 इति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति यदयं शित्सर्वस्य
 [१.१.५५] इत्याह ॥ यदप्युक्तं दाप्यतिपेधे पृथक्तनिर्देशः कर्तव्य इति । न
 कर्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भवतीति यदयमुदीचां ५
 माडो व्यतीहारे [३.४.१९] इति मेडः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १ । ३ । १० ॥

किमिहोदाहरणम् । इको यणचि [६.१.७७] । दध्यन्न मध्वन्न । नैतदस्ति । स्था-
 नेऽन्तरतमेनाप्येतत्सिद्धम्* । कुत भान्तर्यम् । तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थान-
 स्यौष्ठस्थानो भविष्यतीति ॥ इदं तर्हि । तस्यस्यमिषां ताम्तन्तामः [३.४.१०१]¹⁰
 इति । ननु चैतदपि स्थानेऽन्तरतमेनैव सिद्धम् । कुत भान्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्यो
 व्यर्थस्य व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थो भविष्यतीति ॥ इदं तर्हि । तूदीशलातुरवर्मतीकूचवा-
 राड्क्वण्डज्यकः [४.३.९४] इति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसङ्गोऽनुदेशस्य तत्र यथासंख्यवचनं

15

नियमार्थम् ॥ १ ॥

संज्ञया समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते । संज्ञया तावत् । परस्मैपदानां णलुसुस्थ-
 ल्युसणल्वमाः [३.४.८२] इति । समासैः । तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्क्वण्ड-
 ज्यकः [४.३.९४] इति । संज्ञासमासनिर्देशादेतस्मात्कारणात्सर्वप्रसङ्गः । सर्व-
 स्मैदेशस्य सर्वोऽनुदेशः प्राप्नोति । इष्यते च समसंख्यं यथा स्यादिति तच्चान्तरेण 20
 यत्नं न सिध्यतीति तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ किं
 पुनः कारणं संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते ।

संज्ञासमासनिर्देशः पृथग्विभक्तिसंज्ञानुचारणार्थः ॥ २ ॥

संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते पृथग्विभक्तीः संज्ञिनश्च मोचीचरमिति ॥

प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थः ॥ ३ ॥

प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययो यथा स्यात् । विदो लटो वा [३.४.८३] इति ॥
किं पुनः शब्दतः साम्ये संख्यातानुदेशो भवत्याहोस्तिदर्थतः । कथात्र विशेषः ।

संख्यासाम्यं शब्दतश्चेणलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्या-

यवायाव एच इत्यनिर्देशः ॥ ४ ॥

अगमको निर्देशो अनिर्देशः । परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः [३.४.८२]
इति णलादयो बहवः परस्मैपदानामित्येकः शब्दः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति ॥ डारौरसः प्रथमस्य* । डारौरसो बहवः प्रथमस्येत्येकः शब्दः । वैषम्या-
त्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ एचो ऽयवायाव [६.१.७८] । अयवायावो बहव
10 एच इत्येकः शब्दः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यर्थतः ।

अर्थतश्चेल्लुटोर्नन्वरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषः ॥ ५ ॥

अर्थतश्चेल्लुटोर्नन्वरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषो भवति ॥ स्यतासी लृलुटोः
[३.१.३३] । स्यतासी द्वौ लृलुटोरित्यस्य त्रयोऽर्थाः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति ॥ नन्दिप्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः [३.१.१३४] । नन्दादयो बहवो
15 ल्युणिन्यचस्त्रयः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अरीहणादयो बहवो
धुआदयः सप्तदश† । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो
णञौ [४.३.१३] । सिन्धुतक्षशिलादयो बहवो णञौ द्वौ । वैषम्यात्संख्याता-
नुदेशो न प्राप्नोति ॥

आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु ॥ ६ ॥

20 आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति ॥ आत्मनेपदविधिश्च न
सिध्यति । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् [१.३.१२] । अनुदात्तङितौ द्वावात्मनेपदमि-
त्यस्य द्वावर्थौ‡ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ निष्ठा । रदाभ्यां निष्ठातो न पूर्णस्य
च दः [८.२.४२] इति । रेफदकारौ द्वौ निष्ठेत्यस्य द्वावर्थौ§ । तत्र संख्यातानुदेशः
प्राप्नोति ॥ सार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति । असोरलोपः [६.४.१११] ।
25 अमस्ती द्वौ सार्वधातुकमित्यस्य द्वावर्थौ¶ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

एडः पूर्वत्वे प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

एडः पूर्वत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एडः पदान्तादति डसिडसोश्च [६.१.१०९; ११०] । डसिडसौ द्वावेडित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि शब्दतः । ननु चेत्तं संख्यासाम्यं शब्दतश्चेणलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथ-
मस्यायवायाय एच इत्यनिर्देश इति । नैष दोषः । स्थानेऽन्तरतमः [१.१.५०] इत्य- 5
नेन व्यवस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । एकार्यस्यैकार्यो व्यर्थस्य व्यर्थो बह्वर्थस्य
बह्वर्थः । संवृतावर्णस्य संवृतावर्णो विवृतावर्णस्य विवृतावर्णः ॥

अतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे किति ॥ ८ ॥

अतिप्रसङ्गो भवति गुणवृद्धिप्रतिषेधे किति* । गुणवृद्धी द्वे कितौ द्वौ । तत्र
संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । गकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । तत्रकारग्रहणं 10
कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चत्वंभूतो† निर्दि-
श्यते । गिति किति डितीति ॥

उदि कूले रुजिवहोः‡ ॥ ९ ॥

उदिकूले द्वे रुजिवहौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । नोदिरुप-
पदम् । किं तर्हि । विशेषणं रुजिवहोः । उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूल उपपद इति 15

तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु ॥ १० ॥

तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु दोषो भवति । विदिभिदिच्छिदेः कुरच्[३.२.१६२] ।
विदिभिदिच्छिदयल्लयस्तच्छीलादयल्लयः§ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

घञादिषु द्विग्रहणेषु ॥ ११ ॥

घञादिषु द्विग्रहणेषु दोषो भवति । निरभ्योः पूल्योः [३.३.२८] । निरभी द्वौ 20
पूल्यौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । इष्यते चात्र संख्याता-
नुदेशः । निष्पायः अभिलाव इति ॥ एवं तर्ह्यकर्तरि च कारके भावे चेति¶ द्वौ
पूल्यौ च द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

अवे वृत्तोः करणाधिकरणयोः ॥ १२ ॥

तृत्तो द्वौ करणाधिकरणे द्वे** । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

25

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः* ॥ १३ ॥

कर्तृकर्मणी द्वे भूकृजौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

अनवकृत्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि† ॥ १४ ॥

अनवकृत्यमर्षौ द्वौ किंवृत्ताकिंवृत्ते द्वे । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

कृभ्वोः क्काणमुलौ ॥ १५ ॥

कृभ्वौ द्वौ क्काणमुलौ द्वौ† । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

अधीयानविदुषोऽछन्दोब्राह्मणानि ॥ १६ ॥

छन्दोब्राह्मणानीति द्वे अधीते वेदेति च द्वौ‡ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ *

रोपधेतोः पथिदूतयोः ॥ १७ ॥

10 रोपधेतोः प्राचाम् [४.२.१२३] तद्वच्चति पथिदूतयोः [४.३.८५] । रोपधे-
तौ द्वौ पथिदूतौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ १८ ॥

तत्र भवस्तस्य व्याख्यानौ द्वौ क्रतुयज्ञौ द्वौ† । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

संघादिष्वऽप्रभृतयः ॥ १९ ॥

15 संघादिष्वऽप्रभृतयः** संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति ॥ नैष दोषः । षोषग्रहण-
मपि तत्र कर्तव्यम् ॥

वेशोयशआदिर्भगाद्यल्खौ ॥ २० ॥

वेशोयशआदी द्वौ यल्खौ द्वौ†† । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

डसिडसोः ख्यत्यात्परस्य ॥ २१ ॥

20 डसिडसो द्वौ ख्यत्यौ द्वौ††† । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

न वा समानयोगवचनात् ॥ २२ ॥

न नैष दोषः । किं कारणम् । समानयोगवचनात् । समानयोगे संख्यातानुदेशं
यस्यामि ॥

तस्य दोषो विदो लटो वा ॥ २३ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो विदो लटो वा [३.४.८३] इति संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

ध्माधेटोः नाडीमुष्टयोश्च ॥ २४ ॥

ध्माधेटोर्नाडीमुष्टयोश्च^१ संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

5

खलगोस्थात् इनित्रकट्यचश्च^२ ॥ २५ ॥

संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

सिन्ध्वपकरा^३यां कन् अणञौ च^४ ॥ २६ ॥

संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

युष्मदस्मदोश्चादेशाः ॥ २७ ॥

10

युष्मदस्मदोश्चादेशाः^५ संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति ॥

तस्माद्यस्मिन्पक्षे ऽल्पीयांसो दोषास्तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु ॥ अयदैवं वक्ष्यामि । ययासंख्यमनुदेशः समानां स्वरितेन । ततो ऽधिकारः । अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति । एवमपि स्वरितं दृष्ट्वा संदेहः स्यात् । न ज्ञायते किमय समसंख्यार्थ आहोस्त्रिदधिकारार्थ इति । सदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमुपति- 15
ष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति समसंख्यार्थ इति व्याख्यास्यामः ॥

स्वरितेनाधिकारः ॥ १ । ३ । ११ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थः ॥ १ ॥

20

अधिकारः क्रियते प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति । किमिदं प्रतियोगमिति । योगं योगं प्रति प्रतियोगम् । योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्यमिति ॥ किं गतमेतद्व्यता सूत्रेण । गतमित्याह । कुतः । लोकतः । तद्यथा । लोके अधिकृतोऽसौ ग्रामे अधिकृतोऽसौ नगर इत्युच्यते यो यत्र व्यापारं गच्छति । शब्देन चाप्यधिकृतेन कोऽन्यो व्यापारः शक्योऽग्रमन्नुमन्यदतो योगे योग उपस्थानात् ॥

25

न वा निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके ॥ २ ॥

न चैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके । निर्दिश्यमानमधिकृतं गम्यते । तद्यथा । देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय विष्णुमित्रायेति । गौरिति गम्यते । एवमिहापि पदरुजविशस्पृशो घञ् [३.३.१६] स स्थिरे [१७] भावे [१८] घञिति गम्यते ॥

अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा ॥ ३ ॥

अन्यनिर्देशस्तु लोके निवर्तको भवति । तद्यथा । देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय रुम्बलो विष्णुमित्राय चेति । रुम्बलो गोर्निवर्तको भवति । एवमिहाप्यभिविधौ भाव इनुण् [३.३.४४] घञो निवर्तकः स्यात् । तस्मात्परिभाषा ।
10 तस्मात्परिभाषा कर्तव्या ॥

अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु ॥ ४ ॥ *

अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु भवति । न ज्ञायते कियन्तमवधिमधिकारोऽनुवर्तत इति ॥

अधिकारपरिमाणज्ञानार्थं तु

15 अधिकारपरिमाणज्ञानार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः । अधिकारपरिमाणं ज्ञास्यामीति । कथं पुनः स्वरितेनाधिकार इत्यनेनाधिकारपरिमाणं शक्यं विज्ञातुम् । एव वक्ष्यामि । स्वरिते नाधिकार इति । स्वरितं वृद्धाधिकारो न भवतीति । केनेदानीमधिकारो भविष्यति । लौकिकोऽधिकारः ।

नाधिकार इति चेदुक्तम् ॥ ५ ॥

20 किमुक्तम् । अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषेति ॥ अधिकारार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः । ननु चोक्तमधिकारपरिमाणाज्ञानं त्विति ।

यावत्तियोऽल्लुब्धस्तावतो योगानिति वचनात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

यावत्तियोऽल्लुब्धस्त्यते तावतो योगानाधिकारोऽनुवर्तत इति वक्तव्यम् ॥ अथेदानीं यत्राल्पीयांसोऽल्लो भूयसश्च योगानाधिकारोऽनुवर्तते कथं तत्र कर्तव्यम् ।

25 भूयसि प्राग्वचनम् ॥ ७ ॥

भूयसि प्राग्वचनं कर्तव्यम् । प्रागमुत इति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । सदेहमात्रमेतद्व्यति सर्वसदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रति-

पत्तिर्न हि सदेहादलक्षणमिति प्रागमुत इति व्याख्यास्यामः ॥ यद्येवं नार्थोऽनेन । केनेदानीमधिकारो भविष्यति । 'लौकिको अधिकारः । ननु चोक्त नाधिकार इति चेदुक्तम् किमुक्तम् अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा । सदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सदेहादलक्षणमिती-
नुष्णञ्चिन्ति सदेहे धञ्चिन्ति व्याख्यास्यामः ॥

न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । स्वरितेनाधि-
कारगतिर्यथा विज्ञायेत । अधिकं कार्यम् । अधिकः कारः ॥

अधिकारगतिः । गोत्रिग्रोरुपसर्जनस्य [१.२.४८] इत्यत्र गोटाङ्गहणं चोदित
तत्र कर्तव्यं भवति । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति खियाम्
[४.१.३] इत्येवं प्रकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते । तत्र स्वरिते- 10
नाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति ॥ *Ram Paner*

अधिकं कार्यम् । अपादानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र प्राप्य निवृत्तिः ।
तेनेहैव स्यात् आमदागच्छति नगरादागच्छति । सांकाश्यकेभ्यः पाठलिपुत्रका
अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥
तथाधिकरणमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारारम्भा व्याप्तो भवति । 15
तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलम् दधि सर्पिरिति । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र
न स्यात् । स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । अधिकं कार्यम् ॥

अधिकः कारः । पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणतृद्धीचतृज्वद्वा-
धेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषिद्धं नुमचिरतृज्वद्वाधेभ्यो नुद्धिति* । नुमुटौ स्वरयिष्यते ।
तत्र स्वरितेनाधिकः कारो भवतीति नुमुटौ भविष्यतः ॥ कथं पुनरधिकः कारः 20
इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधाः शक्या न पठितुम् । लोक्ततः । तथा । लोके अधिकमयं
कारं करोतीत्युच्यते योऽयं दुर्बलः सन्बलवद्भिः सह भारं वहति । एषमिहाप्य-
धिकमयं कारं करोतीत्युच्यते योऽयं पूर्वः सन्परं वाधते ॥

अधिकारगतिः उच्यते विशेषायाधिकं कार्यम् ।

अथ योऽन्यो अधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः ॥

25

इति श्रीभगवत्पद्मज्ञातिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

" १२४ † १२२ ‡ १२१" § १४ ७८ ¶ ११११ ** १४ १२ १००

भवति । इतरेतराभ्याणि च न प्रकल्पन्ते ॥ परस्मैपदेषु तावन्नेतरेतराभयं भवति । परस्मैपदानुक्रमणं न करिष्यते । अवश्यं कर्मव्यमनुपराभ्यां कृम्यः [१.३.७९] इत्येवमर्थम् । ननु चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमण एव करिष्यते । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले [१.३.७९] आत्मनेपदं भवति कर्तव्येनूपराभ्यां कृम्यो नेति ॥ आत्मनेपदेषु चापि नेतरेतराभयं भवति । कथम् । भाविनी संज्ञा विशास्वते सूत्रशाटकवत् । तद्यथा । कश्चित्कचित्तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटकं वदेति । स पश्यति यदि शाटको न वातव्यो ऽयं वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यधेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि स लस्य स्थाने कर्तव्यो यस्वाभिनिर्वृत्तस्यात्मनेपदमित्येषा संज्ञा भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तु नियमः । ननु चोक्तं विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोतीति । नैव शेषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति यद्य विकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्याभयति । पुषादिषुतादृशितः परस्मैपदेषु [३.१.५५] आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् [५४] इति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अभिनिर्वृत्तानि हि लस्य स्थान आत्मनेपदानि परस्मैपदानि च । यत्तर्धनुपसर्गाहा [१.३.४३] इति विभाषां शास्ति ॥

किं पुनरयं प्रत्ययनियमः । अनुदात्तञित एवात्मनेपदं भवति भायकर्मणो-
रेवात्मनेपदं भवतीति । आहोस्वित्प्रकृत्यर्थनिषमः । अनुदात्तञित आत्मनेपदमेव
भायकर्मणोरात्मनेपदमेवेति । कथाय विशेषः ।

तत्र प्रत्ययनियमे शेषवचन परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् ॥ ३ ॥

तत्र प्रत्ययनियमे शेषमहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थम् । शेषात्कर्तरि परस्मै-
पदम् [१.३.७८] इति । किं कारणम् । परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् । प्रत्यया
नियताः प्रकृत्यर्थान्वनियतौ तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति । तत्र शेषमहणं कर्तव्यं
परस्मैपदनियमार्थम् । शेषादेव परस्मैपदं भवति नान्यत इति ॥

कथं आत्मनेपदवचनं तस्यान्यत्र नियमात् ॥ ४ ॥

कथं आत्मनेपद वक्तव्यम् । लोहितायति लोहितायने । किं पुन कारणं न
सिध्यति । तस्यान्यत्र नियमात् । तद्वन्यत्र नियम्यते ॥ उच्यते च न च प्राप्नोति
तद्वनान्नसिध्यति ॥ अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थनियमः ।

प्रकृत्यर्थनियमे ऽन्याभावः ॥ ५ ॥

प्रकृत्यर्थनियमे ऽन्येषां प्रत्ययानामभावः । अनुदात्तङितस्तृजादयो न प्राप्नुवन्ति ।
 नैष दोषः । अनवकाशास्तृजादय उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति । सावकाशा-
 स्तृजादयः । को ऽप्रकाशः । परस्मैपदिनो ऽवकाशः । तत्रापि नियमाच्च प्राप्नुवन्ति ॥
 ५ त्व्यदादयस्तर्हि भावकर्मणोर्नियमाच्च प्राप्नुवन्ति । त्व्यदादयो ऽप्यनवकाशाः । ते
 वचनाद्भविष्यन्ति ॥ चिन्तर्हि भावकर्मणोर्नियमाच्च प्राप्नोति । चिणपि वचनाद्भ-
 विष्यति ॥ घन्तर्हि भावकर्मणोर्नियमाच्च प्राप्नोति ॥ तत्रापि प्रकृतं कर्मग्रहणमनु-
 वर्तते । क प्रकृतम् । अण्कर्मणि च [३.३.१२] इति ॥ तद्वै तत्रोपपदविशेषण-
 गभिधेयविशेषणेन चेह्यर्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृ-
 10 तमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति ॥ यत्तावदुच्यते नान्यार्थं
 प्रकृतमन्यार्थं भवतीत्यन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा । शाल्यर्थं कुल्याः
 प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयत उपस्पृह्यते च शालयश्च भाव्यन्ते । यदप्युच्यते न
 खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति
 भवेद्दूष्येत्तदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको
 15 भवति ॥

शेषवचनं च ॥ ६ ॥

शेषग्रहणं च कर्तव्यम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् [१.३.७८] इति । किं
 प्रयोजनम् । शेषनियमार्थम् । प्रकृत्यर्थी नियतौ प्रत्यया अनियतास्ते शेषेऽपि
 प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेव नान्यदिति ॥

20 कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थम् ॥ ७ ॥

कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् ।
 शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । भिद्यते कुशूलः स्वयमेवेति ॥ कतर-
 स्मिन्पक्षे ऽयं दोषः । प्रकृत्यर्थनियमे । प्रकृत्यर्थनियमे तावच्च दोषः । प्रकृत्यर्थी
 नियतौ प्रत्यया अनियतास्तत्र नार्थः कर्तृग्रहणेन कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः ॥ प्रत्यय-
 25 नियमे तस्यैव दोषः ॥ प्रत्यया नियताः प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र कर्तृग्रहणं कर्तव्यं
 भावकर्मणोर्निवृत्त्यर्थम् । कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः ॥ प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यम-
 कर्तुम् । कथम् । प्रकृत्यर्थी नियतौ प्रत्यया अनियताः । ततो वदन्नागि परस्मैपदं

भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र परस्मैपदं त्रान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेव
 भवतीति ॥ तत्तर्हि प्रत्ययनियमे द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योग-
 विभागः करिष्यते* । अनुदात्तडित आत्मनेपदम् । ततो भावकर्मणोः । ततः कर्तरि ।
 कर्तरि चात्मनेपदं भवति भावकर्मणोः । ततः कर्मव्यतिहारे । कर्तरीत्येव । भाव-
 कर्मणोरिति निवृत्तम् ॥ यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि भवत्येवं भावेऽपि कर्तरि ६
 प्राप्नोति । एति जीवन्तमानन्दः† । नास्य किञ्चिद्भुजतीति‡. ॥ द्वितीयो योगविभागः
 करिष्यते§ । अनुदात्तडित आत्मनेपदम् । ततो भावे । ततः कर्मणि । कर्मणि
 चान्यनेपदं भवति । ततः कर्तरि । कर्तरि चात्मनेपदं भवति । कर्मणीत्यनुवर्तते
 भाव इति निवृत्तम् । ततः कर्मव्यतिहारे । कर्तरीत्येव । कर्मणीति निवृत्तम् ॥ एव-
 मपि शेषग्रहणं कर्तव्यमनुपराभ्यां कृञः [१.३.७९] इत्येवमर्थम् । इह मा भूत् । 10
 अनुक्रियते स्वयमेव । पराक्रियते स्वयमेव । ननु चैतदपि योगविभागादेव सिद्धम् ।
 न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या बाधितुम् । कुत एतत् ।
 अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा प्राप्नोति ।
 ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥ एवं तर्हि
 कर्तरि कर्मव्यतिहारे [१.३.१४] इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमुत्तरत्रा- 15
 नुवर्तिष्यते । शेषात्कर्तरि कर्तरीति¶ । किमर्थमिदं कर्तरि कर्तरीति । कर्तैव यः
 कर्ता तत्र यथा स्यात् । कर्ता चान्यथ यः कर्ता तत्र मा भूदिति । ततोऽनुपराभ्यां
 कृञः । कर्तरि कर्तरीत्येव ॥

कर्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १ । ३ । १४ ॥

क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् । कर्मव्यतिहार इत्युच्यमान इह प्रसज्येत । 20
 देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्तीति । इह च न स्यात् । व्यतिलुनते व्यतिपुनत
 इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियां हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति ।
 कां क्रियां करिष्यसि । किं कर्म करिष्यसीति ॥ एवमपि कर्तव्यम् । कृत्रिमाकृत्रि-
 मयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति ॥ क्रियापि कृत्रिमं कर्म¶ न सिध्यति । कर्तुरी-
 क्षिततमं कर्म [१.४.४९] इत्युच्यते कथं च क्रिया नाम क्रिययेक्षिततमा स्यात् । 25
 क्रियापि क्रिययेक्षिततमा भवति । कया क्रियया । संप्रत्ययति क्रियया प्रार्थयति-

क्रियाध्यवस्यतिक्रियया वा । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या
 तत्त्वत्कंचिदर्थं संपश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थिते ऽध्यवसायो ऽध्यवसाय आरम्भ
 आरम्भे निर्वृत्तिर्निर्वृत्तौ फलावाप्तिः । एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म ॥ एवमप्युभयोः
 कृत्रिमयोरुभयगतिः प्रसज्येत । तस्मात्क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् ।
 ५ इह कर्तरि व्यतिहार इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्कर्मग्रहणं करोति
 तस्यैतत्प्रयोजनं क्रियाव्यतिहारे यथा स्यात्कर्मव्यतिहारे मा भूदिति ॥

अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् ।

कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं क्रियते भावकर्मणोरनेनात्मनेपदं मा भूदिति ॥

10 इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अक्रियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदं प्रसज्येत । तत्र को दोषः ।
 तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य
 प्रतिषेधः प्रसज्येत । व्यतिगम्यन्ते मामाः । व्यतिहन्यन्ते वस्यव इति ॥

न वानन्तरस्य प्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

15 न वैप दोषः । किं कारणम् । अनन्तरस्य प्रतिषेधात् । अनन्तरं यदात्मनेप-
 दविधानं तस्य प्रतिषेधात् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्या भवति प्रतिषेधो वेति ।
 पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं याधते । नोत्स-
 हते प्रतिषिद्धा सती याधितुम् ॥ उत्तरार्थं तर्हि कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।
 क्रियते तत्रैव शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् [१.३.७८] इति । द्वितीयं कर्तृग्रहणं कर्त-
 20 व्यम् । किं प्रयोजनम् । कर्तव्यं यः कर्ता तत्र यथा स्यात् । कर्ता चान्यथ यः
 कर्ता तत्र मा भूदिति ॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १ । ३ । १५ ॥

प्रतिषेधे ह्यमादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधे ह्यमादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । व्यतिहसन्ति व्यतिजन्पन्ति व्यति-

२५ पठन्ति ॥

हरिवह्नोरप्रतिषेधः ॥ २ ॥

हरिवह्नोरप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । संप्रहरन्ते राजानः । संविदहन्ते गर्ग-
रिति ॥ न वहिर्गत्यर्थः । देशान्तरप्रापणक्रियो वहिः ॥

इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च ॥ १ । ३ । १६ ॥

परस्परोपपदाच्च ॥ १ ॥

परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् । परस्परस्य व्यातितुनन्ति । परस्परस्य व्यति-
पुनन्ति ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १ । ३ । १९ ॥

उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । परा जयति सेनेति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ।
न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदयं पराशब्दो इष्टापचार उपसर्गभानुपसर्गभार्यं तु खलु 10
विशब्दो ऽष्टापचार उपसर्ग एव । तस्यास्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्ह-
त्यन्यदत्त उपसर्गात् । तथा । अस्य गौर्द्वितीयेनार्य इति गौरेषोपादीयते नाश्वो
न गर्दभ इति ॥

आडो दोऽनास्यविहरणे ॥ १ । ३ । २० ॥

आडो दोऽव्यसनक्रियस्य ॥ १ ॥

15

आडो दोऽव्यसनक्रियस्येति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । विपादिकां व्या-
ददाति । कूलं व्याददातीति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इहाडो दो
ऽनास्य इतीयता सिद्धम् । सोऽव्यमेवं सिद्धे सति यद्विहरणग्रहणं करोति तस्यैतत्प्र-
योजनमास्यविहरणसमानक्रियादपि यथा स्यात् । यथाजातीयका चास्यविहरणक्रिया
तथाजातीयकात्रापि ॥

20

स्वाङ्गकर्मकाश्च ॥ २ ॥

स्वाङ्गकर्मकाश्चेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । व्याददते पिपीतिकाः पतङ्गः
मुखमिति ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ १ । ३ । २१ ॥

उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । अनु^१क्रीडति माणवकमिति ॥

समो ङ्कुजने ॥ १ ॥

समो ङ्कुजर्न^२ इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । संक्रीडन्ति शकटानि ॥

5

आगमेः क्षमायाम् ॥ २ ॥

आगमेः क्षमायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आगम्यस्व तावन्माणवक ॥

शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ॥ ३ ॥

शिक्षेर्जिज्ञासायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विद्यासु शिक्षते । धनुवि शिक्षते ॥

किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥ ४ ॥

10 किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अपस्किरते वृषभो इष्टः ।
अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वाश्रयार्थी ॥

हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ ५ ॥

हरतेर्गतताच्छील्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गा-
वो ऽनुहरन्ते ॥

15

आडि नुप्रच्छयोः ॥ ६ ॥

आडि नुप्रच्छयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आनुते शृगालः । आपृच्छते गुरुमिति ॥

आशिपि नायः ॥ ७ ॥

आशिपि नाय उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सर्पियो नायते । मृधुनो नायते ॥

शप उपलम्भने ॥ ८ ॥

20

शप उपलम्भन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । देवदत्ताय शपते । यशदत्ताय शपते ॥

समवप्रविभ्यः स्यः ॥ १ । ३ । २२ ॥

आडः स्यः प्रतिज्ञाने ॥ १ ॥

आडः स्यः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम् । अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमो गुणयुद्धी
आतिष्ठते । विहारो गुणयुद्धी आतिष्ठते ॥

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ १ । ३ । २४ ॥

उद ईहायाम् ॥ १ ॥

उद ईहायामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उन्तिष्ठति सेनेति ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ १ । ३ । २५ ॥

उपाद्देवपूजासंगतकरणयोः ॥ १ ॥

5

उपाद्देवपूजासंगतकरणयोरिति वक्तव्यम् । आदित्यमुपतिष्ठते । चन्द्रमसमुप-
तिष्ठते ॥ संगतकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते ॥

बहूनामप्यनित्तानामैको भवति चित्तवान् ।

पश्य धानरसैन्ये अस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते ॥

मैत्रं मंस्थाः सचिन्नोऽयमेपोऽपि हि यथा वयम् ।

10

एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ॥

अपर, आह । उपाद्देवपूजासंगतकरणमित्त्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम् । संगत-
करण उदाहृतम् ॥ मित्त्रकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते ॥ पथि ।
अयं पन्थाः क्षुद्रमुपतिष्ठते । अयं पन्थाः साकेतमुपतिष्ठते ॥

वा लिप्तायाम् ॥ २ ॥

15

वालिप्तायामिति वक्तव्यम् । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । भिक्षुको ब्राह्म-
णकुलमुपतिष्ठतीति वा ॥

उद्धिभ्यां तपः ॥ १ । ३ । २७ ॥

अकर्मकादित्येव* । उत्तपति शुचर्णं सुवर्णकारः ॥

स्वाङ्गकर्मकाश्च ॥ १ ॥

20

स्वाङ्गकर्मकाश्चेति वक्तव्यम् । उत्तपते पाणी । वितपते पाणी । उत्तपते पृष्ठम् ।
वितपते पृष्ठम् ॥

अथेहिभ्यामित्यत्र किं प्रत्युदाहियते । निदृष्यत इति । किं पुनः कारणेमात्म-

नेपदमेवोदाह्रियते न परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात् । तपिरयमकर्मकः । अकर्मका-
 ध्यापि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका
 भवन्ति । यदुच्यते न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्तीत्यन्तरेणापि
 कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति । तद्यथा । नदी वहतीत्यकर्मकः । भार
 ५ वहतीति सकर्मकः । तस्मान्निष्ठपतीति प्रत्युदाहार्यम् ॥

आङो यमहनः ॥ १ । ३ । २८ ॥

अकर्मकादित्येव । आयच्छति रज्जुं कूपात् । आहन्ति वृषलं पादेन ॥

स्वाङ्गकर्मकाश्च ॥ १ ॥

स्वाङ्गकर्मकाश्चेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणी । आहत उदरमिति ॥

10

समो गम्यृच्छिभ्याम् ॥ १ । ३ । २९ ॥

समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसख्यानम् ॥ १ ॥

समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसख्यानं कर्तव्यम् । संविन्दे । सपृच्छते ।
 सस्यरते ॥

अर्तिश्रुद्दिभ्यश्च ॥ २ ॥

15 अर्तिश्रुद्दिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । मा समृत । मा समृपात्ताम् । मा समृपत ।
 अर्ति ॥ श्रु । संभृणुते ॥ दृशि । सपश्यते ॥

उपसर्गादस्यत्युद्योर्वावचनम् ॥ ३ ॥

उपसर्गादस्यत्युद्योर्येति वक्तव्यम् । निरस्यति निरस्यते । समुहति समुहते ॥

आङ उद्गमने ॥ १ । ३ । ४० ॥

20

ज्यातिषामुद्गमने ॥ १ ॥

ज्यातिषामुद्गमन इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आक्रामति भूमो नर्म्या इमिति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ १ । ३ । ४८ ॥

व्यक्तवाचामिति किमर्थम् ।

वरतनु संप्रवदन्ति कुकुटाः ।

व्यक्तवाचामित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एतेऽपि हि व्यक्तवाचः । आतश्च व्य-
क्तवाचः कुकुटेनोदित उच्यते कुकुटो वदतीति ॥ एवं तर्हि व्यक्तवाचामित्युच्यते ।
सर्व एव हि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो ये व्यक्तवाच इति ।
के च साधीयः । येषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । न चैतेषां वाच्यकारादयो
वर्णा व्यज्यन्ते । एतेषामपि वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । आतश्च व्यज्यन्त
एवं ह्यहुः कुकुटाः कुकुडिति । नैवं तं आहुः । अनुकरणमेतत्तेषाम् ॥ अथवा नैवं
विज्ञायते व्यक्ता वाग्येषां त इमे व्यक्तवाच इति । कथं तर्हि । व्यक्ता वाचि 10
वर्णा येषां त इमे व्यक्तवाच इति ॥

अवाहः ॥ १ । ३ । ५१ ॥

अवाहो गिरतेः ॥ १ ॥

अवाह इत्यत्र गिरतेरिति वक्तव्यम् । गृणातेर्मा भूत् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न
वक्तव्य प्रयोगाभावात् । अवाह इत्युच्यते न चावपूर्वस्य गृणाते. प्रयोगो अस्ति ॥ 15

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ १ । ३ । ५४ ॥

तृतीयायुक्तादिति किमर्थम् ।

उभौ लोकौ संचरसि इमं नामुं च देवत ।

तृतीयायुक्तादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि तृतीयया योगः ॥
एवं तर्हि तृतीयायुक्तादित्युच्यते सर्वत्र च तृतीयया योगस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञा- 20
स्यते । साधीयो यत्र तृतीयया योग इति । क्व च साधीयः । यत्र तृतीयया
योगः भूयते ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ १ । ३ । ५५ ॥

सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थ इत्युच्यते । कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् । एषं तर्ह्यशिष्टव्यवहारेऽनेन तृतीया च विधीयत आत्मनेपदं च । दास्या संप्रयच्छते । वृपत्या संप्रयच्छते । यो हि शिष्टव्यवहारो ब्राह्मणीभ्यः संप्रयच्छतीत्येव भवति । व्यम् । यद्येयं नार्थोऽनेन योगेन । केनेदानीं तृतीया भविष्यत्यात्मनेपदं च ।

सहयुक्ते तृतीया स्याद्व्यतिहारे तदो विधिः ।

सहयुक्तेऽप्रधाने [२. ३. १९] इत्येव तृतीया भविष्यति कर्तरि कर्मव्यतिहारे [१. ३. १४] इत्यात्मनेपदम् ॥

उपादमः स्वकरणे ॥ १ । ३ । ५६ ॥

10 इह कस्मान्न भवति । स्वं शाटकान्तमुपयच्छतीति । अस्वं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यम् । यद्येवं स्वीकरण इति प्राप्नोति* । विचित्रास्तद्वितवृत्तयः । नातस्तद्वित उत्पद्यते ॥

अनोर्ज्ञः ॥ १ । ३ । ५८ ॥

अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकवचनम् ॥ १ ॥

15 अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकमहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । औपपत्त्यानुजिज्ञासत इति ॥

न वाकर्मकस्योत्तरेण विधानात् ॥ २ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अकर्मकस्योत्तरेण विधानात् । अकर्मकाज्ज्ञानातेऽन्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते पूर्वपरस्मिन् [१. ३. ६२] इति ॥

20 प्रतिषेधः पूर्वस्य च ॥ ३ ॥

पूर्वस्य चार्थं प्रतिषेधः । स च सकर्मकार्थ आरम्भः । कथं पुनर्जायते पूर्वं-स्यायं प्रतिषेध इति । अनन्तरस्य विधिर्यो भवति प्रतिषेधो येन । कथं पुनर्जायते

सकर्मकार्य-आरम्भ इति । अकर्मकाज्ज्ञानातेः सन आत्मनेपदवचने प्रयोजन नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्यो विज्ञायते ॥

शदेः शितः ॥ १ । ३ । ६० ॥

शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभावः ॥ १ ॥

शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदस्याभावः । शीयते शीयेते शीयन्ते ॥ ६
किं च भोः शदेः शित्परस्मैपदेऽप्रित्युच्यते । न खलु परस्मैपदेऽप्रित्युच्यते परस्मै-
पदेषु तु विज्ञायते । कथम् । अनुदात्तङित आत्मनेपद भावकर्मणोरात्मनेपदमि-
त्येतौ^१ हौ योगाबुक्ता शेषात्कर्तरि परस्मैपदमुच्यते^२ । एवं न च परस्मैपदेषुच्यते
परस्मैपदेषु च विज्ञायते ॥ केः पुनरहस्येतौ योगाबुक्ता शेषात्कर्तरि परस्मैपद-
वक्तुम् । किं तर्हि । अविशेषेण सर्वमात्मनेपदप्रकरणमनुरुक्त्य शेषात्कर्तरि परस्मै- 10
पदमित्युच्यते । एवमपि परसर्गपदाश्रयो भवति । कथम् । इह तावदय प्रष्टव्य ।
यदीदं नोच्येत किमिह स्यादिति । परस्मैपदमित्याह । परस्मैपदमिति चेत्परस्मैप-
दाश्रयो भवति ॥

सिद्ध तु लडादीनामात्मनेपदप्रचक्षणात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । शदेर्लडादीनामात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति । 15
सूत्रं तर्हि भिद्यते । ययान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं शदेः शितं परस्मैपदाश्रयत्वा-
दात्मनेपदाभाव इति । नैप दोषः । शित इति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । सबन्ध-
पदौ^३ । शितो यः शदिः । कथं शितं शदिः । प्रकृतिः । शदेः शित्यकृतेरिति ॥
अथग्राहाय शदेः शितं इति न च शदिः णिदस्ति त एव विज्ञास्यामः शदेः शि-
द्विपदादिति ॥ अथवा यद्यपि तावदेतदन्यत्र भवति विकरणेभ्यो नियमो बलीया- 20
नितीहैतन्नास्ति । विकरणो हीहाश्रीयते शित इति ॥

उपसर्गपूर्वनियमे ऽद्भ्यवाय उपसख्यानम् ॥ ३ ॥

उपसर्गपूर्वस्य नियमे ऽद्भ्यवाय उपसख्यानं कर्तव्यम् । न्यायिश्च ध्यत्रीणीत^४ ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति । अत्रा व्ययङ्गित्वात् । ननु त्रायमङ् धातुभक्तो
धातुमहणेन महीप्यते । न सिध्यति । अङ्गस्य हाडुन्यते^५ विकरणान्तं चाङ्गम् । 25

सो ऽसौ संधातभक्तो न शम्यो धातुग्रहणेन ग्रहीतुम् ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् ।
 अट्टियतां विकरण इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागमः । नित्या विकरणाः* ।
 कृतेऽप्यटि प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । अडापि नित्यः । कृतेष्वपि विकरणेषु
 प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्योऽट् । अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्य-
 १५ स्याकृतेषु शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ एवं तर्हीदमिह संप्र-
 धार्यम् । अट्टियतां लादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागम । नित्यो
 लादेशः† । कृतेऽप्यटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वाद्वादेशस्यात्मनेपद एवा-
 डागमो भविष्यति ।

नित्यत्वाद्वादेशस्यात्मनेपदे ऽडागम इति चेदटोऽपि नित्यनिमित्तत्वा-
 दात्मनेपदाभावः ॥ ४ ॥

10

नित्यत्वाद्वादेशस्यात्मनेपद एवाडागम इति चेदेवमुच्यते । अडापि नित्यनि-
 मित्तः । कृते ऽपि लादेशे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मने-
 पदस्याभावः ।

तस्मादुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

15 तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । अन्तरङ्गस्तर्ही लादेशः । नैतद्वि-
 दामहे ऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अस्त्रय नित्यश्चान्तरङ्गश्च । अत्र खलु लादेशे कृते
 त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति विकरणा अडागमो नियमः‡ इति । तद्यदि सर्वतो
 नियमो लभ्येत कृत स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । अथापि विकरणावडित्यङ् लभ्येतै-
 वमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । आज्ञात्पूर्वं विकरणा पयित-
 20 व्यास्तरत, तरन्तीत्येवमर्थम्§ । अडाङ्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेपितव्यमुपाच्छदित्येव-
 मर्थम् । तत्र षाटि कृते साट्कस्य ऋच्छिभावः¶ प्राप्नोति । ननु च ऋच्छिभावे कृते
 शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनराङ् भविष्यति । पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति
 चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति ॥ नैव दोषः । यत्तावदुच्यत आज्ञात्पूर्वं विकरणा पयि-
 तव्यास्तरतः तरन्तीत्येवमर्थमिति । भवेत्सिद्ध यत्र विकरणा नित्या आज्ञमनित्य
 25 तत्राज्ञात्पूर्वं विकरणाः स्युः । यत्र तु खलूमर्थं नित्य परत्यात्तत्राङ्गं तावद्भवति ॥
 यदप्युच्यते ऽडाङ्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेपितव्यमुपाच्छदित्येवमर्थमिति । अस्त्रवाट् ।
 आटि कृते साट्कस्य ऋच्छिभाव ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा

पुनराद् भविष्यति । ननु चोक्तं पुनर्कच्छिभावः पुनरादिति चक्रकमव्यवस्था प्रा-
प्नोतीति । नैव दोषः । चक्रकोऽप्यिष्टतो व्यवस्था ॥ अथवा नेरिति* नैवा पञ्चमी ।
का तर्हि । विशेषणपट्टी । नेर्यो विशिः । कश्च नेर्विशिः । विशेष्यः । व्यवहितश्चापि
शक्यते विशेषयितुम् ॥ अथवा निरपि पदं विशिरपि पदम् । पदविधिश्च सम-
र्थानाम् । व्यवहितेऽपि सामर्थ्यं भवति ॥

३

पूर्ववत्सनः ॥ १ । ३ । ६२ ॥

किमिदं पूर्वग्रहणं सनपेक्षम् । प्राप्सन्नो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सनन्ते-
भ्योऽपि भवतीति । आहोस्विद्योगापेक्षम् । प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्य आत्मनेपदमुक्तं
तेभ्यः सनन्तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति । किं चान्तः । यदि सनपेक्षं निमित्तमधि-
शेषितं भवति । पूर्ववत्सनो न ज्ञायते किमन्ताद्भवितव्यमिति । अथ योगापेक्षमु- 10
त्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेत । बुभुक्षते उपयुयुक्षत इति† ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु
तावत्सनपेक्षम् । ननु चोक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति । निमित्तं च विशेषितम् ।
कथम् । सनमेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षिष्यामहे । पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति । कुतः ।
सन इति ॥ अथवा पुनरस्तु योगापेक्षम् । ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेतेति ।
विधिश्च प्रकृतः । कथम् । उत्तरत्रापि पूर्ववत्सन इत्येवानुवर्तिष्यते ॥ 15

किमयं पुनरिदमुच्यते ।

पूर्ववत्सन इति शदिन्नित्यर्थम् ॥ १ ॥

शदिन्नित्यर्थोऽयमारम्भः‡ । शदिन्नित्यतिभ्यां सनन्ताभ्यामात्मनेपदं मा भूदिति ॥

इतरथा हि ताभ्यां सनन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः ॥ २ ॥

इतरथा ह्यनुच्यमाने अस्मिञ्शदिन्नित्यतिभ्यां सनन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो 20
यत्कव्यः स्यात् । शिशत्सति मुमूर्षति ॥ कथं पुनः पूर्ववत्सन इत्यनेन शदिन्नित्यति-
भ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञानुम् । यतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च यतिनि-
र्देशो वाच्यशेषं समर्थयितुम् । तथाया । उशीनरयन्मद्रेषु यथाः । सन्ति न सन्तीति ।
मानृषदस्याः कलाः । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पूर्ववद्भवति न भवतीति ।
न भवतीत्येवं वाच्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पूर्वयोर्योगयोः§ सनन्ताभ्यामात्म- 25

नेपदं न भवत्येयमिहापि शदिभ्रियतिभ्यां सनन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवतीति ॥ यदि
 तर्हि शदिभ्रियत्यर्थोऽयमारम्भो विधिर्न प्रकल्पते । आसिसिपते शिशयिपते । अथ
 विध्यर्थः शदिभ्रियतिभ्यां सनन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु
 तावत्प्रतिषेधार्थः । ननु चोक्तं विभिर्न प्रकल्पत इति । विविध प्रकृतः । कथम् ।
 ५ एतदेव ज्ञापयति सनन्तादात्मनेपदं भवतीति यदयं शदिभ्रियतिभ्यां सनन्ताभ्यामा-
 त्मनेपदस्य प्रतिषेधं शास्ति ॥ अथवा पुनरस्तु विध्यर्थः । ननु चोक्तं शदिभ्रिय-
 तिभ्यां सनन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोतीति । नैव दोषः । प्रकृतं सनो नेत्यनुवर्तिष्यते ।
 क प्रकृतम् । ज्ञाभ्रुस्मृदृशा सनः [१.३.५७] । नानोर्ज्ञः [५८] । सकर्मकास्तनो
 न । प्रत्याङ्भ्यां भ्रुवः [५९] सनो न । शदेः शितः [६०] सनो न । भ्रियतेर्लुङि-
 १० डोश्च [६१] सनो नेति । इहेदानीं पूर्ववत्सन इति सन इत्यनुवर्तते नेति निवृत्तम् ।
 एयं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भजति यदुक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति ॥ नैव वा
 पुनरत्र शदिभ्रियतिभ्यां सनन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति । किं कारणम् । शोः शित
 इत्युच्यते न च शदिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् । किं तर्हि । शिदपि निमित्तम् ।
 अथापि शदिरेव शित्परस्तु निमित्तम् । न चायं सन्परः शित्परो भवति । यत्र
 १५ तर्हि शिन्नाभ्रीयते भ्रियतेर्लुङि डोश्चेति । अत्रापि न भ्रियतिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् ।
 किं तर्हि । लुङिडावपि निमित्तम् । अथापि भ्रियतिरेव लुङिङ्परस्तु निमित्तम् ।
 न चायं सन्परः लुङिङ्परो भवति ॥

किं पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सनन्तस्याप्यतिदिश्यते । एव भवितुमर्हति ।

पूर्वस्यात्मनेपददर्शनान्त्सनन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥

२० पूर्वस्यात्मनेपददर्शनान्त्सनन्तादात्मनेपदं भवतीति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः । गुपादी-
 नां न प्राप्नोति । जुगुप्सते मीमांसत इति* । न लेतेभ्यः प्राक्सन आत्मनेपदं नापि
 परस्मैपदं पश्यामः ॥

सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सनन्तस्याप्यतिदिश्यते ॥

२५ ऋजादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

१ ऋजादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो यत्कथ्यः । अनुचिकीर्षन्ति परानिरीक्षन्तीति ॥
 २ अस्तु तर्हि प्राप्नोति येभ्य आत्मनेपदं-इष्टं तेभ्यः सनन्तेभ्योऽपि भवतीति । ननु

चोक्तं पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सनन्तादात्मनेपदभाव इति चेदुपादिष्वप्रसिद्धिरिति ।
 नैष दोषः । अनुबन्धकरुणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अथवावयवे कृतं लिङ्गं समुदा-
 यस्य विशेषकं भवति । तद्यथा । गोः सक्यनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य
 विशेषकं भवति ॥ यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति जुगुप्सयति
 मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य
 * विशेषकं भवति । यं समुदायं यो ऽवयवो न व्यभिचरति । तन्न च न व्यभिचरति
 निश्चं पुनर्व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सक्यनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं
 भवति न गोमण्डलस्य ॥

प्रत्ययग्रहणं नियमार्थम् ॥ ६ ॥

प्रत्ययस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । 10
 नियमार्थम् । नियमन्तादपि यथा स्यादिति । आकुस्मयते विकुस्मयते । हणीयते
 महीयत इति* ॥ तत्र को दोषः ।

तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधो वक्तव्यः† । आसयति शाययतीति । सूत्रं च भिद्यते ॥
 यथान्यासमेवास्तु । कथमाकुस्मयते विकुस्मयते हणीयते महीयत इति । अनुब- 15
 न्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अथवावयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ।
 तद्यथा । गोः सक्यनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ॥ यद्यव-
 यवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति हणीययति महीययति अत्रापि प्राप्नो-
 ति । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति । यं समुदायं यो
 ऽवयवो न व्यभिचरति । यकं च न व्यभिचरति निश्चं तु व्यभिचरति । तद्यथा । 20
 गोः सक्यनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥

आम्प्रत्ययवत्कृञो ऽनुप्रयोगस्य ॥ १ । ३ । ६३ ॥

कृञ्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । ईहामास ईहामासतुः ईहामासुः । रुधं
 नात्रास्तेरनुप्रयोगो भवति । प्रत्याहारमहर्णं तत्र‡ विज्ञायते । कथं पुनर्ज्ञायते तत्र
 प्रत्याहारमहर्णमिति । इह कृञ्ग्रहणात् । इह कस्मात्प्रत्याहारमहर्णं न भवति । 25

इहैव कृज्महणात् ॥ अथेह कस्मान्न भवति । उदुम्भानकार उदुज्जाचकार । ननु
 चाम्प्रत्ययवदित्युच्यते न चात्राम्प्रत्ययादात्मनेपद पश्याम । न ब्रूमो ऽनेनेति । किं
 तर्हि । स्वरितवित् कर्त्रमिप्राये क्रियाफल आत्मनेपद भवतीति* ॥ नेप दोषः ।
 इदं नियमार्थं भविष्यति । आम्प्रत्ययउदेवेति ॥ यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते ।
 १० ईहांचक्रे ऊहाचक्र इति । पिपिथ प्रकृम । कथम् । पूर्ववदिति वर्तते । आ-
 म्प्रत्ययवत्पूर्ववच्चेति ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ १ । ३ । ६४ ॥

स्वरासुपसृष्टादिति वक्तव्यम् । उद्युङ्क्ते अनुयुङ्क्ते ॥

अपर आह । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् । प्रयुङ्क्ते नियुङ्क्ते विनियुङ्क्ते ॥

10

समः क्षणुवः ॥ १ । ३ । ६५ ॥

किमर्थं विदेशस्थस्य महण क्रियते न समो गमादिष्वेवोच्येत† ।

सम क्षणुवः सकर्मकार्यम् ॥ १ ॥

सकर्मकार्थोऽयमारम्भ । अकर्मकादिति हि तत्रानुवर्तते ॥

भुजोऽनवने ॥ १ । ३ । ६६ ॥

15

अनवनकोटित्ययोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । प्रभुजाति वारासी ।
 पिभुजति जानुशिरसी इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यस्य भुजेर-
 नवनवनं चार्थस्तस्य महणं न चास्य भुजेरवनमनवनं चार्थं ॥

गेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने ॥ १ । ३ । ६७ ॥

गेरात्मनेपदविधाने ऽप्यन्तस्य कर्मणस्तपोपलब्धि ॥ १ ॥

20 गेरात्मनेपदविधाने ऽप्यन्तस्य यत्कर्म यदा ऽप्यन्ते तदेव कर्म भवति तदात्मो-
 पदं भवतीति वक्तव्यम् ॥

इतरथा हि सर्वप्रसङ्गः ॥ २ ॥

इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्गः स्यात् । इहापि प्रसज्येत । आरोहन्ति हस्तिन ह-
स्तिपक्षाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ।
न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपक्षाः आरोहयमाणो
हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानि । एव वक्ष्यामि । गेरात्मनेपदं भवति । ततो
ऽगौ यत्कर्म गौ चेत् । अप्यन्ते यत्कर्म गौ चेन्नौ यदि तदेव कर्म भवति । ततः
स कर्ता । कर्ता चेत्स भवति णाविति ॥ यद्येव कर्मकर्ताय भवति तत्र कर्मकर्तृ-
त्वात्सिद्धम्* ।

कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद्यकिणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद्यकिणोर्निवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । कर्मापदिष्टौ यकि- 10
णौ[†] मा भूतामिति ॥

न वा यकिणोः प्रतिषेधात् ॥ ४ ॥

न धेय दोषः । कि कारणम् । यकिणोः प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्येते अत्र य-
किणो । यकिणोः प्रतिषेधे हेतुमणिभिर्ब्रूवामुपसख्यानमिति । ॥ यस्तर्हि न हेतु-
मणिच्छेदार्थमिदं वक्तव्यम् । तस्य कर्मापदिष्टौ यकिणौ मा भूतामिति । उत्पुच्छ- 15
यते पुच्छ स्वयमेव । उदपुपुच्छत पुच्छ स्वयमेव । अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः
पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन । यकिणोः प्रतिषेधे गिभन्धिमन्धिब्रूवात्मनेपदा-
कर्मकाणामुपसख्यानमिति । स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

इतरथा हि यत्र नियमस्ततो अन्यत्र प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अनुच्यमाने ह्यतस्मिन्यत्र नियमस्ततो अन्यत्र तेन यकिणो प्रतिषेधो वक्तव्यः 20
स्यात् । गणयति गण गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव ॥

आत्मनेपदस्य च ॥ ६ ॥

आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । गणयति गणः स्वयमेव ॥

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु ॥ ७ ॥

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् । गणयति गणः स्वयमेव ॥ इष्यत एवा- 25
धात्मनेपदम् । किमिष्यत एवाहोस्वित्पात्रोत्यपि । इष्यते च पात्रोति न । कथम् ।

अणादिति कस्येदं णेर्यहणम् । यस्माण्यः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते न चैतस्माण्यः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमनाध्यान इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्यक्रियाणां वा 5 भवन्ति कर्तृस्थभावकत्रायम् ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यान इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान्नाजा । दर्शयते भृत्यै राजा । अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति ॥

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

10 आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । इत्यात्मानम् । घातयत्यात्मेति ॥ स तर्हि वक्तव्यः ।

न वा ण्यन्ते ऽन्यस्य कर्तृत्वात् ॥ ९ ॥

• न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । ण्यन्ते ऽन्यस्य कर्तृत्वात् । अन्यदत्राण्यन्ते कर्मान्यो ण्यन्तस्य कर्ता । कथम् । हावात्मानावन्तरात्मा शरीरात्मा च । अन्त- 15 रात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ १ । ३ । ७२ ॥

स्वरितञित इति किमर्थम् । याति याति ब्राति प्साति । स्वरितञित इति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति याति वाति ब्राति प्सातीति । कर्त्रभिप्राये क्रिया- 20 फल इत्युच्यते सर्वेषां न कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति । न एवं विशास्यामः । येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं न क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति । न चैतेषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं न क्रियाफलमस्ति । तथाजातीयकाः खल्याचार्येण स्वरितञितः पठिता य उभयवन्तो येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं न क्रियाफलमस्ति ॥ अयाभिप्रायमर्थं किमर्थम् । स्वरितञितः कर्त्राये क्रियाफल इतीयत्युच्यमाने यमेव 25 संवत्येति क्रियाफलं तथैव स्यात् । नृञ् नृनीने । पृञ् पुनीने । इह न स्यात् । यञ् यनीने । यञ् यनीने । अभिप्रायमर्थे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिप्रा-

भिमुख्ये वर्तते य आदिकर्मणि । तेन य चाभिप्रैति य चाभिप्रैष्यति य चाभिप्रागात्तत्र
 सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्ध भवति ॥ कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति किमर्थम् । पचन्ति
 भक्तकाराः । कुर्वन्ति कर्मकराः । यजन्ति याजकाः । कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्यु-
 च्यमाने उप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि क्रियाफल कर्तारमभिप्रैति । याजका यजन्ति
 गा लप्स्यामह इति । कर्मकराः कुर्वन्ति पादिकमहर्लप्स्यामह इति । एव तर्हि कर्त्र- 5
 भिप्राये क्रियाफल इत्युच्यते सर्वत्र च कर्तार क्रियाफलमभिप्रैति तत्र प्रकर्षगतिर्वि-
 शास्यते । साधीयो यत्र कर्तार क्रियाफलमभिप्रैति । न चान्तरेण यजि यजिफल
 वर्षि वा वर्षिफल लभन्ते । याजकाः पुनरन्तरेणापि यजि गा लभन्ते भृतकाश्च
 पादिकमिति ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ १ । ३ । ७८ ॥

10

शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेध ॥ १ ॥

शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिद्यते कुशूलः स्वयमेव ।
 णिद्यते रज्जुः स्वयमेवेति* ॥ एव तर्हि शेष इति वक्ष्यामि ।

सप्तम्या चैत्प्रकृते ॥ २ ॥

सप्तम्या चैत्प्रकृते प्रतिषेधो वक्तव्यः । आस्ते शेते च्यवन्ते प्रवन्ते† ॥

15

सिद्धं तूभयनिर्देशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उभयनिर्देशः कर्तव्यः । शेषाच्चेय इति वक्तव्यम् ॥
 कर्तृग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् ।

कर्तृग्रहणमनुपराद्वयम् ॥ ४ ॥

अनुपराद्वयमन्तत्स्यात्‡ । इह मा भूत् । अनुक्रियते स्वयमेव । पराक्रियते 20
 स्वयमेवेति ॥ सिध्यति । सत्र तर्हि भिद्यते । ययान्यासमेधास्तु । ननु योक्त शेष-
 वचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेध इति । नेष दोषः । कर्तरि कर्मव्यतिहारे [१ ३ १८]
 इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमिदं अनुवर्तयते । शेषात्कर्तरि कर्तरीति ।
 किमिदं कर्तरि कर्तरीति । कर्तृन् यः कर्ता तत्र यथा स्यात् । कर्ता चाग्न्यथ य
 रता तत्र गा भूदिति ॥

25

अनुपराभ्यां कृञः ॥ १ । ३ । ७९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु विधानम् ॥ १ ॥

परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु परस्मैपदं विधीयते । प्रतिषिध्यते तत्र परस्मैपद
४ स्वरितवितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपदं भवतीति ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ।
किं तर्हीति ।

तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

तत्रात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं कारणम् । अप्रतिषिद्धत्वात् । न आत्म-
नेपदं प्रतिषिध्यते । किं तर्हि । परस्मैपदमनेन विधीयते ॥

१० न वा युतादिभ्यो वाच्यत्वात् ॥ ३ ॥

न त्रेष दोषः । किं कारणम् । युतादिभ्यो वाच्यत्वात् । यदयं युतादिभ्यो वाच-
चनं करोति । तज्ज्ञापयत्माचार्यो न परस्मैपदविषय आत्मनेपदं भवतीति ॥

आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्वरितवितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आ-
१५ त्मनेपदं भवति कर्तर्यनुपराभ्यां कृञो नेति ॥ सिध्यति । सुत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्या-
समेवास्तु । ननु चोक्तं तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वादिति । परिहृतमेतन्न वा
युतादिभ्यो वाच्यत्वादिति ॥ अथनेदं तादृशं प्रष्टव्यः । स्वरितवितः कर्त्रभिप्राये
क्रियाफल आत्मनेपदं भवतीति परस्मैपदं कस्माच्च भवति । आत्मनेपदेन वाच्यते ।
यथैव तर्हीत्मनेपदेन परस्मैपदं वाच्यत एव परस्मैपदेनाप्यात्मनेपदं वाच्यते ॥

२० बुधयुधनशजनेङ्मुदुस्तुभ्यो णेः ॥ १ । ३ । ८६ ॥

पुधादिषु ये ऋकर्मकास्तेषां महण किमर्थम् । सकर्मकार्थमचित्पदकर्तृकार्यं वा ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ १ । ३ । ८८ ॥

अणावकर्मकादिति पुरादिणिषोऽप्यन्तात्परस्मैपदवचनम् ॥ १ ॥

अणावकर्मकादिति पुरादिणिषोऽप्यन्तात्परस्मैपदं वक्तव्यम् । इति यथा

स्यात् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति ॥ यदि तर्हत्रापीष्यते ऽणिग्रहणमिदानीं
 क्रिमर्थं स्यात् । अकर्मकग्रहणमण्यन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत । अथाक्रियमाणे
 ऽणिग्रहणे कस्याकर्मकग्रहण विशेषणं स्यात् । नेरिति वर्तते* ण्यन्तविशेषणम् । तत्र
 को दोषः । इहैव स्यात् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति । इह न स्यात् ।
 आसयति शाययतीति ॥

5

सिद्धं त्वत्स्मिण्णाविति वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अतस्मिणौ यो ऽकर्मकस्तत्रेति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति ।
 सूत्रं तर्हि भिद्यते । ययान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमणावकर्मकादिति चुरादिणिचो
 ण्यन्तात्परस्मैपदवचनमिति । नैष दोषः । अणाविति कस्येदं ण्यग्रहणम् । यस्माण्योः
 प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते न चैतस्माण्योः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते ॥

10

न पादम्याड्यमाड्यसपरिमुहसुचिर्नृतिवदवसः ॥ १ । ३ । ८९ ॥

पादिषु धेट उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पादिषु धेट उपसंख्यानं कर्तव्यम् । भाष्येनै शिशुमेक समीची ॥

लुटि च क्लृपः ॥ १ । ३ । ९३ ॥

किमर्थधकारः । स्वसगोरित्येतदनुकृष्यते । यदि तर्हि नान्तरेण चकारमनु- 15
 वृत्तिर्भवति शुभ्रो लुटि [१.३.९१] इत्यत्रापि चकारः कर्तव्यो विभाषेत्यनुकर्ष-
 णार्थः ‡ । अयेदानीमन्तरेणापि चकारमत्रानुवृत्तिर्भवतीहापि नार्थधकारेण ॥ एवं
 सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये
 पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

20

• आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ । ४ । २ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् ॥ १ ॥

अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति । कान्यत्र । लोके व्याकरणे च । लोके तावत् ।
 ५ इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरदरः । कन्दुः कोष्ठः कुशूल इति । एकस्य द्रव्यस्य वक्ष्यः
 संज्ञा भवन्ति । व्याकरणेऽपि कर्तव्यम् हर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययकृत्वसंज्ञानां समा-
 वेशो भवति । पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भ इत्यत्र प्रत्ययतद्धिततद्वाजसंज्ञानां समावेशो
 भवति । अन्यत्र संज्ञासमावेशादेतस्मात्कारणादा कडारादपि संज्ञानां समावेशः
 प्राप्नोति । इष्यते चैकैव संज्ञा स्यादिति तच्चान्तरेण यत् न सिध्यतीति नियमार्थं
 १० वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

कथं त्वेतत्सूत्रं पठितव्यम् । किमा कडारादेका संज्ञेति । आहोस्तिव्याकडारा-
 त्परं कार्यमिति । कुतः पुनरयं संदेहः । उभयया व्याचारेण शिष्याः सूत्रं प्रतिपा-
 दिताः । केचिदा कडारादेका संज्ञेति । केचिव्याकडारात्परं कार्यमिति । कथात्र
 विशेषः ।

१५ तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् ॥ २ ॥

तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम् । किम् । एका संज्ञा भवतीति ॥ ननु न यस्यापि
 परकार्यत्वं तेनापि परमहर्णं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । विप्रतिपेधे चेति ।
 ममापि तर्लक्ष्मणं परार्थं भविष्यति । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तो [१.२.६४]
 इति । संज्ञाधिकारधायम् । तत्र किमन्यच्छब्दक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः । तत्र-
 २० तावद्वाच्यम् । आ कडारादेका । किम् । एका संज्ञा भवतीति ॥

अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरसमावेशः ॥ ३ ॥

अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो न प्राप्नोति । सार्षिणः सार्षिणः यानुष्कः
 यानुष्कः । वाध्रव्यः माण्डव्यः इति । अनयकाशे भपदसंज्ञे अङ्गसंज्ञां याधेया-

ताम् । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परंकार्यत्वं निय-
मानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वं तस्य भपदसंज्ञे पराङ्ग-
संज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि सुप्तिङन्तं पदम् ।
नः क्ये । सिति च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । यचि भम् । तस्यान्ते प्रत्यये ऽङ्गमिति ।
तत्रारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे परंकार्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्ये- 5
कसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः
प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् ॥ ४ ॥

कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम् । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधा-
रयः [१.२.४२] इति । एकसंज्ञाधिकार इति चोदितम् । अक्रियमाणे जनवकाशा 10
कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥
यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा
तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । पूर्वकालैकसर्व-
जरत्पुराणनयकैवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय इति* । एवं सर्वं कर्मधारयप्रकर-
णमनुक्रम्य तस्यान्ते भितादिस्तत्पुरुष इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञा 15
परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि
तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रस-
ज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणम् ॥ ५ ॥

तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणं कर्तव्यम् । तत्पुरुषः [२.१.२२] द्विगुध [२३] इति 20
चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे जनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेति* ।
परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपप-
त्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा तत्पुरु-
षसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च [२.१.५१] सं-
ख्यापूर्वो द्विगुः [५२] इति । एवं सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते भितादिस्तत्पु- 25
रुष इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भवि-
ष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका द्विगुसंज्ञा ।

कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति योगपथेन संभवः ॥

गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणम् ॥ ६ ॥

- गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणं कर्तव्यम् ॥ उपसर्गाः क्रियायोगे [१.४.५९]
- ५ गतिश्च [६०] इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे ऽनवकाशोपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञां वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः पर-
कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्योपसर्ग-
संज्ञा परा गतिसंज्ञा । तन्नारम्भसामर्थ्याच्चोपसर्गसंज्ञा परकार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भवि-
ष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञापूर्विका गतिसंज्ञा ।
- १० कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौग-
पथेन संभवः ॥ गतिसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा गतिसंज्ञा ।
को ऽवकाशः । ऊर्यादीन्ययकाशः* । प्रादीनां या गतिसंज्ञा सानवकाशा । गति ॥
दिवः कर्म । साधकतम करणम् [१.४.४२] दिवः कर्म च [४३] इति चकारः
कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे ऽनवकाशा कर्मसंज्ञां करणसंज्ञां वाधेत । पर-
- १५ वचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परकार्यत्वं नियमानुपपत्ते-
स्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा परा करणसंज्ञा ।
कथम् । एवं स वक्ष्यति । दिवः साधकतम कर्म । तत्करणम् । करणसंज्ञं
च भवति साधकतमम् । दिव इति निवृत्तम् । तन्नारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परका-
र्यत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि करणसं-
- २० ज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका
संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपथेन संभवः । दिवः कर्म ॥ हेतुमत् । स्वतन्त्रः कर्ता
[१.४.५४] तत्प्रयोजको हेतुश्च [५५] इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे
ऽनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञां वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥
यस्य पुनः परकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ।
पूर्वा तस्य हेतुसंज्ञा परा कर्तृसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । स्वतन्त्रः प्रयोजको
हेतुरिति । ततः कर्ता । कर्तृसंज्ञश्च भवति स्वतन्त्रः । प्रयोजक इति निवृत्तम् ।
- २५ तन्नारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा परकार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्या-

प्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसंज्ञापूर्विका हेतुसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते ।
पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

गुरुलघुसंज्ञे नदीधिसंज्ञे ॥ ७ ॥

गुरुलघुसंज्ञे नदीधिसंज्ञे वाधेयाताम्* । गार्गाबन्धुः वात्सीबन्धुः† । वैज्रम्‡
विविनय्य§ । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परंकार्यत्वं §
नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वं तस्य नदीधिसंज्ञे 'परो'
गुरुलघुसंज्ञे । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च नदीधिसंज्ञे परंकार्यत्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः ॥
ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीधिसंज्ञापूर्विके गुरुलघुसंज्ञे । कथम् ।
अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन
संभवः ॥

10

परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा ॥ ८ ॥

परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा धाधेत¶ । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥
यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ।
पूर्वा तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तिङ्क्षीणि
त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति । एवं सर्वे पुरुषनियममनुक्रम्य तस्यान्ते लः परस्मै- 15
पदमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति ।
ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञापूर्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् ।
अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ॥
परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भवति । सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा । कोऽव-
काशः । शतृकृत् अवकाशः** ॥

20

परवचने सिति पदं भम् ॥ ९ ॥

परवचने सिति पदं भसंज्ञमपि प्राप्नोति†† । अयं ते योनिर्द्विस्त्रियः ‡‡ । प्रजां
विन्दाम कस्त्रियाम् । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च भसंज्ञा प्राप्नोति ।

गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्म कर्तृमंज्ञम् ॥ १० ॥

गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति§§ । आरम्भसामर्थ्याच्च 21

* १.४. ३-१३. † १.४. १०७. ८०२. ८६. ‡ १.४. १३३. ५२. १३१. § १.४. ५६.
॥ १.४. ११. १०१. ** ३.४. १२१. १००. †† १.४. १६३. १८. ‡‡ १.४. १०९. (१४. १४३).
§§ १.४. ५६. ५७.

कर्मसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति ॥ नैपः दोषः । आनार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
न कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवतीति यदयं ह्रस्वरन्यतरस्याम् [१.४.५३] इत्यन्यतर-
स्याग्रहणं करोति ॥

शेषवचनं च घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् ॥ ११ ॥

८ शेषग्रहणं च कर्तव्यम् । शेषो घ्यसखि [१.४.७] इति । किं प्रयोजनम् ।
घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा मा भूदिति । शकट्यै पद्वत्यै बुद्ध्यै
धेन्वै । इतरथा हि परंकार्यत्वाच्च घिसंज्ञारम्भसामर्थ्याच्च ङिति ह्रस्वश्च [१.४.६]
इति नदीसंज्ञा ॥

न वासंभवात् ॥ १२ ॥

१० न वा कर्तव्यम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा कस्माच्च भवति । असंभवात् । को
ऽसावसंभवः ।

ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणः ॥ १३ ॥

ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणेन भवितव्यम् ।

तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाभावः ॥ १४ ॥

१५ तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा न भविष्यति । किं कारणम् । आश्र-
याभावात् ।

आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेद्व्यणादेशाभावः ॥ १५ ॥

आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते । व्यणादेशो ऽपि न
प्राप्नोति ॥ नैप दोषः ।

२० नद्याश्रयत्वाद्युणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञाभावः ॥ १६ ॥

नद्याश्रयो व्यणादेशः । यदा नदीसंज्ञया घिसंज्ञा वाधिता तत उत्तरकालं व्यणा-
देशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वाद्युणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञा भविष्यति ॥

बहुव्रीह्यर्थं तु ॥ १७ ॥

बहुव्रीहिरितिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषो बहुव्रीहिः [२.२.२३] इति ॥
२५ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनमव्ययीभावोपमानद्विगुकृल्लोपेषु ॥ १८ ॥

अव्ययीभावे । उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम्* । उपमाने । शखीश्यामा कुमुद-
श्येनी† । द्विगु । पञ्चगवम् दशगवम्† । कृल्लोपे । निष्कौशाम्बिः निर्वाणसिः‡ ॥

तत्र शेषवचनाद्दोषः सख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहि-

प्रतिषेधः ॥ १९ ॥

तत्र शेषवचनाद्दोषो भवति । सख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिः प्रतिषेध-
प्राप्नोति । सख्या । हीरावतीको देशः । नीरावतीको देशः¶ । समानाधिकरण ।
वीरपुरुषको ग्रामः** । नञ्समासे । अत्राढ्यणको देशः । अनृपलको देश ॥

कृल्लोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्न बहुव्रीहिः ॥ २० ॥

कृल्लोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति । प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः । प्रप- 10
तितपलाशः प्रपलाशक इति‡ ॥ अथैकसज्ञाधिकारे कथं सिध्यति । एकसज्ञा-
धिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिः । एकसज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥

एकसज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् कार्ये प्रतिषेधः ॥ २१ ॥

एकसज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् कार्ये प्रतिषेधो वक्तव्यः । निष्को-
शाम्बिः निर्वाणसिः ॥ तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति । 15

तत्पुरुष इति चेदन्यत्र कार्यत्वप्रतिषेधः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति चेदन्यत्र कार्यत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः ।
प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति ॥

सिद्धं तु प्रादीनां कार्ये तत्पुरुषवचनात् ॥ २३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रादीनां कार्ये तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् ॥ 20

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं ह्रस्वसज्ञां दीर्घानौ ॥ २४ ॥

ह्रस्वसज्ञां दीर्घानुसज्ञे बाधेनेऽऽ ॥

* ११ ११ (१११ ११) + ११. ११ (११ ११) † ११ ११ ११ (११ १)
‡ ११ ११ (११ ११) § (११ ११) ** (११ ११) †† (११ ११) ‡‡ (११ ११)
§§ ११ ११

तिङ्गार्धधातुकं लिङ्गितोरार्धधातुकम् ॥ २५ ॥

तिङः सार्वधातुकसंज्ञां लिङ्गितोरार्धधातुकसंज्ञां वाधते* ॥

अपत्यं वृद्धं युवा ॥ २६ ॥

अपत्यं वृद्धं युवसंज्ञां वाधते† ॥

४

घिं नदी ॥ २७ ॥

घिसंज्ञां नदीसंज्ञां वाधते‡ ॥

लघु गुरु ॥ २८ ॥

लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञां वाधते§ ॥

पदं भम् ॥ २९ ॥

10 पदसंज्ञां भसंज्ञां वाधते॥ ॥

अपादानमुत्तराणि धनुषा विध्यति कंसपात्र्यां भुङ्क्ते गां दोग्धि
धनुर्विध्यतीति ॥ ३० ॥

अपादानसंज्ञामुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते । क । धनुषा विध्यति । कंसपात्र्यां
भुङ्क्ते । गां दोग्धि । धनुर्विध्यति ॥ धनुषा विध्यतीत्यपाययुक्तत्वाच्च ध्रुवमपाये
15 अपादानम् [१.४.२४] इत्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति साधकतमं करणम् [४२] इति च
करणसंज्ञा । करणसंज्ञा परा सा भवति ॥ कंसपात्र्यां भुङ्क्ते इत्यत्रापाययुक्तत्वा-
च्च ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोत्याधारोऽधिकरणम् [४५] इति आधि-
करणसंज्ञा । अधिकरणसंज्ञा परा सा भवति ॥ गां दोग्धित्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापा-
दानसंज्ञा प्राप्नोति कर्तुरीप्सिततमं कर्म [४९] इति च कर्मसंज्ञा । कर्मसंज्ञा परा
20 सा भवति ॥ धनुर्विध्यतीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति स्वतन्त्रः कर्ता
[५४] इति च कर्तृसंज्ञा । कर्तृसंज्ञा परा सा भवति ॥

क्षुधद्गुरोरुपसृष्टयोः कर्म संप्रदानम् ॥ ३१ ॥

क्षुधद्गुरोरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञा संप्रदानसंज्ञां वाधते॥ ॥

* १.४.१११, ११२, ११९ + ४.१.११२, ११३ ‡ १.४.१०. ४ १.४.१०. ११.
§ १.४.१४, १८. ॥ १.४.२८, ३०

करणं पराणि साध्वसिद्धिनन्ति ॥ ३२ ॥

करणसंज्ञां* पराणि कारकाणि बाधन्ते । क । धनुर्विध्यति । असिद्धिनन्तीति ॥

अधिकरणं कर्म गेहं प्रविशति ॥ ३३ ॥

अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते† । क । गेहं प्रविशतीति ॥

अधिकरणं कर्ता स्थाली पचति ॥ ३४ ॥

५

अधिकरणसंज्ञां कर्तृसंज्ञा बाधते‡ । क । स्थाली पचतीति ॥

अध्युपसृष्टं कर्म ॥ ३५ ॥

अध्युपसृष्टं कर्माधिकरणसंज्ञां बाधते§ ॥

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ ३६ ॥

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा बाधते¶ ॥

10

परस्मैपदमात्मनेपदम् ॥ ३७ ॥

परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा बाधते** ॥

समाससंज्ञाश्च ॥ ३८ ॥

समाससंज्ञाश्च या याः परा अनवकाशाश्च तास्ताः पूर्वाः सावकाशाश्च बाधन्ते ।

अर्थवत्प्रातिपदिकम् ॥ ३९ ॥

15

अर्थवत्प्रातिपदिकसंज्ञं भवति ॥

गुणवचनं च ॥ ४० ॥

गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत् ॥

समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामासर्वलिङ्गा जातिः ॥ ४१ ॥

समास । समाससंज्ञा च वक्तव्या । कृत् । कृत्संज्ञा च वक्तव्या । तद्धित । 20
तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या । अव्यय । अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वनाम । सर्व-
नामसंज्ञा च वक्तव्या । असर्वलिङ्गा जातिरित्येतच्च वक्तव्यम् ॥

* १.४.४३ † १.४.४५, ४९ ‡ १.४.४५, ५८ § १.४.४६, ४९ ¶ १.४.५९, ६०, ८३.

** १.४.९९, १००.

संख्या ॥ ४२ ॥

संख्यासंज्ञा च वक्तव्या ॥

हु च ॥ ४३ ॥

हुसंज्ञा च वक्तव्या ॥ का पुनर्हुसंज्ञा । पट्संज्ञा ॥

5

एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा ॥ ४४ ॥

एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्येतच्च वक्तव्यम् ॥

किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यास एव भूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते ॥ सन्ति-चेवात्र
काश्चिदपूर्वाः संज्ञाः । अपि चेतेनानुपूर्व्येण सनिविष्टानां बाधनं यथा स्यात् । गुण-
वचनसंज्ञायाश्चैताभिर्बाधनं यथा स्यादिति ॥

10

विप्रतिपेधे परं कार्यम् ॥ १४१२ ॥

विप्रतिपेध इति कोऽयं शब्दः । विप्रतिपूर्वात्तिथेः कर्मव्यतिहारे घञ् । इतरेत-
रप्रतिपेधो विप्रतिपेधः । अन्योऽन्यप्रतिपेधो विप्रतिपेधः ॥ क० पुनर्विप्रतिपेधः ।

द्वौ प्रसङ्गावन्त्यार्थविकस्मिन्स विप्रतिपेधः ॥ १ ॥

द्वौ प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिन् यगपत्त्रामुतः स विप्रतिपेधः । क पुन-
15 रन्यार्थौ क चेकस्मिन्युगपत्त्रामुतः । वृक्षाभ्याम् वृक्षेऽवित्यन्यार्थौ वृक्षेभ्य इत्यत्र
युगपत्त्रामुतः* ॥ किं च स्यात् ।

एकस्मिन्युगपदसभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

एकस्मिन्युगपदसभवात्पूर्वस्याथ परस्याथ प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ इदं विप्रतिपिद्ध
यदुच्यत एकस्मिन्युगपदसभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इति । कथं लोकस्मिन्नाम
20 युगपदसभवः स्यात्पूर्वस्याथ परस्याथ प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः स्यात् । नैतद्विप्रतिपिद्धम् ।
यदुच्यत एकस्मिन्युगपदसभवादिति कार्ययोर्युगपदसभवः शास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः ॥

तृजादिभिस्तुल्यम् ॥ ३ ॥

तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति । तद्यथा । तृजादयः† पर्यायेण भवन्ति ॥
किं पुनः कारणं तृजादयः पर्यायेण भवन्ति ।

अनवयवप्रसङ्गात्प्रतिपदं विधेश्च ॥ ४ ॥

अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च विधीयन्ते ॥

अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात् ॥ ५ ॥

अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात् । किं कारणम् । तुल्यबलत्वात् । तुल्यबले ह्युभे शास्त्रे । तथा । द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेप्यो भवति । स तयोः ५ पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तमुभौ युगपद्वेपयतो नानादिक्षु च कार्यं भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थं भवति तत उभयोर्न करोति । किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति । यौगपद्यासम्भवात् । नास्ति यौगपद्येन संभयः ॥

तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् ॥ ६ ॥

तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् ॥

10

तद्व्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

तद्व्यदादीनां तु कार्यस्याप्रसिद्धिः । न हि किञ्चित्तद्व्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन तद्व्यदादयः स्युः । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टो अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति तुल्यः स तद्व्यदादिषु ॥ नैप दोषः । अनवकाशास्तद्व्यदादय उच्यन्ते च ते वचनाद्गविष्यन्ति । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः 15 प्राप्नोतीति तुल्यः स तद्व्यदादिषु ॥

एतान्निह द्वयं विप्रतिषेधे परमिति । पठिष्यति ह्यवार्थम् । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधित तद्वाधितमेवेति[†] । पुनश्च पठिष्यति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानास्मिद्धमिति[‡] । किं पुनरियता द्वेणोभय लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । इह भवता द्वौ हेतू द्वयपदिष्टौ । तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति च । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति च । 20 तद्व्यदा तावदेव हेतुस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । नियमः । विप्रतिषेधे परमेव भवतीति । तदैतदुपपन्नं भवति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधित तद्वाधितमेवेति । यदा त्वेव हेतुरप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । द्वारम् । विप्रतिषेधे परतावद्भवति तस्मिन्कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवति । तदैतदुपपन्नं भवति 25 पुनः प्रसङ्गविज्ञानास्मिद्धमिति ॥

एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषो अलोपेन
 वा निवृत्तो सत्यां पूर्वत्वेन वा । अयमस्ति विशेषः । अलोपेन निवृत्तौ सत्यामु-
 दात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत* । नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् ।
 न गोश्चन्तचवर्ण [६.१.१८२] इति प्रतिषेधात् । नैव उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्र-
 तिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्या । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति । 5
 शुनः पश्येति । एवं तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेधं जिघ्रमः । किं तर्हि । येन केनचि-
 ह्रस्वेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति । बहुशुनीति† ।
 यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि
 प्रसज्येत । कुमारीति । एवं तर्ह्यार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यव-
 तरतीति यदयं शब्दश्च गौरादिपु पठति‡ । अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि 10
 स्यान्दीर्घश्च ॥ स्वरादेकादेशः । सौस्थितिः वैलमाणिः । स्वरश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च ।
 परत्वात्स्वरः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ गुणस्य चैत्रोच्चयोश्च नास्ति
 संप्रधारणा ॥ वृद्धेरिच्चोच्चे । सैर्गिः पौर्तिः । वृद्धिश्च प्राप्नोतीच्चोच्चे च** । पर-
 त्वाद्बुद्धिः स्यात् । इच्चोच्चे भवतोऽन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादिच्चोच्चे । आतेस्तीर्थते
 भाषोपूर्यते । द्विर्वचनं च प्राप्नोतीच्चोच्चे च†† । नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात् । इच्चोच्चे 15
 भवतोऽन्तरङ्गतः ॥ अलोपस्य चैत्रोच्चयोश्च नास्ति संप्रधारणा ॥ स्वरो नास्ति
 विशेषः ॥

उण्डिशीनामाहुणः सवर्णदीर्घत्वात् ॥ १० ॥

इण्डिशीनामाहुणः सवर्णदीर्घत्वप्रयोजनम् । अयत्र इन्द्रम् अयप इन्द्रम् ।
 घृक्ष इन्द्रम् प्रक्ष इन्द्रम् । य इन्द्रम् त इन्द्रम् । आहुगश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं 20
 च‡‡ । परत्वात्सवर्णदीर्घत्वं स्यात् । आहुगो भवत्यन्तरङ्गतः ॥

न वा सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात् ॥ ११ ॥

न धैतदन्तरङ्गेणापि सिध्यति । किं कारणम् । सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात् ।
 अमयकाशं सवर्णदीर्घत्वमाहुगं याभेत् ॥ नैतदन्तरङ्गेऽस्त्यनवकाशं परमिति । इ-
 हापि स्योनः स्योनेति शब्दश्च वक्तुं न वा परत्वाद्गुणस्येति ॥

ऊटापेरिकादेश ईत्तलोपाभ्याम् ॥ १२ ॥

23

ऊटापेरिकादेश ईत्तलोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ॥ ईत्तादेकादेशः

उवडादेशश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुद्भवत् प्राश्नुवत् ॥

श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् ॥ १६ ॥

श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । शुशुवतुः शुशुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च^१ । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥

ह्र आकारलोपात् ॥ १७ ॥

5

ह्र आकारलोपात्पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । जुहुवतुः जुहुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च^२ । परत्वादाकारलोपः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥

स्वरो लोपात् ॥ १८ ॥

स्वरो लोपाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । औपगवी सौदामनी । स्वरश्च प्राप्नोति लोपश्च^३ । परत्यालोपः स्यात् । स्वरो भवत्यन्तरङ्गतः ॥

10

प्रत्ययविधिरेकादेशात् ॥ १९ ॥

प्रत्ययविधिरेकादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । अभिरिन्द्रः । वायुरदकम् । प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च^४ । परत्यादेकादेशः स्यात् । प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ॥

यणादेशाच्चेति वक्तव्यम्^५ । अभिरद्व । वायुरद्व ॥

15

लादेशो वर्णविधेः ॥ २० ॥

लादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । पचत्वन्न । पठत्वन्न । लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च^६ । परत्याद्यणादेशः स्यात् । लादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥

तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् ॥ २१ ॥

तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । पूर्वशाला- 20
प्रिय अपरशालाप्रियः । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च^७ ।
परत्यात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥

एतान्यस्या परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्या ॥ यदि सन्ति प्रयोजनानीत्येषा परिभाषा क्रियते ननु चेयमपि कर्तव्यासिद्धं बहिरङ्गल-

क्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । किं प्रयोजनम् । पचावेदम् । पत्रामेदम् । असिद्धत्वा-
 द्वहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैव* मा भूदिति । उभे तर्हि कर्तव्ये । नेत्याह ।
 अनर्थेन सिद्धम् । इहापि स्योन स्योनेत्यसिद्धत्वाद्वहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्ग-
 लक्षणो यणादेशो भविष्यति ॥ यदासिद्ध बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युच्यते
 ५ अक्षयू हिरण्ययू असिद्धत्वाद्वहिरङ्गलक्षणस्योदोऽन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो न प्रा-
 मोति† । नेप दोष । असिद्ध बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि
 माजानन्तर्ये बहिद्वप्रकृप्तिरिति । सा तर्ह्येता परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आ-
 चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदय पत्वतुकोरसिद्ध [६.१८६] इ-
 त्याह ॥ इय तर्हि परिभाषा कर्तव्यासिद्ध बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । एषा
 १० न न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदय बाह ऊठ्
 [६.४१३२] इत्यूठ शास्ति ॥

तस्य दोष पूर्वपदोत्तरपदयोर्बुद्धिस्तरावेकादेशात् ॥ २२ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोष पूर्वोत्तरपदयोर्बुद्धिस्तरावेकादेशादन्तरङ्गतोऽभिनिर्मु-
 च्छान्न प्राप्तम् । पूर्वपुकाशम अपरपुकाशम् ‡ । गुडोदकम् तिलोदकम् । उ-
 १५ दकेऽक्तेजले [६.२९६] इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपनर्गाभावाच्च स्यात् ॥ नेप दोष ।
 आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नेकादेश इति यदय नेन्द्र-
 स्य परस्य [७.३२२] इति प्रतिषेध शास्ति । कय कृत्या प्राप्तम् । इन्द्रे द्वाव-
 नो । तत्रैको यस्येति च [६.४१४८] इति लोपेन द्वयोः पर एकादेशेन । ततो
 डा-क इन्द्र सपन्न । तत्र क प्रसन्नो वृद्धे । पश्यति त्वानार्यं पूर्वपदोत्तरपदयो-
 २० स्तावत्कार्यं भवति नेकादेश इति ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेध शास्ति ॥

यणादेशादियुगो ॥ २३ ॥

यणादेशादियुवावन्तरङ्गतोऽभिनिर्मुच्छान्न प्राप्तम् । देयास्तरग सोवध इति ।
 लक्षणं हि भवति य्योर्बुद्धिप्रसन्न इयुगो भयन इति ॥ नेप दोष । अनवकाशा-
 दियुगो । अतीत्युच्यते ॥ किं पुन कारणमतीत्युच्यते । २४ मा भूताम् । ऐति-
 २५ यामा औपमय इति । स्नामत्रेयुगो लोपो व्योर्लिति [२.१६६] इति लोपो भ-
 विष्यति । यत्र तर्हि लोपो नास्ति । प्रेयमेव प्रेयमय इति ॥

- उसि पररूपाच्च ॥ २४ ॥

उसि पररूपाच्चान्तरङ्गतो अभिनिर्वृत्तादियादेशो न प्राप्नोति* । पचेयुः यजेयुः ॥
नैष दोषः । नैवं विज्ञायते या इत्येतस्येभ्यभवतीति । कथं तर्हि । यास् इत्येतस्येय्
भवतीति ॥

लुग्लोपयणयवायावेकादेशेभ्यः ॥ २५ ॥

५

लोपयणयवायावेकादेशेभ्यो लुग्वलीयानिति वक्तव्यम् ॥ लोपात् । गोमान्प्रियो
ऽस्य गोमत्प्रियः । यवमत्प्रियः । गोमानिवाचरति गोमत्यते । यवमत्यते ॥ यणा-
देशात् । ग्रामण्यः कुलं ग्रामणिकुलम् । सेनान्यः कुलं सेनानिकुलम् ॥ अयया-
यावेकादेशेभ्यः । गये हित गोहितम् । रायः कुलं रैकुलम् । नायः कुलं नोकु-
लम् । वृकाङ्गयं वृकभयम् ॥ लुक् प्राप्नोत्येते च विधयः† । परत्वादेते विधयः स्युः । 10
लुग्वलीयानिति वक्तव्यं लुग्यया स्यात् ॥

इति श्रीभगवत्पञ्चलिविरचिते व्याकरणमहामाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

यू ख्याख्यौ नदी ॥ १। ४। ३ ॥

यू इति किमर्थम् । खट्वा माला । किं च स्यात् । खट्वाबन्धुः मालाबन्धुः ।
नदी बन्धुनि [६. २. १०९] इत्येष स्वरः प्रसज्येत । इह च बहुखट्वा इति नयु-
तश्च [५. ४. १५३] इति नित्यः कप्प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
५ नापो नदीसज्ञा भवतीति यदय डेरास्रथास्त्रीभ्यः [७. ३. ११६] इति प्रथगागमहण
करोति ॥ इह तर्हि मात्रे मातुरित्याण्णयाः [११२] इत्याट् प्रसज्येत ॥

किं पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणमाहोस्विद्रस्वयोः । किं चातः । यदि दीर्घयोर्ग्रहण यू
इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घादि पूर्णसवर्णः प्रतिपिध्यते* ॥ उत्तरत्र† च विशेषण
न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति । यदि यू न ह्रस्वौ । अथ ह्रस्वौ न यू । यू ह्रस्वो चेति
१० विप्रतिपिडम् ॥ अथ ह्रस्वयोर्हे शकटे अत्रापि प्रसज्येत† । नैष दोषः । अवदय-
मत्र विभाषा नदीसज्ञेपितव्या । उभय हीप्यते । हे शकटि हे शकट इति ॥ इह
तर्हि शकटिबन्धुरिति नदी बन्धुनीत्येष स्वरः प्रसज्येत । इह च बहुशकटिरिति
नयुतश्चेति नित्यः कप्प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । डिति ह्रस्वश्च [१. ४. ६] इत्यय
नियमार्यो भविष्यति । डित्येष यू ह्रस्वौ नदीसज्ञौ भवतो नान्यत्रेति ॥ किमर्थ-
१५ फ्यान्त्रियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । नि-
त्या नदीसज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो अस्तित्य-
पूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः ॥ अथायं नित्यो योगः स्यात्प्रकल्पेत निय-
मः । याद प्रकल्पेत । नित्यस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम् । योगविभागः करिष्य-
ते§ । इदमस्ति । यू ख्याख्यौ नदी । नेयडुबड्स्थानावली [४] । यामि [५] ।
२० ततो डिति । डिति चैयडुयड्स्थानौ यू याखी नदीसज्ञौ न भवतः । ततो ह्रस्वौ । ह्रस्वौ
च यू ख्याख्यौ डिति नदीसज्ञौ भवतः । इयडुयड्स्थानौ वा नेति च निवृत्तम् ॥
यथेय शकटये अत्र गुणो॥ न प्राप्नोति । द्वितीयो योगविभागः करिष्यते शेषमण्ण
न करिष्यते* । कथम् । इदमस्ति । यू ख्याख्यौ नदी । नेयडुयड्स्थानावली ।
यामि । ततो डिति । डिति चैयडुयड्स्थानौ यू याखी नदीसज्ञौ न भवतः । ततो
२५ ह्रस्वौ । ह्रस्वौ च यू ख्याख्यौ डिति नदीसज्ञौ भवतः । इयडुयड्स्थानौ वा नेति
च निवृत्तम् । ततो धि । धिसंज्ञौ च भग्नः ख्याख्यौ यू ह्रस्वौ डिति । ततो
गगि । गरिष्यति च यू ह्रस्वौ धिसंज्ञौ भवतः । ख्याख्यौ डिति च निवृत्तम् ॥

यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन । अविशेषेण नदीसं-
श्लोत्सर्गः । तस्या ह्रस्वयोर्धिसंज्ञा बाधिका । तस्यां नित्यायां प्राप्तायामियं डिति वि-
भाषारभ्यते ॥ अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः । ननु चोक्तं निर्देशो नोपपद्यत इति दी-
र्घाद्धि पूर्वसवर्णः प्रतिपिध्यत इति । वा उन्दसि [६.१.१०६] इत्येवं भविष्यति ।
उन्दसीत्युच्यते न चेदं उन्दः । उन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति ॥ यदप्युच्यत उत्तरत्र ५
त्रिशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू यू ह्रस्वा-
विति विप्रतिपिद्धमिति । नैतद्विज्ञानिपिद्धम् । आहार्यं यू ह्रस्वाविति । यदि यू न
ह्रस्वौ । अथ ह्रस्वौ न यू । त एवं विज्ञास्यामः । व्योर्धौ ह्रस्वाविति । कौ च व्यो-
ह्रस्वौ । सवर्णौ ॥

अथ क्वाख्याविति कोऽयं शब्दः । स्त्रियमाचक्षते क्वाख्यौ । यद्येवं क्वा- 10
ख्यायाविति प्राप्नोति* । अनुपसर्गे हि को विधीयते† । न तर्हीदानीमिदं भवति

यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुज्जेन जीवति ॥

उन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । न ह्येपेष्टिः ॥ एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति† ।
स्त्रियामाख्यायेते क्वाख्यौ । यदि कर्मसाधनः कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । 15
तन्म्यै लक्ष्म्यै भ्रियै भुवै ॥ एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । स्त्रियामाख्याययोः क्वा-
ख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्म्यै लक्ष्म्यै भ्रियै भुवै ॥
एव तर्हि विज्भविष्यति§ ॥ अथवा पुनरस्तु क एव । स्त्रियमाचक्षते क्वाख्यावि-
ति । ननु चोक्तं क्वाख्यायाविति प्राप्नोति अनुपसर्गे हि को विधीयत इति । मूल-
त्रिभुजादिपाठात्को भविष्यति¶ । एवं च कृत्वा सोऽयमदोषो भवति यदुक्तं 20

यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुज्जेन जीवतीति ॥

अथाख्याग्रहणं किमर्थम् ।

नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम् ॥ १ ॥

नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविषयार्थम् । स्त्रीविषयावेव यौ नित्यं तयोरेव 25
नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । ग्रामण्ये सेनान्ये स्त्रिया इति ॥

11. 11 22 44 88 176 352 704 1408 2816 5632 11264 22528 45056 90112 180224 360448 720896 1441792 2883584 5767168 11534336 23068672 46137344 92274688 184549376 369098752 738197504 1476395008 2952790016 5905580032 11811160064 23622320128 47244640256 94489280512 188978561024 377957122048 755914244096 1511828488192 3023656976384 6047313952768 12094627905536 24189255811072 48378511622144 96757023244288 193514046488576 387028092977152 774056185954304 1548112371908608 3096224743817216 6192449487634432 12384898975268864 24769797950537728 49539595901075456 99079191802150912 198158383604301824 396316767208603648 792633534417207296 1585267068834414592 3170534137668829184 6341068275337658368 12682136550675316736 25364273101350633472 50728546202701266944 101457092405402533888 202914184810805067776 405828369621610135552 811656739243220271104 1623313478486440542208 3246626956972881084416 6493253913945762168832 12986507827891524337664 25973015655783048675328 51946031311566097350656 103892062623132194701312 207784125246264389402624 415568250492528778805248 831136500985057557610496 1662273001970115115220992 3324546003940230230441984 6649092007880460460883968 13298184015760920921767936 26596368031521841843535872 53192736063043683687071744 106385472126087367374143488 212770944252174734748286976 425541888504349469496573952 851083777008698938993147904 1702167554017397877986295808 3404335108034795755972591616 6808670216069591511945183232 13617340432139183023890366464 27234680864278366047780732928 54469361728556732095561465856 108938723457113464191122931712 217877446914226928382245863424 435754893828453856764491726848 871509787656907713528983453696 1743019575313815427057966907392 3486039150627630854115933814784 6972078301255261708231867629568 13944156602510523416463735259136 27888313205021046832927470518272 55776626410042093665854941036544 111553252820084187331709882073088 223106505640168374663419764146176 446213011280336749326839528292352 892426022560673498653679056584704 1784852045121346997307358113169408 3569704090242693994614716226338816 7139408180485387989229432452677632 14278816360970775978458864905355264 28557632721941551956917729810710528 57115265443883103913835459621421056 114230530887766207827670919242842112 228461061775532415655341838485684224 456922123551064831310683676971368448 913844247102129662621367353942736896 1827688494204259325242734707885473792 3655376988408518650485469415770947584 7310753976817037300970938831541895168 14621507953634074601941877663083790336 29243015907268149203883755326167580672 58486031814536298407767510652335161344 116972063629072596815535021304670322688 233944127258145193631070042609340645376 467888254516290387262140085218681290752 935776509032580774524280170437362581504 1871553018065161549048560340874725163008 3743106036130323098097120681749500326016 7486212072260646196194241363499000652032 14972424144521292392388482726998001304064 29944848289042584784776965453996002608128 59889696578085169569553930907992005216256 119779393156170339139107861815984010432512 239558786312340678278215723631968020865024 479117572624681356556431447263936041730048 958235145249362713112862894527872083460096 1916470290498725426225725789055744166920192 3832940580997450852451451578111488333840384 7665881161994901704902903156222976667680768 15331762323989803409805806312445953335361536 30663524647979606819611612624891906670723072 61327049295959213639223225249783813341446144 122654098591918427278446450499567626682892288 245308197183836854556892900999135253365784576 490616394367673709113785801998270506731569152 981232788735347418227571603996541013463138304 1962465577470694836455143207993082026926276608 3924931154941389672910286415986164053852553216 7849862309882779345820572831972328107705106432 15699724619765558691641145663944656215410212864 31399449239531117383282291327889312430820425728 62798898479062234766564582655778624861640851456 125597796958124469533129165311557249723281702912 251195593916248939066258330623114499446563405824 502391187832497878132516661246228998893126811648 1004782375664995756265033322492457997786253623296 20095

किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितम् । तद्वैष्यं विजानीयात्सर्व-
मेतद्विरूपत इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे इत्यौ चेतुःस्थानौ च प्रवृत्तौ च
प्राक् प्रवृत्तेः स्वीचचनावेवेति ॥

पठौयुक्तञ्छन्दसि वा ॥ १ । ४ । ९ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । पठौयुक्तञ्छन्दसि । पठौयुक्तः पतिशब्दश्छन्दसि वि- ५
संज्ञो भवति । ततो वा । वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति । सुपां व्यत्ययः ।
तिङां व्यत्ययः । वर्णव्यत्ययः । लिङ्गव्यत्ययः । कालव्यत्ययः । पुरुषव्यत्ययः ।
आत्मनेपदव्यत्ययः । परस्मैपदव्यत्ययः ॥ सुपां व्यत्ययः । युक्ता मातासीद्भुरि
दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङां व्यत्ययः । चपारं ये अश्वयूपाय
तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते ॥ वर्णव्यत्ययः । णिदुमौजः शुभितमुप्ररीरम् । सुहितमिति 10
प्राप्ते ॥ लिङ्गव्यत्ययः । मधोर्गृह्णाति । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते ॥
कालव्यत्ययः । श्वोऽश्वीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । श्व आधाता श्वो
यद्वेति प्राप्ते* ॥ पुरुषव्यत्ययः । अवा स कीरेदशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते ॥
आत्मनेपदव्यत्ययः । ब्रह्मनारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते ॥ परस्मैपदव्यत्ययः ।
प्रतीपमन्य ऊर्भिर्युध्यति । अन्यीपमन्य ऊर्भिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते ॥ 15

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गम् ॥ १ । ४ । १३ ॥

यस्मादिति व्यपदेशाय ॥ अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । यस्माद्विधिस्तदादि प्र-
त्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने स्त्री इयतीर् स्त्रीयतीत्यत्रापि प्रसज्येत† । प्रत्ययग्रहणे पुनः
क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्र-
त्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने दधि अधुना मधु अधुना‡ अत्रापि प्रसज्येत¶ । विधि- 20
ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ तदेतत्प्रत्ययग्रहणेन विधिग्रहणेन च समु-
दितेन क्रियते सन्नियोगः । यस्माद्यः प्रत्ययो विधीयते तदादि तस्मिन्नुत्सर्ग भवतीति॥
अथ तदादिग्रहणं किमर्थम् ।

अङ्गसंज्ञायां तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम् ॥ १ ॥

अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं क्रियते स्याद्यर्थे नुमर्थे च ॥ स्याद्यर्थे तावत् । करि-
प्यावः करिष्यामः* ॥ नुमर्थम् । कुण्डानि वनानि† ॥

मित्त्वटोरुपसंख्यानम् ॥ २ ॥

5 मित्वतः सुद्धुतथोपसंख्यानं कर्तव्यम् । मित्वतः । भिनत्ति ङिनत्ति । अभिनत्
अच्छिनत्† । सुद्धुतः । संचस्करतुः संचस्करः‡ ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । सुटो
वहिरङ्गत्वात् । वहिरङ्गः सुट् । अन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे । वक्ष्य-
त्येतत् । संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधमरणं कुर्वर्थम्¶ ॥ यदि संयोगोपधमरणं
क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन । इहापि सस्वरतुः सस्वररिति संयोगोपधस्येत्येन
10 सिद्धम् । भवेदेवमर्थेन नार्थः । इदं तु न सिध्यति संचस्करतुः संचस्करः ॥ किं पुनः
कारणं न सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदादेर्वा न चेदं तच्चापि तदादि ।

सिद्धं तु तदाद्यादिवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तदाद्याद्यङ्गसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । किमिदं तदाद्या-
दीति । तस्यादिस्तदादिः । तदादिरादिर्यस्य तदिदं तदाद्यादीति ॥ स तर्हि तथा
15 निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उद्गुमुखमिय
मुखमस्योद्गुमुखः । खरमुखः । एव तदाद्यादि तदादीति ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ ४ ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतं तद्वर्णेन गृह्यते । तद्यथा ।
गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी, गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनामण्डनेन
20 गृह्यते । तथा देवदत्तास्यो गर्भो देवदत्ताप्रणयेन गृह्यते ॥ त्रिपम उपन्यासः । इह
केचिच्छब्दा अक्षापरिमाणानामर्थानां प्राचका भवन्ति य एते संख्याशब्दाः परि-
माणशब्दाश्च । पञ्च समेत्येकेनाप्यपाये न भवन्ति । द्वेणः सार्थादिकमिति भैयाधिके
भवन्ति न च न्युने । केचिदायने* तद्वयति तावदेवाहृत्य एते जातिशब्दा गुण-
शब्दाश्च । मूलं धृतमिति गङ्गार्यामपि भवन्ति द्वेणे अपि । शुभ्रो नीलः कृष्ण इति
30 विभक्त्यपि भवन्ति यद्वदधिकामात्रे अपि द्वये । अङ्गसंज्ञा चाप्यक्षपणिगणानां
क्रियां वा केनाधिरम्य स्यात् ॥ एवं तर्थाप्यायप्रवृत्तिर्नाप्यति तदेकदेशभूतं तद्व-

हणेन गृह्यत इति यदयं नेदमदसोरकोः [७.१.११] इति सककारयोः प्रतिषेधं
शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सक-
कारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति ततः सक-
कारयोः प्रतिषेधं शास्ति ॥

अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ।

प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसङ्गार्थम् ॥ ५ ॥

प्रत्ययग्रहणं क्रियते पदादावङ्गसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । छयर्थम्
अर्थम् भव्यम् । अङ्गस्येतीयडुवडौ स्याताम्* ॥

परिमाणार्थं च ॥ ६ ॥

परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदावाङ्गमिती- 10
यत्युच्यमाने दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत ॥

तत्तर्हि कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति । प्रत्यय इति
प्रकृत्याङ्गकार्यमज्येये । यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीये प्राकरोत् उपैहिद
उपसर्गात्पूर्वावडाटौ प्राप्नुतः† ।

सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात् ॥ ७ ॥ 15

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च
ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कः पुनरत्र विशेष एषा परिभाषा क्रियेत
प्रत्ययग्रहणं या । अथदयमेवा परिभाषा कर्तव्या । बहून्धेतस्याः परिभाषायाः
प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वराः ॥ ८ ॥ 20

धातु । देवदत्तश्चिकीर्षति । सघातस्य धातुसंज्ञा प्राप्नोति‡ ॥ प्रातिपदिक । देवदत्तो
गार्ग्यः । सघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति§ ॥ प्रत्यय । महान्तं पुत्रमिच्छति । संघाता-
त्प्रत्ययोत्पत्तिः प्राप्नोति¶ ॥ समास । ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः । संघातस्य समाससंज्ञा
प्राप्नोति** ॥ तद्धितविधि । देवदत्तो गार्ग्यायणः । संघातात्तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति†† ॥
स्वर । देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य जित्वादिर्नित्यम् [६.१.१९७] इत्याद्युदात्तत्वं 25

* ६.४. ७३, ७४. † ६.४. ७१, ७२. ‡ १.१. १३, १४. ७१. § १.३. ४६, ३४. ७१
॥ ३.१. ८. ** ३.३. ८. †† ४.१. १०१, २.४. ७१

प्राप्नोति ॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति ॥
सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । एवं वक्ष्यामि । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि
प्रत्यये गृह्यमाणे गृह्यते । ततोऽङ्गम् । अङ्गसंज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि
प्रत्यये ॥

- 5 यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते अवतप्तेनकुलस्थितं त ए-
तत् उदकेविशीर्णे त एतत् सगतिकेन सनकुलेन च समासो^१ न प्राप्नोति । एवं
तर्हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ॥ ९ ॥

- कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कान्ये-
10 तस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वराः ॥ १० ॥

- समास । अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् । उदकेविशीर्णे त एतत् । सगतिकेन
सनकुलेन च समासः सिद्धो भवति । समास ॥ तद्धितविधि । सांकूटिनम् व्याव-
क्रोशी । संघातात्तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा भवति । तद्धितविधि ॥ स्वर । दूरात्
15 भागतः दूरादागत इति^२ । अन्तस्थायघञ्स्काजवित्रकाणाम् [६.२.१४३;१४४]
इत्येष स्वरः सिद्धो भवति ॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति न दोषो
भवति ॥ सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भ-
वत्येषा परिभाषेति यदयं गतिरनन्तरः [६.२.४९] इत्यनन्तरग्रहणं करोति ॥

सुमिडन्तं पदम् ॥ ११४१२४ ॥

- 20 अन्तग्रहणं किमर्थं न सुमिड् पदमित्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति ।
तदन्तविधिना^३ ॥ अत उत्तरं पठति ।

पदसंज्ञायामन्तग्रचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त-
विधिप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

- पदसंज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्यम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्वात्प्राप्तं
25 अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोगः-

नम् । तरप्रमपौ घः [१.१.२२] तरप्रमबन्तस्य घसंज्ञा न भवति । किं च स्यात् ।
कुमारी गौरितरा । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति* ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ॥ यद्येतज्ज्ञा-
प्यते सनाद्यन्ता धातवः [३.१.३२] इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम् । कृत्तद्धितसमासाश्च
[१.२.४६] इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम् । इदं तृतीयं ज्ञापकार्थम् ॥ हे तावत्क्रियेते
न्यास एव । यदप्युच्यते कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यन्तग्रहणं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । ॥
अर्थयदिति वर्तते† कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवन्न केवलाः कृतस्तद्धिता वा ॥

नः क्ये ॥ १ । ४ । १५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न सुबन्तं पदमित्येव सिद्धम्‡ । नियमार्योऽयमारम्भः ।
नान्तमेव क्ये पदसंज्ञं भवति नान्यत् । क मा भूत् । वाच्यति सुच्यति§ ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १ । ४ । १७ ॥

10

असर्वनामस्थान इत्युच्यते तत्र ते राजा तक्षा¶ असर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायाः
प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥ नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति । किं
तर्हि । पर्युदासोऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थाने ज्यापारः । यदि
केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति ॥ अप्राप्तेर्वा । अयवानन्तरा
या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो 15
वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्ति बाधते ।
नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥ अथवा योगविभागः करिष्यते । स्वादिषु पूर्वं
पदसंज्ञं भवति । ततः सर्वनामस्थाने ज्यचि । पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततो भम् । भसंज्ञं
च भवति यज्ञादावसर्वनामस्थान इति ॥ यदि तर्हि सावपि पदं भवत्येवः पुनर्विकारे
पदान्तग्रहणं चोदितम्* इह मा भूत् भद्रं करोषि गौरिति तस्मिन्क्रियमाणेऽपि 20
प्राप्नोति । वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् ॥

भुवद्वयः धारयद्वयः एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या । भुवद्वयः धारयद्वयः ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ १. ४. २१ ॥

बहुषु बहुवचनमित्युच्यते । केषु बहुषु । अर्थेषु । यद्येवं वृक्षः प्रक्षः भवति
 प्राप्नोति । बहुवचने ऽर्थो मूलं स्कन्धः फलं पलाशमिति ॥ एवं तर्ह्येकवचनं द्विव-
 चनं बहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एताः । येष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते तेषु बहुषु ।
 केषु चार्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । कर्मादिषु । न वै कर्मादयो विभक्त्यर्थाः । के तर्हि । ५
 एकत्वादयः । एकत्वादिव्यपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः ।
 कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुव्य इति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यो न
 ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । इह चेत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्त
 इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोति* ॥ बहुषु बहुवचनमित्येष योगः परः करिष्यते ॥ तृ-
 विपर्यासः कृतो भवति । इह च बहुरोदनः बहुः तृप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति ॥ 10
 नैव दोषः । यत्तावदुच्यते न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति तत्र ।
 अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । कथम् । इह कदाचिहुणो
 गुणविशेषको भवति । तद्यथा । पटः शुक्र इति । कदाचिच्च गुणिना गुणो व्यप-
 दिष्यते । पटस्य शुक्र इति । तद्यदा तावद्गुणो गुणविशेषको भवति पटः शुक्र
 इति तदा सामानाधिकरण्यं गुणगुणिनोः । तदा मान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो 15
 भवति निर्देशः । यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिष्यते पटस्य शुक्र इति स्वप्रधानस्तदा
 गुणो भवति । तदा द्रव्ये पट्टी । तदान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः ॥
 न चेद वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन्विशेषयिष्यामः । किं तर्हि । कर्मादिभिरेकत्वादीन्वि-
 शेषयिष्यामः । कथम् । एकस्मिन्नेकवचनम् । कस्यैकस्मिन् । कर्मणः । द्वयोर्द्विवच-
 नम् । कयोर्द्वयोः । कर्मणोः । बहुषु बहुवचनम् । केषां बहुषु । कर्मणामिति ॥ कथं 20
 बहुषु बहुवचनमिति । एतदेव शापयत्याचार्यो नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं
 प्राणं न वैपुल्ययाचिन इति । किमेतस्य शापने प्रयोजनम् । यदुक्तं बहुरोदनः बहुः तृप
 इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति स दोषो न भवति ॥ यदप्युच्यत इत्येके मन्यन्ते तदेके
 मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति नैव दोषः । एकशब्दोऽयं चतुर्थः । अस्त्येव
 संख्यावाची । तद्यथा । एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसन्ध्यावाची । तद्यथा । एकाग्रयः 25
 एकहस्तानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जनमिति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । सधमादो
 शुभ एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तथो ऽन्यार्थे वर्तते तस्यैव प्रयोगः ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

सुप्तिङामविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च नियमार्थं वचनम् ॥ १ ॥

सुपो अविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते* । तिङो अविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते । तत्रैतत्स्याद्यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यत इति । दृष्टविप्रयोगत्वाच्च । दृश्यते खल्वपि विप्रयोगः । तद्यथा । अक्षीणि मे दर्शनीयानि । पादा मे सुकुमारा इति । सुप्तिङोरविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकरः प्राप्नोति । इष्यते चाव्यतिकरः स्यादिति तद्यान्तरेण यत् न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अथैतस्मिन्नियमार्थं सति किं पुनरयं प्रत्ययनियमः । एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोरेव द्विवचनं बहुष्वेव बहुवचनमिति । आहोस्विदर्थनियमः ।
10 एकस्मिन्नेकवचनमेव द्वयोर्द्विवचनमेव बहुषु बहुवचनमेवेति । कश्चात्र विशेषः ।

तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञाभावो ऽसुवन्तत्वात् ॥ २ ॥

तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । उच्चैः नीचेरिति । किं कारणम् । असुवन्तत्वात् ॥

अर्थनियमे सिद्धम् ॥ ३ ॥

15 अर्थनियमे सिद्धं भवति । अस्त्यर्थनियमः ॥ अथवा पुनरस्तु प्रत्ययनियमः । ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञाभावो ऽसुवन्तत्वादिति । नैव दोषः ।

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः सख्या चैव तथा तिङाम् ।

सुपां संख्या धैयार्थः कर्मादयश्च । तथा तिङाम् ॥

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

20 प्रसिद्धस्तत्र नियमः ॥

नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकस्मादयः । एकस्मिन्नेकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन् बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं न द्वयोर्नैकस्मिन्निति ॥ अव्ययान्तर्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्ते ऽव्ययेभ्यः स्यादयं
25 इति यदयमव्ययादाप्नुयः [२.४.८२] इत्यव्ययास्तुक्तं ज्ञास्ति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिगिरिचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य नवमं पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

कारके ॥ १ । ४ । २३ ॥

किमिदं कारक इति । संज्ञानिर्देशः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनु-
च्यमानं गंस्यते । इह हि व्याकरणे ये वेत्ते लोके प्रतीतपदार्थकाः शब्दास्तैर्निर्देशाः
क्रियन्ते पशुरपत्यं देवतेति या वैताः कृत्रिमाष्टिघुघमसंज्ञास्ताभिः । न चायं
लोके ध्रुवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दो न खल्वपि कृत्रिमा संज्ञान्यत्राविधानात् । 5
संज्ञाधिकारश्चायं तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः ॥

कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनो अपि निर्देशः ॥ १ ॥

कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनो अपि निर्देशः कर्तव्यः । साधकं निर्वर्तकं कार-
कसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥

इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गे ग्रामस्य समीपादागच्छतीत्यकारकस्य ॥ २ ॥ 10

इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । अकारकस्याप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत । क । ग्राम-
स्य* समीपादागच्छतीति ॥ नैष दोषः । नात्र मामोऽप्याययुक्तः । किं तर्हि । समी-
पम् । यदा च मामोऽप्याययुक्तो भवति भवति तदापादानसंज्ञा । तद्यथा । ग्रामादा-
गच्छतीति ॥

कर्मसंज्ञाप्रसङ्गे ऋधितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पत्न्यां पृच्छतीति ॥ ३ ॥ 15

कर्मसंज्ञा च ग्रामोक्त्यकथितस्य । क । ब्राह्मणस्य पुत्रं पत्न्यां पृच्छतीति ॥
नैष दोषः । अयमकथितशब्दोऽस्त्येनासंकीर्तिते वर्तते । तद्यथा । कश्चित्कचित्संच-
क्ष्याह । असावब्राह्मणः । असंकीर्तित इति गम्यते । अस्यग्राधान्ये वर्तते ।
तद्यथा । अकथितोऽसौ ग्रामे अकथितोऽसौ नगर इत्युच्यते यो यत्राप्रधानो
भवति ॥ तद्यदाप्रधान्ये ऋधितशब्दो वर्तते तदैव दोषः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गेऽकथितस्य 20
ब्राह्मणस्य पुत्रं पत्न्यां पृच्छतीति ॥

अपादानं च वृक्षस्य पर्णं पततीति ॥ ४ ॥

अपादानसंज्ञा च ग्रामोति । क । वृक्षस्य* पर्णं पतति । कुशस्य पिण्डः
पततीति ॥

न वापायस्याविवक्षितत्वात् ॥ ६ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अपायस्याविवक्षितत्वात् । नात्रापायो विवक्षितः । किं तर्हि । संबन्धः । यदा चापायो विवक्षितो भवति भवति तदापादानसंज्ञा । तदथा । वृक्षात्पणं पततीति । संबन्धस्तु तदा न विवक्षितो भवति । न ज्ञायते क-
5 ड्स्य वा कुररस्य वेति ॥

अयं तर्हि दोषः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गधाकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । नैष दोषः । कारक इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थे हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोज-
नमन्वर्थसंज्ञा यया विज्ञायेत । करोतीति कारकमिति ।

10 अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः ॥ ६ ॥

अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते । करणं कारकम् । अधिकरण कारकमिति ॥

सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनां करणाधिकरणयोः कर्तृभावः ॥ ७ ॥

सिद्धः करणाधिकरणयोः कर्तृभावः । कुतः । प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पनादी-
15 नाम् । पचादीनां हि प्रतिकारक क्रिया भिद्यते । किमिदं प्रतिकारकमिति । कार-
रकं कारकं प्रति प्रतिकारकम् ॥ कोऽसौ प्रतिकारकं-क्रियाभेदः पचादीनाम् ।

अभिभ्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनेधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य
कर्तुः पाकः ॥ ८ ॥

अभिभ्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनेधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्यन्नेव देयदत्तः पनती-
20 त्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष प्रधानकर्तुः पाकः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ॥

द्रोणं पचत्याटकं पचतीति संभवनक्रिया धारणक्रिया चाधिकर-
णस्य पाकः ॥ ९ ॥

द्रोणं पचत्याटकं पचतीति संभवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्यन्ती स्याती पचती-
त्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एषो अधिकरणस्य पाकः । एतदधिकरणस्य
25 कर्तृत्वम् ॥

एधाः पक्ष्यन्त्या विक्रित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया करणस्य पाकः ॥१०॥

एधाः पक्ष्यन्त्या विक्रित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्ती-
त्युच्यन्ते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष करणस्य पाकः । एतत्करणस्य कर्तृत्वम् ॥

उद्यमननिपातनानि कर्तुंश्छिदिक्रिया ॥ ११ ॥

उद्यमननिपातनानि कुर्वन्देवदत्तश्छिनचीत्युच्यते । तत्र तदा छिदिर्वर्तते । एष
प्रधानकर्तुंश्छेदः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ॥

यत्तन्न तृणेन तत्परशोश्छेदनम् ॥ १२ ॥

यत्तत्समान उद्यमने निपातने च परशुना छिद्यते न तृणेन तत्परशोश्छेदनम् ॥
अत्रद्वयं चैतदेवं विज्ञेयम् ।

इतरथा ह्यसितृणयोश्छेदने श्विशेषः स्यात् ॥ १३ ॥

10

यो हि मन्यत उद्यमननिपातनादेवैतद्भवति छिनचीत्यसितृणयोश्छेदने न तस्य
विशेषः स्यात् । यदसिना छिद्यते तृणेनापि तच्छिद्येत ॥

अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

अपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिः । यथा हि भवता करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं
निर्दिशितं न तथापादानादीनां कर्तृत्वं निदर्शयते ॥

15

न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा ॥ १५ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् । सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं
पारतन्त्र्यं च विवक्षितम् । तयोः पर्यायेण वचनम् । तयोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः
पर्यायेण वचनं भविष्यति । वचनाश्रया च संज्ञा भविष्यति । तथाया । बलाहकाद्विशो-
तते । बलाहके विशोतते । बलाहको विशोतत इति ॥ किं तर्ह्युच्यते अपादानादीनां
त्वप्रसिद्धिरिति । एवं तर्हि न भ्रूमो अपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति । पर्याप्तं
करणधिकरणयोः कर्तृत्वं निर्दिशितमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनाय । पर्याप्तो हेतुः
पुलाकः स्यात्वा निदर्शनाय । किं तर्हि । संज्ञाया अप्रसिद्धिः । यत्नता सर्वत्रैवात्र
स्वातन्त्र्यं विद्यते पारतन्त्र्यं च तत्र परत्यात्कर्तृसंज्ञैव प्राप्नोति* ॥ अत्रापि न वा
स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञेत्येव ॥

25

यथा पुनरिदं भजता स्थात्याः स्वातन्त्र्यं निर्दाशितं संभवनक्रियां धारणक्रियां
 च कुर्वती स्थाली स्वतन्त्रेति केदानीं परतन्त्रा स्यात् । यत्तत्पक्षालनं परिवर्तनं
 वा । न वा एवमर्थे स्थात्युपादीयते प्रक्षालनं परिवर्तनं च करिष्यामीति । किं तर्हि ।
 संभवनक्रियां धारणक्रियां च करिष्यतीति । तत्र चासौ स्वतन्त्रा । केदानीं पर-
 5 तन्त्रा ॥ एवं तर्हि स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रा कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने
 परतन्त्रा ॥ ननु च भोः कर्तृस्थेऽपि वै यत्ने कथ्यमाने स्थाली संभवनक्रियां धारण-
 क्रियां च करोति । तत्रासौ स्वतन्त्रा । केदानीं परतन्त्रा ॥ एवं तर्हि प्रधानेन समवाये
 स्थाली परतन्त्रा व्यवाये स्वतन्त्रा । तद्यथा । अमात्यादीनां राज्ञा सह समवाये
 पारतन्त्र्यं व्यवाये स्वातन्त्र्यम् । किं पुनः प्रधानम् । कर्ता । कथं पुनर्ज्ञायते कर्ता
 10 प्रधानमिति । यत्सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति ॥ ननु च भोः
 प्रधानेनापि वै समवाये स्थात्या अनेनार्यो अधिकरणं कारकमिति । न हि कारक-
 मित्यनेनाधिकरणत्वमुक्तमधिकरणमिति वा कारकत्वम् । उभौ चान्योऽन्यविशे-
 पकौ भवतः । कथम् । एकद्रव्यसमवायित्वात् । तद्यथा । गार्ग्यो देवदत्त इति ।
 न हि गार्ग्य इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं देवदत्त इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम् । उभौ चान्यो-
 15 ऽन्यविशेषकौ भवत एकद्रव्यसमवायित्वात् ॥ एवं तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्तते
 तस्या निर्वर्तकं कारकम् ॥ अथवा यावद्भूयात्क्रियायामिति तावत्कारक इति । एवं
 च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारक इति । इतरथा हि कारकेष्विति ब्रूयात् ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ १ । ४ । २४ ॥

ध्रुवमिति किमर्थम् । ग्रामादागच्छति शकटेन* । नैतदस्ति । करणसञ्ज्ञा वा-
 20 धिका भविष्यति* ॥ इदं तर्हि । ग्रामादागच्छन्कंसपात्र्यां[†] पाणिनौदनं भुङ्क्त इति ।
 अत्राप्यधिकरणसंज्ञा याधिका भविष्यति[†] ॥ इदं तर्हि । वृक्षस्य पणं पतति । कुशस्य
 पिण्डः पततीति ॥

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ जुगुप्सा । अधर्माज्जुगुप्सते ।
 25 अधर्माद्विभत्सते ॥ विराम । धर्माद्विरमति । धर्माच्चिर्वर्तते ॥ प्रमाद । धर्मात्प्रमा-
 दयति । धर्मान्मुह्यति ॥

इह चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति ॥
 तत्तर्हिदं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावदधर्माज्जुगुप्सते अधर्माद्विभत्सत इति
 य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखोऽधर्मो नानेन कृत्यमस्तीति ।
 स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये आपादानमित्येव सिद्धम् ॥ इह च ध-
 र्माद्विरमति धर्मान्निवर्तत इति धर्मात्प्रमाद्यति धर्मान्मुह्यतीति य एष मनुष्यः संभिन्न- 5
 बुद्धिर्भवति स पश्यति नेदं किञ्चिद्धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति । स बुद्ध्या संप्राप्य
 निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये आपादानमित्येव सिद्धम् ॥ इह च सांकाश्यकेभ्यः पाट-
 लिपुत्रका अभिरूपतरा इति यस्तैः साम्यं गतवान्भवति स एतत्प्रयुङ्क्ते ॥

गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते अभ्युत्थात् ॥ २ ॥

गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते । अश्वात्तस्तात्पतितः । रथात्प्रवीतात्पतितः । 10
 सार्याद्गच्छतो हीन इति । किं कारणम् । अभ्युत्थात् ॥

न बाधौव्यस्याविवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अधौव्यस्याविवक्षितत्वात् । नात्राधौव्यं विवक्षि-
 तम् । किं तर्हि । धौव्यम् । इह तावदश्वात्तस्तात्पतित इति यत्तदश्वेऽश्वत्वमाशुगामित्वं
 तद्भुवं तच्च विवक्षितम् । रथात्प्रवीतात्पतित इति यत्तदश्वे रथत्वं रमन्तेऽस्मिन्नथ 15
 इति तद्भुवं तच्च विवक्षितम् । सार्याद्गच्छतो हीन इति यत्तत्सार्ये सार्थत्वं सहार्थ-
 भावस्तद्भुवं तच्च विवक्षितम् ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं ये त्वेतेऽत्यन्तगति-
 युक्तास्तत्र कथम् । धावतः पतितः । त्वरमाणात्पतित इति । अत्रापि न बाधौव्य-
 स्याविवक्षितत्वादित्येव सिद्धम् ॥ कार्यं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽप्य-
 विवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकैडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा 20
 भवति । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ १ । ४ । २५ ॥

अयं योगः शक्योऽशक्नुम् । कथं वृकेभ्यो विभेति दस्युभ्यो विभेति चौरैभ्य-
 स्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायत इति । इह तावद्वृकेभ्यो विभेति दस्युभ्यो विभेतीति य एषं
 मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति यदि मां वृकाः पश्यन्ति ध्रुवो मे 25
 मृत्युरिति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये आपादानम् [१.४.२४] इत्येव

सिद्धम् ॥ इह चोरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायत इति । य एव मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी
सुहृद्रवति स पश्यति यदीमं चौराः पश्यन्ति ध्रुवमस्य वधबन्धनपरिक्रेशा इति ।
स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति । तत्र ध्रुवमपाये आदानमित्येव सिद्धम् ॥

पराजेरसोढः ॥ १ । ४ । २६ ॥

5 अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् अध्ययनात्पराजयत इति । य एव
मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःस्वमध्ययनं दुर्धरं न गुरवधं दुरुपन्नाग
इति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये आदानम् [१.४.२४] इत्येव
सिद्धम् ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ १ । ४ । २७ ॥

10 किमुदाहरणम् । मापेभ्यो गा वारयति । भवेद्यस्य मापा न गावस्तस्य मापा
ईप्सिताः स्युः । यस्य तु खलु गावो न मापाः कथं तस्य मापा ईप्सिताः स्युः ।
तस्यापि मापा एवेप्सिताः । आतथेप्सिता यदेभ्यो गा वारयति ॥ इह कृपादन्धं
वारयतीति कूपे आदानसंज्ञा न प्राप्नोति । न हि तस्य कूप ईप्सितः । कस्तर्हि ।
अन्धः । तस्यापि कूप एवेप्सितः । पश्यत्ययमन्धः कूपं मा प्रापयति । अयया यथे-
15 चास्यान्यत्रापश्यत ईप्सितं कूपे ऽपि ॥ इह अप्रेर्माणवर्तु वारयतीति माणवके आ-
दानसंज्ञा प्राप्नोति । कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति^१ । अप्रावपि तर्हि बाधिका
स्यात् । तस्माद्वक्तव्यं कर्मणो यदीप्सितामिति । ईप्सितेतिप्सितमिति या ।

वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात् ॥ १ ॥

वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । कर्तुरीप्सिततमं कर्म
20 [१.४.४९] इति वचनात् । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्येव सिद्धम् ॥

अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथं मापेभ्यो गा वारयतीति । पश्यत्यय
यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुवं सस्यविनाशः सस्यविनाशे अधर्मभैर राजभयं
च । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति । तत्र ध्रुवमपाये आदानम् [१.४.२४] इत्येव
सिद्धम् ॥

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ १ । ४ । २८ ॥

अयमपि योग शक्यो ऽनक्तुम् । कथम् उपाध्यायादन्तर्धत्त इति । पश्यन्वय
यदि मामुपाध्यायः पश्यति ध्रुव प्रेपणमुपालम्भो वेति । स बुद्ध्या सप्राप्य निवर्तते ।
तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानम् [१४ २४] इत्येव सिद्धम् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ १ । ४ । २९ ॥

5

उपयोग इति किमर्थम् । नटस्य शृणोति । ग्रन्थिकस्य शृणोति ॥ उपयोग इ-
त्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । एयोऽपि ह्युपयोग । आतश्चोपयोगो यदारम्भकार रङ्ग
गच्छन्ति नटस्य श्रोण्यामो ग्रन्थिकस्य श्रोण्याम् इति ॥ एव तर्जुपयोग इत्युच्यते
सर्वाधोपयोगस्तत्र प्रकर्षगतिर्ज्ञास्यते । साधीयो य उपयोग इति । कथं साधीय ।
यो ग्रन्थार्ययो ॥ अथवोपयोगः को भवितुमर्हति । यो नियमपूर्वकः । तद्यथा । 10
उपयुक्ता माणत्रका इत्युच्यन्ते य एते नियमपूर्वकमधीतयन्तो भवन्ति ॥

किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्तिदकारकम् । कथात्र विशेषः ।

आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसज्ञाप्रसङ्गः ॥ १ ॥

आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसज्ञा प्राप्नोति* ॥ अस्तु तर्ह्य-
कारकम् ।

15

अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

यद्यकारकमुपयोगवचनमर्थकम् ॥ अस्तु तर्हि कारकम् । ननु चोक्तमाख्या-
तानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसज्ञाप्रसङ्गः इति । नैव दोषः । परिगणनं
तत्र क्रियते । दुहित्यादिदधिप्रतिमिति विव्यामिति* ॥

अयमपि योग शक्यो ऽनक्तुम् । कथम् उपाध्यायादधीत इति । अपक्रामति ॥
तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति । सततत्वात् ॥ अथवा
ज्योतिर्ज्ञानानि भवन्ति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ १ । ४ । ३० ॥

अयमपि योग शक्यो ऽनक्तुम् । कथं गोगयादृत्रिधौ जायते । गोनेमादित्रि-

मभ्यो दूर्वा जायन्त इति । अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्ताया-
पक्रामन्ति । संततत्वात् ॥ अथवान्याथान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥

भुवः प्रभवः ॥ १ । ४ । ३१ ॥

अयमपि योगः शम्भो ज्वक्तुम् । कथं हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति । अपक्रा-
मन्ति तास्तस्मादापः । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति । संततत्वात् ॥
अथवान्याथान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ॥ १ । ४ । ३२ ॥

कर्मग्रहणं किमर्थम् । यमभिप्रैति स संप्रदानमितीयत्युच्यमाने कर्मण एव संप्र-
दानसंज्ञा प्रसज्येत । कर्मग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । कर्म निमित्तत्वे-
नाश्रीयते ॥ अथ यंसंप्रहणं किमर्थम् । कर्मणाभिप्रैति संप्रदानमितीयत्युच्यमाने
अभिप्रयत एव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । यंसंप्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।
यंसंप्रहणादभिप्रयतः संप्रदानसंज्ञा निर्भज्यते ॥ अथाभिप्रयहणं किमर्थम् । कर्मणा
यमेति स संप्रदानमितीयत्युच्यमाने यमेव संप्रत्येति तत्रैव स्यात् । उपाध्यायाय गां
ददातीति । इह न स्यात् । उपाध्यायाय गामदात् । उपाध्यायाय गां दास्यतीति ।
अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रशब्द आदिक-
र्मणि । तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैप्यति यं चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं
भवति ॥

क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आद्याय निगर्हते । बुद्धाय
संनहते । पत्ये श्रेत इति ॥ तर्चाहिं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कथम् । क्रियां
हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति । कां क्रियां करिष्यसि । किं कर्म करिष्यसीति । एव-
मपि कर्तव्यम् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति ॥ क्रियापि कृत्रिमं
कर्म । न सिध्यति । कर्तुरीप्सिततमं कर्म [१.४.४९] इत्युच्यते कथं च नाम
क्रियया क्रियोप्सिततमा स्यात् । क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया ।
संदर्शनक्रियया वा प्रार्थयतिक्रियया वाध्यवस्यतिक्रियया वा । इह य एष मनुष्यः
प्रेक्षापूर्यकारी भवति स बुद्ध्या तावत्कंचिदर्थं संपश्यति श्रद्धे प्रार्थना प्रार्थनायाम-

ध्यवसायो ऽध्यवसाय आरम्भ आरम्भे निर्वृत्तिर्निर्वृत्तौ फलावाप्तिः । एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म ॥

एवमपि कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना रुद्र यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्रुद्रायोपहित इति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ १ । ४ । ३७ ॥

किमेत एकार्था आहोस्त्रिचानार्थाः । किं चातः । यथेकार्थाः किमर्थं पृथङ्निर्विद्यन्ते । अथ नानार्थाः कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम् ॥ एवं तर्हि नानार्थाः कुपौ त्वेषां सामान्यमस्ति । न द्यकुपितः कुप्यति न वाकुपितो द्रुह्यति न वाकुपित ईर्ष्यति न वाकुपितो ऽह्यति ॥

साधकतमं करणम् ॥ १ । ४ । ४२ ॥

10

तमग्रहणं किमर्थं न साधकं करणमित्येरोच्येत । साधकं करणमितीत्युच्यमाने सर्वेषां कारकाणां करणसंज्ञा प्रसज्येत । सर्वाणि हि कारकाणि साधकानि । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वोक्तावत्संज्ञा अपवादत्वाद्वाधिका भविष्यन्ति पराः परस्वाद्यानवकाशत्वाच्च ॥ इह तर्हि धनुषा विध्यति अयाययुक्तत्वाद्यापादानसंज्ञा^{*} साधकत्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति । 15 तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ एवं तर्हि लोकेत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके ऽभिरूपायोदकमानेयमभिरूपाय कन्या देयेति न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति तत्राभिरूपतमावेति गम्यते । एयमिहापि साधकं करणमित्युच्यते सर्वाणि च कारकाणि साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरस्ति तत्र साधकतममिति विज्ञास्यते ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तज्ज्ञा- 20 पयत्याचार्यः कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीति । किमेतस्य शापने प्रयोजनम् । अपादानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र संप्राप्य निवृत्तिः । तेनेहैव स्यात् । मामादागच्छति नगरादागच्छतीति । सांकाश्यकेभ्यः पाठतिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

तथाधारमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यन कुत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति । तेने-
हैव स्यात् तिलेषु तैलम् दधि सर्पिरिति । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न
स्यात् । कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

उपान्वध्याङ्गसः ॥ १ । ४ । ४८ ॥

5

वसेरद्वयर्थस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥

वसेरद्वयर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । याम उपवसतीति ॥ स तर्हि वक्तव्यः ।
न वक्तव्यः । नात्रोपपूर्वस्य वसेर्गामोऽधिकरणम् । कस्य तर्हि । अनुपसर्गस्य ।
यामे ऽसौ वसस्विरात्रमुपवसतीति ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ १ । ४ । ४९ ॥

10 तमग्रहणं किमर्थम् । कर्तुरीप्सितं कर्मेतीयत्युच्यमान इह अभेर्माणवक वारयतीति
माणवके ऽपादानसंज्ञा प्रसज्येत* । नैप दोषः । कर्मसंज्ञा तत्र वाधिका भविष्यति ।
अत्रावपि तर्हि वाधिका स्यात् । इह पुनस्तमग्रहणे क्रियमाणे तदुपपन्नं भवति यदु-
क्तं वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनादिति† ॥

इहोच्यत ओदनं पचतीति । यदोदनः पच्येत द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तते । नैप दोषः ।
15 तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । ओदनार्थास्तण्डुला ओदन इति ॥ अथेह कथं भवि-
तव्यम् । तण्डुलानोदनं पचतीति । आहोस्वित्तण्डुलानामोदनं पचतीति । उभयथापि
भवितव्यम् । कथम् । इह हि तण्डुलानोदनं पचतीति द्वयर्थः पचिः । तण्डुलान्वच-
नोदनं निर्वर्तयतीति ॥ इहेदानीं तण्डुलानामोदनं पचतीति द्वयर्थश्च पचिर्विकारयो-
गे च पठेत् । तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्तयतीति ॥

20 इह कश्चित्कंचिदामन्त्रयते सिद्धं भुज्यतामिति । स आमन्त्र्यमाण आह । प्रभूतं
भुक्तमस्माभिरिति । आमन्त्रयमाण आह । दधि खलु भविष्यति पयः खलु भविष्यति ।
आमन्त्र्यमाण आह । दध्ना खलु भुञ्जीय पयसा खलु भुञ्जीयेति । अत्र कर्मसंज्ञा
प्राप्नोति । तद्धि तस्येप्सिततमं भवति ॥ तस्याप्योदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्व-
स्यानुत्पेधः । तद्यथा । भुञ्जीयाहमोदनं यदि मृदुविशदः स्यादिति । पयमिहापि
25 दधिगुणमोदनं भुञ्जीय पयोगुणमोदनं भुञ्जीयेति ॥

ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः क्रिये-
प्सितत्वात् ॥ १ ॥

ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । गुडं भक्ष-
यतीति । किं कारणम् । क्रियेप्सितत्वात् । क्रिया तस्येप्सिता ॥

न वोभयेप्सितत्वात् ॥ २ ॥

5

न वैप दोषः । किं कारणम् । उभयेप्सितत्वात् । उभयं हि तस्येप्सितम् ।
आतश्चोभयं यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोटं भक्षयित्वा कृती
भयति ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छब्दयते वक्तुं ये त्येते राजकर्मिणो मनुष्यास्तेषां कधि-
त्कञ्चिदाह । कटं कुर्विति । स आह । नाहं कटं करिष्यामि घटो मयाहत इति ।
तस्य क्रियामात्रमीप्सितम् ॥ यद्यपि तस्य क्रियामात्रमीप्सितं यस्त्वसौ प्रेषयति 10
तस्योभयमीप्सितमिति ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ १ । ४ । ५० ॥

किमुदाहरणम् । विषं भक्षयतीति । नैतदस्ति । पूर्वेष्वप्येतत्सिध्यति । न सिध्यति ।
कर्तुरीप्सिततमं कर्म [१.४.४९] इत्युच्यते कस्य च नाम विषभक्षणमीप्सितं स्यात् ।
विषभक्षणमपि कस्यचिदीप्सितं भवति । कथम् । इह य एष मनुष्यो दुःखार्तो भवति 15
सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते । आतश्चेप्सितं यत्तद्भ-
क्षयति ॥ यत्तर्ह्यन्यत्करिष्यामीत्यन्यत्करोति तदुदाहरणम् । किं पुनस्तत् । ग्रामा-
न्तरमयं गच्छेच्चौरान्पश्यत्यहि लङ्घयति कण्टकान्मृद्राति ॥

इहेप्सितस्यापि कर्मसंज्ञारभ्यते ऽनीप्सितस्यापि । यदिदानीं नैवेप्सितं नाप्यनी-
प्सितं तत्र कथं भवितव्यम् । ग्रामान्तरमयं गच्छन्बृक्षमूलान्युपसर्पति कुशमूला- 20
न्युपसर्पतीति । अत्रापि सिद्धम् । कथम् । अनीप्सितमिति नार्यं प्रसज्यप्रतिषेध
ईप्सितं नेति । किं तर्हि । पर्युदासोऽयं यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सितमिति । अन्यद्ये-
तदीप्सिताद्यत्रैवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति ॥

अकाथितं च ॥ १ । ४ । ५१ ॥

केनाकाथितम् । अपादानादिभिर्धिशेषकयाभिः ॥ किमुदाहरणम् ।

दुहियाचिरुधिप्रक्षिभिक्षिचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
दुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥

दुहि । गां दोग्धि पयः ॥ नैतदस्ति । कथितान्न पूर्वापादानसंज्ञा* । दुहि ॥
याचि । इदं तर्हि । पौरवं गां याचत इति ॥ नैतदस्ति । कथितान्नापि पूर्वापादानसंज्ञा* ॥
5 न याचनादेवापायो भवति । याचितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते । याचि ॥
रुधि । अन्ववरुणद्धि गां व्रजम् ॥ नैतदस्ति । कथितान्न पूर्वाधिकरणसंज्ञा† ।
रुधि ॥ प्रच्छि । माणवकं पन्थानं पृच्छति ॥ नैतदस्ति । कथितान्न पूर्वापादानः
संज्ञा* ॥ न प्रश्नादेवापायो भवति । पृष्टोऽसौ यद्याचष्टे ततोऽपायेन युज्यते ।
प्रच्छि ॥ भिक्षि । पौरवं गां भिक्षने ॥ नैतदस्ति । कथितान्न पूर्वापादानसंज्ञा* ॥ न
10 भिक्षणादेवापायो भवति । भिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते । भिक्षि ॥
चिब् । वृक्षमवचिनोति फलानि ॥ नैतदस्ति । कथितान्न पूर्वापादानसंज्ञा* ॥
दुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना । दुविशासिगुणेन च
यत्सचते संबध्यते तच्चोदाहरणम् । किं पुनस्तत् । पुत्रं धूते धर्मम् । पुत्रमनुशास्ति
धर्ममिति ॥ नैतदस्ति । कथितान्न पूर्वा संप्रदानसंज्ञा† ॥ तस्माच्चीप्येवोदाहरणानि ।
15 पौरवं गां याचते । माणवकं पन्थानं पृच्छति । पौरवं गां भिक्षत इति ॥

अथ ये धातूनां द्विकर्मकास्तेषां किं कथिते लादयोऽ भवन्त्याहोस्विदकथिते ।
कथिते लादयः ॥ कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि का कर्तव्या ।

कथिते लादयश्चेत्स्युः पठ्ठीं कुर्यात्तदा गुणे ।

कथिते लादयश्चेत्स्युः पठ्ठी गुणकर्मणि तदा कर्तव्या । दुह्यते गोः पयः । या-
20 च्यते पौरवस्य कम्बल इति ॥ कथम् ।

अकारकं ह्यकथितत्वात्

अकारकं ह्येतद्भवति । किं कारणम् । अकथितत्वात् ॥

कारकं चेत्तु नाकथा ।

अथ कारकं नाकथितम् ॥ अथ कारके सति का कर्तव्या ।

25 कारकं चेद्विजानीयायां यां मन्येत सा भवेत् ॥

कारकं चेद्विजानीयायां यां प्राप्नोति सा सा कर्तव्या । दुह्यते गोः पयः । या-
च्यते पौरवात्कम्बल इति ॥

कथिते ऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिगुणकर्मणि लादिविधिसपरे ।

कथिते लादिभिरभिहिते त्वविधिरेव भवति । किमिदं त्वविधिरिति । तव वि-
विस्त्वविधिः । त्वमतिः । किमिदं त्वमतिरिति । तव मतिस्त्वमतिः । नैवम-
न्ये मन्यन्ते ॥ कथं तर्ह्यन्ये मन्यन्ते । गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे । गुणकर्मणि
लादिविधयो भवन्ति सह परेण योगेन । गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणा- ॥
मणिकर्ता स जौ [१.४.५२] इति ॥

ध्रुवचेष्टितपुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत ॥

ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे कर्मणि लादयो भवन्ति । एतदनल्पमतेरा-
चार्यस्य वचनं स्मर्यताम् ॥

अपर आह ।

10

प्रधानकर्मण्यारूपे लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणां धातूनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् ।
अजां नयति ग्रामम् । अजा नीयते ग्रामम् । अजा नीता ग्राममिति ॥

अप्रधाने दुहादीनाम्

अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । दुह्यते गौः पयः ॥ 15

प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । गम्यते देवदत्तो ग्रामं यज्ञदत्तेन ॥

के पुनर्धातूनां द्विकर्मकाः ।

नीरहोर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

20

अजां नयति ग्रामम् । भारं वहति ग्रामम् । भारं हरति ग्रामम् । गत्यर्थो-
नाम् । गमयति देवदत्तं ग्रामम् । यापयति देवदत्तं ग्रामम् ॥

सिद्धं वाप्यन्यकर्मणः ।

सिद्धं वा पुनरेतद्भवति । कुतः । अन्यकर्मणः । अन्यस्याज्ञाता कर्मान्यस्य
ग्रामः । अजामसो गृहीत्या ग्रामं नयति ॥

25

अन्यकर्मेति चेद्गुणालादीनामभिधेयमेवेत् ॥

अन्यकर्मेति चेद्गुणालादीनामभिधेयं भवेत् । अजा नीयते ग्राममिति । परसा-
धन उत्पद्यमानेन तेनाजाया अभिधानं न प्राप्नोति ॥

कालभावाध्यगन्तव्या. कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ।

कालभावाध्यगन्तव्या अकर्मकाणां धातूनां कर्मसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ।
काल । मासमास्ते । मास स्वपिति ॥ भाव । गोदोहमास्ते । गोदोह स्वपिति ॥
अध्यगन्तव्य । क्रोशमास्ते । क्रोश स्वपिति ॥ देशश्चाकर्मगां कर्मसंज्ञो भवतीति
५ वक्तव्यम् । कुरुन्स्वपिति । पञ्चालान्स्वपिति ॥

विपरीतं तु यत्कर्म तत्कल्म कवयो विदुः ॥

किमिदं कल्मेति । अपरिसमाप्तं कर्म कल्म । न वा अस्मिन्सर्वाणि कर्मका-
र्याणि क्रियन्ते । किं तर्हि । द्वितीयैव ॥

यस्मिन्तु कर्मण्युपजायते ज्यद्धात्वर्थयोगापि च यत्र पठ्यते ।

10 तत्कर्म कल्मेति च कल्म नोक्तं धातोर्हि वृत्तिर्न रत्नत्वतो अस्ति ॥

एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन ।

तत्रेप्सितस्य किं स्यात्प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः ॥

यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्धार्थम् ।

ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तस्य भविष्यत्यकथितेन ॥

15 अयेह कथं भविष्यत्यम् । नेताश्वस्य क्षुण्णमिति । आहोस्विन्नेताश्वस्य क्षुण्णस्येति ।
उभयया गोनिकापुत्रः ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्ता

स णौ ॥ १ । ४ । ५२ ॥

शब्दकर्ममिति कथमिदं विज्ञायते । शब्दो येषां क्रियेति । आहोस्विच्छब्दो येषां
20 कर्ममिति । कश्चात्र विशेषः ।

शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद्ध्यत्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद्ध्यत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के
पुनर्ध्यत्यादयः । हयति क्रन्दति शब्दायते ॥ हयति देवदत्तः । हाययति देवद-
त्तेन ॥ क्रन्दति देवदत्तः । क्रन्दयति देवदत्तेन ॥ शब्दायते देवदत्तः । शब्दाययति

25 देवदत्तेनेति ॥

शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानमशब्दक्रियत्वात् ॥ २ ॥

शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनः शृणोत्यादयः । शृणोति विजानाति उपलभते ॥ शृणोति देवदत्तः । आवयति देवदत्तम् ॥ विजानाति देवदत्तः । विज्ञापयति देवदत्तम् ॥ उपलभते देवदत्तः । उपलम्भयति देवदत्तम् ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । अशब्दक्रियत्वात् ॥

5

अस्तु तर्हि शब्दो येषां कर्मेति ।

शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः । जल्पति विलपति आभापते ॥ जल्पति देवदत्तः । जल्पयति देवदत्तम् ॥ विलपति देवदत्तः । विलापयति देवदत्तम् ॥ आभापते देवदत्तः । आभापयति देवदत्तम् ॥ 10

दृशेः सर्वत्र ॥ ४ ॥

दृशेः सर्वत्रोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पश्यति रूपतर्कः कार्षापणम् । दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम् ॥

अदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अक्षि देवदत्तः । आदयते देवदत्तेन ॥ । अपर आह । सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेन भवतीति वक्तव्यं परस्मैपदमपि* । इदमेकमिष्यते क्तो अधिकरणे च प्रौढ्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः [३.४.७६] । इदमेपां जग्धम् ॥ खादि । खादति देवदत्तः । खादयति देवदत्तेन ॥ नी । नयति देवदत्तः । नाययति देवदत्तेन ॥

वहेरनियन्तृकर्तृकस्य ॥ ६ ॥

20

वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । वहति भारं देवदत्तः । वाहयति भारं देवदत्तेन ॥ अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम् । वहन्ति ययान्वलीवर्दाः । वाहयन्ति वलीवर्दान्यवान् ॥

भक्षेरहिसार्थस्य ॥ ७ ॥

भक्षेरहिसार्थस्येति वक्तव्यम् । भक्षयति पिण्डी देवदत्तः । भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेन ॥ अहिसार्थस्येति किमर्थम् । भक्षयन्ति ययान्वलीवर्दाः । भक्षयन्ति वलीवर्दान्यवान् ॥

अकर्मकग्रहणे कालकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ ८ ॥

अकर्मकग्रहणे कालकर्मकाणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ मासमास्ते देवदत्तः । मा-
समासयति देवदत्तम् ॥ मासं शेते देवदत्तः । मासं शाययति देवदत्तम् ॥

सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनात् ॥ ९ ॥

५ सिद्धमेतत् । कथम् । कालकर्मका अकर्मकवद्भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि व-
क्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते न च केचित्कदाचित्कालभाषाध्व-
भिरकर्मकाः । त एव विज्ञास्यामः । क्वचिद्येऽकर्मका इति ॥ अथवा येन कर्मणा
सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणां न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः ॥
अथवा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणां न चैतत्कर्म क्वचिदपि न भवति ॥

१० हक्रोरन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ५३ ॥

हक्रोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

हक्रोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ अभिवादति गुरुं
देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्तम् । अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन ॥ पश्यति
मृत्या राजानम् । दर्शयते मृत्यान् राजा । दर्शयते मृत्यै राजा ॥ कथं चात्रात्मनेप-
१५ दम् । एकस्य णेरणौ [१.३.६७] इति । अपरस्य णिचश्च [१.३.७४] इति ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ १ । ४ । ५४ ॥

किं यस्य स्वं तन्त्र स स्वतन्त्रः । किं चातः । तन्तुवाये प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।
अयं तन्त्रशब्दो ऽस्यैव विताने वर्तते । तद्यथा । आर्स्तीर्णं तन्त्रम् । प्रोतं तन्त्रम् ।
वितान इति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । स्वतन्त्रो ऽसौ ब्राह्मण इ-
२० त्युच्यते स्वप्रधान इति गम्यते । तयाः प्राधान्ये वर्तते तन्त्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात् ॥ १ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । पाचयत्योदनं देवदत्तो
यशदत्तेनेति* । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अस्यतन्त्रत्वात् ॥

न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् ॥ २ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । स्वातन्त्र्यात् । स्वतन्त्रोऽसौ भवति । इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् । यो हि मन्यते नासौ स्वतन्त्रो ऽकुर्वत्यपि तस्य कारयतीत्येतत्स्यात् ॥

न्यकुर्वतीति चेत्स्वतन्त्रः ॥ ३ ॥

5

न चेदकुर्वति तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवति स्वतन्त्रोऽसौ भवति ॥ शक्यं तावदनेनोपसंख्यानं कुर्वता वक्तुं कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । साधीयो ज्ञापकं भवति । प्रेषिते च किलायं क्रियां चाक्रियां च दृष्ट्वाध्यवस्यति कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति यदि च प्रेषितोऽसौ न करोति स्वतन्त्रोऽसौ भवतीति ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ १ । ४ । ५५ ॥

10

प्रेषे स्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्हेतुसंज्ञाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

प्रेषे स्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्हेतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिः । स्वतन्त्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासौ स्वतन्त्र प्रयोजयति ॥ स्वतन्त्रत्वात्सिद्धम् । सिद्धमेतत् । कथम् । स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रमसौ प्रयोजयति ।

स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वं विप्रतिषिद्धम् ॥ २ ॥

15

यदि स्वतन्त्रो न प्रयोज्योऽयं प्रयोज्यो न स्वतन्त्र प्रयोज्यः स्वतन्त्रश्चेति विप्रतिषिद्धम् ॥

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । एकं तावदुक्तं न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यादिति । अपरमुक्तं न वा सामान्यकृतत्वाद्हेतुतो ह्यविशिष्ट स्वतन्त्रप्रयोजक- 20 स्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यमिति ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिधिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

प्राग्नीश्वरान्निपाताः ॥ १ । ४ । ५६ ॥

किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो गृह्यते ।

रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत्

रीश्वरादिस्थुच्यते वीश्वरान्मा भूत् । शकि णमुल्कमुलावीश्वरे तोसुन्कसुनौ
५ [३.४.१२; १३] इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यनन्तरो य
ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति* यदयं कृन्मेजन्तः [१.१.३९] इति कृतो मान्तस्ये-
जन्तस्य चाव्ययसंज्ञां ज्ञास्ति ॥

कृन्मेजन्तः परो ऽपि स ।

परो ऽप्येतस्मात्कृन्मान्त एजन्तश्चास्ति† तदर्थमेतत्स्यात् ॥ यत्तर्ह्यव्ययीभावस्या-
१० व्ययसंज्ञां ज्ञास्ति‡ तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति ॥

समासेष्वव्ययीभावः

समासस्यैतज्ज्ञापकं स्यात् । अव्ययीभाव एव समासो ऽव्ययसंज्ञो भवति
नान्य इति ॥ एवं तर्हि लोकेत एतस्तिङ्गम् । तथा । लोक

आ वनान्तादौदकान्तात्प्रियं पान्थमनुव्रजौ॥ इति

१५ य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तश्चा ततोऽनुव्रजति ॥

लौकिकं चातिवर्तते ॥

द्वितीयं च तृतीयं च वनान्तमुदकान्तं वानुव्रजति ॥ तस्माद्रेफाधिक ईश्वर-
शब्दो ग्रहीतव्यः ॥

अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ।

२० प्राग्वचनं संज्ञानिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

प्राग्वचनं क्रियते निपातसंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्व-
चने ऽनवकाशा गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञा निपातसंज्ञां बांधेरन् । ता मा याधि-
पतेति प्राग्वचनं क्रियते ॥ अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावतानवकाशा एताः संज्ञाः
कस्मादेव न याधन्ते । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपातसंज्ञायामेता अवयवसंज्ञा
२५ आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भवति ॥

चादयो ऽसत्त्वे ॥ १ । ४ । ५७ ॥

अयं सत्त्वशब्दो ऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा । सत्त्वमय ब्राह्मणः । सत्त्व-
मियं ब्राह्मणीति । अस्ति क्रियापदार्थकः । सद्भावः सत्त्वमिति । कस्येदं ग्रहणम् ।
द्रव्यपदार्थकस्य । कुत एतत् । एव हि कृत्वा विधिवं सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च ॥
किं पुनरयं पर्युदासः । यदन्यत्सत्त्ववचनादिति । आहोस्त्रिष्यसञ्ज्ञायं प्रतिषेधः । ५
सत्त्ववचने नेति । किं चातः । यदि पर्युदासो विप्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । क्रिया-
द्रव्यवचनो ऽयं संघातो द्रव्यादन्यश्च विधिनाश्रीयते । अस्ति च प्रादिभिः सामा-
न्यमिति कृत्वा तदन्तविधिना* निपातसंज्ञा प्राप्नोति ॥ अथ प्रसज्यप्रतिषेधो न
दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तथास्तु ॥

प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ १ । ४ । ५८-५९ ॥ 10

प्रादय इति योगविभागः ॥ १ ॥

प्रादय इति योगविभागः कर्तव्यः । प्रादयो ऽसत्त्ववचना निपातसंज्ञा भवन्ति ।
तत उपसर्गाः क्रियायोग इति ॥ किमर्थो योगविभागः ।

निपातसंज्ञार्थः ॥ २ ॥

निपातसंज्ञा यथा स्यात् ॥

15

एकयोगे हि निपातसंज्ञाभावः ॥ ३ ॥

एकयोगे हि सति निपातसंज्ञाया अभावः स्यात् । अस्मिन्नेव विशेषे गत्युपस-
र्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसंज्ञा स्यात् ॥

मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

मरुच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मरुत्तो मरुत्तः । अच उपसर्गार्त् 20
[७ ४.४७] इति तत्त्वं यथा स्यात् ॥

अच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

अच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । अद्दा† ॥

गतिश्च ॥ १ । ४ । ६० ॥

कारिकाशब्दस्य ॥ १ ॥

कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारिकाकृत्य* ॥

पुनश्चनसौ छन्दसि ॥ २ ॥

- ४ पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । पुनरुत्स्यूतां वासो देयम् । पुनर्निष्कृतो† रथः । उशिग्दूतधनोहितः § ॥

गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम् ॥ ३ ॥

गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

- 10 प्रयोजनं घञ्पत्वणत्वे ॥ ४ ॥

घञ् । प्रवृद्धो भावः प्रभावः । अनुपसर्ग इति प्रतिषेधो मा भूत्† ॥ पत्वम् । विगताः सेचका अस्माद्गामादिसेचको मामः । उपसर्गादिति पत्वं मा भूत्** ॥ गत्वम् । प्रगता नायका अस्माद्गामात्प्रनायको मामः । उपसर्गादिति णत्वं मा भूत्†† ॥

वृद्धिविधौ च धातुग्रहणानर्थक्यम् ॥ ५ ॥

- 15 वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकम् । उपसर्गादृति धातौ [६.१.९१] इति । तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् पर्वभं घनमिति । क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे प्रच्छेद इत्यत्र प्राप्नोति । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनाच्च भवति ॥

वृद्धिनिन्स्थावाबीत्त्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु दोषो भवति ॥ वृद्धिभिः‡‡ । यदुद्गतो निवृतो यासि वप्सत् । वृद्धिभिः ॥ नस्माव§§ । प्रणसं मुखम् । उन्नसं मुखम् । 20 नस्माव ॥ अवीत्त्व¶¶ । प्रेषम् परेषम् । अवीत्त्व ॥ स्वाङ्गादिस्वर*** । प्रस्फिक् प्रोदरः । स्वाङ्गादिस्वर ॥ णत्वा††† । प्र णः शूद्रः प्र ण आचार्यः प्र णो राजा प्र णो वृत्रहा ॥ उपसर्गादित्येते विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥

वृद्धिनिन्स्थावाबीत्त्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु वचनप्रामाण्यात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

अनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रामाण्याद्गविष्यन्ति ॥

* ११. १८. ११. १० † ११. १८. ‡ ८१. ०२. § २१. २८. ¶ ११. २४.
** ८१. ११ †† ८१. १४ ‡‡ ११. ११८. §§ २१. ११९. ¶¶ ८१. १९.
*** ११. १००. ††† ८१. २८

सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्बधितत्वपत्वणत्वेषु ॥ ७ ॥

सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्बधितत्वपत्वणत्वेषु वक्तव्यः ॥ नुम्बधि । सुलभम् दुर्लभम् । उपसर्गादिति नुम्मा भूदिति* । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् [७.१.६८] इत्येतच्च वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतद्व्यास एव ॥ तत्वम् । सुदत्तम् । अच उपसर्गात्तः [७.४.४७] इति तत्त्वं मा भूदिति ॥ पत्वम् । सुसिक्तं 5 षट्शतेन । सुस्तुतं श्लोकशतेन । उपसर्गादिति पत्वं मा भूदिति† । सुः पूजायाम् [१.४.९४] इत्येतच्च वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतद्व्यास एव ॥ णत्वम् । दुर्नयम् दुर्नीतमिति । उपसर्गादिति णत्वं मा भूदिति‡ ॥

ऊर्यादिच्चिडाचश्च ॥ २ । ४ । ६१ ॥

कृभ्यस्तियोग इति वक्तव्यम् । इहैय यया स्यात् । ऊरीकृत्य ऊरीभूय । इह 10 मा भूत् । ऊरी पक्का ॥ तच्चाहं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियायोग इत्यनुवर्तते§ न चान्यथा क्रिययोर्वादिच्चिडाचां योगो ऽस्ति ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ २ । ४ । ६२ ॥

कथमिदं विशायते । इतेः परमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति । आहोऽस्विदितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति ॥ किं चातः । यदि विज्ञायतं 15 इतेः परमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति खादिति कृत्वा निरष्टीवदित्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायत इतिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति श्रौपङ्क्षौषडिति कृत्वा निरष्टीवदित्यत्र प्राप्नोति ॥ अस्तु तावदितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति । ननु चोक्तं श्रौपङ्क्षौषडिति कृत्वा निरष्टीवदित्यत्र प्राप्नोतीति । नैव दोषः । इदं तावदर्थं प्रष्टव्यः । अथेह ते प्राग्धातोः [१.४.८०] 20 इति कथं गतिमात्रस्य पूर्वप्रयोगो भवति । उपोद्धरतीति । गत्याकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते । इहापि तर्ह्यनुकरणाकृतिर्निर्दिश्यते ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेधो अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ॥ १ ॥

अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेध उच्यते । किं प्रयोजनम् । अनिष्टशब्दनिवृ- 25

त्यर्थः । अनिटशब्दता मा भूदिति । इदं विचारयिष्यति तेषाम्धातुवचनं प्रयोग-
नियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वेति* । तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदानिटशब्दनि-
वृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो भवति ॥

‘आदरानादरयोः सदसती ॥ १ । ४ । ६३ ॥

5 इदमतिबहु क्रियते आदरे अनादरे सत् असदिति । आदरे सदित्येव सिद्धम् ।
कथमसत्कृत्येति । तदन्तविधिना भविष्यति† । केनेदानीमनादरे भविष्यति । नञ्-
दरप्रतिषेधं विज्ञास्यामः । नादरे अनादर इति ॥ नैवं शक्यम् । आदरप्रसङ्ग-
एव हि स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात् । अनादरग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञा-
यते । अविद्यमानादरे अनादर इति । तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यमसतस्तु तदन्त-
10 विधिना सिद्धम् ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ १ । ४ । ६५ ॥

अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिसमासणत्वेपूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिसमासणत्वेपूपसंख्यानं कर्तव्यम्† । अङ् । अन्तर्धा ॥
किविधिः । अन्तर्धिः ॥ समासः । अन्तर्हस्य ॥ णत्वम् । अन्तर्हण्याद्गोभ्यो गाः ॥

15 साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ १ । ४ । ७४ ॥

साक्षात्प्रभृतिषु व्यर्थवचनम् ॥ १ ॥

साक्षात्प्रभृतिषु व्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य ।
यदा हि साक्षादेव किंनिक्रियते तदा मा भूदिति ॥

मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियुक्तम् ॥ २ ॥

20 मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियोगेन वक्तव्यम् । लयणकृत्य ॥

नत्र च्विप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्र व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लयणीकृत्य ॥

न वा पूर्वेण कृतत्वात् ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । पूर्वेण कृतत्वात् । अस्त्यनेन विभाषा पूर्वे-
ण^१ नित्यो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियुक्त-
मित्युक्तं तद्व्यन्तस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लघणशब्दस्यायं
विभाषा लघणशब्द आदेशः क्रियते । यदि च लघणीशब्दस्यापि विभाषा लघण-
शब्द आदेशो भवति न किञ्चिद्व्यति । त्रैशब्धं चेह साध्यम् । तद्यैव सति सिद्धं
भवतीति ॥

ते प्राग्धातोः ॥ १ । ४ । ८० ॥

किमिदं प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थम् । एते प्रागेव धातोः प्रयोक्तव्याः ।
आहोस्वित्संज्ञानियमार्थम् । एते प्राक्प्राक् प्रयोक्तव्याः प्राक्प्रयुज्यमानानां गति-
संज्ञा भवतीति । कश्चान विशेषः ।

प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्यैतिकरणपरप्रतिषेधो
अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ॥ १ ॥

प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्यैतिकरणपरप्रतिषेधो वक्तव्यः^१ ।
किं प्रयोजनम् । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः । अनिष्टशब्दता मा भूदिति ॥

छन्दसि परव्यवहितवचनं च ॥ २ ॥

छन्दसि परेऽपि व्यवहिताथ [१.४.८१; ८२] इति वक्तव्यम् ॥

संज्ञानियमे सिद्धम् ॥ ३ ॥

संज्ञानियमे सिद्धमेतद्व्यति- अस्तु तर्हि संज्ञानियमः ॥

उभयोरनर्थकं वचनमनिष्टादर्शनात् ॥ ४ ॥

उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अनिष्टादर्शनात् । न हि कश्चि-
त्पच्यतीति प्रयोक्तव्ये पचतित्रेति प्रयुक्ते । यदि चानिष्टं दृश्येत ततो यत्तर्हि स्यात् ॥

उपसर्जनसंनिपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थम् ॥ ५ ॥

उपसर्जनसंनिपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यम् । ऋपमं कूलमुद्गुजम् । ऋपमं कूलमुद्गुहम्* । अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो यथा स्यात् ॥ यद्युपसर्जनसंनिपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमुच्यते सुकटंकराणि† वीरणानीत्यत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः ५ प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र गतेः प्राक्प्रयोगो भवतीति यदयमीपहुःसुपु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् [३. ३. १२६] इति खकारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । खिस्करण एतत्प्रयोजनं खितीति मुम्यथा स्यादिति‡ । यदि चात्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्खिस्करणमनर्थकं स्यात् । अस्त्यत्र मुम् । अनव्ययस्येति प्रतिषेधो भविष्यति‡ । पश्यति स्वाचार्यो नात्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो भवतीति ततः खका- 10 रमनुबन्धं करोति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । यद्यप्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्स्यादेवात्र मुमागमः । कथम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति । तस्माच्चार्य एवमर्थेन प्राग्धातुवचनेन ॥ कथम् ऋपमं कूलमुद्गुजम् ऋपमं कूलमुद्गुहम् । नैप दोषः । नैप उदिरूपपदम् । किं तर्हि । विशेषणम् । उदि कूले रुजिवहोः [३. २. ३१] उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूल उपपद इति ॥

15

कर्मप्रवचनीयाः ॥ १ । ४ । ८३ ॥

किमर्थं महती संज्ञा क्रियते । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । कर्म प्राक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति ॥ के पुनः कर्म प्रोक्तवन्तः । ये संप्रति क्रियां नाहुः । के च संप्रति क्रियां नाहुः । ये अत्युज्यमानस्य क्रियामाहुस्ते कर्मप्रवचनीयाः ॥

अनुर्लक्षणे ॥ १ । ४ । ८४ ॥

20 किमर्थमिदमुच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा भ्यादित्युपसर्गसंज्ञे सा भूतामिति । किं न स्यात् । द्राक्कल्पस्य सङ्गितामनु प्राप्स्यन् । गतिर्गती [८. १. ७०] इति निधा-
तः प्रसज्येत ॥ यद्येवं नेरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यत्कल्प्या । येरपि निधातो नेत्य-
ने । प्रावेष्टं प्रादेष्टं विपगिन्निवति । अस्त्यत्र विदोषः । नात्र येल्लिप्तिं प्रति क्रिया-

योगः । किं तर्हि । अप्रयुज्यमानम् । प्रादेशं प्रादेशं त्रिमास्य परिलिखतीति ॥ यथे-
वमनोरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः । अनोरपि हि न वृषि प्रति क्रियायोगः । किं
तर्हि । अप्रयुज्यमानम् । शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत् ॥ इदं
तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात्कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [१.३.८] इति ॥ अत
उत्तर पठति ।

5

अनुर्लक्षणेवचनानर्थक्य सामान्यकृतत्वात् ॥ १ ॥

अनुर्लक्षणेवचनानर्थक्यम् । किं कारणम् । सामान्यकृतत्वात् । सामान्ये-
नैवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति लक्षणेऽप्यभुताख्यानभागीप्तास्तु प्रतिपर्यय-
[१.४.९०] इति ॥

हेत्वर्थे तु वचनम् ॥ २ ॥

10

हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम् । हेतुः शाकल्यस्य संहिता वर्षस्य न लक्षणम् । किं
वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमान गत्यते । लक्षणं हि नाम स भवति येन
पुनः पुनर्लक्ष्यते न यः सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते । सकृद्यासौ शाकल्येन
सुकृता संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत् ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्योऽनुर्हेता-
विति ॥ अयेदानीं लक्षणेन हेतुरपि व्याप्नो नार्थोऽनेन । लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तः । 15
न ह्यत्र तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । किं तर्हि । यत्सकृदपि निमि-
त्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा । अपि भवान्कमण्डलुपाणि छात्र-
मद्राक्षीदिति । सकृदसौ कमण्डलुपाणिऽञ्जो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति ॥ तदेव
तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात्कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । एतदपि नास्ति प्रयो-
जनम् । सिद्धात्र द्वितीया कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्येव । न सिध्यति । परत्वाद्धेत्या- 20
अथा तृतीया प्राप्नोति* ॥

आङ्गूर्यादावचने ॥ १ । ४ । ८९ ॥

आङ्गूर्यादामिन्द्रिथोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आकुमार† यदा
पाणिनेरिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । मर्यादावचन इत्येव सिद्धम् ।
एषास्य यशसो मर्यादा ॥

25

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ १ । ४ । ९० ॥

कस्य लक्षणादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते । वृक्षादीनाम् ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्याद्वत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न च वृक्षादीन्प्रति क्रियायोगः ॥ इदं
5 तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात्कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [२.३.८] इति ।
वृक्षं प्रति विद्योतते । वृक्षमनु विद्योतत इति ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ १ । ४ । ९३ ॥

किमर्थमधिपर्योनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा
स्याद्वत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तो तं प्रति
10 गत्युपसर्गसंज्ञौ भवतो अनर्थकौ चेमी ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं पञ्चमी यथा स्यात् ।
पञ्चम्यपाङ्गुरिभिः [२.३.१०] इति । कुतः पर्यागम्यत इति ॥ सिद्धात्र पञ्च-
म्यपादान इत्येव । आतश्चापादानपञ्चम्येषा यत्राप्यधिशब्देन योगे पञ्चमी न
विधीयते तत्रापि भूयते । कुतो ज्यागम्यत इति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदन-
र्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञायाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां ज्ञास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो अनर्थ-
15 कानामप्येषां भवत्यर्थवत्कृतमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । निपातस्यानर्थ-
कस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तच्च यत्कथं भवति ॥ अथवा नैवेमायनर्थकौ । किं
तर्ह्यनर्थकावित्युच्यते । अनर्थान्तरयाचिनावनर्थकौ । धातुनोक्तां क्रियामाप्तुः । तद-
विशिष्टं भवति यथा शब्दे पयः ॥ यदेवं धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न
प्राप्नोत्युक्तार्यानामप्रयोग इति । उक्तार्यानामपि प्रयोगो वृद्ध्यते । तद्यथा । अपूपौ
20 द्वाद्यानय । त्राद्वग्नौ द्वाद्यानयेति ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ १ । ४ । ९६ ॥

इह कस्माच्च भवति । तर्पिषोऽपि स्यात् । गोमृत्रस्यापि स्यात् । किं च स्यात् ।
द्वितीयापि तावदेव कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [२.३.८] इति । भव दोषः ।

नेमेऽप्यर्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि । परपदार्था इमे निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यत्पद-
वर्तते तत्प्रत्यपि कर्मप्रवचनीयसङ्गो भवतीति ॥ अथवा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्ता-
नाद प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् । विन्दुः । विन्दोस्तर्हि कस्मान्न भवति । उपपद-
विभक्तौ कारकविभक्तिर्वलीयसीति प्रथमा भविष्यतीति ॥

अधिरीश्वरे ॥ १ । ४ । ९७ ॥

अधिरीश्वरवचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवनात्तिद्धम् । प्रथमा
उपपत्तिस्तु । स्ववचनात्तिद्धमिति । अधि इव भति कर्मप्रवचनीयसङ्गो भव-
तीति यत्तद्व्यम् ॥

लः परस्मैपदम् ॥ १ । ४ । ९९ ॥

10

लादेशे परस्मैपदग्रहण पुरुषावाधितत्वात् ॥ १ ॥

लादेशो परस्मैपदग्रहण कर्तव्यम् । किं कारणम् । पुरुषावाधितत्वात् ॥

इह वचने हि सज्ञावाधनम् ॥ २ ॥

इह हि क्रियमाणे जनकाद्या पुरुषसङ्गा परस्मैपदसङ्गा बाधेत ॥ परस्मैपद-
सनाप्यायकाद्या सा वानाद्गन्विष्यति । सावकाद्या परस्मैपदसङ्गा । कोऽयकाद्य । १ ।
शतृयसूऽ अवकाद्य ॥

निति वृद्धौ नु परस्मैपदग्रन्थ ज्ञापक पुरुषावाधकत्वस्य ॥ ३ ॥

यस्य सिति वृद्धि परस्मैपदेषु [७२१] इति परस्मैपदग्रहण करोति तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यो न पुरुषसङ्गा परस्मैपदसङ्गा बाधत इति ॥

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १ । ४ । २०१ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम् ॥ १ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथम-
मध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समसंख्यार्थम् । संख्यातानु-
५ देशो* यथा स्यात् । अक्रियमाणे आत्मनेपदग्रहणे तिस्रः संज्ञाः षट् संज्ञिनः ।
वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ क्रियमाणेऽपि चात्मनेपदग्रहणं

आनुपूर्व्यवचनं च ॥ २ ॥

आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कस्यचिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा
स्यात्कस्यचिदेव मध्यमसंज्ञा कस्यचिदेवोत्तमसंज्ञा ॥

10

न वैकशेषनिर्देशात् ॥ ३ ॥

यत्तावदुच्यत आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति तत्र कर्तव्यम् । संज्ञा
अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽयम् ॥
अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः । प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ ।
मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ । उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ । प्रथमौ च मध्यमौ चोत्तमौ च
१५ प्रथममध्यमोत्तमा इति । आहोस्त्रिङ्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च
प्रथममध्यमोत्तमाः । प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा
इति । किं चातः । यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोत्युत्तम-
प्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति मध्यमोत्तमयोर्द्वन्द्वमसंज्ञा प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामे-
कशेषो न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥ किं पुनरत्र न्याय्यम् । उभयमि-
२० त्याह । उभयं हि वृश्यते । तद्यथा । बहुशक्तिक्रिटकम् । वहनि शक्तिक्रिटकानि ।
यदु स्यालीपिठरम् । वहनि स्यालीपिठराणि ॥ यदप्युच्यते क्रियमाणे ऽप्यात्मनेपद-
ग्रहणं आनुपूर्व्यवचनं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । लोकेत एतस्मिन् । तद्यथा ।
लोके विद्वदस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामभिरुपस्थेय इति न पोच्यत आनुपूर्व्येणेत्यानुपूर्व्येण
पोषन्धीयत इति ॥

विभक्तिश्च ॥ १ । ४ । १०४ ॥

त्रीणि त्रीणीत्यनुवर्तत* उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते ऽटन आ विभक्तौ
 [७.२.८४] इत्यात्वं न प्राप्नोति । अथ निवृत्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्णः [६.१.१०२]
 इत्यत्र प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावदनुवर्तत इति ।
 ननु चोक्तमटन आ विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोतीति । वचनाद्भवित्येति ॥ अथवा ५
 पुनरस्तु निवृत्तम् । ननु चोक्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नो-
 तीति । नैष दोषः । अत्रीत्यनुवर्तते* न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः । ननु चैवं
 विज्ञायते ऽजादी यौ प्रथमावजादीनां वा यौ प्रथमाधिति । यत्तर्हि तस्माच्छसौ न
 पुंसि [६.१.१०३] इत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णदीर्घे प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यो
 विभक्तयोर्ग्रहणमिति ॥ अथवा वचनमग्रहणमेव कुर्यात् । औजसोः पूर्वसवर्ण इति ॥ 10

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १ । ४ । १०५ ।

अस्मद्युत्तमः ॥ १ । ४ । १०७ ॥ शेषे प्रथमः ॥ १ । ४ । १०८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

युष्मदस्मन्द्वेषवचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थो ऽयमारम्भः ॥ अथैतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने किमयमुपपदनियमः । 15
 युष्मदि मध्यम एव । अस्मद्युत्तम एव । आहोस्विदपुरुषनियमः । युष्मद्येव मध्यमः ।
 अस्मद्येवोत्तम इति । किं चातः । यदि पुरुषनियमः शेषमहर्णं कर्तव्यं शेषे प्रथम
 इति । किं कारणम् । मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी अनियते तत्र प्रथमो ऽपि
 प्राप्नोति । तत्र शेषमग्रहणं कर्तव्यं प्रथमनियमार्थम् । शेष एव प्रथमो भवति नान्य-
 त्वेति । अथाप्युपपदनियम एवमपि शेषमग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । युष्मद- 20
 स्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्नुतः । तत्र शेषमग्रहणं कर्तव्यं
 शेषनियमार्थम् । शेषे प्रथम एव भवति नान्य इति ॥ उपपदनियमे शेषमग्रहणं
 शस्यमकर्तुम् । कथम् । युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेऽपि प्रा-

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १ । ४ । २०१ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम् ॥ १ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथम-
मध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समसंख्यार्थम् । संख्यातानु-
देशो* यथा स्यात् । अक्रियमाणे आत्मनेपदग्रहणे तिस्रः संज्ञाः पट् संज्ञिनः ।
वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ क्रियमाणेऽपि चात्मनेपदग्रहणं

आनुपूर्व्यवचनं च ॥ २ ॥

आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कस्यचिदेव विकस्य प्रथमसंज्ञा
स्यात्कस्यचिदेव मध्यमसंज्ञा कस्यचिदेवोत्तमसंज्ञा ॥

10

न वैकशेषनिर्देशात् ॥ ३ ॥

यत्तावदुच्यते आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति तत्र कर्तव्यम् । संज्ञा
अपि पठेय निर्दिश्यन्ते । कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽयम् ॥
अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां ब्रह्मः । प्रथमथ प्रथमथ प्रथमौ ।
मध्यमथ मध्यमथ मध्यमौ । उत्तमथोत्तमथोत्तमौ । प्रथमौ न मध्यमौ चोत्तमौ च
15 प्रथममध्यमोत्तमा इति । आहोस्विस्कृतब्रह्मज्ञानमेकशेषः । प्रथमथ मध्यमथोत्तमथ
प्रथममध्यमोत्तमाः । प्रथममध्यमोत्तमाथ प्रथममध्यमोत्तमाथ प्रथममध्यमोत्तमा
इति । किं चातः । यदि कृतैकशेषाणां ब्रह्मः प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोत्युत्तम-
प्रथमयोर्गम्यमसंज्ञा प्राप्नोति मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति । अथ कृतब्रह्मज्ञानमे-
कशेषो न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥ किं पुनरत्र न्याप्यम् । उभयमि-
20 त्याह । उभयं हि वृद्धयते । तद्यथा । बहु शक्तिकिटकम् । बहूनि शक्तिकिटकानि ।
बहु स्यात्पीठरम् । बहूनि स्यात्पीठराणि ॥ यदप्युच्यते क्रियमाणे ज्यात्मनेपद-
ग्रहण आनुपूर्व्यवचनं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । लोके एतत्सिद्धम् । तद्यथा ।
लोके विद्वदस्य हाभ्यां हाभ्यामभिरुपस्येय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येनेत्यानुपूर्व्येण
गोपस्मीयते इति ॥

चेति । तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति । तत्रापि शेषं भवितव्यम् । त्वं च देवदत्तश्च पचसि पचति च । अहं च देवदत्तश्च पचामि पचति चेति ॥

यत्तावदुच्यते न या युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावा- 5
द्विप्रतिषेध इति दृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चानेकशेषस्तदधिकरणानां चैकशेषः । त-
द्यथा । त्वं चाहं च वृत्रहन्नुभौ संप्रयुज्यावहा इति ॥

यदप्युच्यते क्रियापृथक्ते च द्रव्यपृथक्कदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्येति
क्रियापृथक्ते खल्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते । तद्यथा । अक्षा भज्यन्तां
भक्ष्यन्तां दीव्यन्तामिति । एवं च कृत्वा सोऽपि दोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मद- 10
स्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति ॥ नैव दोषः । परिदत्तमेतत्सिद्धं तु युष्मद-
स्मदोः प्रतिषेधादिति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । शेषे प्रथमो
विधीयते न हि शेषश्चान्यश्च शेषग्रहणेन गृह्यते । भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमा-
वपि न प्राप्तः । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते न च युष्म-
दस्मदी अन्यश्च युष्मदस्मद्ग्रहणेन गृह्यते । यदत्र युष्मदस्मत्तदाभयो मध्यमोत्तमौ 15
भविष्यतः । यथैव तर्हि यदत्र युष्मदस्मत्तदाभयो मध्यमोत्तमौ भवत एव योऽत्र
शेषस्तदाभयः प्रथमः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते । उपोच्चारि
पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोच्चारि न स शेषो यश्च शेषो न तदुपोच्चारि । भवेत्प्रथमो
न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्तः । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमो-
त्तमावुच्येते । उपोच्चारि पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोच्चारि न ते युष्मदस्मदी ये न यु- 20
ष्मदस्मदी न तदुपोच्चारि ॥ एवं तर्हि शेषेण सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते
न चात्र शेषेण सामानाधिकरण्यम् । भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नु-
तः । किं कारणम् । युष्मदस्मद्ग्रां सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावुच्येते न चात्र
युष्मदस्मद्गामेव सामानाधिकरण्यम् ॥ एव तर्हि त्यदादीनि सर्वान्वित्यम् [१.२.
७२] इत्येवमत्र युष्मदस्मदोः शेषो भविष्यति । तत्र युष्मदि मध्यमोऽस्मदुत्तम 25
इत्येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति । स्यान्नित्यपीति प्रथमः प्राप्नोति ॥ त्यदादीनां
एवमपि यद्यत्पर तत्तद्विध्यते इति यदा भवतः शेषस्तदा प्रथमः प्राप्नोति ॥

युष्मदि मध्यमोऽस्मदुत्तम इत्येवोच्यते । तानि न कान । परमन्त्रं पचति ।

मुतः । ततो वक्ष्यामि प्रथमो भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र प्रथमशान्यश्च प्राप्नोति तत्र प्रथम एव भवतीति ॥

तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वात् ॥ २ ॥

तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वं च देवदत्तश्च पचाय । अहं च देवदत्तश्च पचायः । किं कारणम् । शेषत्वात् । शेषे प्रथम इति प्रथमः प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् । शेषे प्रथमो युष्मदस्मदोर्नेति वक्तव्यम् ॥

10 युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । युष्मदि मध्यम इत्यस्याप्रकाशः । त्वं पचसि । अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाशः । अहं पचामि । इतोभयं प्राप्नोति । त्वं चाहं च पचायः । अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । त्वदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिज्यत इत्येयमस्मदः 15 शेषो भविष्यति । तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् ॥

अनेकशेषभावार्थं तु ॥ ५ ॥

अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यो यदा ऐकशेषो न । कदा ऐकशेषो न । सहविवक्षापामेकशेषः । यदा न सहविवक्षा तदैकशेषो नास्ति ॥

न वा युष्मदस्मदोर्नेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यने-

2) कशेषभावादविप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

न वार्यो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । युष्मदस्मदोर्नेकशेषभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदस्मदधिकरणानामप्येकशेषेण न भवितव्यम् । त्वं चाहं च पचामि चेति ॥

क्रियापृथगे च वृथपृथक्तदर्शनमनुमानमुत्तरवानेकशेषभावात् ॥ ७ ॥

23 क्रियापृथगे च वृथपृथक्तं वक्ष्यते । नचया । पचति पचामि न त्वं चाहं

चेति । तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति । तत्रापि ऐवं भवितव्यम् । एवं च देवदत्तश्च पचसि पचति च । अहं च देवदत्तश्च पचामि पचति चेति ॥

यत्तावदुच्यते न या युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावा- 5
द्विप्रतिषेध इति दृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चानेकशेषस्तदधिकरणानां चैकशेषः । त-
द्यथा । एवं चाहं च वृत्रहन्तुभौ संप्रयुज्यावहा इति ॥

यदप्युच्यते क्रियापृथक्ते च द्रव्यपृथक्कदर्शनमनुमानमुत्तरानेकशेषभावस्येति
क्रियापृथक्ते खल्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते । तद्यथा । अक्षा भज्यन्तां
भक्ष्यन्तां दीव्यन्तामिति । एवं च कृत्वा सोऽपि दोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मद- 10
स्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति ॥ नैष दोषः । परिहृतमेतत्सिद्धं तु युष्मद-
स्मदोः प्रतिषेधादिति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो यत्तद्व्ययः । न यत्तद्व्ययः । शेषे प्रथमो
विधीयते न हि शेषधान्यश्च शेषग्रहणेन गृह्यते । भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमा-
द्यपि न प्राप्नुतः । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते न च युष्म-
दस्मदी अन्यश्च युष्मदस्मद्ग्रहणेन गृह्यते । यदत्र युष्मद्यच्चास्मत्तदाभयौ मध्यमोत्तमौ 15
भविष्यतः । यथैव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चास्मत्तदाभयौ मध्यमोत्तमौ भवत एव योऽत्र
शेषस्तदाभयः प्रथमः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते । उपोच्चारि
पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोच्चारि न स शेषो यश्च शेषो न तदुपोच्चारि । भवेत्प्रथमो
न स्यान्मध्यमोत्तमाद्यपि न प्राप्नुतः । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमो-
त्तमावुच्येते । उपोच्चारि पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोच्चारि न ते युष्मदस्मदी ये च यु- 20
ष्मदस्मदी न तदुपोच्चारि ॥ एवं तर्हि शेषेण सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते
न चात्र शेषेणैव सामानाधिकरण्यम् । भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमाद्यपि न प्राप्नु-
तः । किं कारणम् । युष्मदस्मदां सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावुच्येते न चात्र
युष्मदस्मदाभेन सामानाधिकरण्यम् ॥ एवं तर्हि त्यदादीनि सर्वोर्नित्यम् [१. २.
७२] इत्येवमत्र युष्मदस्मदोः शेषो भविष्यति । तत्र युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम 25
इत्येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति । स्यान्नित्यपीति प्रथमः प्राप्नोति ॥ त्यदादीनां
खल्वपि यद्यत्परं तत्तच्छिष्यत इति यदा भवतः शेषस्तदा प्रथमः प्राप्नोति ॥

युष्मदि मायमोऽस्मद्युत्तम इत्येवोच्यते । तानिदं न नानुन । परमन्तं १०८ ।

परमाहं पचामीति । तदन्तविधिना* भविष्यति । इहापि तर्हि तदन्तविधिना प्राप्नुतः ।
 अतित्वं पचति । अत्यहं पचतीति । ये चाप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तत्र
 च मध्यमोत्तमौ न प्राप्नुतः । त्वत्तरः पचसि मत्तरः पचामीति । त्वद्रूपः पचसि
 मद्रूपः पचामीति । त्वत्कल्पः पचसि मत्कल्पः पचामीति ॥ एवं तर्हि युष्मद्व्यत्य-
 5 स्मद्वतीत्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नुतः । अतित्वं पचति । अत्यहं पचतीति ॥

एवं तर्हि युष्मदि साधने ऽस्मादि साधन इत्येवं भविष्यति । एवं च कृत्वा
 सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति ॥
 अथवा प्रथम उत्सर्गः करिष्यते तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावपवादौ
 भविष्यतः । तत्र युष्मद्वन्धश्चास्मद्वन्धश्चास्तीति कृत्वा मध्यमोत्तमौ भविष्यतः ॥

10 अथेह कथं भवितव्यम् । अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवति मद्भवतीति । आहोस्वि-
 च्चद्भवति मद्भवामीति । त्वद्भवति मद्भवतीत्येवं भवितव्यम् । मध्यमोत्तमौ कस्मान्न
 भवतः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो भवति । तद्यथा । गौरनुबन्धो ऽजो ऽग्नी-
 पोमीय इति न बाहीको ऽनुबध्यते । कथं तर्हि बाहीके वृद्धाच्चे भवतः† । गौ-
 स्तिष्ठति । गामानयेति । अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे
 15 तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्धाच्चे ॥

परः संनिकर्षः संहिता ॥ १ । ४ । १०९ ॥

परः संनिकर्षः संहिता चेदद्भुतायामसंहितम् ॥ १ ॥

परः संनिकर्षः संहिता चेदद्भुतायां वृत्तो संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । नुतायामेव
 हि परः संनिकर्षो वर्णानां नाद्भुतायाम् ॥

20

तुल्यः संनिकर्षः ॥ २ ॥

तुल्यः संनिकर्षो वर्णानां द्रुतमध्यमयिलम्बिताद्य वृत्तिषु ॥ किंकृतस्तर्हि विशेषः ।

वर्णकालभूयस्त्वं तु ॥ ३ ॥

वर्णानां तु कालभूयस्त्वम् । तद्यथा । अस्तिमशकयोस्तुल्यः संनिकर्षः प्राणि-
 भूयस्त्वं तु ॥ यथेयं

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ॥ ४ ॥

‘द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं कारणम् ।
कालभेदात् । ये द्रुतायां वृत्तो वर्णांस्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायां ये मध्यमायां वृत्तौ
वर्णांस्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ॥

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । सिद्धं न्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराच्चिरवचनावृत्तयो विशिष्यन्त
इति ॥

अथवा शब्दाविरामः संहितेत्येतदक्षगं करिष्यते ।

शब्दाविरामे प्रतिवर्णमयसानम् ॥ ६ ॥

शब्दाविरामे प्रतिवर्णमयसानसंज्ञा प्राप्नोति । किमिदं प्रतिवर्गमिति । वर्णं वर्णं 10
प्रति प्रतिवर्णम् । येनैव यत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्ण उपसंहृत्य तमन्यमु-
पादाय द्वितीयः प्रयुज्यते तथा तृतीयस्तथा चतुर्थः ॥ एवं तर्जनप्रकाशा संहितासं-
ज्ञायसानसंज्ञां याधिष्यते ॥ अथवायसानसंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यो
विराम इति । कथं साधीयः । यः शब्दार्थयोर्विरामः ॥

अथवा शब्दाविरामः संहितेत्येतदक्षगं करिष्यते ।

15

शब्दाविरामे स्पर्शानामधोपाणां संयोगे अंनिधानादसंहितासंज्ञा न प्राप्नोति ॥ ७ ॥

शब्दाविरामे स्पर्शानामधोपाणां संयोगे अंनिधानादसंहितासंज्ञा न प्राप्नोति ।
कुक्कुटः पिप्पका पित्तमिति ॥ किमुच्यते संयोग इति । अथ यत्रैकः पञ्चतीत्येकः
पूर्वपरयोर्हृदिन प्रच्छाद्यते । तद्यथा । द्यौ रक्तयोर्यद्ययोर्मध्ये गुरुं रत्नं तदुग-
मुपलभ्यते । बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तदुग उपलभ्यते ॥

20

एकेन तुन्यः संगिधिः ॥ ८ ॥

यद्येको वर्णो हृदिन प्रच्छाद्यते एवमनेकोऽपि ॥

अथवा पौर्वापर्यमकालन्यपेत संहितेत्येतदक्षगं करिष्यते ।

पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावादसंहितम् ॥ ९ ॥

पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावात्संहितासञ्ज्ञा न प्राप्नोति , न हि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति । किं कारणम् ।

एकैकवर्णवर्तित्वाद्वाच उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् ॥ १० ॥

एकैकवर्णवर्तिनी वाक् । न द्वौ युगपदुच्चारयति । गौरिति यावद्गकारे वाग्वर्तते नौकारे न विसर्जनीये यावदौकारे न गकारे न विसर्जनीये यावद्विसर्जनीये न गकारे नौकारे । उच्चरितप्रध्वंसित्वात् । उच्चरितप्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णाः । उच्चरितः प्रध्वस्तः । अथापरः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहायः ॥ एव तर्हि

बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्लेषाः कर्ता धीरस्तत्त्वन्नीतिः ।

वादेनार्थान्वाच्यान्दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् ॥

बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम् । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यत्यस्मिन्नर्थे स्यं शब्दः प्रयोक्तव्यो जस्मिस्तावच्छब्दे स्य तावद्दर्शनस्ततो स्यं ततो ज्यमिति ॥

विरामो ज्वसानम् ॥ १ । ४ । ११० ॥

इदं विचार्यते आद्यो ज्वसानलक्षण स्याद्विरामो वेति । कथान विशेषः ।

अभावे ज्वसानलक्षण उपर्यभाववचनम् ॥ १ ॥

अभावे ज्वसानलक्षण उपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि यो आद्य इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याभायस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः रयः । खरयसानयोर्विसर्जनीयः [८.३.१५] इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ॥ अस्तु तर्हि विरामः ।

विरामो विरामवचनम् ॥ २ ॥

गम्य विरामो विरामवचनं तेन कर्तव्यम् । ननु च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभाव-
पक्षे कर्तव्यम् । परार्थे गम भविष्यति । अभायो लोपः । ततो ज्वसानं वेति ।

ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति । विरामो लोपोऽवसानं चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि शब्दस्य विरामस्तत्र मा भूत् । किं च स्यात् । रसः रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । आरम्भपूर्वको मम विरामः ॥

अथवा नेदमवसानलक्षणं विचार्यते । किं तर्हि । संज्ञी । अभावोऽवसानसंज्ञी ५
स्थाद्विरामो वेति । कथात्र विशेषः ।

अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभाववचनम् ॥ ३ ॥

अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि योऽभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ॥ अस्तु तर्हि विरामो 10
अवसानम् ।

विरामे विरामवचनम् ॥ ४ ॥

यस्य विरामस्तेन विरामग्रहणं कर्तव्यम् । ननु च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । अभावो लोपः । ततोऽवसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति । विरामो लोपोऽवसानं चेति । उपरि 16
यो विराम इति वक्तव्यम् । ननु चोक्तमारम्भपूर्वक इति । नामद्वयमर्थं रमिः प्रवृत्ताद्येव वर्तते । किं तर्हि । अप्रवृत्तावपि । तद्यथा । उपरतान्यस्मिन्कुले व्रतान्युपरतः स्वाध्याय इति न च तत्र स्वाध्यायो भूतपूर्वो भवति नापि व्रतानि ॥

भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं न ॥ ५ ॥

भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते । किमिदं भावाविरामभा- 20
वित्वादिति । भावस्याविरामो भावाविरामः । भावाविरामेण भवतीति भावाविरामभावी । भावाविरामभाविनो भावो भावाविरामभावित्वम् ॥

अपर आह । भावभावित्वादविरामभावित्वाच्च शब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यत इति ॥

तत्पर इति वा वर्णस्यावसानम् ॥ ६ ॥

26

विरामपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति उक्तव्यम् ॥

वर्णोऽन्यो वावसानम् ॥ ७ ॥

अथवा व्यक्तमेव पठितव्यमन्त्यो वर्णो ज्वसानसंज्ञो भवतीति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धम् ॥ ८ ॥

४ संहितावसानमिति लोकविदितावेतावर्यौ । एवं हि कश्चित्कंचिदधीयानमाह । श्रानोदेवीय संहितयाधीष्येति । स तत्र परमसंनिकर्षमधीते । अपर आह । केना-
वश्यसीति । स आह । अकारेणेकारेणोकारेणेति । एवमेतौ लोकविदितावर्यौ तयो-
र्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे
पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ पार्थ समाप्तः ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ २ । १ । २ ॥

विधिरिति कोऽयं शब्दः । विपूर्वाद्वाच्यः कर्मसाधन इकारः । विधीयते विधि-
रिति । किं पुनर्विधीयते । समाप्तो विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च* ॥

किं पुनरयमाधिकार आहोस्वित्परिभाषा । कः पुनरधिकारपरिभाषयोर्विशेषः ।
अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते । परिभाषा पुनरे- 5
कदेशस्था सती सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत् । तथाथा । प्रदीपः सुप्रज्व-
लित एकदेशस्थः सर्वं वेदमाभिज्वलयति । कः पुनरत्र प्रयत्नविशेषः । अधिकारे
सति स्वरयितव्यं परिभाषायां पुनः सत्यां सर्वमपेक्ष्यम् ॥ तथेदमपरं द्वैतं भव-
त्येकार्थभाषो वा सामर्थ्यं स्यादपेक्षा वेति । तत्रैकार्थभावे सामर्थ्यं अधिकारे
च सति समाप्त एकः संगृहीतो भवति विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्चासंगृहीतः । 10
व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्यं अधिकारे च सति विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च संगृहीतः
समाप्तस्त्वेकोऽसंगृहीतः । अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणानि युक्तग्रहणानि च कर्त-
व्यानि भवन्ति । कान्यत्र । इन्द्रोः सामर्थ्यं [८.३.४४] न चराहाहैययुक्ते
[८.१.२४] इति । व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्यं परिभाषायां च सत्यां यावान्वयाकरणे
पदगन्धो अस्ति स सर्वः संगृहीतो भवति समाप्तस्त्वेकोऽसंगृहीतः । तत्रैकार्थभावः 15
सामर्थ्यं परिभाषा चेत्त्येवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति ॥ एवमपि कचिदकर्तव्यं समर्थ-
ग्रहणं क्रियते कचिच्च कर्तव्यं न क्रियते । अकर्तव्यं तावत्क्रियते समर्थानां प्रथमाद्वा
[४.१.८२] इति । कर्तव्यं न क्रियते कर्मण्यण् [३.२.१] समर्थ्यादिति । ननु च गम्यते
तत्र सामर्थ्यम् । कुम्भकारः नगरकार इति । सत्यं गम्यत उत्पद्ये तु प्रत्यये । स
एव तावत्समर्थ्यादुत्पाद्यः ॥

20

अथ समर्थग्रहणं किमर्थम् । वक्ष्यति द्वितीया भिन्नादिभिः समस्यते† । कटभितः
नरकभित इति । समर्थग्रहणं किमर्थम् । पदय देवदत्त कटं भितो विष्णुमित्रो

गुरुकुलम् ॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन [२.१.३०] शङ्कुलाख डः किरिकाणः ।
 समर्थग्रहणं किमर्थम् । तिष्ठ त्वं शङ्कुलया खण्डो धावति मुसलेन ॥ चतुर्थी तद-
 र्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः [३६] गोहितम् अश्वहितम् । समर्थग्रहणं किमर्थम् । मुखं
 गोभ्यो हितं देवदत्ताय ॥ पञ्चमी भयेन [३७] वृकभयम् दस्युभयम् चोरभयम् ।
 ५ समर्थग्रहणं किमर्थम् । गच्छ त्वं मा वृकेभ्यो भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् ॥ पठ्ठी
 सुवन्तेन समस्यते* । राजपुरुषः ब्राह्मणकम्बलः । समर्थग्रहणं किमर्थम् । भार्या
 राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य ॥ सप्तमी शौण्डैः [४०] अक्षशौण्डः स्त्रीशौण्डः । समर्थग्रहणं
 किमर्थम् । कुशलो देवदत्तोऽक्षेपु शोण्डः पिबति पानागारे ॥

अथ क्रियमाणेऽपि समर्थग्रहणं इह कस्माच्च भवति । महत्कष्टं भित्ति इति ।
 10 न वा भवति महाकष्टभित्ति इति । भवति यदैतद्वाक्यं भवति महत्कष्टं महाकष्टम्
 महाकष्टं भित्ति महाकष्टभित्ति इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महत्कष्टं भित्ति इति
 तदा न भवितव्यं तदा च प्राप्नोति । तदा कस्माच्च भवति । कस्य कस्माच्च भवति
 किं ह्योराहोस्विद्बहूनाम् । बहूनां कस्माच्च भवति । सुप्सुपोति वर्तते । ननु च
 भो आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तथा । प्रातिपदिकादिति वर्तमाने अन्यस्मा-
 15 चान्यस्माच्च प्रातिपदिकादुत्पत्तिर्भवति । सत्यमेयमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परि-
 समाप्यते । यावत्त्येतत्परिसमाप्यते प्रातिपदिकादिति तावत् उत्पत्त्या भवितव्यं
 प्रत्येकं चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये । एवमिहापि यावत्त्येतत्परिसमाप्यते सुप्सुपोति
 तावत् समाप्तेन भवितव्यं ह्योश्चैतत्परिसमाप्यते न बहुषु ॥ ह्योस्तर्हि कस्माच्च
 भवति । अस्मान्मर्यात् । कथमस्मात्समर्थं । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

20 यदि सापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते राजपुरुषोऽभिरूपः राजपुरुषो दर्शनीयः अत्र
 वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैप दोषः । प्रधानमत्र सापेक्षं भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि
 समानः ॥ यत्र तर्ह्यप्रधानं सापेक्षं भवति तत्र ते वृत्तिर्न प्राप्नोति । देवदत्तस्य गुरुकु-
 लम् देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येति । नैप दोषः । समुदायापेक्षा
 पठ्ठी सत्यं गुरुकुलमपेक्षते ॥ यत्र तर्हि न समुदायापेक्षा पठ्ठी तत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति ।
 25 किमोदनः शालीनाम् । सत्काढरुमापणीयानाम् । कुतो भवान्पाटलिपुत्रक इति ।
 इह चापि देवदत्तस्य गुरुकुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येति यद्येवा
 समुदायापेक्षा पठ्ठी स्याच्चेतन्नियोगतो गम्येत देवदत्तस्य यो गुरुस्तरय यः पुत्र इति ।
 किं तर्हि । अन्यस्यापि गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किमिदित्येषोऽर्थो गम्येत । यतस्तु नि-

योगतो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र इत्येपो ऽयौ गम्यते ऽतो मन्वामहे नैषा
समुदायापेक्षा पटीति ॥ अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणे सापेक्षस्यापि कार्यं भवति ।
कान्यत्र । इहसोः सामर्थ्ये [८.३.४४] द्वाद्वाणस्य सर्पिष्करोतीति ॥ तस्माच्चैतच्छ्र-
व्यं वक्तुं सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥ वृत्तिस्तर्हि कस्माच्च भवति महत्कष्टं श्रित
इति । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यम् ॥ 5
यदि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इत्युच्यते देवदत्तस्य
गुरुकुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । अगु-
रुकुलपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ॥

तत्तर्हि वक्तव्यं सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते ऽगु-
रुकुलपुत्रादीनामिति । न वक्तव्यम् । वृत्तिस्तर्हि कस्माच्च भवति । अगमकत्वात् । 10
इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च । यथेहार्थो वाक्येन गम्यते महत्कष्टं
श्रित इति न जातुचित्समासेनासौ गम्यते महत्कष्टश्रित इति । एतस्माद्धेतोर्द्रुमो
ऽगमकत्वादिति न द्रुमो ऽपशब्दः स्यादिति । यत्र गमको भवति भवति तत्र
वृत्तिः । तद्यथा । देवदत्तस्य गुरुकुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दास-
भार्येति ॥ यद्यगमकत्वं हेतुर्नार्यः समर्थग्रहणेन । इहापि भार्या राज्ञः पुरुषो 15
देवदत्तस्येति यो ऽयौ वाक्येन गम्यते नासौ जातुचित्समासेन गम्यते भार्या राज-
पुरुषो देवदत्तस्येति । तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अस्त्यसमर्थसमासो नञ्समासो गमकस्तस्य साधुत्वं मा
भूत् । अकिञ्चित्कुर्वाणम् अमापहरमाणम् अगाधादुत्क्षुष्टमिति ॥ एतदपि नास्ति
प्रयोजनम् । अवश्यं कस्यचिन्नञ्समासस्यासमर्थसमासस्य गमकस्य साधुत्वं वक्त- 20
व्यम् । अस्यैषद्वयानि मुखानि । अपुनर्गयाः श्लोकाः । अभ्राद्धभोजी अलघणभोजी
द्राक्षणः । सुटनपुंसकस्य [१.१. ४३] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । एतस्यैवास-
मर्थसमासस्य नञ्समासस्य गमकस्य साधुत्वं भवति नान्यस्येति ॥ तस्मान्नार्थः
समर्थग्रहणेन ॥

अथ क्रियमाणे ऽपि समर्थग्रहणे समर्थमित्युच्यते किं समर्थं नाम ।

25

पृथगर्थानामेकार्थ्यभावः समर्थवचनम् ॥ १ ॥

पृथगर्थानां पदानामेकार्थ्यभावः समर्थमित्युच्यते ॥ क पुनः पृथगर्थानि कैका-
र्थानि । वाक्ये पृथगर्थानि । राज्ञः पुरुष इति । समासे पुनरेकार्थानि । राजपुरुष

इति ॥ किमुच्यते पृथगर्थानीति यावत्ता राज्ञः पुरुष आनीयतामित्युक्ते राजपुरुष आनीयते राजपुरुष इति च स एव । नापि द्रूमोऽन्यस्यानयनं भवतीति । कस्तर्ह्ये-
कार्थ्यभावकृतो विशेषः ।

सुवलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धः स्वर

५ इति ॥ सुपोऽलोपो भवति वाक्ये । राज्ञः पुरुष इति । समासे पुनर्न भवति ।
राजपुरुष इति ॥ व्यवधानं च भवति वाक्ये । राज्ञः ऋद्धस्य पुरुष इति ।
समासे न भवति । राजपुरुष इति ॥ यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धो भवति वाक्ये ।
राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इति । समासे न भवति । राजपुरुष इति ॥ द्वौ स्वरौ
भवतो वाक्ये । राज्ञः पुरुष इति । समासे पुनरेक एव । राजपुरुष इति ॥ नैत
१० एकार्थ्यभावकृता विशेषाः । किं तर्हि । वाचनिकान्येतानि । आह हि भगवान् । सुपो
धातुप्रातिपदिकयोः [२.४.७१] । उपसर्जनं पूर्वम् [२.२.३०] । समासस्यान्त
उदात्तो भवतीति* ॥ इमे तर्ह्येकार्थ्यभावकृता विशेषाः ।

संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं चोपोग

इति ॥ संख्याविशेषो भवति वाक्ये । राज्ञः पुरुषः राज्ञोः पुरुषः राज्ञां पुरुष
१५ इति । समासे न भवति । राजपुरुष इति ॥ अस्ति कारण येनैतदेवं भवति । किं कार-
णम् । योऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यात् । अङ्गं हि भवांस्तमुच्चारयतु गंस्यते
स विशेषः ॥ ननु च नैतेनैव भवितव्यम् । न हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम् ।
अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेव दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवंजातीयक
येनात्र विशेषो न गम्यत इति । अवश्य चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते यो
२० ऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यादत्र विशेषो न गम्यत इतीह तस्य विशेषो
गम्येत । अप्पुत्रः गोपुत्रः वर्षासुज इति ॥ व्यक्ताभिधानं भवति वाक्ये । ब्रा-
ह्मणस्य कम्बलस्तिष्ठतीति । समासे पुनरव्यक्तम् । ब्राह्मणकम्बलस्तिष्ठतीति । स-
देहो भवति संवृद्धिर्वा स्यात्पत्नीसमासो वेति ॥ एषोऽप्यविशेषः । भवति हि
किंचिद्वाक्येऽव्यक्तं तच्च समासे व्यक्तम् । वाक्ये तावदव्यक्तम् । अर्थं पशोर्देवद-
२५ त्तस्येति । सदेहो भवति पशुगुणस्य वा देवदत्तस्य यदर्धमथवा योऽसौ संज्ञीभूतः
पशुर्नामं तस्य यदर्धमिति । तच्च समासे व्यक्तं भवति । अर्थपशुर्देवदत्तस्येति ॥
उपसर्जनविशेषणं भवति वाक्ये । ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति । समासे न भवति ।

राजपुरुष इति ॥ एषोऽप्यविशेषः । समासे ऽप्युपसर्जनविशेषणं भवति । तद्यथा ।
 देवदत्तस्य गुरुकुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासमार्येति ॥ चयोगो भवति
 वाक्ये । स्वचयोगः स्वामिचयोगश्च । स्वचयोगः । राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेति ।
 समासे न भवति । राज्ञो गराश्वपुरुषा इति । स्वामिचयोगः । देवदत्तस्य च यज्ञ-
 दत्तस्य च विष्णुमित्रस्य च गौरिति । समासे न भवति । देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमि- ५
 त्राणां गौरिति ॥

अथेतस्मिन्नेकार्याभाषकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैरर्याभिधानमाहोस्यिद्वा-
 चनिरुम् । स्वाभाविकमित्याह । कुत एतत् । अर्यानादेशात् । न ह्यर्या आदि-
 द्यन्ते । कथं पुनरर्यानादिशब्देवं द्रूयाचार्या आदिद्यन्त इति । यदाह भगवान् ।
 अनेक्रम्यपदार्थे [२.२.२४] चार्ये हन्द्ः [९९] अपत्ये रक्ते निर्वृत्त इति* । 10
 नैतान्यर्यादिशानानि । स्वभावात् एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्त-
 स्त्वेनान्त्राख्यानं क्रियते । तद्यथा । कूपे हस्तदक्षिणः पण्याः । अभ्रे चन्द्रमसं प-
 द्येति । स्वभावात्तत्तत्रस्थस्य पथधन्द्रमसश्च निमित्तस्त्वेनान्त्राख्यानं क्रियते ।
 एवमिहापि चार्ये यः स हन्द्समासो ऽन्यपदार्थे यः स बहुव्रीहिरिति ॥ किं
 पुनः कारणमर्या नादिद्यन्ते । तच्च लप्पर्यम् । लप्पर्यं ह्यर्या नादिद्यन्ते । अवश्य 15
 ह्यनेनार्यानादिशता केनचिच्छन्देन निर्देशः कर्तव्यः स्यात् । तस्य च तावत्केन कृतो
 येनासौ क्रियते । अथ तस्य केनचित्कृतस्तस्य केन कृत इत्यनवस्था ॥ असंभवः
 खल्वप्यर्यादिशनस्य । को हि नाम समयो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्याना-
 देष्टुम् । न त्रैतन्मन्तव्यं प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थो निर्दिष्ट इति । भवति हि गुणा-
 भिधाने गुणिनः संप्रत्ययः । तद्यथा । शुकः कृष्ण इति । विषम उपन्यासः । 20
 सामान्यशब्दा एत एव स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेष्यं प्रकरणं वा
 विशेषेप्यतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावात्तः कस्मिन्निदेव
 विशेषे वृक्षशब्दो वर्तते अतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्य-
 शब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे वर्तते ॥ अप्रवृत्तिः खल्वप्यर्या-
 देशनस्य । बहवो हि शब्दा येपामर्या न विज्ञायन्ते । जर्भरी तुर्फीरीतू ॥ अन्तरेण 25
 खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवो ऽर्या गम्यन्ते अक्षिणिकोऽर्थैः पाणिबिहारैश्च ॥ न खल्वपि
 निर्ज्ञातस्यार्थस्यान्यास्याने किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति । यो हि द्रूयात्पुरस्तादादित्य
 उदेति पश्चादस्तमेति मधुरो गुडः कटुकं भृङ्गचेरमिति किं तेन कृतं स्यात् ॥

वाचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् ॥ २ ॥

वाचनमनर्थकम् । किं कारणम् । स्वभावसिद्धत्वात् । इह द्वौ पक्षौ वृत्ति-
वृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चेतद्भवति वाक्यं च समासश्च । तत्र स्वाभाविके
वैषये नित्ये समासे प्राप्ते वाचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः सं-
 । न च सज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्माच्चार्थो वाचनेन ॥

य ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं त आहुः । परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः । अथ तेषामेवं
किं जहत्स्वार्था वृत्तिर्भवत्याहोस्विदजहत्स्वार्था । किं चातः । यदि जहत्स्वार्था
राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोत्यौपगवमानयेत्युक्ते ऽपत्यमा-
 । अथाजहत्स्वार्था वृत्तिरुभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति* द्विवचनं
ति ॥ का पुनर्वृत्तिर्न्याय्या । जहत्स्वार्था । युक्तं पुनर्यज्जहत्स्वार्था नाम वृत्तिः
 । वाढ युक्तम् । एव हि दृश्यते लोके । पुरुषो ऽयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्व कर्म
ते । तद्यथा । तक्षः राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्व कर्म जहाति । एवं युक्तं यद्राजा
र्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यादुपगुप्थापत्यार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात् । ननु चोक्तं
पुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोत्यौपगवमानयेत्युक्ते ऽपत्यमात्रस्येति ।
दोषः । जहदप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति । यः परार्थविरोधी स्वा-
जहाति । तद्यथा । तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्व तक्षकर्म जहाति न हि कि-
तेतकण्डूयितानि । न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम तस्माच्च हास्यति ॥
यान्वयाद्विशेषणं भविष्यति । तद्यथा । घृतघटस्तैलघट इति निषिक्ते घृते तैले
ययाद्विशेषणं भवत्ययं घृतघटो ऽयं तैलघट इति । विषम उपन्यासः । भवति
तत्र या च यावती चार्थमात्रा । अङ्ग हि भवान्नो निष्पद्य घृतघटं तृणकूर्चैर्न
लयतु न गत्यते स विशेषः । यथा तार्हं मल्लिकापुटश्चम्पकपुट इति निष्की-
त्रपि सुमनःस्यन्वयाद्विशेषणं भवत्ययं मल्लिकापुटो ऽयं चम्पकपुट इति ॥
वा समर्थाधिकारोऽयं वृत्तौ क्रियते । सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा ॥ अपर-
ह । भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यमिति ॥ कः पुनर्भेदः संसर्गो वा । इह राज्ञ इत्युक्ते सर्वे
प्रसक्तं पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः । इहेदानीं राजपुरुष इत्युक्ते राजा
पुं निर्गत्यत्यन्तेभ्यः स्वामिभ्यः पुरुषोऽपि राजानमन्तेभ्यः स्वेभ्यः । एवमेत-
न्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि जहाति कामं जहातु न जातुचित्पुरुषमात्रस्यानयनं भवि-
ति ॥ अथवा पुनरस्त्वजहत्स्वार्था वृत्तिः । युक्तं पुनर्यदजहत्स्वार्था नाम वृत्तिः

स्यात् । वाढं युक्तम् । एवं हि दृश्यते लोके । भिक्षुकोऽयं द्वितीयां भिक्षामासाद्य
 पूर्वा न जहाति संचयाय प्रवर्तते । ननु चोक्तमुभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचन-
 मिति द्विवचनं प्राप्नोतीति । कस्याः पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति । प्रथमायाः । न प्रथमासमर्थो
 राजा । पठद्यास्तर्हि प्राप्नोति । न पठीसमर्थः पुरुषः । प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति ।
 ननु चोक्तं न प्रथमासमर्थो राजेति । अभिहितः सोऽर्थो ऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सं- 5
 पन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति* प्रथमाया एव द्विवचनं प्राप्नोति ।

संघातस्यैकार्थ्यान्नावयवसंख्यातः सुब्रुत्पत्तिः ॥ ३ ॥

संघातस्यैकत्वमर्थस्तेनावयवसंख्यातः सुब्रुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेकै ॥ ४ ॥

परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इच्छन्ति ॥ का पुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा । न ब्रूमः 10
 शब्दयोरिति । किं तर्हि । अर्थयोः । इह राज्ञः पुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमपेक्षते
 ममायमिति पुरुषोऽपि राजानमपेक्षते ऽहमस्येति । तयोरभिसंबन्धस्य पट्टी वाचिका
 भवति । तथा कटं भित्त इति क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्य द्वितीया वाचिका
 भवति ॥

अथ यथैकार्थ्यभावाः सामर्थ्यमथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यं किं गतमेतदियता सूत्रे- 15
 णाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । समो ज्यमर्थ-
 शब्देन सह समासः । सं चौपसर्गः । उपसर्गाच्च पुनरेवमात्मका यत्र कश्चित्क्रिया-
 वाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । न चेह कश्चित्क्रियावाची शब्दः
 प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यं स्यात् । तत्र प्रयोगादेतद्वन्तव्यं नूनमत्र कश्चित्प्रयो-
 गार्हः शब्दो न प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यमिति । तथा । धूमं दृष्ट्वाभिरत्रेति 20
 गम्यते त्रिविष्टम्भकं च दृष्ट्वा परित्राजक इति । कः पुनरसौ प्रयोगार्हः शब्दः ।
 उच्यते । संगतार्थं समर्थं संसृष्टार्थं समर्थं संप्रोक्षितार्थं समर्थं संबन्धार्थं समर्थ-
 मिति ॥ तद्यदा तावदेकार्थ्यभावाः सामर्थ्यं तदैवं विमहः करिष्यते संगतार्थः
 समर्थः संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा । संगतं घृतं संगतं तैलमित्युच्यत
 एकीभूतमिति गम्यते । संसृष्टो अग्निरित्युच्यत एकीभूत इति गम्यते ॥ यदा व्यपेक्षा 25
 सामर्थ्यं तदैवं विमहः करिष्यते संप्रोक्षितार्थः समर्थः संबन्धार्थः समर्थ इति ॥
 कः पुनरिह बध्नात्यर्थः । संबन्ध इत्युच्यते यो रज्ज्वायसा वा कीले व्यति-

पक्षो भवति । नावद्यं वधातिर्व्यतिपद्म एव वर्तते । किं तर्हि । अहानावपि वर्तते ।
तद्यथा । संबद्धाविमौ दम्यावित्युच्येते यावन्योऽन्यं न जहीतः ॥ अथवा भवति
चैवंजातीयकेषु वधातिर्वर्तते । तद्यथा । अस्ति नो गर्गैः संबन्धः । अस्ति नो वत्सैः
संबन्ध इति । संयोग इत्यर्थः ॥ अथैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्यं योऽसावेकार्थभा-
५ वकृतो विशेषः स वक्तव्यः ॥

तत्र नानाकारकान्निधातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तत्रैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्यं नानाकारकान्निधातयुष्मदस्मदादेशाः प्राप्नुवन्ति
तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ निघातः । अयं दण्डो हरानेन । अस्ति दण्डस्य हरतेश्च
व्यपेक्षेति कृत्वा निघातः प्राप्नोति* ॥ युष्मदस्मदादेशाः । ओढनं पञ्च तथ भवि-
१० प्यति । ओढनं पञ्च मम भविष्यति । अस्त्योदनस्य युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षेति कृत्वा
याम्नायादयः प्राप्नुवन्ति । तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किमुच्यते नानाकारकादिति
यदा तेनैवासज्य ह्रियते । नापि द्रूमोऽन्येनासज्य ह्रियत इति । किं तर्हि । शब्द-
प्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्चेह सत्तामाह । अयं
दण्डः । अस्तीति गम्यते । स दण्डः कर्ता भूत्वान्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः करणं
१५ संपद्यते । तद्यथा । कश्चित्कश्चित्पृच्छति । क देवदत्त इति । स तस्मा आग्रष्टे ।
असौ वृक्ष इति । कतरस्मिन् । यस्तिष्ठतीति । स वृक्षोऽधिकरण भूत्वान्येन शब्दे-
नाभिसंबध्यमानः कर्ता संपद्यते ॥

प्रचये समासप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

प्रचये समासप्रतिषेधो वक्तव्यः । राशो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्च राजगवाश्व-
२० पुरुषा इति ॥

समर्थतराणां वा ॥ ७ ॥

समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः समर्थतराणि ।
यानि इन्द्रभावीनि । कुत एतत् । एषां आशुतरा वृत्तिः प्राप्नोति । तद्यथा ।
समर्थतरोऽयं माणवकोऽध्ययनायेत्युच्यत आशुतरमन्य इति गम्यते ॥
२५ अपर आह । समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः समर्थ-
तराणि । यानि इन्द्रभावीनि । कुत एतत् । एतानि समानविभक्तीन्यन्यविभक्ती
राजा । भवति विशेषः स्वस्मिन्भ्रातरि पितृव्यपुत्रे च ॥

समुदायसामर्थ्याद्वा सिद्धम् ॥ ८ ॥

समुदायसामर्थ्याद्वा पुनः सिद्धमेतत् । समुदायेन राज्ञः सामर्थ्यं भवति नावयवेन ॥

अपर आह । समर्थतराणां वा समुदायसामर्थ्यात् । समर्थतराणां वा पदानां समासो भवति । कुत एतत् । समुदायसामर्थ्यादेव ॥ अस्मिन्पक्षे वेत्येतदसमर्थितं ॥ भवति । एतच्च समर्थितम् । कथम् । नैव वा पुनरत्र राज्ञो ऽश्वपुरुषावपेक्षमाणस्य गवा सह समासो भवति । किं तर्हि । गो राजानमपेक्षमाणस्याश्वपुरुषाभ्यां सह समासो भवति । प्रधानमत्र तदा गौर्भवति भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥

आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् ॥ ९ ॥

10

आख्यातं साव्यय सकारकं सकारकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ साव्ययम् । उच्चैः पठति । नीचैः पठति ॥ सकारकम् । ओदनं पचति ॥ सकारक-विशेषणम् । ओदनं मृदुविशदं पचति ॥ सक्रियाविशेषणं चेति वक्तव्यम् । छुडु पचति । दुडु पचति ॥

अपर आह । आख्यातं सविशेषणमित्येव । सर्वाणि स्तेतानि क्रियाविशेषणानि ॥ 15

एकतिङ् ॥ १० ॥

एकतिङ्मास्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । ब्रूहि ब्रूहि ॥

समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः ॥ ११ ॥

समानवाक्ये इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । किं प्रयोजनम् । नानावाक्ये मा भूयनिघातादय इति । अयं दण्डो हरानेन । ओदनं पच तव 20 भविष्यति । ओदनं पच मम भविष्यति ॥

योगे प्रतिषेधश्चादिभिः ॥ १२ ॥

चादिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । मामस्तव च स्वं मम च स्वम् ॥ किमर्थ-मिदमुच्यते । यथान्यासमेव चादिभिर्योगे प्रतिषेध उच्यते* ॥ इदमथापूर्वं क्रियते

वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारश्च । तद्वैष्यं विजानीयात्सर्वमेतद्विकल्पत इति ।
तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे चादिभिर्योगे यथान्यासमेव भवतीति ॥

सा चावश्यं वाक्यसंज्ञा वक्तव्या समानवाक्याधिकारश्च वक्तव्यः ।

समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात् ॥ १३ ॥

5 समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात् ॥ समा-
नाधिकरणे । पटवे ते दास्यामि । मृदवे ते दास्यामि । समानाधिकरणे ॥ युक्त-
युक्ते । नद्यास्तिष्ठति कूले । वृक्षस्य लम्बते शाखा । शालीनां त ओदनं ददामि ।
शालीनां म ओदनं ददाति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । असमर्थत्वात् ॥

राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गो द्विपटीभावात् ॥ १४ ॥

10 राजगवीक्षीरे* द्विसमासप्रसङ्गः । किं कारणम् । द्विपटीभावात् । द्वे ह्यत्र पटयौ ।
राज्ञो गोः क्षीरमिति ॥ किमुच्यते द्विसमासप्रसङ्ग इति यावता सुष्ठुपेति† यन्ते ।
द्विसमासप्रसङ्ग इति नैवं विज्ञायते द्वयोः सुबन्तयोः समासप्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग
इति । कथं तर्हि । द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति । राज-
गोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति न चैव भवितव्यम् । भवितव्यं च यदैतद्वाक्यं भवति गोः
15 क्षीरं गोक्षीरम् राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति राज्ञो गोः
क्षीरमिति तदा न भवितव्यं तदा च प्राप्नोति । तदा कस्मान्न भवति ॥

सिद्धं तु राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सामर्थ्यात् ॥ १५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सह समासो भवति न केव-
लायाः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । यथैवायं गवि यन्ते न
20 क्षीरमात्रेण संतोषं करोत्येव राजन्यपि यन्ते । राज्ञो या गौस्तस्या यत्क्षीरमिति ॥
नैव वा पुनरत्र गो राजानमपेक्षमाणायाः क्षीरेण सह समासः प्राप्नोति । किं का-
रणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । कथं तर्हि
गोः क्षीरमपेक्षमाणाया राज्ञा सह समासो भवति । प्रधानमत्र तदा गोर्भवति भवति
च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥

25 अथ किमर्थं पदनिधौ समर्थाधिकारः क्रियते ।

समानाधिकरणेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात् ॥ २० ॥

समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः* । किं पुनः
कारणं न सिध्यति । असमर्थत्वात् । कथमसामर्थ्यम् ।

द्रव्यं पदार्थ इति चेत् ॥ २१ ॥

६ यदि द्रव्यं पदार्थो न भवति तदा सामर्थ्यम् । अथ हि गुणः पदार्थो भवति
तदा सामर्थ्यम् । अन्यो हि वीरत्वं गुणो अन्यो हि पुरुषत्वम् ॥ नान्यत्वमस्तीति-
यता सामर्थ्यं भवति । अन्यो हि देवदत्तो गोभ्यश्चाश्वेभ्यश्च न च तस्यैतावता
सामर्थ्यं भवति । को वा विशेषो यदुणे पदार्थे सामर्थ्यं स्याद्रव्ये च न स्यात् ।
एष विशेषः । एकं तयोरधिकरणमन्यश्च वीरत्वं गुणो अन्यः पुरुषत्वम् ॥ द्रव्य-
१० पदार्थिकस्यापि तर्हि गुणभेदात्सामर्थ्यं भविष्यति । अशक्यो द्रव्यपदार्थिकेन
द्रव्यस्य गुणकृत उपकारः प्रतिज्ञातुम् । ननु चाभ्यन्तरोऽसौ भवति । यद्यप्यभ्य-
न्तरो न तु गम्यते । न हि गुड इत्युक्ते मधुरत्वं गम्यते शृङ्गवेरमिति वा कंदुक-
त्वम् । गुणपदार्थिकेनापि तर्ह्यशक्यो गुणस्य द्रव्यकृत उपकारः प्रतिज्ञातुम् । अथ
गुणपदार्थिकः प्रतिजानीते द्रव्यपदार्थिकोऽपि कस्मान्न प्रतिजानीते । एवमनयोः
१५ सामर्थ्यं स्याद्वा न वा ॥ क्व च तावदिदं स्यात्समानाधिकरणेनेति । यत्र सर्वं स-
मानम् । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः । कन्दुः कोष्ठः कुशूल इति । नैवजातीयकानां
समाप्तेन भवितव्यं प्रत्ययेन व्योत्पत्तव्यम् । किं कारणम् । अर्थगत्यर्थः शब्द-
प्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तत्पदार्थस्य
द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । न
२० तर्हिदिनीमिदं भवति भृत्यभरणीय इति । नैतौ समानार्थौ । एकोऽत्र शन्यार्थे
कृत्योऽपरोऽर्थार्थे । शन्यो भर्तुं भृत्यः । अर्हति भृतिं भरणीयः । भृत्यो भरणीयो
भृत्यभरणीय इति ॥ यदि तर्हि यत्र किञ्चित्समानं कश्चिच्च विशेषस्तत्र भवितव्य-
मिहापि तर्हि प्राप्नोति । दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति । अत्रापि किञ्चित्समानं
कश्चिच्च विशेषः । किं पुनस्तत् । सद्भावान्यभायौ ॥ न कश्चित्सद्भावान्यभायौ न स्त
२५ उच्यते चेदं समानाधिकरणेनेति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । यत्र साधीयः सामाना-
धिकरण्यम् । क्व च साधीयः सामानाधिकरण्यम् । यत्र सर्वं समानं सद्भावान्यभायौ

द्रव्यं च ॥ अथवा समानाधिकरणेनेति तत्समानमाश्रीयते यत्समानं भवति न च भवति न चैतत्समानं कचिदपि न भवति ॥ अथवा यावद्भूयात्समानद्रव्येणेति तावत्समानाधिकरणेनेति । द्रव्यं हि लोके अधिकरणमित्युपचर्यते । तद्यथा । एकस्मिन्द्रव्ये व्युदितम् । एकस्मिन्नधिकरणे व्युदितमिति । तथा व्याकरणे विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि [२.४.१३] इत्यद्रव्यवाचीति गम्यते ॥ एवमपीदमवश्यं ॥ कर्तव्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । किं प्रयोजनम् । सर्पिः कालकम् यजुः पीतकमित्येयमर्थम्* । यदि समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीत्युच्यते सर्पिष्पीयते यजुष्क्रियत इत्यत्र पत्वं न प्राप्नोति । अपात्वभिहितमित्येवं तत् । एवं च कृत्वा समानाधिकरणेषुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः । किं कारणम् । असमर्थत्वात् ॥

10

न वा वचनप्रामाण्यात् । २२ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । वचनप्रामाण्यात् । वचनप्रामाण्यादत्र समासो भविष्यति । किं वचनप्रामाण्यम् । समानमर्थमध्यमवीराधेति† ॥

लुप्ताख्यातेषु च ॥ २३ ॥

लुप्ताख्यातेषु चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः ॥ लुप्ताख्या- 15 तेषु च । किम् । वचनप्रामाण्यादित्येव । किं वचनप्रामाण्यम् । कुगतिप्रादयः [२.२.१८] इति । अस्त्यन्धदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सुराजा अतिराजेति । न द्रूमो वृत्तिसूत्रवचनप्रामाण्यादिति । किं तर्हि । वार्तिकवचनप्रामाण्यादिति । सिद्धं तु काङ्क्ष्यतिदुर्गतिवचनाद्यादयः क्तार्थ इति‡ ॥

तदर्थगतेर्वा ॥ २४ ॥

20

तदर्थगतेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं तदर्थगतेरिति । तस्यार्थस्तदर्थः । तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः । तदर्थगतेरिति । यस्यार्थस्य कौशाम्या सामर्थ्यं स निसोच्यते । अथवा सोऽर्थस्तदर्थः । तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः । तदर्थगतेरिति । योऽर्थः कौशाम्या समर्थः स निसोच्यते ॥

अथ यत्र यानां समासप्रसङ्गः किं तत्र ह्योर्हयोः समासो भवत्याहोस्विदधि- 25 शेषेण । कश्चात्र विशेषः ।

समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद्वन्द्वे ऽनेकग्रहणम् ॥ २५ ॥

समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद्वन्द्वे ऽनेकग्रहणं कर्तव्यम् । चार्थे इन्द्रः [२.२.२९] अनेकमिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । प्रक्षन्यमोषखदिरपलाशा इति ॥ नैष दोषः । अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति ।

५ द्वयोर्द्वयोः समास इति चेन्न बहुषु द्वित्वाभावात् ॥ २६ ॥

द्वयोर्द्वयोः समास इति चेत्तन्न । किं कारणम् । बहुषु द्वित्वाभावात् । न बहुषु द्वित्वमस्ति ॥ नावश्यमेव विमहः कर्तव्यः प्रक्षथ न्यमोषथ खदिरथ पलाशथेति । किं तर्हि । एव विमहः करिष्यते । प्रक्षथ न्यमोषथ प्रक्षन्यमोषथ । खदिरथ पलाशथ खदिरपलाशौ । प्रक्षन्यमोषथ च खदिरपलाशौ च प्रक्षन्यमोषखदिरपलाशा इति ॥ होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हि न सिध्यन्ति* । होतापोतानेष्टोद्गातार इति प्राप्नोति न चैव भवितव्यम् । भवितव्यं च यदैवं विमहः क्रियते । होता च पोता च होतापोतारौ । नेष्टा चोद्गाता च नेष्टोद्गातारौ । होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च होतापोतानेष्टोद्गातारः । होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तु न सिध्यन्ति ॥

समासान्तप्रतिषेधश्च ॥ २७ ॥

१५ समासान्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाक्क्वसुगृहपदमिति । वाक्क्वसुगृहपदमिति प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अत्रापि परेण परेण सह समासो भविष्यति । सुक्व वृषथ सुगृहपदम् । त्वक्व सुगृहपदं च त्वक्वसुगृहपदम् । वाक्व त्यक्वसुगृहपदं च वाक्क्वसुगृहपदमिति ॥ होतृपोतृनेष्टोद्गातार एवं तर्हि न सिध्यन्ति ॥ इह च

सुसुक्ष्मजटकेशेन घ्नताजिनवाससा ।

२० समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति ॥

अस्तु तर्ह्यविशेषेण ।

अविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः ॥ २८ ॥

यथाविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः । तत्र को दोषः ।

तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेऽप्यु दोषः ॥ २९ ॥

२५ तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेऽप्यु दोषो भवति ॥ स्वर । पूर्वशालामियः अपरशा-

लाप्रियः । स्वरः ॥ समासान्तः । पञ्चगवप्रियः* । समासान्तः ॥ पुंवद्भावः । खादिरे-
तरश्म्यम् रौरथेतरश्म्यम्† ॥

न वावयवतत्पुरुषत्वात् ॥ ३० ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । अवयवतत्पुरुषत्वात् । अवयवोऽत्र तत्पुरुष-
संज्ञस्तदाश्रयौ समासान्तपुंवद्भावौ भविष्यतः ॥ स्वरः कथम् । ६

तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधात् ॥ ३१ ॥

अन्तोदात्तत्वं क्रियतां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः इत्यन्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन ।
नैप युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते । पूर्वं चान्तोदात्तत्वं परं
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । न परविप्रतिषेधं ब्रूमः । किं तर्हि । अन्तरङ्गविप्रतिषेधम् ॥

निमित्तिस्वरवलीयस्त्वाद्वा ॥ ३२ ॥

10

अथवा निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो वलीयानिति वक्तव्यम् । किं पुनर्निमित्तं
को वा निमित्ती । बहुव्रीहिर्निमित्तं तत्पुरुषो निमित्ती ॥ तत्तर्हि वक्तव्यं निमि-
त्तस्वरान्निमित्तिस्वरो वलीयानिति । न वक्तव्यम् ।

एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं निमित्तिस्वरवलीयस्त्वस्य ॥ ३३ ॥

यदयं युक्तारोसादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठति** तज्ज्ञापयत्याचार्यो निमित्तस्वरा- 15
न्निमित्तिस्वरो वलीयानिति । कः पुनरर्हति युक्तारोसादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठि-
तुम् । एवं किल नाम पठत एकः शितिरेकशितिः एकशितिः पादो यस्येति । तद्य
न । एवं विग्रहः करिष्यते । एकः शितिरेषु त इम एकशितयः एकशितयः पादा
यस्येति । अथाप्येवं विग्रहः क्रियत एकः शितिरेकशितिः एकशितिः पादो यस्ये-
त्येवमपि नार्यः पाठेन । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरः वाधको भविष्यति†† ॥ 20

अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति । सुसूक्ष्मजटकेन सुनता-
जिनवाससा समन्तशितिरन्ध्रेणेति । तत्र को दोषः । तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधा-
दित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन ॥ नैप दोषः । नेदं बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य
लक्षणमारभ्यते । किं तर्हि । यस्य बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य लक्षणमस्ति

तस्यान्तोदात्तत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन । ननु चास्याप्यस्ति । किम् । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् [२.१.५७] इति । बहुलवचनान्न भविष्यति ॥

अस्य तर्हि बहुव्रीहयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति । अधिकपटिवर्ष इति * । तत्र को दोषः । तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधादित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन ॥ नैव
 ५ दोषः । इगन्ते द्विगावित्येय स्वरो भविष्यति† ॥ यस्तर्हि नेगन्तः । अधिकशतवर्ष इति ॥ इह चाप्यधिकपटिवर्ष इति समासान्तः प्राप्नोति । उच्चकरणे संख्या-
 यास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निर्विशयार्थमिति‡ । नैव दोषः । अव्ययादेरित्येवं तत् । किं पुनः कारणमव्ययादेरित्येवं तत् । इह मा भूत् । गोत्रिंशत् गोचत्वारिं-
 शदिति ॥ बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हि प्राप्नोति । संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये
 १० [२.२.२५] इति§ ॥ न संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः । कथम् । एवं विग्रहः करिष्यते अधिका पटिवर्षाणामस्येति ॥ यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्यायते तथा पूर्वैर्ण¶ प्राप्नोति । कथं च स योगः प्रत्याख्यायते । अशिष्यः संख्योत्तरपदः सं-
 ख्येयवाभिधायित्वादिति** ॥ प्रत्याख्यायते तस्मिन्योगे संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः । तत्रैवं विग्रहः करिष्यते अधिका पटिवर्षाण्यस्येति ॥ सर्वथा वयमधिकपटिवर्षान्न
 १५ मुच्यामहे । कथम् । यावता स च योगः प्रत्याख्यायते ऽयं च विग्रहोऽस्ति अधिका पटिवर्षाणामस्येति ॥ यत्तु तदुक्तमधिकपटिवर्षो न सिध्यतीति स सिद्धो भवति । कथम् । यावता स च योगः प्रत्याख्यायते ऽयं च विग्रहोऽस्ति अधिका पटि-
 र्वर्षाण्यस्येति ॥ अधिकशतवर्षस्तु न सिध्यति । कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे
 २० पादे प्रथममाह्निकम् ॥

सुत्रामन्त्रिते पराङ्गवत्सरे ॥ २॥ १॥ २॥

सुविति किमर्थम् । करोष्यटन् । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ।
 कथमसामर्थ्यम् । समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति ॥ इदं तर्हि । पीद्ये पीद्यमान ॥
 इदं चाप्युदाहरणम् । करोष्यटन् । ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथम-
 सामर्थ्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । नैव दोषः । अधात्वभिहितमित्येवं तत् ॥ ५

आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे पष्ठयामन्त्रितकारकवचनम् ॥ १ ॥

आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे पष्ठयन्तमामन्त्रितकारकं च परस्याङ्गवद्भवतीति
 वक्तव्यम् । पष्ठयन्तं तावत् । मद्राणां राजन् । मगधानां राजन् ॥ आमन्त्रित-
 कारकम् । कुण्डेनाटन् । नास्त्यत्र विशेषः सति पराङ्गवद्भावे ऽसति वा । इदं
 तर्हि । परशुना वृधन् ॥ 10

तन्निमित्तग्रहणं वा ॥ २ ॥

तन्निमित्तग्रहणं वा कर्तव्यम् । आमन्त्रितनिमित्तं परस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥
 तद्यावद्वयमन्यतरङ्गवक्तव्यम् ।

अवचने हि सुवन्तमात्रमसङ्गः ॥ ३ ॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्सुवन्तमात्रस्य पराङ्गवद्भावः प्राप्नोति । अस्यापि प्रसज्येत । 15
 क्षत्रेणाग्रे स्वायुः संरभस्व मित्रेणाग्रे मित्रधेये यतस्य । किं पुनरत्र ज्यायः ।
 तन्निमित्तग्रहणमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । गोपु स्वामिन् । अश्वेषु
 स्वामिन् । एतदि नैव पष्ठयन्तं नाप्यामन्त्रितकारकम् ॥

सुवन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात् ॥ ४ ॥

सुवन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । तीक्ष्णया सूच्या 20
 सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृधन् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अननन्त-
 रत्वात् ॥ ननु च परस्य पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि भविष्यति ।

स्वरेऽवधारणाच्च ॥ ५ ॥

स्वरेऽवधारणाच्च न सिध्यति । स्वरेऽवधारणं क्रियते नानन्तर्ये ॥

परमपि च्छन्दसि ॥ ६ ॥

परमपि च्छन्दसि पूर्वेस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । आ ते पितर्मरुतां सुममेतु ।

५ प्रति त्वा दुहितर्दिवः । वृणीष्व दुहितर्दिवः ॥

अव्ययप्रतिषेधश्च ॥ ७ ॥

अव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥

अनव्ययीभावस्य ॥ ८ ॥

अनव्ययीभावस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उपाग्न्यधीयान प्रत्यग्न्यधीयान ॥

१० अथ किमर्थं स्वरेऽवधारणं क्रियते ।

स्वरेऽवधारणं सुबलोपार्थम् ॥ ९ ॥

स्वरेऽवधारणं क्रियते सुबलोपो* मा भूदिति । परशुना वृधन् ॥

न वा सुबन्तैकान्तत्वात् ॥ १० ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । सुबन्तैकान्तत्वात् । सुबन्तैकान्तः पराङ्ग-

१५ वद्भावो भवति ॥

प्रातिपदिकैकान्तस्तु सुबलोपे ॥ ११ ॥

प्रातिपदिकैकान्तस्तु भवति सुबलोपे कृते† ॥ प्रत्ययलक्षणेन‡ सुबन्तैकान्तता

स्यात्तस्मात्स्वरेऽवधारणं न कर्तव्यं सुबलोपार्थम् । प्रातिपदिकस्थायाः सुपो लुगु-

च्यते । तस्मात्स्वरमहणेन नार्थः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं पत्यणत्वे§ मा भूतामिति ।

२० कूपे सिञ्चन् । चर्म नमन्निति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इह तावत्कूपे सिञ्चन्निति

स्याभ्रयं पदादित्त्वं भविष्यति¶ ॥ चर्म नमन्निति पूर्वपदात्संज्ञायामग* [८.४.३]

इत्येतस्मान्नियमाच्च भविष्यति । ननु च समास एतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति ।

नेत्याह । अविशेषेणैतद्भवति । पूर्वं पदं पूर्वपदम् । उत्तर पदमुत्तरपदमिति ॥

प्राक्कारात्समासः ॥ २ । १ । ३ ॥

प्राग्वचनं किमर्थम् ।

प्राग्वचनं संज्ञानिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

प्राग्वचनं क्रियते समाससंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्वचने
 ऽनवकाशा अव्ययीभावादयः संज्ञाः समाससंज्ञां बाधेरन् । ता मा बाधिपतेति ५
 प्राग्वचनं क्रियते ॥ अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यायतानवकाशा अव्ययीभावादयः
 संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां समाससंज्ञायामेता अवय-
 वसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समायेगो भविष्यति ॥ समाससंज्ञाप्यनवकाशा सा
 वचनाद्भविष्यति । सावकाशा समाससंज्ञा । कोऽवकाशः । विस्पटादीन्यवकाशः ।
 विस्पष्टं पटुर्विस्पष्टपटुः । नैपो ऽस्त्यवकाशः । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते येनैवा- 10
 वयवकार्यं भवति तेनैव समुदायकार्यमपि भवति । येनैवात्रावयवकार्यं स्वरस्तेनैव
 समुदायकार्यमपि समासो भविष्यति । विस्पटादीनि गुणवचनेषु [६.२.२४] इति ॥
 इदं तर्हि । काकतालीयम् अजाकुपाणीयम् । अत्रापि येनैवावयवकार्यं प्रत्ययो-
 रपत्तिः क्रियते तेनेव समुदायकार्यं समाससंज्ञा भविष्यति । समासाच्च तद्विषयात्
 [५.३.१०६] इति ॥ इदं तर्हि । पुनाराजः पुनर्गवः । अत्राप्यवद्वयं तत्पुरुषसंज्ञा 15
 वक्तव्या तत्पुरुषाभ्यः समासान्तो यथा स्यात्* ॥ इदं तर्हि । पुनराधेयम् । अत्राप्य-
 वद्वयं गतिसंज्ञा वक्तव्या† गतिकारकोपपदात्कृत् [६.२.१३९] इत्येष स्तरो यथा
 स्यात् ॥ इदं तर्हि । पुनरुत्स्यूतं वासो देयम् । अत्राप्यवद्वयं गतिसंज्ञा वक्तव्या गति-
 र्गतौ [८.१.७०] इति निघाता यथा स्यात् । यदि तच्चास्ति पुनश्चनसौ उन्वसीति‡ ।
 सति तस्मिन्तेनैव सिद्धम् ॥ एषमप्येका संज्ञेति§ वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभयः ॥ 20
 पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥

सह सुपा ॥ २ । १ । ४ ॥

सहवचनं किमर्थम् ।

सहवचनं पृथगसमासार्यम् ॥ १ ॥

सहग्रहणं क्रियते सहभूतयोः समाससंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति । किं 25

च स्यात् । यद्येकैकस्य समाससंज्ञा स्यादिह ऋक्पाद इति समासान्तः प्रसज्येत* ।
 इह च राजान् इति द्वौ स्वरौ स्याताम् । कथं च कृत्यैकैकस्य संज्ञा प्राप्नोति ।
 प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चाय-
 मप्यस्ति वृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्डयन्ता-
 5 मिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मि-
 न्बृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्येत इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण
 प्रत्येकमिति ध्वनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इहापि नार्थः सहग्रहणेन ॥ एवं तर्हि
 सिद्धे सति यत्सहग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत । सति च
 योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । सह ह्युत्समस्यते । केन सह । समर्थेन । अनुव्य-
 10 चलत् अनुप्राविशत् । ततः ह्युपा । ह्युपा च सह ह्युत्समस्यते । अधिकारश्च
 लक्षणं च । यस्य समासस्यान्यलक्षणं नास्तीदं तस्य लक्षणं भविष्यति । पुनरु-
 त्स्यूतं वासो देयम् । पुनर्निष्कृतो रथ इति ॥

इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ २ ॥

इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । वाससी
 15 इव । कन्ये इव ॥

अव्ययीभावः ॥ २ । १ । ५ ॥

किमर्थं महती सज्ञा क्रियते । अन्यर्थसज्ञा यथा विज्ञायेत । अनन्ययमव्ययं
 भवतीत्यव्ययीभावः । अव्ययीभावश्च समासोऽव्ययसज्ञो भवतीत्येतन्न वक्तव्यं
 भवति† ॥

20 अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्युद्बुद्धार्थाभावात्ययासंप्रतिशब्द-
 प्रादुर्भावपश्चादथानुपूर्व्ययौगपदसादृश्यसंपात्ति-
 साकल्यान्तवचनेषु ॥ २ । १ । ६ ॥

इह कस्मान्न भवति । सुमद्राः सुमगधाः । सपुत्रः सन्जज्ञ इति । समृद्धौ
 नाकल्प्य इति च प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः

कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थ-
प्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः ।
उभयपदार्थप्रधानो ह्यन्धः । न चात्र पूर्वपदार्थप्रधान्यं गम्यते ॥ अथवा नैमे
समासार्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि । अव्ययार्था निर्दिश्यन्त इमे । एतेष्वर्थेषु यद-
व्ययं वर्तते तत्सुबन्तेन सह समस्यत इति ॥ ३

यथासादृश्ये ॥ २ । १ । ७ ॥

' असादृश्य इति किमर्थम् । यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इति ॥ असादृश्य
इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । यथाशक्ति यथावत्तमिति । किं कारणम् । यथेत्ययं
प्रकारवचने थात् स च सादृश्ये वर्तते ॥ नैप दोषः । अयं यथाशब्दोऽस्त्येवा-
व्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाची । अस्ति प्रकारवचने थात् । तद्यदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं 10
वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम् ॥ अथ यः प्रकारवचने थात् तस्य ग्रहणं कस्मात्
भवति । पुर्येण प्राप्नोति सादृश्यसंपत्तीति । प्रतिषेधवचनसामर्थ्याच्च भविष्यति ॥

सुप्रतिना मानार्थे ॥ २ । १ । ९ ॥

सुबिति वर्तमानेऽ पुनः सुग्रहणं किमर्थम् । अव्ययमित्येवं तदभूत्सुग्मात्रे
यथा स्यात् । मापप्रति सूपप्रति ओदनप्रति ॥ 15

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ २ । १ । १० ॥

अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा सह समस्यन्त इति वक्तव्यम् । पूर्वोक्तस्य यथा
न तत् । अयथाजातीयके द्योत्ये । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वमिति । अक्षपरि
शलाकापरि ॥ 20

एकत्वेऽक्षशलाकायोः

अक्षशलाकायोश्चैकवचनान्तयोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अक्षाभ्यां
वृत्तम् अक्षैर्वृत्तम् ॥

कितवव्यवहारे च ॥ १ ॥

कितवव्यवहार इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अक्षेणेदं न तथा वृत्त शकटेन
यथा पूर्वमिति ॥

अक्षादयस्तृतीयान्ता. पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

5

कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयो. ॥ १ ॥

विभाषापपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ २ । १ । ११-१२ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । विभाषेत्ययमधिकारः । ततो ऽपपरिवहिरञ्चवः पञ्च-
म्येति ॥ पञ्चमीग्रहण शक्यमकर्तुम् । कथम् । सुबन्तेनेति* वर्तत एतैश्च कर्मप्रव-
चनीयैर्योगे पञ्चमी विधीयते । तत्रान्तरेणापि पञ्चमीग्रहण पञ्चम्यन्तेनैव समासो
10 भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । वहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि यथा
स्यात् । बहिर्गामम् बहिर्गामात् ॥ अथ क्रियमाणेऽपि पञ्चमीग्रहणे यावता बहि-
शब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते कथमेवैतत्सिध्यति । पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यात् ॥

आङ्गुर्यादाभिविध्योः ॥ २ । १ । १३ ॥

मर्यादाभिविधिग्रहण शक्यमकर्तुम् । कथम् । पञ्चम्यन्तेनेति† वर्तत आडा च
15 कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विधीयते‡ एतयोश्चैवार्थयोराङ्गर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति
नान्यत्र॥ ॥

यस्य चायामः ॥ २ । १ । १६ ॥

किमुदाहरणम् । अनुगङ्गा हास्तिनपुरम् । अनुगङ्गा वाराणसी । अनुशीण
पाटलिपुत्रम् ॥ यस्य चायाम इत्युच्यते गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र कुत
20 एतद्गङ्गाया सह समासो भविष्यति न पुनर्वाराणस्येति । एव तर्हि लक्षणेनेति**
वर्तते गङ्गा चैव हि लक्षणं न वाराणसी ॥ अथवा यस्य चायाम इत्युच्यते गङ्गा
चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यस्यायाम इति ।
साधीयश्च गङ्गाया न वाराणस्याः ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ २ । १ । १७ ॥

किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव । क मा भूत् । परमं तिष्ठद्गु ॥

तिष्ठद्गु कालविशेषे ॥ १ ॥

तिष्ठद्गु कालविशेष इति वक्तव्यम् । तिष्ठन्ति गायोऽस्मिन्काले तिष्ठद्गु । यद्गु ॥

खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे ॥ २ ॥

खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे समस्यन्ते । खलेयवम् खलेयुसम् लूनय-
वम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् ॥

पारे मध्ये पष्ठ्या वा ॥ २ । १ । १८ ॥

वाचनं किमर्थम् । विभाषा समासो यथा स्यात्समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा
स्यात् । पारं गङ्गाया इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तथा 10
वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमध्ययीभावेन मुक्ते पष्ठीसमासो* यथा
स्यात् । गङ्गापारमिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषा पष्ठीसमा-
सोऽपि तावुभौ वचनाद्भविष्यतः ॥ अत उत्तरं पठति ।

पारे मध्ये पष्ठ्या वाचनम् ॥ १ ॥

पारे मध्ये पष्ठ्या वेति वक्तव्यम् ॥

15

अवचने हि पष्ठीसमासाभावो यथैकदेशिप्रधाने ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि वाचने पष्ठीसमासस्याभावः स्याद्यथैकदेशिप्रधाने† । तद्यथा ।
एकदेशिसमासेन मुक्ते पष्ठीसमासो न भवति । किं पुनः कारणमेकदेशिसमासेन मुक्ते
पष्ठीसमासो न भवति । समासतद्धितानां वृत्तिर्विभाषा वृत्तिविषये नित्योऽपवादः ।
इह पुनर्वाचने क्रियमाण एकया वृत्तिर्विभाषापरया वृत्तिविषये विभाषापवादः ॥ 20

एकारान्तनिपातनं च ॥ ३ ॥

एकारान्तनिपातनं च कर्तव्यम् । पारेगङ्गमिति । न कर्तव्यम् । सप्तम्या अलुका सिद्धम्* । भवेत्सिद्धं यदा सप्तमी यदा त्वन्या विभक्तयस्तदा न सिध्यति ॥

नदीभिश्च ॥ २ । १ । २० ॥

5 नदीभिः संख्यासमासे ऽन्यपदार्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

नदीभिः संख्यासमासे ऽन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्रीरावतीको देशः । श्रीरा-
वतीको देशः । नदीभिः संख्येति प्राप्नोति ॥ न वक्तव्यः । इह कश्चित्समासः पूर्वप-
दार्थप्रधानः कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः ।
पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहु-
10 श्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्रधान्यं गम्यते ॥ ननु च
यद्येनोच्यते स तस्यार्थो भवति । अत्र च यद्यमेताभ्यां पदाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं
पद्यामः ॥ एतदेव न जानीमो यद्येनोच्यते स तस्यार्थ इति । अपि चान्यपदार्थता
न प्रकल्पेत । चित्रगुः शबलगुरिति । किं कारणम् । अत्रापि हि यद्यमेताभ्यां शब्दा-
भ्यामेतमर्थमुच्यमानं पद्यामः ॥ यद्यप्यत्रैताभ्यां शब्दाभ्यामेपोऽर्थ उच्यतेऽन्यपदा-
15 र्थोऽपि तु गम्यते । तत्रान्यपदार्थाभ्यो बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ इहापि तर्हि यद्यप्य-
न्यपदार्थो गम्यते स्वपदार्थाभ्योऽपि तु गम्यते तत्र स्वपदार्थाभ्योऽव्ययीभावः प्राप्नोति ॥
एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । अव्ययीभावः क्रियतां बहुव्रीहिरिति । बहुव्रीहिर्भविष्यति
विप्रतिषेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्ध परंकार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसाम-
र्थ्यादव्ययीभावः प्राप्नोति परंकार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः† ॥ परंकार्यत्वे च न दोषः ।
20 नदीभिः संख्यायाः समाहारे ऽव्ययीभावो वक्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्यः ।

सर्वमेकनदीतरे‡ ॥

द्विगुश्च ॥ २ । १ । २३ ॥

द्विगोस्तत्पुरुषत्वे कानि प्रयोजनानि । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् ।
पञ्चगवम् दशगवम् । पञ्चराजम् दशराजम्§ ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २ । १ । २४ ॥

श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसख्यानम् ॥ १ ॥

श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसख्यानं कर्तव्यम् । ग्राम गमी ग्रामगमी । ग्राम
गामी ग्रामगामी ॥

श्रितादिभिरहीने द्वितीयासमासवचनानर्थक्यं बहुव्रीहिकृतत्वात् ॥ २ ॥ ५

श्रितादिभिरहीननाचिन्या द्वितीयायाः समासवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ।
बहुव्रीहिकृतत्वात् । इह यः कट भितः कटमनेन भित भवति । तत्र बहुव्रीहिणा
सिद्धम् ॥

अहीने द्वितीयास्वरवचनानर्थक्यं च ॥ ३ ॥

अहीने द्वितीया [६.२.४७] पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवतीत्येतस्वरवचनमनर्थकम् । 10
किं कारणम् । बहुव्रीहिकृतत्वादेव ॥

जातिस्वरमसङ्गस्तु ॥ ४ ॥

जातिस्वरस्तु प्राप्नोति । ग्रामगतः अरण्यगत इति । जातिकालसुखादिभ्योऽना-
द्यगदनात्कोऽकृतमितप्रतिपन्ना [६.२.१७०] इति ॥

तत्र जातादिषु वाच्यनात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

15

यदेतद्वा जाते [१.७.१] इत्येतद्वा जातादिप्रति वक्ष्यामि । इमे जातादयो
भविष्यन्ति ॥ ननु च भेदो भवति । बहुव्रीहौ सति समासान्तोदात्तत्वेनापि भवि-
तव्यं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनापि तत्पुरुषत्वे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनेव ॥ नास्ति
भेदः । योऽपि हि तत्पुरुषमारभते न तस्य दण्डारितो बहुव्रीहिः । तत्र तत्पुरुषे
सति द्वौ समासौ द्वौ स्वरौ बहुव्रीहौ सत्येकः समासो द्विस्वरत्वम् ॥ एव तर्हि 20
सिद्धे सति यत्तत्पुरुषं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यं समानेऽर्थे केवलं विग्रहभेदाद्यत्र
तत्पुरुषः प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र तत्पुरुषो भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।
राज्ञं सखा राजसख । राजा सखास्येति बहुव्रीहिर्न भवति ॥ नैतज्ज्ञापकसाध्य-
मपरादैरुत्सर्गा वाध्यन्त इति । वाधकेनानेन भवितव्यं सामान्यविहितस्य विशेष-

विहितेन । अथ न सामान्यविहितो यदुच्यते बहुव्रीहिकृतत्वादित्येतदुक्तम् ॥ अस्ति
 खल्वपि विशेषो बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य च । किं शब्दकृतोऽयार्थकृतः । शब्दकृतश्चा-
 र्थकृतश्च । शब्दकृतस्तावत् । बहुव्रीहौ सति कषा भवितव्यं* तत्पुरुषे सति न भवि-
 तव्यम् । अर्थकृतः । तत्पुरुषे सति रुहादीनां क्तः कर्तरि भवति धात्वर्थस्यान-
 5 पवर्गे । आरूढो वृक्षं देवदत्त इति । बहुव्रीहौ व्यपवृक्ते कर्मणि भवति । आरूढो
 वृक्षो देवदत्तेनेति ॥ अन्यथाजातीयकः खल्वपि प्रत्यक्षेणार्थसंप्रत्ययोऽन्यथाजातीयकः
 संबन्धात् । राज्ञः सखा राजसखः । संबन्धादेतद्वन्तव्यं नूनं राजाप्यस्य सखेति ॥
 उभय खल्वपीष्यते । स्वस्ति सोमसखा पुनरोहि । गवांसख इति ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २ । १ । २६ ॥

10 किमुदाहरणम् । खट्वारूढो जाल्मः । क्षेप इत्युच्यते कः क्षेपो नाम । अधीत्य
 ज्ञात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या । य इदानीमतोऽन्यथा करोति स उच्यते खट्वा-
 रूढोऽयं जाल्मः । नातिव्रतवानिति ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २ । १ । २९ ॥

अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात्क्तेन समासवचनानर्थक्यम् ॥ १ ॥
 15 अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात्स्कान्तेन चात्स्कान्तेन च कालाः क्कान्ते-
 नेत्येतत्समासवचनमनर्थकम्† । अन्यन्तसंयोग इत्येव सिद्धम् ॥

अनत्यन्तसंयोगार्थं तु ॥ २ ॥

अनत्यन्तसंयोगार्थं तर्हीद वक्तव्यम् । पण्मुहुर्ताश्चराचराः । ते कदाचिदहर्गन्तु-
 कदाचिद्रात्रिम् । तदुच्यते । अहर्गताः रात्रिगता इति ॥ नैतदस्ति । गतप्रहणादप्ये-
 20 तत्सिद्धम्‡ ॥ इद तर्ही । अहरतिसृताः रात्र्यतिसृताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ २ । १ । ३० ॥

तत्कृतार्थेनेति किमर्थम् । दध्ना पटुः । धृतेन पटुः । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न
 भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । न हि दध्ना पटुना सामर्थ्यम् ।

केन तर्हि । भुजिना । दधा भुङ्गे । पटुरिति । इहापि तर्हि न प्रागेति । शङ्खुला-
खण्डः किरिकाण इति । अत्रापि न शङ्खुलायाः खण्डेन सागर्थम् । केन
तर्हि । करोतिना । शङ्खुलया कृतः खण्ड इति । वचनाद्भिप्यति । इहापि तर्हि
वचनात्प्रागेति । दधा पटुः । घृतेन पटुरिति । तस्मात्तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यम् ॥
गुणवचनेनेति किमर्थम् । गोभिर्वपानान् । धान्येन धनान् ॥ किं पुनरिदोदाहरणम् । 5
शङ्खुलाखण्डो देवदत्त इति । कथं पुनर्गुणवचनेन समास उच्यमानो ब्रह्मवचनेन
स्यात् । इह तृतीया तत्कृतार्थेन गुणेनेतीयता सिद्धम् । सोऽयमेव सिद्धे सति यदन-
नग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमेव यथा विज्ञायेत गुणमुक्तयता गुणवचनेनेति ॥
कथं पुनरयं गुणवचनः सन्ब्रह्मवचनः संपद्यते । आरभ्यते तत्र मतुस्लोपो
गुणवचनेभ्यो मतुपो तुगिति* । तद्यथा । शुरुगुणः शुरुः । कृष्णगुणः कृष्णः । 10
एवं खण्डगुणः खण्डः ॥ यथेयं नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । भवति हि शङ्खुलाया
खण्डेन सागर्थम् । असामर्थ्याच्चात्र न भविष्यति । दधा पटुः । घृतेन पटुरिति ।
तस्मान्नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन ॥

तृतीयासमासे ऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिर्ह्यवचनात् ॥ १ ॥

तृतीयासमासे ऽर्थग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अर्थगतिर्ह्यवचनात् । 15
अन्तरेणापि वचनमर्थगतिर्भाविष्यति ॥

निर्देश्यमिति चेत्तृतीयार्थनिर्देशोऽपि ॥ २ ॥

अथैवमपि निर्देशः कर्तव्य इति चेत्तृतीयार्थनिर्देशोऽपि कर्तव्यः स्यात् । तृतीया 1
सदर्थकृतार्थेनेति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नायमर्थनिर्देशः ।
किं तर्हि । योगाद्भिमिदं निर्दिश्यते । सति च योगाच्चे योगविभागः करिष्यते । तृती- 2
या तत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते । ततोऽर्थेन । अर्थशब्देन च तृतीया समस्यते ।
धान्यार्थः वसनार्थः । पूर्वसदृशसमोनार्थः [२१ ३१] इत्यर्थग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ २ । १ । ३१ ॥

पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

१ पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मासावरोज्यम् । सप्तमगावरोज्यम् ॥ 25

सदृशग्रहण उक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात् । पष्ठचर्यमिति चैतृती-
यासमासवचनानर्थक्यमिति* ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ २ । १ । ३२ ॥

कर्तृकरणे कृता केन ॥ १ ॥

कर्तृकरणे कृता केनेति वक्तव्यम् । अहिहतः नखनिर्मिन्नः दात्रलूनः पर-
शुच्छिन्नः । कृता केनेति किमर्थम् । इह मा भूत् । दात्रेण लूनवान् । परशुना छिन्न-
वान् ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ २ । १ । ३३ ॥

10 कृत्यैरधिकार्थवचने अन्यत्रापि दृश्यते ॥ १ ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम् । बुसोपेन्ध्यम् तृणोपे-
न्ध्यम् घनवात्यम् ॥

साधन कृतेति वा पादहारकाद्यर्थम् ॥ २ ॥

अथवा साधनं कृता सह समस्यत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पादहा-
15 रकाद्यर्थम् । पादाभ्यां द्वियते पादहारकः । गले चोप्यते गलेचोपकः ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ २ । १ । ३४ ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ २ । १ । ३५ ॥

अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासः ॥ १ ॥

अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासो ऽयं द्रष्टव्यः । किं
20 कारणम् ॥

कारकाणां क्रियया सामर्थ्यात् ॥ २ ॥

कारकाणां क्रियया सामर्थ्यं भवति न तेषामन्योऽन्येन । तथा । निश्चयण्या

द्वाभ्यां काठाभ्यां सामर्थ्यं न तेषामन्योऽन्येन ॥ एवं तर्हाहायमत्तेन व्यञ्जनं भक्ष्येण
मिश्रीकरणमिति न चास्ति सामर्थ्यं तत्र वचनात्समासो भविष्यति ॥

वचनप्रामाण्यादिति चित्रानाकारकाणां प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चित्रानाकारकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तित्तु दध्ना ओदनो
भुज्यते देवदत्तेनेति ॥

5

सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे कस्तृतीयापूर्वपदं उत्तरपदलोपश्च ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समानाधिकरणाधिकारे^१ वक्तव्यं कस्तृतीयापूर्वपदः
समस्यते सुपोत्तरपदस्य च लोपो भवतीति । दधोपसिक्तो दध्युपसिक्तः दध्युपसिक्त
ओदनो दध्योदनः । गुडेन संसृष्टा गुडसंसृष्टाः गुडसंसृष्टा धाना गुडधानाः ॥

पष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः ॥ ५ ॥

10

पष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः समस्यत उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः । अश्वानां
युक्तो ऽश्वयुक्तः अश्वयुक्तो रथो ऽश्वरथः । दध्नः पूर्णो दधिपूर्णः दधिपूर्णो घटो
दधिघटः ॥ तत्तर्हि बहु वक्तव्यम् ।

न वासमासे ऽदर्शनात् ॥ ६ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । असमासे ऽदर्शनात् । यद्यसमासे दृश्यते 15
समासे न न दृश्यते तल्लोपारम्भ प्रयोजयति । न चासमास उपसिक्तशब्दः संसृष्ट-
शब्दो युक्तशब्दः पूर्णशब्दो वा दृश्यते ॥ कथं तर्हि सामर्थ्यं गम्यते ।

युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यम् ॥ ७ ॥

दध्ना युक्तार्थता सप्रतीयते ॥ कथं पुनर्जायते दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयत इति ।

संप्रत्ययाच्च तदर्याध्यवसानम् ॥ ८ ॥

20

संप्रत्ययाच्च तदर्थो ऽध्यवसीयते ॥ अवश्यं चैतदेवं विशेषम् ।

संप्रतीयमानार्थलोपे ह्यनवस्था ॥ ९ ॥

यो हि गम्यते संप्रतीयमानार्थानां शब्दानां लोपो भवतीत्यनवस्था तस्य लोपस्य

स्यात् । दधीत्युक्ते बहवोऽर्था गम्यन्ते मन्दकमुत्तरकं निलीनकमिति तद्वाचिनां
शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् । तथा गुड इत्युक्ते मधुरशब्दस्य शृङ्गवेरमिति
च कदुशब्दस्य ॥ अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्ते अक्षिप्तिकोचैः
पाणिविहारैश्च तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् ॥

८ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ २ । १ । ३६ ॥

किं चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति । एवं भवितुमर्हति ।

चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गो विशेषात् ॥ १ ॥

चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह

समासः प्राप्नोति । अनेनापि प्राप्नोति । रन्धनाय स्थाली । अवहननायोत्खलमिति ।

१० किं कारणम् । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयत एवंजातीयकस्य चतुर्थ्य-
न्तस्य तदर्थेन सह समासो भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

बलिरक्षिताभ्यां चानर्थकं वचनम् ॥ २ ॥

बलिरक्षिताभ्यां च समासवचनमनर्थकम् । यो हि महाराजाय बलिर्महाराजार्थः
स भवति । तत्र तदर्थः इत्येव सिद्धम् ॥

११ यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत इत्येतद्वक्ष्यं क्रियेत ।

विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्वघासः श्वभृशु-
रम् अस्तिविधेति ॥

अर्थेन नित्यसमासवचनम् ॥ ४ ॥

२० अर्थशब्देन नित्यसमासो वक्तव्यः । ब्राह्मणार्थम् क्षत्रियार्थम् ॥ किं विकृतिश्च-
तुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत- इत्यतोऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः । नेत्याह ।
क्षत्रियार्थेन नित्यसमासो वक्तव्यो विग्रहो मा भूदिति ॥

सर्वलिङ्गता च ॥ ५ ॥

सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ब्राह्मणार्थं पयः । ब्राह्मणार्थः सुपः । ब्राह्मणार्थो
२१ यथागृणिति ॥ किमर्थेन नित्यसमास उच्यत इत्यन- सर्वलिङ्गेना वक्तव्या । नेत्याह ।

सर्वथा सर्वलिङ्गता वक्तव्या । किं कारणम् । अर्थशब्दो ऽयं पुंलिङ्ग उत्तरपदार्थप्रधान-
नध तत्पुरुषस्तेन पुंलिङ्गस्यैव समासस्याभिधानं स्यात्स्त्रीनपुंसकलिङ्गस्य न स्यात् ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यम् । अश्वघासादीनामुप-
संख्यानं कर्तव्यम् । अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः । सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ॥
न वक्तव्यम् ।

यत्तावदुच्यते विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृ-
त्तिर्ज्ञापयति विकृतिधनुर्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत इति यदयं वलिरक्षितग्रहणं
करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां समासे वलिरक्षितग्रहणेनार्थस्त-
थाजातीयकानां समासः । यदि च विकृतिधनुर्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते न
तदर्थमात्रेण ततो वलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति ॥

यदप्युच्यते अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । अश्वघासा-
दयः पठ्यमासा भविष्यन्ति । यदि यदर्थं भवत्ययमपि तत्राभिसंयन्धो भवत्य-
स्येदमिति । तथा । गुरोर्हीदं गुरुर्यमिति । ननु च स्वरभेदो भवति । चतुर्थीस-
मासे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन भवितव्यं पठ्यमासे पुनरन्तोदात्तत्वेना ।
नास्ति भेदः । चतुर्थीसमासेऽपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । कथम् । आचा- 15
र्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिधनुर्यन्ता प्रकृतिस्वरा भवति न चतुर्थीमात्रमिति यदयं
चतुर्थी तदर्थं ऽयं के च [६. २. ४३-४५] इत्यर्थग्रहणं क्तग्रहणं च करोति । कथं
कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वे ऽर्थग्रहणेन क्तग्रहणेन चार्थस्त-
थाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वम् । यदि च विकृतिधनुर्यन्ता प्रकृत्या भवति न
चतुर्थीमात्रं ततो ऽर्थग्रहणं क्तग्रहणं चार्थवद्भवति ॥

यदप्युच्यतेऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्य इति । न वक्तव्यः । सर्वप्लत्ययः
करिष्यते । किं कृतं भवति । न चैव हि कदाचित्प्लत्ययेन विप्रहो भवति । अपि
च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति ॥ यदि सर्वप्लत्ययः क्रियत इत्संज्ञा न प्राप्नोति ।
अथापि कथंचिदित्संज्ञा स्यादेवमपि ऽर्थम् भवत्यित्यङ्गस्येतीयदुवडौ स्याताम्[†] ॥
एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । किं कृतं भवति । भवति वै कश्चिदस्वपदविप्रहो बहु- 25
व्रीहिः । तथा । शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति । नैवं शक्यम् । इह हि महद-
र्थमित्यात्वकपौ प्रसज्येयाताम्[‡] ॥ एव तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः

करिष्यते । किं कृतं भवति । न चैव हि कदाचिदादेशेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गतापि सिद्धा भवति ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । चतुर्थी । चतुर्थी सुबन्तेन सह समस्यते । ततस्तदर्थार्थ । तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो भवति ॥ इहापि तर्हि समासः प्राप्नोति । छात्राय, रुचितम् । छात्राय

२५ स्वदितमिति* । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयानि तादर्थ्यं या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्रमिति यदयं हितसुखग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां समासे हितसुखग्रहणेनार्थस्तथाजातीयकानां समासः । यदि च तादर्थ्यं या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्रं ततो हितसुखग्रहणमर्थवद्भवति ॥ इहापि तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः प्राप्नोति । यूपाय दारु यूपदारु । रथदारु । वायवचनं वि-

३० धास्यते ॥ इहापि तर्हि विभाषा प्राप्नोति । ब्राह्मणार्थम् क्षत्रियार्थमिति । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति प्रकृतिविकृत्योर्यः समासस्तत्र तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो भवत्यन्यत्र नित्य इति यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति ॥ एवं तर्हि उदकार्यो वीचधः स्थानिवद्भावादुदभावः प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः सर्वलिङ्गता च ॥ नैप दोषः । इदं तावदयं प्रटव्यः । अथेह ब्राह्मणेभ्य इति कैषा चतुर्थी । तादर्थ्यं इत्याह । यदि तादर्थ्यं चतुर्थ्यर्थशब्दस्य प्रयोगेन न भवितुम्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति । घचनात्सगासो भविष्यति ॥

यदप्युच्यते सर्वलिङ्गता च वक्तव्येति । न वक्तव्या । लिङ्गमशिष्यं लोकाभ्यत्वालिङ्गस्य ॥

२०

पञ्चमी भयेन ॥ २ । १ । ३७ ॥

अस्यल्पमिदमुच्यते भयेनेति । भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् । वृकाद्भयं वृकभयम् । वृकाद्भीतो वृकभीतः । वृकाद्भीतिर्वृकभीतिः । वृकाद्भीतिर्वृकभीरिति ॥

अपर आह । भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम् । वृकभयम् ग्रामनिर्गतः अधर्माजुगुप्सुरिति ॥

२५

सप्तमी शौण्डैः ॥ २ । १ । ४० ॥

शौण्डादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अक्षधूतः स्त्रीधूतः । अक्ष-

कितव स्त्रीकितव इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशा-
च्छेण्डादिभिरिति विज्ञास्यते ॥ १ ॥

धाट्टेण क्षेपे ॥ १ । १ । ४१ ॥

धाट्टेणेत्यर्थग्रहणम् ॥ १ ॥

धाट्टेण क्षेपे ऽर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । तीर्थकाक इति ॥ क्षेप 5
इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम । यथा तीर्थे काका न चिर स्यातारो भवन्त्येव यो गुरु-
कुलानि गत्वा न चिर तिष्ठति स उच्यते तीर्थकाक इति ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ १ । १ । ४३ ॥

कृत्यैर्नियोगे यद्ग्रहणम् ॥ १ ॥

कृत्यैर्नियोग इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । पूर्वार्हेगेय साम । शतर- 10
ध्येयोऽनुगाक इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । ऋण इत्येव सिद्धम् । इह
यद्यस्य नियोगतः कार्यमण तस्य सद्भवति । तत्र ऋण इत्येव सिद्धम् ॥ यद्ग्रहण
च कर्तव्यम् । इह मा भूत् । पूर्वार्हे दातव्या भित्तेति ॥

क्षेपे ॥ १ । १ । ४७ ॥

किमुदाहरणम् । अयतमेनकुलस्थित त एतत् ॥ क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो 15
नाम । यथायतमे नकुला न चिर स्यातारो भवन्त्येव कार्याण्यारभ्य यो न चिर
तिष्ठति स उच्यते अयतमेनकुलस्थित त एतदिति ॥ क्षेपे सम्प्रत्यन्तं चान्तेन सह सम्-
स्यत इत्युच्यते तत्र सगतिकेन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति ।

क्षेपे गतिकारकपूर्वं उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति* ॥

पात्रेसमितादयश्च ॥ २ । १ । ४८ ॥

किमर्थधकारः । एवकारार्थः । पात्रेसमितादय एव । क मा भूत् । परम
पात्रेसमिता इति ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ २ । १ । ४९ ॥

॥ इह कस्मादव्ययीभावो न भवति । एका नदी एकनदी । नदीभिः सख्येति*
प्राप्नोति । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः कश्चिदन्यप-
दार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थ-
प्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न
चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते ॥ अयं वा व्ययीभावः क्रियतां तत्पुरुष इति तत्पुरुषो
10 भविष्यति विप्रतिपेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परं कार्यत्वे तु न सिध्यति ।
आरम्भसामर्थ्याच्चाव्ययीभावः प्राप्नोति परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषः प्राप्नोति । परं कार्यत्वे
च न दोषः । कथम् । नदीभिः समाहारे अव्ययीभागे वक्तव्यः । स चावश्यं
वक्तव्यः ।

सर्वमेकनदीतरे ॥

25 इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ २ । १ । ५१ ॥

समाहार इति कोऽयं शब्दः । समाङ्पूर्वाद्वरतेः कर्मसाधनो ध्व् । समाहि-
यते समाहार इति ॥ यदि कर्मसाधनः पञ्च कुमार्यः समाहृताः पञ्चकुमारि दश-
कुमारि गोखियोदपसर्जनस्य [१.२.४८] इति इत्यर्थं न प्राप्नोति द्विगुरेकवचनम्
[२.४.१] इत्येतच्च वक्तव्यम् ॥ एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति । समाहरणं^५
समाहारः । अथ भावसाधने सति किमभिधीयते । यत्तदौत्तरार्थम् । कः पुन-
र्गवां समाहारः । यत्तदर्जनं क्रयणं भिक्षणमपहरणं वा । यद्येवं विक्षिन्नेषु पूलेषु
गोषु चरन्तीषु न सिध्यति ॥ एवं तर्हि समभ्याशीकरण समाहारः । एवमपि पञ्च-
मामी पण्णगरी त्रिपुरीति न सिध्यति । किं कारणम् । समेकत्ववाच्याडाभिमुख्ये
धर्तते हरतिर्देशान्तरप्रापणे । नावश्यं हरतिर्देशान्तरप्रापण एव वर्तते । किं तर्हि ।^{१०}
सावृद्धयेऽपि वर्तते । तथा । मातुरनुहरति । पितुरनुहरति ॥ अथवा पञ्चमामी
पण्णगरी त्रिपुरीति नैवेदमित्येवावतिष्ठते । अवदयमसौ ततः किञ्चिदाकाङ्क्षति क्रियां
गुणं वा । यदाकाङ्क्षति तदेकं स च समाहारः ॥ अयं तर्हि भावसाधने सति
दोषः । पञ्चपूल्यानीयतामिति भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति । नैव दोषः ।
इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह गौरनुबन्धोऽजोऽमीयोमीय इति कथमाकृतौ चोदि-^{१५}
तायां द्रव्य आरम्भणात्मनःप्रोक्षणविशसनानि क्रियन्त इति । असंभवात् । आ-
कृतायारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वाकृतिसहचरिते द्रव्य आरम्भणादीनि
क्रियन्ते । इदमप्येवजातीयकमेव । असंभवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति ॥
अथवाव्यतिरेकाद्भ्याकृत्योः ॥

किं पुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति । एव भवितुमर्हति ।

२०

द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । केतरेतराश्रयता । द्वि-
गुन्निमित्ते प्रत्ययोत्तरपदे प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञा तदेतदितरेतराश्रयं
भ्रमति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥ एवं तर्ह्यर्थ इति यक्ष्यामि ।

अर्थे चेत्तद्विद्यानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवत् ॥ २ ॥

अर्थे चेत्तद्वितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । पाञ्चनापिति द्वैमातुरः वैमातुरः* । किं कारणम् ।
द्विगुणोक्तत्वाद्बहुव्रीहिवत् । तद्यथा । चित्रगुः शबलगुरिति बहुव्रीहिणोक्तत्वान्म-
त्वर्थस्य मत्वर्थोऽपि न भवति ॥ एवं तर्हि समासतद्धितविधायिति वक्ष्यामि ।

समासतद्धितविधायिति चेदन्यत्र समाससंज्ञाभावः ॥ ३ ॥

समासतद्धितविधायिति चेदन्यत्र समाससंज्ञा न प्राप्नोति । कान्यत्र । स्वरे ।
पञ्चारलिः दशारलिः । इगन्ते द्विगवित्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् । प्रत्ययोत्तरपदयोर्द्विगुसंज्ञा
10 भवतीति वक्तव्यम् ॥ ननु चोक्त द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराभयत्वादप्र-
सिद्धिरिति । नैप दोषः । इतरेतराभयमात्रमेतच्चोदितं सर्वाणि चेतरेतराभयाण्येक-
त्वेन परिहृतानि सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति† । नेद तुल्यमन्यैरितरेतराभयैः ।
न हि संज्ञा नित्या ॥ एव तर्हि भाविनी संज्ञा विशास्यते । तद्यथा । कश्चित्क-
चित्तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटक वयेति । स पश्यति यदि शाटको न
15 वातव्यो ऽथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी
खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भयतीति ।
एवमिहापि तस्मिन्द्विगुर्भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य प्रत्यय उत्तरपदमिति चैते, सशे
भविष्यतः ॥ अथवा पुनरस्त्वर्थ इति । ननु चोक्तमर्थे चेत्तद्विद्यानुत्पत्तिर्बहुव्रीहि-
वदिति ॥ नैप दोषः । नावश्यमर्थशब्दोऽभिधेय एव वर्तते । किं तर्हि । स्यादर्थेऽपि
20 वर्तते । तद्यथा । दारार्थं घटामहे । धनार्थं भिक्षामहे । दारा नः स्युर्धनानि नः
स्युरिति । एवमिहापि तद्धितार्थे द्विगुर्भवति तद्धितः स्यादिति ॥

द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकं तद्वितोत्पत्तेः ॥ ५ ॥

अथवा यदयं द्विगोर्लुगनपत्ये [४.१.८८] इति द्विगोरुत्तरस्य तद्धितस्य लुकं
शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य उत्पद्यते द्विगोर्लुग्वचनं इति ॥

द्विमासम् द्विमास जातस्येति । नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । द्विमासजात इति प्राप्नोति* । द्विमासजात इति चेप्यते† । व्यहजातश्च न सिध्यति । व्यहजात इति प्राप्नोति न चैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च यदा समाहारे द्विगुः । व्यहजातस्तु न सिध्यति‡ ॥ किमुच्यते परिमाणिनेति न पुनरन्यत्रापि । पञ्चगवप्रियः दशगवप्रियः ।

अन्यत्र समुदायचतुर्ग्रीहित्वादुत्तरपदप्रसिद्धिः ॥ १० ॥

अन्यत्र समुदायो बहुग्रीहिसंज्ञः । अन्यत्र समुदायचतुर्ग्रीहित्वादुत्तरपदं प्रसिद्धम् । उत्तरपदे प्रसिद्ध उत्तरपद इति द्विगुर्मविष्यति ॥

सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः ॥ ११ ॥

सर्वेषु पक्षेषु द्विगुसंज्ञाया मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । पञ्च-
10 खट्वा दशखट्वा । द्विगोः [४.१.२१] इतीकारो मा भूत् । पञ्चगुः दशगुः । गौरतद्धितलुकि [५.४.१२] इति टग्मा भुदिति ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ २ । २ । ५२ ॥

किमनन्तरे योगे यः संख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञ आहोस्विपूर्वमात्रे । किं चातः ।
यद्यनन्तरे योग एकशाटी¶ । द्विगोः [५.१.२१] इतीकारो न प्राप्नोति । अथ पूर्वमात्र
15 एकभिक्षा अत्रापि प्राप्नोति ॥ अस्त्वनन्तरे । कथमेकशाटी । ईकारान्तेन समासो
भविष्यति । एका शाटी एकशाटी ॥ इह तर्हि एकापूषी द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति ।
अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथमेकभिक्षा । टावन्तेन समासो भविष्यति । एका भिक्षा
एकभिक्षा ॥ इह तर्हि सप्रत्ययः** इगन्ते द्विगोवित्येष स्वरः प्राप्नोति†† । अस्तु
तर्जनन्तरे । कथमेकापूषी । समाहार इत्येष सिद्धम् । कः पुनरत्र समाहार ।
20 यत्तद्दान सप्तमो वा ॥ इह तर्हि पञ्चहोतारः दशहोतारः इगन्ते द्विगोवित्येष स्वरः
न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथं सप्रत्ययः । अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां
छन्दसीत्येवमेतत्सिद्धम्‡‡ । अथवा पुनरस्त्वनन्तरे । कथं पञ्चहोतारः दशहोतारः ।
आधुदात्तप्रकरणे द्वयोदासादीनां छन्दसीत्येव सिद्धम्§§ ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ २ । १ । ५३ ॥

किमुदाहरणम् । वैयाकरणखट्वचिः । किं व्याकरणं कुत्सितमाहोस्विद्वैयाक-
रणः । वैयाकरणः कुत्सितस्तस्मिन्कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितं भवति ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ २ । १ । ५५ ॥

उपमानानीत्युच्यते कानि पुनरुपमानानि । किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयमाहो-
स्विदन्त्यदुपमानमन्यदुपमेयम् । किं चातः । यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इहो-
पमार्थो गौरिख गौरिति । अथान्यदेवोपमानमन्यदुपमेयं क इहोपमार्थो गौरिखाश्च
इति ॥ एवं तर्हि यत्र किञ्चित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवतः ।
किं यत्तद्व्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । मानं हि नामानिर्ज्ञातज्ञाना-
र्थमुपादीयते अनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामीति । तत्समीपे यच्चात्यन्ताय निमीते तदुपमानम् ।
गौरिख गवय इति । गौरिनिर्ज्ञातो गवयोऽनिर्ज्ञातः ॥ कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य ग-
वयो निर्ज्ञातः स्याद्गौरनिर्ज्ञातस्तेन कर्तव्यं स्याद्गवय इव गौरिति । बाढं कर्तव्यम् ॥

किं पुनरिहोदाहरणम् । शस्त्रीश्यामा । क पुनरयं श्यामाशब्दो वर्तते । श-
र्यामित्याह । केनेदानीं देवदत्ताभिधीयते । समासेन । यद्येवं शस्त्रीश्यामो देवदत्त
इति न सिध्यति । उपसर्जनस्येति* ह्रस्वत्वं भविष्यति । यदि तर्ह्युपसर्जनान्यप्येवं-
जातीयकानि भवन्ति तित्तिरिकल्मायी कुम्भकपाललोहिनी अनुपसर्जनलक्षण
ईकारो† न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि शर्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते देवदत्तायां श्या-
माशब्दः । एवमपि गुणो अनिर्दिष्टो भवति । बहवः शर्यां गुणास्तीक्ष्णा सूक्ष्मा
पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः । तथा । चन्द्र-
मुखी देवदत्तेति, बहवश्चन्द्रे गुणा या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते ॥ एवमपि 20
समानाधिकरणेनेति‡ वर्तते व्यधिकरणत्वात्समासो न प्राप्नोति । किं हि यचनाञ्ज
भवति । यद्यापि तावद्बचनात्समासः स्यादिह तु खलु मृगीव चपला मृगचपला
समानाधिकरणलक्षणः पुंस्त्वबो§ न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तते ।
एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभयं वर्तत इति । इतरथा हि बह्वपेक्ष्यं स्यात् ।
यदि तावदेवं विग्रहः क्रियते शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति शर्यां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं 25

स्यात् । अथाप्येव विग्रहः क्रियते यथा शस्त्री श्यामा तद्वदिय देवदत्तेत्येवमपि
 देवदत्तायां श्यामेत्येतदपेक्ष्य स्यात् । एवमपि गुणो अनिर्दिष्टो भवति । बहवश्च
 शब्दां गुणास्तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति
 लोके मंप्रत्ययः । तद्यथा । चन्द्रमुखी देवदत्तेति बहवश्चन्द्रे गुणा या चासौ प्रिय-
 दर्शनता सा गम्यते ॥

उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्तात्सामान्यवचनाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्तात्सामान्यवचनस्याप्रसिद्धिः स्यात् ।
 शस्त्रीश्यामा । श्यामाशब्दोऽयं शस्त्रीशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनं संपद्यते ।
 तत्र सामान्यवचनैरिति समासो न प्राप्नोति ॥

० न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्य-
 वचनप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । श्यामत्वस्योभयत्र भावात् । उभयत्रैवात्र
 श्यामत्वमस्ति शब्दां देवदत्तायां च । तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य । तद्वाचकत्वाच्च
 श्यामाशब्दः प्रयुज्यते । किंवाचकः । उभयवाचकः । श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वा-
 १५ चकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनं प्रसिद्धम् । सामान्यवचनैः प्रसिद्धे सामान्यवचनै-
 रिति समासो भविष्यति । न चाथदयं स एव सामान्यवचनो यो बहूनां सामान्य-
 भाव इयोरपि यः सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचन एव ॥ अथवा सामान्य-
 वचनैरित्युच्यते सर्वथ शब्दोऽन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनं संपद्यते
 त एव निश्चास्यामः । आगभिसंबन्धाच्च सामान्यवचन इति ॥

२० उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ २।१।५६ ॥

सामान्याप्रयोग इति किमर्थम् । इह मा भूत् । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव दूरः ।
 पुरुषोऽयं व्याघ्र इव बलवान् ॥ सामान्याप्रयोग इति शक्यमवक्तुम् । कस्माच्च
 भवति पुरुषोऽयं व्याघ्र इव दूरः पुरुषोऽयं व्याघ्र इव बलवानिति । असामर्थ्यात् ।
 कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥ एव तर्हि सिद्धे सति यत्सामान्या-
 २५ प्रयोग इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि

समाप्त इति । किमेतस्य शापने प्रयोजनम् । राजपुरुषो अभिरूपः । राजपुरुषो
दर्शनीयः । अत्र वृत्तिः सिद्धा भवति ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ २ । १ । ५७ ॥

विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जन-
नामसिद्धिः ॥ १ ॥

विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनस्याप्रसिद्धिः ।
कृष्णतिला इति । कृष्णशब्दोऽयं तिलशब्देनाभिसंयध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते ।
तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंयध्यमानो विशेषणरचनः संपद्यते । तदुभयं विशेष-
णं भवत्युभयं च विशेष्यम् । विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च
विशेष्यत्वादुपसर्जनस्याप्रसिद्धिः* ॥ १८

न वान्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषणत्वाच्चापरस्योपसर्जनप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । अन्यतरस्य प्रधानभावात् । अन्यतरद्वय
प्रधानम् । तद्विशेषकत्वाच्चापरस्य । तद्विशेषक चापरम् । अन्यतरस्य प्रधानभा-
वात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनसंज्ञा भविष्यति । यदास्य तिलाः प्राधान्येन
विवक्षिता भवन्ति कृष्णो विशेषणत्वेन तदा तिलाः प्रधानं कृष्णो विशेषणम् ॥ कामं १५
तर्धनेनैव हेतुना यस्य कृष्णाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति तिला विशेषणत्वेन तेन
कर्तव्यं तिलकृष्णा इति । न कर्तव्यम् । न ह्ययं इन्द्रः । तिलाश्च कृष्णाश्चेति । न
एतदपि पट्टीसमाप्तः । तिलानां कृष्णा इति । किं तर्हि । श्रविमी प्रधानशब्दावे-
कस्मिन्नर्थे युगपद्वयरूप्येते न च द्वयोः प्रधानशब्दयोरैकस्मिन्नर्थेयुगपद्वयरूप्यमानयोः
किंचिदपि प्रयोजनमस्ति तत्र प्रयोगादेतद्वन्तव्यं नूनमत्रान्यतरत्प्रधानं तद्विशेषकं २०
चापरमिति । तत्र त्वेतावान्सदेहः किं प्रधानं किं विशेषणमिति । स चापि क
सदेहः । यत्रोभौ गुणशब्दौ । तद्यथा । कुञ्जखञ्जः खञ्जकुञ्ज इति । यत्र
अन्यतरद्वयमन्यतरो गुणस्तत्र यद्वयं तत्प्रधानम् । तद्यथा । शुक्लमालमेतं कृष्ण-
मालमेतेति न पिष्टपिण्डीमालभ्य कृती भवति । अत्रद्वयं तदुपुं द्रव्यमाकाङ्क्षति ॥
कथं तर्हिमी द्वौ प्रधानशब्दावैकस्मिन्नर्थे युगपद्वयरूप्येते वृक्षः शिंशपेति त्रैतयो- २५
रादश्यकः समावेशः । न ह्यवृक्षः शिंशपास्ति ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ २ । १ । ५८ ॥

अथ किमर्थमुत्तरत्रैवमोदानुक्रमणं क्रियते न विशेषणं विशेष्येण बहुलम्
[२.१.५७] इत्येव सिद्धम् ।

बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादुत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यम् ॥ १ ॥

- ५ अकृत्स्नं बहुलवचनमित्युत्तरत्रानुक्रमणं क्रियते । यथाकृत्स्नं यदनेन कृतमकृतं
तत् । एवं तर्हि न द्रूमो ऽकृत्स्नमिति । कृत्स्नं च कारकं च साधकं च निर्वर्तकं
च । यद्यनेन कृतं सुकृतं तत् । किमर्थं सर्वेष्वमाद्यनुक्रमणं क्रियते । उदाहरणभू-
यस्त्वात् । ते खल्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति येषु लक्षणं प्रपञ्च्यम् । केवलं
लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति ॥ अवश्यं खल्वस्माभिरिदं
१० वक्तव्यं बहुलम् अन्यतरस्याम् उभयथा वा एकेवमिति । सर्ववेदपारिपदं हीदं
द्यात्वात् । तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम् ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ २ । १ । ५९ ॥

श्रेण्यादयः पद्यन्ते कृतादिराकृतिगणः ॥

श्रेण्यादिषु छयर्थवचनम् ॥ १ ॥

- १५ श्रेण्यादिषु छयर्थग्रहणं कर्तव्यम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः । यदा
हि श्रेणय एव किंचित्क्रियन्ते तदा मा भूदिति ॥ अन्यत्रायं छयर्थग्रहणेषु छयन्तस्य
प्रतिषेधं शास्ति* । तदिह न तथा । किं कारणम् । अन्यत्र पूर्वं छयन्तकार्यं परं
छयर्थकार्यम् । इह पुनः पूर्वं छयर्थकार्यं परं छयन्तकार्यमिति ॥

त्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ २ । १ । ६० ॥

२० नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिवचनम् ॥ १ ॥

नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । सिद्धं चाभुक्त चेति ॥
अनञ्विति च प्रतिषेधो घक्तव्यः । इह मा भूत् । कर्तव्यमकृतमिति ॥

नुडिडधिकेन च ॥ २ ॥

नुडिडधिकेन च समासो वक्तव्यः । इहापि यथा स्यात् । अशितानशितेन*
जीवति । त्रिदाहिशितेन* जीवतीति ॥

किमुच्यते समानप्रकृतिप्रहणं कर्तव्यमिति यदा नञिनिशिष्टेनेत्युच्यते न चात्र
नञ्कृत एव विशेषः । किं तर्हि । प्रकृतिरुतोऽपि ॥ अयं विशिष्टशब्दोऽस्त्येवाव- ५
धारणे वर्तते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तावाद्यायभिरूपौ दर्शनीयो पक्षयन्तो देव-
दत्तस्तु यज्ञदत्तास्त्राध्यायेन निशिष्टः । स्वाध्यायेनेवेति गम्यते अन्ये गुणाः समा-
भवन्ति । अस्याधिक्ये वर्तते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तावाद्यायभिरूपौ दर्शनीयो
पक्षयन्तो देवदत्तस्तु यज्ञदत्तास्त्राध्यायेन निशिष्टः । स्वाध्यायेनात्रिको अन्ये गुणा
अविद्यक्षिना भवन्ति ॥ तद्यथा तावदवधारणे विशिष्टशब्दस्तदा नेवार्थः समान- 10
प्रकृतिप्रहणेन । नेह भविष्यति । सिद्धं चामुक्तं चेति । नाप्यनञिति प्रतिषेधेन । नेह
भविष्यति । कर्तव्यमकृतमिति । नुडिडधिकेनापि तु तदा समासो न प्राप्नोति ।
यदाधिक्ये विशिष्टशब्दस्तदा समानप्रकृतिप्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । सिद्धं
चामुक्तं चेति । अनञिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । कर्तव्यमकृत-
मिति । नुडिडधिकेनापि तु समासः सिद्धो भवति । तत्राधिक्ये निशिष्टशब्द मत्वा 15
समानप्रकृतिप्रहणं चोच्यते ॥

अवधारणं नवा चेन्नुडिडिशितेन न प्रकल्पेत ।

अथ चेदधिकविवक्षा कार्यं तुल्यप्रकृतिकेनेति ॥

कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कृतापकृतम् मुक्तविमुक्तम् पीत- 20
विपीतम् ॥

सिद्धं तु केन विसमाप्तावनम् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । कान्तेन क्रियाविस्माप्तावनञ्कान्तं समस्यत इति व-
क्तव्यम् ॥

गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । गतप्रत्यागतम् यात्रापुयात्रम् पुटपु-
टिका क्रयारुधिका फलाफलिका मानोन्मानिका ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ २ । १ । ६७ ॥

अयुक्तोऽय निर्देशः । समानाधिकरणेनेति* वर्तते कः प्रसङ्गो यद्यधिकरणानां
समासः स्यात् ॥ एव तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो यथाजातीयकमुत्तरपदं तथाजातीयकेन
पूर्वपदेन समस्यत इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गनि-
5 शिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥

वर्णो वर्णेन ॥ २ । १ । ६९ ॥

इद विचार्यते वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यात् । कृष्णेन सारङ्गः कृष्णसारङ्गः ।
समानाधिकरणो वा । कृष्णः सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति । कश्चात्र विशेषः ।

वर्णेन तृतीयासमास एतप्रतिपेधे वर्णग्रहणम् ॥ १ ॥

10 वर्णेन तृतीयासमास एतप्रतिपेधे वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तृतीया पूर्वपदं प्रकृति-
स्वरं भवति† । अनेते वर्ण इति वक्तव्यम्‡ ॥ अथ द्वितीयेन वर्णग्रहणेनैतविशेषण-
नार्थः । वाढमर्थो यद्यवर्ण एतशब्दोऽस्ति । ननु चायमस्ति । आ इत एत० कृष्णेनः
लोहितेन इति । नार्थ एवमर्थेन वर्णग्रहणेन । यदि तावदय कर्मणि क्तस्तृतीया
कर्मणि [६.२ ४८] इत्यनेन स्वरेण भवितव्यम् । अथापि कर्तरि परत्वात्कृत्स्न-
15 रेण भवितव्यम्§ ॥ अथ समानाधिकरण० ।

समानाधिकरणे द्विवर्णग्रहणम् ॥ २ ॥

समानाधिकरणे द्विवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । वर्णो वर्णेष्वनेत इति वक्तव्यम् । एक
वर्णग्रहणं कर्तव्यमिह मा भूत् । परमशुक्रः परमकृष्ण इति । द्वितीय वर्णग्रहण
कर्तव्यमिह मा भूत् । कृष्णातिला इति ॥ एक वर्णग्रहणमनर्थकम् । अन्यतरत्र क-
20 स्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥

एवं सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे स्वरविधौ चेकम् ।
यस्यापि तृतीयासमासस्तस्यापि तान्येव त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ
द्वे स्वरविधौ चेकम् । सामान्येन मम तृतीयासमासो भविष्यति तृतीया तत्कृतार्थेन

गुणवचनेन [२.१.३०] इति ॥ अयदयं वर्णेन प्रतिपदं समासो वक्तव्यो यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् । क च तेन न सिध्यति । शुक्वभुः हरितवभुरिति । तथा न सति तान्येव व्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासत्रिधौ द्वे स्वरविधौ चैकम् ॥ अथे-
दानीं समानाधिकरणः सामान्येन सिद्धः स्यात् । वाटं सिद्धः । कथम् । विशेषणं
विशेष्येण बहुलम् [२.१.६७] इति । एवमपि द्वे वर्णग्रहणे कर्तव्ये स्वरवि- 5
धायेव प्रतिपदोक्तस्याभावात् ॥ सस्मात्समानाधिकरण इत्येष पक्षो ज्यायान् ॥

समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं विप्रतिषेधेन ॥ ३ ॥

समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं भवति विप्रतिषेधेन । प्रधानानां
प्रधानमुपसर्जनानामुपसर्जनम् ॥ प्रधानानां तावत्प्रधानम् । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्य-
मानम् [२.१.६२] इत्यस्यावकाशः । गोवृन्दारकः अश्ववृन्दारकः । पीढायुवती- 10
नामवकाशः । इभ्ययुवतिः आद्ययुवतिः । इहोभयं प्राप्नोति । नागयुवतिः वृन्दारक-
युवतिः । प्रधानानां परं प्रधानं भवति विप्रतिषेधेन ॥ उपसर्जनानां परमुपसर्जनम् ।
सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः [६१] इत्यस्यावकाशः । सद्रथः सदश्वः । कृत्यतुल्या-
ख्या अजात्या [६८] इत्यस्यावकाशः । तुल्यश्वेतः तुल्यकुण्डः । इहोभयं प्राप्नोति ।
तुल्यसन् तुल्यमहान् । उपसर्जनानां परमुपसर्जनं भवति विप्रतिषेधेन ॥ 15

समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः ॥ ४ ॥

समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । समानाधिकरणसमासस्या-
वकाशः । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः । बहुव्रीहेरवकाशः । कण्ठेकालः । इहोभयं
प्राप्नोति । वीरपुरुषको ग्रामः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥

कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थः ॥ ५ ॥

20

कदाचित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहेः । किं प्रयोजनम् । सर्वधनाद्यर्थः । सर्व-
धनी । सर्ववीजी । सर्वकेशी नटः । गौरखरवदरण्यम् । गौरमृगवदरण्यम् ।
वृष्णमर्षप्रान्वल्मीकः । लोहितशालिमान्ग्रामः । किं प्रयोजनम् । कर्मधारयप्रकृति-
भिर्मत्वर्थैरभिधानं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । बहुव्रीहिणोक्तत्वा-
न्मत्वर्थस्य ॥ यद्युक्तत्वं हेतुः कर्मधारयेणाप्युक्तत्वाच्च प्राप्नोति । न खल्वपि संज्ञा- 25
श्रयो मत्वर्थीयः । किं तर्ह । अर्थीश्रयः । स यथैव बहुव्रीहिणोक्तत्वाच्च भवत्येव

कर्मधारयेणाप्युक्तत्वाच्च भविष्यति ॥ एवं तर्हिदं स्यात् । सर्वाणि धनानि सर्वधनानि
 सर्वधनान्यस्य सन्ति सर्वधनीति । नैवं शक्यम् । नित्यमेवं सति कर्मधारयः स्यात् ।
 तत्र यदुक्तं कदाचित्कर्मधारय इत्येतदयुक्तम् ॥ एवं तर्हि भवति चे किंनि-
 दाचार्याः कार्यवद्बुद्धिं कृत्वा पठन्ति कार्याः शब्दा इति । तद्वदिदं पठितं समानाधि-
 ५ करणसमासाद्बहुव्रीहिः कर्तव्यः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनार्थ इति ॥

यदुच्यते समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेनेति नैप युक्तो वि-
 प्रतिषेधः । अन्तरङ्गः कर्मधारयः । कान्तरङ्गता । स्वपदार्थे कर्मधारयो अन्यपदार्थे
 बहुव्रीहिः । अस्तु । विभाषा कर्मधारयो यदा न कर्मधारयस्तदा बहुव्रीहिर्भवि-
 १० ष्यति ॥ एवमपि यद्यत्र कदाचित्कर्मधारयो भवति कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थी-
 यैरभिधानं प्राप्नोति । सर्वश्चायमेवमर्थो यतः कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं
 मा भूदिति ॥ एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं विप्रतिषेधे परमिति । किं तर्हि ।
 इटिरिय पठिता । समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधना-
 र्थ इति । यदीटिः पठिता नार्थोऽनेन । इह हि सर्वे मनुष्या अल्पेन यत्नेन
 महतोऽर्थानाकाङ्क्षन्ति । एकेन मायेण शतसहस्रम् । एकेन कुशलकेन खारीसहस्रम् ।
 १५ तत्र कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानमस्तु बहुव्रीहिणेति बहुव्रीहिणा भविष्यति
 लघुत्वात् ॥ कथं सर्वधनी सर्वधीजी सर्वकेशी नट इति । इमिप्रकरणे सर्वादेरिनि
 वक्ष्यामि । तद्यावश्य वक्तव्यं तनोऽ वाधनार्थम् ॥ कथं गौरखरचदरण्यम् गौर-
 मृगचदरण्यम् कृष्णसर्पचान्वल्मीकः लोहितशालिमान्ग्रामः । अस्त्यत्र विशेषः । जा-
 २० त्यान्नामिसबन्धः क्रियते । कृष्णसर्पे नाम सर्पजातिः सास्मिन्वल्मीकेऽस्ति । यदा
 छान्तरेण जातिं तद्वतामिसबन्धः क्रियते कृष्णसर्पे वल्मीक इत्येवं तदा भविष्यति ॥

पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् ।
 सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः । आतिशायिकस्यावकाशः । पटुतरः पटुतमः । बहुव्रीहेरव-
 काशः । चित्रगुः शबलगुः । इहोभयं प्राप्नोति । सूक्ष्मवस्त्रतरः तीक्ष्णशृङ्गतरः ।
 २५ बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैप युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्यु-
 च्यते* पूर्वश्च बहुव्रीहिः पर आतिशायिकः† । इट्वाची परशब्दः । विप्रतिषेधे पर
 यदित तद्वति ॥ एवमप्ययुक्तः । अन्तरङ्ग आतिशायिकः । कान्तरङ्गता । उच्चा-
 णातिपदिकादातिशायिकः‡ सुवन्ताना बहुव्रीहिः । आतिशायिकोऽपि नान्तरङ्गः ।

कथम् । समर्थोत्तद्धित उत्पद्यते सामर्थ्यं च श्रवन्तेन । एवमप्यन्तरङ्गः ।
 कथम् । स्वपदार्थ आतिशायिको ऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । एवमपि नान्तरङ्गः ।
 कथम् । स्पर्धायामातिशायिको भवति न चान्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्धा भवति ॥
 नैव यात्रातिशायिकः प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ।
 सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता वस्त्राणि तद्वन्तमपेक्षन्ते तद्वन्तं चापेक्ष्य वस्त्राणां ५
 वस्त्रैर्युगपत्स्पर्धा भवति । ननु चायमातिशायिक एवमात्मकः सत्यां व्यपेक्षायां
 विधीयते । सत्यमेवमात्मको यां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्ति-
 स्तस्यां सत्यां भवितव्यम् । कां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिः । या
 हि प्रतियोगिनं प्रति व्यपेक्षा । या हि तद्वन्तं प्रति न तस्यां भवितव्यम् ॥ बहुव्री-
 हिरपि तर्हि न प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यादेव । कथमसामर्थ्यम् । सा- १०
 पेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता वस्त्राणि यस्मान्तराण्यपेक्षन्ते तद्वता चाभिसंबन्धः ॥

एवं तर्हि नेह तस्य योगस्योदाहरणं विप्रतिपेधे परमिति* । किं तर्हि । इष्टि-
 रियं पठिता । पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद्बहुव्रीहिरिष्टः सूक्ष्मयत्नतराद्यर्थ इति ।
 यदीष्टिरियं पठिता नार्थो ऽनेन । कथं धैरा युक्तिरुक्ता वस्त्रान्तराणां वस्त्रान्तरैर्यु-
 गपत्स्पर्धा तद्वता चाभिसंबन्ध इति । यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्धा तद्वता १५
 चाभिसंबन्धः क्रियते निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदा बहुव्रीहिर्यद्बहुव्रीहेरातिशायिकः ॥ न तर्हि दा-
 नीमिदं भवति सूक्ष्मतरयत्न इति । भवति । यदान्तरेण तद्वन्तं वस्त्राणां वस्त्रैर्यु-
 गपत्स्पर्धा निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदातिशायिकः ॥ कथं पुनरन्यस्य प्रकर्षेणान्यस्य प्रकर्षः
 स्यात् । नैवान्यस्य प्रकर्षेणान्यस्य प्रकर्षेण भवितव्यम् । यथैवायं द्रव्येषु यतते
 वस्त्राणि मे स्युरित्येवं गुणेऽपि यतते सूक्ष्मतराणि मे स्युरिति । यात्रातिशायिकः २०
 प्राप्नोति । किं कारणम् । गुणवचनादित्युच्यते न च समासो गुणवचनः । समा-
 सोऽपि गुणवचनः । कथम् । अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति । अथ जहत्स्वार्थायां तु दोष
 एव । जहत्स्वार्थायां च न दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्वन्तसंविज्ञानमपि । तद्यथा ।
 शुक्रवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्वन्त आनीयते तद्वन्तश्च
 प्रचरन्ति ॥

उत्तरपदातिशय आतिशायिको बहुव्रीहेर्ब्रह्मद्यतराद्यर्थः ॥ ७ ॥

उत्तरपदातिशय आतिशायिको बहुव्रीहेर्भवति विप्रतिपेधेन । किं प्रयोजनम् ।

बह्वाद्यतराद्यर्थः । बह्वाद्यतरः बहुसुकुमारतरः । कः पुनरत्र विशेषो बहुव्रीहेर्या-
तिशायिकः स्यादातिशायिकान्तेन वा बहुव्रीहिः । स्वरकपोर्विशेषः । यद्यत्राति-
शायिकाद्बहुव्रीहिः स्याद्बह्वाद्यतर एवं स्वरः प्रसज्येत बह्वाद्यतर इति चेप्यते* ।
बह्वाद्यकतर इति च प्राप्नोति बह्वाद्यतरक इति चेप्यते† ॥

५ समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च ॥ ८ ॥

समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमुत्तरपदलोपश्च व-
क्तव्यः । शाकभोजी पार्थिवः शाकपार्थिवः । कुतपवासाः सौश्रुतः कुतपसौश्रुतः ।
अजापण्यस्तौल्वलिरजातोल्बलिः । यष्टिप्रधानो मौद्गल्यो यष्टिमोद्गल्यः ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ २ । १ । ७१ ॥

१० चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कालाक्षी गर्भिणी । स्वस्तिमती
गर्भिणी ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ २ । १ । ७२ ॥

किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । मयूरव्यंसकादय एव । क मा भूत् । परमो
मयूरव्यंसक इति ॥

१५ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अर्धं नपुंसकम् ॥ २ । २ । २ ॥

इह कस्माच्च भवति । चामार्धः नगरार्ध इति । अर्धशब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्येदं ग्रहणं पुंलिङ्गश्चायमर्धशब्दः । क पुनरयं नपुंसकलिङ्गः क पुंलिङ्गः । समप्रतिभागे नपुंसकलिङ्गोऽयववाची पुंलिङ्गः ॥ इह कस्माच्च भवति । अर्धं पिप्पलीनामिति । न वा भवत्यर्धपिप्पल्य इति । भवति यदा खण्डसमुच्चयः । अर्धपिप्पली चार्ध- 5 पिप्पली चार्धपिप्पली चार्धपिप्पल्य इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवत्यर्धं पिप्पलीनामिति तदा न भवितव्यम् । तदा कस्माच्च भवति । एकाधिकरण^१ इति धर्तते ॥ न तर्हि- दानीमिदं भवति अर्धराशिरिति । भवति । एकमेतदधिकरणं भवति योऽसौ राशिर्नाम ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ २ । २ । ३ ॥ 10

अन्यतरस्यामहण किमर्थम् । अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात्समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् । द्वितीय भिक्षाया इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तथा वाक्यमपि भविष्यति ॥ इह तर्हि प्रयोजनमेकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासोऽपि यथा स्यात्^१ । भिक्षाद्वितीयमिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अ- यमपि विभाषा षष्ठीसमासोऽपि । तावुभौ वचनाद्भविष्यतः ॥ अत उत्तर पठति । 15 द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं ज्ञापकमवयवविधाने सामान्य- विधानाभावस्य ॥ १ ॥

द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽवयवविधौ सामान्यविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयो- जनम् । भिनत्ति भिनत्ति । अस्मि कृते^१ शब्द भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । 20 शब्दादिनाः शब्दादयः करिष्यन्ते । तर्हि शब्दो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमप्युच्यते द्वितीयासमासेऽपि तदुभयं वर्चनाद्भविष्य-
ति ॥ एवं तर्हि नायमनुकर्षणार्थश्चकारः । किं तर्हि । अत्रमनेन विधीयते । प्राप्ता-
पन्ने द्वितीयान्तेन सह समस्येते भत्वं च भवति प्राप्तापन्नयोरिति । प्राप्ता जीविकां
प्राप्तजीविका । आपन्ना जीविकामापन्नजीविका ॥

कालाः परिमाणिना ॥ २ । २ । ५ ॥

किंप्रधानोऽयं समासः । उत्तरपदार्थप्रधानः । यद्युत्तरपदार्थप्रधानः सधर्मणाने-
नान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैर्भवेत्तद्व्यम् । अन्येषु चोत्तरपदार्थप्रधानेषु यैवासाधन्तर्धर्तिनी
विभक्तिस्तस्याः समासेऽपि भ्रयणं भवति । तद्यथा । राशः पुरुषो राजपुरुष इति ।
इह पुनर्वाक्ये पक्षी समासे प्रथमा । केनैतदेवं भवति । योऽसौ मासजातयोरभि-
संबन्धः स समासे निवर्तते । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र 10
प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति* प्रथमा भवति । न तर्ह्येदानीमिदं भवति मासजातस्येति ।
भवति वास्तव्यमपेक्ष्य पक्षी ॥

कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादर्निर्देशः ॥ १ ॥

कालस्य येन समासः सोऽपरिमाणी तस्यापरिमाणित्वादर्निर्देशः । अगमको
निर्देशोऽनिर्देशः । न हि जातस्य मासः परिमाणम् । कस्य तर्हि । त्रिंशद्वात्रस्य । 15
तद्यथा । घोरो बद्धराणां देवदत्तस्येति । न देवदत्तस्य घोणः परिमाणम् । कस्य
तर्हि । बद्धराणाम् ॥

सिद्धं तु कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन सह समस्यत इति
बक्तव्यम् । सिध्यति । इत्थं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं कालस्य 20
येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादर्निर्देश इति । कं पुनः कालं मत्वा भवानाह कालस्य
येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादर्निर्देश इति । येन मूर्तीनामुपचयात्पापचयाच्च लक्ष्यन्ते
त कालमाहुः । तस्यैव हि कयाचिक्रियया युक्तस्याहरिति च भवति रात्रिरिति
च । कया क्रियया । आदित्यगत्या । तयैवासकृदावृत्तया मास इति भवति सर्वस्वर
इति च । यदेवं भवति जातस्य मासः परिमाणम् ॥

एकवचनद्विगोश्वोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

एकवचनान्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मासौ जातस्य । मासा जात-
स्येति ॥ द्विगोश्वेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । द्विमासजातः त्रिमासजातः ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

५ किमुक्तम् । एकवचने तावदुक्तमनभिधानादिति* ॥ द्विगोः किमुक्तम् । उत्तर-
पदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनमिति† ॥

नञ् ॥ २ । २ । ६ ॥

किंप्रधानोऽयं समासः । उत्तरपदार्थप्रधानः । यद्युत्तरपदार्थप्रधानो ऽग्राक्षणमा-
नयेत्युक्ते द्वाद्यणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ॥ अन्यपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यद्यन्य-
१० पदार्थप्रधानो ऽग्र्या हेमन्त इति हेमन्तस्य यद्विद्वा वचनं च तत्समासस्यापि प्राप्नोति ॥
पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यदि पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययसज्ञा प्राप्नोति । अव्ययं
ह्यस्य पूर्वपदमिति । नैष दोषः । पाठेनाव्ययसज्ञा क्रियते न च नञ्समासस्तत्र
पद्यते । यद्यपि नञ्समासो न पद्यते नञ्च पद्यते । पाठेनाव्ययसज्ञायां
सत्यामभिधेयवद्विद्वा वचनानि भवन्ति यथेहायोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसख्याभ्यां
१५ योगोऽस्ति ॥ नेद वाचनिकमलिङ्गतासंख्यता वा । किं तर्हि । स्वाभाधिकमेतत् ।
तद्यथा । समानमीदमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थयुज्यन्ते ऽपरे न । न चेदानीं
कथिदर्पयानिति कृत्वा सर्वैर्ययद्विः शक्यं भवितुं कथिज्ञानर्धक इति कृत्वा सर्वै-
रनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यन्नञः प्राप्समासालिङ्गसख्याभ्यां
योगो नास्ति समासे च भवति स्वाभाधिकमेतत् ॥ अथवाभयतो लिङ्गवचनानि
२० भविष्यन्ति । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा ।
शुभ्रं यत्नम् शुभ्रं शाटी शुभ्रः कम्बलः शुभ्रो कम्बली शुभ्राः कम्बला इति ।
यदसौ द्रव्यं भित्तो भवति गुणस्तस्य यद्विद्वा वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एयमि-
हापि यदसौ द्रव्यं भित्तो भवति समासस्तस्य यद्विद्वा वचनं च तत्समासस्यापि भ-
विष्यति ॥ अथवा पुनस्तनुपारपदार्थप्रधानः । ननु चोक्तमग्राक्षणमानयेत्युक्ते द्वाद्य-
२५ णमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इह तापद्वयं प्रष्टव्यः । अथेह राजपुरुष-

मानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्माच्च भवति । अस्त्यत्र विशेषः । राजा विशेष-
पकः प्रयुज्यते तेन विशिष्टस्यानयनं भवति । इहापि तर्हि नञ्प्रतिशेपकः प्रयुज्यते
तेन नञ्प्रतिशिष्टस्यानयनं भविष्यति । कः पुनरसौ । निवृत्तपदार्थकः ॥ यदा पुनरस्य
पदार्थो निवर्तते किं स्वाभाविकी निवृत्तिराहोस्विद्वाचनिकी । किं चातः । यदि
स्वाभाविकी किं नञ्प्रयुज्यमानः करोति । अथ वाचनिकी तद्वक्तव्यं नञ्प्रयुज्य- ५
मानः पदार्थं निवर्तयतीति । एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः । ननु चोक्तं किं नञ्प्र-
युज्यमानः करोतीति । नञ्प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयति । कथम् । कीलप्रति-
कीलयत् । तथा । कील आहन्यमानः प्रतिकीलं निर्हन्ति । यद्येतन्नञ्चो मा-
हात्म्य स्यात्त जातुचिद्राजानो हस्त्यश्च विभृत्युर्नैवेव राजानो द्यूयुः ॥ एवं तर्हि
स्वाभाविकी निवृत्तिः । ननु चोक्तं किं नञ्प्रयुज्यमानः करोतीति । नञ्प्रतिशेपकः 10
तूपलब्धिः । तथा । समन्धकारे द्रव्याणां समवस्थितानां प्रदीपनिमित्तं दर्शनं न च
तेषां प्रदीपो निवर्तको भवति ॥ यदि पुनरस्य निवृत्तपदार्थकः किमर्थं ब्राह्मणशब्दः
प्रयुज्यते । एवं यथा विज्ञायेतास्य पदार्थो निवर्तत इति । नेति श्रुते संदेहः स्या-
त्कस्य पदार्थो निवर्तत इति । तत्रासंदेहार्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते । एवं चैतत् ।
अथवा सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति । 15

तपः भुते च योनिधेत्येतद्ब्राह्मणकारकम् ।

तपःभुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥

तथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश इत्येतानप्यभ्यन्तरान्ब्राह्मण्ये गुणा-
न्कुर्वन्ति । समुदायेषु च वृत्ताः शब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते । तथा । पूर्वे पञ्चालाः ।
उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लः नीलः कपिलः कृष्ण इति । एव- 20
मर्थं समुदाये ब्राह्मणशब्दः प्रवृत्तौ स्वयमेवैवपि वर्तते जातिहीने गुणहीने च ॥ गुणहीने
तावत् । अब्राह्मणोऽयं यस्तिष्ठन्मूत्रयति । अब्राह्मणोऽयं यो गच्छन्भक्षयति ॥ जाति-
हीने सदेहादुरूपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते । सदेहात्तावत् । गौर शुच्याचारं पिङ्गलं
कपिलकेशं दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति । ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणो
ऽब्राह्मणोऽयमिति । तत्र सदेहाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते जातिरूपा चार्थस्य निवृत्तिः । 25
दुरूपदेशात् । दुरूपदिष्टमस्य भग्नस्यमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणस्तमानयेति । स तत्र
गत्वा यं पश्यति तमध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति । ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्म-
णोऽब्राह्मणोऽयमिति । तत्र दुरूपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते जातिरूपा चार्थस्य
निवृत्तिः । आतश्च सदेहादुरूपदेशाद्वा न ह्ययं कालं मापराशिवर्णमापण आसीत्

इह अत्राक्षणत्वम् अत्राक्षणता परत्वात्त्वतलौ प्राप्नुतः* । तत्र को दोषः ।
 स्वरे हि दोषः स्यात् । अत्राक्षणत्वमित्येवं स्वरः प्रसज्येत । अत्राक्षणत्वमिति
 10 वेप्यते† ॥

किमुक्तम् । त्यतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्यतलोः स्वरसिद्धयंगितिः ॥

15 ईषद्गुणयचनेनेति वक्तव्यम् । भ्रूतेति लुच्यमान इह न प्रराज्येत । ईषद्गर्ग इति । इह न न स्यात् । ईषत्कार इति ॥

कृषोगा च पटी समस्यत इति वक्तव्यम् । इहमवबोधनः पलाशजातनः ॥
 20 किमर्थमिदमुच्यते । प्रतिपदविधाना च पटी न समस्यत इति वक्ष्यति । तस्यायं
 पुराणदपकर्षः । का पुनः पटी प्रतिपदविधाना का कृषोगा । सर्वा पटी प्रतिपदवि-
 धाना शेषलक्षणाः* यज्वित्या । कर्तृकर्मणोः कृति [२.३.६५] इति या पटी सा
 कृषोगा ॥

तत्स्थैश्च गुणैः ॥ २ ॥

तत्स्थैश्च गुणैः पृथीगुणैः पृथी समस्यत इति वक्तव्यम् । ब्राह्मणवर्णः चन्दनगन्धः
पटहशब्दः नदीघोषः ॥

न तु तद्विशेषणैः ॥ ३ ॥

न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । घृतस्य तीव्रः । चन्दनस्य ५
गृधुरिति ॥

किमर्थमिदमुच्यते । गुणेनेति प्रतिषेधं वक्ष्यति* तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । किं
कारणं गुणेन नेत्युच्यते न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्यते । नेवं शक्यम् । इह हि न
स्यात् । काकस्य कार्प्यम् । कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम् । बलाकायाः शौक्ल्यमिति ।
एतदेव तस्मिन्योग उदाहरणम् । यद्वै ब्राह्मणस्य शुक्लः वृषलस्य कृष्णः इत्यसा- 10
मर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रा-
पेक्ष्यते दन्ताः । तस्माद्गुणेन नेति वक्तव्यम् । गुणेन नेत्युच्यमाने तत्स्थैश्च गुणै-
रिति वक्तव्यम् । तत्स्थैश्च गुणैरित्युच्यमाने न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् ॥

न निर्धारणे ॥ २ । २ । १० ॥

प्रतिपदविधाना च ॥ १ ॥

15

प्रतिपदविधाना च पृथी न समस्यत इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सर्पिषो
ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानमिति† ॥

पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ २ । २ । ११ ॥

गुणे किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य शुक्लः । वृषलस्य कृष्णः इति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भव- 20
तीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः ॥ इदं तर्हि । काकस्य कार्प्यम् । कण्टकस्य
तैक्ष्ण्यम् । बलाकायाः शौक्ल्यमिति ॥ इदं चाप्युदाहरणम् । ब्राह्मणस्य शुक्लः ।

वृषलस्य कृष्णा इति । ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता इति । नैष दोषः । भवति वै कस्यचिदर्थस्मरणकरणाद्वापेक्ष्यं निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति ॥

सति किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य पक्ष्यन् । ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः । नैतदस्ति । ५ प्रतिपिध्यते ऽत्र पठौ लप्रयोगे नेति* । या च भूयत एषा बाह्यमर्थमपेक्ष्य भवति । तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यत ओदनः ॥ इदं तर्हि । चौरस्य द्विपन् । वृषलस्य द्विपन् । ननु चात्रापि प्रतिपिध्यते । वक्ष्यत्येतत् । द्विपः शतुर्वावचनमिति† ॥

अव्यये किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्योच्चैः । वृषलस्य नीचैरिति । नैतदस्ति । असा- १० मर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यत आसनम् ॥ इदं तर्हि । ब्राह्मणस्य कृत्वा । वृषलस्य कृत्येति । एतदपि नास्ति । प्रतिपिध्यते तत्र पठ्यव्ययप्रयोगे नेति* । या च भूयत एषा बाह्यमर्थमपेक्ष्य भवति । तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्य- १५ मत्रापेक्ष्यते कटः ॥ इदं तर्हि । पुरा सूर्यस्योदेत्तोराभेयः । पुरा वरसानागपाकर्तोः । ननु चात्रापि प्रतिपिध्यतेऽव्ययमिति कृत्वा । वक्ष्यत्येतत् । अव्ययप्रतिषेधे तोष्ठ- २० न्कसुनोरप्रतिषेध इति† ॥

समानाधिकरणे किमुदाहरणम् । राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य । शुकस्य माराविदस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति ॥ इदं तर्हि । सर्पिषः पीयमानस्य । यजुषः क्रिय- २० माणस्येति । ननु चात्राप्यसामर्थ्यादेव न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । अधात्प्रतिहितमित्येवं तत् ॥

कर्मणि च ॥ २ । २ । २४ ॥

कथमिदं विज्ञायते । कर्मणि या पठौ सा न समस्यत इति । आनेहिनिकर्मणि यः क्त इति । कुतः सदेहः । उभयं प्रकृतं । तत्रान्यतरस्य उभयं विशेषयितुम् । २५ कथाय विशेषः ।

कर्मणीति पृष्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासवचनम् ॥ १ ॥

कर्मणीति पृष्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासो वक्तव्यः । इध्मममथनः पलाश-
शातनः* ॥

तृजकाभ्यां चानर्थकः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

तृजकाभ्यां चानर्थकः प्रतिषेधः । अपां स्रष्टा† । कर्मणीत्येव सिद्धम् ॥ अस्तु ‡
तर्हि कर्मणि यः क्त इति । किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य भुक्तम् । वृषलस्य पीतमिति ।

क्तनिर्देशो ऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

क्तनिर्देशो ऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । समासः क-
स्मात् भवति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । ब्रह्म-
मन्त्रापेक्षयत ओदनः ॥

10

प्रतिषेध्यमिति चेत्कर्तर्यपि प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

अथैवं सति प्रतिषेधः कर्तव्य इति दृश्यते कर्तर्यपि प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् ।
ब्राह्मणस्य गतः । ब्राह्मणस्य यात इति ॥

पूजायां च प्रतिषेधानर्थक्यम् ॥ ५ ॥

पूजायां च प्रतिषेधो ऽनर्थकः । रात्रां पूजितः‡ । कर्मणीत्येव सिद्धम् ॥ 15

तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणि पष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणि [२.३.६६] इत्येवं या पृष्ठी तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इत्थर्थे ऽयं चः षडितः । कर्मणि च । कर्मणी-
त्येवं या पृष्ठीति ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ २ । २ । १७ ॥

20

किमिह नित्यमहणेनाभिसंबध्यते विधिराहोस्वित्प्रतिषेधः । विधिरित्याह । कुत
एतत् । विधिर्हि विभाषा नित्यः प्रतिषेधः ॥

निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या समस्यन्त इति वक्तव्यम् । निष्क्रान्तः कौशाम्या
निष्कौशाम्यः । निर्वाराणसिः ॥

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः ॥ अव्ययं प्रवृद्धादिभिः समस्यत इति वक्तव्यम् ।
पुनःप्रवृद्धं चार्द्धिर्भवति । पुनर्णवम् पुनःसुखम् ॥ इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृ-
तिस्यरत्वं च । याससी इव । कन्ये इव ॥ उदात्तवता तिडा गतिमता चाव्ययं ५
समस्यत इति वक्तव्यम् । अनुव्यञ्जलत् अनुशाविशात् । यत्परियन्ति* ॥

उपपदमतिङ् ॥ २ । २ । १९ ॥

अतिङिति किमर्थम् । कारको व्रजति । हारको व्रजति । अतिङिति शक्य-
मकर्तुम् । कस्मान्न भवति । कारको व्रजति । हारको व्रजतीति । सुप्सुपेति† ध-
र्तते ॥ अत उत्तर पठति ।

10

उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेधः ॥ १ ॥

उपपदमतिङिति तदर्थस्यायं प्रतिषेधो वक्तव्यः । कस्य । तिङर्थस्य । कः
पुनस्तिङर्थः । क्रिया ॥

क्रियाप्रतिषेधो वा ॥ २ ॥

अथरा व्यक्तमेवेद पठितव्यमुपपदमक्रियेति ॥ अथाक्रियेति किं प्रत्युदाह्रियते । 15
कारको गतः । हारको गतः । नैतत्क्रियावाचि । किं तर्हि । द्रव्यवाचि ॥ इव
तर्हि । कारकस्य गतिः । कारकस्य व्रज्या । एतदपि द्रव्यवाचि । कथम् । कृद्-
मिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति ॥ एव तर्हि सिद्धे सति यदतिङिति प्रतिषेधं द्वास्ति
तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनयोर्योग्योर्निवृत्तः‡ सुप्सुपेति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।
गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । 20
यद्येतज्ज्ञाप्यते केनेदानीं समासो मविध्यति । समर्थेन॥ ॥ यद्येव धातूपसर्गयोरपि
समासः प्राप्नोति पूर्वं धातुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति । नैतदस्ति । पूर्वं धातुः
साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विदिनष्टि ।
अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् ॥

पष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन ॥ ३ ॥

पष्ठीसमासादुपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन । पष्ठीसमासस्यावकाशः । राजः
पुरुषो राजपुरुषः* । उपपदसमासस्यावकाशः । स्तम्भेरमः कर्णेजपः । ह्रीभय
प्राप्नोति । कुम्भकारः नगरकारः । उपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन ॥

न वा पष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासः ॥ ४ ॥

न वार्यो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । पष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासो भ-
विष्यति । कथम् । गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक्शुबुत्पत्ते-
रिति वचनात् ॥ अथवा विभाषा पष्ठीसमासो यदा न पष्ठीसमासस्तदोपपदसमासो
भविष्यति । अनेनैव यथा स्यात्तेन मा भूदिति । कथात्र विशेषस्तेन वा स्यादनेन
वा । उपपदसमासो नित्यसमासः पष्ठीसमासः पुनर्विभाषा । ननु च नित्य यः
समासः स नित्यसमासो यस्य विग्रहो नास्ति । नेत्याह । नित्याधिकारे† यः स-
मासः स नित्यसमासः । नैवं शक्यम् । अव्ययीभावस्य ह्यनित्यसमासता प्रस-
ज्येत । तत्माभित्यः समासो नित्यसमासो यस्य विग्रहो नास्ति ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २ । २ । २० ॥

एवकारः किमर्थः । नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमा-
णो ऽन्तरेणाप्येवकार नियमार्थो भविष्यति ॥ इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि भविष्यति ।
यथैव विज्ञायेत । अमैवाव्ययेनेति । मैव विज्ञायि । अमाव्ययेनैवेति । अस्ति
चेदानीं कश्चिदनव्ययमम्शब्दो यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । त्वदर्थं‡ ब्राह्मण-
कुलमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्र समासो भविष्यति ॥ इदं तर्हि
प्रयोजनममैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्रैव यथा स्यादमा चान्येन च यत्तुल्यविधा-
नमुपपदं तत्र मा भूदिति§ । अमे भोजम् । अमे भुक्ता ॥ अमादिष्वमाप्रविधेः
समासप्रतिषेधं चोदयिष्यति¶ । स न यक्तव्यो भवति ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २ । २ । २३ ॥

शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम । येषां पदानामनुक्तः समासः स शेषः ।

शेषवचनं पदतथेत्तन्नाभावात् ॥ १ ॥

शेषवचनं पदतथेत्तन् । किं कारणम् । अभावात् । न हि सन्ति तानि पदानि
येषां पदानामनुक्तः समासः ॥ अर्थतस्तर्हि शेषमहणम् । येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः
स शेषः ।

अर्थतथेदविशिष्टम् ॥ २ ॥

5

अर्थतथेदविशिष्टमेतद्भवति । कुतः । पदतः । न हि सन्ति ते ऽर्था येष्वनुक्तः
समासः ॥ त्रिकतस्तर्हि शेषमहणम् । यस्य त्रिकस्यानुक्तः समासः स शेषः ।
कस्य चानुक्तः । प्रथमायाः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

10

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २ । २ । २४ ॥

पदग्रहणं किमर्थम् । अनेकमन्यार्थ इतीयत्युच्यमाने वाक्यार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात् । यथा मे माता तथा मे पिता सुखात् भो इति । पदग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथान्यग्रहणं किमर्थम् । अनेकं पदार्थ इतीयत्युच्यमाने स्वप-
 ५ दार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात् । राजपुरुषः तक्षपुरुष इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । तत्पुरुषः स्वपदार्थे बाधको भविष्यति । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परंकार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्याच्च तत्पुरुषः परंकार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः प्राप्नोति ॥ परंकार्यत्वे च न दोषः । शेषः इति वर्तते शेषवत्त्वाच्च भविष्यति ।

शेषवचन उक्तम् ॥ १ ॥

10 किमुक्तम् । तत्र शेषवचनादोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रति-
 वेध इति ॥ अथैकसंज्ञाधिकारे नार्थोऽन्यग्रहणेन । एकसंज्ञाधिकारे च कर्तव्यम् ।
 अक्रियमाणे अन्यग्रहणे यथैव तत्पुरुषः स्वपदार्थे बहुव्रीहिं बाधत एवमन्यपदार्थेऽपि
 बाधेत ॥

अथानेकग्रहणं किमर्थम् । अन्यपदार्थ इतीयत्युच्यमान एकस्यापि पदस्य बहु-
 15 व्रीहिः स्यात् । सार्थोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि स्यात् । नैतदस्ति
 प्रयोजनम् । सुष्ठुपेतिऽ वर्तते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं बहूनामपि समासो यथा स्यात् ।

सुसूक्ष्मजटकेन सुनताजिनवाससा ॥

उत्तरार्थे चानेकग्रहणं कर्तव्यम् । चार्थे इन्द्रः [२.२.२९] अनेकमिति । इहापि
 यथा स्यात् । प्रक्षन्यमोघखदिरपलाशा इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचा-
 20 यमवृत्तिर्ज्ञापयति बहूनामपि समासो भवतीति यदयमुत्तरपदे द्विगुं शास्ति ॥
 तत्पुरुषोऽपि तर्हि बहूनां प्राप्नोति । ग्रहणेन तत्पुरुष उच्यते तेन बहूनां न भविष्यति ॥
 अत उत्तरं पठति ।

अनेकवचनमुपसर्जनार्थम् ॥ २ ॥

अनेकग्रहणं क्रियत उपसर्जनार्थम् । प्रयमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् [१.२.
 25 ४३] इत्यनेकस्य सुप उपसर्जनसंज्ञा यथा स्यात् । निवृत्तः शबलगुरिति ॥

न वैकविभक्तित्वात् ॥ ३ ॥

न चैतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । एकविभक्तित्वात् । एकविभक्ति
 चापूर्वनिपाते [४४] इत्युपसर्जनसंज्ञा भविष्यति । चित्रगुः शबलगुरिति । चित्रा यस्य
 गावश्चित्रगुस्तिष्ठति । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुं पश्य । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुणा
 कृतम् । चित्रा यस्य गावश्चित्रगवे देहि । चित्रा यस्य गावश्चित्रगोरानय । चित्रा यस्य 5
 गावश्चित्रगोः स्वम् । चित्रा यस्य गावश्चित्रगौ निधेहि । चित्रा यस्य गायो हे
 चित्रगो इति ॥ यदि तर्हि यतः कुतश्चिदेव किञ्चित्पदमध्याहृत्यैकविभक्त्या योगः
 क्रियत एतदप्येकविभक्तियुक्तं भवतीहापि प्राप्नोति । राजकुमारी तक्षकुमारी । राज्ञो
 या कुमारी राजकुमारी तिष्ठति । राज्ञो या कुमारी राजकुमारीं पश्य ।
 राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या कृतम् । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यं देहि । 10
 राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या आनय । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्याः स्वम् ।
 राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या निधेहि । राज्ञो या कुमारी हे राजकुमारि इति ॥
 एकविभक्तियुक्तमेव यन्नित्यं न चैतन्नित्यमेकविभक्तियुक्तमेव । राज्ञः कुमारीं पश्य
 राजकुमारीं पश्येत्थपि भवति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं
 गंस्यते । एकमहणसामर्थ्यात् । यदि हि यदेकविभक्तियुक्तं चानेकविभक्तियुक्तं च 15
 तत्र स्यादेकमहणमनर्थकं स्यात् । विभक्तियुक्तं चापूर्वनिपात इत्येव द्रव्यात् ॥ ३

पदार्थाभिधाने अनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात् ॥ ४ ॥

पदार्थस्याभिधाने अनुप्रयोगस्यानुपपत्तिः । चित्रगुर्देवदत्त इति । किं कारणम् ।
 अभिहितत्वात् । चित्रगुशब्देनाभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो न प्राप्नोति ॥

न वानभिहितत्वात् ॥ ५ ॥

20

न वैप दोषः । किं कारणम् । अनभिहितत्वात् । चित्रगुशब्देनानभिहितः सो
 ऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति ॥ कथमनभिहितो यावन्नेदानीमेषोक्तं पदार्थाभि-
 धाने अनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादिति ।

सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानम् ॥ ६ ॥

सामान्ये ऋग्भिधीयमाने विशेषो ऽनभिहितो भवति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना 25
 विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः । कः । देवदत्त इति ॥ भवेत्तिद्धं यदा सा-
 मान्ये वृत्तिर्यदा तु खलु विशेषे वृत्तिस्तदा न सिध्यति । चित्रा गायो देव-

दत्तस्य चित्रगुर्देवदत्त इति । तदापि सिद्धम् । कथम् । नेदमुभय युगपद्भवति
वाक्यं च समासश्च । यदा वाक्यं न तदा समासः । यदा समासो न तदा वाक्यम् ।
यदा समासस्तदा सामान्ये वृत्तिः । तत्रावश्य विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः ।
चित्रगुः । कः । देवदत्त इति ॥ सामान्यस्यैव तर्हनुप्रयोगो न प्राप्नोति । चित्रगु तत् ।
५ चित्रगु किंचित् । चित्रगु सर्वमिति । सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत् । चित्रग्वि-
त्युक्ते संदेहः स्यात्सर्वं वाविश्वं वेति । तत्रावश्यं सदेहनिवृत्त्यर्थं विशेषार्थिना
विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः ॥

अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते । एतच्चात्र युक्तं यद्विभक्त्यर्थोऽभिधीयते तत्र हि
सर्वपञ्चास्पदं वर्तते ऽस्येति ।

10 विभक्त्यर्थाभिधाने ऽब्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः ॥ ७ ॥

विभक्त्यर्थाभिधाने ऽब्रव्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामुपचारोऽनुपपत्तः । बहुवचम् बहु-
वया बहुवयः बहुवयौ बहुवया इति ॥

अपर आह । विभक्त्यर्थाभिधाने ब्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः । विभ-
क्त्यर्थाभिधाने ब्रव्यस्य ये लिङ्गसंख्ये ताभ्यां विभक्त्यर्थस्योपचारोऽनुपपत्तः । बहुव-
15 चम् बहुवया बहुवयः बहुवयौ बहुवया इति । कथं सन्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामन्य-
स्योपचारः स्यात् ॥

सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु ॥ ८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यथा गुणवचनेषु । गुणवचनेषूक्तं गुणवचनानां शब्दा-
नामाभयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति । तथा । शुद्धं यजम् शुद्धा शाटी शुद्ध-
20 कम्पलः शुद्धौ कम्पलौ शुद्धाः कम्पला इति । यदसौ ब्रह्मं भितो भवति गुण-
स्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ ब्रह्मं भितो भ-
वति विभक्त्यर्थस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ॥

यदि तर्हि विभक्त्यर्थोऽभिधीयते कूरयः पदार्थः कथमभिहितो भवति सत्रव्यः
सल्लिङ्गः ससंख्यश्च । अर्थमहणसामर्थ्यात् । इहानेकमन्यपद इतीयता सिद्धम् । कथं
25 पुनः पदे नाम वृत्तिः स्यात् । शब्दो द्वेयं शब्दे असंभवादर्थं कार्यं विशास्यते ।
सोऽप्यग्रेयं सिद्धे सति यदर्थमहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं कूरयः पदार्थो यथाभि-
धीयत सत्रव्यः सल्लिङ्गः ससंख्यश्चेति ॥ यदि तर्हि कूरयः पदार्थोऽभिधीयते
३ इहाः सोऽप्याथ विधयो न निश्चयिता ।

उक्तं वा ॥ ९ ॥

किमुक्तम् । लैङ्गेषु तावदुक्तं सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे
 टायादय इति* । सांप्रत्येष्वप्युक्तं कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा सांख्या
 भविष्यन्ति ॥ प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति । समयाद्भविष्यति† । यद्वि सामयिकी न
 नियोगतो ऽन्याः कस्माच्च भवन्ति । कर्मादीनामभावात् ॥ पटी तर्हि प्राप्नोति । ५
 शेषलक्षणा‡ पष्ठशेषस्यास्य भविष्यति ॥ एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति । एक-
 स्मिन्नपि द्वियचनबहुवचने प्राप्नोती द्वयोरप्येकवचनबहुवचने बहुव्यप्येकवचनद्विवचने ।
 अर्थतो व्ययस्या भविष्यति ॥ अथवा संख्या नामेय परप्रधाना । सख्येयमनया
 विशेष्यम् । यदि चात्र प्रथमा न स्यात्संख्येयमत्रिशेषितं स्यात् ॥ अथवा पक्ष्य-
 त्थेतत्तत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादपि प्रथमा यथा स्यादिति ॥ १०
 एवमपि पटी प्राप्नोति । किं कारणम् । व्यभिचरत्येव ह्ययं समासो लिङ्गसंख्ये
 पष्ठार्थं पुनर्न व्यभिचरति । आभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्यः सप्तमस्तत्र
 प्रातिपदिकार्यं प्रथमेति** प्रथमा भविष्यति ॥ न तर्हिदानीमिदं भवति चित्रगोर्दे-
 वदत्तस्येति । भवति वाद्यमर्थमपेक्ष्य पटी ॥

परिगणनं कर्तव्यम् ।

15

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानाम् ॥ १० ॥

७

समानाधिकरणानां बहुव्रीहिर्विक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । व्यधिकरणानां मा
 भूदिति । पञ्चभिर्भुक्तमस्येति ॥

अव्ययानां च ॥ ११ ॥

अव्ययानां बहुव्रीहिर्विक्तव्यः । उच्चैर्मुखः नीचैर्मुखः ॥

20

सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च ॥ १२ ॥

सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्विक्तव्यः उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः ।
 कण्ठेस्यः कालोऽस्य कण्ठेकालः । चट्टमुखमिव मुखमस्योष्ट्रमुखः । खरमुखः ॥

समुदायविकारपष्ठ्याश्च ॥ १३ ॥

समुदायपष्ठ्या विकारपष्ठ्याश्च बहुव्रीहिर्विक्तव्यः उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः । 25

केशानां समाहारश्चूडा अस्य केशचूडः । सुवर्णस्य विकारोऽलंकारोऽस्य सुवर्ण-
लकारः ॥

प्रादिभ्यो धातुजस्य वा ॥ १४ ॥

प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्य उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः ।
५ प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशः ॥

नञोऽस्त्यर्थानाम् ॥ १५ ॥

नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वक्तव्य उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः । अविद्य-
मानपुत्रः अपुत्रः । अविद्यमानभार्यः अभार्यः ॥
तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ।

10 न वानभिधानादसमानाधिकरणेषु संज्ञाभावः ॥ १६ ॥

न वा वक्तव्यम् । असमानाधिकरणानां बहुव्रीहिः कस्माच्च भवति । पञ्चभि-
र्भुक्तमस्येति । अनभिधानात् ॥ तथायश्चमनमभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणे
, अपि वै परिगणने यत्राभिधान नास्ति न भवति तत्र बहुव्रीहिः । तथा । पञ्च भु-
क्तवन्तोऽस्येति ॥

15 अथैतस्मिन्स्त्यनभिधाने यदि वृत्तिपरिगणनं क्रियते तर्हिपरिगणनमपि कर्त-
व्यम् । तत्कर्तव्यं कर्तव्यम् ।

अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् ॥ १७ ॥

अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणं कर्तव्यम् । मत्वर्थे यः स बहुव्रीहिरिति वक्तव्यम् ।
इह मा भूत् । कटं श्रितमनेनेति ॥

20 तथा चोत्तरस्य वचनार्थः ॥ १८ ॥

एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपद्यते भवति । केचित्तावदाहुर्वृत्ति-
सूत्र इति । संटययाव्ययासद्भादुराधिकसंख्याः संटयेये [२.२.२५] इति । अपर
आह यद्वास्तिक इति ॥

कर्मवचनेनाप्रथमायाः ॥ १९ ॥

25 कर्मवचनेनाप्रथमाया बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । ऊढो रथो ओढोदरथो जग्दान् ।
उपहनः पद्म दद्यापोपहनपद्म दद्रः । उद्गम ओदनः रगात्या उद्गीदना

स्याली ॥ यदि कर्मवचनेनेत्युच्यते कर्तृवचनेन कथम् ॥ ग्राममुदकं ग्रामं ग्रामोदको
ग्रामः । आगता भतिययो ग्राममागतातिथिर्ग्रामः ।

कर्तृवचनेनापि ॥ २० ॥

कर्तृवचनेनापीति वक्तव्यम् ॥ अप्रथमाया इति किमर्थम् । वृष्टे देवे गतः ॥
अथप्रथमाया इत्युच्यमान इह कस्मान्न भवति । वृष्टे देवे गतं पश्येति । वहि- ८
रद्वात्राप्रथमा ॥

सुप्रधिकारे अस्तिक्षीरादित्रचनम् ॥ २१ ॥

सुप्रधिकारे अस्तिक्षीरादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी ॥ तत्तर्हि
वक्तव्यम् ।

न वाच्ययत्वात् ॥ २२ ॥

10

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अव्ययत्वात् । अव्ययमेपो अस्तिशब्दो नैपास्ते-
र्लट् । कथमव्ययत्वम् । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपातसंज्ञा भवन्तीति नि-
पातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा* ॥

अथ किंसब्रह्मचारीति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः ।
के सत्रह्यचारिणोऽस्येति । यद्येवं कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यते । न ह्यन्यत्पृष्टेनान्य- 15
दाख्येयम् ॥ एव तर्हेवं विग्रहः करिष्यते केषां सत्रह्यचारी किंसब्रह्मचारीति ।
प्रतिवचनं चैवं हि नोपपद्यते स्वरे च दोषो भवति । किंसब्रह्मचारीत्येवं स्वरः
प्रसज्येत किंसब्रह्मचारीति चेप्यते ॥ एव तर्हेवं विग्रहः करिष्यते कः सत्रह्य-
चारी किंसब्रह्मचारीति । भवेत्प्रतिवचनमुपपन्नं स्वरे तु दोषो भवति ॥ एवं तर्हेवं
विग्रहः करिष्यते कः सत्रह्यचारी त्व किंसब्रह्मचारी त्वमिति ॥ अथवा पुनर- 20
स्वयमेव विग्रहः के सत्रह्यचारिणोऽस्येति । ननु चोक्तं कठ इति प्रतिवचनं नोप-
पद्यत इति । नैप दोषः । अश्लोकरवाणिन्यायेन भविष्यति । तथाया । कश्चित्क-
चिदाह । अश्लोकरवाणीति । कुर्वति कर्तर्यनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातं भवति । अपर
आह । अश्लोकरवाणीति । कियतामिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्ताप्यनुज्ञातो भवति ।
यथैव खल्वपि के सत्रह्यचारिणोऽस्येति कटा इत्युक्ते संबन्धादेतद्भ्रम्यते नूनं सोऽपि 25
कठ इत्येवं कठ इत्युक्ते संबन्धादेतद्भ्रम्यते नूनं सोऽपि कटा इति ॥ न खल्वपि
ते शक्याः समासेन प्रतिनिर्देष्टुम् । उपसर्जनं हि ते भवन्ति ॥

अथार्धतृतीया इति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः ।
 अर्धं तृतीयमेवामिति । कः समासार्थः । समासार्थो नोपपद्यते अन्यपदार्थो हि नाम
 स भवति । येषां पदानां समासस्ततोऽन्यस्य पदस्यार्थोऽन्यपदार्थः ॥ एवं तर्ह्येवं
 विग्रहः करिष्यते ऽर्धं तृतीयमनयोरिति । एवमपि कः पष्ठार्थः । पष्ठार्थो नोपप-
 ५ द्यते । किं हि तयोरर्धं भवति ॥ अस्तु तर्ह्यमेव विग्रहो ऽर्धं तृतीयमेवामिति ।
 ननु चोक्तं समासार्थो नोपपद्यत इति । नैष दोषः । अवयवेन विग्रहः समुदायः
 समासार्थः ।-यद्यवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः

असिद्धितीयोऽनुससार पाण्डवम्

संकर्पणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धतामिति

- १० द्वयोर्द्विवचनमिति* द्विवचनं प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमनयो-
 रिति । ननु चोक्तं पष्ठार्थो नोपपद्यत इति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह
 देवदत्तस्य भ्रातेति कः पष्ठार्थ इति । तत्रेतत्स्यादेकस्मात्प्रादुर्भाव इति । एतच्च वार्त्तम् ।
 तद्यथा । सार्थिकानामेकप्रतिभय उपितानां प्रातरुत्थाय प्रतिष्ठमानानां न कश्चित्परस्परं
 संबन्धो भवति । एवंजातीयक भ्रातृत्वं नाम । अत्र चेशुक्तः पष्ठार्थो दृश्यत
 १५ इहापि युक्तो दृश्यताम् ॥ इह तर्ह्यर्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्ते ऽर्धस्यानयनं न
 प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमेवामिति । ननु चोक्तमसिद्धितीयोऽनु-
 ससार पाण्डवम् संकर्पणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धतामिति द्वयोर्द्विवचनमिति द्वि-
 वचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अयं तीयान्तः शब्दोऽस्त्येव पूरणमस्ति सहाययात्री ।
 तद्यः सहाययात्री तस्येदं ग्रहणम् । असिद्धितीयः असिसहाय इति गम्यते ॥ एवम-
 २० व्यर्थतृतीया इत्येकस्मिन्नेकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया भवन्ति । तद्यथा ।
 शतम् यूयम् घनमिति ॥ अस्तु तर्ह्यमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमनयोरिति । ननु चोक्तम-
 र्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्ते ऽर्धस्यानयनं न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । भवति बहुव्रीहिः
 तदुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । शुभ्राससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति
 तदुण आनीयते तदुणाश्च प्रचरन्ति ॥ अथवा पुनरस्त्यमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमेवामि-
 २५ ति । ननु चोक्तमेकवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । सत्या नामेयं परप्रधाना ।
 संत्पेयमनया विशेष्यम् । यदि पार्थिवकवरनं स्यात्संत्पेयमविशेषितं स्यात् ॥
 इदं तर्ह्यर्धतृतीया क्रोणा इत्ययं क्रोणशब्दः समुदाये प्रयुक्तोऽन्यथेव नोपपद्यते । नैष
 दोषः । समुदायेऽपि शब्दाः प्रयुक्ता अन्यथेऽपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वं पश्चात्तालाः ।

उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । शुक्रः नीलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये
 द्रोणशब्दः प्रवृत्तोऽयनेऽपि वर्तते । कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यदा द्वौ द्रोणावर्धा-
 द्दकं च कर्तव्यमर्धतृतीया द्रोणा इति । न कर्तव्यम् । समुदायेऽपि हि शब्दाः
 प्रवृत्ता अवयवेऽपि वर्तन्ते । केऽप्यवयवेषु । योऽयवस्तं समुदायं न व्यभिचरति ।
 क च समुदायं न व्यभिचरति । अर्धद्रोणो द्रोणम् । अर्धादकं पुनर्व्यभिचरति ॥ ५

संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २।२।२५ ॥

द्वित्राः त्रिचतुरा इति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य त्रिमहः । द्वौ
 वा त्रयो वेति । भवेद्यदा बहुनामानयनं तदा बहुवचनमुपपन्नं यदा तु खलु द्वावानी-
 येते तदा न सिध्यति । तदापि सिद्धम् । कथम् । केचित्तावदाहुः । अनिर्ज्ञतेऽर्थे
 बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति । तद्यथा । कति भवतः पुत्राः । कति भग्नतो भार्या इति । 10
 अपर आह । द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते । त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते । सैषा
 पञ्चाभिष्टाना यास्तत्र युक्तं बहुवचनम् ॥

अथ द्विदशाः त्रिदशा इति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विमहः ।
 द्विर्दश द्विदशा इति ।

संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

15

संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिः* । न हि सुजन्ता संख्यास्ति ॥ एवं
 तर्ह्येवं विमहः करिष्यते द्वौ दशतौ द्विदशा इति । एतमप्यत्कारान्तत्वात्संख्ये-
 त्यप्रसिद्धिः† । न ह्यत्कारान्ता संख्यास्ति ॥ अस्तु तर्ह्यमेव विमहो द्विर्दश द्विद-
 शा इति । ननु चोक्तं संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिरिति ।

न वासुजन्तत्वात् ॥ २ ॥

20

न वैप दोषः । किं कारणम् । असुजन्तत्वात् । सुजन्तेत्युच्यते न चात्र
 सुजन्तं पश्यामः ॥ किं पुनः कारणं वाक्ये सुज्दृश्यते समासे तु न दृश्यते ।

सुजभावो अभिहितार्थत्वात्समासे ॥ ३ ॥

समासे सुचोऽभावः । किं कारणम् । अभिहितार्थत्वात् । अभिहितः सुजर्थः

समासेनेति कृत्वा समासे सुज्ज भविष्यति । किं च भोः सुजर्य इति समास उच्यते । न खलु सुजर्य इत्युच्यते गम्यते तु सुजर्यः । कथम् । यावता संख्येयो यः संख्यया संख्यायते स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थः । स चोक्तः समासेनेति कृत्वा समासे सुज्ज भविष्यति ॥

5 अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयवाभिधायित्वात् ॥ ४ ॥

अशिष्यः संख्योत्तरपदो बहुव्रीहिः । किं कारणम् । संख्येयवाभिधायित्वात् । संख्येयं वार्यश्चाभिधीयते तन्नान्यपदार्थ* इत्येव सिद्धम् ॥ भवेत्सिद्धमधिकविशाः अधिकत्रिंशा इति यत्रैतद्विचार्यते विंशत्यादयो दशदर्थे वा स्युः परिमाणिनि वेति । इदं तु न सिध्यति अधिकदशा इति यत्र नियोगतः संख्या संख्येय एव वर्तते ॥ 10 अथोपदशा इति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः । दशानां समीप उपदशा इति । कस्य पुनः सामीप्यमर्थः । उपस्य । यद्येवं नान्यपदार्थो भवति ॥ तत्र प्रथमानिर्दिष्टं संख्याग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ ५ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगो† ऽमत्वर्थो ऽवमारम्भः ॥

15

कचभावार्थ वा ॥ ६ ॥

अथवा कम्मा भूदिति‡ ॥

दिङ्गामान्यन्तराले ॥ २।२।२६ ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २।२।२८ ॥

दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधानात् ॥ १ ॥

20 दिक्समाससहयोगयोश्चाशिष्यो बहुव्रीहिः । किं कारणम् । अन्तरालप्रधानाभिधानात् । दिक्समासे सहयोगे चान्तरालं प्रधानं चाभिधीयते तन्नान्यपदार्थ* इत्येव सिद्धम् ॥ यद्येवं दक्षिणपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो‡ न प्राप्नोति । अथ पुनरिय सैव दक्षिणा सेव पूर्व्वेति कृत्वा समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः

सिद्धो भवति ॥ न सिध्यति । भाषितपुंस्कस्य पुषद्भावो न चैतो भाषितपुंस्कौ ।
 ननु च भो दक्षिणशब्दः पूर्वशब्दश्च पुंसि भाष्यते । समानायामाकृतौ यद्भाषित-
 पुंस्कमाकृत्यन्तरे चैतो भाषितपुंस्कौ । दक्षिणा पूर्वति दिग्शब्दौ दक्षिणः पूर्वं इति
 व्ययस्याशब्दौ । यदि पुनार्दशब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः । कथं यानि
 दिग्पदिष्टानि कार्याणि । यदा दिशो व्यवस्थां वक्ष्यन्ति । यदि तर्हि यो यो दिशि
 वर्तते स स दिक्शब्दो रमणीयादिप्प्रतिप्रसङ्गो भवति । रमणीया दिक् शोभना दि-
 गिति ॥ अथ मतमेतदिशि वृष्टो दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः दिशं यो न
 व्यवहरतीति रमणीयादिप्प्रतिप्रसङ्गो न भवति पुषद्भावस्तु न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि
 सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुषद्भावो वक्तव्यो दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम् । एव च
 कृत्वास्तु दिक्समाससहयोगयोधान्तरालप्रधानाभिधानादित्येव । ननु चोक्तं दक्षिण-
 पूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः पुषद्भावो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । सर्वनाम्नो
 वृत्तिमात्रे पुषद्भावेन परिहृतम् ॥

मत्वर्ये वा पूर्वस्य विधानात् ॥ २ ॥

अथवा मत्वर्ये पूर्वो योगो* ज्ञातव्यो ज्यमारम्भः ॥

कनभावार्थं वा ॥ ३ ॥

अथवा कम्मा भूदिति† ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २ । २ । २७ ॥

तृतीयासप्तम्यन्तेषु च क्रियाभिधानात् ॥ १ ॥

तृतीयासप्तम्यन्तेषु चाशिष्यो यद्वग्रीहि* । किं कारणम् । क्रियाभिधानात् ॥
 क्रियाभिधीयते तत्रान्यपदार्थः† इत्येव सिद्धम् ॥

न वैकशेषप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

न वाशिष्य* । किं कारणम् । एकशेषप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् ॥

पूर्वदीर्घार्थं च ॥ ३ ॥

पूर्वदीर्घार्थं चेद वक्तव्यम् । केशाकेशि ॥ स्यादेतत्प्रयोजनं यदि नियोगतो

ऽस्यानेनैव दीर्घत्वं स्यात् । अथेदानीमन्येषामपि दृश्यते [६.३.१३७] इति दीर्घत्वं
न प्रयोजनं भवति ॥

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ ४ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगो* ऽमत्वर्थो ऽयमारम्भः ॥

कचभावार्थं वा ॥ ५ ॥

अथवा कष्मा भूदिति† ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ २।२।२९ ॥

चार्थ इत्युच्यते चत्वाव्ययं‡ तेन समासस्याव्ययसंज्ञा प्राप्नोति । नैप दोषः ।
पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते न च समासस्तत्र पद्यते ॥ पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां सत्या-
० मभिधेयवलिङ्गवचनानि भवन्ति यथेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां यो-
गोऽस्ति ॥ नेदं वाचनिकमलिङ्गतासंख्यता वा । किं तर्हि । स्वाभाविकमेतत् ।
तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते ऽपरे न । न चेदानीं
कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थयद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकैः ।
तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यत्प्राक्समासाच्चार्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो
१५ नास्ति समासे च भवति स्वाभाविकमेतत् ॥ अथवाभ्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति ।
गुणवचनानां हि शब्दानामाभ्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा । शुक्लं यत्नम् शुक्ला
शाटी शुरुः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं भित्तो
भवति गुणस्तस्य यद्विङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं
भित्तो भवति समासस्तस्य यद्विङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ॥

२० अथेह कस्मान्न भवति । याज्ञिकश्चायं धैयाकरणश्च । कठश्चायं बह्वृचश्च ।
औक्थिकश्चायं मीमांसकश्चेति । शेषऽ इति वर्तते ऽशेषत्वान्न भविष्यति¶ ॥ यदि
शेष इति वर्तते

उपाप्तात् स्थूलसिक्तं तूष्णीं गङ्गं महाह्रदम् ।

द्रोणं चेदशको गन्तुं मा त्या तामां कृताकृते ॥ *

२५ इत्येतच्च सिध्यति** । नैप दोषः । अन्यद्भिः कृतमन्यदकृतम् ॥

चार्ये द्वन्द्ववचने ऽसमासेऽपि चार्यसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः ॥ १ ॥

चार्ये द्वन्द्ववचने ऽसमासेऽपि चार्यसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति ।

अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् ।

धेवस्यतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदी ॥

इन्द्रस्त्यष्टा यरुणो वायुरादित्य इति ॥

सिद्धं तु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । युगपदधिकरणवचने इन्द्रो भवतीति वक्तव्यम् ॥

तत्र पुनर्द्वावप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्रैतस्मिंल्लक्षणे पुनर्द्वावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पद्वैमृद्यो । समानाधिकरण-
लक्षणः पुनर्द्वावः प्राप्नोति* ॥

विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिः ॥ ४ ॥

विप्रतिषिद्धेषु युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः । शीतोष्णे सुखदुःखे जन-
नमरणे । किं कारणम् । सुखप्रतिघातेन हि दुःखं दुःखप्रतिघातेन च सुखम् ॥

यत्तावदुच्यते तत्र पुनर्द्वावप्रतिषेध इति । इदं तावदयं प्रष्टव्यम् । अथैह कस्मान्न
भवति । दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति । अथ मतमेतत्प्राक्समासाद्यत्र सामा- 15
नाधिकरण्यं तत्र पुनर्द्वायो भवतीतीहापि न दोषो भवति ॥ यदप्युच्यते विप्रति-
षिद्धेषु चानुपपत्तिरिति । सर्व एव हि शब्दा विप्रतिषिद्धाः । इहापि लक्षन्य-
मोधाधिति लक्षशब्दः प्रयुज्यमानः । लक्षार्थं संप्रत्याययति न्यमोधार्यं निवर्तयति
न्यमोधशब्दः प्रयुज्यमानो न्यमोधार्यं संप्रत्याययति लक्षार्थं निवर्तयति । अत्र चे-
शुक्ता युगपदधिकरणवचनता दृश्यत इहापि युक्ता दृश्यताम् ॥

एवमपि शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानम् । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपो-
र्वापर्याभिधानं प्राप्नोति । अतः किम् । युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः ।
लक्षन्यमोधौ लक्षन्यमोधा इति । यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थानामपि भवि-
तव्यम् ।

शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्विवचनबहुवच-

नानुपपत्तिः ॥ ५ ॥

शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः ।

प्रक्षन्यप्रोधौ प्रक्षन्यप्रोधा इति । प्रक्षशब्दः सार्यको निवृत्तौ न्यप्रोधशब्द उपस्थित
एकार्थस्तस्यैकार्थत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥

विग्रहे च युगपद्वचनं ज्ञापकं युगपद्वचनस्य ॥ ६ ॥

विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते । यावा ह क्षामा । यावा चिदस्मै पृथिवी
नमेते इति । किमेतत् । युगपदधिकरणवचनताया उपोद्बलकम् । विग्रहे किल
नाम युगपदधिकरणवचनता स्यात्किं पुनः समाप्ते ॥

समुदायात्सिद्धम् । समुदायात्सिद्धमेतत् । किमेतत्समुदायात्सिद्धमिति । द्विवच-
नबहुवचनप्रसिद्धिरिति चोदितं तस्यायं परिहारः ।

समुदायात्सिद्धमिति चैकैकार्थत्वात्समुदायस्य ॥ ७ ॥

10 समुदायात्सिद्धमिति चेत्तच्च । किं कारणम् । एकार्थत्वात्समुदायस्य । एकार्था हि
समुदाया भवन्ति । तथा । शतम् यूयम् वनमिति ॥ नैकार्थम् । नायमेकार्थः ।
किं तर्हि । व्यर्थो बह्वर्थश्च । प्रक्षोऽपि व्यर्थो न्यप्रोधोऽपि व्यर्थः । यदि तर्हि प्रक्षो
ऽपि व्यर्थो न्यप्रोधोऽपि व्यर्थस्तयोरनेकार्थत्वाद्वहुवचनप्रसङ्गः । तयोरनेकार्थत्वाद्वहुपु-
बहुवचनम् [१.४.२१] इति बहुवचनं प्राप्नोति ।

15 तयोरनेकार्थत्वाद्वहुवचनप्रसङ्ग इति चेन्न बहुत्वाभावात् ॥ ८ ॥

तयोरनेकार्थत्वाद्वहुवचनप्रसङ्ग इति चेत्तच्च । किं कारणम् । बहुत्वाभावात् ।
नात्र बहुत्वमस्ति । किमुच्यते बहुत्वाभावादिति यावतेदानीमेवोक्तं प्रक्षोऽपि व्यर्थो
न्यप्रोधोऽपि व्यर्थ इति । याभ्यामेवात्रैको व्यर्थस्ताभ्यामेवापरोऽपि ॥ यद्येवमन्य-
वाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिः । अन्यवाचकेन शब्देनान्यस्य वचनं नोपपद्यते ।

20 अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेत्प्रक्षस्य न्यप्रोधत्वादन्यप्रोधस्य
प्रक्षत्वात्स्वशब्देनाभिधानम् ॥ ९ ॥

अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेदेवमुच्यते तच्च । किं कारणम् ।
प्रक्षस्य न्यप्रोधत्वादन्यप्रोधस्य प्रक्षत्वात्स्वशब्देनाभिधानं भविष्यति । प्रक्षोऽपि
न्यप्रोधो न्यप्रोधोऽपि प्रक्षः ॥ कथं पुनः प्रक्षोऽपि न्यप्रोधो न्यप्रोधोऽपि प्रक्षः
25 स्यादावता कारणाग्रव्ये शब्दनिवेशः ।

कारणाग्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् ॥ १० ॥

कारणाग्रव्ये शब्दनिवेश इति चेदेवमुच्यते तच्च । तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् । तुल्यं

किं कारणम् । यदि तावत्प्रक्षरतीति प्रक्षः स्यान्न्यमोधेऽप्येतद्भवति । तथा यदि न्यमोहतीति न्यमोधः प्रक्षेऽप्येतद्भवति ॥ दर्शनं वै हेतुर्न च न्यमोधे प्रक्षशब्दो दृश्यते ।

दर्शनं हेतुरिति चेतुल्यम् ॥ ११ ॥

दर्शनं हेतुरिति चेतुल्यमेतद्भवति । प्रक्षेऽपि न्यमोधशब्दो दृश्यतां तुल्यं हि कारणम् ॥ न वै लोक एव संप्रत्ययो भवति । न हि प्रक्ष आनीयतामित्युक्ते न्यमोध आनीयते ।

तद्विषयं च ॥ १२ ॥

तद्विषयं चेतुल्यं प्रक्षस्य न्यमोधत्वम् । किंविषयम् । इन्द्रविषयम् ॥ युक्तं पुनर्यन्त्रियतविषया नाम शब्दाः स्युः । घाटं युक्तम् । 10

अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् ॥ १३ ॥

अन्यत्रापि हि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते । तद्यथा । समाने रक्ते वर्णे गौ-
लौहित इति भवत्यश्वः शोण इति । समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भवत्यश्वो
हेम इति । समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति ॥ यदि तर्हि
प्रक्षेऽपि न्यमोधो न्यमोधोऽपि प्रक्ष एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः । एके- 15
नोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगो नोपपद्यते । प्रक्षेण न्यमोधस्य न्यमोधप्रयोगः ।

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्रक्षेण न्यमोधस्य
न्यमोधप्रयोगः ॥ १४ ॥

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेत्तत्र । किं कारणम् । अनुक्तत्वा-
त्प्रक्षेण न्यमोधस्य न्यमोधप्रयोगः । अनुक्तः प्रक्षेण न्यमोधार्थ इति कृत्वा न्यमोध- 20
शब्दः प्रयुज्यते । कथमनुक्तो यावतेदानीमेवोक्तं प्रक्षेऽपि न्यमोधो न्यमोधोऽपि प्रक्ष
इति । सहभूताद्येतावन्योऽन्यस्यार्थमाहतुर्न पृथग्भूतौ । किं पुनः कारणं सहभूतावे-
तावन्योऽन्यस्यार्थमाहतुर्न पुनः पृथग्भूतौ ।

अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् ॥ १५ ॥

स्वाभाविकमभिधानम् ॥ अयमेव कौचित्पायमकल्पिकौ प्रक्षन्यमोधौ कीचित्कि- 25
यया वा गुणेन वा प्रक्ष इवायं प्रक्षो न्यमोध इवायं न्यमोध इति । तत्र प्रक्षावि-

त्युक्ते सदेहः स्थातिक्रिमिमौ ब्रह्मावेवाहोस्त्रित्प्रक्षन्यमोधाविति । तत्रासदेहार्थं न्य-
मोधशब्दः प्रयुज्यते ॥

इयं युगपदधिकरणवचनता नाम दुःखा चे दुरुपपादा च । यन्नाप्यस्या निब-
न्धनमुक्तं द्यावा ह क्षामेति तदपि च्छान्दस तत्र सुपां सुपो भवन्तीत्येव सिद्धम् ।
5 सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं चार्थे द्वन्द्ववचने ऽसमासेऽपि
चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । इह चे द्वन्द्व इतीयता सिद्धम् । कथं
पुनश्चे नाम वृत्तिः स्यात् । शब्दो ह्येव शब्दे ऽसम्भवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । सोऽय-
मेव सिद्धे सति यदर्थग्रहण करोति तस्येतत्प्रयोजनमेव यथा विज्ञायेत चेन कृतो
ऽर्थार्थ इति । कः पुनश्चेन कृतोऽर्थः । समुच्चयो ऽन्वाचय इतरेतरयोगः समा-
10 हार इति । समुच्चयः । ब्रह्मधेत्युक्ते गम्यत एतच्चयमोधधेति । अन्वाचयः । ब्रह्म-
धेत्युक्ते गम्यत एतत्सापेक्षोऽयं प्रयुज्यत इति । इतरेतरयोगः । ब्रह्मध न्यमोधधेत्युक्ते
गम्यत एतत्प्रक्षोऽपि न्यमोधसहायो न्यमोधो ऽपि ब्रह्मसहाय इति । समाहारेऽपि
क्रियते ब्रह्मन्यमोधमिति । तत्रायमप्यर्थो द्वन्द्वैकवद्भावो न पठितव्यो भवति । स-
माहारस्यैकत्वादेव सिद्धम् ॥

15 एकादश द्वादशेति कोऽयं समासः । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः । एकादीनां
दशादिभिर्द्वन्द्वः समासः ।

एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः ॥ १६ ॥

एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्द्विशत्यादिषु वचनं प्राप्नोति । एकविंशतिः
द्वाविंशतिः ॥

20 सिद्धं त्वधिकान्ता संख्या संख्यया समानाधिकरणाधिकारे ऽधिक-
लोपश्च ॥ १७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समानाधिकरणाधिकारे* वक्तव्यमधिकान्ता संख्या सं-
ख्यया सह समस्यते अधिकशब्दस्य च लोपो भवतीति । एकाधिका विंशतिरेक-
विंशतिः । व्यधिका विंशतिर्द्वाविंशतिः ॥ यदि समानाधिकरणः स्वरो न सिध्यति ।

25 यद्धि तत्संख्या पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवतीति† द्वन्द्व इत्येव तत् । किं पुनः कारणं द्वन्द्व
इत्येव तत् । इह मा भूत् । शतसहस्रमिति ॥ अस्तु तर्हि द्वन्द्वः । ननु चोक्तमे-

कादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्दिशत्यादिषु वचनप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । सर्वो
द्वन्द्वो विभाषैक्यवद्भवति । यदा तर्ह्येक्यवचनं तदा नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति । लिङ्गम-
शिष्यं लोकाभयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ २ । २ । ३० ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

5

उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

उपसर्जनस्य पूर्ववचनं कियते परप्रयोगो मा भूदिति ॥

न वानिष्ठादर्शनात् ॥ २ ॥

न चैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । अनिष्ठादर्शनात् । न हि किञ्चिदनिष्टं
वृद्ध्यते । न हि कश्चिद्राजपुरुष इति प्रयोक्तव्ये पुरुषराज इति प्रयुज्ये । यदि चा- 10
निष्टं वृद्ध्येत ततो यत्नाहं स्यात् ॥

अथ यत्र द्वे पठ्यन्ते भयतः कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवति । राज्ञः
पुरुषस्य राजपुरुषस्येति* ।

पठ्यन्तयोः समासे र्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातः ॥ ३ ॥

पठ्यन्तयोः समासे र्थाभेदात्प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । एष न चेदम- 15
रुत भरतुपसर्जनं पूर्वमित्यर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति ॥

अल्पाक्षरम् ॥ २ । २ । ३४ ॥

किमय तन्त्रं तरनिर्देश आहोस्त्रिदतन्त्रम् । किं चात. । यदि तन्त्रं द्वयोर्निर्णयो
वद्वन्निर्णयः । तत्र को दोषः । शङ्खदुन्दुभिरीणानामिति न सिध्यति । दुन्दुभिश्च-
स्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति । अथातन्त्र

20

मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्गदन्ति तसदि

प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यति । यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु ताव-
त्तन्त्रम् । ननु चोक्त द्वयोर्नियमो बहुष्वनियम इति तत्र शङ्खदुन्दुभिबीणानामिति
न सिध्यति दुन्दुभिश्चदस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । यदेतद्वल्पात्तर-
मिति तदल्पाजिति वक्ष्यामि ॥ अथवा पुनरस्त्वतन्त्रम् । ननु चोक्तं मृदङ्गशङ्खतूणवाः
५ पृथङ्गदन्ति संसदि प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यतीति ।

अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासः ॥ १ ॥

अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासः करिष्यते । शङ्खश्च तूणवश्च श-
ङ्खतूणवौ । मृदङ्गश्च शङ्खतूणवौ च मृदङ्गशङ्खतूणवाः । रामश्च केशवश्च रामके-
शवौ । धनपतिश्च रामकेशवौ च धनपतिरामकेशवास्तेषां धनपतिरामकेशवाना-
10 मिति ॥

अथ यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रसङ्गः किं तत्रैकस्य नियमो भवत्याहोस्विदविशेषेण ।

अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो अनियमः शेषेषु ॥ २ ॥

अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो भवति शेषेष्वनियमः । षट्मृदुशुक्लाः षट्शुक्लमृदव
इति* ॥

15 ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणाम् ॥ ३ ॥

ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । शिशिरवसन्ता-
वुदगयनस्थौ । कृत्तिकारोहिण्यः ॥

अभ्यर्हितम् ॥ ४ ॥

अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । मातापितरौ श्रद्धामेधे ॥

20 लघ्वक्षरम् ॥ ५ ॥

लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । कुशकाशम् शरशीर्यम् ॥

अपर आह । सर्वत एवाभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । लघ्वक्षरादपीति ।
श्रद्धातपसी । दीक्षातपसी ॥

उर्णानामानुपूर्व्येण ॥ ६ ॥

25 उर्णानां चानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति उक्तव्यम् । ब्राह्मणक्षत्रियभिद्विजैश्च ॥

भ्रातुश्च ज्यायसः ॥ ७ ॥

भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । युधिष्ठिरार्जुनौ ॥

सख्याया अल्पीयसः ॥ ८ ॥

सख्याया अल्पीयसः पूर्वनिपातो वक्तव्यः । एकादश द्वादश ॥

धर्मादिपूभयम् ॥ ९ ॥

5

धर्मादिपूभय पूर्व निपततीति वक्तव्यम् । धर्मार्थौ अर्थधर्मौ । कामार्थौ अर्थ-
कामौ । गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ । आद्यन्तौ अन्तादी ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ २ । २ । ३५ ॥

बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विश्वदेवः विश्वयशाः । द्विपुत्रः 10
द्विभार्यः ॥ अथ यत्र सख्यासर्वनामोरेव बहुव्रीहिः कस्य तत्र पूर्वनिपातेन भवित-
व्यम् । परत्वात्सख्यायाः । व्यन्याय व्यन्याय ॥

वा मियस्य ॥ २ ॥

वा मियस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः । मियगुडः गुडमियः ॥

सप्तम्याः पूर्वनिपाते गङ्गादिभ्यः परवचनम् ॥ ३ ॥

15

सप्तम्याः पूर्वनिपाते गङ्गादिभ्यः परा सप्तमी भवतीति वक्तव्यम् । गङ्गुकण्ठः
गङ्गुशिराः ॥

निष्ठा ॥ २ । २ । ३६ ॥

निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालमुखादिभ्यः परवचनम् ॥ १ ॥

निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालमुखादिभ्यः परा निष्ठा भवतीति वक्तव्यम् । शा- 20
ङ्गं जग्धी पलाण्डुमक्षिती । मासजाता सवत्सरजाता । सुखजाता दुःखजाता ॥

न वोत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । उत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य । यदयं जातिकालमुखादिभ्यः परस्या निष्ठाया उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं शास्ति^१ तज्ज्ञापयत्याचार्यः परान्न निष्ठा भवतीति ॥

५ प्रतिपेधे तु पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः ॥ ३ ॥

प्रतिपेधे तु पूर्वनिपातः प्राप्नोति । अकृतमितप्रतिपन्ना इति । तस्माद्राजदन्तादिषु^२ पाठः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । अत्रापि प्रतिपेधवचनं ज्ञापकं परा निष्ठा भवतीति ॥

प्रहरणार्थेभ्यश्च ॥ ४ ॥

प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासम्प्रत्यौ भवत इति वक्तव्यम् । अस्युद्यतः मुसलो-
१० द्यतः । अस्तिपाणिः दण्डपाणिः ॥

द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तं विप्रतिपेधेन ॥ ५ ॥

द्वन्द्वे घि [२. २. ३२] इत्यस्मादजाद्यदन्तम् [३३] इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ।
द्वन्द्वे घीत्यस्यायकाशः । पटुगुप्तौ । अजाद्यदन्तमित्यस्यायकाशः । उट्टूखरी । इहो-
भयं प्राप्नोति । इन्द्रामी । अजाद्यदन्तमित्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥

१५ उभाभ्यामल्पात्तरम् ॥ ६ ॥

उभाभ्यामल्पात्तरम् [३४] इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥ द्वन्द्वे घीत्यस्यायकाशः ।
पटुगुप्तौ । अल्पात्तरमित्यस्यायकाशः । यागदुपदौ । इहोभयं प्राप्नोति । यागमी ।
अल्पात्तरमित्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥ अजाद्यदन्तमित्यस्यायकाशः । उट्टूखरी ।
अल्पात्तरमित्यस्यायकाशः । स एव । इहोभयं प्राप्नोति । यागिन्द्री । अल्पात्तरमि-
२० त्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ २ । २ । ३८ ॥

कडारादय इति यक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । गदुलशाण्डिन्यः शाण्डि-
न्यगदुलः । गण्डरात्स्यः यात्स्यराण्डः ॥ तर्त्तार्द्धं यक्तव्यम् । न यक्तव्यम् ।
यदुपगमननिर्देशात्कडारादय इति विशास्यते ॥

२५ इति श्रीभागवततन्त्रज्ञतिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयमध्यायस्य द्वितीये
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अनभिहिते ॥ २ । ३ । १ ॥

अनभिहित इत्युच्यते किमिदमनभिहितं नाम । उक्तं निर्दिष्टमभिहितमित्यनर्थ-
नारम् । यावद्भूयादनुक्ते अनिर्दिष्ट इति तावदनभिहित इति ॥

अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते । ५
अन्यत्राप्यभिहिते विहितं न भवति ॥ कान्यत्र । चित्रगुः शबलगुः । बहुघ्नीहिणो-
क्तत्वात्मत्वर्थस्य मत्वर्थयो न भवति ॥ गर्गाः वत्साः । विदाः उर्याः* । यञ-
ज्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवति† ॥ सप्तपर्णः अष्टापदमिति । समा-
सेनोक्तत्वाद्दीप्ताया द्विवचनः‡ न भवति ॥ यत्तावदुच्यते चित्रगुः शबलगुः बहुघ्नी-
हिणोक्तत्वात्मत्वर्थस्य मत्वर्थयो न भवतीति । अस्तिना सामानाधिकरण्ये मनुष्मि- 10
धीयते§ न चात्रास्तिना सामानाधिकरण्यम् ॥ यदप्युच्यते गर्गाः वत्सा विदाः उर्याः
यञज्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवतीति । समर्थानां प्रथमाद्वा [४.१.
८२] इति धत्ते न चैतत्समर्थानां प्रथमम् । किं तर्हि । द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् ॥
यदप्युच्यते सप्तपर्णः अष्टापदमिति समासेनोक्तत्वाद्दीप्ताया द्विवचनं न भवतीति ।
यदत्र दीप्तायुक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् ॥ पर्वणि पर्यणि सप्त पर्णान्यस्य । 15
पङ्क्तौ पङ्क्तायटौ पदानीति ॥ अम्बहुजकक्षु तर्हि । अम् । भिनत्ति ङिनत्ति ।
अमोक्तत्वात्कर्तृत्वस्य कर्तरि शन्न भवति¶ । बहुच् । नङ्कृतम् बहुभिन्नमिति ।
बहुचोक्तत्वादीपदसमाप्तेः कल्पवादयो न भवन्ति** । अकच् । उच्चकैः नीचकै-
रिति । अकचोक्तत्वात्कुत्सादीनां कादयो न भवन्ति†† ॥ ननु च अम्बहुजकचो
अपवादस्ते अपवादत्वाद्वाधका भविष्यन्ति ।

20

अम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गातिषेधः ॥ २ ॥

समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति नानादेशत्वाच्च प्राप्नोति ॥ किं पुन-

रिहाकर्तव्योऽनभिहिताधिकारः क्रियत आहोस्विदन्यत्र कर्तव्यो न क्रियते ।
इहाकर्तव्यः क्रियते । एष एव हि न्याय्यः पक्षो यदभिहिते विहित न स्यात् ॥

अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थस्तस्मादनभिहितवचनम् ॥ ३ ॥

अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थः । कः पुनर्विमक्त्यर्थः । एकत्वादयो विभक्त्यर्थास्ते-
५ ऽप्यनभिहितेषु कर्मादयोऽभिहिता विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय मा भूयानिति
तस्मादनभिहितवचनम् । तस्मादनभिहिताधिकारः क्रियते ॥

अवश्यं चैतदेव विज्ञेयमेकत्वादयो विभक्त्यर्था इति ।

अभिहिते प्रथमाभावः ॥ ४ ॥

यो हि मन्यते कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेऽप्यभिहितेषु सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामु-
१० त्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रथमा[†] तस्य न प्राप्नोति । क । वृक्षः ब्रक्ष । किं कार-
णम् । प्रातिपदिकेनोक्तः प्रातिपदिकार्थ इति ॥

न क्वचित्प्रातिपदिकेनानुक्तः प्रातिपदिकार्थ उच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति ॥
तथैव तु खल्वेव दोषो यस्य न एकत्वादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाभाव इति ।
प्रथमा ते न प्राप्नोति । क । पचत्योदन देनदत्त इति । किं कारणम् । तिङोक्ता
१५ एकत्वादय इति । अनभिहिताधिकारः च त्वं करोषि परिगणनं च ॥

न क्वचित्तिङ्कृत्वादीनामनभिधानमुच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति । ननु
चेहानभिधानं वृक्षः ब्रक्ष इति । अत्राप्यभिधानमस्ति । कथम् । वक्ष्यत्येतत् । अस्ति-
र्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्युज्यमानोऽप्यस्तीति[†] । वृक्षः ब्रक्ष । अस्तीति गम्यते ॥
तथैव तु खल्वेव दोषो यस्य ते कर्मादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाभाव इति ।
२० प्रथमा ते प्राप्नोति । क । कटं करोति भीष्ममुदारः शोभनं दर्शनीयमिति । कट-
श्चाद्वादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति ।
का तर्हि प्राप्नोति । प्रथमा । तथथा । कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय
इति करोतेरुत्पद्यमानेन केनाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न भवति ।
का तर्हि । प्रथमा भवति ॥

२५ नैव दोषः । न हि गमानभिहिताधिकारोऽस्ति नापि परिगणनम् । साम-
र्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यत्यस्ति च सामर्थ्यम् । किम् । कर्मविशेषो व-
क्ष्यः ॥ अथवा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि तत्र कर्मणीत्येव सिद्धम् ॥

अथवा कट एव कर्म तत्त्वामानाधिकरण्यादीन्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति ॥ अस्मि
 सन्त्यपि विशेषः कटं करोति भीष्ममुदारं शोभां दर्शनीयमिति न कृतः कटो भीष्म
 उवाचः शोभने दर्शनीय इति न । करोतेत्यवमानः क्तो ऽप्यथेन सर्वे कर्मा-
 भिपत्ते कटश्चादात्तुनरत्त्यमानया द्वितीया यत्कटस्य कर्म तच्छस्यमभिधानु न हि
 कर्मविशेषः ॥ तत्रेव तु सन्त्येव दोषो यस्य न एकत्वादयो विभक्त्यर्थं अभिहिते ५
 प्रथमाभाष्य इति । प्रथमा ते न प्राप्नोति । क । एकः हो वदत्य इति । किं कार-
 णम् । प्रातिपदिकेनोक्ता एकत्वादय इति ॥

कर्मादिष्वपि ये विभक्त्यर्थेऽवयवमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः । कर्मण
 एकत्वे कर्मणो द्वित्ये कर्मणो घट्टय इति । न चैकत्वादीनामेकत्वादयः सन्ति ।
 अथ सन्ति ममापि सन्ति । तेऽनभिहिते तु प्रथमा भविष्यति ॥ अथप्रोभयवचना 10
 तेने । द्रव्यं चाहुर्गुणं च । यत्स्योऽसौ गुगस्तस्यानुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा
 प्रथमा भविष्यति ॥ अथवा संज्ञा नामेयं परप्रधाना । सत्येयमनया विशेष्यम् । यदि
 चात्र प्रथमा न स्यात्सत्येयमविशेषितं स्यात् ॥ अथवा वदयति तत्र वचनग्रहणस्य
 प्रयोजनमुक्तेऽप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यादिति ॥ अथवा समयाद्भवति ॥
 यदि सामयिकी न नियोगतोऽन्या कस्माच्च भवति । कर्मादीनामभावात् ॥ पट्टी 15
 तर्हि प्राप्नोति । शैरलक्षणा पट्ट्यत्रेयस्यान भविष्यति ॥ एवमपि व्यतिरुक्तः प्राप्नोति ।
 एकस्मिन्नापि द्वियननवहुवचने प्राप्नुतः । द्वयोरप्येकवचनरुहवचने प्राप्नुतः । बहुव-
 च्येकवचनद्वियने प्राप्नुतः । अर्थतो व्ययस्या भविष्यति ॥

परिगणन कर्तव्यम् ।

तिङ्शतद्वितसमासेः परिसरत्यानम् ॥ ५ ॥

20

तिङ्शतद्वितसमासेः परिसरत्यानं कर्तव्यम् । तिङ् । क्रियते कट । कृत् ।
 कृत कट । तद्वित । ओपयन् । कापटवः । समास । चित्रगु । शबलगु ॥

उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिवचनम् ॥ ६ ॥

उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिर्वक्तव्या । क । कटं करोति
 भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति । कटश्चादात्तुत्पद्यमानया द्वितीयाभिहितं कर्मेति 25
 कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति ॥ का तर्हि स्यात् । पट्टी । शेषलक्षणा पट्ट्य-

शेषत्वान्न भविष्यति ॥ अन्यथा अपि न प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । कर्मादीनाम-
भावात् ॥ समयश्च कृतो न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय इति न
चान्या उत्पद्यमाना एतमभिसंबन्धमुत्सहन्ते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति ॥
अथवा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि तत्र कर्मणीत्येव सिद्धम् । अथवा कट एव कर्म
॥ तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति ॥ तस्मान्नार्थः परिगणनेन ॥

द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्त्यभावप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्तिर्न प्राप्नोति । क । प्रासाद
भास्ते । शयन भास्त इति । किं कारणम् । सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति*
कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोति ॥

10

न वान्यतरेणानभिधानात् ॥ ८ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । अन्यतरेणानभिधानात् । अन्यतरेणात्रानभिधा-
नम् । सदिप्रत्ययेनाभिधानमसिप्रत्ययेनानभिधानम् । यतोऽनभिधानं तदाश्रया सप्तमी
भविष्यति ॥ कुतो नु खल्वेतत्सत्यभिधाने चानभिधाने चानभिहिताश्रया सप्तमी
भविष्यति न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इति ।

15

अनभिहिते हि विधानम् ॥ ९ ॥

अनभिहिते हि सप्तमी विधीयते नाभिहिते प्रतिषेधः ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छब्दते
वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया यत्र नु खलु सैव क्रिया तत्र कथम् । आसन
भास्ते । शयने शेत इति । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः । कालभेदात्साधनभेदाच्च ।
एकस्यात्रासेरासिः साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य वाशं साधनं धर्तमानकालश्च
२० प्रत्ययः ॥ किं पुनर्द्रव्यं साधनमाहोस्विद्रुणः । किं चातः । यदि द्रव्यं साधनं
नैतदन्यद्द्रव्यमभिहितात् । अथ हि गुणः साधनं भवत्येतदन्यदभिहितात् । अन्यो
हि सदिगुणोऽन्यथासिगुणः ॥ किं पुनः साधनं न्याय्यम् । गुण इत्याह । कथं
शायते । एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति । क देवदत्त इति । स तस्मा आचटे । असौ
घृक्ष इति । कतरस्मिन् । यस्तिष्ठतीति । स वृक्षोऽधिकरणं भूतान्येन दाम्पेनाभि-
२५ संबध्यमानः कर्ता संपद्यते । द्रव्ये पुनः साधने सति यत्कर्म कर्मय स्यादधिकरणं
करणमेव यदधिकरणमधिकरणमेव ॥

अनभिहितप्रचनमनर्थक प्रथमाविधानस्यानप्रकाशत्वात् ॥ १० ॥

अनभिहितप्रचनमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रथमाविधानस्यानप्रकाशत्वात् ।
अनप्रकाशा प्रथमा सा चननाद्भिन्न्यति* ॥ सावकाशा प्रथमा । कोऽप्रकाशः ।
अकारकम् । धृक्षः प्रक्ष इति ।

अवकाशो ऽकारकमिति चेन्नास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्यमा-
नोऽप्यास्ति ॥ ११ ॥

अप्रकाशो ऽकारकमिति चेत्तत्र । किं कारणम् । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषो
ऽप्रयुज्यमानोऽप्यास्तीति गम्यते । धृक्षः प्रक्ष । अस्तीति गम्यते ॥

विप्रतिषेधाद्वा प्रथमाभावः ॥ १२ ॥

अथवा द्वितीयादयः क्रियन्तां प्रथमा चेति प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन ।¹⁰
द्वितीयादीनामप्रकाशः । कट करोति भीष्ममुदार शोभनं दर्शनीयमिति । प्रथमाया
अप्रकाश । अकारकम् । धृक्षः प्रक्ष इति । इहोभय प्राप्नोति । कृतः कटो भीष्म
उदारः शोभनो दर्शनीय इति । प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥ न सिध्यति । प-
रत्नात्पट्टी प्राप्नोति । शेषलक्षणा पट्टञ्चशेषत्वाच्च भविष्यति ॥

कृत्ययोगे तु परं विधानं प्रष्टव्यस्तत्प्रतिषेधार्थम् ॥ १३ ॥

15

कृत्ययोगे तु परत्नात्पट्टी† प्राप्नोति तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकारः कर्तव्य ।
कर्तव्यः कट इति ॥ स कथं कर्तव्य । यथेकत्वादयो विभक्त्यर्थाः । अथ हि
कर्मादयो विभक्त्यर्था नार्योऽनभिहिताधिकारेण ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ । ३ । २ ॥

समयानिकपाहायोगेपूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

20

समयानिकपाहायोगेपूपसंख्यानं कर्तव्यम् । समया नामम् । निकपा नामम् ।
हायोगे । हा देवदत्तम् । हा यशदत्तम् ॥

अपर आह ॥ द्वितीयाविधाने ऽमित परित समयानिकपाध्यधिधियोगेपूपस-

ख्यानम् ॥ द्वितीयाविधाने अभितःपरितःसमयानिकपाध्यधिधियोऽनेपूपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । अभितो ग्रामम् । परितो ग्रामम् । समया ग्रामम् । निकपा ग्रामम् ।
अध्यधि ग्रामम् । धिग्जाल्मम् । धिग्वृषलम् ॥

अपर आह ।

उभयसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाग्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

उभय सर्व इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यां द्वितीया वक्तव्या । उभयतो ग्रामम् । सर्व-
तो ग्रामम् ॥ धिग्योगे । धिग्जाल्मम् । धिग्वृषलम् ॥ उपर्यादिषु त्रिधाग्रेडिता-
न्तेषु द्वितीया वक्तव्या । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् ॥
10 ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । न देयदत्तं प्रतिभाति किञ्चित् ।

सुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ २ । ३ । ३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । तृतीया यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा । सिद्धा कर्म-
णीत्येव* ॥ तृतीयापि सिद्धा । कथम् । सुपां सुपो भवन्तीत्येव । असत्येतस्मिन्सु-
15 पां सुपो भवन्तीति तृतीयाथोऽयमारम्भः । यथाग्यामिहोत्रं जुहोति ॥ एवं तर्हि तृती-
यापि सिद्धा । कथम् । कर्तृकरणयोरित्येव । अयमग्निहोत्रशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि
वर्तते । तद्यथा । अग्निहोत्रं प्रज्वलयतीति । अस्ति इति वि वर्तते । तद्यथा । अग्निहोत्रं
जुहोतीति । जुहोतिथस्त्येव प्रक्षेपणे वर्तते अस्ति प्रीणात्यर्थं वर्तते । तद्यथा तावद्यथा-
गृहश्रद्धाचृतीया तदाग्निहोत्रशब्दो ज्योतिषि वर्तते जुहोतिथ प्रीणात्यर्थं । तद्यथा ।
20 यथाग्यामिहोत्रं जुहोति । अग्निं प्रीणाति । यदा यथागृहश्रद्धाश्चितीया तदाग्निहोत्रशब्दो
इति वि वर्तते जुहोतिथ प्रक्षेपणे । तद्यथा । यथागृहमिहोत्रं जुहोति । यथागृहं इति-
रर्था प्रक्षिपति ॥

अन्तरान्तरेणयुक्ते ॥ २ । ३ । ४ ॥

इदं यस्मात्त भवति । किं ते यावद्यथागृहश्रद्धायापानामन्तरेण वर्ततेति । लक्षण-
व-

तिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ अथवा यद्यपि तावदयमन्तरेणशब्दो दृष्टापनागो
निपातश्चानिपातश्चाय तु एवमन्तराशब्दो दृष्टापचारो निपात एव तस्यास्य कोऽन्यो
द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदतो निपातात् । तद्यथा । अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ
इति गोरेवान्वीयते नाश्वो न गर्दभः ॥

अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानवचनम् ॥ १ ॥

अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानमहर्णं कर्तव्यम् । अप्रधाने द्वितीया भवतीति वक्त-
व्यम् । अन्तरा त्वा च मा च कमण्डलुरिति । कमण्डलोर्द्वितीया मा भूदिति ।
क पुनरेताभ्यां कमण्डलोर्योगः । यत्तत्रा च मा चान्तरा तत्कमण्डलोः स्थानम् ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कमण्डलोर्द्वितीया कस्माच्च भवति । उपपदवि-
भक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ॥

10

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ २ । ३ । ५ ॥

अत्यन्तसंयोगे कर्मवद्वाच्यम् ॥ १ ॥

अत्यन्तसंयोगे कालाध्वनौ कर्मवद्भवति इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । लाघ-
र्थम् । लाघिमिरभिधानं यथा स्यात्* । आस्यते मासः । शय्यते क्रोशः ॥ अथ व-
त्करणं किमर्थम् । स्वाभयमपि यथा स्यात् । आस्यते मासम् । शय्यते क्रोशम् । 15
अकर्मकाणां भावे लो भवतीति* भावे लो यथा स्यात् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न
वक्तव्यम् । प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति ॥ एव मन्यते ।
यत्र कश्चिद्विधायकतो विशेष उपजायते तद्व्याप्यं कर्मेति । न वेह कश्चिद्विधायकतो
विशेष उपजायते ॥ नैव शस्यम् । इहापि न स्यात् । आदित्य पश्यति । हिमवन्त
शृणोति । आम गच्छति । तस्मात्प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति ॥ 20
यदि तर्हि प्राकृतमेवैतत्कर्माकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो न प्राप्नोति । आस्यते
मासं देवदत्तेनेति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते न
च केचित्कालमात्राध्वनिरकर्मका । त एव विज्ञास्याम । कश्चिदेऽकर्मका इति ॥
अथवा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणां न चैतेन कर्मणा

कश्चिदप्यकर्मकः ॥ अथवा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणां न चैतत्कर्म क्वचिदपि न भवति ॥

न तर्ह्यदानीमिदं सूत्रं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । यत्राक्रियया-
त्यन्तसंयोगस्तदर्थम् । क्रौशं कुटिला नदी । क्रौशं रमणीया वनराजिः ॥

८ . अपवर्गे तृतीया ॥ २ । ३ । ६ ॥

क्रियापवर्ग इति वक्तव्यम् । साधनापवर्गे मा भूत् । मासमधीतोऽनुवाको
न चानेन गृहीत इति ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ २ । ३ । ७ ॥

क्रियामध्य इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अदा देवदत्तो भुक्ता दद्या-
10 ज्ञोक्ता द्यहे भोक्ता । कारकमध्य इतीयत्युच्यमान इहैव स्यात् । इहस्थोऽवमिष्यासः
क्रौशास्तदर्थं विध्यति क्रौशे लक्ष्ये विध्यति । यं च विध्यति यतश्च विध्यत्युभयोस्तन्म-
ध्यं भवति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्ति-
र्भवति । क्रियामध्यं चेत्कारकमध्यमपि भवति तत्र कारकमध्य इत्येव सिद्धम् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ २ । ३ । ८ ॥

15 कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिपृषसंख्यानं सप्तमीपञ्चम्योः
प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिपृषसंख्यानं कर्तव्यम्* । वृक्षं प्रति वि-
द्योतते विद्युत् । वृक्षं परि । वृक्षमनु । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरं परि । मात-
रमनु । किं प्रयोजनम् । सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम् । सप्तमीपञ्चम्यौ मा भूतामिति ।
20 साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तमीति सप्तमीर् । पञ्चम्यपाठुरिभिः [२.३.१०] इति
पञ्चमी । तत्रायमप्यर्थोऽन्तेरिति । न वक्तव्यं भवति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न
वक्तव्यम् ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । एकत्र तावदुक्तमप्येति । इतरत्रापि यद्यपि तावदयं परिदृष्ट-
 टापवारो वर्जने चार्जने चार्थं खलपशब्दो ऋट्पापवारो वर्जनार्थं एव तस्य कोऽन्यो
 द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदतो वर्जनार्थात् । तद्यथा । अस्य गोर्हितीयेनार्थं इति
 गैरिद्यानीयते नाशो न गर्दभः ॥

5

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ २ । ३ । ९ ॥

कथमिदं विज्ञायते । यस्य चेश्वर्यमीश्वरतेश्वरभाष्यस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादि-
 ति । आहोस्विद्यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति । कश्चात्र विशेषः ।

यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनास्तिद्वम् ॥ १ ॥

यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदन्तरेण वचनं सिद्धम् । अधि वृत्तदत्ते 10
 पञ्चालाः । आधृतास्ते तस्मिन्भवन्ति । सत्यमेवमेतत् । नित्यं परिग्रहीतव्यं परि-
 ग्रहीत्रधीनं भवति ॥

प्रथमानुपपत्तिस्तु ॥ २ ॥

प्रथमा नोपपद्यते । कुतः । पञ्चालेभ्यः । का तर्हि स्यात् । पृथीसप्तम्यौ ।

इति श्रीव्याकरणमहाभाष्ये ॥ २ ॥ ३ ॥ ९ ॥

पृथीशब्दः पद्यते । यद्यपि न पद्यते 15

१ । कथं ज्ञायते । यदयं कस्य-

॥ इति ॥ पृथी तर्हि प्राप्नोति । शेष-

तर्हि प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते

भेदबन्धस्य द्वितीया न भविष्यति ।

॥ तः स्याद्यस्तु खलपशब्देः पञ्चालानां ॥ १०

३ ॥

कादिति ॥ एवमप्यन्तरेण वचनं

न तेषु भवति । सत्यमेवमेतत् ।

नित्यं परिग्रहीता परिग्रहीतव्याधीनो भवति ॥ प्रथमानुपपत्तिस्तु । प्रथमा नोपप-
द्यते । कुतः । ब्रह्मदत्तात् । का तर्हि स्यात् । पृथीसप्रम्यो । स्वामीश्वराधिपतीति ।
न तत्राधिशब्दः पद्यते । यद्यपि न पद्यते अधिरीश्वराधी । न तत्र पर्यायव-
चनानां ग्रहणम् । कथं ज्ञायते । यदयं कस्यचित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति ।
5 अधिपतिदायादेति ॥ पृथी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा पृथ्वशेषत्वात् भविष्यति ॥
द्वितीया तर्हि प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । सप्रम्योक्तत्वात्तस्याभिसंब-
न्धस्य द्वितीया न भविष्यति । भवेद्योऽधेः पञ्चालानां चाभिसंबन्धः स सप्रम्योक्तः
स्याद्यस्तु खलुरधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि स्ववच-
नात्सिद्धम् । अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥ एवमपि
10 यदा ब्रह्मदत्तेऽधिकरणे सप्रमी तदा पञ्चालेभ्यो द्वितीया प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते
द्वितीयेति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां चेष्टायामनध्वनि ॥ २ । ३ । १२ ॥

अध्वन्यर्थग्रहणम् ॥ १ ॥

अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि मा भूत् । पन्थानं गच्छति । वीथं गच्छतीति ।

15

आस्थितप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

आस्थितप्रतिषेधार्थाय वक्तव्यः । यो तुल्यधेन पन्थानं गच्छति पथे गच्छतीत्येव
तत्र भवितव्यम् ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते । चतुर्थी यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा । सिद्धा
कर्मणीत्येता । चतुर्थ्यपि सिद्धा । कथम् । सप्रदान इत्येता । न सिध्यति । क-
20 र्मणा यमभिधेयि स सप्रदानम् [१ ४. ३२] इत्युच्यते क्रियया चासी मामगभि-
धेति । कया क्रियया । मभिक्रियया । क्रियापञ्चमपि तत्र बोधनेऽ ॥

चेष्टायामनध्वनि स्त्रिय गच्छत्यजां नयनीत्यतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

चेष्टायामनध्वनि स्त्रिय गच्छत्यजां नयनीत्यतिप्रसङ्गो भवति ॥

निद्व त्वमंप्राप्तवचनात् ॥ ४ ॥

2. सिद्धमेतत् । यथम् । अधप्राप्ते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां भवति इति गच्छत्यम् ॥

अध्वनश्चानपरादः । ५ ॥

एवं च कृत्यान्ध्रगीत्येतदपि न वक्तव्यं भवति । सन्नाप्तं येन तत्कर्माध्वानं गच्छ-
तीति ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ २ । ३ । १३ ॥

चतुर्थीविधाने तादर्थ्यं उपसख्यानम् ॥ १ ॥

चतुर्थीविधाने तादर्थ्यं उपसख्यानं कर्तव्यम् । यूपान् दास । कुण्डलाय हिर-
ण्यम् ॥ किमिदं तादर्थ्यमिति । तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यम् । तदर्थं पुन किम् ।
सर्वमाप्तोऽयं चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासः । कथं चात्र चतुर्थी । अने-
नैव । यद्येवमितरेतराभयं भवति । केतरेतराभयता । निर्देशोत्तरकालं चतुर्थ्या
भवितव्यं चतुर्थ्या च निर्देशस्तदितरेतराभयं भवति । इतरेतराभयाणि च न वक्त- 10
व्यन्ते ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यपटुत्तिर्ज्ञापयति भवत्यर्थशब्देन
योगे चतुर्थीति यदयं चतुर्थी तदर्थार्थं [२.१.३६] इति चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह
समासः शास्ति ॥ न सख्यप्यवश्यं चतुर्थ्यन्तस्येवार्थशब्देन सह समासो भवति ।
किं तर्हि । पट्टघन्तस्यापि भवति । तद्यथा । गुरोरिदं गुरुरर्थमिति ॥ यदि तादर्थ्यं
उपसख्यानं क्रियते नार्थः संप्रदानप्रकरणेन । योऽपि शुपाध्यायाय गौर्दीयत उपध्या- 15
यार्थः स भवति तत्र तादर्थ्यं इत्येव सिद्धम् ॥ अवश्यं संप्रदानप्रहणं कर्तव्यं यान्येन
लक्षणेन संप्रदानसंज्ञा तदर्थम् । छात्राय रुञ्जितम् । छात्राय स्वदितमिति* ॥

तत्तत्तुपसख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आचार्यपटुत्तिर्ज्ञापयति भवति तादर्थ्यं
चतुर्थीति यदयं चतुर्थी तदर्थार्थमिति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासः शास्ति ॥

रूपि सपद्यमाने ॥ २ ॥

20

रूपि सपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । भूत्राय कल्पते यरागू । उद्यागाय कल्पते
यरात्रमिति ॥

उत्पातेन ज्ञाप्यमाने ॥ ३ ॥

उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ।

राताय कपिञ्च त्रिशुदातपायातिलोहिनी ।

25

पीता भवति सस्याय दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥

मांसौदनाय व्याहरति मृगः ॥

हितयोगे च ॥ ४ ॥

हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या । हितमरोचकिने । हितमामयाविने ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालं वपङ्गयोगाच्च ॥ २ । ३ । १६ ॥

४ स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिपि वाविधानात् ॥ १ ॥

स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिपि वाविधानाद्भवति विप्रतिषेधेन* । स्वस्ति-
योगे चतुर्थी अवकाशः । स्वस्ति जाल्माय । स्वस्ति वृपलाय । कुशलार्थैरा-
शिपि वाविधानस्यावकाशः । अन्ये कुशलार्थाः । कुशलं देवदत्ताय । कुशलं
देशदत्तस्य । इहोभयं प्राप्नोति । स्वस्ति गोभ्यः । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्य इति । चतुर्थी
१० भवति विप्रतिषेधेन ॥

अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् ॥ २ ॥

अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । अलंकुरुते कन्यामिति ॥

अपर आह । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अलं
मल्लो मल्लाय । प्रभुर्मल्लो मल्लाय । प्रभवति मल्लो मल्लयेति ॥

१५ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाग्राणिपु ॥ २ । ३ । १७ ॥

अग्राणिप्रित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शुने मन्य
इति ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा । ततोऽग्रा-
णिपु । अग्राणिपु च विभाषेति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । न त्वा काकं मन्ये । न त्वा
शुकं मन्य इति ॥ यदेतदग्राणिप्रित्येतदनायादिभिरिति वक्ष्यामि । इमे च नाया-
२० दयो भविष्यन्ति । न त्वा नाथं मन्ये यायत्तीर्णं न नाथ्यम् । न त्वाप्यं मन्ये
यायद्भुक्तं न भाद्यम् । अत्र येषु ग्राणिपु नेष्यते ते नायादयो भविष्यन्ति ॥

मन्यकर्मणि प्रकृत्यकुत्सितग्रहणम् ॥ १ ॥

मन्यकर्मणि प्रकृत्यकुत्सितग्रहण कर्तव्यम् । इह मा भूत् । त्वां तृण मन्य
इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये
पादे प्रथमगाहिकम् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ २ । ३ । १८ ॥

तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रकृत्याभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण याज्ञिकाः । प्रायेण वैयाकरणाः । माठरोऽस्मि गोत्रेण । गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विषमेण धावति । द्वित्रोणेन धान्यं क्रीणाति । त्रिद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून्क्रीणाति । साहस्रेणाश्वान्क्रीणाति ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येव सिद्धम् ॥ इह तावत्प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या दर्शनीय इति प्रकृतिकृतं तस्याभिरूप्यम् ॥ प्रायेण याज्ञिकाः प्रायेण वैयाकरणा इति । एष तत्र प्रायो येन तेऽधीयते ॥ माठरोऽस्मि गोत्रेण गार्ग्योऽस्मि गोत्रेणेति । एते-
 १० नाह संज्ञाये ॥ समेन धावति विषमेण धावतीति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न ण्यु-
 ज्यते समेन पया धावति विषमेण पया धावतीति ॥ द्वित्रोणेन धान्यं क्रीणाति
 त्रिद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति । तादर्थ्याच्चाच्छब्दम् । द्वित्रोणार्थे द्वित्रोणम् । त्रिद्रोणेन
 त्रिद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति ॥ पञ्चकेन पशून्क्रीणातीति । अत्रापि तादर्थ्याच्चाच्छ-
 १५ षम् । पञ्चपञ्चर्धः पञ्चकः । पञ्चकेन पशून्क्रीणातीति ॥ साहस्रेणाश्वान्क्रीणा-
 तीति । सदसपरिमाणं साहस्रम् । साहस्रेण हिरण्येनाश्वान्क्रीणातीति ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ २ । ३ । १९ ॥

किमुदात्तम् । निमित्तं स गगान्प्रपतीति । नेतदस्ति । निर्लोभिभीकृत्य माया
 उपगन्ते तत्र करण इत्येव सिद्धम् ॥ इदं तर्हि । पुत्रेण सगगमनं देवदत्त इति ।
 अप्रधाने कर्तरि तृतीया यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । प्रधाने कर्तरि
 १० गार्ग्यो भवन्तीति प्रधानकर्ता चेनाभिधीयते यथाप्रधानं सिद्धं तत्र कर्तरीत्येव
 तृतीया ॥ इदं तर्हि । पुत्रेण सगगमनं देवदत्तस्येति । पट्टञ्च याधिका भवि-
 ष्यति ॥ इदं तर्हि । पुत्रेण सह स्युलः । पुत्रेण सह पित्रल इति ॥ इदं चाप्युदा-
 १५ त्तम् । सह मागान्प्रपतीति । ननु चोक्तं निर्लोभिभीकृत्य माया उपगन्ते तत्र
 करण इत्येव सिद्धमिति । भोक्तिमद् यथा निर्लोभिभीकृत्योत्प्रेम् । यथा नु स्यु

कस्यचिन्मापवीजायाप उपस्थितरतदर्थं न क्षेत्रमुपार्जितं तत्रान्यदपि किञ्चिदुप्यते
यदि भविष्यति भाविष्यतीति तदा न सिध्यति ॥

सहयुक्ते प्रधानवचनमनर्थकमुपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-
वर्तीयस्त्वादन्यत्रापि ॥ १ ॥

सहयुक्ते प्रधानवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । उपपदविभक्तेः कारकविभ- 5
क्तिवर्तीयस्त्वात् । अन्यत्रापि कारकविभक्तिर्वर्तीयसीति प्रथमा भाविष्यति । का-
न्यत्र । गाः^६ स्वामी व्रजतीति ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २ । ३ । २० ॥

इह दारमान भवति । अक्षि काणमस्येति ।

अङ्गाद्विकृतात्तद्विकारतत्त्वेदङ्गिनो वचनम् ॥ १ ॥

10

अङ्गाद्विकृतात्तृतीया वक्तव्या तेनैव चेद्विकारेणाङ्गी द्योत्यत इति वक्तव्यम् ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अङ्गशब्दोऽयं समुदायशब्दो येनेति च करण
एषा तृतीया । येनावयवेन समुदायोऽङ्गी द्योत्यते तस्मिन्भवितव्यं न चैतेनावयवेन
समुदायो द्योत्यते ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २ । ३ । २१ ॥

15

इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । अपि भगान्कमण्डलुपाणिं अक्षग-
द्वाक्षीदिति ॥

न चेत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । इत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् । यत्रेत्यंभू- 20
तस्य पृथग्भूत लक्षणं तत्र भवितव्यं न चात्रेत्यंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणम् ॥ किं
वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । तथा ह्ययं प्राधान्येन लक्षणं प्रतिनि-
दिशति । इत्थंभूतस्य लक्षणमित्यंभूतलक्षणम् तस्मिन्निर्त्यंभूतलक्षण इति ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २ । ३ । २२ ॥

संज्ञः कृत्प्रयोगे पठी विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणीत्येतस्मात्कृत्प्रयोगे पठी भवति विप्रतिषेधेन । संज्ञोऽन्यतरस्यामित्यस्यावकाशः । मातरं संजानीते । मात्रा संजानीते । कृत्प्रयोगे पठ्या अवकाशः । इहमप्रब्रधनः पलाशशानतः† । इहोभयं प्राप्नोति । मातुः संज्ञाता । पितुः संज्ञातेति । पठी भवति विप्रतिषेधेन ॥

उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिः ॥ २ ॥

उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिर्भवति विप्रतिषेधेन । अन्यारादितरतैर्विक्लवाश्चू-
त्तरपदाजाहियुक्ते [२.३.२९] इत्यस्यावकाशः । अन्यो देवदत्तात् । स्वामीश्वराधि-
पतिदायादसाक्षिपतिभूमसूतैश्च [३९] इत्यस्यावकाशः । गोषु स्वामी । गवां स्वा-
मी । इहोभयं प्राप्नोति । अन्यो गोषु स्वामी । अन्यो गवां स्वामीति । स्वामीश्वरा-
धिपतीत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । न सत्र गात्रोऽन्ययुक्ताः ।
कस्तर्हि । स्वामी ॥ एवं तर्हि तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् [७२] इत्य-
स्यावकाशः । तुल्यो देवदत्तस्य । तुल्यो देवदत्तेनेति । स्वामीश्वराधिपतीत्यस्याव-
काशः । स एव । इहोभयं प्राप्नोति । तुल्यो गोभिः स्वामी । तुल्यो गवां स्वामीति ।
तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

हेतौ ॥ २ । ३ । २३ ॥

निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥

निमित्तकारणहेतुषु सर्वा विमक्तयः प्रायेण दृश्यन्त इति वक्तव्यम् । किं
निमित्तं यसति । केन निमित्तेन यसति । कस्मै निमित्ताय यसति । कस्माधि-
मिच्छादसति । कस्य निमित्तस्य यसति । कस्मिन्निमित्ते यसति ॥ किं कारणं
यसति । केन कारणेन यसति । कस्मै कारणाय यसति । कस्मात्कारणादसति ।
कस्य कारणस्य यसति । कस्मिन्कारणे यसति ॥ को हेतुर्नसति । कं हेतुं यस-

ति । केन हेतुना वसति । कस्मै हेतवे वसति । कस्माद्देतोर्वसति । कस्य हेतोर्वसति । कस्मिन्हेतौ वसति ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २ । ३ । २८ ॥

पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । आसादमारुह्य प्रेक्षते आसा- ५
दात्प्रेक्षते ॥

अधिकरणे च ॥ २ ॥

अधिकरणे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । आसनात्प्रेक्षते । शयनात्प्रेक्षते ॥

प्रश्नाख्यानयोश्च ॥ ३ ॥

प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या ॥ कुतो भवान् । पाटलिपुत्रात् ॥

10

यतश्चाध्यकालनिर्माणम् ॥ ४ ॥

यतश्चाध्यकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या । गयीधुमतः सांकाश्यं चत्यादि
योजनानि । कार्त्तिक्या आमहायणी मासे ॥

तद्युक्तात्काले सप्तमी ॥ ५ ॥

तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या । कार्त्तिक्या आमहायणी मासे ॥

15

अध्वनः प्रथमा च ॥ ६ ॥

अध्वनः प्रथमा च सप्तमी च वक्तव्या । गयीधुमतः सांकाश्यं चत्यादि योज-
नानि । चतुर्थ्यु योजनेषु ॥

तत्तर्हिदं बहु वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अपादान इत्येव सिद्धम् ॥ इत् ताव-
त्पासादात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षते इत्यपश्चामति तत्तस्माद्दर्शनम् । यद्यपश्चामति किं ना- 20
त्यन्तायापश्चामति । सततत्वात् । अथयान्यान्यमादुर्भावात् ॥ प्रश्नाख्यानयोश्च प-
ञ्चमी वक्तव्येति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सद्यः प्रयुज्यते कुतो भवानागच्छति पाटलिपु-
त्रादागच्छामीति ॥ यतश्चाध्यकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्येति । इदमत्र प्रयो-
क्तव्यं सद्यः प्रयुज्यते गयीधुमतो नि सृत्य सांकाश्यं चत्यादि योजनानि ॥ कार्त्ति-

क्या आप्रहायणी मास इति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्त्तिक्याः प्रभृ-
त्याप्रहायणी मास इति ॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्येति । इदमत्र प्रयोक्तव्य
सन्न प्रयुज्यते कार्त्तिक्या आप्रहायणी गते मास इति ॥ अध्वनः प्रथमा च सप्तमी
नेति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते गयीधुमतो निःसृत्य यदा चत्वारि योज-
५ नानि गतानि भवन्ति ततः सांकाश्यम् । चतुर्षु योजनेषु गतेषु सांकाश्यमिति ॥

अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपंदाजाहियुक्ते ॥ २ । ३ । २९ ॥

अञ्चूत्तरपदमहण किमर्थं न दिक्शब्देर्योग इत्येव सिद्धम् । पठद्यत्सर्थप्रत्ययेन
[२.३.३०] इति वक्ष्यति तस्याय पुरस्तादपकर्षः ॥

पठद्यत्सर्थप्रत्ययेन ॥ २ । ३ । ३० ॥

10 अर्थमहणं किमर्थम् । पठद्यत्सर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमान इदं स्यात् । दक्षिणतो मा-
गस्य । उत्तरतो ग्रामस्येति* । इह न स्यात् । उपरि ग्रामस्य । उपरिष्टाग्रामस्ये-
ति । अर्थमहणे पुनः क्रियमाणे ज्ञातप्रत्ययेन च सिद्ध भवति यथान्यस्तेन समाना-
र्थः ॥ अथ प्रत्ययमहण किमर्थम् । इह मा भूत् । प्राग्ग्रामात् । प्रत्यग्ग्रामात् ।
अञ्चूत्तरपदस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तं तत्रान्यतरच्छस्यमकर्तुम् ॥

15 पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ॥ २ । ३ । ३२ ॥

पृथगादिषु पञ्चमीविधानम् ॥ १ ॥

[पृथगादिषु पञ्चमी विधेया । पृथग्देवदत्तात् । किमर्थम् । न प्रकृत पञ्चमीम-
हणमनुवर्तते । क प्रकृतम् । अपादाने पञ्चमी [२.३.२८] इति ।

अनधिकारात् ॥ २ ॥

२) अनधिकारः सः ॥

अधिकारे हि दिनायापष्टोत्रिष्ये प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

अधिकारे हि दिनीयापष्टोत्रिष्ये* प्रतिषेधः । उक्तञ्च स्यात् । दक्षिणे ग्रामम् ।

दक्षिणतो ग्रामस्य ॥ एवं तर्ह्यन्यतरस्याग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यति । अस्त्य-
न्यदन्यतरस्याग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । यस्यां नाप्राप्तायां तृतीयारभ्यते सा यया
स्यात् । कस्यां च नाप्राप्तायाम् । अन्ततः पष्ठचाम् ॥ -

तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । अपादाने पञ्च-
मीति । ननु चोक्तमनधिकार सः अधिकारे हि द्वितीयापष्टीविषये प्रतिषेध इति । 5
एव तर्हि सधन्धमनुवर्तिष्यते । अपादाने पञ्चमी [२८] । अन्यारादितरर्तेदिकश-
ब्दाश्चूत्तरपदाजाहियुक्ते [२९] पञ्चमी । पठचतसर्थप्रत्ययेन [३०] अन्यारादिभिर्योगे
पञ्चमी । एतदा द्वितीया [३१] अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । पृथग्विनामानाभिस्तृती-
यान्यतरस्याम् । पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते अन्यारादिभिर्योग इति निवृत्तम् ॥ अथवा म-
ण्डूकगतयोऽधिकारा । तद्यथा मण्डूका उरुत्पयोत्पुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकारा ॥ 10
अथान्यान्यत्रनाद्यकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादो विज्ञायते ययोत्सर्गेण प्रसक्तस्य । अ-
न्यस्या विभक्तैर्यचनाद्यकारस्यानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतायाः पञ्चम्या द्वितीया-
पष्ठौ बाधिके भविष्यतो ययोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति ॥ अथवा
वक्ष्यत्येतत् । अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति । किं तर्हि ।
यत्नाद्भवन्तीति† ॥

15

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ २ । ३ । ३५ ॥

दूरान्तिकार्थेभ्य पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चमीप्रतिषेधः ॥ १ ॥

दूरान्तिकार्थेभ्य पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चम्या † प्रतिषेधो वक्तव्यः । दूरा-
ज्ञामस्य ॥

न वा तत्रापि दर्शनादप्रतिषेधः ॥ २ ॥

20

न वा । तत्रापि दर्शनात्पञ्चम्या प्रतिषेधोऽनर्थकः । तत्रापि पञ्चमी दृश्यते ।

दूरादावसथान्मूत्र दूरात्पादावसेचनम् ॥

दूराच्च भाव्य दस्युभ्यो दूराच्च कुपितादुरो ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ २ । ३ । ३६ ॥

सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसख्यानम् ॥ १ ॥

सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसख्यानं कर्तव्यम् । अधीती व्याकरणे ।
परिगणिती याज्ञिक्ये । आस्राती छन्दसि ॥

5 साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ २ ॥

साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या । साधुर्देवदत्तो मातरि । असाधु पितरि ॥

कारकार्हाणां च कारकत्वे ॥ ३ ॥

कारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । ऋद्धेऽपु भुञ्जानेषु दरिद्रा आस-
ते । ब्राह्मणेषु तरस्तु वृषला आसते ॥

10 अकारकार्हाणां चाकारकत्वे ॥ ४ ॥

अकारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । मूर्खेष्वासीनेऽवृद्धा भुञ्जते ।
धृपलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति ॥

तद्विपर्यासे च ॥ ५ ॥

तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या । ऋद्धेष्वासीनेषु मूर्खा भुञ्जते । ब्राह्मणेष्वासी-
15 नेषु वृषलास्तरन्ति ॥

निमित्तात्कर्मसयोगे ॥ ६ ॥

निमित्तात्कर्मसयोगे सप्तमी वक्तव्या ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

वेशेषु चर्मरिं हन्ति सीमि पुष्कलको हतः ॥

20 यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ २ । ३ । ३७ ॥

भावलक्षणे सप्तमीविधाने भावलक्षणं उपसख्यानम् ॥ १ ॥

भावलक्षणे सप्तमीविधाने भावलक्षणं उपसख्यानं कर्तव्यम् । अग्निषु दृग्मानेषु

प्रस्थितो हुतेष्वागतः । गोषु दुह्यमानाश्च प्रस्थितो दुग्धास्वागतः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लक्षणं हि नाम तद्भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते सकृदासौ कथंचिदभिषु ह्यमानेषु प्रस्थितो हुतेष्वागतो गोषु दुह्यमानाश्च प्रस्थितो दुग्धास्वागतः ॥

सिद्धं तु भावप्रवृत्तौ यस्य भावास्त्ववचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य भावप्रवृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते तत्र सप्तमी ५ पक्ष्या । सिध्यति । सूत्रं सर्वं सिध्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं भावलक्षणे सप्तमीविधाने आवलक्षण उपसंख्यानमिति । नैप दोषः । न खल्ववश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । सकृदपि यन्निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा । अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमब्रवीदिति । सकृदसौ कमण्डलुपाणिर्दृष्टञ्छात्रस्तस्य तदेव लक्षणं भवति ॥ 10

पञ्चमी विभक्ते ॥ २ । ३ । ४२ ॥

इह कस्मान्न भवति । कृष्णा गवां संपन्नक्षीरतमेति । विभक्त इत्युच्यते न चैतद्विभक्तम् । विभक्तमेतत् । गोभ्यः कृष्णा विभज्यते । विभक्तमेव यन्नित्यं तत्र भवितव्यं न चैतन्नित्यं विभक्तम् । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यद्विभक्तं चाविभक्तं च तत्र स्या- 15 द्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सम्यग्रतेः ॥ २ । ३ । ४३ ॥

अप्रत्यादिमिरिति वक्तव्यम्* । इहापि यथा स्यात् । साधुर्देवदत्तो मातरं परि । मातरमनु ॥

प्रसितोऽसुकाभ्यां तृतीया च ॥ २ । ३ । ४४ ॥ 20

प्रसित इत्युच्यते कः प्रसितो नाम । यस्तत्र नित्यं प्रतिबद्धः कुत एतत् । सितोतिरय बभ्रात्यर्थे वर्तते । बद्ध इत्यासौ तत्र भवति ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ २ । ३ । ४५ ॥

इह कस्मान्न भवति । अथ पुण्यः । अथ मघा इति । अधिकरण* इति वर्तते ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहामाण्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ २ । ३ । ४६ ॥

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । उच्चैः नीचैरित्यत्रापि यथा स्यात् । किं पुनरत्र प्रथ-
मया प्रार्थ्यते । पदत्वं* । नैतदस्ति । पष्ठञात्र पदत्वं भविष्यति† ॥ इदं तर्हि प्रयो-
जनम् । माम उच्चैस्ते स्वम् । माम उच्चैस्तव स्वम् । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा
[८.१.२६] इत्येव विधिर्यथा स्यात् ॥ अथ लिङ्गग्रहणं किमर्थम् । स्त्री पुमान्
नपुंसकमित्यत्रापि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एष एवात्र प्रातिपदिकार्थः ॥
इदं तर्हि । कुमारी वृक्षः कुण्डमिति ॥ अथ परिमाणग्रहणं किमर्थम् । द्रोणः
खारी आढकमित्यत्रापि यथा स्यात् ॥ अथ वचनग्रहणं किमर्थम् । इह समुदाये
वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तथाया । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो
हिरण्येभ्य भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यत्रैतानि समुद्दि- 10
तानि भवन्ति तत्रैव स्यात् । द्रोणः खारी आढकमिति । इह न स्यात् । कुमारी
वृक्षः कुण्डमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्येकमपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते ।
तथाया । वृद्धिगुणसङ्गे प्रत्येकं भवतः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमुक्तेऽप्येकत्वादपि प्रथमा
यथा स्यात् । एकः द्वौ बहव इति ॥ अथ मात्रग्रहणं किमर्थम् । एतन्मात्रं एव
प्रथमा यथा स्यात्कर्मादिविशिष्टे मा भूदिति । कटं करोति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । 15
कर्मादिषु द्वितीयाद्या विभक्तयस्ताः कर्मादिविशिष्टे बाधिका भविष्यन्ति ॥ अथ-
वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मादिविशिष्टे प्रथमा भवतीति यदयं सवोधने प्रथमां
शास्ति‡ । नैतदस्ति शापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ।
सामन्वितम् [२.३.४८] इति वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति । इत-
रथा हि सवोधनं सामन्वितमित्येव ब्रूयात् ॥ इह तर्ह्युक्तेऽप्येकत्वादपि प्रथमा 20
यथा स्यात् । एकः द्वौ बहव इति । वचनग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्य-
तरच्छक्यमकर्तुम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्य
उपसत्यानमधिकृत्वात् ॥ १ ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्य उपस- 25
त्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुण्यः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अधिकृत्वात् ।

व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति । कथं व्यतिरिक्तः ।
पुरुषे वीरत्वम् ॥

न वा वाक्यार्थत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । वाक्यार्थत्वात् । यदत्राभिप्रेयं वाक्यार्थः
४ सः ॥

अथवाभिहिते प्रथमेत्येतद्वक्षणं करिष्यते ।

अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमाविधिः ॥ ३ ॥

अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमा विधेया । वृक्षः ब्रक्ष इति ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

10 किमुक्तम् । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति^१ । वृक्षः ब्रक्ष ।
अस्तीति गम्यते ॥

अभिहितानभिहिते प्रथमाभावः ॥ ५ ॥

अभिहितानभिहिते प्रथमा प्राप्नोति । क । प्रासाद आस्ते । शयन आस्ते । सदि-
प्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति^२ कृत्वा प्रथमा प्राप्नोति ॥ एव तर्हि तिङ्मानाधि-
15 करणे प्रथमेत्येतद्वक्षणं करिष्यते ।

तिङ्मानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमाविधिः ॥ ६ ॥

तिङ्मानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमा विधेया । वृक्षः ब्रक्ष इति ॥

उक्तं पूर्व्वेण ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति । वृक्षः ब्रक्ष ।
20 अस्तीति गम्यते ॥

शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावस्तयोरपवादत्वात् ॥ ८ ॥

शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावः । क । पचत्योदनं देवदत्त इति । किं
कारणम् । तयोरपवादत्वात् । शतृशानचो^३ तिङपवादो नौ चात्र बाधरी न चाप-

वादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादो अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गः ।
 प्रकल्प्य अपवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । तत्र तावदत्र कदाचित्तिडादेशो
 भवत्यपवादो तावच्छतृशानचौ प्रतीक्षते ॥ पाक्षिक एष दोषः । कतरस्मिन्पक्षे ।
 शतृशानचोर्द्वैतं भवति । अप्रथमा वा विधिनाश्रीयते प्रथमा वा प्रतिषेधेनेति ।
 विभक्तिनियमे चापि द्वैतं भवति । विभक्तिनियमो वा स्यादर्थनियमो वेति । तद्यदा 5
 तावदर्थनियमो अप्रथमा च विधिनाश्रीयते तदैव दोषो भवति । यदा हि विभक्ति-
 नियमो यद्येवाप्रथमा विधिनाश्रीयते ऽप्यापि प्रथमा प्रतिषेधेन न तदा दोषो भवति ॥

पृष्ठी शेषे ॥ २ । ३ । ५० ॥

शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम । कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः । यद्येवं
 शेषो न प्रकल्पते । न हि कर्मादिभ्यो अन्येऽर्थाः सन्ति । इह तावद्वाशः पुरुष इति 10
 राजा कर्ता पुरुषः संप्रदानम् । वृक्षस्य शाखेति वृक्षः शाखाया अधिकरणम् ।
 तथा यदेतत्सर्वं नाम चतुर्भिरेतत्प्रकारैर्भवति क्रयणादपहरणाद्याङ्गाया विनिमयादिति ।
 अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति ॥ एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेषः । कथं पुनः
 सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकैडका ।
 अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितः 15
 कमिति ॥

किमर्थं पुनः शेषमहणम् ।

प्रत्ययावधारणाच्छेषवचनम् ॥ १ ॥

प्रत्ययावधारणाच्छेषमहणं कर्तव्यम् । प्रत्यया नियता अर्था अनियतास्तत्र पृष्ठी
 प्राप्नोति । तत्र शेषमहणं कर्तव्यं पृष्ठीनियमार्थम् । शेष एव पृष्ठी भवति नान्य- 20
 वेति ॥

अर्थावधारणाद्वा ॥ २ ॥

अथवार्था नियताः प्रत्यया अनियतास्ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषमहणं
 कर्तव्यं शेषनियमार्थम् । शेषे पक्षेत्र भवति नान्या इति ॥ अर्थनियमे शेषमहणं
 शक्यमकर्तुम् । कथम् । अर्था नियताः प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि पृष्ठी 25

भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र पठौ चान्या च प्राप्नोति पठेव तत्र भवतीति ॥

पठौ शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

पठौ शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा
४ विशेषणं पुरुषो विशेष्यः । तत्र प्रातिपदिकार्यो व्यतिरिक्त इति कृत्वा प्रथमा*
न प्राप्नोति । तत्र पठौ स्यात्तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

तत्र प्रथमाविधिः ॥ ४ ॥

तत्र पठौ प्रतिषिध्य प्रथमा विधेया । राज्ञः पुरुष इति ॥

उक्तं पूर्व्वेण ॥ ५ ॥

10 किमुक्तम् । न वा वाक्यार्थत्वादिति । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः । कुतो
नु खल्वेतत्पुरुषे यदाधिक्यं स वाक्यार्थ इति न पुनः राजनि यदाधिक्यं स
वाक्यार्थः स्यात् । अन्तरेणापि पुरुषशब्दप्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते न पुन-
रन्तरेण राजशब्दप्रयोगं पुरुषे सोऽर्थो गम्यते । अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति ।
किं कारणम् । राजशब्दादि भवान्पठौमुच्चारयति । अङ्गं हि भयान्पुरुषशब्दा-
15 दप्युच्चारयतु गम्यते सोऽर्थः ॥ ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । न हि शब्दकृतेन
नामार्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं हृदयतामर्थ-
रूपमेतदेवजातीयकं येनावान्तरेणापि पुरुषशब्दप्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते ।
किं पुनस्तत् । स्वामित्वम् । किंकृतं पुनस्तत् । स्वकृतम् । तद्यथा । प्रातिपदिका-
र्यानां क्रियाकृता विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाख्याः प्रादुर्भवन्ति कर्म करण-
20 मपादानं संप्रदानमधिकरणमिति । ताथ पुनार्थभक्तीनामुत्पत्तौ कदाचिन्निमित्तत्वेनो-
पादीयन्ते कदाचिन्न । कदा च विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेनोपादीयन्ते । यदा
ध्यभियरन्ति प्रातिपदिकार्यम् । यदा हि न व्यभिनरन्त्याख्याभूता एव तदा भव-
न्ति कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति ॥ यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं
स्वामित्वं तत्र पठेयं पुरुषेऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र पठौ प्राप्नोति । राजशब्दा-
25 दुत्पद्यमानया पठ्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दात्पठौ न भविष्यति ॥ न
तर्हीदानीमिदं भवति पुरुषस्य राजेति । भवति राजशब्दात्तु तदा प्रथमा ॥ न तर्ही-
दानीमिदं भवति राज्ञः पुरुषस्येति । भवति चाष्टमर्थमभिसमीक्ष्य ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ २ । ३ । ५२ ॥

कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनम् ॥ १ ॥

कर्मादिष्वकर्मकवद्भावो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अकर्मकाणां भावे लो
भवतीति* भावे लो यथा स्यात् । मातुः स्मर्यते । पितुः स्मर्यते ॥ अथ वत्करणं
किमर्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । माता स्मर्यते । पिता स्मर्यते इति* ॥ 5

कर्माभिधाने हि लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ २ ॥

कर्माभिधाने हि सति लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः स्यात् । मातुः स्मृतम् । मातुः
स्मृतम् । मातृणां स्मृतमिति । मातुर्यलिङ्गं वचनं च तत्स्मृतशब्दस्यापि प्राप्नोति ॥

पष्ठीप्रसङ्गश्च ॥ ३ ॥

पष्ठी च प्राप्नोति । कुतः । स्मृतशब्दात् । मातुः सामानाधिकरण्यात्पष्ठी 10
प्राप्नोति ॥

अपर आह । पष्ठीप्रसङ्गश्च । पष्ठी च प्रसङ्गव्या । कुतः । मातृशब्दात् । स्मृत-
शब्देनाभिहितं कर्मेति कृत्वा पष्ठी न प्राप्नोति ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अविवक्षिते कर्मणि पष्ठी भवति । किं वक्त-
व्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गम्यते । शेषा इति वर्तते । शेषश्च कः । 15
कर्मादीनामविवक्षा शेषः । यदा कर्म विवक्षितं भवति तदा पष्ठी न भवति ।
तथया । स्मराम्यहं मानरम् । स्मराम्यहं पितरमिति ॥

रुजार्थानां भाववचनानामञ्ज्वरेः ॥ २ । ३ । ५४ ॥

अञ्ज्वरिसंताप्योरिति वक्तव्यम् । इत्यापि यथा स्यात् । चौरं संतापयति ।
घृपलं संतापयति ॥ अथ किमर्थं भाववचनानामित्युच्यते यावता रुजार्था भाव- 20
वचना एव भवन्ति । भावकर्तृकाशया स्यात् । इह मा भूत् । नदी कृतानि
रुजतीति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ २ । ३ । ६० ॥

किमुदाहरणम् । गां घ्नन्ति गां प्रदीव्यन्ति गां सभासञ्च उपहरन्ति । नैतदस्ति ।
पूर्वेणाप्येतस्तिद्धम् ॥ इदं तर्हि । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ २ । ३ । ६१ ॥

हविषो अस्थितस्य ॥ १ ॥

हविषो अस्थितस्येति वक्तव्यम् । इन्द्रामिभ्यां छागं हविर्वपां मेदः प्रस्थितं
प्रेष्य ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ २ । ३ । ६२ ॥

पष्ठचर्थे चतुर्थीवचनम् ॥ १ ॥

- 10 पष्ठचर्थे चतुर्था वक्तव्या । या रार्वेण पिवति तस्यै खर्वस्तिष्ठो रात्रीः । तस्या
इति प्राप्ते । यस्ततो जायते सोऽभिषुस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो यां परार्चां तस्यै
हीतमुख्यपगल्भो या ज्ञाति तस्या अष्टु माहुको याभ्यङ्गे तस्यै दुधर्मा या प्रलि-
रते तस्यै खलतिरपमारी याङ्गे तस्यै काणो या दतो धायते तस्यै श्यायदन्या
नखानि निहृन्तते तस्यै कुनवी या कृणस्ति तस्यै क्लीयो या रज्जुं सृजति तस्या
15 उद्धन्पुको या पर्णेन पिवति तस्या उन्मादुको जायते । अहल्याधे जार । मनार्थं
तन्तुः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागात्तिद्धम् । चतुर्था ।
ततो ऽर्थं बहुलं छन्दसीति ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ २ । ३ । ६५ ॥

रुद्ररुद्रं किमर्थम् । इदं मा भूत् । पश्यत्योदनं देयदत्त इति ।

कर्तृकर्मणोः पट्टीविधाने कृद्ग्रहणानर्थक्यं लप्रतिषेधात् ॥ १ ॥

कर्तृकर्मणोः पट्टीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । लप्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यते तत्र पट्टी लप्रयोगे नेति ॥

तस्य कर्मकर्त्रर्थे तर्हि कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् । कुतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोर्हि द्वये ५ प्रत्यया विधीयन्ते तिङश्च कृतश्च । तत्र क्रत्वयोग इष्यते तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते ॥ न ब्रूम इहार्थं तस्य कर्मकर्त्रर्थे कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति । किं तर्हि । उत्तरार्थम् । अव्ययप्रयोगे नेति पठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति* स कुतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादकृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । उच्यैः कटानां कटेति ।

तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति चेत्प्रतिषेधेऽपि तदन्तकर्मकर्तृत्वास्तिहम् ॥ २ ॥ 10

कृत एते कर्तृकर्मणी नाव्ययस्य । अधिकरणमत्राव्ययम् ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम् । उभयप्राप्ती कर्मणि पठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति* स कुतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्कृतोर्थं कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । आश्चर्यमिदं वृत्तमोदनस्य च नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति । अथ क्रियमाणेऽपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । उभयप्राप्ताविति नैव विज्ञायत उभयोः प्राप्तिरुभय- 15 प्राप्तिः उभयप्राप्ताविति । कथं तर्हि । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोऽव्यमुभयप्राप्तिः कृत् उभयप्राप्ताविति ॥

अथवा कुतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । कृतपुनरिति कटम् । भुक्तूश्चोदनमिति । ननु च वाक्येनैवानेन न भवितव्यम् । द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् । क्तेनाभिहितं कर्मेति 20 कृत्या । इतिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥ यत्तावदुच्यते द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् किं कारणम् क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वेति । योऽसौ कृतकटयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये नियतते । अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति कृत्या द्वितीया भविष्यति । यदप्युच्यत इतिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् किं कारणम् असामर्थ्यात् कथमसाम- 25 र्थ्यम् सापेक्षमसमर्थं भवतीति । नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । यदा पाक्यं न तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिस्तत्रावश्य विशेषार्थिना

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ २ । ३ । ६९ ॥

लादेशो सल्लिङ्ग्रहणं किकिनोः प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

लादेशो सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । सल्लिटोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । किकिनोः प्रतिषेधार्थम् । किकिनोरपि प्रयोगे प्रतिषेधो यथा स्यात् । पपिः सोम ददिर्गाः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

तयोरलदेशत्वात् ॥ २ ॥

न हि तौ लादेशौ ॥ अथ तौ लादेशौ स्यातां स्यात्प्रतिषेधः । याद स्यात् । लादेशौ तर्हि भविष्यतः । तत्कथम् । आदृगमहनजनः किकिनौ लिङ् [३.२.१७१] इति लिङ्ग्रहिति वक्ष्यामि । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्म- 10 दत्त ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यलिटं लिङित्याह लिङ्ग्रहिति विज्ञास्यते ॥

उकारप्रयोगे नेति वक्तव्यम् । कटं विकीर्णः । ओदनं बुभुक्षुः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । प्रलिटनिर्देशोऽप्यम् । उ उक ऊक ल ऊक लोकेति ॥

उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । दास्याः कामुकः । वृषल्याः कामुकः ॥

अव्ययप्रतिषेधे तौमुन्कसुनोरप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

अव्ययप्रतिषेधे तौमुन्कसुनोः प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । पुरा सूर्यस्योदे- 20 तोराधेयः । पुरा वत्सानामपाकर्तोः । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्तिन् ॥

शानंश्चानश्शतृणामुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

शानंश्चानश्शतृणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सोमं पवमानः । नडमापानः । अधीयन्पारायणम्* । लप्रयोगे नेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं तृनित्येवं भवि-

प्यति । कथम् । तृनिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क
सनिविष्टानां प्रत्याहारः । लटः शत्रित्यतः प्रभृत्या तृनो नकारात्^१ ॥ यदि प्रत्या-
हारग्रहणं चौरस्य द्विषन् वृषलस्य द्विषन् अत्रापि प्राप्नोति ।

द्विषः शत्रुर्वाचनम् ॥ ६ ॥

5 द्विषः शत्रुर्वेति वक्तव्यम् । तच्चावश्य वक्तव्यं प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम् ।
तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थे भविष्यति ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ॥ २ । ३ । ७० ॥

अकस्य भविष्यति ॥ १ ॥

अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यम् । यर्वासावको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति ।
10 सक्तून्पायको व्रजति^१ ॥

इन आधमर्ण्ये च ॥ २ ॥

तत इन आधमर्ण्ये च भविष्यति चेति वक्तव्यम् । शत दायी । सहस्र दायी^२ ।
ग्राम गमी^३ ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ २ । ३ । ७१ ॥

15 कर्तृग्रहणं किमर्थम् । कर्मणि मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भावकर्मणोः
कृत्या विधीयन्ते^४ तत्र कृत्यैरभिहितत्वात्कर्मणि षष्ठी न भविष्यति ॥ अत उत्तर
पठति ।

भव्यादीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणम् ॥ १ ॥

भव्यादीनां^५ कर्म कृत्यैरनभिहितम् । गेयो माणत्रक. साक्षाम् । भव्यादीनां
20 कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं क्रियते ॥ किमुच्यते भव्यादीनां कर्म कृत्यै-
रनभिहितमिति । नेहाप्यनभिहितं भवति । आकृष्टव्या ग्रामं ज्ञात्वेति ॥ एव तर्हि

योगविभाग करिष्यते । कृत्यानां प्रयोगे पट्टी न भवतीति । किमुदाहरणम् ।
 माममाश्रय्या शाखा । ततः कर्तरि षेति ॥ इत्थं नार्हं प्राप्नोति । गेयो माणयक
 साम्नामिति । उभयप्राप्ताविति^० यन्ते । ननु चोभयप्राप्तिरेषा । गेयो माणयक
 साम्नामिति च गेयानि माणयकेन सामानीति च भवति । उभयप्राप्तिर्नाम सा भवति
 यत्रोभयस्य युगपत्प्रसङ्गोऽयं च यदा कर्मणि न तदा कर्तरि यदा कर्तरि न तदा ५
 कर्मणीति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये
 पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ २ । ४ । १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

प्रत्याधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च द्विगुरेकवचनविधानम् ॥ १ ॥

- 5 प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति । किमिदं प्रत्यधिकरणाभिति । अधिकरणमधिकरणं प्रति प्रत्यधिकरणम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्च । संख्यया बहुवचनया सामानाधिकरण्यम् । प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च बहुषु बहुवचनम् [१.४.२१] इति बहुवचनं प्राप्नोति । इष्यते वैकवचनं स्यादिति तद्यान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति द्विगुरेकवचनविधानम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति 10 प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनाभावोऽद्विगुत्वात् ॥ २ ॥

तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनं न प्राप्नोति । पञ्चपूलीयमिति । किं कारणम् । अद्विगुत्वात् । द्विगुरेकवचनमित्युच्यते न चात्रानुप्रयोगो द्विगुसंज्ञः ॥

सिद्धं तु द्विग्वर्थस्यैकवचनत्वात् ॥ ३ ॥

- 15 सिद्धमेतत् । कथम् । द्विग्वर्थे एकवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्यर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम् एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति ॥

एकशेषप्रतिषेधश्च ॥ ४ ॥

एकशेषस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली च 20 पञ्चपूल्यः ॥

न वान्यस्यानेकत्वात् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । अन्यस्यानेकत्वात् । नैतद्विगुरेकत्वम् । फलस्य तर्हि । द्विग्वर्थसमुदायस्य ॥

समाहारग्रहणं च तद्वितार्थप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

समाहारग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । तद्वितार्थप्रतिषेधार्थम् । तद्वितार्थे
यो द्विगुस्तस्य मा भूदिति । पञ्चरूपाणी पञ्चरूपाला इति* ॥ किं पुनरयं पञ्च-
कपालशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यत आहोस्वित्समुदाये वर्तते । किं चातः । यदि
तावत्प्रत्येकं परिसमाप्यते पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च । अथ समुदाये वर्तते । ८

न वा समाहारैकत्वात् ॥ ७ ॥

न धैतत्समाहारैकत्वादपि सिध्यति । एवं तर्हि प्रत्येकं परिसमाप्यते । पुरस्ता-
देव चोदितं परिहृतं च ॥

अपर आह । न वा समाहारैकत्वात् । न वा योगाग्म्भेणैवार्थः । किं कारणम् ।
समाहारैकत्वात् । एकोऽयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥ १०

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ । ४ । २ ॥

प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् ॥ १ ॥

प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरिति
वक्तव्यम् । तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैः । सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरिति । किं प्रयोजनम् । व्य-
तिकरो मा भूदिति ॥ तर्हि वक्तव्यम् ।* म वक्तव्यम् । १५

योगविभागात्सिद्धम् ॥ २ ॥

योगविभागः करिष्यते । द्वन्द्वश्च प्राण्यङ्गानाम् । तत्तूर्याङ्गानाम् । ततः सेना-
ङ्गानामिति ॥ स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रत्येकमङ्गशब्दः
परिसमाप्यते ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ २ । ४ । ३ ॥

२०

इह कस्मान्न भवति । नन्दन्तु कठकोलापाः । वर्धन्तां कठकौधुमाः ।

स्थेणोः ॥ १ ॥

स्थेणोरिति वक्तव्यम् ॥ एवमपि तिष्ठन्तु कटकालापा इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

अद्यतन्यां च ॥ २ ॥

अद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् । उदगात्कटकालापम् । प्रत्यक्षात्कटकौथुमम् ।

४ उदगान्मौदपैरलादम् ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशो ऽग्रामाः ॥ २ । ४ । ७ ॥

ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अग्रामा इत्यत्रानगराणामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मथुरापाटलिपुत्रमिति ॥

उभयतश्च ग्रामाणाम् ॥ २ ॥

10 उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । शौर्यं च केतयता च शौर्यकेतयते । जाम्बव च शालुकिनी च जाम्बवशालुकिन्यौ ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ २ । ४ । ८ ॥

क्षुद्रजन्तव इत्युच्यते के पुनः क्षुद्रजन्तवः । क्षोत्तव्या जन्तवः । यद्येवं यूकालि-

क्षम् कीटपिपीलिकमिति न सिध्यति ॥ एव तर्ह्यनस्थिकाः क्षुद्रजन्तवः । अथवा

15 येषां ह्यं शोणित नास्ति ते क्षुद्रजन्तवः । अथवा येषामा सहस्रादञ्जलिर्न पूर्यते ते

क्षुद्रजन्तवः । अथवा येना गोचर्ममात्र राशिं हत्वा न पतितो भवति ते क्षुद्रजन्तवः ।

अथवा नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ २ । ४ । ९ ॥

* किमर्थश्चकारः । एवकारार्थश्चकारः । येषां विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एक-

20 वचनेमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । पशुशकु-

निद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धमित्युक्तं* स पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ २ । ४ । १० ॥

अनिरवसितानामित्युच्यते कुनो अनिरवसिताणाम् । आर्यावर्तान्निरवसितानाम् ।
 क पुरारार्यावर्त । प्रागादर्शात्यक्त्यकालत्रयनाशक्षिणेन द्विभय-तमुत्तरेण पारियात्रम् ।
 यथेव किष्किन्ऋग्निकम् शक्ययनम् शौर्यकौन्त्रमिति न सिध्यति ॥ एव तर्ह्यार्य
 निशासादनिरवसिताणाम् । क पुनरार्यनिवास । मामो घोषो नगर सयाह इति । ५
 एवमपि य एते महान्तः सस्त्यायास्तेष्वभ्यन्तराभ्यन्तला मतपात्रं घसन्ति तत्रे चण्डा-
 लमुतपा इति न सिध्यति ॥ एव तर्हि याज्ञात्कर्मणो अनिरवसिताणाम् । एवमपि त-
 क्षायस्कारम् रजकतन्तुत्रायमिति न सिध्यति ॥ एव तर्हि पात्रादनिरवसितानाम् ।
 यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेण श्रूयति ते अनिरवसिता । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न
 श्रूयति ते अनिरवसिता ॥

10

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ २ । ४ । ११ ॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारित इन्द्रवृत्तम् ॥ १ ॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारित इन्द्रवृत्तं ब्रह्मव्यम् । गवाश्वम् गवायिकम् गवैड-
 कम् ॥

.

निभापा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्त- राणाम् ॥ २ । ४ । १२ ॥

बहुप्रकृति फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् ॥ १ ॥

फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणाना इन्द्रा निभायैकवद्ववात बहु-
 प्रकृतिरिति वक्तव्यम् । फल । बदरामलकम् बदरामलकानि । सना । हस्त्यश्वम्
 हस्त्यश्वा । वनस्पति । व्रक्षन्त्यमोषम् व्रक्षन्त्यमोषा । मग । हरुषपतम् हरुषपता । २०
 शकुन्त । हसचक्रवाकम् हसचक्रवाका । क्षुद्रजन्तु । यूकालिक्षम् यूकालिक्ष ।
 धान्य । व्रीहियन्म् व्रीहियन् । मापतिलम् मापतिला । तृण । कुशकाशम्

कुशकाशाः । शरशीर्यम् शरशीर्याः । किं प्रयोजनम् । बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र यथा
 स्यात् । क मा भूत् । बदरामलके तिष्ठतः ॥ किं पुनरनेन या प्राप्तिः सा नियम्यत
 आहोस्विदविशेषेण । किं चातः । यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते प्रक्षन्यप्रोधौ
 जातिरप्राणिनाम् [२.४.६] इति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोति । अथाविशेषेण
 5 न दोषो भवति । यथा न दोषस्तयास्तु ॥

पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ २ ॥

पशुशकुनिद्वन्द्वे येषां च विरोधः शाश्वतिकः [२.४.९] इत्येतद्भवति पूर्वविप्र-
 तिषेधेन । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशः । महाजोरभ्रम् महाजोरभ्राः । हंसचक्रवा-
 कम् हंसचक्रवाकाः । येषां च विरोध इत्यस्यावकाशः । भ्रमणब्राह्मणम् । इहो-
 10 भयं प्राप्नोति । काकोलूकम् श्वशृगालमिति । येषां च विरोध इत्येतद्भवति पूर्वविप्र-
 तिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं तत्र चकारकर-
 णस्य प्रयोजनं येषां च विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्याद-
 न्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति* ॥

अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकम् ॥ ३ ॥

15 अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन† । अश्वव-
 डवयोः पूर्वलिङ्गत्वस्यावकाशः । विभाषा पशुद्वन्द्वनपुंसकं यदा न पशुद्वन्द्वनपुंसकं
 सोऽवकाशः । अश्ववडवौ । पशुद्वन्द्वनपुंसकस्यावकाशः । अन्ये पशुद्वन्दाः । म-
 हाजोरभ्रम् महाजोरभ्राः । पशुद्वन्द्वनपुंसकप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति । अश्ववडवम् ।
 पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न
 20 वक्तव्यः ।

प्रतिपदविधानात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

प्रतिपदमत्र नपुंसकं विधीयते । अश्ववडवपूर्वापरेति ॥

एकवचनमनर्थकं समाहारैकत्वात् ॥ ५ ॥

एकवद्भावो अनर्थकः । किं कारणम् । समाहारैकत्वात् । एकोऽयमर्थः समा-
 25 हारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भाविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । एतज्ज्ञास्यामीह
 नित्यो विधिरिह विभाषेति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सर्वो

इन्द्रो विभापैकवद्भयतीति यदयं तिप्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् [१.२.६३] इत्याह ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । स नपुंसकम् [२.४.१७] इति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमाशिष्य लोकाश्रयत्वाद्लिङ्गस्य ॥ न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थं विभाषा वृक्षमृगेति ॥

विभाषा समीपे ॥ २ । ४ । १६ ॥

किमुदाहरणम् । उपदश पाणिपादम् । उपदशाः पाणिपादाः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अयं इन्द्रैकवद्भाव आरभ्यते तत्र क प्रसङ्गो यदनुप्रयोगस्य स्यात् ॥ एव तर्ह्ययस्य सद्ययाव्ययीभावोऽप्यारभ्यते बहुव्रीहिरपि* । तद्यदा तावदेकवचनं तदाव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यते एकार्थस्यैकार्थं इति । यदा बहुवचनं तदा बहुव्री- 10
हिरनुप्रयुज्यते बह्वर्थस्य बह्वर्थं इति ॥

तत्पुरुषो नञ्कर्मधारयः ॥ २ । ४ । १९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । संज्ञायां कन्योऽशीनरेषु [२.४.२०] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न हि संज्ञायां कन्यान्त उशीनरेष्वतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ॥ उत्तरार्थे 15
तर्हि । उपशोपक्रमं तदाद्यानिख्यासायाम् [२.१] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि तदाद्यानिख्यासायामुपशोपक्रमान्तोऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । छाया बाहुल्ये [२.२] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि छायान्तो बा- 20
हुल्येऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । सभा राजाम-
नुष्यपूर्वा [२.३] अशाला च [२.४] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य क-
र्मधारयस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि सभान्तोऽशाला-
यामतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ॥ इदं तर्हि । विभाषा सेनासुरा [२.५]

इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ॥ तत्पु-
रुष इति किमर्थम् । इदमेतेना राजा ॥ अनञ्जिति किमर्थम् । असेना ॥ अकर्म-
धारय इति किमर्थम् । परमसेना उत्तमसेना ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २ । ४ । २६ ॥

॥ किमर्थमिदमुच्यते । द्वन्द्वोऽयमुभयपदार्थप्रधानस्तत्र कदाचित्पूर्वपदस्य यल्लिङ्गं त-
त्समासस्यापि स्यात्कदाचिदुत्तरपदस्य । इष्यते च परस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्य
यथा स्यादिति तद्यान्तरेण यल्लं न सिध्यतीति परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति । ए-
वमर्थमिदमुच्यते ॥ तत्पुरुषश्चापि कः प्रयोजयति । यः पूर्वपदार्थप्रधानः । एकदे-
शिसमासः । अर्धपिप्पलीति* । यो ह्युत्तरपदार्थप्रधानो दैवकृतं तस्य परवल्लिङ्गम् ॥

१० परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नान्पूर्वगतिसमासेषु
प्रतिषेधः ॥ १ ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नान्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । प्राप्तो जीविकां प्राप्ताजीविकः । आपन्नो जीविकामापन्नाजीविकः ॥ अलपूर्व ।
अलं जीविकाया अलंजीविकः ॥ गतिसमास । निष्कौशाम्बिः निर्वाणसिः† ॥

१५ पूर्वपदस्य च ॥ २ ॥

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । मयूरीकुकुटौ ॥ यदि पुनर्यथाजातीयकं प-
रस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासादन्यदतिदिश्येत ।

समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टान्लुग्वचनम् ॥ ३ ॥

समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टापो लुग्वक्तव्यः । अश्ववडवौ‡ ॥

२० निपातनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

निपातनात्सिद्धमेतत् । किं निपातनम् ॥ अश्ववडवपूर्वापरेति§ ॥

उपसर्जनह्रस्वत्वं वा ॥ ५ ॥

अथवोपसर्जनस्येति¶ ॥ ह्रस्वत्वं भविष्यति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति । कुकुटम-
यूरी । अस्तु ।

परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्था ॥ ६ ॥

परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशि-
कस्य भयणं भविष्यति ॥ इदं तर्हि । दत्ता च कारीपगन्ध्या च दत्ताकारीपगन्ध्या ।
दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायणी । द्वौ व्यङ्ग्यौ द्वौ ऋचौ च प्राप्नुतः* । स्ताम् ।
पुवद्भावेनैकस्य निवृत्तिर्भविष्यति† ॥ इदं तर्हि । दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती ।
द्वौ तिशाघ्नौ प्राप्नुतः‡ । तस्माच्चैतच्छक्यं वक्तुं शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते इति ।
ननु चोक्तं समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्वत्थवयोटाप्स्तुग्वचनमिति । परिहृतमेकलि-
पतनात्सिद्धमिति ॥ अथवा नैवं विज्ञायते परस्यैव परवदिति । कथं तर्हि । परस्यैव
परवदिति । यथाजातीयक परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासस्यातिदिश्यते ॥
अथ पूर्णपदस्य न प्रतिषिध्यते प्राप्तादिषु कथम् ।

10

प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

इन्द्रैकदेशिनोरिति धक्ष्यामि ॥ तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । ए-
कदेशिसमासोऽनारप्स्यते । कथमर्थपिप्पलीति । समानाधिकरणसमासो भवि-
ष्यति¶ । अर्थं च सा पिप्पली चार्धपिप्पलीति । न सिध्यति । परत्वात्पृथीसमासः
प्राप्नोति** । अथ पुनरर्थमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः पृथीसमासं धाधते । इष्यते ।
च पृथीसमासोऽपि । तद्यथा । अपूपार्धं मया भक्षितम् । मामार्धं मया लब्धमिति ।
एवं पिप्पल्यर्थमिति भवितव्यम् । कथमर्थपिप्पलीति । समानाधिकरणो भविष्यति ॥

रान्नाह्नाहाः पुंसि ॥ २ । ४ । २९ ॥

अनुवाकादयः पुंसि ॥ १ ॥

अनुवाकादयः पुंसि भाष्यन्त इति वक्तव्यम् । अनुवाकः शंयुवाकः सूक्त- 20
वाकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ २ । ४ । ३० ॥

पुण्यसुदिनाभ्यामह्नौ नपुंसकत्वं वक्तव्यम् । पुण्याहम् सुदिनाहम् ॥

पथः संख्याव्ययादेः ॥ १ ॥

पथः संख्याव्ययादेरिति वक्तव्यम् । द्विपथम् त्रिपथम् चतुष्पथम् । उत्पथम् विपथम् ॥

द्विगुश्च ॥ २ ॥

5 द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति वक्तव्यम् । पञ्चगवम् दशगवम् ॥
अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चपूली दशपूली ॥

वाचन्तः ॥ ३ ॥

वाचन्तः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चखट्वम् पञ्चखट्वी । दशखट्वम् दशखट्वी ॥

10 अनो नलोपश्च वा च स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चतक्षम् पञ्चतक्षी ।
दशतक्षम् दशतक्षी ॥

पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्विपात्रम् पञ्चपात्रम् ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ २ । ४ । ३१ ॥

अर्धर्चादय इति वक्तव्यम् । अर्धर्चम् अर्धर्चः । कार्पाणम् कार्पाणः । गोम-
15 यम् गोमयः । सारम् सारः ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननि-
र्देशादाद्यर्थो गम्यते ॥

इदमो ऽन्वादेशो ऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ २ । ४ । ३२ ॥

अन्वादेशो समानाधिकरणग्रहणम्

अन्वादेशो समानाधिकरणग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

20 देवदत्तं भोजयेमं चेत्यप्रसन्नार्थम् ॥ १ ॥

इह मा भूत् । देवदत्तं भोजयेमं च यशदत्तं भोजयेति ॥

अन्वदेशश्च कथितानुकथनमात्रम् ॥ २ ॥

अन्वदेशश्च कथितानुकथनमात्रं द्रष्टव्यम् । तद्वैष्यं विजानीयादिदमा कथित-
मिदमेव यदानुसृत्य इति । तदाचार्यः सुदृढूत्सान्वाचष्टे अन्वदेशश्च कथितानुक-
थनमात्रं द्रष्टव्यमिति ॥

अथ किमर्थमन्वदेशः क्रियते न तृतीयादिष्वित्येवोच्येत । तत्र टायामोसि चै- ५
नेन* भवितव्यमन्याः सर्वा हलादयो त्रिभक्तयस्तत्रेद्रूपलोपे कृते[†] केवलमिदमोऽनु-
दात्तस्यमेव वक्तव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति ।

आदेशवचनं साकच्कार्यम् ॥ ३ ॥

आदेशवचनं साकच्कार्यं क्रियते । साकच्कस्यापीदम आदेशो यथा स्यात् ।
इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामवरप्यधीतम् ॥ अथ किमर्थं शि- 10
त्करणम् ।

शित्करणं सर्वदेशार्थम् ॥ ४ ॥

शित्करणं क्रियते सर्वदेशार्थम् । शित्सर्वस्येति[‡] सर्वदेशौ यथा स्यात् । इ-
मकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामवरप्यधीतमिति । अक्रियमाणे हि
शित्करणे ऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत[§] ॥ 15

न वान्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् ॥ ५ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अन्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् । अकार-
स्याकारवचने प्रयोजन नास्तीति कृत्यान्तरेणापि शकार सर्वदेशो भविष्यति ॥

अर्थवच्चदेशप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

अर्थवच्चकारस्याकारवचनम् । कोऽर्थः । आदेशप्रतिषेधार्थम् । ये ऽन्ये ऽका- 20
रस्यादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । तद्यथा । मो राजि समः कौ [८.३.२८]
इति मकारस्य मकारवचने प्रयोजन नास्तीति कृत्वानुस्वारादयो राधन्ते ॥

तस्मान्छित्करणम् ॥ ७ ॥

तस्माच्छकारः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । प्रक्षिष्टनिर्देशोऽयम् । अ अ इति ।
अनेकालिशित्सर्वस्य [१.१.५५] इति सर्वदेशो भविष्यति ॥ अथ वा विनिवास्त 25
क्षितवृत्तयः । नान्वादेशोऽक्रान्त्यत्यते ॥

एतदखतसोखतसौ चानुदात्तौ ॥ २ । ४ । ३३ ॥

किमर्थं व्रतसोरनुदात्तत्वमुच्यते । उदात्तौ^१ मा भूनामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिट्स्वरे कृते निघातः । एतदोऽनुदात्तत्वेन सिद्धम् । इदमिह संप्रधार्यम् । अनुदात्तत्वं क्रियतां लिट्स्वर इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वास्तित्स्वरः । नित्यमनुदात्तत्वम् । कृतेऽपि लिट्स्वरे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । तत्र नित्यत्वादननुदात्तत्वे कृते लि-
५ ति पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरः प्रसज्येत । तथा । गोप्पदं वृष्टो देव इत्यूलोपे कृते^२ पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरो भवति । तस्माच्चतसोरनुदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥

द्वितीयाटौस्त्वेनः ॥ २ । ४ । ३४ ॥

१० कस्यायमेनो विधीयते । एतदः^३ प्राप्नोति । इदमोऽपि स्थिप्यते तदिदमो मह-
णं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । इदमो ऽन्वादेशोऽश-
नुदात्तस्तृतीयादौ [२ ४. ३२] इति ॥ यदि तदनुवर्तत एतदखतसोखतसौ चानुदात्तौ
[३३] इतीदमथेतीदमोऽपि प्राप्नोति । नैव दोषः । सबन्धमनुवर्तिष्यते । इदमो
ऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । एतदखतसोखतसौ चानुदात्तौ इदमोऽन्वादेशो ऽश-
१५ नुदात्तस्तृतीयादावश्मवति । ततो द्वितीयाटौस्त्वेन इदम एतदथ । तृतीयादाविति
निवृत्तम् ॥ अथवा मण्डूकगतयो अधिकाराः । तथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य
गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥ अथैकयोगः करिष्यते । इदमो ऽन्वादेशोऽशनुदात्त-
स्तृतीयादावेतदखतसोखतसौ चानुदात्तौ । ततो द्वितीयाटौस्त्वेन इदम एतदथ ॥
अथोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥

२० एनदिति नपुंसकैकवचने ॥ १ ॥

एनदिति नपुंसकैकवचने कर्तव्यम् । कुण्डमानय प्रक्षालयैतत्परिवर्तयैतत् ॥
यद्येनत्किवत एनो न वक्तव्यः । का रूपसिद्धिः अथो एनम् अथो एने अथो एना-
नीति । त्यदाद्यत्वेन सिद्धम् ॥ यद्येवमेनश्रितको न सिध्यति । एनच्छ्रितक इति
प्राप्नोति । यथा लक्षणमप्रयुक्ते ॥

आर्धधातुके ॥ २ । ४ । ३५ ॥

जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानम् ॥ १ ॥

जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्नार्धधातुके जग्ध्यादिभिर्भवितव्यम् ॥
किमतो यत्सति भवितव्यम् ।

तत्रोत्सर्गलक्षणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

तत्रोत्सर्गलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भव्यम् प्रवेयम् आख्ये-
यमिति* । प्यत्ययस्थिते† ऽनिष्टे प्रत्यय आदेशः स्यात् । प्यतः अवर्णं प्रसज्येत‡ ॥
नेप दोषः । सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयः । सामान्ये ह्याश्रीयमाणे विशेषो
नाश्रितो भवति । तत्रार्धधातुकसामान्ये जग्ध्यादिषु कृतेषु यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति
स ततो भविष्यति ।

सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो प्यद्विधिप्र-
सङ्गः ॥ ३ ॥

सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो प्यत्प्राप्नोति । ल-
व्यम् पव्यमिति । आर्धधातुकसामान्ये गुणे कृते यि प्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशो
हलन्तादिति प्यत्प्राप्नोति§ । इह च दित्स्यम्० धित्स्यम् आर्धधातुकसामान्ये ङ्कार- 15
लोपे कृते हलन्तादिति प्यत्प्राप्नोति¶ ॥

पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिः ॥ ४ ॥

पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येन जग्ध्यादीनामनुपपत्तिः । न हि सामान्येन पौर्वाप-
र्यमस्ति ॥

सिद्धं तु सार्वधातुके प्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अविशेषेण जग्ध्यादीनुक्ता सार्वधातुके नेति प्रतिषेधं
वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

ययान्यान्मेयास्तु । ननु चोक्तं जग्ध्यादिप्राधनुकाश्रयन्वात्सति तस्मिन्वि-
धानमिति । परिदत्तमेत्तसामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्थानाश्रय इति । ननु चोक्तं सामा-
न्याश्रयत्वाद्विशेषस्थानाश्रय इति चेदुपार्णाकारान्तेभ्यो ष्यद्विधिप्रसङ्ग इति । नेप
दोष । वक्ष्यति तत्राज्महणस्य प्रयोजनमजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यादिति ॥
५ यदप्युच्यते पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिरिति । अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामा-
न्येन पौर्वापर्यं नास्ति । असति पौर्वापर्ये विषयसप्रमी विज्ञास्यते । आर्धधातुक-
त्रिपय इति । तत्रार्धधातुकत्रिपये जग्ध्यादिषु कृतेषु यो यत प्राप्नोति प्रत्यय स ततो
भविष्यति ॥ अथार्धधातुकास्त्रिपय वक्ष्यामि । कास्त्रार्धधातुकाश्च । उक्तिषु युक्तिषु
रूढिषु प्रतीतिषु श्रुतिषु सज्ञाश्च ॥

10 अदो जग्धिर्यसि किति ॥ २ । ४ । ३६ ॥

ल्यम्बहण किमर्थं न ति कितीत्येव सिद्धम् । त्र्यपि कृतेषां न प्राप्नोति । इद-
मिह सप्रधार्यम् । ल्यप्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लचप् । अन्त-
रङ्ग आदेश । एव तर्हि सिद्धे सति यल्लचम्बहण करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो
ऽन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यम्बाधत इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । ल्य-
1५ बादेश उपदेशिवद्बचनमभादिष्टार्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति वक्ष्यति । तन्न वक्तव्यं भ-
वति ॥

जग्धितिधिर्यसि यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्ति कितीति विधानात् ।

हिप्रभृतीस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यम्भरतीति कृतं तदु विद्धि ॥

एष एवार्थः ।

20 जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥

लुङ्गनोर्धसू ॥ २ । ४ । ३७ ॥

घम्भावे ऽन्युपसख्यानम् ॥ १ ॥

पग्भावे ऽन्युपसख्यानं कर्तव्यम् । प्राप्तीति प्रघस ॥

हो वध लिङि ॥ २ । ४ । ४२ ॥ लुङि च ॥ २ । ४ । ४३ ॥

किमयं वधिर्यञ्जनान्त आहोस्मिददन्तः । किं चातः । यदि व्यञ्जनान्तो

वधौ व्यञ्जनान्त उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । वध्यादेशे वृद्धितत्त्वमितिषेध इङ्गिधियेति* । अथादन्तो न दोषो भ-
वति । यथा न दोषस्तयास्तु ॥

इणो गा लुङि ॥ २ । ४ । ४५ ॥

इण्वदिकः ॥ १ ॥

इण्वदिक इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अध्यगात् अध्यगाताम्
अध्यगुः ॥

णौ गमिरबोधने ॥ २ । ४ । ४६ ॥

इण्वदिक इत्येय । अधिगमयति अधिगमयतः अधिगमयन्ति ॥

सनि च ॥ २ । ४ । ४७ ॥

इण्वदिक इत्येय । अधिजिगमिषति अधिजिगमिषतः अधिजिगमिषन्ति ॥

गाङ्ङिटि ॥ २ । ४ । ४९ ॥

ङित्करण किमर्थम् ।

गाङ्ङनुबन्धकरणं विशेषणार्थम् ॥ १ ॥

गाङ्ङनुबन्धकरणं क्रियते विशेषणार्थम् । क विशेषणार्थेनार्थः । गाङ्ङुटादि-

यथान्या नमेवास्तु । ननु चोक्तं जग्ध्यादिप्रार्धधातुकाभयन्वात्सति तस्मिन्विधानमिति । परिहृतमेतत्सामान्याभयत्वाद्विशेषस्यानाभय इति । ननु चोक्तं सामान्याभयत्वाद्विशेषस्यानाभय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यद्विधिप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । वक्ष्यति तत्राज्महणस्य प्रयोजनमजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यादिति ॥
 5 यदप्युच्यते पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिरिति । अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्येन पौर्वापर्यं नास्ति । असति पौर्वापर्ये विषयसम्प्रभो विज्ञास्यते । आर्धधातुकविषय इति । तत्रार्धधातुकविषये जग्ध्यादिषु कृतेषु यो यतः प्राप्नोति प्रत्ययः स ततो भविष्यति ॥ अथयार्धधातुकास्त्विति वक्ष्यामि । कास्त्रार्धधातुकास्तु । उक्तिषु युक्तिषु रूढिषु प्रतीतिषु श्रुतिषु संज्ञास्तु ॥

10 अदो जग्धिर्ल्यपि किति ॥ २ । ४ । ३६ ॥

ल्यञ्महणं किमर्थं न ति कितीत्येव सिद्धम् । ल्यपि कृते न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । ल्यप्रकियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लक्षप् । अन्तरङ्ग आदेशः । एवं तर्हि सिद्धे सति यल्लक्ष्यमहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गानपि विधीन्यहिरङ्गो ल्यञ्वाधत इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । ल्य-
 15 वादेश उपदेशिवद्ब्रह्मचर्यमनादिदार्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति वक्ष्यति† तत्रे वक्तव्यं भवति ॥

जग्धिधिर्ल्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्ति कितीति विधानात् ।

हिप्रभृतींस्तु‡ सदा बहिरङ्गो ल्यञ्भरतीति कृतं तदु विधि ॥

एष एवार्थः ।

20 जग्धी सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते ।
 ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति वाधनम् ॥

लुङ्गनोर्धसू ॥ २ । ४ । ३७ ॥

घसूभात्रे ऽच्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

घसूभात्रे ऽच्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्राचीति प्रघसः ॥

हनो वय लिङि ॥ २ । ४ । ४२ ॥ लुङि च ॥ २ । ४ । ४३ ॥

किमयं वयिर्व्यञ्जनान्त आहोस्विददन्तः । किं चातः । यदि व्यञ्जनान्तो

वधौ व्यञ्जनान्त उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । वध्यादेशो वृद्धितत्त्वप्रतिषेध इद्विधिश्चेति* । अथादन्तो न दोषो भ-
वति । यथा न दोषस्तयास्तु ॥ ८

इणो गा लुङि ॥ २ । ४ । ४५ ॥

इण्वादिकः ॥ १ ॥

इण्वादिक इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अध्यगात् अध्यगाताम्
अध्यगुः ॥

णौ गमिरबोधने ॥ २ । ४ । ४६ ॥

10

इण्वादिक इत्येव । अभिगमयति अभिगमयतः अभिगमयन्ति ॥

सनि च ॥ २ । ४ । ४७ ॥

इण्वादिक इत्येव । अभिजिगमिषति अभिजिगमिषतः अभिजिगमिषन्ति ॥

गाङ्ङिटि ॥ २ । ४ । ४९ ॥

ङि ट्करणं किमर्थम् ।

15

गाङ्ङ्यनुबन्धकरणं विशेषणार्थम् ॥ १ ॥

गाङ्ङ्यनुबन्धकरणं क्रियते विशेषणार्थम् । क विशेषणार्थेनार्थः । गाङ्ङुटादि-

भ्योऽञ्णिन्डित् [१.२.१] इति । गाकुटादिभ्यो ऽञ्णिन्डिद्वितीयत्युच्यमान इणादे-
शस्यापि प्रसज्येत* ॥

ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचन इत्कार्याभावस्य ॥ २ ॥

अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्यः सानुबन्धकस्यादेश इत्कार्यं न भवतीति ॥ किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं चक्षिडः ख्याञ् ॥ ३ ॥

क्षित‡ इत्यात्मनेपदं न भवति ॥

लटः शतृशानचौ ॥ ४ ॥

लटः शतृशानचौ‡ प्रयोजनम् । पचमानः यजमान इति । क्षित‡ इत्येत्वं न
भवति ॥

युवोरनाकौ ॥ ५ ॥

युवोरनाकौ** च प्रयोजनम् । नन्दनः कारकः नन्दना कारिकेति । उगिहक्षगौ
डीप्नुमौ†† न भवतः ॥

मेधाननुबन्धकस्याम्बचनम् ॥ ६ ॥

मेधाननुबन्धकस्याम्बक्त्यः‡‡ । अचिनवम् अकरवम् अस्तुनवम् §§॥ अत्यल्प-
मिदमुच्यते मेरिति । तिप्तिष्मिपामिति यक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । वेद वेत्य‡‡॥

अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः सन्ति प्रयोजनानि । दोषाः समा भूयांसो वा ।
तस्मान्नार्थोऽनेन ज्ञापकेन । कथं यानि प्रयोजनानि । नैतानि सन्ति । इह तार्थच-
क्षिडः ख्याभिति बिष्करणसामर्थ्याद्दिभापात्मनेपदं भविष्यति*** । लटः शतृशान-
चाविति । यक्ष्यत्येतत्प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वं भवतीति††† । युवोरनाकाविति ।
यक्ष्यत्येतत्क्षिडं तु युवोरनुनासिकत्वादिति‡‡‡ ॥

चक्षिडः ख्याञ् ॥ २ । ४ । ५४ ॥

किमयं कशादिराहोस्त्रित्त्वयादिः ।

* १.२.२५. (१.२.२५). † १.२.५२. ‡ १.२.१२. § १.२.१२४ ¶ १.२.७९.
** १.२.१. †† १.२.९. ७९. ७९. ‡‡ १.२.१०९. §§ १.२.८४. (१.२.४. ११५).
¶¶ १.२.८९. *** १.२.७९. ††† १.२.७९. ‡‡‡ १.२.१०९.

चक्षिडः कशाञ्जल्याजौ ॥ १ ॥

चक्षिडः रयाञ्जलादिः खयादिश्च ॥

खशादिर्वा ॥ २ ॥

अथवा खशादिर्भविष्यति । केनेदानीं कशादिर्भविष्यति । चत्वेन* । अथ ख-
यादिः कथम् ।

असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा ॥ ३ ॥

असिद्धे† शस्य विभाषा यत्वं वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं सौमख्ये वृज्विधिः ॥ ४ ॥

सौमख्य इति योपधलक्षणोऽ वृज्विधिर्न भवति । सौमख्यीयः । वृद्धाच्छः
[४.२.११४] इति च्छो भवति ॥

निष्ठानत्वमाख्याते ॥ ५ ॥

आख्यात इति निष्ठानत्वं‡ न भवति ॥

रुविधिः पुंख्याने ॥ ६ ॥

-पुंख्यानमिति रुविधिर्न॥ भवति ॥

णत्वं पर्याख्याने ॥ ७ ॥

पर्याख्यानमिति णत्वं** न भवति ॥*

सस्थानत्वं नमःख्यात्रे ॥ ८ ॥

नमःख्यात्र इति सस्थानत्वं†† न भवति ॥

वर्जने प्रतिषेधः ॥ ९ ॥

वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवसंचक्ष्याः परिसंचक्ष्याः ॥

असनयोश्च ॥ १० ॥

असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृचक्षा रक्षः । विचक्षण इति ॥

बहुलं तणि ॥ ११ ॥

बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं तणीति । संज्ञाछन्दसोर्महणम् । किं प्रयो-
जनम् ।

अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम् ॥ १२ ॥

४ अन्न । अन्नम् । यधक । यधकम् । गात्र । गात्रं पश्य । विचक्षण । विच-
क्षणः । अजिर । अजिरे तिष्ठति* ॥

अजेर्व्यघञपोः ॥ २ । ४ । ५६ ॥

घञपोः प्रतिषेधे कथप उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

घञपेः प्रतिषेधे कथप उपसंख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । समजनं
10 समज्येति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अपीत्येव भविष्यति । कथम् ।
अपीति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क संनिविष्टानां प्रत्या-
हारः । अपो ऽकारात्मभृत्या कथपः पकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणं संवीतिर्न
सिध्यति† ॥ एवं तर्हि नार्थ उपसंख्यानेन नापि घञपोः प्रतिषेधेन । इदमस्ति चक्षिडः
ख्याब् वा लिटि [२.४.५४; ५५] इति । ततो वक्ष्यामि । अजेर्वी भवति या व्यय-
15 स्थितविभाषा चेति । तेनेह च भविष्यति प्रवेता प्रवेतुम् प्रवीतो रथः संवीतिरिति ।
इह च न भविष्यति समाजः उदाजः समजः उदजः समजनम् उदजनम् सम-
ज्येति । तत्रायमप्यर्थ इदमपि सिद्धं भवति प्राजितेति । किं च भो इष्यत एतद्रूपम् ।
वाढमिष्यते । एवं हि कश्चिद्वैयाकरण आह । कोऽस्य रथस्य प्रवेतेति । सूत आह ।
आयुष्मन्नहं प्राजितेति । वैयाकरण आह । अपशब्द इति । सूत आह । प्राजितो
20 देवानां प्रियो न स्थिष्टिञ्च इष्यत एतद्रूपमिति । वैयाकरण आह । आहो खल्वनेन
दुरुतेन वाध्यामह इति । सूत आह । न खलु वेभ्यः सूतः सुवतेरेव सूतो यदि सुवतेः
कुत्सा प्रयोक्तव्या दुःसूतेनेति वक्तव्यम् ॥ न तर्हीदानीमिदं वा यौ [२.४.५७] इति
वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नेयं विभाषा । किं तर्हि । आदेशोऽयं
विधीयते । वा इत्ययमादेशो भवत्यजेर्वी परतः । वायुरिति ॥

पयक्षत्रियार्पञ्चितो यूनि लुगणिजोः ॥ २ । ४ । ५८ ॥

अणिजोर्लुकि तन्नाजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अणिजोर्लुकि तन्नाजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । बौधिः पिता बौधिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता औदुम्बरिः पुत्रः* ॥

अपर आह । अणिजोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति । ५
जाबालिः पिता जाबालिः पुत्रः† ॥

अपर आह । अन्नाह्नणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयो-
जनम् । इदमपि सिद्धं भवति । भाण्डिजङ्घिः पिता भाण्डिजङ्घिः पुत्रः । कार्ण-
खरकिः पिता कार्णखरकिः पुत्रः† ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे ॥१०॥
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ २ । ४ । ६२ ॥

तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रिय आङ्ग एषां त इमे प्रियाङ्गाः । प्रियो वाङ्ग एषां त इमे प्रियवाङ्गा इति ॥ किमुच्यते समासबहुत्वे ५ प्रतिषेध इति यावता तेनेव चेत्कृत बहुत्वमित्युच्यते न चात्र तेनेव कृतं बहुत्वम् । भजति वै किञ्चिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति । तद्वा कर्तव्य तेनैव चेद्बहुत्वमिति समासबहुत्वे वा प्रतिषेधो वक्तव्य इति ॥

अबहुत्वे च लुग्वचनम् ॥ २ ॥

अबहुत्वे च लुग्वक्तव्यः । अतिक्रान्तोऽङ्गानत्यङ्ग इति । बहुवचने परतो य- 10 स्तद्राज इत्येव च कृत्वा चोद्यते ॥ अथ किमर्थं पुनरिदं न बहुवचन इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । बहुवचन इत्युच्यते न चात्र बहुवचनं पश्यामः* । प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति† । न लुमता तस्मिन्निति‡ प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । न लुमताङ्गस्य [१.१ ६३] इति वक्ष्यामि । नैव शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । पञ्चभिर्गार्गाभिः क्रीत पटः पञ्चगार्ग्यः दशगार्ग्य इति§ ॥

15 द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वचनम् ॥ ३ ॥

द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वक्तव्यः । गर्गवत्सवाजा इति ॥ इह च लुग्वक्तव्यः । गर्गेभ्य आगत गर्गरूप्यम् गर्गमयमिति ॥ इह च अत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति¶ ॥

सिद्ध तु प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वक्तव्यः ॥ यदि प्रत्ययार्थबहुत्वे 20 लुगुच्यते ऽस्त्रियामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आङ्गचः स्त्रियः वाङ्गचः स्त्रिय इति । यस्य पुनर्बहुवचने परतो लुगुच्यते तस्येकारेण व्यवहितत्वाच्च भविष्यति । यस्यापि बहुवचने परतो लुगुच्यते तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यम् । आम्बष्ठ्याः स्त्रियः सौवीर्याः स्त्रिय इत्येवमर्थम्** । अत्रापि चापा व्यवधानम् । एकादेशो कृते नारित व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानियद्भवतीति†† स्यानिवद्भावाद्व्यवधानमेव ॥

* १४ ७१ + १२ ६२ + ११ ६२* ५२४ ७१ ५१ २८, १२ ४५ (१४ ६४)
 † ४१ १२३ ६१ १६६ २ ४ ६५ (६१ १६१) ** ४१ १०१ ७४ †† ११ ५०*

द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वचनम् ॥ ५ ॥

द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वक्तव्यः । गर्गवत्सराजा इति ॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुक् ॥ ६ ॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुग्वक्तव्यः । विदा-
नामपत्य माणवको वैदः । वैदो* ॥ किमर्थमिदं नाचीत्येतालुक्सिद्धः † । अची- 5
त्युच्यते न चात्राजार्दि पद्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । वर्णाभये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि ॥ ७ ॥

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । वैदस्यापत्य बहुषो
माणवका विदाः । वैदयोर्गा विदाः । अज्यो बहुषु यज्यो बहुष्वित्युच्यमानोऽलुम
प्राप्नोति । मा भूदेयम् । अवन्त यद्बहुषु यजन्त यद्बहुष्वित्येव भविष्यति । नैव 10
शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति‡ ॥

ततोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वचनमित्यस्य परिहारो

न वा सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् ॥ ८ ॥

न वेप दोषः । किं कारणम् । सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् । सर्वाणि द्वन्द्वे बह्व-
र्थानि । कथम् । युगपदधिकरणधिरक्षायां द्वन्द्वो भवति ॥ 15

ततोऽयमाह यस्य बहुवचने परतो लुक् । यदि सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थान्यहमपीद-
मचोद्य चोद्ये द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वचनमिति । गप्तापि ह्यत्र सर्वत्र बहुवचनं परं भवति ।
लुकि कृते न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रति-
षेधः । न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामि । ननु चोक्तं नेत्रं शक्यमिह हि दोषः स्यात्
पञ्चभिर्गार्गाभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यं दशगार्ग्यं इति । इष्टमेतत्सगृहीतम् । 20
पञ्चगार्ग्यं दशगार्ग्यं इत्येव भवितव्यम् ॥ तथेदमपरमचोद्य चोद्ये गर्गस्यम् गर्गम-
यम् । अत्रापि बहुवचनं इत्येव सिद्धम् । कथम् । समर्थान्नादित उत्पद्यते सा-
मर्थ्यं च युज्यन्तेन ॥

ततोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । यदि समर्थान्नादित उत्पद्यते अहम-
पीदमचोद्य चोद्ये गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुगिति । 25
ययम् । यस्यापि बहुवचने परतो लुक्तेनाप्यत्रालुग्वक्तव्यः । तस्यापि ह्यत्र बहुव-

चनं परं भवति ॥ न वक्तव्यः । अचीत्येवालुक्सिद्धः* । अचीत्युच्यते न चात्रा-
जादिं पद्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । ननु चोक्त वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति ।
यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति ॥ अ-
थवाविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि ॥ यथाविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि
5 नेत्युच्यते विदानामपत्यं बहवो माणवका विदाः अत्राप्यलुक्प्रामोति । अस्तु ।
पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति† । पुनरलुक्स्मात् भवति । सप्त-
र्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते‡ न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्यया-
न्तम् । किं तर्हि । द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमत्रिभरद्वा-
जिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वज्जिरसिका कुत्सकुशिकिकेत्येवमर्थम्§ ॥ गर्गभार्ग-
10 विकामहणं॥ वा क्रियते** तन्नियमार्थं भविष्यति । एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्त-
स्यालुग्भवति नान्यस्येति ॥ यदप्युच्यत एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो
। यूनि वक्तव्य इति । मा भूदेयमज्यो बहुषु यज्यो बहुष्विति । अबन्तं यद्बहुषु
यबन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्का-
श्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । नैप दोषः । लौकिकस्य तत्र† गोत्रस्य महणं
15 न चैतल्लौकिकं गोत्रम् ॥

यस्य बहुवचने परतो लुक्स्मासवहुत्वे तेन प्रतिषेधो वक्तव्यस्तेनैव चेत्कृतं व-
हुत्वमिति वा वक्तव्यम् । यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक्तेनाख्यामिति वक्तव्यम् ।
यस्य बहुवचने परतो लुक्तस्यायमधिको दोषो अत्र इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रा-
मोति । तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगित्येव पक्षो ज्यायान् ॥

20 अथेह कथं भवितव्यम् । गार्गी च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति । यदि तावदस्त्री वि-
धिनाश्रीयते ऽस्त्यत्रास्त्रीति कृत्वा भवितव्यं लुका । अथ स्त्री प्रतिषेधेनाश्रीयते
ऽस्त्यत्र स्त्रीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन । किं पुनरनार्थसत्त्वम् । देवा एतज्ज्ञा-
नुमर्हन्ति ॥

अथ यो लोप्यलोपिनां समासस्तत्र कथं भवितव्यम् । उभयं हि दृश्यते । श-
25 रद्बृहत्पुनकदर्मादृगुवत्सामायणेपु [४. १. १०२] नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्य-
पगालयानाम् [८.४.६७] इति ॥

* ४१ ८०. † २४ ६४ ‡ ४१ ८९, ८२ § ४१ २२२ (११४) १०४, ९६,
१४ ९८, ९९ ६४, ४६ ११५, ७१ १० (४१ ८९) ¶ ४१ १०५, ११४, ११५,
२४ ५८, ४४ १२५, ७१ १, २४ ६४ (६५) ६७ ** २४ ६०, ७०

यञञोश्च ॥ २ । ४ । ६४ ॥

यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे पष्ठ्या उपसख्यानम् ॥ १ ॥

यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे पष्ठ्या उपसख्यानं कर्तव्यम् । गार्ग्यस्य कुल-
गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा । गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा । वैदस्य कुलं वैद-
कुलं विदकुलं वा । वैदयोः कुलं वैदकुलं विदकुलं वा ॥ यञादीनामिति किम- ५
र्थम् । आङ्गस्य कुलमाङ्गकुलम् । आङ्गयोः कुलमाङ्गकुलम्* ॥ एकद्वयोरिति
किमर्थम् । गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् ॥ तत्पुरुष इति किमर्थम् । गार्ग्यस्य समीप-
मुपगार्ग्यम्† ॥ पष्ठ्या इति किमर्थम् ॥ शोभनगार्ग्यः परमगार्ग्यः ॥

वहच इञः प्राच्यभरतेषु ॥ २ । ४ । ६६ ॥

किमय समुच्चयः । प्राक्षु भरतेषु चेति । आहोस्विद्भरतविशेषणं प्राग्ग्रहणम् । 10
प्राञ्चो ये भरता इति । किं चातः । यदि समुच्चयो भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र
भरताः सन्ति । अथ प्राग्ग्रहणं भरतविशेषणं प्राग्ग्रहणमनर्थकं न ह्यप्राञ्चो भरताः
सन्ति । एयं तर्हि समुच्चयः । ननु चोक्तं भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः
सन्तीति । नानर्थकम् । ज्ञापकार्यम् । किं ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र
प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । इञः प्राचाम् 15
[२४.६०] भरतग्रहणं न भवति । औशलकिः पिता औशलकायनः पुत्र इति ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ २ । ४ । ६७ ॥

गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यः ॥ १ ॥

गोपवनादिभ्यः प्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यो‡ द्रष्टव्यः । शरितः शरिनी । महुषु
हरिताः ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ २ । ४ । ६९ ॥

किमर्थमद्वन्द्व इत्युच्यते । द्वन्द्वे मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्यत एव द्वन्द्वे । भ्रष्टरूपपिठला भ्राष्ट्रकिकापिठलय इति ॥ अत उत्तर पठति ।

अद्वन्द्व इति द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

5 अद्वन्द्व इत्युच्यते द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । द्वन्द्वाधिकारो* निवर्त्यते । तस्मिन्निवृत्ते विशेषेण द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भविष्यति ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ २ । ४ । ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययो प्रकृतिनिपातनम् ॥ १ ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययो प्रकृतिनिपातन कर्तव्यम् । अगस्तिकुण्डिनजित्येतो प्रकृ-
10 त्यादेशौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

लुक्प्रतिषेधे वृद्धिर्यम् ॥ २ ॥

लुक्प्रतिषेधे वृद्धिर्यथा स्यात् ॥

प्रत्ययान्तनिपातने हि वृद्ध्यभाव ॥ ३ ॥

प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्ध्यभाव स्यात् । आगस्तीया † कौण्डिना‡ इति ॥
15 यदि प्रकृतिनिपातन क्रियते केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भविष्यति ।

अधिकारात्प्रत्ययलोपः ॥ ४ ॥

अधिकारात्प्रत्ययलोपो भविष्यति ॥

तर्चाहि प्रकृतिनिपातन कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभाग करिष्यते । आ-
गस्त्यकौण्डिन्ययोर्वहुषु लुम्भयति । ततोऽगस्तिकुण्डिनजित्येतौ † प्रकृत्यादेशौ भ-
20 वत आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति ॥ एवमपि प्रत्ययान्तयोरेव प्राप्नोति प्रत्ययान्ताद्वि-
भयान्यष्टीमुच्चारयति** । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति । नैव दोष । यथा हि परि-

भाषित प्रत्ययस्य लुक्लुपो भवन्तीति* प्रत्ययस्यैव भविष्यत्यवशिष्टस्यादेशौ
भविष्यत ॥

यङोऽचि च ॥ २ । ४ । ७४ ॥

ऊतोऽचि ॥ १ ॥

ऊतोऽपीति उक्तव्यम् । इह मा भूत् । सनीलस दनीध्रस इति† ॥ अथोत इ- 5
त्युच्यमान इह कस्मान्न भवति । योयूयं रोह्य ‡ । विहितविशेषणमूकारान्तग्रहणम् ।
ऊकारान्ताद्यो विहित इति ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इदमेतेतत्सगृ-
हीतम् । सनीलस दनीध्रस इत्येव भवितव्यम्§ ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपठेषु ॥ २ । ४ । ७७ ॥

गापोर्ग्रहण इण्विबत्योर्ग्रहणम् ॥ १ ॥

10

गापोर्ग्रहण इण्विबत्योर्ग्रहण कर्तव्यम् । इणो यो गाशब्द पिवतेर्द्य पाशब्द¶
इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अगासीन्नट । अपासीद्धनमिति ॥ तर्त्तर्हि वक्त-
व्यम् । न वक्तव्यम् । इणो ग्रहणे तावद्वार्त्तम् । निर्देशादेवेद व्यक्त लुग्विकरणस्य
ग्रहणमिति । पाग्रहणे चापि वार्त्तम् । वक्तव्यमेवैतत्सर्वत्रैव पाग्रहणे ऽलुग्विकरणस्य
ग्रहणमिति ॥

15

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ २ । ४ । ७९ ॥

तथासोरात्मनेपदवचनम् ॥ १ ॥

तथासोरात्मनेपदस्य ग्रहण कर्तव्यम् । आत्मनेपद यौ तथासाति वक्तव्यम् ॥

एकवचनग्रहण वा ॥ २ ॥

अथैकवचने ये तथासी इति वक्तव्यम् ॥ तथावदयमन्यतरत्कर्तव्यम् ।

20

अवचने ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्ननिष्ट प्रसज्येत । अतनिष्ट यूयम् । असनिष्ट यूयमिति ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदयं तदशब्दो दृष्टापचारोऽस्त्या-
त्मनेपदमस्त्येव परस्मैपदमस्त्येकवचनमस्ति बहुवचनमय खलु तास्यशब्दो दृष्टाप-
५ चार आत्मनेपदमेकवचनमेव तस्यास्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत आत्म-
नेपदादेकवचनाच्च । तद्यथा । अस्य गोर्हितीयेनार्थ इति गौरैवानीयते नाश्वो न
गर्दभः ॥

आमः ॥ २ । ४ । ८१ ॥

आमो लेलेपे लुङ्लोटोरूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

10 आमो लेलेपे लुङ्लोटोरूपसंख्यानं कर्तव्यम् । तां वैजवापयो विदामक्रन् ।
अत्र भवन्तो विदांकुर्वन्तु ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लिप्रहण* निव-
र्तिष्यते । यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य लुक्प्रामोति । इष्यत एव प्रत्ययमात्रस्य ।
आतथेप्यत एव ह्यह कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि [३.१.४०] इति यदि च प्रत्यय-
मात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति ॥

15 आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधो वक्तव्यः । शशाम तताम । वृद्धौ† कृतायामाम
इति लुक्प्रामोति ॥ आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेधः । आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रह-
णाण्णलोऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । लुक्स्मान्न भवति । शशाम
ततामेति । अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवत आम्शब्दस्य ग्रहण न चैपोऽर्थयाम् ॥

20 आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेध इति चेदमः प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेध इति चेदमः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आम ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विधातस्येति†-॥

किं पुनर्लुगादेशानामपवाद आहोस्यित्कृतेऽप्यदेशोपु‡ भवति ।

लुगादेशापवादः ॥ ५ ॥

लुगादेशानामपवादः ॥

तिङ्ङुताभावस्तु ॥ ६ ॥

तिङ्ङुतस्य त्वभावः । कस्य । पदत्वस्य* ॥

सुबन्तपदत्वात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

5

सुबन्तं पदमिति* पदसंज्ञा भविष्यति ॥ कथं स्याद्युत्पत्तिः ।

लकारस्य कृत्त्वात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् ॥ ८ ॥

लकारः कृत्त्वात्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । प्राति-
पदिकाश्रयत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति† ॥ सुपः भवणं प्राप्नोति । अव्ययादिति लु-
ग्भविष्यति† । कथमव्ययत्वम् ।

10

अव्ययत्वं मकारान्तत्वात् ॥ ९ ॥

कृदन्तं मान्तमव्ययसंज्ञ भवतीत्यव्ययसंज्ञा भविष्यति‡ ॥ स्वरः कथम् । यत्प-
कार्याचकार ।

स्वरः कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वात् ॥ १० ॥

कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो॥ भविष्यति ॥

15

तथा च निघातानिघातसिद्धिः ॥ ११ ॥

तथा च निघातानिघातसिद्धिर्भवति । चक्षुष्काम याज्याचकार । तिङतिङः
[८.१.२८] इति तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति ॥

नञा तु समासप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

नञा तु समासः प्राप्नोति । न कारयाम् । न हारयाम् । नन्तुबन्तेन सह 20
समस्यत इति समासः प्राप्नोति** ॥

उक्तं वा ॥ १३ ॥

किमुक्तम् । असामर्थ्यादिति†† । नात्र नञ आगन्तेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि ।
तिङन्तेन । न चकार कारयाम् । न चकार हारयामिति ॥

* १४.१४. † ११ १२. ११. १५. ४१२ ‡ २.४ ८१. § ११ १५.
५ ६.१. ११५. ** ११ ५. (८१. ७१) †† २.१ १५.

अव्ययादाप्सुपः ॥ २ । ४ । ८२ ॥

अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात् ॥ १ ॥

अव्ययादापो लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गम-
 व्ययम् ॥ किमिदं भवान्छपो लुकं मृष्यत्वापो लुकं न मृष्यति । यथैव ह्यलिङ्ग-
 ५ नव्ययमेयमसंख्यमपि । सत्यमेतत् । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानः छपो लुकं
 मृष्यति । आपः पुनरस्य लुकि सति न किंचिदपि प्रयोजनमस्ति ॥ उच्यमानेऽप्ये-
 तस्मिन्स्वाशुत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् । एकत्वादीनामभावात् । एकत्वादि-
 प्यर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते न चैषामेकत्वादयः सन्ति । अयिशेषेणोत्पद्यन्त उत्प-
 १० दानां नियमः क्रियते ॥ अथवा प्रकृतानर्यान्पेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एक-
 त्वादयः । एकस्मिन्नेकैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु ।
 बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्तेऽयथे-
 भ्यः स्वादम इति यदयमव्ययादाप्सुप इति छल्लुकं शास्ति ॥

नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः ॥ २ । ४ । ८३ ॥

नाव्ययीभावादत इति योगव्यवसानम् ॥ १ ॥

१५ नाव्ययीभावादत इति योगे व्यवसेयः । नाव्ययीभावादकारान्तातिस्त्रपो लुग्वचनः ।
 ततोऽम्त्वपञ्चम्या इति ॥ किमर्थो योगविभागः ।

पञ्चम्या अम्प्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

पञ्चम्या अमः प्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

२० एकयोगे हि सत्युभयोः प्रतिषेधः स्यादमोऽलुक्थ ॥ स तर्हि योगविभागः क-
 र्तिष्यः । न कर्तव्यः ।

तुर्निर्योमकः ।

तुः क्रियते स नियामको भविष्यति । अमेयापञ्चम्या इति ॥

अमि पञ्चमीप्रतिषेधे ऽपादानग्रहणम् ॥ ४ ॥

अमि पञ्चमीप्रतिषेधे ऽपादानग्रहणं कर्तव्यम् । अपादानपञ्चम्या इति वक्तव्यम्* । किं प्रयोजनम् ।

कर्मप्रवचनीययुक्तेऽप्रतिषेधार्थम् ॥ ५ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते मा भूत् । आपाटलिपुत्रां वृष्टो देवः ॥

५

न वीत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चम्यभावः ॥ ६ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । उत्तरपदमत्र कर्मप्रवचनीययुक्तम् । उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चमी न भविष्यति । यदा च समासः कर्मप्रवचनीययुक्तो भवति तदा प्रतिषेधः । तद्यथा । आ उपकुम्भात् । आ उपमणिकादिति† ॥

तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् ॥ २ । ४ । ८४ ॥

10

सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यम् ॥ १ ॥

सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । ऋद्धि । सुमद्रम् । सुमगधम् । नदीसमास । उन्मत्तगङ्गम् । लोहिनगङ्गम् । संख्यावयव । एकविंशतिभारद्वाजम् । त्रिपञ्चाशद्वातमम्‡ ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः* ॥ २ । ४ । ८५ ॥

15

टितां ढेरेविधेर्लुटो डारौरसः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

टितां ढेरेविधेर्लुटो डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । ढेरेत्वस्यावकाशः† । पचते पचेते पचन्ते । डारौरसामवकाशः । श्वः कर्ता श्वः कर्तारो श्वः कर्तारः । इहोभयं प्राप्नोति । श्वो ऽध्येता श्वो ऽध्येतारौ श्वो ऽध्येतार इति । डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स गार्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

20

आत्मनेपदानां चेति वचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

आत्मनेपदानां च डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥

- तच्च समसंख्यार्थम् ॥ ३ ॥

तच्चावश्यमात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थम् । संख्यातानुदेशो^१ यथा स्यात् ।
अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे षट् स्थानिनस्त्रय आदेशाः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति ॥

- ५ पूर्वविप्रतिषेधार्थेन तावन्नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । इदमिह संप्रधार्यम् । डारौरसः क्रियन्तो ढेरेत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादेत्वम् । नित्या डारौरसः ।
कृते ऽप्येत्वे प्रामुबन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । ढेरेन्त्वमपि नित्यम् । कृतेऽप्यपि डारौरसश्च
प्राप्नोत्यकृतेऽप्यपि प्राप्नोति । अनित्यमेत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौरसश्च प्राप्नोत्यन्य-
स्याकृतेषु शब्दान्तरस्य च प्रामुबन्धिर्नित्यो भवति । डारौरसोऽप्यनित्याः ।
१० अन्यस्य कृत एत्वे प्रामुबन्त्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्रामुबन्तोऽनित्या भ-
वन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादेत्वम् । एत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्धारौरसो भ-
विष्यन्ति ॥ समसंख्यार्थेन चापि नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । स्थानेऽन्तरतमेन^२ द्व्य-
वस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । अर्थतः । एकार्थस्यैकार्थो व्यर्थस्य व्यर्थो ब-
ह्वर्थस्य बह्वर्थः ॥ अथवादेशा अपि पडेष निर्दिदयन्ते । कथम् । एकशेषनिर्देशात् ।
१५ एकशेषनिर्देशोऽयम् ॥ अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः ।
डा च डा च डा । रौ च रौ च रौ । रथ रथ रः । डा च रौ च रथ डारौ-
रस इति । आहोस्यत्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । डा च रौ च रथ डारौरसः । डारौर-
सश्च डारौरसश्च डारौरस इति । किं चातः । यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वो ऽनित्यः स-
मसंख्यः प्राप्नोति । एकवचनद्विवचनयोर्डां प्राप्नोति बहुवचनैकवचनयो रौ प्राप्नोति
२० द्विवचनबहुवचनयोश्च रस्याप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न दोषो भवति । यथा
न दोषस्तथास्तु ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । उभयमित्याह । उभयं हि दृश्यते । बहु
शक्तिकिटकम् । बहूनि शक्तिकिटकानि । बहु स्थालीपिठरम् । बहूनि स्थाली-
पिठराणि ॥

डारौरसः कृते ढेरे यथा द्वित्वं प्रसारणे^३ ।

२५ समसंख्येन नार्थोऽस्ति सिद्धं स्थानेऽर्थतोऽन्तराः ॥

आन्तर्यतो द्व्यवस्था त्रय एवेमे भवन्तु सर्वेषाम् ।

ढेरेत्वं च परत्वात्कृतेऽपि तस्मिन्निमे सन्तु ॥

डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ ४ ॥

डाविकारः शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । सर्वादेशार्थम् । शित्सर्वस्येति* सर्वा-
देशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे ऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य
प्रसज्येत† ॥

निघातप्रसङ्गस्तु ॥ ५ ॥

निघातस्तु प्राप्नोति । अथः कर्ता । तास्येः परं लसार्वाधानुकमनुदात्तं भवतीत्येष
स्वरः‡ प्राप्नोति॥

यत्तावदुच्यते डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थमिति ।

सिद्धमलोऽन्त्यविकारात् ॥ ६ ॥

सिद्धिमेतत् । कथम् । अलोऽन्त्यविकारात् । अस्त्वयमलोऽन्त्यस्य । का रूप- 10
सिद्धिः । कर्ता ।

डिति टेलोपाह्लोपः ॥ ७ ॥

डिति टेलोपेन॥ लोपो भविष्यति । अभत्वाच्च प्राप्नोति । डित्करणसामर्थ्या-
द्भविष्यति ॥

अनित्वाद्वा ॥ ८ ॥

अथवानित्वादेतत्सिद्धम् । किमिदमनित्वादिति । अन्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्र-
त्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न ।
असति लोपे ऽनेकात् । यदानेकाल्तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः ।
यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा** । यदेत्संज्ञा तदा लोपः†† ॥

प्रश्निष्टनिर्देशाद्वा ॥ ९ ॥

अथवा प्रश्निष्टनिर्देशोऽयम् । डा आ डा । सोऽनेकात्शित्सर्वस्य [१.१.५५]
इति सर्वादेशो भविष्यति ॥

यदा तर्ह्ययमन्त्यस्य स्थाने भवति तदा तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति ।

तिङ्ग्रहणमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ॥ १० ॥

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति ॥

स्वरः कथम् ।

स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ११ ॥

डारौरसः क्रियन्तामनुदात्तत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादनुदात्त-
त्वम् । नित्या डारौरसः । कृतेऽप्यनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । अनुदात्त-
त्वमपि नित्यम् । कृतेष्वपि डारौरसश्च प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्यमनुदा-
५ त्तत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौरसश्च प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु शब्दान्तरस्य च प्राप्नुव-
न्विधिरनित्यो भवति । डारौरसोऽप्यनित्याः । अन्यथास्वरस्य कृतेऽनुदात्तत्वे
प्राप्नुवन्त्यन्यथास्वरस्याकृते स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति । उभयो-
रनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाडारौरसः ।
टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण* सिद्धम् ॥ न सिध्यति । किं कारणम् । अन्तरङ्गत्वा-
१० डारौरसः । तत्रान्तरङ्गत्वाडारौरसश्च कृतेष्वनुदात्तत्वं क्रियतां टिलोप इति कि-
मत्र कर्तव्यम् । परत्वादटिलोपेन भवितव्यम् ॥ एवं तर्हि स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् ।
न्याय्य एवायं स्वरे विप्रतिषेधः । इदमिह संप्रधार्यम् । अनुदात्तत्वं क्रियतामुदात्त-
निवृत्तिस्वर इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनः-
प्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भविष्यति ॥ तदेतत्क सिद्धं भवति । यत्पिब्वच-
१५ नम्† । यदपिब्वचनं तत्र न सिध्यति । तत्रापि सिद्धम् । कथम् । इदमद्य लसार्ध-
धातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः‡ । न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते ।
पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पञ्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभि-
निविशते । तत्र तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवत्यपवादं लसार्धधातुकानुदात्तत्वं
प्रतीक्षते । तत्रानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति यद्यपि परत्वाल्लोपः सौऽसावविद्यमानो-
२० दात्तत्वेऽनुदात्त उदात्तो लुप्यते ॥

प्रत्ययस्वरापवादो लसार्धधातुकानुदात्तत्वम् ।

तेन तत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वरः कदाचित् ॥

प्रत्ययस्वरश्च तासेर्वृत्तिसंनियोगशिष्टः ।

तेन चाप्यसावुदात्तो लोप्यते तथा न दोषः ॥

२५ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथ पाठभेदः ॥

४० प०

१. १ Before अथ, G श्रीगणेशाय नमः, E श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशे नमः B श्रीगणेशाय नमः ॥ योगेन चित्तस्य पदेन बाष्पा मल शरिरस्य शुद्धैश्चक्रेन । योऽपा करोत्त प्रवर मुनीना पतञ्जलिं प्राञ्जलिं रानतोस्मि ॥ १ ॥ ओं, C स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॥ आम् & in marg अथेत्यतः पूर्वं योगेन चित्तस्येति पद्य कश्चित्पद्यते तच्छिष्टस्यै प्रसिद्धम् ।

१ G अथ शब्दानुशासन महाभाष्य लिख्यते
६ G किं यत्तर्हि तां विधानार्थं, D विधानार्थं A विधानार्थरूपं शब्द
८ G II A यत्तर्हि शुद्धो, B यत्तर्हि (originally यत्तर्हि) शुद्धो नील कृष्णकविलि E gom कृष्ण; A Com कृष्णकविलि,

१ G D A B यत्तर्हि नि०,

११ G विधानाना

१३ G D A कुवन्त्यते

११ A om ज्ञेय

११ G II पञ्चमस्तु

२० A om च.

२३ G तस्या

२. १ G अध्यवस्यति । यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरतो अध्यवस्यति यदि पूर्वपदं

१७ G तस्यावविज्ञातार्थमर्थक

२४ A गाना गोषोत्तालि

२६ D E G B & C in marg शरणम् । विपम उपन्यास । भाव्यतायां ।

२७ G एवं हि सो

२८ A om यो

३. २८ G A om शुभाया नेङ्गयन्ति

४. १ तद्यथा जाया K, G D A जायव C
II B तद्यथा जायव

७ G D A & originally C विदुष्यादि स्यध्यै

१३ G पतिपदं ति मत्ता मुनवद्वा

५. २ G शोभना शुभ्यं सुभिराममिरते प्रविष्टति

४० प०

५. ५ G D A व्याकरणमाधि०.

६ G पञ्चति

७ C II तेभ्यस्तत्तत्स्था०.

८ कर्णानुप्रदानं Bhartrihari, MSS.
कर्णनादानुप्रदानं

१ E G B वैदिका शब्दा सिद्धा.

१० G उभ्येष्टभ्यः सुदृष्ट्वाचार्य, C सुदृष्ट्वा in marg

२१ G गायत्रीगोपीगोषोत्तालिकादयो, C गायत्र्यादयो

२७ G D A स्पतिश्च यन्ते०.

२८ G चतुर्भि प्र

२८ G युक्तो A युक्तेपयुक्तो

६. २ C पर्यवपन्न

३ G D A येन येनात्वेन

६ G विशेषापवाद

१८ G सिद्ध ।

७. ६ Gom पद्यति

२२ G A योगि तन्नि

८. ८ G प्रयोक्तव्ये लौकिक

११ G E C धर्मस्य, in g the word is struck out

२१ II मध्यावगती.

१. ४ G D A B यज्ञोक्ते अम०.

५ G D A आह

१० G प्रयोग ए

१६ G सहस्रक्रानि

१६ A कश्चित्पद्याहति

११ A न नैवोप०, K न नै ते उप०.

२३ G D A इत्युत्तराव

१०. २ E यज्ञो देवती देवत्यात्तमूप, II तद्यथा । यज्ञो देवती देवत्यं तमूप, & in marg सप्तम्ये देवती देवतूप, G तद्यथा । यज्ञो देवती देवत्यत्तमूप, II तद्यथा । देवत्यं तमूप

१२ G om प्रयोगे

१३ G कृत्ययप्रा०.

१० पं०

- १०, १८ G D A om वै
 २६ G om ननु चोत्त
 ११ १ G °धर्म एव
 ४ G तदोपाय
 ८ G D A स वीषो
 ९ G यद्यप्यद्वय°
 १० G A ॥ भूयसाभ्युदयेन
 ११ D E g B & C in marg. अन्यत्रानि
 यम, after निक्षमः
 २१ G om च
 २६ E g B व्याक्रियते शब्दा अने°, C
 व्याक्रियते अने°, & शब्दा in marg
 १२ ५ G आविशिल B चाकलमिति altered
 from काशकुरस्त्विति
 १० G D यद्व्युच्यते
 १४ G om इति
 १९ G पुनर्लक्षण लक्ष्य च
 २७ E g B एवमप्यय वीष समुदाये, O has
 वीष in marg
 १८ G °धीयमान
 १९ G om हि
 २१ G A °वेवपि वर्तते D B °वेवपि वर्तते
 ११ ११ G om इटडुखपर्यम् ।
 १९ A E C g B om आकुरुष्वेषास्ति द्वये
 तन
 १९ G D °पविष्टा सा स°
 २३ G डम्बुकुतो
 २५ G °नम्बुकुस
 २६ G सङ्घट° इत, D १ वृत्त
 १४ १४ G D A E वाक्यानि हि°
 १९ G °नार्ये उप° C °नार्यमुप°
 १५, ११ G om विवृतस्य
 १७ B om वा G °ख्यायते °मानस्य विवृ-
 त्ताश्वोद्यतेति D सवृतोपदिश्यमानस्य वि-
 वृतश्चोद्यतेति A °मानस्य विवृतश्चाद्यते
 ति C °ख्यायते °स्य वा विवृतोपवश-
 चोद्यते ॥ °ख्यायते सवृतस्य वा उपदि-
 श्यमानस्य विवृतश्चोद्यतेति
 २६ G D °रारे अकारमहण
 १६ ३ G वीज विशेष
 ३ G सर्वत्र
 ६ G D A om च
 ८ G om सवृत्तौ
 १६ G वक्ष्यते
 १० १४ ॥ om omo विषये

१० पं०

- १७ १८ E C ॥ B जन्तिलो A जडी,
 २३ G D A भविष्यतीति
 २५ ॥ D A B & originally L °वृत्तिराये
 २७ G D A om कथम्
 १८, १ G D भवति instead of सपत्ना, A E
 सपत्ना भवति
 २ G D A E g B प्राप्नुयति
 ३ G °रुकोतीति, D A °रुकोति इति
 १० G D °पृथक्स्वेषु ह°, A शुक्लस्वेषु ह°
 १२ A मधुराया
 १३ G C ३ इत्यत्र
 २० G om च
 २६ G प्रत्याख्यायते हि स°
 १९ ४ G om
 ५ A मधुरी°
 ६ A यन्मधु°
 ७ G अन्याहमथ रूप°
 १४ G भविष्यतीति
 २० G °श्वरुद्धा
 २४ G D A have प्रकृतवान् after प्रकृत
 २०, ७ G स्वरिड इति । एषोपि हि भ्राजिड
 स्वरिडश्च D A स्वरिडुधेति । एषो
 १ G D A °शब्दा न सति यदुष्ठाशब्दा इति,
 १२ G D °विनशब्द
 १५ G D A om हि
 १५ G नैतद्वापाय
 १८ G D A वेदे च
 २२ G विवति
 २३ A श्वैव
 २७ G om स्यात्
 २६ G °यो उपसर्गार्थक
 २१ ५ G भविष्यतीति
 ६ G यदयंमुप°
 ११ G न चापशब्दे न ह°, D A ॥ चाप
 शब्द न ह°
 १२ G D A °दिष्टा शाले प्रह°
 १६ ॥ C g B om इति वक्ष्यामि
 २० G D A E g B om लाप
 २१ G g B सप्रसारणे
 २८ G °द्वारूप्यते D °टा निकृष्यते A
 °द्वानि कृष्यते
 २२ ११ G D सिध्यतीति
 १३ G अतपर, C अतपरत्वं
 १८ B °वर्णो भविति
 २३ ६ G D A have योत्तरतमो before दीर्घश्च
 C has the same originally in marg

१० प०

- २३, २३ G अथ . ऽपि twice
 २५ G स्यात् न वेति
 २४. ३ G om. दीर्घ इति
 १० G वक्ष्यतीति
 १० G इतरथा दीर्घास्त्वानादिव्येव
 ११ G भित्तैस्त्वाव
 १२ G D °२यादिव न.
 १८ G कित्करणस्यैतत्प्र°
 २० G D A om सस्य निमित्त
 २५. ३ G नाप्यपदुन्तरयावयवस्य
 ४ G अप्यपदु° . विधिर्न भवति
 १ G D A तैल न विक्रैतस्य घृत न विक्रैत
 व्यभिति
 ११ G विवृतत्वात्सभ्यसरेषु.
 २१. १ G °नयन रभुतिल°, D °भयत्र
 ३ G ऋजुणाद्येति
 ५ G इत्येव तस्य सि°
 ६ E यद्यान हे°
 ११ G D A °काराण्णस्व°
 १२ G D A om स्यात्
 २३. २ G पूर्वथ परथ
 २८, १२ G सतीति द्विर्नपेपि हि ने°, D द्विर्वच
 नेपि हि ने°.
 १८ E g B °पानुनासिकयमा C om °पानु-
 नासिक्य°, K °पानीयानुनासिकयमा
 १८ Kanyata mentions the reading °पुप
 विदा भूयन्ते, without च
 २१ E उरः केन उरः केन उरः केन उरः केन
 C has उरः केन उरः केन in marg
 २१ ०३ G D A E g B k उरः केन
 ३ G om ततो
 ४ G °तीति सहि व°
 ४ G °हव तस्ति° C °वतस्ति°
 ११ G वर्तय भवति
 १० G D A सयोगसज्ञा च प्र°
 १८ G D A भविष्यति
 २२ G भवतीत्यस्य सत्व
 २४ उरः क । उरः प । उरः क । उरः प
 G in marg उरः प्रक उरः प
 २५ G D A स्थानिवद्भाषप्रतिषेध . after
 'विषय'
 १० ३५ अर्पयती वर्णा कृत धातु-वर्णानां
 धातव एव वर्णा
 ३ G प्रातिपदिकान्यप्येक°
 ५ G D A उ अपक्राम, G in marg भ
 निट । उ उच्चैरिति पाठान्तरं
 ८५ ५

१० प०

३०. २१ °पञ्जने, G in marg °पञ्जने पाठान्तर.
 ३२ MSS. तेन मन्यामहे
 ३३ G यकारस्य तस्मादर्थवती वर्णा इति ;
 D यकारस्य
 १८ G °च्यते ह्यनर्धगतेरिति न साधीयोवा-
 न्यर्थस्य , D A न साधीयोऽत्राप्यर्थस्य
 २० G om न तदर्थमिति
 २५ A om
 ३१. २६ MSS except A दूनेस्तर्कः
 ३२ ११ वक्ष्यति, G in marg करिष्यति पाठान्तर
 १८ G D A भवतीति
 १८ G आचार्याणामुपदेशात् तथा ह्याचार्या-
 णामुपगार नै°; in marg उपचारान्
 पाठान्तर
 २० G om
 २१ D A om अप्रधानत्वाच्च
 ३३ १ G D A E g om ह्रस्वदीर्घभुत
 २ G D A & originally C पूर्ण एव
 १ G D A सात्पूर्व भ°
 १८ G विभाषा कथ
 २२ G in marg निरयेपि हि लोके पाठान्तर
 ३४. २ G om अनुवर्तते D A °न्यमाचार्योणां
 वर्तते विभाषा न वेति
 ५ G कतरस्तस्मि°, C कतनस्मि°, origina-
 lly कतरस्मि°
 १८ G खेद स्यात्
 २४ MSS except A, °त्येव स
 २६ G D A भवति यद°.
 ३५ १ भविष्यति, G in marg भवतीति
 पाठान्तर
 ३ G D A भिदीर्धति
 ८ G B रात्रिर्णमरण त°.
 ११ G D A द्योतिर्यत्र, D in marg
 इत्यत्र पाठ
 १८ G D A प्रयत्नमा°.
 २० G & originally D एवात्राप्यन्ते
 २६. १ G A सरप्रत्यय , D सर प्रत्यय
 ११ G A & originally D योयम°.
 १७ G वदिज्ञहाराणि । सर्वपुण्य°.
 २० G adds पदयथा चैव २ पद्यापथ ८००,
 in marg पदयथा नाम प्रयाजाद्विक्रम
 ३७. १ Dom page 37, 1 up to pag 106, 25;
 ५ G छद्विषि
 १२ एव विधि . G in marg स्वराविधि,
 पाठान्तर

५० ५०

५२, ८ G जीवे रक्षानु.

९ A E C G संप्रसारणं.

१० E C G B संप्रसारणं; C G B add भवति.

१३ G अजादावपि दृढयते.

१७ तस्मादिग्लक्षणयोगेण मुखो प्रतिषेध K and A, G adds तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः; E C G B have only तस्मादि-
ग्लक्षणा वृद्धिः.

२४ G तत्राप्य.

५३, १० G बाधेत.

१४ G B om. प्रत्यया .. सिद्धम्.

१५ E C G B संप्रसारणं.

१५ A E C G B °व्युक्त किं स°.

२२ G गुणो भाव्य°; G गुणभावीभवति.

२४ C G °पथस्य आंगस्य; E B अंगस्य in marg.

५४, १ A G पुनंत च.

४ G II & originally E अवन प्रामोति.

६ G °गुणधरा°.

७ G न कश्चि°.

५५, १ A E C B स्थानितप्रसंगः.

१६ Kayata : कैपाथित्पाठः सुपर्याप्तश्चैव
हीति.

२२ B छद्म-छद्मस्यही°

२३ G गुणस्य हर्त°.

२४ E C G B दीधीनेयो छद्मविषयी दृष्टानु
विधिर्[*g om. च*]च्छद्मसि भवति ही-
र्षविष्यादृष्टविषयस्यादृष्टानुविधिरवाच°
च्छद्मः.

२४ G दृष्टानुविधिरवाचस्य

५६, ४ A E C G B बाधेत ।

९ E C G B दीध्यदिति च द्य° Kayata
कश्चित् शन्यस्ययेनेति पाठ .१० B दीध्यदिति च द्यन् एव, E C दीध्य-
दिति च द्यन्त्य°, B originally दीध्य-
दिति द्यन् एव द्य°, afterwards द्य
has been struck out.११ G A G B अतरा एपा°; C K अतरा
येपा°, E originally अतरा येपा°,
altered to एपा°.२१ G A E G अतरा एपा°, C K अतरा येपा°,
B originally अतरा एपा°, altered to
येपा°.

५७, ७ G A om च.

५० ५०

५७, १ G दृढयत

१३ G A om च

१८ G A om. च.

१८ G om. सयोगा°...इति.

१९ G om. सोऽयं, E C II have ऽसौ in-
stead, A °र्यस्यासी.

२७ G om. किं.

५८, ६ G A om च.

७ E C & by alteration G सयोगसंज्ञा.

८ G द्वयोर्द्वयोः स°, A हर्तोः स°.

१४ G A B यद्येव.

१४ G °संज्ञायामा दृ°.

१७ G A यथा द्योत्त°.

१७ G A G B अतरा एपा°; C K अतरा
येपा°, E originally येपा°, altered to
एपा°.१९ G निर्दिशति; in marg. प्रतिनिर्दिशति
पाठान्तर.

२४ B A प्रामोति.

२४ G सयोगाति.

२६ G A सयोग वि°.

२७ G A om इति.

५९, १ G प्रामोति

१३ C in marg. उच्यते.

१४ G A °तीयस्य स्य°.

१६ G भवति ।

१७ G om इति.

२१ G वाचस्पतिभेदे.

२२ २३ G स्थितिके.

६० २ G भवति

१ G सुप्रमहण पुन य°.

१८ G om ते, ते

१८ G A om ते

१८ G B om. the first च.

१८ G सार्ह इतरे°; B & by alteration E
नहेतदितरे°.

१८ G A °श्याणि न च प्रन°.

२० G °समुत्तम

२१ G om. मिदन्तम्

२१ G om. च दारद्वय

२२ G न च गत°.

२८ G तत्तस्य सार्ह°; A E तत्र सार्ह°.

२९ G A B तन्मयानेन, E तन्मया अनेन.

२६ G A B °श्यानि

२८ G and originally A नन्तरयः.

६१.

५० ५०

५० ५०

- ६१, १९ E C g B सिद्धा भवति; A सिद्धेति.
 १६ G in marg. 'द्वयोपवंता पाठांतर.
 २० A E C g om. किं कारणम्.
 २१ K 'मेके इच्छन्ति.
 २७ G कार्यं तर्हि प्रयत्नं प्रयत्नः नाय भावसा-
 धनः प्रयत्नः किं तर्हि.
 ६२, ४ G A B प्रयत्न इति किं तर्हि प्रयत्नम्.
 २७, २८ G अकारलकारयोः सवर्णसंज्ञाविधिः ॥
 अकारलकारः; A E both times अकार-
 लकारः, U thus only in l. 27.
 ६३, २ E C g B कृति अवा . कृति लगः.
 ४ G L लकारे च वा ल भः, C लकारे परे
 च वा ल भः, G लकारे परत लकारो वा
 भः; B लकारे वा ल भः.
 ६ G अकारः लकारो, L अकारः लकारो;
 C B अकार लकारो; G अकार लकारो.
 ६ G अकारस्य लकारस्य अर्थः; L अ-
 कारस्य लकारस्य अर्थः, C B अकार-
 स्य लकारस्य अर्थः, G अकारस्य अ-
 कारस्य अर्थः.
 ६ G A कर्त्तव्यः; B कर्त्तव्यः.
 ७ G होह अकार होतृकारः होह लकारः
 होतृकारः; E होह अकारः होतृकार
 होतृकारः, C होह अकारः होतृकार
 होतृकार होह लकारः होतृकार होतृ-
 कारः; G होह अकार होतृकार होतृ-
 कारः इति होह लकारः होतृकार होतृ-
 कारः; B = G, but om. इति, & has at
 the end होहलकार इति.
 १४ G कर्त्तव्यमस्य.
 २३ G A om. इति.
 ६४, ७ E C g स्पृष्ट करणं स्पर्शानां.
 ८ G स्पर्शानां विवृतस्य; C G स्पर्शानां च
 विवृतः; A II स्पर्शानां च विवृतस्य.
 १९ G गुह्यतीति
 १७ G om. लुभारीहते.
 २४ G A प्रामोतीति.
 २१ G वा एतद्.
 ६५ १ G A & originally B वा मा भूत्.
 २ G A B प्रामोति.
 ६६, २ G किमपिनिर्गमि तः.
 ७ I C B गच्छ भुनः प्रकृत्योने भुनस्य
 १२ G प्रगृह्य प्रः.
 १८ and २० MSS. च्यते.
 १७, ११ G एतर्हिनाथः.

- ६७, २२ G L भवति.
 २३ E g B हीदार्ति च द्विवचनं, Kniyanta
 mentions the reading ईदार्ति च
 भूयते
 ६८, ९ G विवे प्रतिः.
 ६ G खल्वस्मिन्पक्षः; L खल्वप्यस्मिन्पक्ष
 ६९, ३ G B सतो हि.
 १० G आहुणाप्रसिद्धिः.
 १० G L C तस्मादवाभः.
 १३ G अवस पर ईदार्ति; E has परे in
 marg.; C has परे obliterated.
 २० Nāg jibhātta assumes that Patanjali
 in the words l. 12 अथवा प्रगृह्यार्त्ताः
 अथवा योगविभाग, l. 19 अथवाहायनः,
 is commenting on the three Vārtti-
 kas वचनसामर्थ्याद्वा, योगविभागाद्वा,
 मार्थोदीहाद्यर्थानां वा, & he adds अन्ये
 स्थवा वचनसामर्थ्यादियथा हि भाष्ये
 भाष्यकृत एवोक्तिरत एव सांप्रतपुस्तकेषु
 वास्तिकापाठ इत्याहः । अन्ये स्थवरे उक्त
 वेत्यस्य वास्तिकारथं मत्वा कोसो वास्तिक-
 पाठो भट इत्याह ॥.
 ७०, १३ G एकाजित्युच्यमाने, B एकाजित्युच्य-
 माने हि.
 १८ G यदि व्यथान्यथ; E हि व्यथान्यथ.
 ७१, ७ G विद्याः.
 ११ प्रतिविद्यार्थः, G in marg. 'विद्यार्थो पाठांतरः.
 १२ G वृहती च शकरी च, G B वृहती च
 शकरी.
 १३ G वृत्त्या.
 १९ E C g B 'वदोक्तयेत्येवं.
 १७ G अथापि प्रामोति.
 १८ G 'संप्रत्यय इति सिद्धम्.
 ७२, १ G न च उमे, E न च उमे, altered to
 नोमे; C B नोम ए; G न उमे.
 २ G L प्रतिपेधा.
 १२ G ऊं वा यथा.
 ७३, ७ भवति.
 २३ G ननु भूयि.
 २५ G प्रणिह्यते प्रणिहति प्रणिधः.
 ७४, १ E कर्त्तव्यं for क्रियते.
 १३ G यतिप्रतिपत्तिराध्यापितरायतिप्रतिपत्ति-
 तिप्राप्त्यति.
 १४ G तस्मान्न न कर्त्तव्यं नैव शक्यं.
 २८ G C 'आर्षहणान् न चैः.

१० पं

१० पं

- ७८, २ E C om प्राद्व्य .
 २ E g B 'राज्ञा भवति'
 ७ G आगमो ह्यर्थ'
 ११ G प्रतीतिर्यु'.
 ११ G उवादादन स्य
 २२ G न यत्तस्य
 २५ G देव्यतिषथा.
 ७९, २ G अत्रातो हि अनुषथा, C ओयातो-
 नुषथा, II अनुषथा ओयाता
 ४ G 'इय कर्तव्य'
 १२ G ह्यतिहारे
 १७ Karyata कश्चिदाद्यन्तभाषाशिति पाठ
 २० G 'तोषदिग्गानि
 २० G च तानि स्तुरिति
 ७९, ६ G करिव्यतीति, E g करिव्यति हरिव्य
 नीति
 १५ G स्थडिलके
 / १६ G B स्थडिलके
 २० (उच्यते पुनो
 ७८, १ 'न्तावदिदानी G in marg तौप पाठ
 ६ G आहिपुत्रकायानि
 ८ 'one of the MSS. compare I give
 the Varttikas 8—15 separately but
 the MS A has everywhere except
 in the case of V 10 a stop before
 the word प्रयोजनम् in the line follow-
 ing the Varttika
 १७ ऐत्, C g ऐट, B reads ऐट but ap-
 pears originally to have read ऐत् .
 २० G 'व'ननात् प्र' in marg अतवदे
 द्विवचनात्प्रगृह्यदे पाठ
 ७९ ११ G 'निप्रवृद्ध
 २२ G प्रसज्यत
 ८०, ४ B सद्ययासज्ञाया सख्याग्रहण सद्ययास
 प्रत्ययार्थ
 १ G प्रतीयते in marg प्रतीता इति वा पाठ..
 १० E C B कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।
 १६ C g कश्चिन्म कार्यासप्रत्ययो
 १८ G अत्रापि instead of एव तर्हि
 २२ G om च
 २४ G om च
 ८१, ४ G पाशुर', E C B पातल'
 १८ g न कर्तव्य after कर्तव्यो, E B the
 same in marg
 ११ ते A the other MSS तेन

- ८२ ६ G I प्रवृत्तमनुयन्ताराध्याप्ये
 ६ G I एत्त्वन्व'
 ७ G 'र्भवति भ'
 ७ G om. one ये
 १५ G एकि च भ'
 ८१ १३ G B घताद्यष्टनो नु'
 २० G शुध्य इति एवा', A शुध्य एवास्ता
 एका इति
 ८४, १ G A शुध्य
 १८ १५ G om निष्ठासज्ञाया, A om line 14
 and निष्ठासज्ञाया of line 15
 २३ G काय उत्पत्ति उत्पत्ति
 ८० १ G यानुषधस्ये'
 २ G काय उत्पत्ति उत्पत्ति
 १२ G A प्राकाट'
 ८६, ७ G om फलितः
 १६ G विधीयो
 १७ B भूयते, in marg भूयते पाठान्त
 १८ G तित्तैयति
 २० G 'वधाप्राप्त च
 २२ B पञ्चनिर्देशेन
 ८३, ४ G 'नाथ मली', C 'नाथ ला', B
 'नाथो'
 १ G वक्तव्य G originally कर्तव्य, al-
 tered to वक्तव्य
 ११ G & originally C 'नि च न सर्वाहीनि
 १७ १८ G g 'मद्व्यादे C 'मद्व्यादे, E C om
 उत्तासीनामद्व्यादे प्रयोजनम्; B om
 1 17 and प्रयोजनम् in 1 18
 २० E om
 ८८, २ Naojibhatta प्रायेण भाष्येऽपि अत्रा-
 रादकारकाराविषय पाठ
 ५ G ब्राह्मणकुलन
 ७ G सप्तमीनिर्दिष्ट यदुच्यते before तथापि
 ७ G तावद्व्युत्त', E C तावद्व्युत्त' g ता
 वद्व्युत्त'
 ८ B 'व्यति स्थानपथी
 ८ G 'व्यत्य विभक्ति'.
 ८९ २ G भवतीति
 १० G C 'व'नविषयेषू'
 १३ G 'व्यत्योन्वय
 ९०, २ G तृतीयापी हीच्यते, C ऽपि दृश्यते
 ३ G after हेतोरिति उभस्यान्यथा उभा-
 भ्या हेतुभ्या उभयाहेत्वारिति

पृ० प०

६१ १६ प्रियविश्वाय, G in marg प्रियसर्वायति
पात्रात्

१८ E तद्यत्र ताद०

२२ B om

९२ १ E तद्यत्र ताद०

११ E C g यथा विज्ञायेत

१२ G on 7

१३ G om सर्वादीनि

२१ G पूर्वपात्रो

२२ G पूर्वपात्रो

२३ G यद् पूरादिभ्यो नक्षम०

९३ ११ G in marg 'महणाथस्य पाठः'

१७ G प्रेक्ष्यपू०

१८ G वसति C g B वसति

१९ B om

९४ ५ G om सा

५ G प्रसज्यत भ इव एव ॥

६ G गतथा०

१४ G सर्वा विभक्तिर्होवा भवति

१५ G om यत्

१६ G E त्रिषोड गते

१८ G भक्तिसत्त्वा

१९ MS 'व्यत

२३ G 'अथाणि वार्थाणि न क'

९५ २ G om अथवा

५ G 'संख्यता वा

६ G om तत्र 'मतत

१० G शिद्धमतत् रथ पात्रात् पात्र क०

१२ G भवति ।

१४ G C देवतेभ्या १०

१५ G g B om इति

१७ G तदय स०

१८ G om 'वैतद०

१८ G भवति

९६ २ G चापि मता

२ G याग

३ G b 'निभिता A 'निभिता C F g B

० 'निभिता

० G अस्त्युद्योतौ अस्त्युद्ये ॥ B अस्त्युद्योतौ

अस्त्युद्ये स

१ G प्रवृत्तप्रतिपद्य

२१ G om भय विज्ञायेत

९७ १ G om इति

१० F g B सद्विपासयति

१८ G दीपस्या०

पृ० प०

९८ ११ 'तीत्त L 'ति कित्त Nagojibhatta
mentions this reading

१५ G 'सुत्तमानिमित्त कस्य ङीव्विधे तिस्र०

२० G 'प्यान्ता

२३ उद्योप Nagojibhatta mentions the
reading उवाख

९९ ८ G om क

२२ G om कि वारणम्

२३ Nagojibhatta यावशो दीर्घत्वस्येति
मन्यो भाष्यमुक्तकेषु भ्रम

१००, १ G न हि दृगा B नापि दृगा

६ D अनययीभाष्याव्ययत्वे कि प्रयोजन
अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजन उक्त

खस्त्रोपगारा । लुक् ।

१३ G A अपि खस्त्राद्

१३ G यद्व्यया०

१४ G om इति

१४ G कि च पुन०

१७ १९ ॥ B 'येधश्चोद्यते

२१ G 'तत्र वाय

१०१ १ G here & below कि सव०

२ G दो प्रति०

३ E g B क्षिप्रति०

६ G दो प्रति०

६ g B न व्यापार

१४ C 'वाधत

२२ G om one अन्यत्र

१०२ ४ G गतमित्तिना०

० ७ G दृष्टपदार्थकृता in marg पदार्थक
वा पाठ

१७ G तेन लावे प्रति०

२३ G C भुजिना स०

१०३ ८ G 1 on प्रसज्यप्रतिपद्याम् C in marg

विधाय for प्रसज्य in the text B
कथ । विधाय F originally यथ ।प्रसज्यातिपधान । विधाय but प्रसज्य
प्रतिपद्यात् struck out

१० C om

१० G 'सामर्थ्यास्पति०

२० G B विज्ञायत, ह व्यात

१०४ ८ E g B अस्मि तात्त यस्य.

१६ G यस्यापि तु नि०

२० 1 B कार्येयु

२१ G 'ययन यदुच्यते नस्य च यु०

२० G भैय दाथः before नापि

१० प०

१० प०

१०५. ४ G^o न तद्विषयना, in marg. "न चोति पा
 दानरं ह माद्विषयसं B^o न न तद्विषयस्य
 ५ G in marg शीलने च. इत्यपि C G B
 आचार्यशीलो न देवशीलनेन च L et al
 nally शीलने च, in marg न देवशीलो न
 ८ G पचायत्तु, G पचायत्तु
 ११ G B om च; in I it is struck out
 १२ G "महनेषु च देश".
 २० G प्रत्याययति
 १०६. १ G & originally L प्रत्याहार, instead
 of प्रत्याहारमहत्त्वम्
 ५ G अनुवर्तन्
 ७ G "मानावि
 ६ G प्रत्याहारम्, I^o B प्रत्याहार च
 ७ L C B उच्यते विभाषा
 ८ G B om च
 १२ G om हि
 ११ G प्रोक्तुं
 १०७. १ G प्रत्ययानादिति निरये
 १ G D प्रत्ययानानि
 ८ G D om हि, L has it in marg
 १०८. २४ G D C अधिरीश्वर इति वा
 १०९ १ G D E द्विस्तदर्थस्येति हि
 १७ G everywhere वादमीर^o and तत्रोदा^o,
 C G Bereri where तत्रोदा^o L यत्क
 दमीरानामिष्याम यत्तद्विभाषागच्छाम
 १११. ५. ६ L C G B धाम्यस्य स^o
 ८ उपपद्यते, D & G in marg उपपन्न
 १३ G D om कायाणि, G g "कल्पयत"
 १४ G सापक्रमुभ^o
 १६ G D द्विषो भवति हि च्यङ
 २३ G पिडा, in marg पिडी पाठा^o
 ११२ ११ G om यदि
 १७ L E C G B साधुत्वनन्वाच्यायते
 २१ L G B & C in marg दृगत्तस्यपि तु पु^o
 २१ E अस्ति वेद Nagajbhatta reads
 this and says च पाठस्त्वयुक्तस्त्वस्य प्रमे
 ऽयुक्तत्वात्
 २३ G पुनर्नित्येषु
 ११३ १ G D ककारकारौ च इना^o
 ३ G "पक्षित भद्र"
 ६ L C G B "मिह तु वय
 १० L C G B "नोपदेशु दक्षिणे
 १२ A D G B "पुर्तु"
 १३ G B & by alteration C कर्त्तुवा^o

११३. १४ D धाम्यानुपवि^o.
 १६ G प्रत्ययस्य प्र^o.
 २४ L C G B इह तु पु^o
 ११४ ३ G यत्पर स्या^o.
 ११ G "प्रत्यय स्यात्
 १२ G B om पठ्या अभ्याये.
 १५ G तेन म^o
 ११ B "एत स्यान्परप्रत्ययस्यापवाद.
 २४ L C G B यद्यमचो
 ११७. १ Nagajbhatta अगपारैरित्यस्यासभय
 इत्यादि । कश्चित्पथ पाठ ।
 ३ G om भवति
 ५ G A D "स्पृष्टं, G मस्त्रोर्मिषु^o.
 ६ A D "स्पृष्टं
 ७ G "नोपार्थं च स्यामा^o
 १४ G D om स्यात्
 २० G om स्वर
 २१ G "स्पृष्टाच्च".
 २२ G om च
 २४ L B क्रियत स्तत्र्या^o
 ११८ ४ C by alteration "वधा D^o र प्रतिषेध,
 १७ G om भीमादेनया प्रतिषेध
 २२ G om द्विषु^o "ह स्तत्त्वम्
 २४ C कृते नमस्तत्त्वदिति
 ११९ २ G विस्तारमिति
 ५ G एत इत्थं न राव^o
 १४ G निवर्त्तते
 १५ G तजानेनैको निवर्त्तते
 ११ G D E om इकारोकारौ भविष्यतो, C
 has the words in marg
 २० D "री अर्द्ध एकारार्द्ध ओकारो, C "राव
 ळेकारोकारौ G E B "रावर्द्ध एकारोर्द्ध
 ओकारो
 २३ G om पार्थिव^o नार्थ
 ११८ ३ D om
 ६ G क्षेत्र स्थानेयोगीति
 ९ C पक्षीस्थान^o
 १० L C B १ G in marg यावती वा सति ते
 ११ G om च
 ११९ ३ G "वर्तमिति
 १० G वेदमात्रेण्वात्
 १२ G उपपत्तिरिति
 १४ G "मान एत"
 १५ G तत्पुरुषमा^o
 ११ G सौवाधेति, in marg औचाधेति
 पाठः, A D औचाधेति

५० प०

- १२० ६ B मधूष्ण
 ८ D E C g यवानेकमा
 १० G °देकारा भ°
 १६ E g B & C in marg °वचन नियमार्थम्
 २४ D E C B उभयथा हि तु°
 २६ G यणो ये in : arg यणा पाठा°
 २६ E C g B क्रुमार्यर्थ°
 १२१, १ G भवतीति
 १० E om °लेख्य । up to pg 204 19 हस्य
 १६ G om इति before एसजि°
 २१ Nagajibhatta reads रा यि च्छा°
 २१ D O g क्रियते न्यास एव
 २६ G D g इत्यदिवाता
 २८ C g °न्तरिणापि सका°
 १२२ ३ C °न निर्गतके सर्वस्था° G °न्तरतमे नि°
 B °क सर्वस्था°
 ४ C g °तम नि°
 १३ C सिद्धा न भवति
 १७ G भुक्था
 १२३ ८ G D g तद्यथा भाषो
 १० C g B °न्योन्यमपश्य°
 ११ H यद् D बद्
 १४ C g & originally B नार्पाण°
 १६ D C सुप्रशंसित
 १६ C g नागा°
 २१ C कुमार्यर्थ°
 २१ G A मालिकुदिना°
 १२४ ३ B om च
 १० G नि लजभावे
 ११ C g B ए-र प्रा°
 १२ C B एकास्ति, H एनास्ति
 १३ G om सव
 १४ C om कर्ण° °प्रसज्ज
 १९ G रेफवान्काराऽन्तर° in marg °कार
 एवा° पाठा°
 २० G रावांश्चप्रसगरतु
 १२१ १ G भविष्यतीति
 ६ C B १ g in marg °वराह राम°
 ११ G D मालिकारा f r मालीपगव
 १३ Kaivaja went on the reading ५७
 भयनि रपरथ
 १८ C ॥ °प्रपरवमाचमनम्
 २० C °धमिति पदु°
 १२१ १ २ C g B य चः न्यानेंश्च हा
 ६ C B वाप इति रा ह वापा

५० प०

- १२६, ८ H B यद्यप्यनोऽपि प्रति°
 ११ G B अत एव दोषो
 १४ १६ C प्रसंगेपर°
 १८ G द्वितीय स्थान प्र°
 १२७, २ C & by alteration g उवात्तादिषु स्पर
 त्वस्य
 १० B चेदावेद्येषु रा°
 १३ C g B इह न प्रसज्येत कर्ता
 १७ G om या
 २२ G D सुप्यते तज C सुप्यतेन प्रत्ययविस
 जनीयो रास्ते°
 १२८ १ G om स्यात्, in marg पूर्वोत् स्यात्
 पाठा°
 २ G निर्वच
 १८ G D भवतीत्यजा°, H भवतीति अजा°
 २२ C g B om च
 २४ B & C in marg प्रत्यये च व्यय°
 २४ g प्रकल्पेत
 १२९ १ D C g B om रेफस्य
 ३ G g om इति निसर्जनीय
 ६ Kaivaja mentions the reading
 कल्पपद°
 ६ C g B om कृत्वा
 ६ G D तीर्यत
 ९ G °लाप भौत्वद्यु° D g B °लोप औरव पु°
 १२ G om the second वर्तते
 १७ G D यत्तर्हि
 १८ G D om च
 १८ G आताऽ°
 २१ G om इतोऽयवस्था
 २३ G D अभ्यासलोपथ । अभ्यासलो°
 २४ G C om अभ्यस्तस्वर
 २६ G D b & or generally C भवतीत्यजा°
 १३० १ G C g B om वीर्षेयम् D lins वीर्षेय
 १ G D om च
 ६ MSS °र्युच्यत
 ६ G D तत्रायमयो
 १३ G D have इतरथा त्रिपिटमराज्ज imme
 dately after °संहार
 १६ ॥ °प्येतस्य
 १३१ ६ G °तदय ज्ञा°
 ७ G om मय
 १० G °र्युच्येतादयथा°
 १४ G °रुविप्यति
 १६ G °र्येतद्भवति
 २३ H B शिक्षणार्थं साकार

१११ ११

- १११ ११ G क विरोध पाथे
 १११ २ G आदिर्गोष्ठ्यम्.
 ॥ G C आदेशम्.
 ११ G निग्राहः
 १२ ॥ कर्तव्यम्
 १३ G 'यु' निर्विदग्धे
 ११२ १ D इत्यादि म.
 ७ G D भवति भव
 ७ G D ता इतिमिति
 १४ G वयादि.
 १५ G सप्तम्यादिरोहि वि.
 २३ G D म अयं तत्
 ११२ १२ G & B in marg 'वधकर्त्तव्य'
 १४ G 'originally' D C प्रादुर्भावः
 १९ G D स्थितिपदाभावमज्ञा सुत्तं य
 स्वाभ.
 २३ G कृन् कृन्निर्दि
 २३ G D इत्यनन्तरं C इत्येवम्
 २४ G विविधत्वा, D om विविधे
 ११६ २ G 'मात्रादिभ्याम्'.
 १० G डिङ
 ११ G मु भवात् नरणा, D B om नरादुस
 द्वात्म
 २० G धेनू १.
 २३ आभय इति, G in marg आ (?) भिन्न
 इति पाठान्तर.
 ११७, १ D & G in marg नित्यसत्त्वत्वात्
 ५ G स्थानी नाम
 ७ G on यथा, D ॥ 'पूर्वेष्वपि'
 १० G om य
 १४ G 'पूर्व स्थानिष' . स्यानिष'
 २४ After प्रसन्ना, G ता द्वासाह आर्षाया
 सुक्ते अस्त्यर्भु भवतीत्यस्तिप्रुत्वा C अस्ते
 भूरित्यनेन रितप्रुत्वा, B सौस्तेभूरित्यने
 नास्तिप्रुत्वा
 २४ B सुत्वा अस्ति.
 २६ G भवति कु.
 ११८, ११९, G उभये प्रतिषेधः
 १२ ॥ मात्राद्विषय, C मात्रा इत्येव
 १८ G सौलभाया २ पूतमाया २
 २० B वचनादिषो, C by alteration बहुवच-
 नातिदेश
 २५ G नाम्नायिन्
 ११९, ५ G पूर्वभूत
 ७ D B न तर्हीवर्गा
 ८ k om प्रसिद्धनिर्देशास्तिखम्
 ६५ ५

१० ५०

- ११९, १ G आ भाव.
 २० G 'अनुत्तरितु' भ्रम्यो
 २१ G A स्यात्कर्मणि
 २३ kattaय कश्चित् मशायिषीया पाठ.
 १२०, ४ G भाषयति
 १४ G om कृन्
 १९ G om
 २० G आनिर्गोष्ठ्यम्.
 २४ G om विप्रतिषेधे.
 १२१, १ G स्वर्ग य नरादिषो, G ndis प्रतिषेधः
 in marg
 १ G 'स्वर्ग' प्रतिषेध
 १८ ११ G B कर्त्तव्यनिर्गोष्ठ्यो .
 १९ G विमति, C विष इति
 १९ G 'यद्वापराभास'
 २३ G उक्त य.
 २२ G D B सपरनि, G सपरत्वास्ति.
 २३ B om. the Bhashya on I, 1, ५७.
 २४ G C ममो विषा 'मूना'
 २४ C G यस्या स्युत्वा
 १२२, १ G न्व तर्हि
 १ अनिगत्य, D अतिगत्य, ॥ has this in
 marg, G om
 २१ D 'यिष्य'ं
 १२३ १ G प्रामातीति
 ८ G om पूर्वविधि
 १ वद्वारस्य, G in marg 'ज्ञावे पाठान्ते'
 १२ G प्रामातीति
 १४ G 'अथवे'
 १२४, १ G om कृन् स्थानिवद्भवति.
 २० G नेतस'
 २० २१ G धारस्य पारस्य
 २५ G हत्यनेनापि सि'
 १२५, ८ G हर्त्या उवाच'
 १७ D C G om कथं य सिध्यति
 १९ G तर्हि यदोक्तं
 २२ G om ननु ध्येयमपि कर्तव्या.
 २७ G C यथैव, C तथैव
 १२७, ३ G D इ सप्तम्यादिनेव बहुवचनम्
 ४ G असिद्धत्वं च असिद्धत्वं य वक्तव्य.
 १५ G माद्वदस्य
 १७ G D भवतीति एवमा.
 २०, २१ G 'माद्वदस्य', in marg एतावत्
 वाच पाठान्तर
 १२८, १६ G सिध्यति

५० पं०

- १४८, २१ C अन्यतरतो व्य°.
 २२ G ग्रामे गुरु°
 २२ G °निमित्त च वराम इति.
 १४९, ४ C K om विष्ट, in g it is struck out, Nāgojibhatta विष्ट इति तु प्रसिद्ध शतसहस्रयोरिव डस्येष्टत्वात्

- १३ G °यङ्गु रव
 २१ G °पादेशयोर्लो°.
 १५०, १ C om प्रतिपेधे
 १२ D °कात्वा निपेध
 १३ G D g om यलोप
 १४ G D डलोप .
 १६ G g ईत्वं.
 १७ G अनुनासिकात्वं
 २० G राया आत्वं, D C रायात्वं°.
 १५१, १४ G न पदातिविधिं प्रति स्था°.

- १९ G om च
 २१ G कामि सति यांनि कौ
 २२ G D वा भ्रूयते स.
 १५२, ७ G om न
 ८ G अवर्णलोपविधिं प्रति स्था°.
 १४ क्तिन्; G in marg क्तिन् परां°
 १६ G °लोपे लो°, G °लोपविधिषु लो°.
 १९ G प्रतिक्षिप्त म°
 २३ G प्रतिनिधि°

- १५३, १ G °ममाक्षी°.
 ४ B om.
 ६ G कङ्कतिरिति
 २२ B चार्त्तत्र सतामि
 १५४, ५ कश्चिद्, G चश्चिद्, B कश्चिद्यच्च°
 ९ G B om प्रयोजन

- १२, १३ B वध भाकारलोप आदिचतुर्थये २, G (° g B om 1 12, A om, but has a stop before प्रयोजनम् in 1 13

- १५, १६ G D हलो यमां यमि लोपे २; A C g B om 1 15

- १८ १९ G D अलो . तिषु २, C g B om 1-18, १ om., but has a stop before प्रयोजनम् in 1 19

- २२ C °शोऽति च प्रयोजनानि न, B °दीनि च मात्स्यायानि म°.

- १५५, १४ R भञ्जयत्तु च स्था°.
 १९ G गाढ गति°.

५० पं०

- १५६, २२ G here and below, कृत्ये°.

- १५६, ८ °त्रपुस, Nāgojibhatta द्वपसमिति पा-
 शान्तर द्वपसमिति च.

- १५७, ७ G औदीर्वा, G औदीर्वा°.

- १५८, ३ D तद्वितरे°.

- ८ G विभाव्यते.

- २१ C °लोपसञ्ज्ञत्वात्

- २४ D भवतीति परां°; G भवतीत्युच्यमाने कथमेवैतत्सिध्यति को हि शब्दस्य प्रसंग यच्च गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते अस्तु तर्हि प्रसक्तार्थान लोपसञ्ज्ञ भवतीति य एतानिदिप्रस्य यदि

- १५९, १ G A D K °धारणे.

- २ K B कथमेवै°, other MSS कथमेवै°.

- ७ B °प्रत्यये स°, G °ज्ञानिषे°.

- १० G D om कसी° . °वृत्त्यर्थम्.

- २० G om ऽपि.

- १६०, २१ D C g B om न कर्तव्यम्

- २३ G रायस्त्रोषेण सम्पीयेति

- १६१, २ कथं तर्हि, G D g B किं तर्हि.

- ८ C g B °काल

- १६२, १ D न चार्त्त°

- ३ G क्रियते.

- ६ G om

- १० G om वृधस्सज्ञाकरणात्

- ११ G °नस्य सामान्या लो°.

- १४ G om. न वा.

- १६ G लोपसज्ञा लु°.

- २४ G अनिमित्तर

- १६३, ७ G om कार्याणि

- ७ G g पर्यवसन्नानि.

- ८ G D भवतीति

- ८ G om the second च.

- १६४, ५ G वचनात् भवति

- १२ B तुनामो C °वृद्धी

- १५ G ह अनङ्गान्

- २३ G यच्च तर्हि न स्था°.

- १६५, १ D g B om.

- १९ G सर्वस्वर.

- २० G इत्याद्युदात्तं.

- २४ G B om प्रयोजनं, C च्छिक्ति°.

- २५ G लुक्ति प्रयोजनं.

- २६ C B उद्गमीवा.

- १६६, ३ D C g B °स्थाने लुक्ति

- ४ D C g B after प्रयोजनम्, लुप्ता लुते मर्यादयन्तार्थं न भवतीति यत्तत्प्य.

६० पं०

६० पं०

- १६६, १९ C G B कतरस्मिन्.
 १६७, २ G D om. पूर्व.
 ३ G तहि वाक् पर.
 ११ G D सा प्राप्ति प्रति.
 १३ G C B वधित.
 १८ G "योरंतस्ये".
 २२ g B & by alteration C स्वादिपरत्वेन.
 २६ G om. च; C बहुचूर्वस्य च twice,
 once in marg. g बहुचूर्वस्य बहुचूर्
 वस्य च.
 १६८, १ G इह मा भू.
 २ C g B सिचि जुसोऽप्र.
 ३ C B सिचि जुसोऽप्र, g सिचि सिञ्चि-
 , निजस्य जुस अयं.
 ३ G D "प्रकरणत्वात्.
 ३ C आत इति वर्तते तनि".
 ५ G "लक्षणत्वेन.
 ६ G "वाक्य आदिद्याः प्रा".
 ११ G तविभक्तिकस्य भं.
 १२ C B om. जनपदो नौ दीयते.
 १६ G D C B om.
 ११९, १ G C "स्युच्यते.
 ११ C शिष्टान् शिष्टः; g शिष्ट शिष्टवान्,
 B शिष्ट शिष्टान्.
 २० All MSS. except K h "स्युच्यते.
 १००, १ C g om; G om अन्त्य" .. चेद्, D
 has अन्त्य" .. चेन् in marg.
 २ G अलोन्त्यवि", and om तानर्पके
 'विकारे; D has अन्त्यविज्ञानास्तिद्धम्
 in marg., and om इति .. 'विकारे
 C has अन्त्यवि". कारणम् in marg.,
 B om. अन्त्यवि" .. विकारे
 १३ G शिनी".
 २० G इत्यत्र
 १०१, ८ D om. कथम् .. भविष्यति.
 १०२, ११ G "क्यात्तदयो".
 १६ g om. आनन्तर्यार्थम्.
 १९ G "योर्योगावि".
 २२ C om. इको यणचि.
 २४ G इष्यतेचि, B इष्यते चाचापि, C
 इष्यते चाचि.
 २५ G वचन नियमार्थम्, B om. वचनम्
 १०३, २३ G आ उच.
 १०४, ४ G सर्वेष्व कृ".
 १० G D तत्र इत्यंता.

- १०५, २१ B पंचमीसप्तम्यो.
 २२ G D इति पं; g एषा पं.
 २५ G उभयकार्ये तत्र; C ॥ तत्र उभयोः
 कार्ये.
 १०६, ७ G D C B भविष्यति.
 ८ G D C om. इति.
 ८ G "स्सता रेष प्र".
 ८ D तत्र त छलु.
 ११ C अचापि प्रकृतौ.
 १३ C g B तावदिको यणिति.
 १३ G यत्र च नाम.
 २० G न शब्दस्या, B न शब्दस्य स्वमित्येव.
 २५ C originally स्वरूपं, altered to स्वरूपं,
 g स्वरूपं वं; B स्वरूपं.
 २६ C अर्थे कार्यस्यासं.
 १०६, १ C B "र्थे कार्यस्यासं".
 ३ G C B स्वरूपं; g स्वरूपं वं.
 ५ C g B om शब्दपूर्वको र्थस्य सं-
 प्रत्यय".
 ६ g B & added in C नाम च यं.
 ६ ॥ यत्र तेन.
 ८ D g om. and C adds in marg. अर्थे
 संभव .
 ११ C g B शब्दसत्ता
 १२ C B शब्दसत्तायां प्रतिषेधोऽनर्थकः,
 g शब्दसत्तायां प्रतिषेधोऽनर्थकः; D
 appears to read शब्दसत्ता".
 १३ G om. च.
 १५ G एतान्ता
 २५ B "वेद्यानां च कृ".
 १०७, ६ G D विद्यापीथ रीपोप; g रीधनं विद्या
 अर्थ रीपो; B = g, but om. अर्थ; C
 has only री विद्या".
 १० G A D C g ॥ पुष्प; G A D om.
 चन्द्रगुप्तसभा.
 १२ G om कर्तव्यः.
 १३ G D मास्विक .
 १४ G शाकुन्ति-
 १५ G तत्र भवतीति.
 १५ D हति, C अजिद्वान्द्वि अनिनिपान्द्वि
 सीति; g B the same without इति
 १० G अ रीपो.
 २३ G "तिष्ठ इति री", g "तिष्ठ रीपो इति री".
 २३ g B & G in marg. सर्वपमिप.
 १०८, ४ G & originally C तिष्ठ .

१० पं०

- १७८, १४ G दीर्घ सह इति
 १८ C ६ माणसाब्दसम्.
 २२ B वर्णपाठक्रम उप.
 २३ G B & C in marg. पाठक्रम उ.
 १७९, १ G ० वरकाला अवरकाला सती ; B om.
 ० वरकाला सती, C सैषावरकाला उपवे
 शोत्तरकाला वर्णा.
 ३ B om.
 १८ G ० नन्यस्वकार.
 १८०, १ G तद्वृत्तम्.
 २ G ०१० च.
 ५ g om
 १० D om.
 ११ G क्रियते ह्ये०, D C क्रियते न्या०
 १८ G उद्भव्यु.
 १९ G in marg तत्काल तालाऽस्य सी
 ३य तत्काल तत्कालस्येति पाठः.
 २४ B ० निन्नानामम्
 २६ MSS ० स्वरितानुनासिकाना, B has
 नुनासिका in marg, Nigajibhatta
 उवाचानुवाचस्वरितानामित्येव पाठ, B
 ० तालुवाचानुनासिकानाम्
 १८१, १० G सिध्यति
 १३ G g विशेष्यते
 १४ G ० मध्यवि.
 १५ G g विशेष्यते
 २२ k ० द्विर्वाति . ० चिन्नत कश्चिच्चत्वारिंशतम्
 कश्चित्पादस्वरूपम्.
 २३ C g B स्फोटस्तावा०
 १८२, ४ G निर्दिश्यते. [पाठ
 ७ G in marg तन्मध्यपतितानामित्यपि
 १ G om सवन्धिषाब्दा
 ११ G D ० रत इति
 १२ C g B य प्रति य आवि०
 ११ D g यवि चैव
 १९ G कश्चित द्वि०.
 ११ After स्यात्, C ग्रहोद्ग्रे प्रहोद्ग्रे, in
 marg ग्रहोद्ग्रे, g ग्रहोद्ग्रे प्रहोद्ग्रे, B
 ग्रहोद्ग्रे प्रहोद्ग्रे
 २१ D C g B कनश्चद्वमात्रि०.
 २४ G चान्यस्य च विधिर्न भ०, D चान्यस्य
 च विधिर्न०
 १८३, ४ G om दन . ० वाधिताप्रसङ्गः, D ० वा
 धिप्रसङ्ग

१० पं०

- १८३, १७, १८ G समासप्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो
 २ वक्तव्यः.
 १८४, १ G अरुच्यम् . ० पस्यमानं २ कर्तव्य.
 ३ G सर्वत्र स्वके
 ७ G om. & C has in marg. सिद्धमेतत् !
 कथम् ! तदन्तान्तयचनात् !.
 १२ C om.
 १८ ॥ यावद्भवति
 २२ G D om इति.
 २६ G ० रय प्रयोगस्य प्र.
 १८५, २ D C g B om. सर्वनामाव्ययसंज्ञाया
 प्रयोगजनम्.
 ४ C g B om, B ० द्वाविष्णु म०.
 ७ G C g B om.
 ९ G C g B om
 ११ C ॥ B om.
 १३ g om द्वाविष्ठा द्विपरमाविष्ठा, B om.
 विविष्ठा . द्विपरमाविष्ठा
 १५ C g B om.
 १९ C g B सीदिकरोः.
 २१ g B & C in marg. न तदन्ताद्य.
 २२ G सिद्ध भवति के०.
 १८६, १० C g B om, B रधासीता०.
 १३ C ॥ B om.
 १४ C om सु सर्व, G B om. सर्व.
 १६ C adds अपरपाथालकः अपरमागधक.
 १७ C g B om, B ब्रह्मोद्ग्रे द्विभवनय०.
 २० C g B om.
 २१ G द्विषाष्टिक निषाष्टिक.
 २२ C g B om
 २३ G अधर्मे चरति अधार्मि .
 २४ G न वक्तव्य भवति twice
 १८७, १ B तस्य तदु०.
 ७ G प्रयाजन मह० . ० विधौ २, C g B the
 same without २.
 १ G आप स्वा०.
 १० G D C g B om स्वस्व.
 १२ G D पशु० नुम् २
 २३ C ॥ B om, G ० चतुरतडचि०.
 २४ B ० पुसोऽसुद गो०
 २५ G D after सुपन्था, परमपथा, D in
 marg अपप्रयोग .
 २६ D C g B om सुपन्थाः
 २७ G D C in marg after सुगौ, परम-
 या, D in marg अपपाठोऽय.
 १८८, ३ C g B om.

५० पं०

- १८८, ४ C om. च.
 ७ G C B om.
 ८ B वर्णमूर्धन्यं च प्रयोजनं.
 ११ C B om.
 १३ C add, दाक्षायणः परमदाक्षायण.
 २० G B 'पहणान्यर्थः', II चानर्थक्येन च
 २ तत्.
 २१ G D C g B om. the second अन्.
 २२ G सुपयासा इ°.
 २५ C g B om अल्पहणेष्टु.
 १८९, ७ D B om. ऐतिकायनीयाः.
 १३ D C g B उज्ज्वलिरिति.
 १५ G सर्वत्र प्रसङ्गः.
 १८ C अन् आह°.
 २० B विद्यमानत्वं.
 २३ C B om.
 १९०, १ g B om
 २ g om. च.
 ४ B om.
 १० B after 'काण्वाः', एतानि वृद्धसखा
 नि स्युः.
 १३ C om मास्तुवाः.
 १८ C निष्कान्तकालीनी भवति.
 २० A om. एह प्राचां हेतोः ; G A D सौप्तु°
 सौप्तु°, K k सौप्तु° सौप्तु°.
 १९१, २ G 'इत्थन न°'.
 ३ G D तयोर्कारककारयोरेभावात् कि-
 मङ्गित्वयो मसिद्धिः.
 ४ G शक्य क°.
 ५ G & C in marg. स साभ्यां शब्दाभ्या
 C originally) स एताभिः शक्यते
 ८ G om.
 ९ G 'प्रतिपेधो'.
 ९ G 'कारादेशादेशावितौ प्रा°, D 'वादेशा-
 वितौ प्रा°.
 १३ G 'लिटि' इति किरत्°.
 १९ C कर्तव्य I न कर्तव्य I न तत्°.
 २० G D गम्यते यथा एष
 २२ G D डिङ्ङवतीति गम्यते अकितं कि-
 दित्याह किङ्ङवतीति.
 १९२, ४ G प्रसङ्गनिषेध°.
 ७ B 'ति I शुक्ल°'.
 ७ G D 'यति इति कित आ°'.
 १९ G D 'ति यथा म°'.
 १९ C B मधुरायाभिव मधु

५० पं०

- १९२, १२ G D add कितीव किद्वत्.
 १९ G 'इह'°.
 १९ G D 'शूनवान्' एव°.
 २१ G सुप्तः सुमग्न्या°.
 २२ G D B 'य इति अत्रापि'.
 २३ G D B यज्ञ इत्यत्रा°.
 १९३, २ G जामृत्यः अत्रा°.
 ३ D om.
 ४ G कितीदम्°.
 ७ D C g B om. क्त्वायां . प्रयोजनम्.
 ९ G सुदिवा.
 १० C 'B उशब्दतः'.
 १३ G धृत्वेति म°.
 १५ C g B अपिच्छित्तितीय°.
 २० C B आर्धधानुक्त, g 'कीया' .
 २५ G D 'विकारिणम्'.
 १९४, ४ C g B न पिच्छित्ति च°.
 ४ G 'दिशम्'.
 ५ G D आदिक्त्वात्.
 ६ D शेष इति । सिद्ध तु स्थानिक्त्वाद्भु-
 यथापि न
 १३ G D शोधित इह.
 १४ C g B वर्तित वर्धित्वा.
 २० G साभ्यां लिट्. कि°, II निरवयव
 साभ्यां लिट्. कि°.
 १९५, १ G D साभ्यां किञ्चद्वत्°.
 ४ G किमुच्यते
 ९ G यथाजालीया , D B 'जातीयो'.
 १० G D B 'जातीयश्च'
 १९६, २ G नानर्थक्यं
 ७ G 'स्वस्वानी'°.
 ७ G om. खटुः.
 १० G कुतश्मभ्यु पु°.
 १२ G B and N. gojibhatti शिल्पवि°.
 १५ G D 'वत् यथा प°'.
 २५ G om. इव सहै प्रयोजनम्.
 १९७, ५ B प्रतिपेत्तानि.
 ७ G वापते
 १९८, ६ G D om यो.
 ७ G शिञ्जिषोपित इति लिङ्गविशेषित कथं.
 १९ G B & originally C अत्रान्तीन्.
 २१ G om. दीर्घो मा भूतिनि.
 १९९, ९ B om. निष्ठायाभिवधारणम्.
 १८ G 'चिरस्य'
 २१ G D 'यो नातिशयिकस्य किञ्चस्य भव-
 ति प्रतिपेत् औपदेशिकस्य भवतीति.

५० पं०

२००, ८ G D g किदतिदेशान्; B वस्वर्थे किद-
तिदेशान्.

११ G तुकमपित् भ°.

११ G °द्रवतीर्युपधा°; B °द्रवत्युपधा°.

१३, १४ G निगृहीति २ प्र°; D C g B
निगृहीति. प्रयोजनं.

१९ G सेण्ण भवति.

२४ G D किदतिदेशान्निगृहीति, C g B
किदतीदेशान्निगृहीतिः.

२०२, ३ G om. हि.

५ B om.; C originally om., afterwards
by alteration हल वस्वास्तनोः कित्वा-
रम्भः । वस्वास्तनोः कित्त्वं वि°.

६ G D ननुक्तं.

२०३, १ G D कुसश्चैतरे°.

१ D C g B भविष्यतीति.

२ G D द्विमात्रिक...त्रिमात्रिक.

३ G D वांत्वे, द्विमात्रिक ; त्रिमात्रिक.

४ G D °मात्रिकस्त्वक्षयः.

६ G अयं त्रिमात्रिको ; D अयं तावत्त्रिमा-
त्रिको.

७ G D B om. हि.

८ G D °संज्ञैव न.

११ G वांत्वे.

१२ g एवमेवां.

१८ G मध्य.

१९ G द्विमात्रिकस्त°.

२४ G D g एवमेवां.

२६ G om. कि कारणम्.

२०४, ५ G g विशेष्य°.

६ G om. तर्हि.

९ G D भवतीति.

१४ G B om. इहवसन्त्या... स्यकिति.

२०५, ११ G °नन्त्यस्य प्र°.

१५ C B सूयते.

२५ G नपुंसकस्याह°.

२०६, ९ G D °यं च क्रियते.

१४ G हल स्व°.

१८ G °लभ्यते.

२२ G B om. इति.

२०७, १ B °चक्रस्यास्यवर्षि°.

२ G °भयंदिह क°.

३ E C B °यते सन्निर्व°.

१२ E B °मक्रमे व°.

२८ E C °हृणसम्.

२०८, २ तद्यथा ; G D g तथा च.

५० पं०

२०८, २ G पुष्पका एतेषां पुष्पकाः ; D E g
पुष्पका एषां ते पुष्पकाः.

२ G कालका एतेषां ते.

३ तद्यथा ; G D g यथा.

५ G चि प्र°.

११ G D & E in marg. तत्र ते दीर्घ°.

१२ G D om. सञ्.

१९ G छंदशा°.

२३ E C B & g in marg °तौदयमगार्ग्य-
कादयपगालयोनामिति एतदपि नास्ति
प्रयोजनं संज्ञा°.

२०९, २ E B कथं अन्वर्थमहणात् अन्वर्थ°.

३ G ऊर्ध्वमनुवाच° ; D ऊर्ध्वमुवाच°.

४ G सतः स्वरि°.

५ G °हस्वोवात्ताडुवा°...°मुवात्ताडुवात्तस्य.

१३ G ॥ वक्तव्यम्.

१५ D C °मित्राग°.

१७ C इन्द्राय°.

१९ G D om. च.

२२ C B om.

२१०, ११ G D om. ज्ञायते.

१२ G D om. वा वषट्कार°.

२१ E B om. ; C in marg ; D om., but
has in l. 23 परादिश्च S. उवा°.

२२ L om. हरिव आगच्छ.

२३ G D E g B om., C in marg.

२४ g om. one है.

२११, ६ G D om. भवति.

७, ८ G D अनुव्यंत्तः.

८ G D om. भवति.

९ G D ॥ स्वातोपो°.

१० D C B °त्यस्यश्च.

१२ B om., C in marg.

१३ g has देवदत्तस्य.. यजते only once ;
G देवदत्तस्य पिता यजते वात्सस्य पिता
यजते देवदत्तस्य पिता यजते वात्सस्य
पिता यजते. -

१६ G om.

१९ B om. चेद्.

२० G D °भृत्यं च व°.

२१२, २ G बहव्यपनने°.

३ तद्यथा ; G D g यथा.

५ G °हरतीति.

६ G D E °हृदयननि°.

१२ G g & originally E °भृतिर्म°.

१३ G D ननुक्तं.

४० पं०

- २१२, १४ G दोषे व्य०.
 १६ G 'तीनामपि प्रा'
 २३ D Com अणिं 'हणम'
 २५ G 'त्येव सिद्धम्'
 २१३, ७ G पैलादिषु वा पा०, CB & by altera-
 tion L पैलादिष्वेवास्व पा०
 ८ G D g 'भविष्यति'
 ११ G 'efore अल्म', अपुन्यमहण कर्तव्यम्
 २० G D हलचान्यद्य
 २० G अस्त्वन्य०
 २१४, १० D तद्यत्ताव',
 १८ G D g 'पसर्जन भव'
 २१५ १ E C B 'स्ततोऽन्यत्रोप'
 १० G D g तन प्रधा०
 १३ G D ॥ यत्प्रति
 १४ G 'र्जनस्वमुक्तम्
 १६ E C B B भवति उप०
 १६ G D g प्रधानस्य उपसर्जनसज्ञा पूर्व०,
 g प्रधानस्योपसर्जनसज्ञा न l ori-
 ginally पूर्वनिपातो, in marg instead
 उपसर्जनसज्ञा
 १८ G 'र्जनस्य द्वेषेति ह्रस्वत्
 २४ G D 'प्रतिषेध इति'
 २१६, १४ g B add इतश्च E सप्तशु
 १४ G D Dom प्राप्तापन
 २१७, २ Karyita वर्णाना मा but mentions
 the readin. वर्णाना च मा
 ७ G ॥ 'नेतद्भवति'
 ७ Gom इति after इयेनायते
 १० G & originally D E भवतीति.
 १२ ॥ C g B अर्थवदिति प्राति०
 १२ G D स्यात् for प्राप्नोति
 १५ D adds in marg नाम after चवयवा
 १६ E C g B 'देवयवार्थवत्तास्तमुक्तार्थ
 सन्धम अथयवे'
 १७ G D नगरमित्युच्यते गोम'
 २२ G ' originally L तावदादय नग'
 CB तावदादयमित्यकारे
 २१ G D शुक्ला रडेन
 २१८, ३ E & g in marg 'लक्षिप्तस्मात्प्रतिषध
 ८ G माक्याजे
 १ E C g B गानेव अभ्यानेव
 १६ E C ॥ उच्यते नीपैकैरिति
 २१ G 'प्राया पान्या
 २५ E g ननु चावदय प्रा०.

४० पं०

- २१९, ५ E C g B 'मुदायस्यापि प्रा'
 ५ G D 'तै। हि क'
 ६ G मव तनि', D l एतनि०
 ७ G D E भवतीति ना०
 २० L कयम् । अनयव्यतिरेकाभ्याम् । अ-
 न्वया०
 २२०, १ G शुक्र
 १ C B om & E in marg पुरुहुत
 १० G D 'र्थकत्वमुक्तम्
 १२ G सघातस्यार्थवत्त्वात्, g 'स्यैकार्थत्वा-
 त्, B 'स्य चैकार्थत्वात्, l 'स्यै
 चैकार्थत्वात्'
 १४ G 'र्थवत्त्वाच्चैतस्य व०
 २० D B कश्चिदम्
 २२१ ११ G अयाप्रत्यय इति किं पशुंशास्त्रो.
 १३ G 'त्तिबेकारेणम्
 १७ १८ G 'ङकादसम्
 १८ Alter नल्लबन्धू, D वीरबन्धू, D जीव-
 बन्धू
 १९ G कङ आदिष्वरात्
 २२२ १० Gom समासमहण
 १७ G C B & originally ॥ 'प्रतिषेध
 १८ g in marg च after अवयवानां
 १९ G अधिकरणमात्रा०
 २२३ ७ G सचैतयो०
 ८ Gom हि L om ऽपि
 १० E 'भाभ्यामेव g 'भाभ्यामिति
 १० वचनव्य G D कर्तव्य
 १३ शुगवरवाय G in marg शुगवरवाभ्या-
 मित्यपि पाठ
 १८ १९ G D उपसर्जनह्रस्वत्वे च २ E C g
 B only once उपसर्जनह्रस्वत्वे च
 २० G उपसर्जनह्रस्वत्वे च २
 २२४, १ L अतितवी अतितरुनी अतिभू अ-
 तिथी
 २ C B स्वरचित्यते g om तथ
 २ L 'भेदतीति
 ४ G 'भेदति
 १० ॥ D & originally E 'वृत्त्यर्थ
 ११ G D om च
 १२ Com शोक्षरम्, C ॥ 'वातकमिति.
 १३ G D सनानिक्तु०.
 १६ C B 'न्तवत्ता'
 २१ ॥ B अप्रधानशु०.
 २१ G D om च.

३० पं०

- २२४, २२ C B यत्पति
 २३ G C B om. हि.
 २५ C om.
 २२५, १ g om.
 ७ G om. यावती; all MSS om. the second च.
 ७ G प्रतिपद्य इहा°.
 ९ C B भविष्यतीति.
 १२ G °मन्यवद्भवति.
 १२ G कथ ता°, D कथ ता°.
 १२ E प्रतीक्षते.
 १६, १७ G प्रतिषेधो २ उक्तव्य, D E C G B om. l. 1b.
 २२६, २ G गोण्या नैति तु वक्तव्य, D गोण्या नैति वक्तव्य.
 ५ G om. ब्रह्मस्वमव विधीयते.
 १३ C g B न तु सूच्याः.
 १६ G गोण्या नैति च वक्तव्य.
 २३ C B & g in marg. कदुरुषव्यां
 २२७, ८ G °सख्ये ते शक्येते अतिरेष्टं
 १० g in marg. after प्राग्वृत्तैर्, अथवा प्राग्वृत्तैर् लिङ्गसंख्ये त अतिरेक्ष्येते। पटी कस्मान् भवति। सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेश, Kaiyata mentions this reading.
 १२ E C g B अन्यथाभिधेयस्य व्य°.
 २० G °सहस्रवाद्°.
 २५ E & g in marg. अन्यस्यादर्शनेन, g om. च.
 २२८, २ ३ E मधुरा°.. °मधुरे.
 १७ G मधुरा.
 २१ G E भवति.
 २२९, १ C B om.
 ७ C g B om. घ, E in marg.
 १६ G सिध्यति जा°.
 १७ G D तर्हि.
 १८ G उक्तम् २.
 १९ G D E g प्राप्नोति.
 २३०, ३ C om.
 ४ E C g B. करोति। एको यव. सपत्न. सुभिर्ध करोति।
 २० G तद्यथा.
 २३१, १५ G om. च.
 १९ E °स्थामपि यत्पि°.
 २१ G पुनर्नशपत्येत°.

३० पं०

- २३२, १ G D पुप्यपु°, g तिप्यपु°, E तिप्यपु°, in marg. पु°, C B यथा स्याप्यपु°
 २३३, ६, ७ G °वित्तीत्युच्य°.
 १४ G om. the first च, D om. the second च.
 २० G नत्र नैका°.
 २१ G °धानं अने°.
 २५ G इत्येतद्वृष्टांतमवस्थाय, D इत्येतद्°, E इत्येव इ°.
 २३४, १ G D इत्येतद्°, E इत्येयं इ°.
 ४ g सुकर मन्यते; E originally सुकरक मत्ते, altered to सुकरतरकं मन्यते, C B k सुकरतरक मन्यते, but obliterated in B, G D om.
 १२ MSS. उच्यते
 १८ G om. च.
 २१ G सत्य सद्य°.
 २१ G सककारयो°.
 २४ MS°. उच्यते.
 २३५, ५ G D समासात्.
 १३ G °मनर्थम्
 १८ MSS उच्यते.
 २० G ननु चोच्येत नैव व°, in marg. चोत्प- सतैवेति पाठां°.
 २३ G om. वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ.
 २३६, ६ E om. पृथक्, all MSS except A उच्यते.
 ८, ९ B विभक्त्यतानामेकशेषे विभक्त्यताना- भेकशेषे वि°, G D विभक्त्यतानामेकशेषे वि°, E C g k विभक्त्यतानामेकशेषे वि°.
 ९ G °भविष्याति
 १२ G D E च इहि ब्राह्मणाभ्यां च कृतम्.
 १४ कर्ता, G D E करण.
 २३७, ६ G om.
 ९ G om. स्त्री.
 १० G रोहितस्यापि.
 १३ G रूपानिम°.
 १७ G g रूपानिम°.
 २२ G यानि रूपानि.
 २५ G in marg. after कथम्, विभक्ति सा- रूप्येणाश्रीयते.
 २६ G यानि रूपानि.
 २३८, ६ C B & originally E नैप शेषः परिह- तमेतत् अनवकाश.
 ८ G g प्रयोगसा°.

१० वं०

१० वं०

२३८. १० L क्रिया । तस्या एके°.
 १० G L द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगेण-
 २३९. १ D यस्यात्तरि°, E यस्यात्तरः स्त्र°.
 २२ G D एकैकैकथ एका°.
 २२ G हा च ही च हे, in marg. चेति पाठ°.
 D ही च ही च ही चेति.
 १३ G 'ध'कराद्यानेकश ; D 'ध'कराद्या°.
 २३ G g भवति.
 २४ तस्या, G D B यथा; g om.
 २४०. २ g om विता
 ११ 'क्षाम्', G in marg. क्षा स्त्रुः.
 १६ L g B 'प्रतिखिरेकार्थ'°.
 २२ G 'द्वाचनिशी च.
 २६ G 'थेति वक्तव्यम् । न व°.
 २४१. ३ G तेन मन्या°.
 ४ G D 'कृत घना°.
 ५ Nāgajibhatta mentions the reading बद्धता च.
 १३: १५ E & B k 'निश्चयानेकेनाने°.
 १५ G 'प्रत्यये चे°.
 २३ G D एकैकोक्त्यात्तस्यापरस्य.
 २७ G om न्यमोधार्य°.
 २४२. १ MSS. यद्विहा°.
 ८ G D & originally E व्यावाक्षमा.
 ८ G 'वी सनवेने°.
 १३ G एकचद्व-
 १५ G om एका°.
 १८ g B कर्षतेति.
 २५ G D om. च.
 २४३. ५ G D E 'लभ्यते । अन्तीत्याह । किम् ।
 १ G नैकास्मि°
 १३ g B 'तथैकरीये रीप°.
 २१ G नतु यस्याप्याहुनिस्मयावि°.
 २५ G D g B च समप्यते
 २४४. ५६ G D g B निक°.
 ६ G g B om. च.
 १५ G आरम्भप्रोक्ष°, in marg. आरम्भणा-
 लम्भनप्रो° पाठ°.
 ११ D म्पुत्र°, G in marg. भु पाठ°.
 २४५. ३४ G om. च.
 १० G D E 'कृतिगिति च म°.
 २४६. १ G स्यायमेऽस्या°.
 १ G मूले°.
 ३ G om यस्याय सार्व
 ८८ ग

२४६. २० g om. शुद्धं वस्त्रम्
 २० G D पटी°.
 २२ G om. the first च; G g om. the second च.
 २७ g B युगपदादित्य°.
 २४७. ४ g B भवेदिति.
 १३ g B om. च.
 १४ G भिन्नार्थ°.
 १६ G कर्षी°.
 १६ All MSS. except K वीडसपलाथ, K चौडसपलाथ ; G 'सवद्य ; D 'सवद्य ; E. 'सवद्य, in marg. वी जम्, g 'स-
 वद्यस्तथ ; g Kaly. मापसवद्य इति, B 'सवद्यस्तथ, B Kaly. मापसवद्य इति
 my MS. of Kaly. मापसवद्य इति ;
 Nāgajibhatta in I. O. MS. & in
 my own MS. मापसवद्यो मापः वी°.
 ११ G विशेष उच्यते.
 २० G यत सामाना°.
 २३ G om. सवद्यमहण वा.
 २४८. १ G केन च य°.. भूयते.
 ८ L g B दुल्लिख
 १ G D 'हभणी होव रि°.
 १२ G 'थ्यतरितवद्-
 १६ E दुल्लिख
 २० B om. च.
 २४९. ३५ B 'लिङ्गस्यावि°.
 १ G 'वाचकम् । किं नहि । इत्यमरि । कथं
 १४ G इह मू. न.
 १६ g B & originally E स्त्री सजायेन,
 E altered to सजायेन.
 २५०. ४ इय, G in marg. इह इय पाठ°.
 ५ E originally अयत्नः कप.
 ८ G om.
 १३ G om न सितम्.
 १५ G सवदाभिनिवेशा°.
 १६ G 'कारणारित°, g 'कारणार्या°.
 २० G 'दशागम्°.
 २४ G D न वेप-
 २४ G om. हि.
 २५१. १० E भवतीति वक्तव्यम्.
 २५२. १, २ G om. च.
 ४ G B अनीरा°.
 २१ G D सप्तमता इवः E originally सप्तम-
 इवः, altered to उत्तरा इने

५० ५०

- २५२, २१ G वर्करका इति
 २३ Bom गर्दभाध्वन्तीति
 २५३ ३ G पठति
 ६, ७ I पुरुषकाणि
 २५४, २ G D तन अन्वि भुधातुति यु°
 ६ L g B यः प्राति°
 १० D om.
 १२ E g B °वैधश°
 १५ B °जातीयका
 १६ Nāgajibhatta °परदृष्टा
 १६ g B अशक्या विडी° L. originally अ
 शक्या च नाम विडी°.
 १८ g B om. साधने.
 २१ G करिष्यते
 २५५ ३ निर्वर्षित, G D B वर्षित g प्रवर्षित
 ३ G D g निर्दिश्यते, B निर्वर्षिते
 ९ g पक्ति, L. originally पक्ता, altered
 to पक्ति°.
 १२ E g B K om सिउतु
 १८ G तं नन्या°
 २० G Dom तद्यथा.
 २१ G शुक्र
 २१ Bom पुरवर
 २३ G D °उर्थवत्तापि न
 २९ Ek विशेष, the other MSS विशेषण
 २५६ १ g B पक्षच्छे° E originally पक्षतिष्ठ°
 altered to पक्ष°
 १३ G D °मीढ मे मरु°
 १८ A B क्रियेत, E originally क्रियते, al
 tered to क्रियेत the other MSS.
 २१ G D विप्रतिविद्धार्थना [क्रियते
 २५ G D निर्दिश्यते B निदृश्यत
 २७ G B पश्यति च भ°
 २७ G D एषा बाधो°
 २५७, २ G अथाप्यन्य° D अथगान्य°.
 ° g B & added in E °कानामपि तु प्रा°
 १२ E g B °णवय°
 १२ G स्याद्विपाठनिष्ठ°
 १६ g B & added in E भाववचने धातौ
 तदर्थ°
 २० G D °श्रय भवति
 २५ G D ° originally I उपपद्यते
 २५८, २ प्राथम्य; G प्रथमं, D प्राथम
 ४ G यत्नीयति
 ६ G D g om निं नां

५० ५०

- २५८, १ G क्रिमिय यत्त°.
 १० L कारयषा°.
 १६ G D °हिंक्रयिषु°.
 २२ G g यथैव, D यथेत.
 २७ G D मन्यते.
 २५९, ४ I B here & below °णययत्या°
 ° D वदति वदतीति, B वदति वदयति, B
 वदयति वदयति, I originally वदति
 वदयति वदयति, altered to वदति
 वदयति.
 ९ L ज्ञापयिष्यामीति
 १० G स्वराजुवधा वा.
 १४ B क्रिसि.
 १४ २ विसि, B विसि, E originally विसि.
 altered to विसि, G A D K विसि,
 १७ Kayata mentions the reading प्रत्य-
 क्षमाप्यात्°
 १९ G D g °माख्यानमाह
 २० G D g °इत्त मम भ°
 २१ G om किरिटी
 २५ G सर्वस्य प्र°
 २६०, ४ g & originally E लक्षणेनापि लुप°,
 B लक्षणेनाप्युप°.
 ४ I B °क्षमप्याख्या°.
 ६ g B & added in I °दीर्यकम°.
 ° G °माख्यानमाह
 १४ g इह अध
 १६ B °ईशनेऽजनुना°
 १७ B योजनुना°
 २२ G D न प्रायश्चना°
 २६१ २ G न कश्चि°
 ° G हत्ते
 ° G सर्वोपि D सर्वोपि हि
 ° g तं समवधि वृत्ताख्यो, Nāgajibhatta
 reads सर्वो हि हलन्वयो भवति and
 mentions the readings त समवधि
 प्रति and त समवधि कृत्य
 ९ G °हातस्यान्.
 १२ G °मिल्लाहो भ°
 १५ MS° तेन; I g B व्यवसितताया°
 १६ G °अथतापित°.
 २० I अथम । लकारनिर्देशान् । लकार-
 निर्देश °.
 २३ G भवति
 २६२ ८ g °भावनेनेय°

५० पं०

- २६२, ८ G °स्वरित इति
 ९ D g B इह तर्हि
 १२ G D इह तर्हि.
 १६ E g B भविष्यति instead of भवति भवति
 २१ G क मेष्म हीयते, in marg. का प्रष्म पाठो, D E g B क मेष्मन्हीयते.
 २६३, ५ Nigojibhatta says with regard to किं °एषति, वस्तुतो व्यमपाठ.
 ७ G तर्हि अथ
 ११ G here & below च्यु°, in marg. च्यु° पाठो,
 १२ G om. कैसाचन
 २३ ॥ चेदिदिधि°
 २६४, १ G E B विज्ञायते.
 २ G श्रीविद्युम् इ°, in marg. श्रीविद्युत्पद्यते पाठो.
 ६ D E g °मिरभू°; B °निष्वावेभू°.
 ८ G °मिरित
 ८ G पठति.
 ८ G उद्धरिद्, D उततु°, E उदिद् निशानने ह्तान्दिद् इति, D उदिद्.
 १६ Nigojibhatta reads वैधय (मूर्ख).
 १९ B °माणेयि वै, in E वै is added; G °माणेयि.
 २५ G om. & D adds in marg. निष्ठा सेग्न किङ्क इति
 २६५ २ G निष्ठासेन न गृ°, E न निष्ठासेन गृ°
 ४ G g om.
 ५ E निर्दिष्टलोपाद्वा सिद्धमेतत् in marg.
 ११ G °विधिप्रति°
 १३ G D केनाभिप्रायेण नि°
 २१ I °एषा घाला वृक्षे कांता उत्पद्यते, G D g B °काता उत्पद्यते, K °का न्त उत्पद्यते
 २२ D here & below °वाप्रति°.
 २६६, २ वक्तव्यम्; G D कर्त्तव्य.
 ८ B चेदपूर्वोत्तर°.
 ११ D E g वयसित पा°.
 १२ G व्ययसित पा°, in E it is struck out
 १४ G om. अक्रिय°. सर्वेह
 २२ G एकाता एनजाय; D एकाता एन जाय
 २६७, १ G उत्तरतर इत्येवाप्ये°, I उत्तरतर इत्येव.

५० पं०

- २६७, १ G D आंतर्यत
 १२ D E g B here & below °सालासुर°.
 २० G सर्वतोमुदेय, E ॥ सर्वातुदेयः.
 २६८, ४ D g सद्यसासम्भ्य °ईष twice.
 १६ G D °शिलादिभ्यामणभी.
 १९ G आत्मनेपदनिष्ठाविधि°.
 २० G g om विधि
 २१ G अनुसन्नाडितो द्वा°.
 २६९, १ B पूर्वैरूपत्वे
 ६ G D आतर्गत
 १० G तत्तर्हि गकार°.
 १२ G D किति गिति
 १७ G धातुषु विप्र°.
 १८ ॥ D g Bom तत्र
 १९ B घमादिग्रह°.
 २२ G अकर्तरि च कारके twice.
 २७०, ४ G °वृत्तो द्यौ.
 ८ G D om तत्र.
 १३ G °व्याख्यातो, E °व्याख्यात इति.
 १४ B om.
 १७ G °व्यञ्जौ
 २७१, ४ E om.
 ९ G अथ सख्या°
 १० E om
 १२ G अर्थर
 १४ G D °स्वरितत्वं. [पाठो°.
 २२ G प्रतियोग्य तस्य, in marg. यं मे यौग्य
 २२ G यतनियता
 २७२, ८ G वेति, E g B विष्णुनिश्चाय पाठल इति
 ८ G मोनि°.
 १७ G D °र्थ एव, I °र्थ एव.
 १९ D in marg. लौकिकोपि नार इति च-
 बुक्त पाठः.
 २० G D °यमिच
 २१ G °ज्ञानं च्येति.
 २४ G तत्र वक्तव्य
 २७ B om
 २६ G °यन वक्तव्य.
 २६ तर्जाति, G तर्हि
 २७३, ४ I K °कृष्णवर्तिन इतुष्य°; the other MSS °कृष्णवर्तिन इतुष्य°
 ७ G B विज्ञायते
 ७, ८ G अधिक कार्ये अभिप कार अभि-
 नार; D the same, and अभिपारगति
 I अभिपारगतिरधिक नार अभिपार

६० पं०

अधिकं कार्यं, but धिक्कारगति struck out; ॥ अधिकारगतिः अधिक कार्यं अधिकः कारः, B the same, but अधिक कार्यं twice.

२७३, १ G स्त्रियामेवं.

१० G B om. प्रत्यया; in L struck out.

११ G स्वरयिष्यते.

२२ G om. ड्यं.

२५ G अधान्यो यो.

२५ D पूर्वप्रतिषे?

२७४, ७ G दष्टीनिर्दिष्टेन.

१ G D om. च; E in marg.

१० L द्वितीयानिर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टं च. *

१५ G अधानाच वि०, in marg. 'नाद्धितं पाठो'.

१६ G अधानाद्यात्म०, in marg. 'द्विधा' पा०.

२६ G om. परस्मैपठ.

२७५, २६ G D तद्धयत्.

२६ G उच्येत न च.

२७६, ५ G ॥ तद्धयत्तु तर्हि; B तत्त्वशास्त्रे.

१ G न खल्वन्य०.

११ G नचतीति

११ G D परस्मैपठमिति ना०.

२० ॥ B om; in E struck out.

२३ G G om प्रकृत्यर्थनियमे, B प्रकृत्यर्थनियमपठे.

२७७, १ G दान्यय न मा०.

२ G यत्तर्हि.

४ G D भवतीति.

५ G कर्तारि धर्मणि.

६ G राजतीति रोग द्वि०, L originally कर्जति रोग इति.

८ G भवतीति.

९ G D & originally E कर्मणीत्यादिनि०.

११ G 'भागास्ति'.

१२ G & originally E ग्रामि. शोषास्ति वा यो०.

१६ G om one कर्तारि both times

२० G क्रियाप्यतिहारि २ इति.

२६ G & originally E क्रियाया इति०; B क्रियाया.

२७८, १ ना. E G B च.

१ G निवृत्ति निवृत्तौ.

५ G प्यर्थात्.

११ G D & originally E इत्याद्या इति

६० पं०

२७८, १२ G भावकर्मणोरनेना०.

२३ B om.

२७९, १ ॥ & originally E हवत्यो०.

२ G B om. हरि०.. वक्तव्यम्; E originally हव०.

५ G B K om.

७ L लुनति.

११ E स्यादिति.

२० G D & originally E यका अत्रापि.

२८०, ६ G माणवक, L ॥ B माणवक आगम. यस्व तावत्.

८ ॥ om. धनुषि शिक्षते.

१० G B वृषो.

११ G भक्षार्थी; D भिक्षार्थी.

१५ G D B 'वृत्तौ'.

१६ G D L B 'वृत्तौ'. [1. 15.]

१७, १८ B has आशिषि...नाथते before

२४ G om. वितारौ...ष्ठते, L in marg.

२८१, ५, ६ G & originally E 'संगति'.

१२ L देवपूजासमयकरणयोरुदाहृतं.

२० K om.

२८२, ४ G D भवंतीति.

८ K om.

११ L मन्वादिषु

१३, १२ D ॥ B 'वृत्ति'.

२१ L D ज्योतिषामुद्गमन.

२१ B 'तलादिति, Nāgajihvāta तलादित्येष पाठः रामदायिकः.

२८३, १ G एते ह्याहः, in marg. एवं वा पाठः.

१-11 om. कृष्णः.

१८ G सचरतीम्, G B सचरतीम्.

१८ G देवताः.

११ G B om. हि.

२१ D हनीयथा योः श्रु०, L G B हनीया श्रु०.

२८४, ४ L ब्राह्मण्ये रा०.

५ G यद्येवं तर्हि ना०. २.

१० G स्वशीष्टः.

१४, १५ G सकर्मणः; शक्तमं०.

२१ G om. कर्ष...आरम्भ.

२८५, ५ G B om. रक्षितः, in E struck out ५

७ विनायके G in marg. विनायके पाठः.

११ स एव, G तेन विदये; E originally मन एव; G originally ॥ एव, altered to मन एव.

११ G om. शिष्टः.

५० पं०

२१८, १० G D एकसत्तेति.

१२ G ऊर्यादिच^०, in marg ऊर्यादीन्यव-
काश इति पाठो^०, E g ऊर्यादिचिद्वरव^०.

१३ G D B om. इति.

१६ G सिद्धो भवति.

१८ G कर्मसंज्ञा भविष्यति परं^०.

२० G om. कथम्। अ; D om. कथम्

२० G क्रियेत.

२० G एकसत्तेति.

२७ G १२वास्तु^०.

२१९, १ G D om. कथम्

१ G क्रियेत.

२ G एकसत्तेति.

४ G बाधीयाताम्। अनन्यकारो नवीपिसत्ते।
गामी^०.

८ G D om. कथम्

९ G क्रियेत.

१२ G १२वायाभावः.

१७ G D om. कथम्

१८ G क्रियेत.

१९ G g B om. सा.

२३ E g करिरिय.

२४ G कर्तृसंज्ञा

२५ G कर्तृसंज्ञापि

३००, ५ G D B om इति.

१० g om.

१४ g तन च य^०.

३०१, १ g om. प्रयोजनम्.

१ G बह्व्रीहिप्रतिषेध..

१ g सप्तमहाराष्ट्र^०

११ G om. इति.

२२ G १२वा.

३०२, १ G तिष्ठ. सा^०, in marg तिष्ठतावं^० पाठो^०.३ g अपत्य^०.

५ D E B वि

११ All MSS except Kom धनुया विषयनि
कागवाण्यां मुने सां कांस्थ धनुर्विषय
मीति.१० G १२वा उक्त^०.१० G कांस्थवाण्यां मुने; E or g कांस्थ^०.

१० G D B सा वग.

१० G & originally E कांस्थवा^०.

२० G D B om. च

३०३, १ E g B om साध्वसिदिउन्नति

५० पं०

३०३, २ K om. धनुर्विषयति, and has साध्वसि-
दिउन्नति

३ All MSS except Kom गेह प्रविशति.

४ G गृह.

५ All MSS except K om. अधिकरण
कर्ता स्थाली पचति.

१० E om.

३०४, ५ G B K om., D एकद्रव्योपनिवेशनी
सज्ञा २ इत्ये^०, A एकद्रव्योपनिवेशनी
सज्ञा। इत्ये^०.

६ G B १२वा.

३०५, १२ G om नु.

१३ G हेतुर्भवता च्य^०.१४ G स मुन्यस्त^०.

१५ G om भवता.

२० G om. the first च.

२३ G प्राप्तोति.

२२ G तद्वस्तुपन्न.

२३ G om. विप्रतिषेधे.

३०६, १ E विप्रतिषेधे परमिष्टुक्ता अंगाधिकारे
पूर्वे (in marg मिति वक्तव्य) twice३ G परे वि^०.

६ E originally सद्यथा before परपुन..

१० g om. सुस्थपति.

२२ G येसमापि.

२३ G om. सोदना, D in marg.

३०७, १३ G राप्रधारण, D & originally I: पौर्विर्ण.

११ G हृदययज, in marg अयज

११ D g B अयज.

२० g B om सप्त इन्द्रम् and, त इन्द्रम्

२३ G १२वा पाठो^०.

२५ G om. कृत्योन्.

३०८, ४ G १२वा. १२वा. १२वा.

८ I: सो गानीय^०.

१५ G om चयमेवे.

१९ g अंगेयवा^०.

२२-२३ B om.

२३ E वक्तव्यम्, १, अनन्तान्तरां मुन्यवत्ये

सर्वगतां मुन्यवत्ये

२४ रियति, G पौर्विर्णति, D विद्यतीति, I:
originally विद्यति, altered to रियति;
E B रिदि^० ति.

३०९, २ G १२वा. १२वा. १२वा.

१ G सांस्थमीति.

१० G D L यथाश्वाय १ यथाश्वायमीति.

५० ५०

- ३०९, २४ G बहिरगमतरग इति, in E लक्षण
struck out
- ३१०, २ कर्तव्ये G वक्तव्ये
४ G °ध्वेत
१४ B om अपरैः पाननाम
१८ G क्रियत ६ °नापद्वित, ६ B °नापा-
क्रियते
२० G परस्य चेति
२२ G °निवृत्तौ न
- ३११, २ G °निवृत्ता°
३ G om तर्हि
७ D E g B om यवमत्प्रिय.
७ E g om यवमस्यते
१० परत्वा° E g B अंतरगत्वा°
- ३१२, ३ E बहल्लु
७ G पुनर्वी°, in marg किं पुनर्वी° बी°
पात्रा
११ G om इह
१५ G om किम्
२० G om न
२३, २४ G D ततो नेय° ततो वामि
२४ G Dom न
- ३१३, ८ G अत एव in marg त एव पाठा°
८ G D कौ च ही हस्वौ
- ३१४ २ G °लिगौ यौ
४ g B om प्रयोजन
११ B om प्रथे in E struck out, g in
marg
१४ G om तस्यैव भवत
१६ G हस्वेयुवङ्स्थाने, DE °यहुवङ्स्थान°
१७ G °युवङ्स्था° DE °यहुवङ्स्था°
१७ Kanyasulk कथितु भाष्ये पदघटे अली
वनन एव महीसतो मृत इति वक्त
व्यम् । शक्ये अतिशक्तये श्रावणाय ।
क ना भूत । शक्ये अतिशक्तये आ
शक्य इत्यादि । एव स्वपपाठ इत्याह ।
२२ g B अपर आह । हस्वेयुवङ्स्थानमवृत्तौ
स्वीचच । हस्वौ च°
२२ G °युवङ्स्था°
२२ g B मृत्तौ कति°
- ३१५ २ G & originally E °युवङ्स्था°
१ G °युवङ्स्था°
१० B सुभित°
१० G °वीर
१० G पुहि° D सुधि°, Al-jibhatta
mentions the reading सुधितम्°

५० ५०

- ३१५ १२ G om च
१३ G प्राधा
१५ L om नन्वी° °ध्वयति
१७ G यस्माद्गङ्ग किमर्थम् । यस्मादि°
२१ G K सगुवितन किं क्रियते
- ३१६, ४ G °ख्यान कर्तव्यम्
५ D om अभिनत् अचिन्तन
६ १० g om किं पुन सचस्कह
७ G यक्षयते । सयो°
८ कर्मर्थम्, G कर्तव्य
९ G सयागस्येति सि° [एके°.
२२ G समेति तत एके°, D g B सताति त
२२ G °यन न भ°
२३ G केनिय्यावङ्गति
२४ D E g B भवति
२४ G कृष्णमिति, E g B कपिल इति
- ३१७, ७ क्रियते G किमर्थं
१ Dom.
१५ g B & orig ally E तवाहेस्तव°
१७ G g B & orig ally E क्रियते
२४ G B °विधि
- ३१८, १ G °स्तद्वत्स्येति म°, D °स्तद्वत्स्य त म°
१ g G तव एतत्
८ G om
१२ G तव एतत्
१३ G °विधि
१३ Agogibhatta mentions the reading
सागुनिन
१४ G °विधिः स्वरः
२० G °पर्वणा°
२१ G पति
२२ E g B °न्तमहणमन्यव
२१९ ६ G om वा, D कृत्ताद्धिता
१ g सूचयति in marg. B om सूचयति
E सूचयति struck out
१६ G B वधित
२० g B मोदयिष्यति, F the same,
altered to मोदयिष्यति
२१ G °स्तव्येव°
२५ B धारयद्गङ्गा पदोत्ता । एतया, in E
पदोत्ता is added, K om एतयो;
३२० ५ g B & originally L स्थानिवङ्गावात
१२ B °भ्याथ
१३ L g वृषजिष्येतस्य
१९ L g B om यद्यस्यात्

५० पं०

३२१, ३ Kanyata कचिल्ल पाण एव तर्हि वेपथ्यं
विविधे । एकत्रचनमित्यादि तु भाष्य
नास्त्येव ।

२१ G om & E has in marg तन

२३ L g B झुह पन् इति

१७ E g तदातरणापि

१८ L g कर्मादीनि वि०

१८ G °व्यादीनि वि०

१९ g B K कस्यैकस्य [बहुनाम्

२० G g K ° by alteration E केवा

२१ G एतज्ज्ञा०

२६ G °कैर्निर्जित०

२७ G D शुन्य L शुन्या

३२२ २ B °साधन विधानाहुणविप्रयोगाद्य

५ B विप्रयोगाद्य

६ g & originally L सुहमारतरा.

६ B विप्रयोगाद्य

१४ D om

१४ G °रस्तु नियम

१८ G तथा तिङ्गस्य चैवार्थ कर्मादयश्च

२४ G a lds after °कस्मिन्निति, अयवानि
साधनारपक्षस्य उत्पन्नानां च नियम

३२३ ३ G D साध्यास्ते नि०

४ G वेवस्तेति L B om पशुरपस्य
वेवस्तेति

७ B om ऽवि

८ G निवर्तक

१८ G °प्रधान्य D °प्रधाने

२० G D °प्रधान्य

२३ G प्रामातीति

२३ G D पततीति

३२४ ३ G g B om one भवति

१० G °उत्पत्ति

२१ G g साधिकर०

३२५, १ D om [एतत्

६ G F g प्रथमस्य क०, D om प्रथम

७ G नृणां प०

११ D I B °पतनाद०

१२ G वि लिखत

१९ B °वादिघातत विशुभ

२० G ह्यरपु०

३२६ १ ग्यातन्य T F B कर्तव्य

३ G °य पारमर्शन क० D om च

४ G °या च परिचयः च य०

४ G °या च पारमर्शकाः

४ I g B om कर्तव्य परमरा

५० पं०

३२६, २० G कास०

२० G om इति

२५ G g B & originally L अधर्मादि०

२५ G D g B अधर्मादि०

३२७ १ इति G इह

२ G D g & originally E इति इह य एष

४ g B अधर्मादि० अधर्मादि०

५ D g B ° added 11 E इह before य

११ D E g B om. सिद्धम्

२४ D B B °रे०

२४ G om & E in marg दस्युभ्यस्त्रायत

३२८, १ B चरे०

२ L g B चारा

१३ G किं तर्हि

१८ G om कर्तुरी० नर्थकम्

१९ G om कर्तुरी० वचनान

२२ D B & by alteration L ध्रुव

३२९ ७ G सुपयोग इत्युच्यते

३३०, १ G तास्ताभ्य

५ G नास्त्यतस्तथा०

१२ G & originally D अपानिध०

१३ G D om स

१९ g & originally L सनस्याति

२५ G om प्रार्थना

३३१ १३ G D तमपमहणे

१५ G °सज्ञा पुन साध०, & om पुन in
I 16

२२ B अपायमागार्थः

२३ G I g मामादागच्छतीति D L g B
om नगराशमच्छतीति

३३२, १ G कुर्यामाधा०

३ G °त

३ G कस्य पुनास्तर्हि

१२ G भवतीति

२४ G °विचार०

३३३ ३ G om नारय रे

१२ G D om य

२० G D °धर्मातर म०

३३४ ४ G D om उत्तरति

७ G °पृच्छतीति

११ G °गपितीति

१३ G पुन पुन

१७ G ययित । ययित स्तदय 1; B om
लायय

२१ G अराणमन् B ययितान्

२१ G °या या म०

७० प०

३३५. २ G विधिरं
 ५ B लादया भं, G सहचरेण
 १३ G नयति चीयता ग्रामामिति
 १५ G & originally L पय । बुग्धा गो
 पय इति
 १७ D E G Bom यक्तव्यम्
 २० Bom द्रष्टव्यमिति निश्चय
 २३ G सित् चान्य, D सित् चान्य
 ३३६. १ Kairaja केचिदध्ययन्ता इति प
 ठन्ति
 ४ G देशात्कार्मणा २ कर्म D देशात्
 कार्मणा । कर्म, L G B देशात्कार्मणा
 कर्म
 ७ G कर्ममिति
 ७ L G न वे तस्मिं [सिति
 १० Kairajā कथितु पाठो धातोर्निष्ठसि-
 ११ Bom सर्ग
 १४ G यस्मात्तस्य
 १५ G both times सप्त
 २३ G & originally L रुदयति
 २४ G & originally L सन्दायते
 ३३७. १ B दीनामुप
 १४ १५ D B आदि
 १५ D B आदयति
 २२ F G B वादयति
 २४ Bom, L in marg
 २६ L G B भक्षयति व
 ३३८. १ G D B अकर्मण, B कालकर्मणात्
 २ G अकर्मण
 ४ L G by alteration कर्मणाम्
 ६ L G कथितुमिति D B केचित्का
 ८ G कर्मणा अक
 ९ G यत्कर्म कथि भवति
 ९ L G कथितुमिति कथि भवति
 १२ G दृष्टीत्पूर्व
 १८ D Bom, मीतं सन्मय
 १९ L G B विनाममिति D विनाम इति
 २० G Om चेत
 ३३९. ३ G om तस्य
 ५ L & originally F भवति
 ८ G दृष्टा व्यस्यति
 ९ L G भवितापि न.
 ९ L G भवति
 १८ G D om दृष्टतन्मयत्वा B दृष्टतन्मया
 निरुद्धात्.
 ८१ M

७० प०

३४०. ३ G & originally F भवति.
 ९ G D B कृन्नेजतभाति
 ११ D समासेव्ययी
 १२ L समास एव, F समासध्वेत
 १४ Nāgojibhatta प्रिय प्रोथमिति कथि
 त्याट, Haradatta & Hemachandra
 read प्रोथम
 १५ G अततो न प्रजति, L प्रजति, G अ
 ततो न प्रजति, B अ तानुप्रजति.
 १६ G वाति
 १७ D E G B प्रजति
 २२ G ता ना वाधियतेति, G k ता ना
 २४ G सजायामेत अ
 ३४१. ४ D E G B एव च कृत्वा
 ६ G & originally L वचन नेति, G in
 marg ने मेति वा पाठ, D नी नति
 ११ D G & originally E विभागी निपात-
 सताय
 २० L G उपसर्गात् इति
 २२ Dom, E in marg, G वदस्य शीप.
 ३४२. २ D E G K वदस्योपसर्गात्
 ५ E has पुनश्चनसो in marg, G instead
 of it २, Kom
 ६ G निष्क्रासो, in marg कृत् पाठ, L
 निकृता
 ७ G D सता
 १० D G om प्रयोजन B Kom पम् E
 has it originally, G & originally
 L नत्वाति. [nally
 ११ B Kom पम् भूत, F has it origi
 १३ G वादका तस्मा
 १८ G has २ after शरी
 १८ G D L य उद्धत
 १९ G in marg याति वा पाठ
 २१ L सूय for आचार्य G D & origi
 nally L om प्र यो before पुन
 ३४३. ८ G & originally I पुनय, D only
 पुनयति
 १० G उग
 १० G वातिपर
 १६ G वदस्य D & originally F
 शोचतिप्रभापि
 १८ १९ G न त प्राप्ताति G & originally
 I वाति प्रभापि
 २२ R & by alteration I इति प्रामिति.

५० ५०

- ३४४, १ G B °व्यति प्रा°.
 ५ G सतीत्येव.
 १ G अवित्यमान आदरे.
 १३ G अङ्गि.
 १८ G °क्षादेव हि किं° ; B °क्षादेव सारिक्त° ;
 L originally = B, but वेव स struck
 out.
 २३ B & added in L तत्र च लिङ्, G
 चर्यतस्य प्र°.
 ३४५, ३ B & by alteration L नित्या.
 ४ G D तत्र चर्य°.
 ९ G धातो वक्तव्या .
 १२ B °व्यतिपरप्रति°.
 १६ G om. च, in L struck out.
 १७ G D om. उपि.
 २२ G यद्वाह° .
 ३४६, २ G D °स्वार्थं वचनमेतद्°.
 २ G वृषभ.
 ३ G तत्र गतेः.
 ४ G add: हुक्कटकराणि धीरलानि ; in L
 this is struck out.
 ४ G om गते
 ११ G om one ह्यात्
 २१ B शाकल्यसहि°
 २३ D प्रादेशेषु प्रादेशं, E B om one प्रा-
 देशं, in B one प्रादेश struck out
 ३४७, १ G °युज्यमान विमान L °युज्यमान
 प्रति, but प्रति struck out
 १ प्रादेश प्रादेश G प्रादेश २, G B om
 one प्रादेश in L one struck out.
 ३ G °युज्यमान निशममिति, निशमि प्रति.
 १० D om. तु.
 ११ G नि च वक्त
 १४ B कृतां.
 २३ L आहमर्थाशानिविषयो आहमर्थाशानि-
 विषयति° but आ°.. °व्यो struck
 out.
 २४ D L G आहमर्था°. G °वचनमित्येव,
 ३४८, ३ B °विद्यामते विद्युत वृष परि तप्योत्त-
 मेविद्युत वृषात् विद्यामते विद्युत.
 ११ तिज्ञात् ; G D B तिज्ञत् तु.
 १३ D G B & added in L तप्यानि च श्रु°.
 २२ D om गान्धर्व्यादि गान्धर्व्या ; G in marg
 गान्धर्व्यादि गान्धर्व्या वा पाठ .
 ३४९, १ G om तदुक्तम्.

५० ५०

- ३४९, ८ D B °चनात्तु सि°.
 ११ G om परस्मै, L originally °पदवचन.
 १७ G D om. तु ; G & originally L
 °पदवचनं ज्ञापक पुरुषसंज्ञावा°.
 १८ G D om परस्मैपदेतिवति.
 ३५०, २ G D om समसख्यार्थम्, in L struck
 out.
 ६ G om. वैषम्यात्.
 २० G D K °किटिकाम्, °किटिकानि.
 २१ G °भाणे आत्म°, G °भाणेपि च्यात्म°.
 २३ G द्वाभ्यामुभ्यामुभिरुप° D द्वाभ्यामु-
 भ्यामभिरुप°.
 ३५१, २३ B D om. उपि
 ३५२, २ G भवति.
 ३ B om. here & below प्रथम
 १६ B om.
 २२ L G पचसि च व°.
 २४ G has २ after °भारस्य.
 २५ L G पचसि च व°.
 ३५३, १ B °चरयापि.
 २ G D यत्तुक्तं.
 २ G om. तत्र.
 २ G B तत्राध्येव°.
 ३ L पचसि च व°.
 ३ G B पचसि चेति.
 ३ G D G पचामि च व°.
 ९ G °वृथ स्तनेपरपि.
 ९ L G om. भवतीति.
 १० G & originally L °सोपपन्न°.
 १३ G D मृशत, G मृशते
 १३-१५ B om भवेत् . गृह्यते.
 १५ G D अन्यथा.
 १९ २० G D & added in L °समापार्थ तु म.
 २४ G °निरयमेवमथ.
 २८ G एवाच्यते, in marg. इत्येवं पाठ ;
 L इत्येतावृच्यते ; G इत्येतावदेवाच्यते ;
 B इत्येतावदेव.
 ३५४, १ L G भविष्यन्..
 ३ G B om. च.
 ४ G-D B मद्रूपः पचामि.
 ७ G D om. सत् in L struck out.
 १२ D B °गृह्यते.
 १३ G B °गृह्यते.
 २० D om.
 २१ G दुर्लभनिमित्तम् अथात् न दुर्लभनिमित्तम् .

५ ५०

- ३५४, २१ Kaivata mentions the reading वृत्ति
विशेष E has this originally
- ३५५, २ G om the first ये
६ K विशेय्य°
१३ G om यो.
१५ G करिष्यति
१६ G सयोगाऽस° D १ सयोगास°
१७ A D E G B योपाया च सयोगे
१८ B विप्यली B विप्यक, G वित्तमिति
१९ G पूर्वापर°
२३ E B here & below च्यवत्
३५६ १ D पूर्वपरा°
४ B एकवर्ण°, in E कै struck out, E G
प्रभसितस्त°
९ G तन्वमिति Kaivata mentions this
reading
१५ D g B & added in E आबो वायसा°
१६ D om
२२ G D B भावस्तस्याप्य°
२३ G लोभोऽवसा° in marg लापस्तता
वा पा°
३५७ १ G om विराममहण
३ G om इति विसञ्जीव.
१६ E G पूर्वतो विराम इति
१७ g & originally E तानि हास्मिन्मा
हणकुले Kaivata mentions the
reading धनानि for प्रसावि
१९ B & originally E om न
२१ g & originally E रामेण भरिषु ही
लमस्यति भा°
२० E तन्वया वा जर्णोवसान
२६ G विरामे परा, om वक्तव्यम्
३५८, १ B om वा,
४ G विहित°
६ D परसन्ति°, E G पर सन्ति°
६ G अपश्चाद्
३५९, ६ G om प्रदीपदत्त, in E added
१२ G रामास आरायू°
१२ G om सत्यपि च. भवन्ति
१४ G om च
१४ G यावद्वाक्यं २. ६.
१५ G रामास गुरुवस°
१९ B Nagajibhatta उपपत्ते हि प्र°
२२ B नगरभि°
२२ G अथ समर्थ°

५० ५०

- ३६०, १ B उपादानविकल before शङ्कुला°,
Nagajibhatta has the same
१ B om निरिकाण, E गिरि°
२ g instead of तिष्ठ मुसलेन क्रि क
रिष्यसि शङ्कुला खड्गो धावति उपले°
D the same, but विष्णुमित्र for धावति
३ g गोहित वृषभहित D the same, and
गोहित अश्वहित
४ D B om दस्तुभयम् D E चौर°
५ G देवदत्त यत्°, D E G वृत्ताद्यस्तदस्य
१५ G सत्यमेतत्
२१ G om नैप दोषः
२१ G भजति ई प्र°
२२ E om त, D तच्च तेन वृ°
२७ G गम्यते
२७ G गुरु स तस्य, D g om य
३६१ ४ G om वक्तु°
७ D g अगुरुवृत्ता°, in E B कुल added
९ D g B गुरुवृत्ता° in E कुल added
१४ G om देवदत्तस्य गुरुकुलम्
१८ g B अवयवस्यत् in E यम् added
२० B ज्ञप्तिनासस्य चासम् °द्व पवक्त°
२१ D g om अल्लवणभोजी in E added,
B अश्वदुग्धोजी प्राक्षण अल्लवण
भोजी प्राक्षण
२७ G समर्थस्यवत्
३६२ १ G om राजपुरुष भानीयते
४ g स्वर इत्यकार्थभावकृता विज्ञया
३० G भवान्
१४ G इति एकार्थभावकृता विज्ञया अ
र्थज्ञावृत्ता the same in E but
struck out D इति एकार्थभावकृता
विज्ञया
२१ D उपायवत्
२२ G B ग्निहति
२३ G वक्ष्येति
३६३ ८ E g B अर्थानादशनात्
१० G निवत्त
१६ E g B उच्छ्रान्तार्थनिर्देश
१७ G केनचित्कृतस्य कृतकत् B गानि
कृत सत्य गानि कृत
१७ D १ वृत्ता स्यात् B यस्या च म्यान्
२१ E विसयण
२२ G विशयवति°
२२ G वक्ष्यापि श°, E B वक्ष्यापि हि श°
२० G जर्भरी सुपर्ण° E गुरुगीम्

५० ५०

५० ५०

३६३, २८ D E B °स्ते गच्छति.

३६४, १ D om. च.

२ G वावचनमनर्थकं स्वभावसिद्धत्वात् ।
वावचनम्, D om. वावचन°. 'सि-
द्धत्वात्, E g °चनं चानर्थ°.

१ G D E B °वस्येति.

१ G °स्वार्थयोर्द्विवचनमिति द्विवच°.

११ G वर्तमान.

१६ D E B न तु हि°.

१७ G °तत्प्राप्तितत्कण्डू°, D E °तत्प्राप्तितत्प्राप्ति-
तत्कण्डू°.

१७ G D °त्रिराध

१७ G तत्प्राप्तं हा°, B तत्प्राप्तं हा°.

१८ G om. तद्वत्था.

२१ G प्रक्षालयितुं गच्छते ; g n in marg.

२४ D g om. the first वा, in B added

२५ D E B राजपुरुषमानयेरगुक्ते.

२७ G in marg. व्यपठितं पाठा°.

२७ D g B यदि स्वार्थे जहाति

३६५, २ G °मानयो र्था°.

५ G तार्थो

१; १० G °प्यपेक्षायां.

१४ G भविष्यति

१५ G गतमिद्यता.

१८ G चेह राष्ट्र क्रियावाची म°

२२ G समतार्थ समर्थ समुदाय समर्थ

, समर्थ इति, in marg. सर्वे एव तु

हिंसा

२४ D K रोगत घृत तैलनगुच्छत. (i. in
marg. रोगत राघृत तैलननि पाठांतर

२५ G °भूतमिति in marg. इति पाठ

२७ D योनिन E originally योनि न
added, g कालन वा B यथा कीलकन.

३६६, १ G भ्रमानां वधि

२ G om. मर्यादा

३ G °मार्तायेतु

४ I g Hom संयोग दृश्यते

५ B मय न माना°.

८ G om. भयं

८ G हानयेत्°.

९ B यन्नायने मय भविष्यति मय भविष्यति

११ G रावयते.

१८ B & added in E ग्रन्थे न म°.

२८ G रावयते म° . g भावयते म°.

२९ G रावयते म°.

३६७ १ D E B कथं नति

३६७, ७ G om. सह.

८ G किं कारणं before प्रधान°, om. तदा.

१० G साध्ययसकारक°.

११ G om. सकारक°.

१३ B सक्रियाविशेषण च । सक्रियाविशेषणं
चेति.

१७ D E B ब्रूहि ब्रूहि देवदत्त.

२० G D भूवर्जितं निघानादयः.

२१ G om. ओदनं पच, B पचौदनं तस्य
भाविष्यति पचौदनं मम भविष्यति.

२२ D योगेन प्रति°.

२४ D E B यथान्यास एव, K यथांश-
न्यास एव.३६८, ४ G °ख्यानसमर्थ°, B °ख्यानसमर्थ°, g n
in marg.

६ G E B समाधिधारण ॥.

७ D g B शाखायां.

८ D E g om. शालीनां., इति.

११ G E यथा सुप्तेति वर्तते तथा द्विसमा°,
g the same, but adds न before तथा;
D यावता सुप्तेति वर्तते तथा, and न
added before तथा, B या यथावता सु-
प्तेति वर्तते तथा..., K यावता सुप्तेति
वर्तते द्विस°.१३ B नति । इयाः समागतयो. पतंगो द्विसमा
समागत इति । द्विप्रकारय.

१४ G श्रेय भविष्यति ।

१५ G D राशो गो. नीर.

१६ G तदा च रागा°.

१६ G B alter नयति. अगामर्थान् यथमा
यानर्थ्यं सापेक्षसमर्थं नयताति

२० G राजन्यपि न य°.

२१ G D om. हिंसा भवतीति

३६९, १ G °वचन .. नतये वि°.

६ G °करणः क्रियते ।.

१० G समानार्थ°.

१६ G मयमपि विभ°.

२८ G समर्थयत्°.

३७०, ३ G अगामर्थान्

५ B g न भवति तथा सामर्थ्यं नयनायाम.

६ G om. मय.

९ G °मयमपि विभ°.

९ G B पुनश्च पु°

१० G om. नति

११ G भविष्यति

१२ G मयमपि.

५० पं०

- ३७०, १६ G कश्चल कोष्ठ इति.
 १८ G °व्या प्रसज्यते.
 २१ G भर्तुं शक्यो.
 २१ G om. भृत्यो भरणीयो, G om. भृत्यो ..
 °भरणीय, D om. भृत्यो ... इति.
 २३ G °मतेति वरं.
 ३७१, ६ G कर्तव्यं भवति समाना.
 ८ G °किञ्चित् अत्र.
 ८ G B एवं च कृत्वा समानाधिकरणेषूप-
 संह्यामसमर्पणत्वात् समानाधिकरणेषूप-
 संह्यामसमर्पणत्वात् समानाधिकरणेषूपस-
 र्पणत्वं । अथ च कृत्वा समं.
 १४ D om.
 १८ G originally वृत्तिः सूचः; Nāgajibhatta
 mentions this reading.
 १८ G वार्त्तिककारेण.
 ३७२, १ D G B समासां द्वयोश्च.
 २ D G समासो द्वयोश्च.
 ७ G D & originally E क्रिय before
 नारदयः.
 ११ G न च्छेद भविः; D E G B न च्छेदये
 भविः.
 ११ G करिष्यते.
 १३ G B °ज्ञानारत्नं न वि.
 १४ D समासांस्त्वय म.
 १५ G °शृणु.
 १६ D & E in marg वरेण वरेण; G B
 B om. one वरेण.
 १८ I °तत् तदि.
 ११ G तुल्यार्त्ति in marg तुल्यार्त्ति
 २० D om. भविष्येण
 २८ I om.
 ३७३, १ B पञ्चमशतं पञ्चाशद्विंशति
 २ E om. विंशत्यशतम् in B struck
 out.
 ७ G अन्तर्वाच्यं .. इति इति
 १० G निनिजम्.
 १४ G om. तु. B ज्ञानं निनिजम्
 १७ G नाम रं; G नाम रं
 १९ G B वार्त्तिके.
 २० G om. ३५
 २१ G तुल्यार्त्ति in marg तुल्यार्त्ति
 २२ G तत् तदि, G तत् तदि.

५० पं०

- ३७३, २४ G B °पस्य लक्षण.
 ३७४, १ G B भवति.
 ११ D यदा तर्हि तदा; Nāgajibhatta
 mentions this reading.
 १३ G °ख्येयानि; D °ख्येयवार्त्तिके, but
 यदा altered to या; E originally
 °ख्येयवार्त्तिके, and यदा added, G °ख्ये-
 यवार्त्तिके; B °ख्येयवार्त्तिके, and यदा
 struck out.
 १३ G संख्या.
 १४ Nāgajibhatta वयमधिकपटवः; G
 °पटवः, D E G B K °पटवः.
 १६ G यत्तु.
 ३७५, ८ E om. मगधानां राजन्.
 १२ G B om. वक्तव्यम्, E adds मगधानां
 राजन्.
 १७ D E G om. अभ्येष्टु र्वादिन्, added in G.
 ३७६, १ E om.
 ३ E om.
 ५ B om. प्रति इति इति.
 ८ K om.
 १ E °अध्ययीभावस्य नैति; D अगम्य-
 यीभावस्य नैति.
 १७ G सुवर्ते कालस्यान्तरमा, in marg. नमा
 र्त्ति पाठां, D B °काल. र्त्ति.
 २० २१ G °मर्मसमं.
 ३७७, ३ E मगधपुत्र समासांस्त्वां.
 ४ G B र्त्तिके.
 ७ G तो वा
 ७ G क्रियवार्त्तिके मा.
 १० G adds एतन् पट. एतन्पटु..
 ११ G भिन्न शब्दाय. कायि भवति; B °कायि
 भवति, ३. भवति, G भवति
 १३ G D G B एतन्पटु र्त्तिके, after मगध
 °वार्त्तिके, in E struck out.
 १९ G B र्त्तिके र्त्तिके
 २० G adds अनुपत्ति. क्रिये, D अनुपत्ति
 क्रिये, after मगध.
 ३७८, ३ G om. मगध.
 ३ G मगध
 ४ G °मगध
 ४ G मगध
 ८ G मगध र्त्तिके, after मगध
 मगध र्त्तिके; E has मगध र्त्तिके
 originally.

५० पं०

५० पं०

३७८, १ G विभागो भविष्यति ।

१० G सह समस्यते.

१४ G ०त्वं कर्त्तव्यम्, D g ०त्वं कर्त्तव्यम्.

३७९, १ G कश्चित्परपदार्थः.

८ G D यथेयव्ययं.

१० B वीप्तावाचि.

११ G वीप्तावाचि.

११ G तस्यैवं ग्रहणं क०.

१७ E g B अक्षाद्व्यस्ततीयांताः परिणा पूर्वोक्तस्य यथा न तत् अयथाद्योतने ; D the same, but अतर्थाद्यो०.

२१ D E g B अक्षशलाकयोश्चैकवचनांतयो-

३८०, १ E om.

२ E अक्षेणेर्द वृत्ते शकटेन (originally शकटेन न) यथा ; B अक्षेणेर्द तथा.

४, ५ G added in marg.; D + E B om., g अक्षाद्व्यस्ततीयांता परिणा पूर्वोक्तस्य यथा न तत् कितव्यवहारे पाक्षशलाकयोश्चैकवचनांतयो.

७ D E g पंचम्येति । अपपरिवर्तिरपचः पंचम्या । पंचमी०.

१४ G पंचम्यतेति ; D g B पंचम्येति.

१८ D अनुगङ्गाः वाराणसी struck out.

१९ D वाणस्यप्यायता हास्तिनपुरमप्याय-
तम् ; in E वारणस्यप्यायता altered
to हास्तिनपुरमप्यायत.२० G भविष्यति तदास्तिनपुरेणेति न पु-
नर्वा०, D न हास्तिनपुरेणेति पुनर्वा०,
E न हास्तिनपुरेणेति न वाराणस्येति,
but न वाराणस्येति struck out. Below
E has वाराणसी, altered to हास्तिनपुर

२२ G यस्य आया०.

३८१, २ G एषकारार्थश्चकार.

२ G D परमतिष्ठद्गुः in g the Anusvara
over न struck out.

३ G om. ; D विरोधेति

४ G विरोधेति.

४ G D यस्मिन् ; g B काले स नि०.

५ D E B om. ; g प्रथमांशान्यदार्थं

६ G g om. 'नि प्रथमान्ता' ; B प्रथमांश-
ान्यदार्थं ; D E om. समस्यन्ते ; D E g
add इति वक्तव्यम्७ g om. मूयमानययम् ; it is added in E ;
ह पुनरर्थ.

११ G भविष्यति.

३८२, १ D om.

११ G om. च.

१२ D E g पदार्थप्रधानता न क० ; B पदार्थो
न प्रक०.

१४ G नित्यार्थम्.

१५ G g om. तु.

२० G संख्यासमा०, D संख्या in marg ; E
om. संख्याया.

२१ D ०क्षतीति.

२३ D E g add after प्रयोजनम्, द्विगोस्त-
त्पुरुषत्वे समासांता प्रयोजयति ; K adds
द्विगोस्तत्पुरुषो सत्तां समासांता प्रयोज-
यन्ति.

२४ D B om. वक्षराजम्

३८३, २ D om.

५ G ०हीनहि०.

६ G ०नर्थक्यं.

१३ G ग्राम गतो ग्रामगत इति, without
अरण्यगत.

१५ B ०वाचना०.

१६ G वक्षामीति

१८ G ०स्वररेखापि भवितव्यम्

१९ G om. हि.

१९ G यद्विहीर्षयति.

२१ D E g समानार्थं.

३८४, ३ G तत्पुरुषत्वे.

५ G व्यपवृत्तेः.

५ G D E g B अन्यथाजातीय

८ १० D E g om जालम्.

११ G D इयामीमन्यथा G in marg. इवा-
नीमतोमन्यथा पाठो वा

१२ D E g नतिव्रतयाम् ।

१५ g om क्तान्तेन वा, G कतिनांतां०.

१९ D E g B om. तदुच्यते and इति.

३८५, १ B संज्ञक्या स्वं, G D किरिणा पा०.

५ D om. धान्येन धनदानं.

७ G om इह

११ G नार्थमहृत्वेन.

१२ G अत्रान्वयान्तश्च.

१३ G तत्कृतमहृत्वेन.

१८ G कर्त्तव्यार्थं.

१८ D मनीयार्थस्तत्कृता० ; G मनीया मर्त्य-
कृतार्थेन गुणव्यवनेनेति । एवं मर्ति.

१९ G 'निर्वैत विज्ञायते ।

२१ G अतोपेन.

१० पं०

- ३८५, २२ D E om यत्तत्तार्थः, D E g have हिर-
न्यार्थः.
३८६, ५ g om.
६ B om, अहिहतः नखनिर्मिजः.
११ G इति च वक्तुः.
१८ g om.
२१ E g क्रियासमर्थत्वात्; D क्रियया साम-
र्थत्वात्.
३८७, ७ G 'पूर्वपद'.
८ G 'वसिन्तः ओदनः कथ्युष'.
१८ B 'सम्प्रत्ययान्तात्ताम्'.
३८८, १ G तद्वाच्यतायां.
२ G 'वसिन्तः क'.
३ D 'कथुकावस्थ'.
४ G 'विहारः तद्वा'.
७ G 'मानयेति चे'.
८ G 'मानेन साकारप्रसंगो भवति समासः
प्राप्नोति, D E g 'मानेन सह प्रसंगो
भवति समासः प्राप्नोति'.
११ G तादृश्येन, above it तदर्थेन.
१३ G 'योपि म'.
१५ G 'क्रियते'.
१७ G 'अथ'.
२१ G 'अर्थस्येन'.
२३ B om.
२५ E B om, उच्यते; G in marg.
२५ G 'सर्वलिङ्गता च व'.
३८९, १ G 'सर्वलिङ्गता च व'.
२ G 'कारणम् यावता अर्थस्यो'.
४ G B om, कर्मव्यय.
११ G 'समाननिमित्तं कर्मव्ययम् क' B 'एवा
मिति । न कर्मव्यय'.
१७ G 'B' म' B 'म' म' B 'म' म'
१७ G 'म' म' B 'म' म'
२० G 'B' म' B 'म' म'
२० E g भवति 'व' क'. B भवति च क'
१९०, १ G 'न न' 'विधा', B 'न' 'विधा'
२ G 'अनुप' 'सम्प्रत्यय' twice; D E g om.
३ G 'पार्थ'.
४ G 'वक्तु' 'वक्तु'.
५ G 'वक्तु' 'वक्तु'.
६ G 'वक्तु' 'वक्तु'.
७ G 'वक्तु' 'वक्तु'.
८ G 'वक्तु' 'वक्तु'.
९ G 'वक्तु' 'वक्तु'.

१० पं०

- ३९०, १ D E g om. रथवारः, B रथाय रा-
थवारः.
१ D E g B K वाच्यत्वं वा च वि'.
१३ g विवधः; D वीधः.
१३ G om. न चेदेवम्.
१४ G इह तावदर्थः.
२१ G 'च्यते पंचमी भवेनेति'.
२३ G 'मुष्मन्तीतिभीतिभीतिरिति'.
३९१, ५ g om 'था'... 'मरण'.
७ G 'कुलं गदा'.
१० g 'B & by alteration E 'योमे य-
' 'यस्ययेनेति व'.
१२ D E g om, च.
१७ G 'नव एतदिति'.
१९ g 'क्षेपे उक्तम्'.
३९२, २ G 'वर्मणा', g 'वर्मणा'; Kaiyata pro-
fers the reading 'वर्मणाः पा'.
१ G 'नपुंसको वा इति'.
११ G 'कार्ये लु म'.
१३ G 'वक्तव्य'.
३९३, ३ Nāgajibhatta says that some read
पञ्चकुमारिः (वक्तुमारिः).
५ G om. भविष्यति.
७ G 'मूलेषु, in marg. निमित्तेषु मूलेषु इति
वादा', D om 'मूलेषु'.
१ D E g om 'विपुली', G has 'विपुली'.
१० G 'मापने वर्तते'.
१२ Nāgajibhatta mentions the reading
नैवेद्यमि'.
१४ G 'नीयतामिच्छता भावा'.
१५ E 'गोप्य'.
२२ D om 'द्वि' - 'क'.
२३ G om. च.
२३ G 'नवविमले'.
३९४, २ B om. येमादुर.
७ g om 'वक्तव्य' : E in marg.
१ G om. 'वक्तव्य'... 'वक्तव्य'.
१७ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य' 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
१८ G B om. 'वक्तव्य'.
१९ G 'वक्तव्य'.
२० G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
२१ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
२२ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
२३ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
२४ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
२५ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
२६ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
२७ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
२८ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
२९ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
३० G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
३१ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
३२ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
३३ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
३४ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
३५ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
३६ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
३७ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
३८ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
३९ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
४० G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
४१ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
४२ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
४३ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
४४ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
४५ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
४६ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
४७ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
४८ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
४९ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
५० G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
५१ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
५२ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
५३ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
५४ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
५५ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
५६ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
५७ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
५८ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
५९ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
६० G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
६१ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
६२ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
६३ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
६४ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
६५ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
६६ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
६७ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
६८ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
६९ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
७० G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
७१ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
७२ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
७३ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
७४ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
७५ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
७६ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
७७ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
७८ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
७९ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
८० G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
८१ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
८२ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
८३ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
८४ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
८५ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
८६ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
८७ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
८८ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
८९ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
९० G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
९१ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
९२ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
९३ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
९४ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
९५ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
९६ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
९७ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
९८ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
९९ G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.
१०० G 'वक्तव्य' 'वक्तव्य'.

४०४, ४०५

४०४, ४०५ D कुशलपदेन ; E कुशलपदेन ; G कुल-
केन, in marg. कुशलपदेन ; B कुश-
लपदेन.

१६ G सयंकौशी नह.

१९ G D & originally E यथा तर्ह्यन्तरेण

२० D E G B इत्येव तदा भवति.

२३ G om. पटुनरः. [गतम् .

२४ D adds गुरुमवस्त्रतम and सीक्ष्यशृ-

२५ G परमुच्यते.

२६ G परभातिता°.

४०५, २ G अन्यपदार्थो.

५ G भवति । .

१० G D °संबन्धः क्रियत इति.

१६ B तद्वनभिस°.

२२ G तु वृत्ती दोष.

२३ G भवति हि वड°.

२४ D E G B om ऋत्विजः.

२५ G प्रचरंतीति.

४०६, १ G D °तस्यार्थम्.

१३ E परम्.

४०७, १० G °दुःखीयान्य°.

१६ B विभाषनकारकरणे.

१९ G अवयवविधाने.

४०८, ५ G उत्सर्गोऽपि न.

७ G om प्राङ्मुखा.

८ G D °धानेऽन्यत्रावि.

१० D G पूरणगुणेति.

११ G पूरण भवति ॥.

२५ G om. अपि.

४०९, ७ G अन्येदु वै चो°.

१० G °स्तत्रापि प्रा°.

१२ D E G D °धर्मभिसमीक्ष्य पट्टी

१६ G वैवदस्तस्येति श्रो°

१८ G काल. परि°; ad led ing; D om. स

१९ G काल. परि°.

२२ G मूर्त्ताना°

४१०, १ B एकवचन हि°

२ E B एकवचनाभिहिते.

३ G इहापि च यथा.

१० G तत्समासस्य प्रा°.

११ G अन्यस्यत्वस्य पूर्वव°.

१३ G D पाठेनाव्यय°.

१६ G om तद्यथा.

१६ G °मानानामयी°.

१८ G कर्तुम नञ°.

७३ अ

४११, २

G भविष्यति.

५ G स्वाभाविकी निवृत्तिः किं.

६ G om. एव तर्हि

७ G ह करंति.

७ G निरन्तरंतीति.

७ G कीलकप्रतिशीलकपत् यथा कीलक...

प्रतिशीलक.

८ G B निहंति.

८ G यद्येवं मघो

११ G नै मुत्तवां

१२ G D G. निवर्त्त°.

१३ G D E G B साधनशब्द-विनय°.

१४ G D E G B एवं चेत्तत्; E K एवं येतत्.

१५ G समुत्तये व°.

१६ Nagajibhat's mentions the read-
ing विज्ञानकपिल°.

१८ G D इत्येतान्भवत्°.

१९ G om च.

२० G om. उत्तरे पञ्चाला°.

२१ G समुत्तयेन प्रत्युक्तौ प्राहाणशब्दोऽवय°.

२२ G यथागम भव°, E G B यस्मिन्भव°.

२८ G D E G after ऽयमिति, निहातं
तस्य भवति, Nagajibhat's rejects
this reading.

२९ G अतश्च.

४१०, ४ G त्रिर्वृत्ति.

४ G E आद्यय.

५ G गुणो वा प्रा°

१ G नित्येय स्वर .

१५ G अकृतेतीत्युच्य°; D अकृते सुच्य°.

१७ G om. च.

१८, १९ G कृद्योगे.

१९ G दधमग्रधनः.

२१ G °कर्ष. क्रियते । .

२२ D E G B om पट्टीगुणै..

५ G E G तीक्ष्णो गन्ध. । .

७ B G B गुणेन नेति.

८ E G B नेत्युच्येत । .

९ D E G B om. कण्टकस्य तीक्ष्णम्.

१३ G भवति.

१२ G °वसते, B °वसते.

१५ G °धानाच

१६ G om च.

२१ G वसते

४१४, ७ G वसते; B °वसते.

७ G °वसते

४० पं०

- ४१४, ७ D E G B चौरस्य.
 ८ G विध्यते पद्यी १.
 १४ D om. पुरा वं ... तो.
 १५ B om. उच्ययमिति कृत्वा ; G in marg.
 अच्यये नेति पाठो.
 १७ G माराविदस्य ; D मातीविदस्य , L
 माराविकस्य ; H B माराविकस्य ;
 K & Hemachandra; माराविदस्य ;
 Haradatta knows both readings
 माराविकस्य & माराविदस्य.
 ४१५, १ D कर्मणि पं० ; H कर्मणि पद्यीति निर्दे.
 २ G कर्मणि पद्यीति निर्दे.
 ४ G has लज्ज ... 'येष only once ; D
 has it once & after it भवति ; L has
 it once & २ added after it ; H B
 लज्ज ... 'येषः । लज्जकाभ्यां चार्द्धकः
 कर्तारि प्रतिदर्शय भवति
 ५ D G B add पुरा भक्ता यवानां लावकः.
 ६ B भुक्ताः ; L by alteration भुक्ताः ..
 पीताः.
 ७ D L G om.
 १२ दृश्यते , G B मन्वते.
 १३ D L यात . H ज्ञान.
 १४ G विधेयार्द्धकः.
 १५ G उन्वर्धतो वक्तव्यः १.
 १६ G B add राज्ञाभ्यां इति.
 १७ G om. इत्येय या , B om इत्येयं
 १८ G om कर्मणि च.

- ४१६, २ Originally om. , in १ ३ प्रथमनी
 यागा is altered to प्रथमनाय, and
 २ added after वक्तव्य .
 ५ D स्थानं.
 ६ D स्थानां.
 ६ E G B om. मयूराभ्यां.
 ७ D G om. वाङ् कथम्
 १० D on अविश्वसः.
 १० E adds दुर्द्वय.
 ११ D E मयावक D adds निवेद्यक प्र-
 वेद्यया . H प्रवेद्य . G उर्याकृत्य G
 D B उरीकृत्य ; H उरीकृत्य उररीकृत्य
 उररीकृत्य.
 १२ D on.
 १३ G on च
 १४ G विमर्शय.
 १५ G B on. बुद्धिमादयनि नम रयम
 १६ G दृष्टं न दृष्टं

४० पं०

- ४१६, १७ D G om. आडीषदर्थे ; G om. आडी-
 षदर्थे इति वक्तव्यम्.
 १८ G om. कः पापार्थ इति वक्तव्यम्.
 १९ G om. प्रादं .. प्रथमया.
 २२ G om. अवां .. तृतीयया.
 २३ G om. वसन्तः ; D L B have it after
 कोकिलया.
 २४ G om. पर्या .. चतुर्थ्या.
 २५ G om निरा .. पञ्चम्या.
 ४१७, २ E G om निर्वाणपतिः.
 ३ G om. अध्यय प्रवृत्तादिभिः ; K only
 once अध्यय प्रवृत्ता .. समं.
 ४ G om बहिर्भवति.
 ४ G A D L G पुनर्गवं , K om.
 ४ G पुनःस्वरं ; K om.
 ५ G च २ वक्तव्यम् , D च २.
 ५ After कथ्ये इत , D G अध्ययमध्ययेन
 समस्यत इति वक्तव्यम् । प्रम यज्ञप-
 तिम ; B & L in marg अध्ययमध्ययेन
 अध्ययमध्ययेन समस्यत इति वक्त-
 व्यम् । प्रम यज्ञपतिमिति , G K om.
 ५ B 'मता च तिङाद्यर्थः ; K 'मता च
 समसो वक्तव्य १.
 ६ G अनुप्रायितम् . D L व्याकरोति ; H
 अनुप्रायितोति , B अनुप्रायितम्.
 ८ D L B om. शरको प्रजनि.
 ९ D L B om. हा' . तीति.
 १० D L G B om. वक्तव्य.
 १६ G शरको गत , D L B शरको दानः ;
 G om.
 १७ G मन्त्रव्य
 २० G समसवचन प्राक्पुस्तकैरित्येवा , H
 समसो भवति प्राक्पुस्तकैरित्येवा ; L
 has प्राक्पुस्तकै. in marg.
 ४१८, ७ D L B समागमाभावां ; G om. न वा
 .. विप्रतिषेधेन.
 ७ D E G B om. कथम्.
 ८ D L G B विनि समागमपदानम्.
 ९ D om. यथा.
 ९ G भुन .
 १६ G 'नोप्येनरे'.
 २० G 'मयेन मति य'.
 २१ G 'मयेन य'.
 २१ G 'मामनिषेध समागत'.
 २४ G 'मयेन य'.

४१९, ७ G om.

३० ५०

- ४११, १ G om. हा दोष.
 ४२०, १ G विनेति ५.
 ८ G ध्यायेति न.
 १० D om. किमुक्तम्.
 १० G D 'म्रीहिः प्र'.
 ११ G भिक्तमिति क'.
 ११ G यापन.
 १५ D E B om. मधुनो उविद्यान, F om
 मधुनो... 'स्यापि स्यात्.
 १९ G addn समनयितिरप्रेण ह्योहृत्सौ न
 तिभ्यति.
 १८ G उत्तरार्थे च। उत्तरार्थे या'.
 ११ G D 'स्वमेधप्रवरति'.
 २० D E g B om. धनेकस्य सुप.
 ४२१, २ G धनमसौ'.
 २ G om. मत्तविनक्तिरान्.
 ४ G पदपति
 ७ D E g B om यम'.
 ७ D E g B 'कश्चिन्नियोगः.
 ८ D E g B om भवति
 १५ G om. the last च.
 १६ G इत्येव.
 २२ K 'आनेतानी', D 'अदि इतानी', other
 MSS. 'अदिशानी'.
 २३ G विविपक्षितस्तु न.
 ४२२ २ G वाच्यं तत्र न म'.
 ६ D om. स्यात्तर्ज up to p 123, 1 न
 सत्य'.
 ६ G तद्वहतिद्वयर्थे, E g B K om.
 १ G E सर्वे प'.
 १ उच्येति, G in marg उच्येति विन
 त्तयर्थेति या पाठ, K om
 ११ G 'सद्यथाभ्या विनक्तयर्थेत्यादि उ'.
 १३ G अपरआह.
 १५ G रूपमञ्जय
 १८ G 'पूक्तम् किमुक्तम् गुणवचनाना
 हि श'.
 २२ G भवति.
 २५ ॥ स्यात्. पद नाम शब्द शब्दो ह्येव शब्दे
 ह्यसम्.
 २६ G यथाभिधीयते.
 ४२३, २ G प्रातिपदिकस्यवि'.
 ३ E g B 'पूक्तम् किमुक्तम् कर्मा'.
 ४ G भविष्यतीति.
 १२ G पदार्थ
 १२ G तपन्न इति तत्रापि प्रा'.

३० ५०

- ४२३, २ B K 'पदम्यान्तर'.
 २२ G 'पदस्य लोपो
 २३ G उच्येति; D E K कण्ठेभ्याः काला
 भरय.
 २४ G 'विकारस्य प'; D g om. the line.
 ४२४, १ G अच्येति के'.
 ४ G E 'लोपां या.
 ६ G 'धातां च.
 ७ G om. या.
 ११ G 'धिकरणेषु.
 १२ G 'भयनीयम्.
 १५ G B 'वृत्तिपरिमणमपि.
 १६ G om. कर्तृ-यम्.
 १७ D G om.
 २३ G चक्षति कर्तुं शति.
 २४ G कर्मवचन'.
 २५ G 'मिरति क'.
 ४२५, १ G कर्मवचन'.
 ३ K k om
 ४ G किम्।
 ५ G om अथ.
 ८ D E g B 'स्तिर्भोतिर्युप'.
 ११ 'नैवास्ते' all MSS except K,
 १२ D E g B निवाता भव'.
 ११ G 'वासी तैरतल'.
 ११ G 'स्वर च क्ष'.
 २३ G after करवाणीति, स मस्याह G स
 आह
 २४ D g B & b alteration E 'कटिप्य इति.
 २६ G 'इत्युक्तः अपि स'.. ते कथ.
 ४२६ ३ G om. रा.
 १६ D E g 'तस्परमभिरा', B 'स्परस्परस'.
 २१ G कृप शतं
 २४ G प्रचरतीति.
 २५ G प्राप्ताति.
 ४२७ १ D B om उत्तर पञ्चाला..
 २ D E g B नील कपिल इति
 २ G प्रवृत्तो द्रोणद्ययो.
 ८ G B om. तु.
 ९ G तत्रापि तिभ्यति.
 १० G om. तद्यथा
 १० G दक्षताविति वि'.
 २३ D g om. सनाते.
 ४२८, २ G 'तुजर्थ उच्यते
 ५ D g om., but g has the following
 अशिष्य . 'धातिस्त्वान् twice.

१० पं०

४२८, ६ G 'वार्यानिधाविस्वात्.

९ G om. एव.

१० B has not been collated regularly after this line.

११ G समीपे वृत्ता

१२ E G B तन च प्र०.

१२ G कर्तुमवश्यम्.

१४ E उम्वरार्थो.

२९, २ G om. भो.

४ G व्यवस्थासहः १.

५ G A K डिगप, other MSS. दिगुप०.

७ G 'सद्व इति दिशे.

११ G om. लक्षण.

१४ G E उम्वरार्थो.

१५ G E G B कचभाषार्थो; K 'वार्थ

१९ G om. क्रियाविधानात्.

२४ G वृत्ते ही.

२४ G om. कसाकेसि.

४१०, १ G हीयेः स्वात्.

४ G पूर्वयो.

९ G D K पाठेनाप्यवसंताप्यां.

१२ G 'तानां अपी'.

१९ B यथा मुनवचनेषु before मुनवच-
नार्थां.

१९ G कंबल इति पुटो.

१८ G om. च.

१८ G भयतीति

१९ G भ्रमो नाम?

२१ G वक्तुमर्थेति for श्रीपासकर्थेति.

२१ G उगमार्थे.

२४ G मतां

४११, ४ G & by alteration B मृत्या

१ G & originally B 'करणे ह'.

७ G 'मरणे ह'.

११ G 'दि' ह'.

१९ G वक्तुमर्थे.

२० G G om.

४१२, १ G वार्थो, in margin. वार्थो को वादा?

१ L B 'विषय एव एवार्थ'.

३ G एव, च.

४ G in margin. वादा वापेति वापामर्त

५ G B वापामर्त.

९ G 'मृत्यावर्णनार्थ' B B in margin. मृत्या-

वर्णन

११ G मृत्यु एव

१० पं०

४२९, ११ G E 'मिक्तोर्थः.

१७ G बहवचनमस्ति

१७ L यद्विज्ञा; other MSS. यदा इवा?

१९ G after नोपपद्यते, प्रक्षेपे न्यमोपार्थे.

२० G 'केन सव्वेनान्यस्य; E B 'धस्य च
प्रस'.

२२ G 'केन सव्वेनान्यस्य.

२२ G चेदेतदुच्यते.

४३३, १. G 'व्यतिरस्तीति; G 'तीति द्युत्यस्या
प्रसः.

१ G 'धोऽप्येत'.

२ G प्रसोऽप्येत'.

१० G & originally E पुनर्निय'.

१३ G 'हित इति अभः.

१६ G om. न्यमोपमयोमः; in E struck
out.

२२ G 'भूमावयोन्यो'.

२२ G 'भूमावयोन्यो'.

४३४, १ G 'रजमर्ता.

१ B सासवेव अक्षोऽप्यमोपार्थेव अक्षो-
रित'.

१ G 'मोपार्थेव.

१ L B सौच्यं पु'.

४ G in margin. व्यापार शानेति पाठांतरं.

४ G एतद्विष; om. तत्र.

५ G om. उति.

७ G 'सव्वेनान्यस्य'; E 'सव्वेनान्यस्य'.

१० B सप्तमये १.

१० L B अन्याय्ये १.

११ B इतो मर्यादा १.

११ G 'सव्वेनान्यस्य'.

१२ B इति १. सव्वेनान्यस्य'.

१३ G लपाचमपि.

१३ G 'द्विष्य ममात्ता.

१३ B B om. द्विष्यमिति.

२४ G 'करणे ह'.

२० G 'मृत्यावर्णनार्थ' B B in margin. मृत्या-

४३५, १ L B सव्वेनान्यस्य'.

७ G 'मृत्यावर्णनार्थ'.

११ L B 'मृत्यु ममात्ता.

१८ G 'मृत्यावर्णनार्थ'.

१९ G 'मृत्यावर्णनार्थ'.

२० 'मृत्यावर्णनार्थ', G 'मृत्यावर्णनार्थ'.

४३६, १ 'मृत्यावर्णनार्थ', G 'मृत्यावर्णनार्थ'.

१ 'मृत्यावर्णनार्थ'.

४० वं

- ४१६ ६ G सरस्वति° 'ज्ञान सहस्र'
 १० I G B आरस्य मा°; L b
 alteration। घाघ
 १८ G B L orinal ally I cm
 २१ G om लघ्व° I 22 वनस्यम्
 २१ G I & A 119 of Dacca College
 सरसिर्दे B सरसाय; D कुम्भीर्दे (?)
 h सरसीयम् Hemachandra सरसि
 दम् see page 170 I I
 ४१७ २ G Bom भानुशं वरदम
 ३ (r & orig.) I अस्पीयस्या; Ha
 radatta knows both reads G
 ४ G om सस्याया अस्पीयत
 ९ Bom
 १० G विप्रद्वय
 १३ L Bon
 २१ G 'भ्रंति' I 'भित्ति' Hara latta
 वाङ्मय
 २१ G Bon सवस्तरमाता G om मुख
 जाता
 ४१८ ३ G पराया
 ६ G om नु
 ७ G B न वा यत्त° I or 'nally न य
 यत्त° altered to न वा यत्त°
 १० G अनिपाणि मुगलाघत
 ११ G १ o h nally L °दन्त उभाभ्याम
 'पाश्चर वि'; G B om विप्रतिपधन
 १३ १८ G उद्गर्त
 ४१९ ८ G B अगपद इति
 १४ I G B अगपद इति ५०
 १६ G B पगन्यस्य
 १८ G भवतीति
 २० G भविष्यतीति
 ४२० ४ E G B om अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थ
 ८ E adds हि after अभिरित
 ९ G G B ने-अनभिहितस्तु °पत्तिर्भविष्य°
 L or ginally तत्पन्नभिहितस्तु त्वत्ति
 भविष्य° K नेध्वभिह यु °त्वत्तिन
 भविष्य° Nagoy bhaṭṭa reads तन्न
 भित्तस्तु
 १० G प्राप्तताति
 १५ G ह त्व च यरोपि
 २० B दशमीय गाननमिति
 २१ हि मता G m parh स ममेति पाठ
 ४२१, २३ G om च
 ४ E G B om हि

४० वं

- ४२१, ५ G om नु
 १५ G साधायरी निभन्ति न नि°
 २५ G दशमीय घोभामिति
 ४२२ ३ G एतमनि°
 १० Bom G & originally I न पान्यतर
 गानिपातत
 ११ G °पाठऽनभिहिताभ्या, in parh
 ऽनभिधाना पाठ°, B om पाननिधान
 २४ G यस्तिष्ठति
 ४२३ १० G o हि
 २० K A on
 २३ G द्वितीयानिधाने
 ४२४ १ G B द्वितीयानिधान
 ७ I G B उभयत
 १० h हृ हृ हृ हृ लम् for न विधिम्
 १३ G कर्मवीरयव
 १५ G भवती-यव दती°
 १५ I G यद्यवाग्वा°
 २० G अमान् प्री°
 २१ G प्रत्येपणे वर्धत I
 २१ तद्यथा I यथा G om
 २४ G °शालकायनाम°
 ४२५ २ G °द्वयं न दृष्ट°
 २ G ह सत्य का
 ३ E G B राहायो द्वितीया
 ७ G B स्वा मा च
 १४ G B स्वाशिति । लाग्निनिरभिहिते द्वितीया
 मा भूत । आस्यते
 ११ E G B इह हि वाप स्यात्
 २० G om करानि शक्त°
 २४ G राक्तमक्रा अक्र°
 ४२६ २ G भरताति
 ४ G °स्तर्था वनम् ।
 ३ G क्रियापरम् २ इति
 ९ K क्रियामध्य इति च क्रियामध्य इति च
 वक्तव्यम्
 ११ E G B विध्यति तयास्तन्म°
 १० E G B वृक्ष परि वि om विद्युत् । वृक्ष
 परि । वृक्षस्तु ।
 ३८ B om प्रति मातर
 २१ G तवायमर्थो
 ४२७ ११ E G B °कस्यास्तस्यार्थस्य द्वि°
 २० E G B om स
 २२ E G B स्ववचनात्तु ति°
 ४२८ ७ G E G B om स K has it

४० पं०

४० पं०

४४८, ८ E g B स्ववचनात् सिद्धमिति.

१३ G om.

१४ E B om. वीवर्धं गच्छतीति.

१७ G om. तत्र.

२२ E °नध्वनीति स्थितं.

४४९, १ B अध्वनधाद्यमनपवादः.

६ G L g चतुर्थ्यां वि°.

१५ G °यते सोऽपि ह्युवाच्यायार्थो भवति.

१८ G भवति हि तद°.

१९ G तदर्थेन दाद्वेन सह.

२१ g B om. the second कल्पते.

२१ E g & originally B om.

४५०, २ E om.

११ B om.

१२ G om. अलमिति...कर्तव्यम्.

१४ L om. मल्लाय प्रभवति मल्लो.

१९ शुक्रं, L शुगालं.

१९ G °निष्यति तद°; इमेऽनावा°.

२० E K क्षार्णे नाच्छम्.

२० G द्या अन्न.

२१ L K °लुक्तं आ°, E g B आह्वामिति.

२१ G ये प्राणिषु न्यते ते उना°

४५१, १ Kaṣṭhā mentions the reading प्रति-

कृत्य; G °महण कर्तव्यम्.

२ G न द्या द°, L दृण द्या न°.

४५२, २ g B om.

४ G g B याज्ञिक, वैयाकरणः.

५ g B om विद्रो°...°णाति.

७ G इह सहि मरु°.

८ B याज्ञिकः.

८ g B वैयाकरण.

९ G तगार जाये.

१० G °य द्याज्ञ प्रयु°.

११ L g B सन्नेन पठेति B.

११ G क्रीणानीति.

१२ L g B om. वि°...°णार्ताति.

१३ G क्रीणाति.

१४ G om. साह°...°णातीति.

२० G प्रधानं कर्ता.

२१ G इदं तर्हि प्रयोगनम्.

४५३, १ G °वापकाल उपस्थिते तद°.

२ g B om. नदिष्यति.

३ G °दिनक्तिर्बली°; B °भक्तेर्बली°; B °येन उपपन्नविभक्तिः बलीयस्त्वान् भ-

वाप.

४५३, ६ G °विभक्तिर्बली°; K अन्यत्राप्युपपदवि-
भक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी भवति ।
कान्यत्र I, E °originally कारकविभ-
क्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ।
अन्यत्राप्युपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-
र्बलीयसीति प्रथमा भवति । का°
altered thus; कारकविभक्तिर्बलीय-
स्त्वाद्वन्यत्राप्युपपदविभक्ते कारकविभ-
क्तिर्बलीयसीति प्रथमा भवति । अत्राप्यु-
पपद°..... भविष्यति । का°, g कारक-
विभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ।
अन्यत्रापि उपपदविभक्तेः कारकविभ-
क्तिर्बलीयसीति प्रथमा भवति । एवमत्रापि
उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसी-
ति प्रथमा भविष्यति । का°, B कारकवि-
भक्तिर्बलीयस्त्वात् । अन्यत्रापि.. like
g. but एवम् .. भविष्यति stuck
out.

६ भविष्यति, G भवति, in marg. भविष्य-
तीति इति पाठा°.

१० g & originally B अंगाद्विकारतश्चे°.

१६ G om.

१९ L g °भूतलक्ष°.

२९ G °भूतलक्षणं तत्र.

२९ G °भूतस्य लक्षणं पुष्पभूतं ल°.

२९ G °भूतस्य लक्षण इति.

४५४, २ G पटी भवति विप्रति°.

७ g B °विभक्त्युपपद°.

४५५, १ G B om दिभक्त्याः.

४५५, ५ G प्रासादस्थेक्षत प्रासादमारुह्य प्रेक्षत
इत्यर्थः.

७ B & originally E. om.

१२ तत्र, L g B ततः.

१३ G मासे इति.

१७ G om. the first च.

२० G om. किं.

२१ B after भावान्, अन्या पान्या प्रादु-
र्भवति.

२४ g B निष्ठस्य.

२४ g B om. कार्त्तिकस्या...पशुजयने.

४५६, ४ g B निष्ठस्य.

५ g B °नेष्ट ततः सां°, L °नेष्ट गतेषु तत
सां°.

८ G °स्तावथादः.

११ G पापस्य I.

५० ५०

- ४६६, १४ G कृतति
 १५ G B उन्मादको
 १५ G मनार्थ.
 ४६७, २ किं कारणम्, G कृत
 ५ G धातोर्हि ये प्र°
 ९ G भूत
 १० g & originally B तद्भवतकर्म°
 १४ G अथाक्रिय°
 १६ G किं तर्हि
 १९ G g om न in B it is added
 २४ B निर्वर्तते
 २६ G °कृतीति
 ४६८, १ G कदमिति ।
 ८ E देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य का°
 १ g B om, प्रयोगे
 १७ B om संप्र.
 १९ G किं पुनः in marg कथं पुनः वा पाठ
 २१ G तद्यथा before समुद्र
 २२ २३ G सुप्तम् सुप्तम्, in marg सुप्तमिति स्थाप्यदुष्टये पाठांतर
 ४६९, २ E क्रितीनी प्रतिषेधाधश्च struck out
 ४ G परि सीम
 १२ g B °सिति ज्ञास्यते
 १५ G न ल कुरु न लोक इति in marg ल कुरु लोक
 २३ g B & originally E नन्मा°
 ४७०, ३ F g B चोरस्य
 ३ g B & originally E om वृषलस्य द्विपम्
 ५ प्रत्ययमहणे, G प्रत्याहारप्र°, but प्रत्यय written over it
 ६ प्रत्यहारमहणे, G प्रत्ययमहणे; g B प्रत्याहारे
 १० g B om
 १२ G om तत, in marg तत इति पाठांतरं
 १३ G after गमी किं प्रयोजनम् संख्याता-
 गुह्येषां मा भूदिति
 ४७१, १ G भयमतीति यन्त्रयम् ।
 २ G दाया इति
 २ g B तर्हि निषेध प्र°.
 ३ G दाया ।
 ३ g B ९ by alteration E °प्रामिरेवैया -
 ५ G यथा मयोयुं मपमयो गो

५० ५०

- ४७१, ६ G कर्मणीति भवति, E कर्मणीति भव-
 तीति
 ४७२ ५ G °भविष्याति
 ५ G प्रत्यधिरूपणम् ।
 ६ G बह्वध्यास्य
 १३ G चानुप्रयोगां
 १५ G तत्तर्हीति व°.
 १९ g B एकशेषे च
 २२ G वक्तव्यम्
 ४७३ १ G तद्वितप्रति°.
 ६, ७ g B om समाहारैकस्थान न वित्त
 १० E g B om एको तस्यैकस्थात्
 १० G भविष्यतीति
 १७ E g B om, इन्द्रश्च
 ४७४, ५१ g B om
 ३ E g B K om
 ५ उदगातरामोद°, B उदगातरामोद°.
 ७ K om, G उदगर°.
 ८ मधुरा°: G in marg मधुरा° वा°
 ९ g B K om in E struck out
 १० G कौतवता च शौर्यकौतवत
 ११ B शालुकिनी °शालुकिन्यौ
 १६ E g B पतति ते धु°.
 ४७५ ३ G °कालवना°, A प्रागावर्शनाम् प्रत्यक्काल-
 वना°, K प्रागावर्शनाम् प्रत्यक्कालवना°
 ४ G किंकिधिराधिक above the line ध-
 वा° E g B °गधिक, A किंकिधिरा-
 दिक K किंकिधिरादिकम्
 ४ G °कौभ्यमिति, A °कौभ्यमिति, K °कौ-
 न्यमिति
 ९ G वैभुक्ते वा°
 १३ G & origi ally E गवैलक्रम
 १७ g B °शालुकिधु°
 १९ B om बदरामलकानि ; Kavyata
 gives both readings
 २१ g B शालुकि.
 ४७६ १ G in marg दाशरिप दाशरिपां पाठा-
 ३ G यत्तथ
 ४ G अयवाविशे°
 ६ G & originally F पूरिमितिपथ
 ७ E g B °हृदे विराधिता यथा
 १५ G & originally E भयति विप्रातिपेधे
 १६ G E g °लिगम्याय°
 १८ G & origi ally F पशुहृदे नपुगका°.
 २८ G after अश्वयदयम्, पशुवदय

१८ प०

४३६, ११ G दण्डद्वय नपुंसक

२१ G twice

२३ G एकचद्वयन°

२५ ॥ तथ विज्ञास्यामि इह

४३७ २ G om स

३ G °लिङ्गस्येति

८ G °भयोने स्यात्

९ G तद्विद्ययाना स°.

४३८ ३ G अनधीति

२ G कर्मधारय

६ G परस्य लिङ्ग

७ g om यथा B °स्मात्स्यापि स्या°

१० ११ B om

१३ G om अलपूर्व

१४ G °स्मात्सप्त

१६ MSS °दिश्यते

२० G om

२३ G °पसर्जनद्वयत्व

४३९ १ G om

२ G °दिश्यते

४ G प्यादौ च हो

६ G °नैरे शक्य

८ G परस्य च परादिति । कथं तर्हि । परस्येव

१३ E & B °रभ्यते

१३ E g B समानाधिकरणी भ°

१९ A om B om ti snaille follows ३ ननु

२० E g B om सुक्तवान्

२३ G नपुंसकत्वं २ व° १ °मह । ननु

४४० १ A g B K om (पथ स°

४ A om

६ G खिया ३ मा° १ खिया ॥ भा

७ G E K om १ वावत् । खिया

१० G नलापथ २ वा १ रलोपथ । वा ३

१० B om दशतभम् दशतधी

१२ G न पात्रादिभ्य पात्रादिभ्यश्च प्रतिषधी

२ व° A न पात्रादिभ्य । पात्रा° E न पात्रादिभ्य पात्रादिभ्य प्रतिषधी व° K om पात्रा° उक्तय

१४ G अपचादय २ इति

१४ ॥ & in marg E कपाय कपाय

१६ G B & by alterat on E सारक सारक

७९

४० प०

४८०, १५ G तत्तर्हि तथा निर्देश कर्तव्य । न कर्तव्य । बहुवचन°

४८१ १ g B here & below मुक्रयितमात्रम्

३ G °भैव यवतु° g B °भैवानु°

६ G °चिद्रूपस्य लोप

७ G °शास्त्रमेव य°, ॥ °शास्त्रत्वं य°

८ g B & by alteration E here & below अद्यादेश°

१३ G om चित्करण क्रियते सवादेशार्थम्

१६ B न वात्सवि°

२० G अर्धवत् अकार°

२२ G °वचनप्रयोजन

४८२ ३ g B om कृते in E struck out

३ g B & by alteration F एतदनुशात्°

६ G पूर्वं ववात्°

७ G कृत प्रत्यय पूर्वं ववात्°

१६ G उधितारा भवति ।

२० E g B om

२३ कर्तव्यम् E चकत्त्व g B वक्तव्य

४८३ १ ॥ °तिष्ठ आदेशेऽपि कृतम्

१५ B om चित्त्वयम्

२२ G वक्ष्यामिति

४८४ ६ E g B आर्षधातुक रि° G °विषय एव । तना°

१३ G यद्य ल्य°

१५ C तल कृतव्य भवति

२४ G प्रपस इति

४८५ ४ G वधाहो

७ g B K om

१७ G °मुषध क्रियत

१७ G क विनापणायन B विनापणानाथ

४८६ १ E g B माकुनादिभ्य इति सुख्य

६ G om प्रयाजन रयाजि

७ G भवतीति

८ G E g B om b t A has a top before the worl प्रयाजनम् of l c १

११ G om

१२ G & or g mally E कारकति

१६ G मेरितीति

१७ G समा क्षपा

२० ॥ °प्रदाना न्तेव

५० ५०

- ४८६ २३ G कशादि आहोस्वख्यादि
 ४८७ १ G ख्याञ्कशाभौ G काशाञ्कशाभौ
 २ G रयानिति कशादिश्च रयादिश्च
 ४ G कशादिर्भे° ख्यादि
 ७ G यत्तु भविष्यति ।
 ८ G om प्रयाजन E g B & Kaiyata
 उज्ज्विधि
 ९ G सौप्रत्यये इति सौप्रत्यये
 १० E g om च्छ भवति G वृद्धाछो भव
 तीति
 १३ G A E पुरयान
 १५ G A E पर्योदयान
 २० g B om परित उक्ष्या
 ४८८ १ L om
 ८ G om प्रतिपद्ये
 १० G अपीत्येय
 १३ G नाप्यप्ययो F g नाप्यप्ययो
 १७ G भवति
 १६ B om उदजनम
 ४८९ ७ B om
 ७ G om अपर आह । अणिमा
 ९ G in marg एरि पा°
 ७ याया MSS यया
 ६ G रतद्य तेनारुनमिति
 ७ I g B om यन्त्य
 ८ I g B om य
 १० G °ज एद य B om य
 १२ F g B om भविष्यति
 १७ G गर्गमय
 २० G आग्य वाग्य त्रिय
 ४९१ २ B om गगदस्वशामा इति
 १० G भवति
 १७ G भवतीति
 १७ G भवतीति
 ४९० १ F तदमति
 ४ I g B °दयमतिता°
 ७ I g B अभाति मा°
 ७ G °पादमतिता
 १ A I g B °मर्गनामादरापहनं याति
 यमापन । गगनागदिकामहन या भियन
 मात

५० ५०

- ४९२ ३४ G om नैष शेष
 १८ उय G in marg उन्वय पा°.
 २१ G भाव्य लुका
 २२ G भाव्य प्रति°
 २२ G in marg अर्थतत्त्वम्, g B °नार्थ
 स्य त°
 ४९३, ५ G यज्जारीयामिति किम् ।
 ६ G om आज्जो कलमाङ्गकलम्
 ६ G एकद्वयार्थेति
 १० G समुदाय
 ११ G om य
 १४ G ज्ञापनायम् in marg या
 १५ G प्राग्ग्रहण
 १९ G इम् मा°
 १९ F g B योववनाविप्रति°
 ४९४, ३ E g B om एन G in marg इह
 चाहरे इति पाठान्तर
 ३ g B भ्रक्त°, भ्रादक्ति°
 ८ G om, E g B om the following
 आगस्य° कर्त°यम् K has both
 २० G प्रत्ययातयोरपि मा°
 २१ L g B om हि
 ४९५ ६ g B विराक्य
 ६ g B by alteration E °भूकारग्रहणम्
 १३ I g B निर्वेद्याद्व व्यन
 १४ K यन्त्यमयतत् other MSS उन्
 मत
 १८ G °पदस्य यन्तर र°
 १८ G ° by alterat on I आत्मनय यो
 २० G °यन्त्यनं य सधातो इति या यन्त्य
 स्यादय°
 ४९६ ४ I g B °मय लु स्वतु
 ११ I g B अन्य भवता
 १३ G om इति
 २० g B om
 २० ह ° या
 २८ C भयति हान
 ४९७ ७ g om
 ४ G पदस्य
 ५ g B यन्त्यमयति°
 १६ g B om रत

४० पं०

- ४९० १६ G निपातसिद्धि B निपातासिद्धि
 १७ G B निपातसिद्धि°
 २४ L G B लिङ्गतेन
 २४ G न जहार हार° B न जाहार हा°; G
 न चकारथा न थ —हारयाभिति
 ४९८ १७ G L G B °वेधार्थ K यधार्थम्
 १९ G B om
 ४९९ १ G अपादाने ष°
 ५ कर्मप्रबन्धीययुक्त G ९ originally E
 इह
 १ G ९ originally E तदा पञ्चमीप्रतिषेध
 ११ G न°समासा
 १६ G पूर्वनिमित्तवेधेन
 २२ G om च
 ५०० १ B om
 १ G °कृतपु प्राप्नोति वाच्चा°
 १० G प्राप्नुविविधिरनिश्चया भवति
 १२ G समसखद्यार्थेना पे
 १८ L G B om ण्कृतपनिर्देशार्थ
 १९ L G B °स्मिन्नङ्गाप सति

४८ पं०

- ५०० २१ L G B om उभयार्थिग्राह
 २२ E G B °क्रिष्टिकम् मिष्टिकानि
 २३ G after °चित्राणि ॥ अथवातर्कता व्य
 यस्था भविष्याति । आतर्क्यापस्यै
 कार्यो द्वयर्थस्य द्वयर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थ
 इति ॥
 २५ G उन्तरा
 २६ L G B भवति
 ५०१ २ G किमयोजनं शिल्करणम् ।
 १३ G टर्लोपाक्षपो
 १३ G & originally E अनगत्वाज
 २१, G डा.आ.डा.से. in marg. डा.आ.
 आरी पागतर
 २३ G भविष्याति
 ५०२ ६ G om भवति
 ७ G & originally E om च
 १६ G उ-सर्गो ह्यनि°
 १८ G न ताव° G तेन न ताव°
 २१ G °पवादा ल°
 २४ G लोप्स्यत तत्तदा न

BOMBAY SANSKRIT. SERIES.

Edited under the Superintendence of Dr P Peterson and Dr R. G Bhāndārkar.

	Rs. a p.
No. I —Pañchatantra, Books IV. and V Edited, with Notes, by Dr. Bühler	0 4 0
No. II —Nāgoyibhatta's Paribhāshendusekhara Edited and explained by Dr. Kielhorn The Sanskrit Text and various Readings, Part I,	0 8 0
No. III —Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. Bühler	0 4 0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr F. Kielhorn.	0 7 0
No. V —The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S P. Pandit, M.A Part I, Cantos I—VI.	1 0 0
No. VI.—Mālavikāgnimitra a Sanskrit Play by Kālidāsa Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M A.	2 2 0
No. VII —Nāgoyibhatta's Paribhāshendusekhara Edited and explained by Dr. Kielhorn Part II (Translation and Notes), Paribhāshās I—XXXVII.	0 8 0
No. VIII —The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M A Part II, Cantos VII—XIII.	0 12 0
No. IX —Nāgoyibhatta's Paribhāshendusekhara Edited and explained by Dr. Kielhorn Part II. (Translation and Notes), Paribhāshās XXXVIII.—LXIX	0 8 0
No. X.—The Dasakumāracharita of Dandin Part I Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr Buhler	0 8 0
No. XI —The Nītiśataka and Vairūgīyasataka of Bhartrihari, with extracts from two Sanskrit Commentaries Edited, with Notes, by Kōshināth Trimbak Telang, M A.	0 12 0
No XII. Nāgoyibhatta's Paribhāshendusekhara Edited and explained by Dr. Kielhorn Part II (Translation and Notes), Paribhāshās LXX—CXXII	0 8 0
No XIII —The Raghuvamśa of Kālidāsa with the Commentary of Mallinātha Edited, with Notes by S P Pandit, M A, Part III, Cantos XIV—XIX	0 8 0
No XIV —Vikramānka-Charita Life of King Vikramāditya Tribhuvanamalla of Kalyāna, composed by his Vidyapati Bilhana. Edited, with an Introduction, by Dr G Buhler	0 12 0
No XV.—Mūlati Mādhava a Drama by Bhavabhūta Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr R G Blandarkar, M A (Second Edition in the Press)	
No XVI —Vikramorvasi a Drama by Kālidāsa Edited with Notes, by Shankar P Pandit, M A	1 4 0
No XVII —Hemachandra's Deśanāmālā Edited, with Critical Notes, a Glossary and a Historical Introduction, by Professor R. Pischel and Dr G Buhler Part I Text and Critical Notes by Professor Pischel	1 0 0

No. XVIII.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. I. complete. Parts. I, II, and III.	Rs. a. p.
No. XIX. Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part II.	9 0 0
No. XX. Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part III.	1 0 0
No. XXI. Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part I.	1 0 0
No. XXII. Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part II.	1 0 0
No. XXIII. Vāsisṭhādharmaśāstram. Edited, with Notes, by Dr. A. A. Führer	0. 8 0
No. XXIV.—Kādambari, by Bhaṇa and his son. Vol. I.—Sanskrit Text, complete. Edited by Dr. P. Peterson	1 0 0
Ditto Vol. II. Introduction and Notes, by do.	2 0 0
No. XXV.—Kīrti-Kaumudī. Edited, with Notes, by Prof. A. V. Kātharvate.	0 12 0
No. XXVI.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. II. Part III.	1 0 0
No. XXVII.—Mudrārākṣasa, by Viśākhadatta, with the Commentary of Dhundhirāja. Edited, with Notes, by K. T. Telang. (Copyright restored to the author.)	
No. XXVIII.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. III. Part I.	1 0 0
No. XXIX.—Ditto do. of do. by do. Vol. III. Part II.	1 0 0
No. XXX.—Ditto do. of do. by do. Vol. III. Part III.	1 0 0
No. XXXI.—Subhāṣitāvalī of Vallabhadēva. Edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasād	2 8 0
No. XXXII.—Tarka-Kaumudī of Laṅkāśhi Bhīṣaka. Edited by Professor M. N. Dvivedī	0 12 0
No. XXXIII.—Hitopadeśa of Nārāyaṇa. Edited by Dr. P. Peterson ...	0 14 0
No. XXXIV.—The Gaudavaho, by Vakpati. Edited by S. P. Pandit.	3 0 0
No. XXXV.—Mahānārāyaṇa Upaniṣad. Edited by Colonel G. A. Jacob.	0 7 0
No. XXXVI.—University Selections of Hymns from the Rīgveda. Edited by Dr. P. Peterson	4 0 0
No. XXXVII.—Sārṅgadhara-paddhati. Edited by Dr. P. Peterson. Vol. I.	3 0 0
No. XXXVIII.—Naishakarmyasiddhi. Edited by Col. G. A. Jacob.	2 0 0
No. XXXIX.—A Concordance to the principal Upaniṣads and Bhagvadgītā, by the same author	8 0 0
No. XL.—Eleven Atharvāṇa Upaniṣads, with dipikās, by the same author	2 8 0
No. XLI.—Handbook to the Study of the Rīgveda, by Dr. P. Peterson. Part I.	3 0 0
No. XLII.—The Daśakumāracharita of Dandī, Part II. (completing Dr. Bühler's Edition) Edited with Critical and Explanatory Notes, by Dr. P. Peterson	0 8 0
No. XLIII.—Handbook to the Study of the Rīgveda, by Dr. P. Peterson Part II. comprising the Seventh Maṇḍala with the commentary of Sāyana	5 0 0
No. XLIV.—Aphorisms of the Sacred Law of the Hindus, an Index of the Sūtras and the various Readings of the Himṇyakāśhi-Dharma-sūtra, by Dr. G. Bühler	2 12 0
No. XLV.—Rajataranginī Edited by Pandit Durgaprasād, Part I., containing the first 7 (seven) Tarangas	3 0 0

WORKS IN THE PRESS.

- Harshacharita, edited by Dr A A Führer
 Atharva-Veda, edited by Mr S P Pandit
 Bhīmichārya's Nyavakya, 2nd Edition
 An Edition of the Aricchārakārikā, by Mr N B Godbole
 An Edition of Patañjali's Yogasūtras, with the Schoham of Vyāsa and the
 Commentary of Vachaspati, by Mahimāhōpādhyāya Rajarām Shāstri
 Bodhis
 Pārāśara Smṛiti with the Commentary of Sāvana Mādhvacharya, by Messrs
 Vaman Shāstri Islampuri and Shamrao Vithal
 An Edition of Kamaśūtracharita by Mr S P Pandit
 An Edition of Pulastya's Naisākasūtracharita by Messrs Vaman
 Shāstri Islampuri and S R Bhāndarkar
 An Edition of the Rekha Ganta, by Mr H H Dhruva

WORKS UNDERTAKEN.

- An additional Part of the Vyākaran Mahābhāṣya of Patañjali, containing
 an introduction and indices, by Dr T Kielhorn
 An Edition of the Kavya-prakāśa, by Professor A V Kathavate
 An Edition of Tarkasūgraha, by Mr Y V Athalye
 An Edition of the Shatprābhritatīkā by Mr K B Patil
 An Edition of the Uttarāmachāritā, by Dr R G Bhandarkar and Mr
 S R Bhāndarkar
 Kesava Mīra's Tarkabhāṣya with the Commentary of Chinnaḥbhatta,
 edited with Notes, Critical and Explanatory, by Dr R G Bhandarkar
 Varadarāja's Tārikāraṇṇī, with the Perpetual Commentary edited with
 Notes, Critical and Explanatory, by Dr R G Bhāndarkar
 Krishnamūṛa's Prabodhachandrodaya, with a Commentary and Notes,
 edited by Mr Shridhar Ganesh Joshi
 An Edition of the Syādvādāmūlīya of Hemachandra by Mr Manilal N.
 Divedi
 An Edition of the Bhāṭṭi Kavya, by Mr Kamalashankar I Irivedi
 An Index to the Tattvīya Sūhita by Mr M M Kunte
 An Edition of Hemchandra's Dvāyāya Koshā, by Mr K H Dhruva